

“ƏGƏR DÜNYANIN BİZƏ HÖRMƏT ETMƏYİNİ İSTƏYİRİKSƏ, HƏR ŞEYDƏN ÖNCƏ ÖZÜMÜZÜN ÖZ MƏMLƏKƏTİMİZƏ VƏ MİLLƏTİMİZƏ OLAN HÖRMƏTİMİZİ HƏYATDA HİSSLƏRİMİZLƏ, MƏNƏVİYYATIMIZLA, QISASI, BÜTÜN İŞ VƏ HƏRƏKƏTLƏRİMİZLƏ SÜBUT EDƏK VƏ BAŞA DÜŞƏK Kİ, MİLLİ MƏNLIYI OLMAYAN MİLLƏTLƏR BAŞQA MİLLƏTLƏRİN OVUDUR”.

MUSTAFA KAMAL ATATÜRK

İSRAFİL MƏMMƏDOV

**TARİXİMİZ
TORPAĞIMIZ
TALEYİMİZ**

"ADİLOĞLU" nəşriyyatı

BAKİ-2002

“Azərbaycanlıların soyqırımı haqqında”

Respublika Prezidenti Heydər Əliyevin 26 mart 1998-ci il tarixli fərmanı əsasında;

Dövlət Teleradio Verilişləri Şirkəti təhsil və elmi-kütləvi proqramlar redaksiyasının tövsiyyəsi ilə çap olunur.

Elmi məsləhətçi

Nizami Xudiyev

aməkdar elm xadimi, professor.

Rəyçi

Mövlud Süleymanlı

fil.e.namizədi.

Elmi redaktor

İqbal Ağayev

t.e.namizədi, dosent.

Məsul redaktor

Hacı Qənbər (Ağayev)

Redaktor

Mehriban Ramazan qızı

Vətən salnaməmizdə qan yaddaşımızı ehtiva edən coğrafi-siyasi, tarixi-etnodemoqrafik səpgili, ensiklopedik soraq səciyyəli bu əsər milli bütövlüyümüzə dair bitgin tablo yaratmaq yolunda atılan gövrək addımdır və Azərbaycanın, onun qərb bölgəsindəki Çuxursəd, İrəvan xanlığı, İrəvan quberniyası torpaqlarının avtoxton sahib -sakinləri olmuş soydaş həmvətənlərimizin taleyi, yaşam fəlsəfəsi, erməni-türk, erməni-azərbaycanlı münasibətlərinin keçmiş və çağdaş gercəklilikləri, panermənizm, deetnik psixologiya, xristianlaşdırma, etnik təmizləmə, nəhayət soyqırımı ilə bağlı bir sıra mübhəmliklərə türkologiya və Azərbaycanşünaslıqdakı çağdaş tədqiqat sahəsinin təkidi ilə müəyyən aşkarlıq gətirmək məqsədilə yazılmışdır.

İ 0554123658 sifarişlə
121-2002

© İ.Məmmədov

II KĪTAB

ÖN VƏ
SON SÖZ
ƏVƏZİ

Sahib olduğu qeyb olanda ürəyi göynəyər, əhvalı pərişan olar İnsanın. Adi, məlum həqiqətdir bu. Bəs bizim hamımızın millətə sahib olduğumuz nədir? *Tariximiz! Torpağımız! Bir də Taleyimiz!*

Elə bir ilahi qismət ki, qəsbə-qəsdə məruz qalanda pozular mənlük ləngəri, əyilər qəddi-qaməti, qarsalana şərəfi-ləyaqəti hər millətin.

Müdrüklərin idrak edə bilmədikləri başqa bir adilik də var. Qanadı qırılmayınca qatarından ayrılmaz, karvanından qalmaz durnalar. Min-min illərdir pozulmaq bilmir düzümü bu qatarın, nizami bu karvanın. Min-min illərdir bizə də millətə bəxş və etibar ediblər dirsək-dirsəyə dayanmış, ətək-ətəyə calanmış, yan-yana düzülüb qatarlanmış, nizamlı sıralanmış füsunkar, ecazkar bir el-oba karvanını. Amma, ötüb keçən qanlı-qadali qədimlər, neçə-neçə qərinələr bir yana, təkcə iyirminci yüzilliyin başında bu ecazkar karvandan, bu bənzərsiz qatardan, bu etnik-milli bütövlük tablosundan qopdu, ayrıldı-aralandı, fəryadı ərşə calandı, qərüb düşdü, qürbətə döndü, türksüz qaldı:

- *Ağhaha, Şərəyel, Gümrü düzü, Loru-Pəmbək, Dilican dərəsi, Qaraqo-*

yunlu bölgəsi, Göyçə mahalı, Dərəçiçək, İrəvan, Qurdqulu, Qəmərli, Zəngibasar, Vedibasar, Qarabağlar, Dərələyəz, Mıgri, Qafan, Sisyan, Gorus, Kəlbəcər, Zəngilan, Laçın, Qubadlı, Füzuli, Cəbrayıl, Ağdam, Ağdərə, Xankəndi, Xocalı, Xocavənd, Hadrut, Şuşa və rəsmi ürkək xəyalla göz önünə gətirdiyimiz, nisgilli ətrini, qəhərli nəfəsini candan duya bilmədiyimiz daha neçə-neçə şəhərimiz, kəndimiz!

Və bu sırada daha mələklərin gülüşündən nağıl deməyə, ahuların duruşundan şərq sözləməyə, hədəf nikbinlik və şirin vədlər asimanından boylanmağa, səhnə qəhrəmanları və dil pəhləvanlarının, atasının gözünü çıxarıb Koroğlu adı alanların bolluğundan dastanlar bağlamağa yer qaldımı, buna ehtiyac varmı?!

Yox, əsla yox! Əziz Oxucu, Zati-alilər, elə isə lütfən, Siz bu qeyri-adi kitabı gerçəklikləri olduğu kimi, dərindən və düşünə-düşünə, arıfanəliklə idrak etməyə, bəsit məntiqlərə qida verməməyə, milli mənlik ləngərimizin pozulması yollarını həmişəlik kəsməyə, karvanından qopub qərüb düşmüş, qürbətdə qalmış o el-obamızdan uzaqlaşmamaya, əksinə, ana nəfəsli, ana səsli o el-obaya daha da yaxınlaşmaya, o yerləri gözlərimiz önünə gözlərimizin yaşı ilə gətirməməyə, dərgahımız və qibləgahımız olan *tariximiz, torpağımız, taleyimiz və yaşam fəlsəfəmizin* bölünməzliyi və bütövlüyü möhnətində ayıq-sayıq durmağa səs-ləyən gərəkli bir çağırış kimi qəbul edin.

ŞƏRHƏ EHTİYACI OLMAYAN HƏQİQƏT

1. QOCA TƏRİXİN ƏLƏ YƏDDƏŞİ VƏR

Qoca tarixin əla yaddaşı var, dünyaya meydan oxuyan mövqeyi, durmadan artan şan-şöhrəti, geniş ərazisi, qüdrətli ordusu ilə öyünən, sonra da hökmlərini, ərazisini, şan-şöhrətini, ordusunu əldən verərək yer üzündən silinib getmiş xalqları yaxşı xatırlayır. Lakin xalqlar da var ki, minilliklərin qatı dumanlarını yararaq, tufanlarından addımlayıb-aşaraq öz milli mənlərini, mədəni simasını, yaşam fəlsəfəsini mərdliklə qoruyub saxlayıb, əzəli-əbədi bəşər karvanından geri dönməyiblər. Bu sırada Azərbaycanın, onun ulu xalqının fəxri, özünəməxsus, özünəlayiq şərəfli bir yeri var!

Bəşəriyyətin yaşadı, əzmkar-ecazkar bir xalqın ömür kitabıdır, Azərbaycan! Elə bir kitab ki, bir səhifəsindən yaşımilyonu ötmüş Azıx mağarası əsrarlı, nadir yeraltı muzeyi, digər səhifəsindən Gəlinqaya-Orduqaya-Gəmiqaya sirli-sehrli bir abidə kimi boylanır... Elə bir dastan ki, Xocalı, Gədəbəy, Naxçıvan-Ağrıdağ vadisinin ən qədim mədəniyyətini minilliklərin zirvəsindən dünyaya bəyan edir, Qobustanın qayaüstü yazılarını əcdadlarımızın dərrakəsi və zəkasının çağdaşlıq nəğməsi kimi səsləndirir.

Bəşəriyyətin hikmət və idrak üfüqlərini rəvnəqləndirib genişləndirən “Bilqamis” dastanı, hikmət və əxlaq kitabımız olan “Avesta”, insanları sülhə və əmin-amanlığa səsleyən Zərdüştdiləyi, soy-kökümüzün çox qədimliyindən soraq verən “Dədə Qorqud kitabı” Azərbaycanımızın, xalqımızın, soy-kökümüzün Tanrı və Tale tərəfindən möhürlənmiş bənzərsiz, əvəzsiz pasportudur, mənəvi varlığımızın, yaşam fəlsəfəmizin iç qatlarını göstərən gen və qan yaddaşımızın pasportu! Azərbaycan xalqının qan yaddaşında, əzəli və əbədi verilən bu pasportunda min illərin dövlət və dövlətçilik rüşeymləri qızıl hərflərlə həkk olunmuşdur. Hələ iki min beş yüz il bundan əvvəl yaradılmış qüdrətli dövlətimizin başçısı, Kır-Keyxosrov kimi cahangir Fatehi diz çökürən Tomiris ana, Aratta, Manna, Atropaten, Albaniya, Girdiman, Atabəylər, Şirvanşahlar, Qaraqoyunlular, Ağqoyunlular, Səfəvilər... Cavanşir, Qızıl Arslan, Şah İsmayıl, Uzun Həsən...

Keçmişin dərsləri üzərində gələcəyə yol tapmaq əzmi və vərdişi olmasaydı, güman ki, Azərbaycan dövlətçiliyi də Bizans, Babilistan, qədim Misir imperiyası və bir çox başqa dövlətlər kimi tarixin səhifəsindən silinib gedə bilərdi. Uzun müddət davam etdirilən bu vərdiş ilk Azərbaycan Demokratik Respublikasından indiki müstəqil Azərbaycan Respublikasına ənənə şəklində böyük çağdaşlıq və yaradıcılıqla ötürülmüşdür. Bir daha xatırlayaq ki, 1813-1828-ci illərdən 1918-ci ilədək Azərbaycan öz dövlət qurumundan məhrum edilmişdi. 1918-ci il mayın 27-də Transqafqaz seyminin fraksiyasında olan Azərbaycan nümayəndələri M.Ə.Rəsulzadəni elə həmin gün elan etdikləri müvəqqəti Milli Şuranın sədri seçdilər. F.X. Xoyski icraiyyə orqanının sədri oldu. Milli Şura mayın 28-də Azərbaycanın istiqlaliyyətini elan etdi. İstiq-

lal Bəyannaməsi qəbul olundu. Azərbaycan Müstəqil Cümhuriyyət oldu.

M.Ə.Rəsulzadə yazırdı: "28 mayis 1918-ci il Bəyannaməsini nəşr etməklə Azərbaycan Şurayi-Millisi, sözün siyasi mənası ilə, bir Azərbaycan millətinin varlığını təsdiq etmişdir. Belə ki, Azərbaycan kəlməsi sadə, coğrafi, etnoqrafi və linqvistik bir kəlmə olmaqdan çıxaraq siyasi bir aləm olmuşdur". ("İstiqlal" qəzeti, 28 may 1933). Şərqdə ilk demokratik respublika olan Azərbaycan Respublikası dövlətin xalqa məxsus olduğunu, bütün millətlərə bərabər hüquq verildiyini elan etdi. Dövlət rəzmlərini qəbul etdi. Parlamenti fəalliyətə başladı. Bir sözlə, dövlət quruculuğu, idarəetmə, ordu quruculuğu prinsiplərini işləyib hazırladı. Demokratik islahatlar baxımından zəngin təcrübəni gələcək dövlətə miras qoydu.

1920-1991-ci illər Azərbaycan xalqının tarixində təzadlarla dolu bir dövr oldu. Repressiyalar, deportasiyalar, mənəvi soyqırımı əlamətləri ilə yanaşı iqtisadiyyatın, mədəniyyət və elmin çöşgün tərəqqisi baş verdi. Ölkə başdan-baş savadlılar diyarına, sənaye respublikasına çevrildi. Ədəbiyyat, incəsənət misilsiz tərəqqi yolu keçdi. Lakin mərkəzdən asılılıq, mərkəzə sözsüz tabelik cövlan etməkdəydi. Xalq azadlığı, müstəqillik uğrunda mübarizə 1988-ci ildə aşkar və qətiyyətli xarakter aldı. Qarabağ uydurma siyasəti qanlı vuruşlarla nəticələndi. Son dərəcədə ağır bir şəraitdə, faktiki olaraq müharibə alovları girdabında Azərbaycan 1991-ci il oktyabrın 18-də öz taleyini öz əlinə ala bildi, öz müstəqilliyinə qovuşdu.

Öz əzəli-əbədi arzusuna qovuşmuş Azərbaycanda da uğur qazanmaq modelinin yeni variantı işə salındı. Siyasi-iqtisadi sabitlik bərpa edildi. Dünya dövlətləri, dünya xalqları ilə

ülfət bağlandı, demokratik islahatlar keçirildi. Dövlətçilik sahəsində bizə əcdadlarımızdan miras qalan milli və mənəvi dəyərlərə gələcək günlərin işığında nəzər yetirildi. İnsan, onun mənliyi, təhlükəsizliyi, evi-ailəsi, nəslinin boy atması ümumdövlət qaygısı ilə əhatə olunmağa başladı. Bu məntiqi irəliləyişdə müstəqil, azad və demokratik Azərbaycan üçüncü minilliyə qədəm qoydu. Yer üzündə yayılmaqda olan güclü və ülvü demokratiya dalğasına qoşulan Azərbaycan zirvəsində insanın, onun həyatı, ailəsi, yaşam fəlsəfəsinin durduğu demokratiya səltənətindən bəhrələnməyə başladı. Müstəqillik iflicləşmiş milli ruha məlhəm oldu. Azərbaycan vətəndaşı öz vətəni, öz elinin ağrısı ilə yaşamağa, öz kökünə bağlanmağa, bu kök üstündə gələcəyə, kainata boylanmağa başladı. İnsanın görünməyən, tükənmək bilməyən imkanlarının aşkar edilməsinə, onun düşünüb-daşınmaq məharətinə düzgün qiymət verilməsinə açılan geniş bir meydan oldu müstəqillik, azadlıq və demokratiya! Qayəsi nur, mayası nur Azərbaycan bu gün müstəqillik məkanında pərvazlanıb pərvəriş tapan cəmiyyətimizi səsləyib öz ardınca məqbul və mənali gələcəyə aparır! Şərhə ehtiyacı olmayan bir həqiqətdir bu!

2. OLMUŞLAR- DAN OLACAQ- LARA GEDƏN YOL

Sərhə ehtiyacı olmayan bir həqiqət də budur ki, Azərbaycan xalqı özünəməxsus bir milli coğrafi zəmində, məlum zaman və məkan girdabında yaranmış, təşəkkül tapmış və formalaşmışdır. Lakin mifik təfəkkür və əski görüşlərdən çağdaş baxışlaradək çox uzun yol keçmiş bu xalqın ulu tarixinin tədqiqi və təqdimində hələ də siyasi və etnik ərazi, demoqrafiya, etnoqrafiya və faktoqrafiya baxımından çox böyük bir boşluq göz qarşısındadır. Çağdaş həyatın gerçəkliklərini gözdən qaçırmaq, naqislikləri aradan silmək, milli bü-tövlüyün bitkin tablosunu tamamlamaq üçün bu boşluğun obyektiv yanaşma metodu və tarixin dönməzlik prinsipi əsasında doldurulmasına indi həmişəkindən daha çox və daha ciddi ehtiyac duyulur. Bu ehtiyac ideal tarix, ideal xalq obrazı yaratmaq meylindən deyil, “Bılqamıs”, “Avesta” ölməzliklərinə, Zərdüşt diləklərinə, “Dədə-Qorqud” kitabına, “Orxon Yenisey”, “İssık”, “Qlazel”, “Qarqar” yazılarına, S.N.Kramerin “tarix şumerdən başlanır” söyləminə yeni gözlə baxmaq; paralanıb-parçalanmış, dilimlənib bölüşdürülmüş, son

nəticədə “qürbətdə qalan vətən” adlanmış etnik ata-baba torpaqlarımıza gedən, itən yolların haray, hönkürtü, fəryad səsinə daha diqqətlə dinləmək imkanı, tələbi, təkidi və təklifindən doğur.

HAŞIYƏ. *“Yer üzündə mənim xəyalıma heç bir millət gəlmir ki, onun gözünün qabağında qardaşlarının kəndini dağıdıb övrət uşağı çöllə tökərlər və millət kənardan durub baxa.*

Ölmədik, bunu da gördük!”

*“Molla Nəsrəddin”
30 mart 1908. №-13.*

Tarixşünaslıq və Azərbaycanşünaslığımızda islahına ciddi ehtiyac duyulan naqisliklərdən biri də “Sovet Ahərbaycanı” hüduqlarından xaricdə məskunlaşmış soydaşlarımızın tarixi, taleyi, yaşam fəlsəfəsi, bədiilik dünyası, ictimai fikri, maarif və mədəniyyətinin gözdən-könüldən uzaq düşməsi, tamamilə unudulması və elmi dövriyyədən birdəfəlik kənar qalmasıdır. Bəraət, haqq qazandırılması əsla mümkün olmayan bu münasibətin konkret ifadəsini Ermənistanın avtonom azərbaycanlı əhalisinin timsalında aydın görmək olar. Erməni olmadıqlarına görə onların natamam və nakam, yarıqönçə və yarıgül həyat yolu “Erməni xalqının tarixində”, Azərbaycanda məskunlaşmadıqları üçün də “Azərbaycan tarixi”ndə özünə yer tapa bilməmişdir. Lütəkar oxucuların müzakirə və mühakiməsinə təqdim edilən “Tariximiz, torpağımız, taleyimiz” kitabı da məhz tarixşünaslıq və Azərbaycanşünaslığımızın çağdaş tələb və təkidi ilə yetərinçə aktuallaşan bu çox gərəkli mövzuya, onun mühüm məqam və çalqlarından bir sıra mübhəmliklərin araşdırılıb aşkarlanmasına həsr olunub.

Adətən, əhatə dairəsi belə geniş olan mövzuları dibi

dərin dənizə bənzədirlər. Elə dənizə ki, əlçatmaz dərinliklərində haçandan bəri batıb qalmış dəyərli inciləri üzə çıxarmaq üçün hey dalğalanır-durulur, çırpına-çırpına daim sahilə can atır. Xalqın və onun qüdrətli qollarından birinin soy və qan yaddaşından, yaşam fəlsəfəsi və yaşanmış keçmişindən yazmaq təşəbbüsünə qoşulan hər bir müəllif gərək öncə ulu tarixin qaranlıq qatlarında, keçmiş adlı okeanın dərin dibində öz tədqiqi və dərgini hələ də gözləməkdə olan sirli-sehrli gerçəklikləri, düyün düşmüş mübhəmlilikləri, unudulub danılmı ş həqiqətləri arayıb-araşdırıb olduğu kimi üzə-aşkara, sahilə çıxarsın; Vətəndən qoparıla qürbətdə qalan vətənə döndərilmiş ata-baba torpaqlarımızda toxum kimi səpilmiş doğma ürəklərin, bitib göyərmiş başdaşlarının ərşdən gələn fəryad səsini hələ də susmaqda olan dünyaya yetərincə eşitdirsən.

“Tariximiz, torpağımız, taleyimiz”in müəllifi də monoqrafik elmi tədqiqat əsərindən daha çox ensiklopedik soraq səciyyəli bu topluda indiki Ermənistan ərazisinin avtohton sahib və sakinləri olmuş azərbaycanlıların tarixi və taleyi, erməni-türk, erməni-azərbaycanlı münasibətləri və münaqişələrinin yaşanmış keçmi şi və çağdaş gerçəkliklərinə dair müxtəlif mənbələrdən topladığı, arayıb-araşdırdığı materiallar və faktlar əsasında:

- Olmuşlardan olacaqlara gedən yolumuzun gerçək tablosunu göz önündə olduğu kimi canlandırmağa;

- Təcavüzkar kimdir, təcavüzə məruz qalan kim sualının hələ də dünya miqyasında cavabsız qalmasının. “narahat olmağa dəyməz” psixologiyasının qaçılmaz təhlükə olduğunu israrla vurğulamağa;

- Müstəmləkəçilik hikkəsindən qaynaqlanan zorakı xristianlaşdırma siyasətinin, ərazi iddiası və torpaq davası müstəvisindən köklənən “Erməni məsələsi”, “Böyük Ermə-

nistan”, “Türksüz Ermənistan” ideyalarının əsl mahiyyəti və faciəli nəticələrini aşkarlamağa;

- Azərbaycanlıların Ermənistanın indiki ərazisində XI-XV yüzilliklərdə deyil, çox qədimdən məskunlaşdığını tarixi faktlar, qədimlikdən şahidlik verən toponim, oykonim, oronim və hidronimlər əsasında sübut etməyə;

- Və nəhayət, saxlanclarda tədqiqini gözləyən, gözdən və könüldən iraq düşərək unudulmuş yüzlərlə vəzifəsinə qul olmayan, kürsü savaşı və rütbələnmək vuruşuna qatılmayan, məddahlıq və mədhiyyətçilikdən xəbərsiz qeyrətli bağbanın, bərəkət toxumu səpən rəncbərin, səxavətli çörəkçinin, mərhəmətli möminin, ictimai fikir, maarif və mədəniyyət tariximizdə əvəzsiz xidmətləri olan soydaş həmvətənimizin şərəfli adının itib-batmaq təhlükəsindən xilas edilməsinə, necib bir abidəyə dönərək nəsillərə yadigar qalmasına nail olmağa çalışmışdır.

Lakin məqsədinə nail ola, dibi dərin dənizdən istədiyini aydın görünən sahilə çıxara bilibmi? Cavabını lütfkar oxucularından gözləyən müəllif onları tariximiz və taleyimizlə bağlı olmuşlardan olacaqlara gedən yolumuzun gerçək tablousuna açıqgözlə baxmağa çağırmışdır ki, xalqımızın məruz qaldığı faciələr, dəhşətlər və vəhşətlər, mənəvi və fiziki soyqırımı haqqında hamı yerli-yataqlı xəbər tutsun, kim qürbətdə qalan vətəndə yaşayıbsa ata-baba yurduna sevgisinə sərinxlik gətirməsin, kim orada yaşamayıb, qoy o da keçmişə, dünənin tarixinə, günümüzün gerçəkliklərinə aqlının gözü ilə baxsın, Vətənin haradan başlanıb harada qurtardığını dəqiq bilsin, etnik sərhədlə siyasi sərhədlərin fərqlərini dərinəndən dərk etsin, doğma torpağın hər qarışını müqəddəs sansın. Milli ləngərimizin yerindən oynamasına, milli mənlüyümüzün qarsalanmasına, milli qeyrətin korşalıb qınında qalmasına heç kəs laqeydlik, biganəlik, saymazlıq göstərməsin!

Yaşanmış keçmişimizlə çağdaş həyat gerçəkliklərimi-

zə mütləq zaman və məkan çərçivəsi ilə bağlı, həm də tərəfsiz və qərəzsiz yanaşma prinsipi əsasında qiymət verməyə, eyni zamanda bütün faciələr və dəhşətlərin, naqisliklər və bəlaların günahını zəmanənin boynuna yıxmaq meyindən uzaq olmağa çağıran müəllif bu qənaətini də çəkinmədən bildirir ki, evyıxanlar, çıraqları keçirənlər, ocaqları söndürənlər, məsum körpələri parça-tikə eləyənlər insanlardır. Zəmanə vətən torpağını satmır, qeyrət qılıncını heç kəsin əlindən almır, ana ilə qızını saç-saçə bağlayıb çaya, ata ilə oğlunu qol-qola bağlayıb qayadan atmır. Ürəklərin paralanmasına, qəlblərin yaralanmasına, toy paltarında igidlərin qətlə yetirilməsinə, qızların gəlin qalmasına, kəndin-şəhərin alovlanması bəis zəmanə deyil, insandır. Öncə onu tanımaq, məkrli siyasətinin mətləbi və mahiyyətini anlamaq, öyrənmək, dəqiq və dürüst bilmək gərəkdir. Öz səadətini başqasının bədbəxtliyi üzərində quran və qurmağa can atan hər kəsin cəzasını vaxtında vermək gərəkdir. Bu da şərhə ehtiyacı olmayan başqa bir həqiqətdir.

Gərəkli bu çağırışla bitən əsərin üslubu, səpgisi, şərh və yanaşma yönümünün, fikrədayaq fakt və hadisələrə təkrar-təkrar müraciət etmək üsulunun seçimindəki qabarıq şəkildə nəzərə çarpan qeyri-adiliklər, xronoloji ardıcılığın arabitir pozulması, bəzən qaynaqların göstərilməməsi, sadə danışiq dilinə daha çox üstünlük verilməsi naşılıqla ilgili deyil, bambaşqa səbəbdəndir. Kitabdakı materiallar ötən əsrin 90-cı illərdən başlayaraq vaxtaşırı respublika radiosunda səsləndirilmişdir. 1918-ci ilədək olan dövrü əhatə edən qırx beş verilmiş materialları bu kitaba daxil edilmişdir. Son dövrə aid olan materiallar isə, lütfkar oxucuların qeyd və istəkləri minnətdarlıq hissi ilə nəzərə alınaraq, 1918-1920 və 1920-2000-ci illəri əhatə edən daha üç kitabda veriləcəkdir.

I FƏSİL

AKTUAL MÖVZU

ERMƏNİ-
AZƏRBAYCAN
MÜNƏSİBƏT-
LƏRİNƏ DƏİR BƏZİ
MÜLAHİZƏLƏR,
YENƏMİ "NARAHAT
OLMAĞA
DƏYMƏZ?!"

Ümid nuruna boylan-
maqda olan Azərbaycanımız yenə də milli
ləngərimizin tarazlıq pərsəngini
qarmalayıb-qarsalayan, tək-cə əl-
ayağımızı deyil, ləyaqət və qüruru-
muzunu da dağlayıb-damğalayan tə-
cavüz alovunu söndürmək harayın-
da. Ulu Xalqımız içimizi göynədən
qaysaqsız "Qarabağ yarası"na məl-
həm soraqındadır. Əks qütbdə isə
başqa bir halət, "Erməni soyqırımı-
nınin 80 illiyinə hazırlıq" (*Mülahi-
zələr 1994-cü ildə radioda səsləndiril-
mişdir*) adlı müdhiş və məkrli bir
mərəz tüğyan etməkdədir. Bu ba-
rədə qərarı İrəvanda qəbul edib ic-
rası üçün az qala dünyanın bütün
erməniləri və ermənipərəstlərini
ayağa qaldırmışlar.

Əslən Tehrandan olan
Avstriya jurnalisti Zareh Avaqyan
eyni mövzuda İrəvanda üç film
lentə alıb. Həmin filmlər indi tək-
cə Avstriyada deyil, Almaniya və
İsveçrədə də ekranlardan haray tə-
pib adamları "əzabkeş" erməni
xalqının acı taleyi üçün sədaqət və
səxavətlə göz yaşı tökməyə səslə-
yir.

Fransa erməniləri Marsel,

Lion və Paris şəhərlərində bu məqsədlə fond təsis etmiş, üç də cəmiyyət yaratmışlar. Müxtəlif ölkələrdən Parisə tanınmış tarixçilər və vəkillər dəvət olunub. Respublikanın ali məhkəməsi və baş prokuroru qarşısında çox ciddi bir məsələ qaldırıb təkidlə tələb edirlər ki, "erməni soyqırımını" inkar etdiyinə görə görkəmli alim Bernar Devis gərək ağır cəza alsın və "erməni soyqırımı" rəsmi qaydada etiraf olunsun. Fransız həmkarlarını da fəal işə qoşan erməni alimləri Parisdə bu il biri digərini tamamlayan üç monoqrafiya çap etdirmişlər. Üçüncü kitabın müəllifi Piatriç Qasparyanın təbirincə bu əsərlərin üçü də bütün dünyanı "erməni fəryadına" - yəni Türkiyə, İran və Azərbaycan ərazilərindəki "erməni torpaqlarını" Ermənistan qaytarmaq harayına səs verməyə çağırır. Fransa ermənilərinin daha bir fondu var, ona mərkəzi fond deyilir. Fondun başçısı Petros Terzyan daha konkret, daha işgüzar təkliflə çıxış edib: "Erməni soyqırımının dünya miqyasında etiraf edilməsilə bağlı bütün xərcləri ödəmək, İrandan Ermənistan qaz kəməri və yol çəkilməsi, İrəvan-Xankəndi arasında abad yollar və qəsəbələr salmaq kimi mühüm işlər fonda tapşırılsın".

Erməni diasporu ABŞ-da daha böyük vüsətlə əl-qol açıb. Tanınmış liderlərdən Murad Topalyan son zamanlar prezident Klintonla iki dəfə görüşüb, hər iki görüşdə də tələbi və təklifi eyni olub: "Erməni soyqırımının 80 illiyi gərək 1995-ci il aprelin 24-də təkcə ABŞ-da deyil, bütün dünyada qeyd və etiraf olunsun". Başqa bir lider - xanım Manuşaq da həmin tələb və təkliflə gündə bir senatorun qarşısını döyməkdedir. Türkiyəyə 12-ci səfərindən çox məmnun qayıdan R.Arayanın lentə aldığı iki film - "Türkiyədəki erməni vilayətləri" və "Türkiyədəki erməni abidələri" filmləri də indi ABŞ ekranlarından əhalini "erməni soyqırımı"nın etiraf edil-

məsinə səsləyir. “Daşnaksutyun”un buradakı Qərb komitəsi daha “nikbin” bəyanat verib: Qarabağ respublikasının yaradılması son yüz illikdə partiyamızın ən böyük, ən parlaq qələbəsidir! “Bu qələbə uzun bir yolun başlanğıcıdır”. Səbiq qubernator C.Tokmaçyan bu yəlün haraya uzandığını açıqlayaraq qeyd edib ki, “Sevr müqaviləsinə görə Ermənistanın ərazisi 161 min kv.km olmalı idi. Qarabağdan başlayan yol bizi bu ulu məqsədə çatdırmalıdır”. Erməni qəzetləri də belə “nikbin” xəbərlər yaymaqdan qalmırlar: “Son zamanlar Qarabağa 36 min erməni köçüb. 80 illiyi qeyd edəndən sonra onların sayı 136 minə çatacaq”. Dünya ermənilərinin prezidenti adını qazanan Levon Ter-Petrosyan Los-Ancelesdəki “proqram nitqində” uzaqgörənliklə bildirib: “çətinliklərə sinə gərdik, Qarabağ qələbəsini qazandıq. İndi Qarabağda 20 minlik, Ermənistanda 60 minlik nizami erməni ordusu var. Ruslar bizə möhkəm bel bağlayırlar. Amerika bizə ağıllı-başlı havadarlıq eləyir”. ABŞ-da çıxan “Nor or” qəzetinə müsahibəsində Ermənistan xarici işlər naziri Vahan Papazyan gələcək haqqında öz düşüncələrini çox aydın şərh edib: “Harada yaşasaq, hansı qulluğa xidmət eləsək də, fərqi yoxdur, biz erməniyik, erməninin də tarix və nəsillər qarşısında bir vəsifəsi, bir müqəddəs borcu var. Bu, hamıya və hər kəsə bəllidir”. ABŞ alimi Vahaqn Satryan “Erməni soyqırımına dair bu il iki kitab çap etdirib. İkinci kitabının 77-ci səhifəsində yazıb: “Gizli saxlanmış sənədləri aşkarlamaqla dünyaya müraciət edirəm: erməni soyqırımında Türkiyəni və türkləri cinayətkar tanıyın”. Erməni lobbisinin fəalları konqresmenlərə və senatorlara mindən artıq sorğu vərəqəsi təqdim ediblər. Vərəqələrdə 4 sual verilir: 1. Qarabağı nə vaxt müstəqil respublika kimi tanıyacaqsınız? 2. Ermənistana yardımını artırmaq üçün təşəbbüs görəcəksinizmi? 3. Türkiyə və Azərbaycan

cana qarşı iqtisadi qadağan tədbirlərinin sərtləşməsinə səs verəcəksinizmi? 4. Erməni soyqırımının dünya miqyasında etiraf olunmasına kömək etmək istərdinizmi? Dünya ermənilərinin vahid mərkəzdə birləşmiş "Arsax" fonduna da ABŞ sakini Hovik Soliba başçılıq eləyir: "Arsaxı başdan-başa abadlaşdırmaq, Qarabağ ermənilərini oraya qaytarmaq. oradakı nizami ordunu ən müasir silahla təmin etmək, nəhayət, Qarabağ ermənilərini Azərbaycanın ağalığından həmişəlik xilas etməklə fondumuz daha böyük qələbələrə yola açacaq".

Keçmiş ittifaqın Moskva, Rostov, Krasnodar, Stavropol və İrəvan kimi şəhərlərinin bir sıra ali məktəblərində çalışan "fəal" müəllimlər bu yaxınlarda Sankt-Peterburqda ayrıca məclis quraraq "MDB ölkələrində Türkiyənin nüfuz dairəsi və pantürkizmin yayılması" mövzusunda xüsusi bir diqqətlə birlikdə müzakirə etmək qərarına gəlmişlər. "Erməni torpağı"nın İranda fars dilində çap olunması, başa bəla bu "əsər"də Azərbaycan torpaqlarının daha bir qisminin Ermənistanı aid edilməsi, indiki çox mürəkkəb və çox da gərgin bir şəraitdə İrandan Ermənistanı nəhəng (150 km. uzunluğunda) qaz kəməri və dövlətlərarası yol çəkilməsi, Yuxarı Qarabağda "prezident üsul-idarəsinin" peyda olması, Ermənistanı "erməni soyqırımı" və "Arsax" adlı xüsusi və məqsədli ensiklopediyalar nəşrinə başlanması...

Və sadalamaqla bitmək bilməyən bir qismi məlum, digər qismi də hələ naməlum bu faktların tərffəratına varmağım əsla səbəbsiz deyil və qoy heç kəsə mənasız görünməsin. Ermənistan mühitinə az-çox bələd olan bir ziyalı kimi mən dünyanı yenidən bürüyən bu haray-həşirin arxasında nələr gizləndiyini, o dərin kökdən rışələnmiş fəlakət və faciələri, bunlarla bərabər bizim umutçanlıq və biganəliyimiz, ad-

dımbaşı “narahatlığa dəyməz” deməyimiz, daha doğrusu, deyənlərimiz üzündən çəkdiyimiz müsibətləri bir daha göz-
lərimin önünə gətirirəm. Axı, məhz həmin o bədnam və bəd-
xah 80 illik və bizim ona saymazyanılıqla yanaşmağımız əv-
vəlcə “Türksüz Ermənistan” adlı planın heç bir müqavimətə,
hətta adicə bir etiraz bəyanatına belə rast gəlmədən çox asan-
lıqla başa gəlməsinə, az sonra da Azərbaycan torpaqlarının
ən azı 20-25 faizinin göz görə-görə zəbt edilməsinə zəmin
yaratdı, yol açdı. Təkcibedilməz, yaşana-yaşana adiləşmiş bu
acı həqiqət indi məni xalqımızın sabahı baxımından son də-
rəcə vacib və gərəkli bildiyim bir məsələ barəsində daha də-
rin təlaş, daha ciddi həyəcan siqnalı ilə iqtidara və müxalifə-
tə, din-iman adamları və canında milli qan olan bütün imkan-
lı soydaşlarımıza müraciət etməyə səsləyir:

1. Ermənilərlə biz kiminsə arzusu, kiminsə fərmanı ilə
deyil, tarixi taleyimizin hökmü ilə qonşu olduğumuzdan qar-
şılıqlı münasibətlərimizin tənzimlənməsini də hökmən tale-
yüklü məsələ hesab etmək, dönə-dönə götür-qoy elədikdən
sonra bu barədə müstəsna uzaqgörənliklə işlənilib-hazırlanmış
çox bitkin, çox da çevik bir siyasətin zərgər dəqiqliyi ilə həya-
ta keçirilməsini sözün əsl mənasında ümumxalq işi, ümum-
dövlət vəzifəsi səviyyəsinə yüksəltmək gərəkdir. Min-min
şəhidlərimizin müqəddəs ruhundan, ana-bacılarımızın üm-
manlanan göz yaşlarından, qürbətdə qalan sönmüş ocaqlar,
tüstüsüz bacalar, nisgilli lal dağlarımızın həsrət harayından
qopan zamanın bu təkidli tələbinə əməl olunmayınca aman-
sız təcavüz hədəsi, dəhşətli faciə təhlükəsi xalqımızın başı
üstündə qara kabus kimi ara vermədən hərlənəcək.

Əlbəttə müharibənin indiki alovu söndürüləcək, “Qa-
rabağ yarası”na məlhəm tapılacaq. Azərbaycanımızı cənnət
bağına döndərmək imkanı da yaranacaq. Bu şirin həqiqətlə

rəqabətdə, şəksiz. başqa bir həqiqət də var: tarixin ibrət dər-sinə məhəl qoymamaq, 1801-1828, 1853-1856, 1905-1907, 1917-1920, 1948-1953, 1965-ci illərdə və nəhayət, 1988-ci ildən bu yana xalqımızın başına gətirilən müsibətlərin üstün-dən bir daha təsəlliverici şirin vədlər, daşürək unutqanlıqla, qana işləmiş biganəliklə ötüb keçmək, dağıdılmış yurdu bər-pa etdikdən sonra oturub onun yenidən dağıdılmasını gözlə-mək (L.N.Tolstoy) deməkdir, yeni və daha dəhşətli təcavü-zün qəfildən qalxan sel kimi hər şeyi süpürüb aparmasına im-kan vermək deməkdir! 80 illiyə hazırlıq adı altında qoparılan haray-həşir hələ 1918-ci ildə qəza rəisinə komissar Ter-Qri-koryanın dediklərini xatırlatmır:

“Uluxanlıq biz istədiyimiz anda yerlə-yeksan edə və dünya diplomatları qarşısında özümüzə haqq qazandıra bilə-rik”. Təkcə son yüz ildə iki minədək kəndimizin Azərbay-canda azərbaycanlısız qalması, bir çoxunun da yerlə-yek-san edilməsi münasibətlərimizin tənzimlənməsi sahəsində bitkin və çevik siyasətimizin olmamasının ağırlı-acılı nəticə-si deyilmi?! Erməni diplomatiyasının özünə haqq qazandıra bilmək “məharəti” deyilmi?! Taleyüklü məsələlərin həllini bir dərənin dibinə atmaq, hakimiyyətə gəlmək və hakimiy-yətdə qalmaq uğrunda mübarizəni ön plana çəkmək bəlası deyilmi?!

2. Münasibətlərin tənzimlənməsi siyasətində yeni fa-ciə və fəlakətlər gətirən büdrəmələrə, milli xəyanət və ağır cinayətlər həddinə çatan biganəlik və laqeydlik, təkəbbür və naqqallıq təzahürlərinə bir daha yol verməmək üçün:

- qərinələr boyu xalqımıza qarşı yönəldilən gizli və aş-kar təcavüzün, mənəvi və fiziki soyqırımının **tarixini, səbəb və nəticələrini dərindən, yaxşıca öyrənib bilmək**, bu son dərəcə həyati mövzunu daha dolğun və daha bitkin əndaza-

də tədqiq etmək;

- elmi fikrin çağdaş səviyyəsilə həmahəng səsləşməli olan bu səpgili tədqiqatları bacarıqla ərsəyə gətirib dünya ictimaiyyətinə təqdim etməyə qadir və imkanlı, səlahiyyətli və **işgüzar mərkəz yaratmaq;**

- tarixin imkan verən hər döngəsində azərbaycanlıların başına gətirilən amansız vəhşiliklərin, müsibət və dəhşətlərin insan qəlbini didib-parçalayan mənzərəsini orijinallığı ilə dünya xalqlarının gözləri qarşısında fərasətlə nümayiş etdirməyə qabil **yaddaş muzeyi təşkil etmək;**

- təcavüz qurbanlarının xatirəsini əbədiləşdirən, qaçqın soydaşlarımızın ərşə bülənd naləsini nəsillərin yaddaşına həkk edən **möhtəşəm bir abidə kompleksi ucaltmaq, səcdəgah, ziyarətgah yaratmaq;**

- soyqırımına məruz qalan şəhidlərimizin xatirəsini yad etmək, təcavüzkarın silahı altında öz doğma ev-eşiyini tərk etməli olmuş didərgin soydaşlarımıza hörmət əlaməti olaraq hər **il noyabrın son bazar gününü ümumxalq ehtiram günü** kimi qeyd etmək;

- təcavüz qurbanları olan şəhidlərimizin və qaçqın soydaşlarımızın **fərdi qeydiyyat və rəqəmlərinin**, habelə ümumiləşdirilib tamamlanmış bütöv **salnamələrinin** nəşrə verilməsini sürətləndirmək, azərbaycanlılara qarşı daşnak mauzerçilərinin müstəsna amansızlıqla tətbiq etdikləri **soyqırımına həsr olunan ensiklopediya** buraxmaq üçün hazırlıq işlərinə başlamaq;

- indiki Ermənistan ərazisində olan ata-baba yurdumuz, maddi və mədəniyyət abidələrimiz, mənəvi dəyərlər və maddi sərvətlərimiz, məkrli məqsəd və ciddi cəhdlərlə tarixdən silinib atılmış mənəli **izlərimiz** itib-batmasın, gələcək nəsillərə və dünya ictimaiyyətinə çatdırılsın deyə bütün im-

kanları səfərbər edərək, mövcud kadr potensialından məqsədyönlü istifadə etməklə Ermənistanı aid "Oğuz eli", **Qarabağa aid "Xankəndi"** adlı biri digərini tamamlayan iki ensiklopediya nəşri üçün şərait yaratmaq;

- erməni təcavüzü və **qaçqınlıq tarixi, soyqırımı, "Türksüz Ermənistan" və "Etnik təmizləmə" siyasəti və onun acı nəticələri mövzusunda ali və orta məktəblərin tədris proqramlarına fakultativ kurs kimi daxil etmək** bu günümüzün, yaranmış mühit və şəraitin, habelə tale və tariximizin təkidli tələbidir.

Bu tələbə günü itirmədən, həm də təsəlliverici vədlər və uzun-uzadı nitqlərlə deyil, həqiqi vətənpərvərlik və əsl millətsevərlik əzmi ilə əməl etmək, bir mənada ünvanımıza yağdırılan böhtanlara cavab vermək, Azərbaycan həqiqətini dünya ictimaiyyətinə yerli-yataqlı çatdırmağa bilmək üçün, digər tərəfdən də, qürbətdə qalan ata-baba yurdumuza vəfadarlıq, didərgin soydaşlarımızın həsrət dolu, nisgil dolu könlünə təsəlli, vətən yolunda canlarından keçən min-min şəhidlərimizin əziz xatirəsinə dərin hörmət əlaməti və ehtiram rəmzi kimi son dərəcə zəruridir.

3. Təcavüzkarın bütün bərələri çoxdan aşan azgınlığı, saysız-hesabsız qurbanlarımız, şəhidlərimizin günahsız qanı ilə suvarılan torpaqlarımız, itirdiyimiz mənəvi dəyərlər və maddi sərvətlər, didərgin soydaşlarımızın faciəsi, xalqımızın başına gətirilən dözülməz müsibətlər haqqında dünya xalqlarına, müasirlərimizə və gələcək nəsillərə, lap elə məkrli təbliğata uyan erməninin özünə kartoteka nizamı-düzümü ilə, kompüter bankında cəmləşmiş dəqiq bilgilərlə dolğun cavab verməyə qadir elmi-tədqiqat mərkəzi və yaddaş muzeyi təşkil etmək, ona məqbul status vermək, fəaliyyət dairəsini günün tələbi və dünya təcrübəsinə həmahəng səpkidə müəy-

yənləşdirmək, maddi-texniki bazası və kadr imkanları məsələlərini təcili həll etmək, soyqırımı, qaçqınlıq, təcavüz faciəsi ilə bağlı ayrı-ayrı təşkilat və orqanlarda üst-üstə qalaqlanıb qalan bütün sənəd və materialları burada cəmləşdirmək;

- elmi-tədqiqat mərkəzi və yaddaş muzeyi, habelə soyqırımı qurbanları və didərginlərin xatirəsini əbədiləşdirmək üçün ucaldılması nəzərdə tutulan abidə ilə Şəhidlər xiyabanını vahid bir kompleks şəklində tamamlamaq, kompleksi Dağüstü parkdakı hazır özül üzərində ucaltmaq, bu yolla həm də nisbətən az vəsaitlə daha qısa müddətdə elmi tədqiqat mərkəzi üçün geniş iş otaqları, yaddaş muzeyi üçün ən azı 500 kv.m. sahəsi olan qış, təqribən üç o qədər sahədə də yay salonu düzəltmək;

- Abidə kompleksini təkcə müqəddəs ziyarətgah və səcdəgah kimi deyil, həm də uydurma erməni soyqırımı məfini öz əzəməti, orijinallığı və məna-məzmunun gerçəkliyi ilə təkzib edən möhtəşəm sənət əsəri, nadir memarlıq incisi, habelə qan yaddaşımızın bənzərsiz şahidi kimi ucaltmaq;

- Xatirə abidəsi kompleksində dalğalanan alov dilləri, qürurla boylanan qüllələr, kədər yükündən baş əyən sütunlar və digər təsirli ifadə vasitələri ilə şəhidlərimizin, didərgin soydaşlarımızın, 20 yanvar faciəsi qurbanlarının, yerlə-yeksan edilmiş şəhər və kəndlərimizin, tüstüsü qalan ocaqlarımızın, qəm-qüssədən don geymiş ana-bacılarımızın, nəhayət, təcavüzkar erməni gülləsindən həmişəlik şikəst olmuş əlillərimizin dolğun obrazlarını yüksək sənətkarlıqla yaratmaq zəruriyyətini dərinədən dərk etmək və xatırlamaq gərəkdir ki, milli mənafe tələb etdikdə xristianlar bəzən kilsə zənglərini də söküb bu tələbə sərf etmişlər. Məscidlər və mədrəsələr, mağaza və bazarlar tikmək, təm-təraqlı yığıncaqlar, yubiley keçirmək yaxşı işdir. lazımdır. Lakin ayrı-ay-

rı fərdlərinə müstəsna aludəliklə hörmət bəsləyən bir xalqın öz min-min şəhid, didərgin, əlil oğul və qızına ehtiram göstərmək, adi bir abidə ucaltmaq istəməməsi fikriylə əsla razılaşmaq olmaz. İqtidar, xalq, bütün müsəlman qardaşlarımız bu səcdəgahı ucaltmaq işinə milli mənafe, milli təəssüb təcəssümü kimi yanaşmalıdırlar.

4. "Müharibə vaxtı bir qəzet yaxşı təlim görmüş iki diviziyadan çox iş görə bilər" deyimini qəribliyə atmaq olmaz. Qonşuluq münasibətlərimizin indiki, həm də gələcək mərhələlərində Azərbaycan həqiqətlərini inandırıcı və düşündürücü tərzdə erməni oxucusuna onun öz ana dilində çatdıran ayrıca bir mətbuat mərkəzi, mətbuat orqanı yaratmaq təklifinə dodaq büzmək, bu ehtiyacı duymamaq ən azı nadanlıq olardı. Mövcud kadr ehtiyatı imkanlarını, bu imkanların təbii tükənmə meylini nəzərə almaq, nəşriyyatlardakı köhnə mətbəə ləvazimatı və avadanlıqlarını bərpa etmək, müasir kompüter üsulu üstünlüklərindən bəhrələnmək yolu ilə müstəqil qəzet, lazımı vərəqələr, müraciətlər, bəyanatlar nəşr etmək, tərcümə ədəbiyyatı, hətta erməni-azəri, azəri-erməni lüğətləri yaratmaq son dərəcə gərəkli işdir.

Bu sahədə iki məqam gərək nəzərdən qaçırılmasın. Əvvəla, qaçqınların indiki nəslindən sonra erməni dili, ədəbiyyatı və mühitlə bağlılıq da aradan qalxacaq. Bu fürsəti əldən vermədən universitetin şərqşünaslıq fakültəsində **ermənişünaslar**, xarici dillər universitetində **erməni dili mütəxəssisləri**, orta məktəblərdən birində xüsusi qrup vasitəsilə **ermənicə qüsursuz danışan kadrlar** hazırlamaq hava və su kimi vacibdir. Cəmi bir neçə ildən sonra bu imkanlar birdəfəlik qeyb olacaq. İkincisi, çoxdan bəri ixtisaslaşması ilə tanınan erməni təbliğat maşını türk və azərbaycanlı simasında məharətlə dəhşətli və bərişməz bir düşmən obrazı yaratmış və hər bir ermənidə ona qarşı anadangəlmə kın və qəzəb.

hədsiz nifrət hissi aşılampaşdır. Bu həqiqəti mütləq nəzərdə saxlamaq, rusdan və ingilisdən, almandan və fransızdan əvvəl, lap elə azərbaycanlının özündən də öncə ermənini inandırmaq, başa salmaq lazımdır ki, həmişə özgənin torpağında gözü qalan, günahsız bəndələri qanına qəltan eləyən sənin davakar, mauzerçi soydaşın; öldürülən, çapılıb-talanan, hamını barışığa-sülhə səsləyən, ancaq təcavüzkar kimi qələmə verilən isə türk olub, azərbaycanlı olub. Bu həqiqəti biz gecə və gündüz, təkrar-təkrar öz soydaşlarımıza çatdırmağı, nədənsə, təbliğatımızın başlıca mövzusu sayır, vaxt və vəsait əsirgəmədən özümüz deyib, özümüz də eşidirik. Halbuki təsirlili və məqsədyönlü təbliğat hədəfdən yayınmağı sevmir, deyilməli sözünü kimə lazımsa ona deyir. Haqsızın haqsızlığı haqqında qeybət etmək mənasız əyləncədən başqa bir şey deyildir. Biz erməniyə “dığa”, “daşnak”, “faşist”, “qorxaq dovşan” deyib ürəyimizi boşaltmaqla təbliğatımızı bitmiş hesab etmək əvəzinə olan imkanlardan istifadə edərək deyiləsi sözüümüzü mətbuat və teleradio verilişləri vasitəsilə öz ana dillərində ermənilərə çatdırmağa üstünlük verməliyik.

Hər altı nəfərdən birinin didərgin olduğu bir ölkədə bu binəşib qaçqınların salnaməsinin gündəlik səhifələrini yaddaşa çevirən mətbuat orqanının maddi çətinliklər ucbatından vaxtli-vaxtında işıq üzü görə bilməməsi də mədəni və mənəvi inkişaf baxımından sadəcə olaraq “ağ ləkədir”, həyatı-sabahı görməməkdir. Ermənilər isə “Nadir şah dövrünün” qaçqınlar tarixini dönə-dönə nəşr etdirmişlər.

5. Qaçqınların statusu haqqında Qanunun və onlara güzəştlər verilməsinə dair qərarların nəzərdən keçirilib bu günün tələbləri əsasında tamamlanmasına çox ciddi ehtiyac duyulmaqdadır. Ona görə də 29.09.1992-ci il tarixli Qanunun 2-ci maddəsində status 5 il müddətinə, yəni 1997-ci ilin sentyabrınadək müəyyən edildiyi halda, həmin statusu olan soydaşlarımıza Nazirlər Kabinetinin 17.01.1992-ci il tarixli

qərarı ilə 1992-1995-ci, Milli Məclisin 17.02.1993-cü il tarixli qərarı ilə isə 1993-1995-ci illərdə güzəştlər verilməsi nəzərdə tutulub. Əvvəla, ali hakimiyyət orqanlarımızın fəaliyyətindəki bu naşılıq və biganəliyi, hətta aşkar qəddarlıq təzahürlərini islah etmək üçün, ikinci də, didərgin soydaşlarımızın indiki və sabahki vəziyyətinin nəzərə alınması naminə qaçqınların statusu və onlara verilən güzəştlərin miqyası və müddətləri haqqında yeni Prezident fərmanı, Qanun və qərarlar qəbul edilməsi son dərəcə zəruri, dünya miqyaslı əhəmiyyəti olan çox vacib tədbirdir.

Hökmən nəzərə alınmalıdır ki, qaçqınlar problemi köklü-əsaslı-tam həll olunmayınca, bütün didərginlərin öz doğma ocaqlarına qayıtması başa çatmayınca status və güzəştlərin hər hansı bir şəkildə məhdudlaşdırılması cəhdi respublika büdcəsi mənafeyinə xidmət göstərmək deyil, təcavüzkar olduqlarını ustalıqla pərdələməyi bacaran erməni diplomatlarının dəyirmanına əlavə su qoşmaq deməkdir. Onsuz da Ermənistanda, sabiq DQMV-də yer-yurd adlarımızdan, maddi və mədəniyyət abidələrimizdən, millətimizə xas izlərimizdən əsər-ələmət qalmayıb. Qalan yeganə sübut, canlı şahid varsa, o da hələlik qaçqınlardır. "Çoxdan gəlib, qaynayıb-qarışıb, daimi məskunlaşıblar" deyə onların statusunu dəyişmək və ya güzəştlərini məhdudlaşdırmaq əslində olub-qalan bu yeganə faktı da "etnik təmizləmə" yürüşünə çıxan erməni təcavüzkarlarına öz əlimizlə hədiyyə vermək, "Türksüz Ermənistan", "Türksüz Qarabağ" siyasətinə haqq qazandırmaq, "Ermənistanda, Dağlıq Qarabağda heç azərbaycanlı olmayıb" iddiasına bilə-bilə şərik olmaq deməkdir. Halbuki indi biz təcavüzkarın kim, təcavüzə məruz qalananın kim, öləninin kim, öldürənin kim olduğunu dünya ictimaiyyətinə daha aşkar, daha məqbul, daha dolğun və bitkin şəkildə çatdırıb bütün təsir vasitələrindən bacarıqla istifadə etməliyik. Bu ba-

xımdan, 1995-cı il aprelin 24-ü. "erməni soyqırımı"nın 80 ildiyini gözləmədən, ən gec martın 30-da Bakının mərkəzindəki kilsədə rəmzi mənası hamıya bəlli olan "Qaçqınlar klubu" açmaq, keçmiş "26-lar" bağında əvvəlcədən nəzərdə tutulmuş "Qaçqınlar meydanı"nı "işə salmaq", hər iki tədbir münasibətilə təntənəli mərasım keçirmək lazımdır. "Qaçqınlar klubu"nda erməni təcavüzünün azərbaycanlı qurbanlarını təmsil edən "ETAQ-1" və "ETAQ-2" adı ilə eyni məqsədə xidmət edən iki cəmiyyət və komitənin məqsədyönlü fəaliyyət göstərməsi üçün şərait yaratmaq, onlardan birinə başqa dövlətin ərazisindən qovulmuş qaçqınlar, ikincisinə isə doğma torpağından didərgin düşmüş qaçqınlar adından beynəlxalq aləmdə çıxış etmək hüququ vermək lazımdır. "Qaçqınlar klubu" Elmi-Tədqiqat Mərkəzi və "Yaddaş muzeyi" ilə birlikdə fəaliyyət göstərərək hər bir şəhid və didərgin, düşmən əlində qalan şəhər və kənd, məktəb və məktəbəqədər uşaq tərbiyə müəssisəsi, klub və kitabxana, mədəniyyət evi və muzey, təsərrüfat və səhiyyə ocağı haqqında, bədən xəsarəti almış soydaşlarımız, itib-batan, çapılıb-talanan mənəvi dəyərlərimiz və maddi sərvətlərimiz barədə ayrıca fərdi qeydiyyat dəftəri və ümumiləşdirilmiş səlnamənin qısa müddətdə hazırlanıb-nəşrə təqdim olunmasında fəal iştirak etməli, şəhid ailələri və didərginlər üçün rəmzi mənada doğma ocağa, təsəlli yerinə döndərməlidir.

"Qaçqınlar klubu" soyqırımı və qaçqınlıq faciəsilə bağlı filmlərin nümayiş etdirilməsi, tamaşalar göstərilməsi, xarici və yerli qonaqların qəbul olunub qarşılınması üçün əlverişli şərait və imkanlarla təmin olunmalı, didərginlərin siyahısının dəqiqləşdirilməsi işini yerli dayaq məntəqələrilə birlikdə başa çatdırmalıdır. Bu dəqiqləşdirmə ona görə zəruridir ki, Ermənistan didərginlərinin sayı hələ də düzgün hesablanmayıb. Əvvəla, əhalinin son siyahıya alınmasında Er-

mənistanın erməni kəndlərində yaşayıb-ışləyən azərbaycanlılar hesabata daxil edilməyiblər, ikincisi, didərginlərin bir qismi də Orta Asiya respublikalarına, Rusiyanın müxtəlif guşələrinə getmişdir. Beləliklə, yüzlər və minlərlə qaçqın siyahıdan kənar qalmışdır.

Öz ev-eşiyinə qayıdıb doğma torpağı ilan kimi yalamaq əzmində olan soydaşlarımızın acı taleyi, qüssəli tarixçəsilə bağlı sənədlər və materialların cəmləşdirilib elmi dövriyyəyə daxil edilməsi və dünya ictimaiyyətinə təqdim olunması kimi çox vacib bir işdə də ən azı beş il gecikmişik.

Halbuki hakimiyyətə gəlmək və hakimiyyətdə qalmaq uğrunda fasiləsiz mübarizələrə sərf edilən vəsaitin və səylərin azacıq bir qismilə bu salnaməni çoxdan müxtəlif dillərdə dünya xalqlarına çatdırmaq və bu yolla da erməni-azərbaycanlı münasibətləri məsələsinə müəyyən aşkarlıq və aydınlıq gətirmək mümkün olardı. Bu böyük "itkinin" əvəzini çıxmaq üçün meyxana nitqləri və mitinq sayağı toplantılara, şirin vədlər və gurultu şüarlara son qoymaq, eyni məqsədlə, yəni qaçqınlara qulluq etmək məqsədilə yaradılmış çoxsaylı və çoxpilləli struktur bölmələrini vahid bir mərkəzdə birləşdirmək, qaçqınlar haqqında bu günün tələbi ilə səsleşən, dünya hüquq normalarına cavab verən müvafiq fərman, Qanun və qərarlar qəbul etməklə yanaşı, şəxsiz ki, Prezident fondundan və Nazirlər Kabinetinin ehtiyatlarından müəyyən vəsait ayırmaq, maliyyələşdirmə məsələsini əsaslı şəkildə həll etmək haqqında Maliyyə Nazirliyinə rəsmi tapşırıq vermək lazımdır.

Bu məsələyə şüurlu münasibət mübariz, ayıq-sayıq Azərbaycan ideologiyasının formalaşmasına, milli ləngərimizin hər hansı bir tərzdə pozulması ehtimalının aradan qaldırılmasına və belə bir qüdrətli inamın oyanmasına möhkəm zəmin yaradar ki, erməni təcavüzü qəfildən qopan fırtına deyil ki, qarşısını almaq mümkün olmasın.

II FƏSİL

DÜNƏNİN

TƏRİXİ

BU GÜNÜN

GERÇƏKLIYI

1. YAŞANMIŞ KEÇMİŞİMİZİN QƏRİB BİR HƏNİRTİSİ

Tarixi keçmiş hər bir xalqın əsrlər nərdivanı ilə pillə-pillə qalxıb ucaldığı, zaman axarı boyunca addım-addım irəliləyib çatdığı ulu zirvələri unudulmaq azarından, inkar və təkzib qasırgasından, etinasızlıq fırtınasından qoruyub saxlayan zirehdir; möhkəmliyi, dözümlü və gərəkli olması bir baxımdan qədimliyinə, bir baxımdan da müasirliyinə görə müəyyən edilən zireh! Ona görə bir baxımdan ki, hər xalqın tarixində iki keçmiş var: gələcəyi olmayan, sabahı görməyən, tərəqqi meylini buxovlayan, yüksəliş əzmini qandallayan, mənhus, məkrli, rəzil keçmiş; bir də insana, onun sabahı və səadətinə xidmət edən insani keçmiş, mücərrəd gerçəklikləri anlamlı, duyumlu, daha doğrusu, anlaşılmiş, duyulmuş, yaşanmış gerçəkliyə çevirmək naminə çarpışan, həqiqətin təntənəsi uğrunda əzab-iztirablara mərdliklə qatlaşmaqdan usanmayıb mətanətlə vuruşan. ədaləti buxovdan xilas edib qorumaq üçün döyüşən "ikinci" keçmiş! Məhz elə, - şərti olaraq ikinci adlandırdığımız, - bu keçmişdir ki, hər cür həmlələrə sinə gərəkli öyilmək - üstələnmək bilməyən bir zireh kimi daim xalqın

arxasında durur, onu daha qaynar, daha şaxəli, daha nurlu müasirliyə qovuşdurmaqla özü də müasirləşir, yaşayan olur, yaşadan olur!

Yaşayan və yaşadan keçmişimizin qərib, həm də çox doğma bir hənirtisi bu günkü Ermənistanın, onun paytaxtı İrəvanın, qədim Çuxur Səd torpağının altında-üstündə qalan və qalmayan maddi mədəniyyət abidələrindən, əlvan sənət incilərindən gəlir. Üzdə olan və olmayan bu abidələr və incilərdən, qayalara həkk olunmuş yazılar və rəsmlərdən, səs-siz-səmirsiz uyuyan məzar kitabələri və təsvirli daş sənduqələrindən, toz basmış memarlıq nümunələri və mənası araşdırılmamış toponimlərdən, rəncbər və bağban, bənnə və dülgər, dəmirçi və boyaqçı, mütəfəkkir və ədib, ozan və şair babalarımızın əmək və əməl bəhrələrindən, təlqin etdikləri ideya və ideallardan, yazdıqları divan və kitablardan qopan bu həzin hənirti, şəksiz ki, indi müzakirə və mübahisə mövzusuna, tənqid hədəfi və yozmalar obyektinə çevrilməkdən daha çox tədqiq və təhlilə, həm də tək-cə tədqiq və təhlilə deyil, böyük ehtirama ciddi ehtiyac duyur.

Lakin zəngin və şaxəli mədəniyyətimizin bir qatının qidalandığı bu qaynaqların çağlayan səsini, söykəndiyi bu da yaqların məğrur nəğməsini biz xalqımızın yaşayan və yaşadan, yəni müasirləşmiş keçmişinə aid dərslilər və əsərlərdən deyil, nataniş aləmə açılmış pəncərədən təsadüfən boylanan yadelli səyyah və tədqiqatçıların bilib-bilmədikləri, istəyib-istəmədikləri kimi qələmə aldıkları yol qeydlərindən, ehtiramları və etiraflarından, təsvir və təəssüratlarından eşidirik. Eşidir, eşitdikcə də mədəniyyətimizin, maddi abidələrimizin ünü bu günədək gəlib çatan və çatmayan nümunələrindən heyranlıqla söhbət açdıqlarına görə onların zəhməti və səyini, bu böyük xidmətini minnətdarlıqla yüksək qiymə-

tə və dərin ehtirama layiq bilyirik. Bu, alışdığımız anlaşıqlı, bəlkə də şirin bir həqiqətdir. Lakin inkaredilməz acı bir həqiqət də var: əsrlər boyu burada yaşayıb-yaratmış sənətkar babalarımızın ucaldıqları həsəd aparılması, qıbtə ediləsi abidələr mədəniyyət fondumuzun aktuallaşmış, müasirləşmiş incilərinə çevrilməmiş, tarixi keçmişimizin bu mühüm bir qaynağının darvazası hələ də mışmarlı qalmış, onun bilgiləri maksimum dərəcədə aşkar edilib öyrənilməmişdir. Bəlkə elə bunun bir səbəbi də odur ki, səyyahlar və tədqiqatçıların çoxu bu abidələri ucaldanların hansı xalqa mənsub olduğuna, kimliyinə həmişə etinasızlıq göstərmiş, adlarını danmış, fərqi nə varmadan onları gah farslar, gah da sadəcə olaraq cəm halında müsəlmanlar kimi qələmə vermişlər.

1655-ci ildə İrəvana gəlmiş Jan Batist Taverniyenin əsərlərində (birinci cild) qeyd edilir ki, şəhər qalasında yalnız müsəlmanlar yaşayır. On səkkiz il sonra burada olmuş başqa bir fransız səyyahı Jan Şardenin oncildliyinin yenə birinci cildində göstərilir ki, İrəvan qalasını özlüyündə kiçik bir şəhər hesab etmək olar. Qalada 800 ev var. Burada yaşayanlar “yalnız farslardır”. Deməli, qalanın sakinləri birinci səyyaha görə “müsəlmanlar”, ikinci səyyaha görə isə “farslardır”.

Elə həmin Şardenin eyni vaxtda, eyni yol qeydlərində qələmə aldığı bu cümlələrdəki toponimlər isə başqa bir gerçəkliyin sübutudur: Şəhər torpaqlarını cənub-qərbdən axan Qırxbulaq və şimal-qərbdən axan Zəngi çayları suvarır. Sərdarın sarayı çox gözəl, möhtəşəm bir imarətdir. Min addım o yanda bir qala bürcü ucalır, ona burada “Keçi qalası” deyirlər... Sual olunur: ərazinin sahib-sakinləri farslardırsa, çayların adını niyə “Qırxbulaq”, “Zəngi” qoyublar? Qalanı ucaldanlar, burada yaşayanlar farslardırsa onun bürcünü nə üçün

“Keçi qalası” adlandırmışlar? O zamanlar dünyaya meydan oxuyan öz poetik dillərinə nə olmuşdu ki, farslar bizim atababalarımızın dodağından əsrlər boyu düşməyən, elə indinin özündə də dilimizin lüğət tərkibində sabit yer tutan “qırx”, “qala”, “bulaq”, “keçi” ifadələrini işlətməmiş, həm də xaricdən gələn səyyahlara bu deyim, bu duyum tərzində çatdırmışlar? Yaxud ərəb, həbəş, ləzgi, tacik, abxaz, acar... da müsəlman deyilmi? Bəs nə üçün onlarda bu ifadələrin deyim-durum tərzini bambaşqadır?

Taverniyen və Şardendən sonra Avropa səyyahlarından Cemelli, Ker-Porter, Ceyms Moriyen, Monpero, Kameron, Linç, Dübüa və başqaları da yüksək sənətkarlıqla inşa edilmiş, diqqətoxşayan, zövqoxşayan memarlıq abidələri ilə zəngin olan İrəvan qalasını, Xan sarayını, onun “Şüşəbənd” adı ilə tanınmış güzgülü salonunu, qaladakı min bir bəzəkli məscidləri, hovuz və hamamları, Zəngi çaynadək enib gedən mərmər pilləkənli yeraltı yolu, qala ətrafında - şəhərdəki imarətləri, karvansara və meydanları müstəsna heyranlıqla təsvir etmişlər. Təsvir etmişlər, amma yenə də İran hökmdarları tabeliyində olan ərazini İran torpağı, bu torpaqda yaşayan əhalini iranlı, fars kimi qələmə vermək “prinsipindən” kənara çıxmaq istəməmiş və yaxud çıxma bilməmişlər.

Bu abidələri ucaldanların, qalada və şəhərdə yaşayanların kimliyi haqqında obyektiv təsəvvür əldə etmək üçün İrəvanın qədim tarixinə aid məlum faktları yığcam şəkildə nəzərdən keçirək. İrəvan hələ e.ə. VI-IV yüzilliklərdə öz strateji, iqtisadi və inzibati əhəmiyyəti ilə fərqlənən şəhər olub. Əhəmənilərin hökmranlığı dövründə burada zaman və məkanın tələbi və zövqü ilə həmahəng səsleşən memarlıq abidələri ucaldılıb. Şəhərin mərkəzindəki meydanı dörd tərəfdən əhatə edən İmarətlər, atəşgahlar, məbədlər, Xald və

Hörmüz allahlarının abidələri dıqqəti cəzb edirmiş. İmarətlər kompleksində “Abadan” fərqlənirmiş. Otuz sütun üstündə ucaldıran bu bina ən iri toplantı yeri olub.¹ “Abadan”ın ermənicə deyil, ərəbcə tirli tikinti anlamı, şəhərdəki imarətlərin divarlarının yaşıl rənglə boyanmış olması, atəşgahların I Dərrə (e.ə. 522-486) və onun oğlu Kserks (e.ə. 486-465) dövrlərinə aid edilməsi, bir sıra dolaşmaları aşkarlamaya imkan yarada bilər.

İrəvanın adı, əhalisi və tarixi ilə bağlı belə dolaşılara isə erməni tarixşünaslığında daha çox rast gəlinir. Tarixçi Tadevos Hakopyan yazır ki, çağdaş Yerevan öz adını Erebunidən alıb. Lakin onun bu yeni adı haçandan işlədilir və əhalisi nə vaxt kütləvi qaydada erməniləşib sualına ermənişünaslıq həttə ehtimal kimi də cavab verə bilməyib.² E.ə. 782-ci ildə I Arğıştı Arazı keçərək Erebuninin əsasını qoyub. İrəvan adı ilk dəfə eramızın VII əsrində erməni məxəzlərində görünüb. “Abrahamın çağırdığı yığıncaqda yerevanlı David də iştirak edirdi” (“Sənədlər toplusu”, səh. 151.). XIV əsrin sonundan inzibati mərkəz kimi tanınıb. Qaraqoyunlular (1410-1467) və Ağqoyunluların (1467-1500) hökmranlığı dövründə coğrafi mövqeyinə və yerli şəraitinə görə adı geniş yayılıb, Çuxursəd vilayətinin inzibati mərkəzi olub. Şəhərə söykənmiş Cəfərabad (Arqavand) kəndində indi də ucalmaqda olan bir türbə həmin dövrün yadigarıdır. Türbə bişmiş kərpicdən və daşdan tikilib. Kitabəsində Əmir Sədin və onun oğlu Pir Hüseynin adları çəkilir. Pir Hüseyn Yaqub bəydən əvvəl Çuxursəd vilayətinin əmiri olub. Kitabədə həmçinin Qaraqoyunlular sülaləsinin başçısı Qara Yusifin (1410-1420) sərkərdəliyindən bəhs olunur, onun oğlu Pir Budanın böyük hökmdar olması qeyd edilir. Şəksiz ki, türbə Qara Yusifin Teymurilərə məğlub edib Kürün cənubundakı Azərbaycan

torpaqlarını, Gürcüstanı, Ermənistanı, Ərəb İraqını ələ keçirdikdən sonra öz oğlu Pir Budaqı Təbrizdə padşahlıq taxtına oturtmaq haqqında verdiyi fərmanla əlaqədar ucaldılmışdır.

İrəvanda qala, yeni binalar tikmək, abadlıq işləri aparıb şəhəri möhkəmləndirmək haqqında Şah İsmayılın (1502-1524) Rəvanqulu xana ciddi tapşırıqlar verməsindən söhbət açan Yervand Şahəziz bu qənaətə gəlmişdir ki, İrəvan və Rəvanqulu adları arasında heç bir əlaqə yoxdur, çünki İrəvanın adı VII əsrdən bəlli olmuşdur... Məhəmməd Xudabəndə (1578-1587) dövründə şəhər torpaqlarını suvarmaq üçün iri bir göl (uzunluğu 400, eni 250 sajin) tikilmiş, yeni arxlar çəkilmişdir. 1678-ci ildə tikilən, Sovet hakimiyyəti illərində bərpa olunan, indi S.Şaumyanın adını daşıyan bu gölə yerli əhali yenə də "Toxmaq" gölü deyir. "Toxmaq" o zaman İrəvan hökmdarı olmuş Məhəmməd xanın ləqəbidir. 1605-ci ildə Şah Abbas İrəvanı osmanlılardan aldıqdan sonra Əmirquna xanı buraya hökmdar təyin etmişdir. Həmin dövrdə yaşamış erməni tarixçisi Zəkəriyyə yazır: Əmirquna xan Yerevana sahib olan kimi quruculuq işlərinə başladı, şenlik yaratdı, qala tikdi, saray ucaldı, bağ-bağça, bostan saldı, arxlar çək-dirib şəhərin suyunu artırdı...

1679-cu il iyunun 4-də zəlzələ İrəvanı yerlə-yeksan etmişdi. İrəvanın yeni hökmdarı təyin olunmuş Zal xanı təbrik etmək üçün zəlzələdən bir qədər əvvəl buraya gəlmiş Əylisli Zəkəriyyə həmin hadisəni belə qələmə almışdır: Daş daş üstə qalmadı. Məscidlər, karvansaralar, kilsələr də dağıldı, qala yerlə-yeksan oldu. Ətrafda it-pişik də gözə dəymirdi. Abbasqulu xanın kürəkəni Zal xan çapar göndərib bu sitəm haqqında dörd yana xəbər yaydı. Gəncədən 800 adam gəldi. Məhəmməd xan Naxçıvandan böyük bir dəstə gətirdi. Bərdədən, Zəyəmədən, Maküdən, Təbrizdən, qonşu xanlıqlar və

sultanlıqlardan o qədər adam gəlmişdi ki, qala ətrafında tər-pənməyə yer yox idi. Azərbaycan vəziri Mirzə İbrahim iyulun 1-də Təbrizdən gəlib İrəvanda əyləşdi. Qala yenidən ucaldı, daha möhkəm oldu, arxlar çəkildi, körpülər salındı. Məscidləri, karvansaraları, kilsələri yenidən tikdilər. Şəhər dirçəldi, əhali bərpa olunmuş evlərə qayıtmağa başladı...

Yerlə-yeksan olmuş şəhəri dirçəldənlər, viranəlik-xə-rabəlik üzərində daha möhkəm qala, daha görkəmli, daha gözəl imarətlər ucaldanlar, Bərdədən, Zəyəmdən, Təbriz-dən, Maküdən, Naxçıvandan köməyə gələnlərdəmi farslar imiş? Bəlkə də?! Bəs onda yeni çəkilən arxların, yeni tikilən məscidlərin, karvansaraların, yeni salınan meydançaların, bağ-bağatın, əkin yerlərinin adları niyə farsca deyil, o zaman İrəvanda yaşamış ata-babalarımızın dilindədir - azərbaycan-cadır?! Yuxarıda adları çəkilən səyyahların, həmçinin Av-qust fon Haqst Hauzenin, habelə İ.Şopenin, Uvarovanın və İrəvan haqqında söz-söhbət açmış başqa səyyah və tədqiqat-çıların əsərlərində gətirilən toponimlər, - aşağıdakı yer adla-rı tarixi keçmişimizin nədənsə indiyədək aktuallaşdırılıb mü-asirləşdirilməmiş, hələ də potensial halında qalan, amma ye-nə də aydın eşidilməkdə olan züm-züməsi deyilmi?! Bu adla-ra diqqət yetirək: Şiləçi, Sabunçu, Boyaqçı, Toxmaq, Təpə-başı, Dəmirbulaq, Bağçalar, Yoncalıq və Börkçülər (məhəl-lələr). Gürcü, Culfa, Sərdar, Tağlı, Sulu, Susuz, Hacı Əli (karvansaralar). Dəmirbulaq, Qırxbulaq, Dəlməbulaq, Sərdar (bulaqlar). Gedərçay, Qırxbulaq, Şəhər və Abbas (bağlar). Məscid meydanı, Zal xan meydanı, Fəhlə meydanı, Böyük meydan, Şəhər meydanı, Göy məscid, Qala məscidi, Hacı Bəyim məscidi, Zal xan məscidi, Günlüklü məscid, Günbəz-li məscid. Şəhər məscidi, Novruzəli məscidi, Hüseyinli məscidi. Qanlı təpə, Üçtəpə, Qızıl təpə...

Şəksiz ki, ögeydil səyyahlar və tədqiqatçıların eynən işlətdikləri bu özəydil (doğma) adların hər birinin öz “tərixçəsi”, başqa dillə deyilsə, “tərix informasiyası” vardır. Bu informasiyanın, bu bilginin öyrənilib ümumiləşdirilməsi və müasirləşdirilib mədəniyyət fondumuza fəal daxil edilməsi vaxtı çatmışdır. Qeydədəyərdir ki, İrəvanın məhəllələri, bulaqları, çayları, bağları, dağ və təpələri indi də el arasında (bir qismi isə rəsmi sənədlərdə) öz adlarını qoruyub saxlamışdır. Məsələn, İ.Şopenin verdiyi məlumatlara görə XVIII əsrdə İrəvanın üç iri məhəlləsi olmuşdur: Şəhər, Təpəbaşı, Dəmirbulaq. Eyni adı yaşadan həmin məhəllələr indi də şəhərin iri məhəllələri sayılmaqdadır. XVIII əsr səyyahlarının təsvir etdikləri şilə (qırmızı parça) boyayananlar, sabun bişirənlər, göy rəngli parça boyayanların məhəllələri yenə əvvəlki kimi “Şiləçi”, “Sabunçu”, “Boyaqçı” adlarını daşıyır.

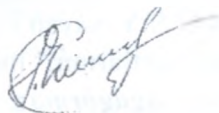
İrəvanda, həm də xanlığın bütün ərazisində fars, ərəb, erməni dili deyil, məhz Azərbaycan dilinin üstün təsir gücünə malik olduğunu və geniş yayıldığını aşağıdakı faktlar bir daha sübut edir. Matenadaranın arxiv fondunda (Kilsə divanı, səh. 20. 319) saxlanılan məktubu 1784-cü ildə kahin Qukas adlı bir nəfər yazmışdır. Məktubda Gürcüstana - II Herakliyə, Bayazidə İsak paşaya göndərilmiş toxumların siyahısı verilmiş, miqdarı və qiymətləri göstərilmişdir. Qəribə görünsə də faktdır ki, kilsə xadimi, erməni dilinin mahir bilicisi olan bu kahin toxumların demək olar hamısının adını Azərbaycanca yazmışdır: *buğda, qarpız, qara qarpız, yonca, xiyar, ispanaq, reyhan, badımcan, gül...*

Kahin Qukasdan düz 197 il sonra 1981-ci ildə başqa bir erməni, kənd təsərrüfatı elmləri doktoru Q.S. Yesayan Ermənistan SSR ərazisində üzüm və ərik sortlarının inkişaf perspektlərindən bəhs edən məqaləsində: *“ağagörməz, ağa-*

yeməz, alaqora, ayıboğan, anbari, at üzümü, quşüzümü, qaradəli, qaraşirin, dəvəgözü, danaburnu, keçimcəyi, kişmiş, gəlinbarmağı, məmərzə, mollaüzümü, sapdadurmaz, Təbrizi, tülkü quyruğu, xəlili, xanüzümü, xanımgöbəyi, xərci, Xatınbarmağı, xatınxərei, çaqqalboğan, şahangül, yaquboğlu, badamərik, balyarım, Ağcanabad, vəzir, təbərzə, *Ordubadi*” və b. adları bu düzümlə sadalayaraq gercək bir qənaətə gəlmişdir.* Əsrlərdən üzü bəri Ermənistan bizansların, romalıların, monqolların, farsların, son 160 ildə isə rusların hökmranlığı altında olmuşdur. Lakin kahin Qukasın sadaladığı toxum adları kimi, alim Yesayanın gətirdiyi üzüm və ərik adları da bu diyarın aborigen sakinləri olan azərbaycanlıların doğma, milli dilində səslənmək hüququnu əsla əldən verməmişdir. Deməli, dildəki bu “qüdrət”, bu üstünlük eyni zamanda azərbaycanlıların etnik tərkibdəki demoqrafik üstünlüyünü də təsdiq edən inkarolunmaz amil olmuşdur.

Başqa bir erməni, özü də tanınmış yazıçı Rafael Atayan da hətta XX əsrin sonunda belə (1980) Moskvada çapdan çıxan “На крыльях бури” kitabında İrəvanın nemətləri sayılan meyvələrin adlarını rus oxucusuna belə təqdim etmişdir: “Да и как можно нелюбить ереванский абрикос-агджанат-мелький и круглый, с Медовым запахом, ароматный персик-шафран и шалали, и янтарную грушу малача и виноград-езандари и Каримханди, тонкокожий аскари и целительный харжи, и “козьн соски” и беломраморный хачабаш...”

Artyom adlı daha bir tanınmış erməni müəllifi oğuz tayfalarının bu məmləkətdə qədimdən məskunlaşdıqlarını,

*

G.S. Esayan доктор
сельскохозяйственных наук.

şəkki-şübhəyə yer qoymadan, daha inandırıcı, daha gerçək faktla etiraf, təsdiq və sübut edərək yazmışdır: “За несколько верст не доходя до сей деревни, увидел я в стороне множество надгробных памятников... пришли на означенное место. Оно есть древнее кладбище, называемое Огус...” Əlavə şərhə, uzun-uzadı təhlilə ehtiyac qalmasın deyə sadəcə olaraq “древнее кладбище, называемое Огус...” anlamını bir daha təkrar edək.

Xanlıq ərazisi, sərhədləri haqqında söhbət açılan bütün əsərlər, hətta dərsliklərdə yer adları bu qaydada verilmişdir: Arpa çaydan Qızıl kilsə kəndinədək, Hacı Bayraməli kəndindən Qəbir dağadək... Koroğlu dağından Arazboyu Naxçıvanadək... Şəuradək... yaxud, xanlığa daxil olan mahalların (nahiyələrin) adlarına fikir verək: Qırxbulaq, Vədi-basar, Şəur, Sürməli, Saatlı, Seyidli, Sərdarabad, Talin, Zəngibasar, Abaran, Dərəçiçək, Göyçə...

“Arpa”ya ermənilər “qari” “çaya”, “ged” deyirlər. Ksenefont isə çox, çox qədimlərdə “Arpaçay”ı “Qariged” deyil, “Arpazis” şəklində işlətməmişdi. Şərhə ehtiyacı qalmayan, inkar edilməsi mümkün olmayan fakt deyilmi?! “Kitabi Dədə Qorqud”un 90 tumən, yəni 90 min qoşun çıxarmağa qadir olan “Oğuz eli”⁶ indiki Ermənistan torpağı deyil, bəs haradır?! “V əsrə aid ermənicə mənbələrdə “Alagöz” və “Kənkər dağı” oronimlərinin eyni şəkildə işlədilməsi son iki min il ərzində türk dilli əhalinin orada həm köklü olduğunu, həm də çoxluq təşkil etdiyini”⁷ göstərmirmiyə?! *Güneydağ, Cantəpə, Şahdağ, Adatəpə, Oğrunca, Şişqaya* və başqa oronimləri I.Şopen hələ XIX əsrdə olduğu kimi qələmə almışdı.⁸ İndi başdan-başa “erməniləşdirilmiş” Zəngəzurda XIX əsrə qədər cəmi üç erməni kəndi olduğunu S.P.Zelinski təsədüfənmi qələmə almışdır?”

“Çoxsaylı oykonim, oronim və hidronimlərin, ümumiyyətlə coğrafi adların türk mənşəli etnonimlərdən ibarət olması bir daha sübut edir ki, indi Ermənistan adlanan o diyarda azərbaycanlılar avtohton əhali olub və çoxluq təşkil edib. Ermənistan respublikasının toponomik landşaflarının əsas fonunu və fondunu türk (Azərbaycan) mənşəli paleo, mezo və neotoponimlər təşkil edir. Həmin respublikanın elə bir ərazisi, kantonu, rayonu, kəndi, yurdu, qışlağı, daşınmaz torpağı yoxdur ki, o (Azərbaycan) mənşəli makro və mikro toponimlərə ya heç olmasa, mikrotoponimlərə rast gəlməyəsən”.¹⁰ 11

“Gülüstanı-ı rəvşanı” adlı əsərində A.Bakıxanov yazırdı: “Əgər ölkənin qəbül edilmiş kəndlərin binaları və qədim asarı geniş bir surətdə tədqiq edilərsə, əhalinin mənşəyini təyin etmək mümkün olacaqdır”¹¹. Şəksiz, toponimlərin linqvistik, hətta ekstrolinqvistik təhlili azərbaycanlıların o bölgədə yerləşməsi və yayılmasının, etnoqrafiyası və etnogenezinin, tarixi coğrafiyasının əhatəli tədqiqinə, etnik hədudların dəqiq müəyyənləşməsinə etibarlı mənbə ola bilər. Türk adlanmasalar da, türkdilli tayfaların miladdan əvvəlki minilliklərdə o regionda yaşamaları ərazidə lap son vaxtlara qədər səslənməkdə olan oykonimlər, oronimlər, hidronimlər, habelə bir sıra başqa qaynaqlar əsasında sübuta yetirilir. E.Ə. VIII əsrdə türkmənşəli kəmərlərin (qəmərələr, kimmerlər), VII əsrdə skiflərin (saklar) bu əraziyə gəlməsi tarixşünaslıqda inkar edilməz fakt kimi qəbul olunub. Eramızdan əvvəl yaşamış Miletli Feofon yazırdı ki, skif tayfalarından olan hel və lehlər¹² bu ərazidəki amozonkalar və albanlar arasında yaşayırdılar. Toponimlərin hərtərəfli, köklü tədqiqi erməni tarixşünaslığında ehkama dönmüş bir sıra təhriflərin islahına da zəmin yaradır.

Məkrli məqsədlə ehkama döndərilib elmi dövrüyyəyə

pərçimlənən təhriflər isə az deyil. İş o yerə çatmışdır ki, Ermənistanda yaşamış azərbaycanlıların tarixi və taleyinə dair erməni qaynaqlarında özünə möhkəm yer eləmiş təhriflər “etibarlı”, “gerçək” dəlil kimi hətta Azərbaycan Sovet Ensiklopediyasında da olduğu kimi təkrarlanmışdır. VI cildde (səh 79) İrəvan xanlığına həsr olunmuş material “Erivan xanlığı” başlığı altında verilib və tərəddüd etmədən də yazılıb: “Əhalisi, əsasən, ermənilər və azərbaycanlılar idi”. Beləmi olub? Əsla yox! Padşahlıq səviyyəsindəki yüksəlmiş qüdrətli bir Azərbaycan dövləti olan İrəvan xanlığında əhali heç vaxt “əsasən ermənilər”dən ibarət ola bilməzdi.

Faktlara müraciət edək. İrəvan xanlığının yerinə “Erməni vilayəti” yaradılarda (21 mart 1828) orada 81.749 müsəlman, cəmi 25131 erməni olub. Lakin bu rəqəmlər də tam və dolğun təsəvvür yarada bilməz, çünki xanlığın ruslar tərəfindən işğalına başlanan dövrdən müsəlmanların öz etnik atababa torpaqlarından qaçması-köçməsi, ermənilərin də həmin torpaqlarda məskunlaşdırılması prosesi baş verməkdəydi. Qarapapaqlılardan 800 ailə Arazın o tayına, 100 ailə Qarsa, Uluxanlı tayfalarından 600 ailə Bayazidə, ayrımlardan 300 ailə Qarsa qaçmışdı. Xanlığın müxtəlif yaşayış məntəqələrindən qaçıb Türkiyəyə pənah gətirən müsəlman ailələrinin sayı 1800-dən artıq idi. Beləliklə “Erməni vilayəti”nin yaradılması ərəfəsində xanlığın ərazisini 18000 müsəlman (3600 ailə, hərəsi 5 nəfərdən) tərk etmişdi. Təkcə bu adi hesablamadan aydın olur ki, İrəvan xanlığında ən son vaxtlarda əhəlinin milli tərkibindəki nisbət belə olmuşdur: müsəlmanlar - 99749 nəfər (19628 ailə), ermənilər - 25131 nəfər (4428) ailə. Azərbaycanlıların o torpaqda qədimdən məskunlaşmış köklü, aborigen əhali olduğunu, həm də çoxluq təşkil etdiyini sübuta yetirən bu nisbəti, bu fərqi, bu təkzibedilməz faktı.

bu həqiqəti erməni məxəzləri “əhalisi, əsasən, ermənilər və azərbaycanlılar idi” deyimi və duyumu ilə “məharətlə” təkzib və təhrif etmişlər. Həmin təkzib və təhrif də erməni qaynaqlarından olduğu kimi Azərbaycan Ensiklopediyasına köçürülmüşdür.

Təkcə İrəvan xanlığında, Ermənistanda deyil, hətta Qafqazda, Anadoluda da belə demoqrafik vəziyyətin şərhində azərbaycanlıların-türklərin azlıqda qalması, ermənilərin çoxluq təşkil etməsi, azərbaycanlıların-türklərin gəlmə, ermənilərin isə köklü əhali olması “konsepsiyası” ayrı-ayrı tarixçilərin əsərlərində olduğu kimi, “Erməni xalqının tarixi”ndə də qırılmaq bilməyən bir xətt kimi davam etdirilmişdir. Məlum faktdır, Rusiya əhalisinin 1897-ci il sayımında imperiya ərazisində yaşayan ermənilərin sayı 1.173.096 nəfər olmuşdur.¹² Adı çəkilən fundamental tarix əsərinin müəllifləri də insafən həmin faktı təhrif etmədən, olduğu kimi göstərmişlər.¹³ Lakin, görünür, bu say onları qane etməyib. Belçikalı hüquqşünas, səyyah Rolen Jekmenə istinadən yazıblar: 1887-ci ildə Rusiyada 1.807.907 erməni olmuşdur.¹⁴ Bununla da belə bir qənaəti qabartmaq istəmişlər ki, ermənilərin sayı hələ on il əvvəl 1887-ci ildə 1897-ci il sayımında göstəriləndən 634811 nəfər çox olmuşdur, on ildəki təbii artımla xaricdən axın-axın gələnləri də əlavə etsələr imperiya ərazisi ermənilərinin sayı iki milyondan da çox olar?

Qafqazda, o cümlədən Ermənistanda yerli əhaliyə nisbətən ermənilərin intellekt. inkişaf səviyyəsi baxımından üstün olmasını “əsaslandırmaq” üçün gətirilən dəlillərə fikir verin: “Qafqazda 1.118.094 erməni var idi. Onlardan 238 869 nəfəri şəhərlərdə yaşayırdı. Yaxud “Qars vilayətinin şəhərlərində 37838 nəfərdən 16 529-u erməni idi”. Gətirilən dəlillərə bir daha nəzər yetirin:” Qafqazda 1.118.09 erməni var,

onlardan 238 869 nəfəri şəhərdə yaşayır. Qars vilayətinin şəhərlərində 37838 nəfər əhali var, onlardan 21309-u müsəlman, 16529-ü ermənidir. Oxucuya təqdim və təlqin edilən məntiqi nəticə isə budur ki, guya şəhərdə əhalinin əksəriyyətini təşkil edənlər intellektual səviyyəsinə görə daha çox inkişaf etmiş ermənilərdir.

Yerli türklərə nisbətən ermənilərin nadir istedad sahibi olduqlarına inam yaratmaq məqsədilə gətirilən “dəlil-sübutun” da əsassız olması şübhə doğurmur. İ.İ.Qoloborodkaya istinadən belə bir fikir qabardılır ki, Türkiyənin şəhərlərində texnikanın, elmin, incəsənətin və sənətkarlığın elə bir mühüm sahəsi tapılmaz ki, onun inkişafını ermənilərsiz təsəvvürə gətirmək mümkün olsun.¹⁵ Elə həmin cümlənin davamınca deyilir: Sultan hökumətinin qəddar millətçi siyasəti nəticəsində ermənilər qırılır.¹⁶ Qəribə məntiq deyilmi? Elmin, texnikanın, incəsənətin, hətta sənətkarlığın taleyini bütövlüklə ermənilərə etibar edən, az qala bütün həyatı və inkişafı ermənilərsiz təsəvvür etməyən ölkə, həm də erməniləri qırır, erməniləri qovur?!

Bu qəbil təhriflər, saxtakarlıqlarla kifayətlənməyən müəlliflər baltanı kökündən vura bilmək üçün daha cəsarətlə irəli gedərək yenə Rolən Jekmen fantaziyasına istinadən elmi dövrüyyəyə misli görünməmiş yeni bir “konsepsiya” daxil etmişlər: guya Ermənistanda yaşayan azərbaycanlıların bir qismi erməni mənşəli müsəlmandır. Guya çox yerdə onlar öz əvvəlki milli dil və adət-ənənələrini, ata-baba adlarını hələ də sədaqətlə qoruyub saxlayırlar.¹⁷

Qafqazın, Orta Şərqi hər yeri-yurdunda olduğu kimi, qədim Oğuz yurdu olan Ermənistanda da Azərbaycan dili həmişə hökmran dil, ən geniş yayılmış, ən anlamlı ünsiyyət vasitəsi olmuşdur. Ermənistan azərbaycanlıları tarix boyu daim.

hər an öz xalqının-Azərbaycan xalqının milli mənliliyi, dili və dinini, adəti və ənənələrini canı və qanı bahasına qoruyub saxlamış, yeri gəldikcə pərvazlandırıb ətrafa yaymışlar. Bunlar isbata, mübahisə və müzakirəyə ehtiyac duymayan, hamı tərəfindən dərk olunub, etiraf edilmiş həqiqətlərdir. Bu barədə yazıda gətirdiyimiz dəlillər və sübutlar da yetərincədir.

Ermənistan müsəlmanlarının ata=baba adlarının “erməni adı” olması uydurmasına gəldikdə isə XIX əsrin sonlarında bu cəfəngiyyatı kiminsə təhriki ilə qələmə almış Rolen Jekmen sağ olsaydı, ona və bir də onun bu sərsəm “iddiasını” XX əsrin sonlarında yenidən təkrarlayan müəlliflərə təkzib olunmaz bu həqiqəti xatırlatmaq kifayət edərdi ki, erməni soy adlarının vur-tut 26,3 faizi orijinal erməni dilindən qaynaqlanıb, qalan 194-ü fars, 113-ü türk, 111-i ərəb, 60-ı yunan, 54-ü yəhudi, 44-ü də digər dillərdən götürülüb.¹⁸ Belə olduğu halda Ermənistan azərbaycanlıları niyə gərək kimdənsə ad və soy adını borc alaydı?!

Təzəib edilməz başqa bir fakt da diqqəti çəkir. Ərazidə ermənilər əksəriyyət təşkil etsəydilər, şəksiz, hökmdarlar da ermənilərdən olardı. Gerçəklik kölgədə qalmasın deyə 1400-ci illərdən 1827-ci ilədək bu ərazidə hökmranlıq edənlərin siyahısına nəzər yetirmək kifayət edər.

1. Pir Yaqub (Pir Hüseyin oğlu - 1420-ci illərdə)
2. Əbdül (Pir Hüseyin oğlu - 1440-cı illərdə)
3. Yaqub bəy (1440-cı illərdə)
4. Həsən Əli Qaraqoyunlu (- 1460-cı illər)
5. Div Sultan Rumlu (- 1515-ci ildən)
6. Hüseyinxan Sultan Rumlu (1550-ci ildən)
7. Şahqulu Sultan Ustaclı (1550-75)

8. Məhəmməd xan Toxmaq Ustaxlı (1576-1583)
9. Xıdır paşa (1583-cü il)
10. Məhəmməd Şərif paşa (1604-cü ilədək)
11. Əmirgünə xan Qacar (1605-1625)
12. Təhməzqulu xan Qacar (1625-1635)
13. Kəlbəli xan (1636-39)
14. Cağata kötük Məhəmməd xan (1639-48)
15. Key Xəsröv xan (1648-52)
16. Məhəmməd qulu xan (1652-56)
17. Nəcəfquluxan (1656-1663)
18. Abbasqulu xan Qacar (1663-66)
19. Səfiqulu xan (Alxas Mirzə, 1666-74)
20. Sarıxan bəy (1674-1675)
21. Səfiqulu xan (1675-79)
22. Zal xan (1679-88)
23. Murtuzaqulu (1688-91)
24. Məhəmməd qulu xan (1691-1694)
25. Fərzəli xan Qacar (1694-1700)
26. Zöhrab xan (1700-05)
27. Əbdül Məhəmməd xan (1705-1709)
28. Mehrəli xan (1709-19)
29. Allahqulu xan (1719-28)
30. Rəcəb paşa (1725-28)
31. İbrahim paşa və Mustafa paşa (1728-34)
32. Əli paşa dəfdərdar (1734-34)
33. Məmməd qulu xan (1735-36)
34. Hacı Hüseyin paşa (1735)
35. Pirməhəmməd xan (1736)
36. Xəlil xan Özbək (1752-1755)
37. Həsənəli xan Qacar (1755-62)
38. Hüseyinəli xan Qacar (1762-83)

39. Qulaməli xan Qacar (1783-84)
40. Məhəmməd xan Qacar (1784-1805)
41. Mehdiqulu xan Qacar (1805-06)
42. Əhməd xan Marağalı (1806-07)
43. Hüseyn xan Qacar (1807-1827)¹⁹

Başqa bir misal. İrəvan qalasının ruslar tərəfindən alınmasından vəcdə gələn erməni aşığı Hovsepin fars, ərəb, erməni dilini bir yana qoyub azərbaycanca belə yazmasını hansı vəchlə səbəbsiz və təsadüfi hesab etmək olar?

*Nikolay Pavloviçin taxtına həm tacına qurban,
Hökmü hər padşahdan aldığı xəracına qurban,
Bir Nerses xəlifənin etdiyi illaçına qurban.*

O dövrün maddi abidələri də belə bir həqiqətin etirafıdır ki, təkcə İrəvanda deyil, Ermənistanda yaşayıb yaratmış, günü bu günədək gəlib çatan yadigarlar qoyub getmiş azərbaycanlıların sayı həqiqətən də çox olmuşdur. Bunu Sisyan rayonunun Urud kəndində 1503-1504, 1578, 1579, 1581-ci illərdən qalan xatirə abidələri bir daha təsdiq edir. Abidələrin üstündə yazılmış:

*Bir cavani nazənin məskənidir bu məzar,
Eyləmiş nazik tənin xakiylə yeksan ruzigar.*

və “daşı Vəli yazdı” sözləri ozan, xəttat babalarımızın bədilik dünyasından qopub müasirlik rüzgarına qovuşan hənirtisi deyilmi?!

İrəvanın qədim tarixinə dair əldə olan məlumat çox azdır. Bunun bir səbəbi iranlılarla osmanlılar arasında fasilələrlə 386 il davam edən müharibələr, şəhərin 14 dəfə əldən-ələ keçməsi və nəhayət, 1679-cu il zəlzələsində yerlə-yeksan

edilməsidir. Burada yaşayan əhalinin sayı və milli tərkibi haqqında ilk və nisbətən dəqiq məlumatı birinci dəfə İ.Şopen vermişdir. Onun hesablamalarına görə son sərdar zamanı İrəvanda 2400 ailə, 12 min nəfər yaşamışdır. Şəhər ruslar tərəfindən alınandan sonra yerli kübar ailələrin bir qismi İrana, ermənilər isə İrandan və Türkiyədən buraya köçmüşlər. Müharibənin sonunda (1828) əhalinin milli tərkibi belə olmuşdur: azərbaycanlılar - 1807 ailə, 7331 nəfər, ermənilər - 567 ailə, 2369 nəfər.

İrəvanın dövrümüzədək gəlib çatmayan memarlıq və təsviri sənət örnəkləri haqqında məlumatların çoxu da zəlzələdən sonrakı illərə aiddir. Kərpicdən və daşdan zövqlə bina edilmiş şəbəkəli, tağlı, dördkünc karvansaralar öz orijinallığı və üslub zənginliyi, bol-bol su çiləyən qəşəng fəvvarələri və ümumi memarlıq quruluşu ilə hamını valeh etmiş, şəhərin həm möhtəşəm, həm də ən gözəl tikililəri sayılmışdır. Gürcü karvansarasının 78, Culfa və Sərdar karvansaralarının hərəsinin 38, Tağlı, Sulu və Susuz karvansaraların üçünün birlikdə 74, Hacı Əli karvansarasının isə 40 dükkanı olmuşdur. J.Şarden Xan sarayından 500 addım o tərəfdə boylanan karvansaranı “ən gözəl bir imarət” kimi qələmə alaraq yazmışdır ki, 800 addımlıq giriş yolu boyunca dükənlər düzölmüş bu binanın içində irili-xırdalı daha üç tikili, yanında gözəl bir məscid və iki qəhvəxana vardır.

Şəhərin o zamankı memarlıq simasına İrəvan qalası xüsusi rövneq vermişdir. Öz dövrünün yüksək memarlıq - bədii sənətkarlıq nümunələri olan qala, onun üfüqlərə dirəklənmiş 50-60 bürcü, qala içindəki saray, güzgülü salon, bəzəkli gəlinə bənzəyən qoşa-qoşa məscidlər, iki-üç mərtəbəli binalar, yüksək zövqlə tikilmiş kişi və qadın hamamları, uzunluğu 15, eni 5 sajin. dərinliyi 3 arşın olan mərmər hovuz, bəzəkli

“Təbriz qalası”, ornament motivləri, gül-çiçək rəsmləri, portret təsvirləri, orijinal memarlıq quruluşu və tərtibat zənginliyi ilə yuxarıda adları çəkilən Avropa səyyahlarının hamısını, həmçinin yazıçı A.S.Qriboyedovu, rəssamlardan V.Moşkovu və Q.Qaqarini heyran qoyub valeh etmişdir.

Xan sarayının **güzgülü** salonu, Qala məscidinin və hovuzunun doyumsuz görkəmindən ilhamla söhbət açan Linçin təsvirinə görə şəkəli tağların saysız-hesabsız güzgüləri ətrafa brilyant kimi şölə saçmış. Salonun tavanı və divarları başdan-başa bər-bəzəyə qərq olubmuş. Gül-çiçək, **quş** rəsmləri, kətan üzərində yağlı boya ilə işləndikdən sonra divarlara yapışdırılmış zərif haşiyəli portretlər (Fətəli xan, onun oğlu Abbas Mirzə, Hüseynqulu xan, onun qardaşı Həsən xan, Rüstəm və Zöhrab) təsviri sənətin parlaq nümunələri kimi diqqəti cəlb edirmiş.

Qədim tarixli memarlıq məktəbimizin, təsviri sənətimizin gözəl örnəklərindən, babalarımızın yüksək sənətkarlıq nümunələrindən vəcdə gələn səyyahlar, tədqiqatçılar, yazıçılar çox təəssüf ki, bu örnəkləri, bu nümunələri tamamilə başqalarına aid etmişlər. Elə həmin Linçin dediyinə görə xan sarayı ilə **güzgülü** salon “fars memarlıq məktəbinə xas olan parlaq abidədir”. İ.Şopenin yazdığına görə guya bu, “Çin memarlığı üslubu ilə ucaldılmış imarətdir”. Xan sarayında daha çox olmuş və qalmış A.S.Qriboyedov daha uzaqlardan yapışib salondakı, tavanlardakı bəzəkləri “yapon bəzəkləri” adlandırmışdır.

1880—ci ildə İrəvana gəlmiş arxeoloq Uvarova 1843-cü ildə Dübua-de-Monperonun təsvir etdiyi, o zaman qubernatorun iqamətgahına çevrilmiş, 1878-ci ildən sonra isə səbəbi anlaşılmayan bir qayğısızlıq üzündən viran qalmış İrəvan qalasının, buradakı məscidin “halına” yana-yana yazır:

ah, əsrlər boyu başa gələn bu imarətləri yer üzündən silmək üçün görəsən nələr etmiş, nə qədər əlləşmişdilər?.. Sökülüb dağıdılmış xan sarayının möhtəşəmliyindən yeganə yadigar qalmış salonu Uvarova bərli-bəzəkli bir çay qutusuna bənzətmişdir. Göy məscidin uzaqdan diqqəti cəlb edən günbəzi və minarəsinə valeh olduğunu bildirən arxeoloq yazmışdır: Məscidin üstündə qürurla boylanan çətir sanki müsəlman aləmində tutduğu mövqeyinin nə qədər mühüm olduğunu bütün dünyaya sübut etmək istəyir. Qəribədir ki, bu qərdən sonra Uvarova da saraya bitişik məscidi “fars memarlığında Veroşşagin fırçasına layiq” bir təsviri sənət əsəri kimi adlandırır.

1760-cı ildə tikilmiş Göy məscidin əzəmətindən geniş söhbət açan Yerevand Şahəziz də belə bir qənaətə gəlir ki, Hüseyinli xan heç bir xərc və qayğı əsirgəmədən, farsların ən yaxşı məscidləri olan Gəncədəki Şah Abbas, Təbrizdəki Göy məscid üslubunda öz xanlığına layiq bir xatirə abidəsi qoyub getmək istəmişdir. Sonra müəllif memarın mahir sənətkarlığından, parlaq şərq zövqünə malik, fars memarlıq sənətinin kamil ustası olduğundan söhbət açmışdır.

Qeydədəyər bu dəlillər isə inanılmış başqa bir gerçəkliyin sədasını bizə gətirib çatdırır: 1501-ci ildə I Şah İsmayıl Şərrur mahalında Ağqoyunlu padşahı Əlvənd Mirzəni məğlub etdi. Ağqoyunlu dövlətinə son qoyuldu. Səfəvilər dövləti şərqdə Şeybani xanın Özbək dövləti ilə, qərbdə isə Osmanlı Türkiyəsi ilə həmsərhəd oldu. “Osmanlıların bütün hərbi qüvvələri”. K.Marksın təbirincə desək, Amu-Dəryadan Fəratadək uzanıb gedən böyük bir ərazidə hökmranlıq edən səfəvilərə qarşı yönəldildi. Məhz bu təhlükədən qorunmaq üçün Şah İsmayıl İrəvanı möhkəmləndirmək haqqında tədbirlər gördü. II Şah İsmayılın qardaşı kor Məhəmməd Xuda-

bəndə dövründə, 1578-ci ildə İrəvan qalasının yerində gözəl bir bağ salındı, xan imarəti tikildi. 1583-cü ildə Fərhad paşa həmin yerdə qalanın əsasını qoydu. Xüdəbəndənin oğlu I Şah Abbas dövründə Əmirquna xan İrəvanın hökmdarı təyin olunduqdan sonra qala genişləndirildi, yenidən qurulub möhkəmləndirildi, Matenadaranda (fars əlyazmaları fondu, N 233) saxlanılan bir sənəd bu barədə müfəssəl və səhih məlumat verir: Hüseynəli xan qalanı daha möhkəm və əzəmətli etmək üçün Əhməd xanın baş memarı Mirzə Cəfəri Xoydan çağırıb İrəvana gətirtirmişdi. Hüseynəli xanın oğlu Məhəmməd xan da 1791-ci ildə güzgülü salonu, yay imarətini tikdirmişdir...

Təbrizdə Cahan şahın xatirəsinə onun arvadı Xatun Canbəyimin ucaltırdığı Göy məscid XV əsr Azərbaycan memarlıq sənətinin şah əsəridir. Təsadüfi deyildir ki, Taverniyen onu "İslamın firuzəsi" adlandırmışdı. Bu da təsadüfi deyildir ki, həmin məscidi 1465-ci ildə mahir Azərbaycan memarı Nemətulla tikdirmişdir. O zamanlar Heratın məşhur mədrəsəsini tikən Hacı Əli Hafiz, Məşhəddə Məcnun şah məscidini ucaldan Əhməd Şəmistan, Səmərqənddə Bibixanın məscidinin bina edilməsində böyük ad qazanmış Azərbaycan memarları və sənətkarları təkcə Azərbaycanda deyil, bütün Şərqdə tanınmışdılar. Gəncədəki Şah Abbas və İrəvanda Göy məscid də məhz elə həmin memarlıq məktəbi və sənətinin örnəkləri deyilmi?!

İrəvanda xan sarayının rəsmlərini, otaqların və güzgülü salonun divarlarındakı süjetli kompozisiyaları ötən əsrin 50-ci illərində bərpa edən, Fətəli xanın, Abbas Mirzənin, Hüseynqulu xanın, Həsən xanın... portretlərini yağlı boya ilə yenidən kətan üzərində çəkib divara yapışdıran həmyerlimiz Mirzə Qədim İrəvani (1825-1875) olmuşdur. Xalq sənətinin mahir bilicisi, görkəmli portret və ornament ustası, əsərləri,

klassik bədii yaradıcılığı ilə təsviri sənətimizin inkişafı tarixində yeni mərhələ açan Mirzə Qədim ömründə İrəvan və Tiflisdən o tərəfi görməmişdir. Onu biz fars, çinli, yaponiyalı kimi yox, İrəvanlı dülgər, taxta üzərində oyma ustası Məhəmməd Hüseyn kişinin oğlu, teleqrafçı Mirzə Qədim kimi, təsviri sənət məktəbimizin rəşidi. - rövşəni Mirzə Qədim İrəvani kimi tanıyıyıq.

Təkcə memarlıqda, təsviri sənətdə deyil, əkinçilikdə də Ermənistanda yaşayan azərbaycanlılar tanınmış və ad qazanmışdılar. “Qafqaz” qəzeti (27 noyabr, 1851-ci il, N 90) yazırdı ki, İrəvan quberniyasının Şərur mahalından Əbdürza Mərhəm (ehtimal ki, Məhərrəm) Londonda təşkil olunmuş sərgidə iştirak etmiş, yerli toxum sortlarından yetişdirdiyi pambıqdan alınmış parça üçün yüksək mükafata layiq görülmüşdür. İrəvanda anadan olmuş İsa-Sultan Nəcəf oğlu Şaxtaxtinski 1871-ci ildə Peterburqda əkinçilik institutuna daxil olmuş, 1875-ci ildə İsveçrədə kənd təsərrüfatı və meşəçilik elmləri üzrə namizədlik dissertasiyası müdafiə etmişdir. 1877-ci ildə o, Tiflisin Mixelson mətbəəsində “Kafkazski almanax”ı çap etdirmiş, “Tifliski vestnik” qəzeti redaksiyasında siyasi məsələlər şöbəsinin müdiri olmuşdur. İsa-Sultanın qardaşı Əbülfət (1855-1913) Peterburq universitetində G.V.Plexanovla bir vaxtda oxumuşdur, 1883-cü ildə Heydelberq Universitetini qurtarmış, bakalavr adı almış, həm də V.Getenin “Gənc Verterin izzirabları” romanını ilk dəfə Azərbaycancaya çevirmişdir.

Hökmdar-zülmkara, talançı-qəsbkara qarşı ardı-arası kəsilməyən döyüşlərdə həlak olmuş şəhid babalarımızın min-min məzarı indi də qədimdən bəri eyni yerdən boylanan Ermənistan, İrəvan dağlarının ətəklərində intizardadır. Bu diyar dastanının bir üzü qəzəb oyaqıb, könül dağlayan, o biri üzü nıkbın səslənib ürəkdə iftixar çırağı yandıran hər səhifə-

sində biçib-əkən, qurub-tikən atalarımızın izləri dillənməkdədir. Bu torpağın aldodaq hər lələsi ləçəyində, gül yanaq hər meyvəsi çöhrəsində qanımızın; insan əli ilə yaradılmış hər bəzəyi-düzəyinin hüsnündə alın tərimitinin, yalçın qayaların zümrüd sinəsindən keçən hər yolumun ayaq səsində, hər kanalının zümzüməsində hünərimizin, yorğun boylanan köhnə, gülümsəyib göz vuran hər təzə imarətinin divarlarında quruculuq-sənətkarlıq əzmimizin min bir izinin hənirtisi eşidilməkdədir.

Bunu heç vaxt, heç kəs, heç bir vəchlə inkar edə bilməz. Ona görə inkar edə bilməz ki, ötən dövrlər hələ bir yana, İrəvan xanlığı Rusiyanın tərkibinə daxil ediləndə İrəvanda təqribən on minlik şəhər əhalisinin 7 min nəfərindən çoxu azərbaycanlı olmuşdur. XIX əsrin sonunda İrəvan quberniyası Qafqazda yaşayan azərbaycanlıların sayı baxımından Bakı və Yelizavetpol quberniyalarından sonra üçüncü yeri tutmuşdur. Rusiya imperiyasında birinci dəfə keçirilən əhəlinin siyahıyaalınmasına görə 1897-ci ildə burada 313178 azərbaycanlı yaşamışdır. Onlar heç vaxt ana yurdu saydıqları bu torpağın həyatı və taleyinə biganə qalmamış, müqəddəratına aid bütün ciddi məsələlərin həllində həmişə konkret rol oynamış, fəal mövqə tutmuş, ən ağır anlarda, ölüm-dirim vuruşmalarında canlarından belə keçmişlər.

Dərk edilmiş anlamlı bir həqiqətdir ki, bu diyarı, onun paytaxtı İrəvanı haçandan bəri özlərinə doğma vətən bilən aborigen azərbaycanlılar inzibati ərazi bölgələrinin, hökmdarların tez-tez, aravermədən dəyişməsinə baxmayaraq xalqımızın ümumi inkişaf prosesindən heç vaxt ayrılmamışlar. Şaxələnməmiş mədəniyyətimizin bu torpaq üzərində gərilmiş qanadı öz kökü ilə həmişə möhkəm bağlı olmuş, xalqın ictimai fikir tarixinin tərkib hissəsi kimi boy atmışdır.²⁰ Əlbəttə, yüzilliklər boyu bu cazibədar bölgənin avtohton sakini

və sahibi olmuş azərbaycanlıların yaşam fəlsəfəsi, özünüdərk etmə və bilib-tanım tarixi indi gur çağlayan ırmaqlardan daha çox lal çeşməyə dönüb. Bu çeşmənin zümzüməsi, səsi və nəfəsini gələcək nəsillərə çatdırıb bilən, Azərbaycanın XIX və XX əsrlərdə mərhələ-mərhələ qərib düşüb qürbətdə qalan o dilbər güşəsində yaşamış həmvətən soydaşlarımızın tarixi və taleyini, ictimai fikir və bədii təfəkkür zirvəsini təəssüf və iftixar doğuran bir tablo kimi göz önündə canlandıran etibarlı qaynaq qalıbsa, varsa o da son illərdə yazılan kitablardır. İçində yaşamadan, çöl divarlarındakı naxışlara baxmaqla mənzilin yaxşı, yaxud pis olmasını müəyyən etmək mümkün deyil. Kitabın da bu mənada imarətə bənzəri var, sonadək diqqətlə oxumadan haqqında fikir söyləmək düzgün olmaz.

Şəksiz, Emma Xanzadyan burada sadəcə olaraq, bilərəkdən bu məqamı yada salmaq istəməyib.

“**Ermənistan SSR coğrafiyası**” dərsliyinin (İrəvan, 1984) müəllifləri Qriqor Avakyan və Andranik Bağdasaryan da eyni mövqe, eyni meyllər axımına qoşularaq “xəsis” müəllif Emma Xanzadyana görə 300 min kv. km. olan Ermənistan ərazisini bir qələm zərbəsilə daha 100 min kv. km. artıraraq 400 min kv. km.-ə “çatdırmışlar” (səh. 5). Bu “səxavətli” müəlliflərin təxəyyül və təqdimatlarına görə həmin 400 min kv. km. ərazidə ermənilər çox qədimdən yaşayıb yaratmışlar. X-XIII yüzilliklərdə onların sayı burada 5-6 milyondan çox olub. Ağqoyunlu və Qaraqoyunlu türk tayfaları isə başdan-başa, dənizdən=dənizədək erməni torpaqları olan bu yerlərə ancaq XI-XV yüzilliklərdən sonra axışib gəlməyə başlamışlar.

“**Erməni paytaxtları**” (İrəvan, 1985) əsərinin müəllifi Sergey Vardanyan bu mövzuda yazan bütün müəllifləri üstələyərək daha uca səslə haray salır ki, guya tarixdə saysız-hesabsız xırım-xırda erməni dövlətləri, erməni paytaxtları olub. Dünyada heç bir millətin bu qədər müstəqil dövləti və paytaxtı olmayıb (səh. 5). Təkcə “Böyük Ermənistanın” on iki böyük paytaxtı olub. Bu paytaxtlar sırasında on birinci yeri müəllif Ani şəhərinə verir. Onun istinad etdiyi məxəzə görə 1255-ci ildə bu şəhərdə **min kilsə, yüz min nəfərdən** çox əhali olub. Aninin adı bir erməni paytaxtı deyil, unudulmaz erməni dastanı olduğunu bütün dünyaya çatdırmaq məqsədilə hələ 1908-1910-cu illərdə Peterburqda ayrıca bir muzey düzəltmişlər. Sahibkar, sərmayədar ermənilərin, şəhərdəki erməni kilsə şurasının təşəbbüsü və vəsaiti ilə muzeyin nəzdində “Ani” toplusu nəşr edilmiş. Üstündə Ani şəhərinin təsviri olan zərflər buraxılmışdır. Birinci dünya müharibəsi illə-

rində erməni təbliğatçıları Ani şəhərinin qədim və bənzərsiz bir erməni şəhəri, erməni mədəniyyət mərkəzi, erməni paytaxtı olduğunu Rusiya və Qərb ölkələri ictimai fikrinə çatdırmağa müstəsna ustalıqla can atmış və hədsiz canfəşanlıq göstərmişlər. Arzu edilən nəticənin alınmayacağını hiss etdikdən sonra erməni diplomatları həmin muzeyi Peterburqdan Türkiyə ərazisinə köçürmək, Ani şəhərində eyni adlı tarixşünaslıq institutu yaratmaq istəyirlər. Lakin bu təşəbbüs baş tutmur, muzeyə aid nə varsa, hamısı yolda itib-batır, yoxa çıxır...

Ani Şirak düzənliyində, Arpa çayının sağ sahilində, indiki Ermənistanın Ani rayonundakı (1961-ci ildən rayon belə adlanır) Xarkov kəndinin qabaq-qənşərindədir. 1877-1878-ci illər rus-türk müharibəsindən sonra Qars vilayəti ilə birlikdə Rusiyaya, 1918-ci il Qars müqaviləsilə yenidən Türkiyəyə qaytarılıb. O vaxtdan da **“Türkiyədə qalan erməni torpaqları”** erməni təbliğatının ən çox sevdiyi mövzuya, ən uzaq vuran silahına dönüb. Ani şəhərinin o torpaqlarda erməni dövlətinin paytaxtı olduğunu sübuta yetirmək, car çəkib dünyaya bildirmək, nəsillərin zehninə möhkəm-möhkəm həkk etmək niyyətilə Ermənistanda neçə-neçə kinoteatr və mədəniyyət evinə, məhəllə və küçüyə, yeməxana və mehmanxanaya, təşkilata və cəmiyyətə, hətta konyaka və şəraba “Ani” adı veriblər. Qərribə görünsə də, zirvəsi göylərə həyan Ağrı dağı Türkiyə ərazisində, təsviri Ermənistanın dövlət gerbindədir. Haqqında söz gedən Ani Türkiyədə, adı isə Ermənistanın az qala hər şəhəri və kəndində, hər ocağı və bucağında. Onilliklər boyu Yuxarı Qarabağı da beləcə əzizləmədilərmi? Adına dastanlar qoşdular, mahnılar bəstələdilər, sərgilər-muzeylər açdılar, uyarı oldu-olmadı, əlləri çatan, rastarına çıxan nə varsa, hamısına “Qarabağ” adı verdilər, er-

mənəcə səsləndirib, ermənəcə dindirib “Lernayın Qarabağ” dedilər. Dostluq-qardaşlıq məclisləri keçirmək, mədəni əyləncələr təşkil etmək, köhnəlmiş adları təzələmək, abidələri bərpa etmək, tarixə dair yeni əsərlər çapa göndərmək “istəyilə” şirin-şirin mədhiyyələr, dolğun məzmunlu məktublar, əsaslandırılmış ərizələr yaza-yaza qarşıya qoyduqları məqsədli tədbirlərin həyata keçirilməsinə icazə, razılıq, müsbət cavablar aldılar. Bəs sonrası?! Sonra da açıq-aşkar mətləbə keçdilər. Azərbaycanın sinəsində **“Lernayın Qarabağı Hanrapetutyun”**, yəni Dağlıq Qarabağ respublikası deyilən qondarma erməni dövlətini yaratdılar. Bu da az imiş kimi, Qarabağın prezidentini Ermənistana baş nazir, sonradan prezident təyin etdilər. Bu yuxarı Qarabağı, müqəddəs Azərbaycan torpaqlarını Azərbaycandan qoparıb Ermənistana birləşdirmək haqqında 1988-ci il fevralın 20-də Dağlıq Qarabağ Vilayət Sovetinin: 1989-cü ilin dekabrında Ermənistan SSR Ali Sovetinin qəbul etdikləri qərarın yerinə yetirilməsinə, “Böyük Ermənistan” xülyasının gerçəkləşdirilməsinə yönəldilmiş təcavüz aktı, məkrli silahlı basqın deyilmi?!

“Dənizdən-dənizə Ermənistan” ideyasının çağdaş qarçıları görünür bu xam xəyalla da Qarabağ məsələsini artıq bitmiş-qurtarmış hesab edərək diplomatik gedişlərin, məkrli siyasətin yönümünü dəyişməyə, yeni-yeni hədəflərə tuşlamağa başlamışlar. 1917-ci ildə Peterburqda istənilən nəticəni verə bilməyən sərgini indi Parisdə açmaq istəyirlər. Martın 20-də erməni radiosu ATƏT həmsədrələrinin Paris görüşü haqqında xəbərə əlavə olaraq sevinclə bildirdi ki, prezident Jak Şirakin himayəsinə bel bağlayan Fransa erməniləri Parisdə qədim erməni dövlətinin paytaxtı Ani şəhərinə həsr olunmuş sərgi-muzeyin açılması üçün lazım olan bütün hazırlıq işlərini başa çatdırmışlar. Hənanın rənginə fikir verin. Guya

dünya mədəniyyəti üçün çox əhəmiyyətli olan bu nəcib tədbirin həyata keçirilməsində Türkiyənin özünün də iştirakı gözlənilir?! Erməni diplomatiyasının çoxdan bəstələdiyi köhnə havaların yeni ifadə, aranjirovkada səslənməsi deyilmi bu?! Elə bu hava altında, bu diplomatik gedişlə İrəvanı döndərib erməni şəhəri, erməni dövlətinin paytaxtı, özü də onikinci paytaxtı etmədilərmi? Səsi hələ də qulaqlarımızı batırmaqda olan bu hava altında ata-baba yurdumuz Ermənistan deyilən vətənimiz türksüz qalmadımı?!

28 may 1918-ci il. Ermənistan da istiqlalıyyət əldə etmişdi, Azərbaycan da. Elə həmin gün erməni milli şurasının liderləri fürsəti əldən vermədən Azərbaycan Nazirlər Şurasının sədri Fətəli xan Xoyski cənablarının qapısını döydülər, - geniş ürəkli xalqsız, səxavətli və rəhmdil qardaşsınız, amanın bir günündə bizi darda qoymayın, - dedilər. Qonşu darda qalmasın, Ermənistan Federasiyasına imkan və şərait yarasın, erməni milli şurası liderlərinin xahişi yerə düşməsin deyə Azərbaycan Milli Şurası cəmi bir gün sonra, mayın 29-da geniş iclas çağırdı. Erməni milli şurasının xahişinin müzakirəsi ön plana çəkildi, - Aleksandropolu türklər tutublar. Başqa münasib şəhər yoxdur. Ermənistan Federasiyasının paytaxtı, siyasi mərkəzi üçün yararlı yeganə bir şəhər varsa, o da İrəvandır, - və İrəvanı ermənilərə güzəştə getdilər, səxavətlə pay verdilər, bağışladılar. İrəvan şəhəri müsəlmanlarının Milli Şurası, Mir Hidayət Seyidov, Bağır Rzayev, Nəriman bəy Nərimanbəyov rəsmi qaydada etiraz etdilər. Lakin onların etirazına qulaq asan olmadı, erməni milli şurasının istəyinə əməl etdilər. Dedilər İrəvan şəhərini və İrəvan qəzasını ermənilərə veririk ki, Qarabağ iddiasından həmişəlik əl çəksinlər. Amma əl çəkərdilərmi?! Heç əl çəkərdilərmi?! Yox!!!

Erməni hökumətinin üç lideri Kacaznuni, Xatisyan və

Papacanov tərəfindən imzalanmış Batum müqaviləsinə (4 iyun 1918) görə o zaman Ermənistan cəmi 6 kilometr dəmir yolu, 9 min kvadrat kilometr ərazisi olan bir dövlət idi (bu ərazinin 1460 kvadrat kilometr Göyçə gölünün payına düşürdü). Saxta göz yaşı ilə İrəvana şahib olduqdan sonra ermənilərin ərazi istəyi azalmaq əvəzinə daha da artdı. M.Ə.Rəsulzadənin 1919-cu il iyulun 19-da xarici işlər naziri M.H.Hacinskiyə yazdığı məktubda qeyd edildiyi kimi, ermənilər türkiyəli təbliğatla öz torpaqlarını bir az Azərbaycan, bir az da Türkiyə ərazisi hesabına genişləndirmək yolunu tutdular. Ənvər Paşaya təqdim elədikləri məlum layihədə onlar **təkcə Qarabağı deyil, Sürməli, Naxçıvan, Ordubad, Axalkələk, Eçmiədzin, İrəvan qəzası, Borçalı, Qazax bölgələrini, Zəngəzur qəzasını da üstəlik tələb etdilər.** Çox keçmədən Poğos Nubar paşa Paris sülh konfransına daha geniş, daha əhatəli bir ərazi iddiası təqdim elədi. Bu dəfə ermənilər **Van, Bitlis, Diyarbəkir, Xarpun, Sivas, Ərzurum, Trabzon vilayətlərini; Maraş, Xozan, Cobel, Berket və Adana sancaqlarını, Qafqaz Ermənistanının bütün ərazisini, İrəvan quberniyasını, Tiflis quberniyasının cənub bölgələrini, Qars və Ərdahanı, Yelizavetpol (Gəncə) quberniyasının cənub hissəsini** təkidlə tələb etdilər. Azərbaycanlılara qarşı kütləvi qırğınların amansız təşkilatçısı general Andranik də bu tələblə özünü Fransaya çatdırdı. 1919-cu il iyunun 15-də o, Parisdə prezident Paunkare ilə görüş zamanı iftixarla bildirdi: **Dünya müharibəsində 195 min erməni əsgəri Türkiyə və Almaniyaya qarşı vuruşub.** Fransanın və onun müttəfiqləri qarşısında öz borclarını şərəflə yerinə yetirərək həlak olmuş erməni könüllülərinin qanı hədələr getməməlidir. Paris sülh konfransına təqdim olunmuş ərazi iddiasının gerçəkləşməsinə Fransa hər vəchlə kömək etməlidir. Erməni təbliğat

tının, erməni diplomatiyasının bu haray-həşirinə cavab olaraq Antanta dövlətlərinin başçıları ermənilərlə əmin-amanlıq, mehriban qonşuluq şəraitində yaşamağı, hədsiz əzab çəkmiş bu zavallıların xatirinə dəyməməyi onların azərbaycanlı qonşularından təkidlə tələb etdilər. Bundan ruhlanan davakar ermənilər də İrəvan şəhəri və quberniyasındakı azərbaycanlı qonşularına amansız divan tutmağa başladılar. Kəndlər yandırıldı, evlər talan edildi, günahsız və silahsız müsəlmanlar qətlə yetirildi. 1918-1919-cu illərdə cəmi bir neçə ay ərzində 150 min azərbaycanlı doğma ocağından didərgin salındı. Az sonra onların sayı 600 min nəfərdən də çox oldu. İrəvan müsəlmanlarının Milli Şurasının məlumatında deyilirdi ki, erməni silahlı və quldur dəstələri hücum çəkib müsəlmanları öldürür, evlərini talayır, yandırır, kəndlərini yerlə-yeksan eləyirlər. Bu vəziyyət davam edərsə Ermənistanda yaşayan müsəlmanların hamısı məhvə məhkum olacaq.¹

Vəziyyət eynilə davam etdi, uzaqgörənliklə verilmiş həyəcan signalına məhəl qoyan olmadı. Azərbaycanın hakim dairələri İrəvan şəhəri və qəzasını, İcevan dərəsini, Göyçə və Zəngəzuru səxavətlə Ermənistanə pay verdilər. Ermənistanın hakim dairələri də bu yaxşılığın əvəzinə 1988-1989-cu illərdə, nəhayət, indiki Ermənistanın bütün ərazisini silah gücünə qarış-qarış müsəlmanlardan təmizlədilər. Sonra da Zəngilan-Kəlbəcərdən Xankəndinədək Azərbaycanın nurlu torpaqlarına sahib çıxdılar.

Davakar, hoqqabaz ermənilər indi də gözlərini bu tərəfdə Gürcüstanın azərbaycanlılar yaşayan kəndlərinə, o tərəfdə Naxçıvana və Türkiyə ərazisinə dikiblər. "Molorak" qəzetinə verdiyi müsahibəsində (6 mart 1997) Ermənistan Milli Məclisinin deputatı Viktor Dallakyan etiraf edir ki, Gürcüstanın Marneuli rayonunda 13 min erməni, bir o qədər gür-

cü, 130 min də azərbaycanlı yaşayır. Demografik baxımdan azərbaycanlıların bu qədər üstünlüyünə baxmayaraq Ermənistan rayonun strateji əhəmiyyətini, Ermənistan, Gürcüstan və Azərbaycan respublikalarını bir-birinə bağlayan avtomobil yolunun, Gürcüstandan Ermənistana gedən dəmiryolu və qaz kəmərinin buradan keçdiyini, üç ölkənin iri ticarət-iqtisadi mərkəzlərindən biri olduğunu nəzərə alaraq burada möhkəm mövqə tutmağa, geniş imkanlara sahib olmağa, azərbaycanlılar tərəfindən daim nəzarət altında saxlanılan Sadaxlı yolunun əvəzinə özü üçün müstəqil yol açmağa son dərəcə ciddi cəhd göstərməlidir. Fərasətli deputat uzaqgörənliklə bildirir ki, strateji əhəmiyyətli bu qədər böyük məsələlərin həllində səy və vəsait əsirgəmək olmaz.

“Noyan Tapan” agentliyinin hərbi-siyasi icmalçısı David Petrosyan da müharibə təhlükəsinin labüdlüyünə dair şərhində (26 mart 1997) bildirib ki, döyüş əməliyyatlarının dalğası bu dəfə daha geniş əraziləri bürüyəcək, vuruş meydanı Ermənistanla Naxçıvan sərhədlərində gəlib çatacaq. Əməliyyatlarda Türkiyə, türk zabitləri, türk silahı da iştirak edəcək. Ancaq müharibə 8-10 həftədən çox davam etməyəcək. Ona görə ki, tərəflərin ehtiyat qüvvəsi tez tükənəcək (!). Burada deputat Dallakyanın mülahizələrini, icmalçı Petrosyanın şərhini şərh etməyə deyil, fransız müxbiri Kutilinin “Tetra” qəzetində dərc olunmuş **“Gələcəkdə Qafqaz ermənilərin olacaq, gürcülərlə tatarlara bir çarə erməniləşmək qalacaq”** söyləmini xatırlamağa ciddi ehtiyac duyulur.

Əlbəttə, müxbirin, deputatın, icmalçının fikri, mülahizəsi, rəyi və şərhə mənsub olduğu, təmsil etdiyi dövlətin və xalqın mövqeyi ilə üst-üstə düşməyə bilər. Lakin təkzib olunmayan gerçəklik budur ki, Anı muzeyinin təşkili və Türkiyənin oraya dəvət edilməsi, Marneulidə mövqelərin möh-

kəmləndirilməsi, müharibə dalğasının Naxçıvana çatması, döyüş meydanına Türkiyənin də çəkilməsi haqqında deyilənlərlə İrəvan şəhəri və İrəvan qəzası, Dağlıq Qarabağ barədə vaxtı ilə deyilmişlər üst-üstə düşür. Erməni diplomatları ən məkrli planların həyata keçirilməsinə bu gedişlə, bu üsulla hazırlıq görürlər. Mədəhiyyə kara gələndə mədhnamə yazarlar, göz yaşına ehtiyac duyulanda sel kimi axıdılar, ölümcül zərbəyə növbə çatanda fürsəti əldən verməzlər. Köhnə havaları yeni ifadə səsləndirmək hoqqabaz, davakar erməni dairələrinin peşəsi, sənəti, zaman-zaman faciələr, dəhşətlər törədə bilmək “məharətidir”. Bəs deyilmi, bu havalar altında oynadığımız, oynatdıqları?! Yetər!

Biz ermənilərlə kiminsə istəyi, kiminsə fərmanı ilə deyil, tarixi taleyimizin hökmü ilə qonşu olmuşuq. Qonşuluq münasibətlərimizə indi də taleyüklü məsələ kimi baxırıq. Təcavüzkarlıq, qısaşılıq, kiminsə çörəyinə bais olmaq, torpağını əlindən almaq xislətimizə yaddır. Lakin davakar, qanıqıci, hoqqabaz erməniyə necə cavab verməli olduğumuzu da, günahsız və silahsız, aldadılmış erməniyə nə deyəcəyimizi də bilirik və bundan sonra daha yaxşı bilməliyik. Bilməliyik ona görə ki, bunu bizdən min-min şəhidlərimizin ruhu, ana-bacılarımızın ümmanlanmış göz yaşları, sönmüş çıraqlarımız, tüstüsüz qalmış ocaqlarımız, nisgilli dağ-daşlarımızın həsrət harayı, çökmüş məzaristanlarımızın iniltisi, soydaşlarımızın çeynənmiş qüruru, didilmiş mənliyi, qəlbi paralanmış həmvətənlərimizin naləsi tələb edir! Bilməliyik, ona görə ki, ata-babalarımızın canından-qanından yoğrulmuş torpaqlarımız bir daha əğyar tapdağında qalmasın, məsum körpələrimiz, ixtiyar qocalarımız, ağbirçək analarımız diri-diri təndirdə yandırılmasın, ismətli qız-gəlinlərimizin şərəfi ləkələnməsin, zəka nuru, ürək yağı, alın təri ilə suvardığımız gülüstanımız viran qalmasın...

Keçmişin dərk və etiraf olunmuş gerçəklərinə biganə qalmaq, **şit** təkəbbürdən doğan hədərlə nikbinliyə aludə olmaq müalicəsi çox baha başa gələn, bəzən də heç çarəsi tapılmayan xəstəlikdir. Xalqların və insanların bu əzəli-əbədi yaşam fəlsəfəsinə məhəl qoymamaq, laqeyd yanaşmaq olmaz. **Budur, cəmi üç addımdan sonra iyirminci yüzillik başa çatır, təlatümlərlə dolu daha bir əsr tarixə dönür.** Lakin qapıbir qonşumuz ermənilərin hakim dairələrinin ərazi iddiası, torpaq davası yenə də sönmək-səngimək bilmir ki, bilmir. Əksinə, əl-ayağımızı dönə-dönə qarsalamış, qürurumuzu neçə kərə didmiş, milli ləngərimizi neçə dəfə yerindən oynatmış bu iddia, bu dava getdikcə daha gur alovlanır, daha gur yanır. Adı bəlli, məkrli niyyəti bəlli “Hay Dad” müdafiə komissiyaları nümayəndələrinin Paris toplantısında (29 mart 1997) bu davaya çağırış yeni səpgidə, yeni ifadə daha açıq-saçıq səslənib. Dünya ermənilərini xəyalı Ermənistan torpaqları uğrunda birgə, qəti və cəsarətli vuruşa çağıran toplantı iki erməni respublikasının (Ermənistan və Dağlıq Qarabağ) dövlət rəmzi sayılan iki himnin sədələri altında açılıb. Bu, şəxsiz, toplantı iştirakçılarını vəcdə gətirib. “Hay Dad” Mərkəzi Komissiyasının üzvü İlda Codoyan qürurunu gizlətmədən bəyan edib ki, erməni milli azadlıq hərəkatı Qarabağda parlaq qələbə qazanıb. Deməli, “erməni məsələsi”, yəni dənizdən-dənizə “Böyük Ermənistan” dövləti yaratmaq uğrunda mübarizə yeni mərhələyə qədəm qoyub. Daha soyqırımının hamı tərəfindən etiraf olunmasını **tələb** etməklə kifayətlənmək olmaz. İtirilmiş erməni torpaqlarının qaytarılıb Ermənistanla birləşdirilməsi innən belə başlıca şüarımız olmalıdır. Bu qorxunc təklifin müəllifi, beləliklə, dünya ermənilərini torpaq davasına qalxmağa çağırıb. Üzdənirəq Qarabağ Respublikasının Ermənistandakı daimi nümayəndəsi Aleksandr

Harutyunyan, Avropa Şurası və Fransa üzrə müvəqqəti nümayəndəsi Varujan Qriqoryan, Ermənistanın keçmiş xarici işlər naziri Raffi Hovhannesyan, “Hay Dad” Fransa komissiyasının sədri Ara Qriqoryan toplantıda çıxış edərək bu çağırışa ürəkdən qoşulduqlarını, bu təklifi yekdilliklə müdafiə etdiklərini bildirmişlər. Qondarma respublikanın baş naziri Leonard Petrosyan da Qarabağla Ermənistanı eyni iqtisadi məkan, eyni gəmidə gedən eyni xalq kimi təqdim edərək toplantı iştirakçıları qarşısında öz çıxışını qərribə bir fikirlə tamamlayıb: - **Robert Koçaryan daxildə milli birliyi təmin etməklə Qarabağa qələbə qazandırdı. Xaricdəki ermənilərlə birləşərək biz də dünya miqyaslı gözəl bir vətən çəlgəngi hörə bilərik...**

Beynəlxalq hüquq normaları baxımından (de-yüre) heç bir ölkə heç bir dövlət tərəfindən tanınmayan “respublika”nın himni BMT Təhlükəsizlik Şurasının beş daimi üzvündən biri olan ölkənin paytaxtında səslənir, Ermənistanda daimi nümayəndəliyi, Avropa Şurası və Fransa üzrə müvəqqəti nümayəndəsi var; baş nazir özünü Xankəndindən Parisə yetirərək dünya ermənilərinə müraciət edir, onları dünya miqyaslı bir vətən çəlgəngi hörməyə çağırır. Eyni zamanda həm də “prezident”in vəzifəsini ifa etməyə başlayan cənab baş nazir toplantı iştirakçılarını möhkəm əmin edib ki, siz darıxmayın, mart ayının lap sonunda Paris sakini Petoyanın evində açdığımız müvəqqəti nümayəndəlik çox çəkmədən Dağlıq Qarabağ erməni respublikasının Fransadakı daimi nümayəndəliyinə, yəni səlahiyyətli səfirliyinə dönəcək...

Əsrin əvvəlində olduğu kimi, əsrin sonunda da erməni hakim dairələri Parisi ərazi iddiasını dünyaya çatdıran ən əlverişli beynəlxalq tribunaya döndəriblər. Bu il aprelin 4-də oradakı erməni mədəniyyət mərkəzində daha bir toplantı

olub. Xankəndindən və İrəvandan gəlmiş qonaqları bu dəfə Almaniyadan dəvət olunmuş alim əvəz edib. Fəlsəfə elmləri doktoru, Münxendəki erməni tədqiqatlar mərkəzinin başçısı, “Azadlıq” radiosu erməni xidmətinin sabiq rəhbəri Eduard Hovhannesyana ərazi iddiası və torpaq davasının yeni səpkidə, yeni ifadə səslənməsinin son dərəcə zəruri olduğunu fəlsəfi yöndən əsaslandırır. Onun zənnincə, 1915-ci il erməni soyqırımının dünyaya tərəfindən etiraf olunmasını tələb və təklif etmək çox azdır. Soyqırımda müqəssir kimdir, təqsiri nədir, ittihamçı kimdir, kim kimə cavab-təzminat verməlidir? - sualları hələ də göydən asılı qalmaqdadır. Ermənistanda iqtidar gurultulu şüarlar və şirin vədlər verməklə öz ömrünü uzadır, “Erməni məsələsi”nin həlli üçün isə dünyanın bütün erməniləri mümkün olan ən adi imkandan belə məharətlə istifadə etməlidirlər.

Dünyanın bütün ermənilərini “erməni məsələsi”nin həlli uğrunda mübarizəyə səsləyən Eduard Hovhannesyana aprelin 20-də artıq Amerikada idi. Los-Ancelesin erməni icması onu erməni soyqırımının 82-ci ildönümü münasibətilə mühazirə oxumağa dəvət etmişdi. Salona toplaşanların gözləmədikləri suallar, yeni şərhərlə fərqlənən mühazirə sözün əsl mənasında sensasiyaya səbəb olub. Mühazirəçinin “indiki Türkiyəni təqsirkar hesab etmək olmaz”, deməsi, sonra da “Türkiyənin Avropa Şurasına qəbul olunmasına ancaq müsbət münasibət göstərmək gərəkdir”, sözlərini əlavə etməsi salonu daha çox narahat edib. Bu narahatlığı aradan qaldırmaq üçün təcrübəli mühazirəçi bildirib ki, Avropada 700 minə yaxın erməni yaşayır. Türkiyə Avropanın müsbət münasibətini qazanandan sonra həmin ermənilərin bir çoxu oradakı “erməni vilayətlərinə qayıda bilər”. Bu məruzənin də məğzini ərazi iddiası, yenə torpaq davası təşkil edirdi. Soyqırımı-

nın etiraf olunmasına bütün çağırışlar bu məqsədi güdür. Aprelin 20-də Ermənistandan gəlmiş akademik Hraçık Simonyanın Amerika erməniləri qarşısındakı çıxışı da bu çağırışla başlayıb. Aprelin 23-də konqresmenlərin televiziya ilə çıxışı soyqırımını haray-həşiri altında “erməni məsələsi”nin həlli uğrunda mübarizəyə yeni çağırış, səksən illik siyasi oyun havalarının yeni ifası idi.

Parisdən “Azadlıq” radiosunun müxbiri Rüzan Güreğyanın verdiyi başqa bir xəbərə (19 aprel) görə, Fransanın erməni icması, erməni partiya və təşkilatlarının “24 aprel” komissiyası, “Hay Dad” komissiyası ölkənin hakim dairələrinə, Avropa Şurasına və şuranın fransalı deputatlarına hiddət və qəzəblə dolu etiraz məktublarında Fransanın hakim siyasi dairələrindən, Avropa Şurasından, şuradakı fransalı deputatlardan tələb olunur ki, Qarabağ münaqişəsinin tənzimlənməsində sərhədlərin toxunulmazlığı deyil, milli müqəddəratı təyin etmək prinsipini əsas götürsünlər. Guya, Qarabağın erməni icması Azərbaycan tabeliyində qalsa, əhali soyqırımına məruz qalacaq. Guya, 1915-ci ildə Türkiyədə baş vermiş soyqırımını bu dəfə Dağlıq Qarabağda ermənilərə qarşı təkrarlana bilər. Guya, Qarabağ erməniləri ata-baba ocaqlarını tərk etməli olurlar. Onsuz da ermənilər tarix boyu öz torpaqlarının çoxunu itirmişlər. Bir də buna yol verilməsin. Ata-baba torpaqlarını Ağbabadan Xankəndinədək itirən azərbaycanlılar dura-dura, Qarabağ icmasına vəd edilən ən geniş muxtariyyətlə qane olmayan Fransanın erməni icması həşir qoparır. haray salır.

Xanlar, Daşkəsən, Şəmkir və Gədəbəy torpağına haçansa ayağı dəymiş, bəlkə də, heç dəyməmiş ermənilərin indi Ermənistanda “Qardman” adlı yeni bir həmyerlilər cəmiyyəti var. 1996-cı ilin ikinci yarısından cəmiyyətin “Qardmo-

nik” adlı qəzeti də çıxır. Qəzetin ikinci nömrəsində redaktor Samvel Karapetyanın Çardaxlı kəndi, Çarek qalası, Daşkəsən mədənlərinin “erməni keçmişi”nə dair “tarixi” oçerkləri dərc olunub. Müəllif yazır ki, “Qardman” ölkəsi Şimali Arxaxın davamıdır. Əhalisinin əksəriyyəti ermənilər olub. Lakin 1988-ci il hadisələrindən sonra onlar bu yerləri tərk ediblər. “Xanlar, Daşkəsən, Şamxor və Gədəbəy rayonları ermənisiz qalıb, Naxçıvanın gününə düşüb”...

Əvvəla, haqqında söhbət gedən vilayətin adı “Qardman” deyil, Girdmandır. İkincisi, bu da bəllidir ki, hələ VII yüzilliyin 70-ci illərindən bura türkmənşəli tayfaların məskəni olub. 591-ci il müqaviləsindən sonra sasanilərin hakimiyyəti altında qalan geniş bir ərazidə (Girdmandan Tiflisə, oradan da Dvinədək) türklər demoqrafik baxımdan həmişə üstün olublar. Nəhayət, bu mövzuya müdaxilə eləyən cənab Karapetyan inkaredilməz bir həqiqəti unutmamalı idi ki, erməni məskəninə, erməni torpağına “Çardaxlı”, “Daşkəsən” adları verilməz. “Çarek” qalasının adına gəldikdə isə, zənnimcə, cənab redaktor “Çaraberd” desəydi, daha düzgün səslənərdi, çünki “Çarabad” dörd qala deməkdir. Görünür, müəllifi maraqlandıran yaşanmış keçmişin gerçəkliyi deyil, “Böyük Ermənistan” xülyasının reallaşması imkanına inan yaratmaq, təkcə Xanlar, Daşkəsən, Şəmkir və Gədəbəy torpaqlarını deyil, hətta “ermənisiz qalmış” Naxçıvanı da Ermənistanla qatmaq arzusudur. Bu arzusunun ifadəsidir ki, indi “Qardmonik” qəzetini Girdman ermənilərini öz hüquqlarına, yəni “torpaqlarına” sahib olmağa səsləyən bayraq adlandırır. Rusiya Federasiyası Təhlükəsizlik Şurasının keçmiş katibi, istifadə olan general Aleksandr Lebed “Ermənistanla yaxından tanış olmaq məqsədilə” İrəvana səfər ərəfəsində Moskvada “Azadlıq” radiosunun müxbiri Artur Teryanın iki

sualına cavab verməli olub (19 aprel 1997). Sualların yerli-yersiz olub-olmamasından söhbət getmir. Ancaq adlı-sanlı generalın cavabları barədə daha dərindən düşünüb-daşınmağa ciddi ehtiyac duyulur. Sualların və cavabların məntiqinə və mənasına fikir verin:

– Cənab general, Qarabağ münaqişəsinin tənzimlənməsinə dair sizin müəyyən bir proqramınız varmı?

- Bazar ertəsi Ermənistana gedirəm, orda bu məsələ ilə məşğul olaram!

- Cənab general, Dağlıq Qarabağın Azərbaycanın tərkibində qalması soyqırımına səbəb ola bilərmi?

- Öz ata-baba vətəninə iki milyondan çox erməni, səhv etmirəmsə, 1915-ci ildə soyqırımına məruz qala bilibsə, bu, indi də mümkündür...

Cənab Lebedin kitabını İrəvanda erməni dilində nəşr ediblər. Səfərin bir məqsədi barədə bu qədər. Soyqırımının kimin ata-baba vətəninə nə vaxt baş verdiyinin dəqiqliyinə gəldikdə bu barədə generalın özünün “səhv etmirəmsə” deməsinə bir şərtlə kifayətlənmək mümkün olardı ki, cənab Lebed zəhmət çəkib S.S.Marqosyanın “Qərbi Ermənistan XIX əsrin sonunda” kitabının 322-ci səhifəsinə ötəri bir nəzər yetirsin. Erməni müəllifi çox sadə, çox aydın bir tərzdə orada qeyd edib ki, erməni vilayəti deyilən o vilayətlərdə cəmi 800 min nəfərə yaxın erməni yaşayırmış. Beləsə, görəsən o qalan erməniləri haradan tutub gətirib Türkiyədə qətlə yetiriblər?

“Dağlıq Qarabağın iştirakı və razılığı olmadan heç bir sənət imzalana bilməz, imzalansa da qüvvəyə minə bilməz”... Qondarma Qarabağ Respublikasının Ermənistandakı daimi nümayəndəsi Aleksandr Harutyunyan bu “höküm” ötən il verib. (Lraqir or, 4 aprel 1996, N 44). Əlbəttə, söhbət

təkcə Qarabağdan getsəydi, Qarabağın nümayəndəsinin bu “hökmü” bir mənada, bəlkə də, təbii görünərdi. Lakin çəpər və qəbir qonşusu ermənilərin digər siyasətçiləri və diplomatları kimi, cənab Harutyunyan da “Qarabağ” naləsi altında daha geniş ərazilər iddiasında olduğunu gizlədə bilmir, bəlkə də, heç gizlətmək də istəmir. Onun fikrincə, Qarabağ məsələsi əslində Qafqazla bir o qədər də əlaqəsi olmayan məsələdir. “Zənnimcə, bizim problemlərimiz başqa problemlərlə daha çox bağlı problemdir. Çoxları bunu Qafqaz məsələsi deyil “erməni məsələsi”nin tərkib hissəsi hesab edir. Axı, ermənilərin hamısı deyil xalqın ancaq bir qismi, bir qolu yaşayıb Qafqazda. Deməli, Ermənistanı nə mədəniyyət baxımından Qafqaz adlandırmaq olar, nə coğrafiya, nə də tarix baxımından. Bu mənada erməni xalqının problemlərini bütövlükdə Qafqaz problemi hesab etmək olmaz...” Sonra müəllif öz fikrini daha sadə dildə açıqlayaraq deyir:

- Bu ona bərabər, ona bənzər olar ki, Rusiya dedikdə təkcə Uzaq Şərqi nəzərdə tutasınız.

Beləliklə, cənab Harutyunyan şərhə ehtiyac qalmasın deyə dolaşırıq, məkrli düyünü açıqlayaraq bir daha təsdiq edir ki, bəli, qondarma Qarabağ məsələsi əslində “erməni məsələsi”nin, yəni “Böyük Ermənistan” uğrunda mübarizə və müharibənin tərkib hissəsidir. Burada daha ciddi, daha cəsəratli bir etiraf da var: Ermənistan anlamı Qafqaz anlamına sığışmır, daha geniş, daha əhatəli təqdim edilir. Qarabağ və Qafqaz Ermənistanı Aralıq dənizdən Qara dənizə, oradan da Xəzər dənizinədək uzanıb gedən Ermənistanın “Uzaq Şərqi” kimi təsvir olunur. Deməli, Qarabağla iş bitmir, daha çox kəndi və şəhəri viran qoymaq, daha çox, daha geniş torpaqları qanla yoğurmaq iddiası hələ də sönmək bilmir ki, bilmir!

1981-ci ildə Moskvada Silva Kaputikyanın bir kitabı

çıxdı. El arasında “Daşnak resepti” adlandırılan həmin kitabdan: “Üç dəniz - Qara, Aralıq və Xəzər dənizləri arasında, Fərat və Dəclə çayları axarında babam Hakopun ucaboy, qüvvətli nəvələri yaşamışlar. Bu torpaq əvvəllər Urartu adlanırmış, iyirmi beş əsrdir ki, ona Ermənistan deyirlər” (səh. 29). Elə həmin 1981-ci ildə Baqrat Ulubabyanın “V-VIII əsrlərdə Şərqi Ermənistan” kitabı çıxdı. Baqrat da belə yazdı: “Apsaxa ayaq basan ilk qeyri-erməni Pənah xan oldu (səh 363)...1639-cu il müqaviləsinə görə **İrəvan, Qarabağ və Gəncə, Təbriz və Azərbaycan** xanlığının bir hissəsi Şərqi Ermənistanın tərkibinə daxil olub” (səh. 93). Tarixçi alimin gerçəkliyə ehtinasızlığını yəqin etmək üçün başqa bir tanınmış erməni alimi, hüquq elmləri doktoru Ağasi Yesayanın 1965-ci ildə İrəvanda çap olunmuş “Erməni məsələsi və beynəlxalq diplomatiya” əsərindən (səh. 24) bu sətirləri nəzərdən keçirmək kifayət edər: “məsələyə aşkarlıq gətirmək üçün deyək ki, beynəlxalq siyasətdə 1917-ci ilədək “Ermənistan” deyiləndə ancaq “Türkiyə Ermənistanı” nəzərdə tutulurdu. B.Ulubabyan isə az qala bütün Cənubi Qafqazı Təbrizdən “Şərqi Ermənistana” pay verməyə çağırır. Hakop Ter-Hakopyan isə ərazi iddiası və torpaq davası ilə kifayətlənməyərək məlum kitabında daha açıq, daha cəsarətlə bəyan edir ki, türkdən və Türkiyədən qisas almaq hər bir erməniyə Tanrı tərəfindən verilmiş tapşırıq, buyuruqdur. Köhnə havaları yeni ifaçılar diplomatik gedişlərdə, tarixşünaslıqda belə səsləndirir, ərazi iddiasını, torpaq davasını bu minval, bu sayaqla qızıdırırlar.

S.TEHRANDA
MÜBTƏDASI DA,
XƏBƏRİ DƏ “QAN-
QAN” DEYƏN
“ARAKS” ADLI
BİR JURNAL ÇIXIR

BU DƏRGI DƏ DÜNYANI
TÜRKLƏRƏ QARŞI
SƏLIB YÜRÜŞÜNƏ
SƏSLƏYİR

Qəlbimin qəbilənmiş qəm qəsrri, qüssə qəsrısən, xan Araz! Boyunda boy atmışam minlər, milyonlar kimi. Şirin laylanda çox yatmışam məsun körpə balaların kimi. Damarımdan axan qanımsan sən. Hicran yüklü, vüsəl köklü dastanımsan sən. Könlüm silkələnib, ürəyim əsib sən coşub şahə qalxanda da, səngiyib küskün-küskün lal axanda da. Eldə qalan elim sənə Ana Araz, Xan Araz, Can Araz deyib həmişə. Vəfalı ol, bu adınla qal Araz. Bələyimsən, istəsən gəl kəfənim də ol Araz, amma “Araks” olma, qan-qan demə! Çünki “qan” sözü, “Araks” sözü dilimizə yatmır düzü...

Qan-qan deyən, “Araks” çay deyil, dərgidir. Dünya ermənilərinin indiki və gələcək nəsillərini türklərə qarşı, qonşu ölkələrin bütün xalqlarını Türkiyəyə qarşı qanlı səlib yürüşünə səsləyən dərgi. On ildi Tehranda çıxır.

Təsisçisi Anahid İsayandır, redaktoru Movses Keşişyan. Anahidi də, Movsesi də şəxsən tanımıram. Dərginin əvvəlki sayları haqqında müfəssəl məlumatım, heç sözüm də yoxdur. 70-80-ci saylarını qələm dostlarım ələ gətiriblər. Qalın kitablar kimi səhifəsi çox olan dərgilər də bir növ uca imarətlərə bənzər. Yuxarı mərtəbəsinə qalxmaq istəsən, gərək hökmən birinci mərtəbənin qapısını döyəsən. Budur, “Araks”ın 78-ci sayının ilk səhifəsini açıram. Mübtədasi qan, xəbəri qandır hər sətirin! Sanki yer üzündə yazmağa özgə mövzu qalmayıb. Mərhəmət də, məhəbbət də qeyb olub, ədalət də, nəzakət də insana xas bütün ülvəi sifətlərlə birlikdə göyə çəkilib.

Yerdə qalan isə yalnız qan tökmək, qırğın törətmək, qətlə yetirmək, qisas və intiqam mərəzidir. Cənab Keşişyanın bu mərəzə sədaqətlə yazdığı ilk cümləyə fikir verin: “70-ci illərdə ilk türk diplomatlarını cəsarətlə yerə sərən qəhrəmanımız qoca memar Qurgen Yanikyan idi”...

Əvvəla, bir haşiyə çıxıb deyək ki, Yanikyan memar deyil, ilahiyyat müəllimi, filosofdur. 1946-cı ildə Los-Anceles şəhərinə köçüb. 1973-cü il yanvarın 23-də türk diplomatları Mehmet Baydarı və Bahadır Demiri Santa-Barbara şəhərində “Biltmor” mehmanxanasına qonaq dəvət edərək tapançadan sərrast açdığı atəşlə hər ikisini xaincəsinə qətlə yetirib. 78 yaşlı qoca və xəstə olduğuna görə sonralar həbsxanadan buraxıblar. Lakin onun atdığı güllə ilə başlanan terror aktlarının sayı 70-80-ci illərdə 220-dən də çox olub. Qurgen Yanikyan adına qisasçı, terrorçular dəstəsi yaranıb. Bu il iyunun 21-də Belçikanın paytaxtı Brüsseldə Türkiyə səfirliyi qarşısında partlayış baş verəndən sonra Romada xəbər yayıldı ki, partlayışı Qurgen Yanikyan adına dəstə törədib. Hələ bu da azmış kimi, həmin dəstə ultimatum da verib ki, Türkiyə 1915-ci il erməni soyqırımını etiraf etməsə dünyanın bütün

güşələrində türklərə qarşı sui-qəsdlər davam etdiriləcək.

İkincisi, cənab redaktor erməni gənclərini ciddi-cəhdlə inandırmaq istəyir ki, guya qoca Yanıkyan 70-80-ci illərdə genişlənən terror hərəkatının “memarı” olmasaydı, bir sıra ölkələr 1915-ci il erməni soyqırımını etiraf etməzdilər. Cənab Keşişyanın məntiqinə görə, erməni soyqırımını dünyaya etiraf etdirmək üçün terror aktlarını davam etdirmək yeganə yoldur və qoca Yanıkyan bu cəsəreti nümayiş etdirməkdən çəkinmədiyi halda, gənc fədailər daha iri, daha ciddi addımlar ata bilər. Bu fikrini əsaslandırmaq üçün elə həmin o səhifədəki redaksiya məqaləsində Keşişyan yazır: “Arsaxda gədən mübarizənin məqsədi də elə budur! Bu hələ azdır, çox az! Ermənilər öz sələflərinin 1915-ci ildə axıdılmış qanını, itirdikləri doğma torpaqlarını heç vaxt unutmamalıdırlar!!” Sonra dərgidə dünya ermənilərinə müraciətlə deyilir: “Hərada və necə yaşamasından asılı olmayaraq hər bir erməni “Hay Dad”, yəni erməni ədalət məhkəməsi qarşısında öz borcunu hökmən yerinə yetirməlidir”. Bu qəbildən olan hər sətiri, hər kəlməni oxuduqca aydın hiss edirsən ki, “Araks” dünyaya meydan oxumaq xəyalına düşüb. Köhnə havaların indi Tehrandan qopan səsi, “Araks” dərgisində dərc olunan hər yazı dünya ermənilərini rahat oturmamağa, yeni vuruşlara qalxmağa, qan tökməyə çağırır. Cənab Keşişyanın redaktorluğu ilə köhnə havaları yeni ifadə səsləndirən bu dərgi birinci səhifəsində dünyaya belə bir ultimatum verir:

1. 1915-ci soyqırımını bütün dünya rəsmən etiraf etsin.
2. NATO qüvvələri dərhal Türkiyədən çıxarılınsın.
3. Bütün erməni torpaqları Ermənistanı, ermənilərə qaytarılınsın.
4. Türkiyədə kürd separatçılıqlarına qarşı hər cür əməliyyatlar dərhal dayandırılınsın.

5. Ətrafda yerləşən bütün qonşu ölkələrin dövlətləri Türkiyəyə qarşı vahid ittifaqda birləşsinslər.

6. Dünyanın bütün dövlətləri Arsaxın müdafiəsinə qalxsınlar.

Altı bəndli bu qeyri-adi ultimatumu Tehranda erməni dilində çıxan dərgi İranda fəaliyyət göstərməkdə olan altı erməni cəmiyyəti adından dərc edib. Kərəminə min şükür Tanrının, səxavəti bol, at getməz yolları bol! Tehranda təkə "Araks" deyil, "Alik" adlı dərgi də çıxır, altı deyil, daha çox erməni təşkilatları və cəmiyyətləri var. Olsun, kimin nə sözü! Bircə ki, haqqa, ədalətə xidmət etsinslər, bir budaga minib min budagı silkələməsinslər, şəffaf suyumuza qan qatıb bulandırmasınlar. İslamın məbədgahı sayılan ölkənin paytaxtında oturub dünyanı digər islam dövlətinə qarşı mübarizəyə çağırmağı Tanrı buyuruğu hesab etməsinslər. Bir neçə min nəfərlik erməni icmasının bu qədər qəzeti, jurnalı, təşkilatı və cəmiyyəti olduğu halda otuz milyonluq azərbaycanlının heç nəyi olmamasını ədalətdən saymasınlar...

Altı maddəlik ultimatumu cənab redaktor qanlı terror tarixçəsinə dair başqa bir dəhşətli yazı ilə tamamlayıb. Tamamlayıb ki, intiqam hissi səngimək bilməsin, türkü-azərbaycanlıni qətlə yetirmiş qatillərin adları indiki nəslin qəlbində "qəhrəman" vəsiqəsi alsın. Bu yazının da ilk cümləsinə, qan dolu, məkr dolu ilk mübtədasına, ilk xəbərinə fikir verin. Görün, qatilliyi, xəyanəti vəsf etməkdən necə həzz almırış cənab Keşişyan?! O yazır: **"Şahan Natan kimi millət xadiminin təklifini mərdliklə yerinə yetirən ölməz fədai Soğomon Tehleryan 1921-ci il martın 15-də Tələt paşanı qanına qəltan elədi"**.

Aşkarlıq gətirmək naminə deyək ki, redaktorun millət xadimi, "ölməz fədai" kimi təqdim etdiyi şəxslərin hər ikisi

qaniçən olub. Şahan Natanın əsl adı Hakop Ter-Hakopyandır. 1884-cü ildə Xarbert yaxınlığında anadan olub. 1912-ci ildə ABŞ-da “Hayrenik” adlı məcmuədə dərc etdirdiyi “Türklər və biz” əsərində yazıb: **“Erməninin türkdən başqa düşməni yoxdur. İntiqamçı olmağı, türkdən intiqam almağı Tanrı özü buyurub erməniyə...”** 1919-cu il sentyabrın 27-də ABŞ nümayəndəsi kimi İrəvana gəlib. “Daşnaksütyun” partiyasının qurultayında iştirak edib. Qurultay nümayəndələrinin bir qisminin Türkiyə ilə münasibətləri tənzimləmək təklifini dəstəkləməsinə baxmayaraq, Şahan Natanın ciddi-cəhdi ilə qurultay başqa bir qərar qəbul edib. Türkiyəyə münasibət, 1915-ci il erməni soyqırımının etiraf edilməsi məsələsini yumruqla həll etmək məqsədilə ayrıca orqan seçilib. Şahan Natanla Qriqor Mercanov birlikdə **“Qara siyahı” hazırlayıblar. Qətlə yetirilməsi nəzərdə tutulan 200 türkün adı bu siyahıya daxil edilib.**

Beyrutda çıxan “Nairi” qəzetində dərc olunmuş xatirələrində Şahan Natan yazıb: “Səğomon Tehleryana dedim: Bir nömrəli milli düşmənimiz Tələt paşanın kəlləsini dağıdar, ancaq qaçmazsan. Dayanıb polis gəlməsini gözləyər və təslim olarsan. Qoy həbs etsinlər. Məhkəmə başlansın, orada sözüümü dəyək...” 1924-cü ildə Parisdə keçirilən qurultayda daşnaklar Şahan Natanı büro üzvü seçdilər. 1961-ci ildə o, İrəvana gəldi. Dərəçiçəkdə məktəblilərlə görüşlər zamanı gənclərdən ibarət qisasçılar dəstələri yaratmaq ideyasını gerçəkləşdirdi. 1968-ci il iyunun 7-də İrəvanda Kiyevyan küçəsindəki I-b binasının 15-ci mənzilini partlatdılar. Xoş bir təsadüf üzündən ailəmiz sağ qaldı...

Cənab redaktorun “ölməz fədai” adlandırdığı Səğomon Tehleryan 1896-cı ildə Ərzurum vilayətində doğulub. 1912-ci ildə təhsilini davam etdirmək üçün Avropaya gedib. Birin-

ci Dünya müharibəsi başlananda qayıdıb gəlib, burada Andranikin quldur dəstəsində azərbaycanlılara qarşı vuruşub. Yaralanıb, Tiflis xəstəxanasında müəyyən müddət müalicə olduqdan sonra Şahan Natandan Tələt paşanı öldürməyə dair ətraflı təlimat alaraq Berlinə yollanıb. Nəhayət, 23 yaşlı Soğomon 1921-ci il martın 15-də Berlinin Şarlotdanburq küçəsində Tələt paşanı qətlə yetirib.

“Araks”ın in təqdim etdiyi siyahıda sıralanan faktlara diqqətlə fikir verin: **“Misak Terləkyan 1921-ci il iyulun 18-də Azərbaycanın sabiq daxili işlər naziri Behbudxan Cavanşiri İstanbulda qətlə yetirdi. Aram Yerqanyan 1920-ci ildə Tiflisdə Xan Xoyskinin ömrünə son qoydu. Zareh Melik-Şahnəzəryan (Arsaxlı) 1922-ci il aprelin 25-də Tiflisdə Camal paşanı qanına qəltan elədi. Həmin ildə Türkünstanda Ənvər paşa bir erməni əsgəri tərəfindən öldürüldü...”** Müstəsna “həvəslə” tərtib olunmuş, eyni həvəslə də dərginin səhifəsinə çıxarılmış bu siyahıda adlar çox çəkilib, təhriflər də yox deyil. Bunları sadalamaq və hər biri haqqında ayrıca söhbət açmağa, şərh verməyə hələlik imkan, bəlkə də heç ehtiyac da yoxdur. Lakin təlqin və təbliğ edilən ideyanın, mətləbin məkrli, son dərəcə təhlükəli olduğunu qeyd etməmək olmaz. Özünü qələm sahibi, ziyalı, “nadir və qadir” millətin nümayəndəsi hesab edən şəxsin qan-qan deməklə öyünməsi, qürrələnməsi təəccüb doğurmaya bilməz. “Araks”ın naşiri və redaktoru isə hər cür etik normanı saymazyana tapdalayaraq iftixarla yazırlar ki, biz qısasa, intiqama, terrora, qətlə hökm verən “Hay Dad”ın, yəni “erməni məsələsi”ni həll etmək, türkləri cəzalandırmaq məqsədilə təşkil olunmuş erməni məhkəməsinin mikrofonu, tribunası, dünyaya yayılan səsi və nəfəsiyik. Bu istiqamətdə dərgi daha böyük səylər göstərəcək və daha ciddi işlər görəcək...

Şərhə ehtiyac qaldımı? Cənab Keşişyanın açıq-aşkar, həm də çox təkəbbürlü etirafı əslində ərazi iddiası, torpaq davası, milləti millətə qarşı qaldırmaq, xalqı xalqa qırdırmaq çağırışı, köhnəlmiş havaların yeni ifada səslənməsi deyil, bəs nədir?! Robert Koçaryanın dərgidə dərc olunmuş müsahibəsinin başlığına diqqət yetirin: “Müharibənin nəticələrini hesaba almamaq olmaz”. Bunu deyən cənab Koçaryan belə bir qənaətə gəlir ki, Dağlıq Qarabağın erməni icması vuruş meydanında qalib gələn tərəfdir, Azərbaycan qalib tərəfin təklifini qəbul etməlidir. Ermənistan politoloqları ittifaqının sədri, Rusiya Dövlət Dumasının Zaqafqaziya üzrə eksperti Hmayak Hovhannisyanın dərginin bu sayında dərc olunmuş “Türkiyənin siyasəti və Rusiyanın nüfuz dairəsi” adlı məqaləsində oxuyuruq: “Türk hökumətinin yeritdiyi siyasətdən irəli gələn təhlükələri saymaqla qurtarmaz...” “Politoloqun uydurduğu fərziyyəyə nə deyəsən?! Onun fikrincə, Türkiyə bu bölgədə Rusiyanın nüfuz dairəsinə sahib olmağa can atır. Dağlıq Qarabağ da bu dairədədir. Cənab Hmayak bu saxta uydurması ilə inandıрмаğa çalışır ki, guya Qafqazda baş verən iğtişəşlər məhz Türkiyənin xarici siyasətindən doğan iğtişəşlərdir və Dağlıq Qarabağa da Türkiyə bu iştahla göz dikib. Cənab Hmayak oxucuları inandıрмаğa çalışır ki, guya Türkiyə, Qarabağdan, Qafqazın cənubundan Moskvanın nüfuz və təsir dairəsini birdəfəlik silib atmaq, yox eləmək istəyir. Buna görə indi dünya ermənilərinin, alim və diplomatlarının son sözü ancaq və ancaq “Arsax” olmalıdır. Qəribədir, təcrübəli politoloq diplomatlara, siyasi xadimlərə xas olmayan bir çılpaqlıqla yazır ki, **Türkiyə və türk dilli xalqların qarşılıqlı anlaşması və bir-birinə yaxınlaşması ətraf dövlətlər və xalqlar üçün ciddi, həm də böyük təhlükədir. Cənab Hovhannisyan İrani, Ermənistanı, Rusiyanı bu təhlü-**

kəyə qarşı bir ittifaq yaratmağa çağırır. Bu bədxah politoloq hüduqları aşaraq hələ **Yunanıstanı və digər Balkan ölkələrini** də Türkiyəyə qarşı ittifaqada birləşməyə səsləyir...

Bəli, "Araks" biz bildiyimiz Araz deyil. Dərgidir, Tehrandada çıxır. Özünü erməni dilində. Arazın adına sahib durmasına baxmayaraq laylay demir, ətrafına həyat ətri, həyat nəfəsi çiləmir, qan-qan deyir. Sərt siyasi - coğrafi meyl seçən bu dərgi hər sayı, hər yazısı, hətta hər sətriylə qonşu xalqları bir-birinə qırdırmaq ideyasını təbliğ edir. Dərginin 78-ci sayında ülvə insani hisslər, xoş arzu və şirin diləklərdən xəbər verən, bəşəri sülhə səsləyən bir ifadə belə gözə dəymir.

Araz adına sahib duran "Araks" dərgisinin 80-ci sayı da bu ilin mayında işıq üzünü görüb. Əlbəttə, haylı-haraylı axar çayla lal natiq dərgi arasında bənzərlik ola bilər. Və olmalıdır da. Axar çay öz ətrafında dirilik, həyat bəxş edirsə, qaradınmaz lal dərgi də gərək öz oxucuları qarşısında xeyir-bərəkət, haqq-ədalət dolu elə bir süfrə açsın ki, səxavətlə açılmış bu süfrədən oxucu istədiyi qədər mənəvi qida ala bilsin. Mən təəssüf ki, on aylıq fasilədən sonra işıq üzünü görməyə başlayan "Araks" yenə də öz oxucusunu işıqlı yola yönəltmək, Tanrı tapşırığını, insanlıq borcunu yerinə yetirməyə səsləmək əvəzinə **amansızlıq və qəddarlıq dünyasına, yırtıcı olmağa, acgöz canavar kimi hücum çəkib qapı bir qonşusu türkü didib-dağıtmağa, parçalayıb məhv etməyə çağırır.**

Türkü bütün toplusu ilə birlikdə yer üzündən yox etmək, türk anlamını tarixdən silib atmaq kimi qan qoxulu bu bədxah çağırış dərginin üçüncü səhifəsində ifrat çılgınlıq, daha şit bir çılpalıqla səsləndirilib. Uzaq-uzaqlardan belə

aydın eşidilən qərəzli bir səs hədsiz qəzəb, hüdudsuz hıkkə ilə oxucuya deyir: Bil və agah ol, eşit və unutma! **Türkün özü də, onu dəstəkləyən qüvvələr, ölkə və dövlətlər, xalq və millətlər də sənin, yəni erməninin düşmənidir!** Bu ruhda sətirlənmiş redaksiya məqaləsindən də qan qoxusu püs-kürməkdədir. Bu yazıya, bu məntiqə görə guya ermənilər türk zülmündən xilas olmaq üçün 1915-ci il “soyqırımı”ndan sonra dünyanın müxtəlif guşələrinə səpələnmişlər. Buna görə də dərgi yer üzünün, o cümlədən İranın bütün ermənilərini “Türkiyədə atalarının başına gətirilən müsibəti, orada qalan erməni torpaqlarını” unutmamağa və 1915-ci il soyqırımının qisasını türklərdən almağa səsləyir.

Yaşanmış keçmişə, hamı tərəfindən dərk və etiraf olunmuş həqiqətə bu gözlə baxmaq cəhdi naşılıqdan daha çox nadanlıqdan doğa bilər. Axı tarix manikençi deyil ki, istədiyən vaxt soyundurub istədiyən libası geyindirəsən! Dərginin redaktoru cənab Keşişyan da, digər müəllifləri də beş barmaqları kimi çox gözəl bilirlər ki, ermənilər dünyanın müxtəlif guşələrini ələk-vələk eləməyə 1915-ci ildən çox-çox əvvəllər başlamışlar. Tarixin dərin qatlarına əl atmayaq. Son yüzilliklərdən yetərincə şahidlik verən, həm də hər bir erməni oxucusuna yetərincə bəlli olan faktlara fikir verin. Yassa kilsəsində indi də saxlanılmaqda olan bir sənəddə deyilir ki, **ermənilər hələ 1321-ci ildən axışib Moldaviyaya gəlməyə başlayıblar.** Çernovitsada 1912-ci ildə çap olunmuş kitabda bildirilir ki, 1815-ci ildə orada yeddi min erməni yaşayırmış. Təkrar-təkrar vurğulanmasına, daha gur səsləndirilməsinə ciddi ehtiyac duyulan başqa bir həqiqət də var. **Ermənilərin ayaqları dəydiyi yerlərə sahib durmaq iştahını kərləməyə məqsədilə 1525-ci ildə Moldaviyada ayrıca qanun qəbul etməli olmuşlar.** Bu qanun dövlət tor-

paqlarını satın almağı, yüksək vəzifə tutmağı, moldaviyalı qadınla evlənməyi, yaşayış məntəqələrində ət, çörək və başqa ərzaq məhsulları satmağı, aşxana və mehmanxana saxlamağı ermənilərə qadağan edirmiş.

Moldaviyada olduğu kimi, Rusiyanın bir çox yerlərində də əvvəlcə erməniləri mehribanlıqla qarşılamaş, onların məskunlaşması, normal yaşaması üçün geniş imtiyazlar müəyyən etmişlər. Məsələn, 1779-cu ildə 14 noyabr tarixli fərmanı ilə II Yekaterina Nor Naxçıvanın erməni icmasına muxtariyyət səviyyəsində status vermişdi. Bir il sonra, 1880-ci ildə artıq burada ermənilərin öz inzibati idarəetmə orqanı, magistratı, polisi, hətta məhkəməsi fəaliyyət göstərməyə başlamışdı. Həştərxanda, Mozdokda da öz "Dadastanagirk"ləri, yəni məhkəmə divanı, çağdaş dillə deyilsə, cinayət məcəlləsi qüvvəyə minmişdi. 1811-ci ildə Donda erməni icmasının arı və pətək təsvirli gerbi də təsis olunmuşdu. 1850-ci ildə Nor Naxçıvanda və ətrafdakı 5 kənddə 17 min erməni yaşayırdı. Həştərxanda ermənilərin 25 ipək kombinatı işləyirdi. Stavropolda, Petroqradda, Rusiyanın digər yerlərində məskunlaşmış erməni icmalarına XVII-XVIII yüzilliklərdə verilmiş bütün imtiyazları I Pavel 28 oktyabr 1799-cu il tarixli fərmanı ilə rəsmiləşdirmiş yeni güzəştlərlə tamamlamışdı. XIX yüzillikdə ermənilər dünyanın bir çox ölkələrində dolaşa-dolaşa yeni-yeni yaşayış məntəqələrini erməniləşdirməyə cəhd edirdilər. Bukovinada 1864-cü ildə 5 min, Təbrizdə və ətrafında 1828-ci ildə 20 min erməni yaşayırmış. Suriyada, Livanda, Hindistanda yaşayan ermənilərin sayı da yetərincə olub...

Şəksiz ki, yaşamış keçmişdən soraq verən bu faktlar dərginin redaktoruna çoxdan bəllidir. Cənab Keşişyan və onun yanındakılar da çox yaxşı bilirlər ki, "tez başa düşən və

işlərini bilən” olduqlarına görə həmişə, hər yerdə “bir ayağı qaçmaqda olan” erməniləri yerli əhali, hakim dairələr xüsusi məhəbbətlə qarşılamiş, qəbul etmiş, onlar üçün ən geniş imtiyazlı həyat şəraiti düzəltmişlər. Lakin “oğru, əmrə baxmayan, yersiz hay-küy salan, vəfasız, ürəyi xıltlı, ağasına düşmən...” olduqlarına görə onları zor işlətmək yolu ilə itə-tə çağırmiş, yaxud da ölkədən qovmuşlar. Mesrop Tağnadyanın yazdığına görə XVII yüzilin birinci yarısında Hindistanda 50 minə yaxın erməni yaşayırmış. Lakin 1840-cı ildə orada-burada tək-tük közərməkdə olan çiraqlardan bəlli olur ki, haçansa ermənilər yığcam şəkildə icma kimi yaşamışlar bu yerlərdə. Sonralar yerlilərlə dil tapmaq istəmədiklərindən Hindistanı tərk etməyə məcbur olublar. Rusiya ərazisinə axışb gəlməkdə olan ermənilər XVII-XVIII yüzilliklərdə hökumətin verdiyi geniş imtiyazlardan bol-bol istifadə edir və XIX yüzilliyin əvvəllərindən başlayaraq artıq ipə-sapa yatmaq istəmir, yerə-göyə sahib durmaq hikkəsi ilə özbaşınalıklar törədir, yerli əhaliyə, hakim dairələrə meydan oxumaqdan həzz alırdılar. Çar hökuməti bütün hədləri aşan ermənilərə qarşı tədbirlər görməyə məcbur oldu. 1807-ci ildə imtiyazların ləğv edilməsinə dair ilk manifest verildi. Ermənilər haray-həşir qoparıb imtiyazların saxlanmasını tələb etdilər. Məktublar, şikayətlər, müraciətlər, nümayəndələr axını başladı. Hətta çara ağıl öyrətməyə qalxdılar ki, guya, imtiyazların saxlanması ermənilərdən daha çox Rusiyanın mənafeyinə xidmət edir (?) İmtiyazlar ləğv olunarsa İran erməniləri daha Rusiyaya gəlmək istəməzlər.

Lakin səbr kasası həqiqətən dolmuşdu. Çar ermənilərə verilmiş imtiyazların ləğv edilməsinə dair Nazirlər Kabinetinin qərarını 1831-ci il iyunun 2-də imzaladı. Qərar qüvvəyə mindi. Tələbləri çox ciddi və sərt idi. Rusiya ərazisində məs-

kunlaşmış bütün ermənilər 6 aydan gec olmamaq şərtilə ümumi prinsiplər əsasında, yəni heç bir güzəşt və imtiyaz olmadan, rus təbəəliyini qəbul etməli idilər. Qəbul etməyənlər isə həmin müddət ərzində ya gəldikləri ölkəyə qayıtmalı, ya da əcnəbi tacir statusu ilə qeydiyyatdan keçməli idilər. 1840-cı il martın 27-də Senat daha bir qərar verdi. Həştərxanda, Mozdokda, Nor Naxçıvanda, bir sözlə, Rusiyanın hər yanında erməni məhkəmələrinin fəaliyyəti qadağan edildi. 1870-ci ildə çar 4 dekabr fərmanı ilə bəzi erməni məktəblərini də bağlatdırmalı oldu...

Saymaq-sadalamaqla qurtarmaq bilməyən, çoxlarına məlum bu faktlara məhəl qoymadan dərgi rektorunun, məqalə müəllifinin ermənilərin 1915-ci ildən sonra "dünyanın müxtəlif ölkələrinə səpələnməsini" iddia etmələri əslində tarixi keçmişə, oxucuya hörmətsizlikdən başqa bir şey deyil. Həqiqəti danmaq, faktları təhrif etmək, saxtakarlıqla yeni modern tarix yaratmaq və bu yolla milləti millətə qarşı yönəltmək, xalqı xalqa qırdırmaq siyasətinə meydan vermək dil bilən, söz eşidən, qəlbində vicdan-insaf damlası, başında ağıl, başı üstə Tanrısı olan qələm sahibinə yaraşmaz. İncil də, Tövrat da, Quran da bunu rəva bilməz! Lakin "Araks" rəva bilib yazır ki, **Osmanlı imperiyasının şovinist varisi olan Türkiyənin darmadağın ediləcəyinə inanmaq, Qərbi Ermənistan torpaqları uğrunda davanı sonadək davam etdirmək xaricdə yaşayan hər bir erməninin müqəddəs vəzifəsi və həyatının başlıca mənası olmalıdır.** "Hay Dad"la, yəni türklərdən hayıf almaqla bağlı məsələlərə geniş yer verəcəyini vəd edən dərgi oxucunu inandıрмаğa çalışır, uydurulmuş faktları həqiqət kimi təqdim və təbliğ edərək yazır ki, "böyük qırğını", yəni 1915-ci il erməni soyqırımını pantürkistlər təşkil ediblər. Guya, Türkiyənin dövlət maşını elə in-

dinin özündə də bütün iş-gücünü, saysız-hesabsız qaygılarını bir kənara ataraq gecə-gündüz erməniləri təqib etməklə, ermənilərə qarşı “iş aparmaqla” məşğuldur.

Adi şagird məntiqinə sığmayan bu uydurmanın müəllifinə nə deyəsən?! Bəlkə, dərgünün redaktoru cənab Keşişyanın çağdaş Türkiyədə erməni klubları və teatrları, məktəbləri və kilsələri, qəzetlər və məcmuələri, biznesmenləri və milyarderlərinin yerə-göyə sığmayan təmtərağından xəbəri yoxdur?! Yoxsa İrəvandan İstanbula uçan təyyarə ilə hər dəfə Ermənistandan Türkiyəyə nə qədər sərnəşin gəldiyini, iş adamı və alver xiridarı olan erməni qadınları və kişilərinin dəstə-dəstə, axın-axın gələrək Türkiyənin şəhər və bazarlarında dolaşdıqlarını, həm də çox azad, sərbəst dolaşdıqlarını da İranda heç kəs eşitməyib?! “Qafqazda Gürcüstan və Azərbaycan ola bilməz. Burada ancaq Ermənistan ola bilər” deyən daşnakların cəmi 30 aylıq hökumranlığı dövründə indiki Ermənistanda 600 minə yaxın türk öz doğma ata-baba yurdundan silah gücünə didərgin salındı, qanına qəltan edildi. Təkcə İrəvan həndəvərində 1920 kəndi yandırdılar, 132 min kişini qətlə yetirdilər. Qadınları soyundurub gölməçədə ördək kimi üzməyə məcbur etdilər. Zəngəzurun 115 kəndini yerlə bir eləyib 3265 kişini, 2076 qadını, 2196 uşağı qılıncdan keçirdilər, 1060 kişini, 796 qadını, 426 körpəni buradaca şikəst qoydular. Bəlkə, bundan da xəbərsizdir cənab Keşişyan?! Özünü türk zülmünün qurbanı, zavallı, əzabkeş kimi qələmə verməkdən usanmayan erməni davakar dairələrinin etnik təmizləmə siyasəti nəticəsində indi Ermənistanda iki minə yaxın kəndin türksüz qalmasını da ehtimal ki, cənab redaktor elə beləcə adi, mənasız bir şey hesab edir. 1988-89-cu illərdə 300 minə yaxın türkü və müsəlman kürdünü Ermənistandan didərgin salan da elə bu zavallı, əzabkeş ermənilər

deyilmi?! Bir milyon qaçqın və köçkününü evsiz-eşiksiz qoyan da onlar deyilmi?! Atalar demişkən, dəvə hingildəməkdən yükü hingildəyir. Türkiyədə erməni kefində-nəşəsindədir, Ermənistandan, Azərbaycanın 12 rayonundan tək bir türkün də səsi gəlmir!!!

"Araks" dərgisi bu qədərdən sonra da türkdən şikayətlənir, dünyanı türkə qarşı səlib yürüşünə səsləyir. Əgər bir vaxt Türkiyədə erməniləri sıxışdırıblarsa, buna başqa gözlə baxmağa dəyməz. Nə yenilik, nə də yeganəlikdir bu! Hindistanda, Moldaviyada, Rusiyada, daha harada və haralarda sıxışdırmayıblar onları?! Bir də soruşan və deyən gərəkdir niyə, nə üçün sıxışdırıblar? Görkəmli tarixçi Leo özünün "Türkiyə ermənilərinin inqilabi ideologiyası" kitabında görün bu suala necə cavab verib: **"1890-cı il iyunun 18-də Ərzurumda türk əsgərlərilə yerli ermənilər arasında ilk toqquşma baş verdi. İğtişası "Vətəni müdafiə" adlı erməni təşkilatı salmışdı. Əlbəttə, bu dəlicəsinə törədilmiş təsəvvürə gəlməyən bir xəyanət, bir fitnə idi. Bu cəhdin nə qədər ağır nəticələr verəcəyini fitnəkarlar əvvəlcədən bilirdilər"**. Sonra görkəmli tarixçi elə həmin il iyulun 15-də İstanbulun Qum-Qapı məhəlləsində Hnçak partiyasının tapşırığı ilə Cangülyan tərəfindən törədilən iğtişaş haqqında yazır: **"Bütöv bir xalqın taleyini belələrinə tapşırmaq gerçək bədbəxtlikdir. Hadisənin baş verdiyi o adi gün sonradan müsibətlər üzünə geniş açılan bir qapı oldu..."** Ehtimal ki, "müsibətlər qapısının" kimilər tərəfindən və nə məqsədlə açıldığını təkrar şərh etməyə ehtiyac qalmır. Erməni tarixçisi Leo hələ 1934-cü ildə Parisdə çap olunmuş bu kitabında məsələyə çox məntiqli şərh vermişdir. Cənab Keşişyan, zənnimizcə, bu kitabı dönə-dönə vərəqləyib. Bu da ona çox yaxşı bəllidir ki, 1915-ci ildə 170 minlik rus qoşunu, 250 minlik

erməni ordusu, silahlı dəstələri Türkiyəyə Qafqazdan, qüdrətli Avropa dövlətlərinin qoşunları qərbdən hücum etmişdilər. Ermənilərin silahlanmış yerli dəstələri də daxildən hücum çəkərək həm Türkiyə dövlətinə, həm də türk xalqına qarşı amansızlıqla vuruşurdular. **Belə** bir ağır şəraitdə özünü xilas harayında qalan dövlətin və xalqın başqa bir xalqı, yəni erməniləri soyqırımına məruz qoymasını iddia etmək azından həqiqəti baltalamaqdır, oxucununun şüurunu etnik ədavətlə zəhərləməkdir.

Dərginin 4-cü səhifəsində “Erməni xalqına müraciət” başlığı altında dərc olunmuş yazıda milli ədavət, intiqam və qisasçılığa çağırış daha gur səslənir. Müraciətin müəllifi Varujan Karapetyan erməni xalqını **“Ermənistanı səkkiz ildən bəri blokadaya almış Türkiyəyə və Arsaxın azadlıq hərəkatını neft dəryasında boğmaq istəyən Azərbaycana qarşı”** barışmaz mübarizəyə çağırır. “Babalarının türklərə qarşı qəhrəmanlıqla vuruşması” ilə fəxr edən Varujan Karapetyan 1954-cü ildə Suriyada doğulub. 1983-cü il iyulun 13-də Parisdə Orli hava limanında türk hava yolları idarəsi qarşısında baş verən partlayışdan sonra həbs edilmiş və cinayəti boynuna almışdır. 1985-ci il martın 3-də ömürlük həbsə məhkum olunmuşdur. Qəribədir ki, onun azadlığa buraxılması üçün 1.349.785 imza toplanmış, Şarl Aznavur, Ermənistan Elmlər Akademiyası, Yazıçılar İttifaqı, prezident Levon Ter-Petrosyan Fransa hökumətinə, şəxsən prezident Jak Şiraka müraciət etmişlər. Törətdiyi cinayətin belə yüksək qiymətləndirilməsindən ruhlanan Varujan Karapetyan da “Araks” dərgisi vasitəsilə erməni xalqına Paris həbsxanasından müraciət edərək türklərdən hayıf almağa, Türkiyə və Azərbaycana qarşı amansız olmağa çağırır.

Yunanıstan xarici işlər naziri Teodoros Panqolosun

dərgidə dərc olunmuş müsahibəsi də Yunanıstan, Ermənistan, İran birliyinin strateji əhəmiyyətinə həsr olunub. Nazir Gürcüstanın da bu ittifaqa qoşulmasını arzulayır və "hələlik müsbət cavab almadığından" gileylənir. Cənab Panqolos diplomatlara xas bir taktiki gedişlə yazır ki, "Yunanıstanın Azərbaycanla münasibətləri yaxşıdır. Lakin hər hansı bir icma müəyyən yaşam tərzini qəbul etmirsə buna görə o icmanı siz məhv edə bilməzsınız..." Çox əcəb! Soruşan gərək, cənab nazir, bəs onda Şimali Kipr türklərinə niyə göz verib işiq vermək istəmirsiniz?

Və nəhayət, qan məsti, qətl və qisas ruhu ilə sətirlənmiş səhifələrin şərhində təfərrüata varmadan qeyd edək ki, aydınlıq, xeyir-bərəkət rəmzi olan axar su, Araz adını götürmüş dərgi ad seçməkdə yanılmasa da əməl, mətləb və məqsəd seçməkdə bərk büdrəmişdir. Sülh, əmin-amanlıq, oxucunu düz yola dəvət etmək əvəzinə xalqları üz-üzə gətirmək təbliğatı qələm sahibi olan şəxsə, adi ziyalıya yaraşmayan, ikrah hissi doğuran mətləbdir. Norkun uşaq evində 75 körpənin gözü yolda qalıb. Ata-anaları 6 ay müddətinə onları uşaq evinə qoyub çəkilib gediblər, sosial vəziyyətləri son dərəcə dözülməz olduğundan gəlib doğma balalarını öz evlərinə apara bilmədikləri üçün qaçıb gizlənir, gözə görünməzlər. Qocalar evlərində altı yüz ixtiyar ata, ağbirçək ana var. Hamısı da erməni. Mini də növbə gözləyir. Sosial Təminat Nazirliyinə ərizə veriblər. Yer və imkan olmadığından heç birini bu evlərə qəbul edə bilmirlər, gərək bir qoca ölsün ki, o birisini onun yerinə götürsünlər! Təzaddakı qəribəliyə fikir verin: **erməni ata-ana öz doğma erməni balasından imtina etməli olub! Gənc erməni öz doğma ata-anasını atmağa məcbur qalıb! Həkimə verməyə pulu yoxdur, erməni qadını evdə uşaq doğur! Ailə acından qırılıb-batmasın deyə**

erməni ana canından əziz sandığı balalarından birini mal əti kimi tərəziyə qoyub satır. Qələm sahibi ermənisə dərginin səhifələrində öz soydaşlarını ərazi iddiasına, torpaq davasına qalxmağa, qan tökməyə, qırğın törətməyə, qisas almağa çağırmaqdan həzz alır. Zəlzələnin Gümrüdə, Spitakda diz çökdürüb yan üstə yıxdığı binalar yaralı əsgər kimi hələ də inildəyir, imdad diləyir, məlhəm gözləyir. Cənab Keşişyanın dərgisi isə başkəsən erməni türkün başını kəsməyə çağırır, evtikən erməni türkün evini yıxmağa səsləyir! Son on ildə Ermənistanda kəndlərin çoxu boşalıb, ocağa-çırağa, insan nəfəsi, insan səsinə həsrət qalıb. Bir milyondan çox erməni, yəni hər üç-dörd nəfərdən biri istəti ocağını, doğma ev-eşiyini tərk edərək dünyanın hər yanına səpələnib. Niyə, nə üçün? İstədikləri nədir onların? Bir parça quru çörək, o da qeyb olub göylərə çəkilərək! Lakin bu da millətə milli təəssüb dərsi verən “Araks” dərgisini nədənsə əsla və əsla narahat etmir. Milli təəssüb hay-harayı axarında bər-bəzəkli qəsrlərə, əndazəyə sığmayan var-dövlətə sahib olmuş bir ovuc millətçinin “milli” qayçısı xalqı ikiye bölüb, sosial təbəqələşmə zəminində milyard olan erməni yoxsulluq həddindən də qat-qat aşağı yaşayan erməninin qənimi olub! Amma nə mənası?! “Araks” yenə öz işində, öz yerində, oxucularını halal çörəyini itirib qətl və qarətə, nifrət və ədavətə səsləməyindədir. Dəhşətli faciələr yeri-göyü lərzəyə gətirib. Dərginin əməkdaşlarına bunlar çox adi, əhəmiyyətsiz bir şey kimi görünür. Onların duyumunda dünya bir yana, türkdən intiqam, qisas almaq barədə Şahan Natanın arzusu bir yana, tək bu arzu çin olsun! Elə bil bu gün gen-bol dünyada Şahandan başqa ağıllı erməni yoxmuş. Bəlkə, erməni ədibləri qonşu xalqları birliyə, sülhə səsləyən tək bir kəlməni də dilə gətirməyiblər? Bəlkə həmişə hiylə əkmək, əda-

vət toxumu səpməklə məşğul olublar?! Bəlkə, insanları xoşbəxtliyə deyil, daim bədbəxtliyə səsləyiblər onların hamısı?! **Bəlkə, türkə türkcə - qapına bəd niyyətlə gəlmişəmsə, Tanrı koru, bir ovuc torpağı da çox görsün mənə. Erməniyəm, avropalı deyiləm, sənin həmyerlin, ellinəm, eyni torpağın, eyni suyun övladı. And olsun Allahın o müqəddəs adına, canımı istəsən verərəm, başımı desən əsirgəmərəm, - deyən Xaçatur Abovyan heç erməni deyilməmiş. Bəlkə, - ədəbiyyatda müəyyən xidmətlərim olub, bununla öyünürəm. Məni məmnun edən odur ki, bacardım, gözgörəsi qarşı-qarşıya qalxan xalqlar qılıncı qınına qoydular, günahsız adamların çoxunu vəhşi qırğının pəncəsindən xilas edə bildim, - deyən Hovhannes Tumanyan da erməni olmayıb?! Bəlkə, "Araks"ın naşiri, redaktoru və oxucuları Avetik İsaahakyanın biz "qəbir və ocaq qonşularıyıq" kəlamından da xəbərsizdirlər?! Bəlkə, tökülən nahaq qanlar, axıdılan göz yaşları, çəkilən əzablar, ərşə bülənən qüssə və kədər, faciə və fəlakət yetərincə deyil?! Yetər, bəs deyilmi bu bəlkələr! Qələm sahibi, əgər qəlbində Tanrı xofu, vicdan damlası varsa, gərək qəbir və ocaq müqəddəsliyi qarşısında ehtiramla baş əysin! Jurnalist əgər nəcib, insana layiq yüksəklikdə dayanıbsa, gərək bir an belə ülvi amallara xəyanət etməsin! Coşub-daşarsa Araz məcrasına sığmaz, alçaq sahillərdən qalxıb uca sahilləri də basar!..***

** ("Köhnə havaların yeni ifaçıları" və Tehranda mübtədasi da, xəbəri də "qan-qan" deyən "Araks" adlı bir jurnal çıxır" məqalələri 1997-ci ilin aprel-may aylarında radioda səsləndirilmiş və "Xalq" qəzetinin 27-28-31 may tarixli saylarında dərc olunmuşdur).*

III FƏSİL

İRƏVAN ƏYƏLƏTİNİN İNZİBATI ƏRAZI QURULUŞU

ÇUXURSƏD BƏYLƏR- BƏYLİYİ

XV-XVIII yüzilliklərdə Azərbaycanın İnzibati ərazi bölgüsü mozaikasında Çuxursəd bəylərbəyliyi özünəməxsus yeri və rolu olub. Hacı Zeynalabdin Şirazinin 1832-ci ildə yazdığı “Büstan Əssəyahə” əsərində bu bəylərbəyliyin əhalisinin əksəriyyətinin müsəlman, türkdilli olduğu qeyd edilirdi. “Təzki-rat əl-mülük” adlı başqa bir qaynaqda Çuxursəd bəylərbəyliyi səkkiz mahaldan ibarət olduğu göstərilib. Burada mahalların sayının doqquza çatdığını bildiren qaynaqlar da var.

Əlbəttə, tarixi inkişafın müxtəlif dövrlərində siyasi sərhədlər etnik sərhədlərə nisbətən daha tez-tez dəyişilə bilər. Məhz bu səbəbdən də inzibati ərazi bölgələrində sabitliyin zaman-zaman pozulması, bəylərbəyliyin tabeliyində olan inzibati vahidlərin nahiyə və mahalların bir vilayətdən başqasına verilməsi, hətta bir dövlətdən digərinə keçməsi hallarını da istisna etmək olmaz. Lakin Səfəvilər dövlətində az qala qanun, dəyişmək bilməyən qaydaya dönmüş bir ənənə də mövcud olmuşdur. Sərhəd vilayətlərini idarə etmək, qoruyub ərazi bütövlüyünü saxlamaq səlahiyyəti bilavasitə bəylərbəyinə etibar edildiyindən dövlət həmişə bu vəzifəyə ad-san qazanmış, ən qüdrətli və bacarıqlı qızılbaş tayfa-

ları əmirilərini təyin edirdi. Bir sözlə, bəylərbəyini, onun varisini də Şah özü təyin etməliydi.

Şah İsmayılın hakimiyyəti dövründə (1501-1524) Çuxursəd də qızılbaşların malikanələrindən biri idi. 1517-1527-ci illərdə Div Sultan Rumlu burada bəylərbəyi olmuşdur. Onu Hüseyin Sultan Rumlu əvəz etmişdi. Osmanlı hökmdarı Sultan Süleymanın ordusu 1554-cü ildə İrəvana hücum etdi. Hüseyin Sultan Rumlu müqavimət göstərmədi, şəhəri tərk etdi. Osmanlı ordusu İrəvanı tutdu. Lakin burada çox davam gətirməyib geri qayıtdı. Ancaq Hüseyin Sultan Rumlu Çuxursəd bəylərbəyliyi vəzifəsinə, İrəvana qayıda bilmədi, Şahqulu Sultan Ustaclu onun yerinə bəylərbəyi təyin olundu.

Səd türk tayfa başçısı olub. Sədli tayfasının, Sədli oymağının adı da onunla bağlı olub. Uca-uca dağların əhatəsində, Arpa çayının Araza qovuşduğu yerdə, Naxçıvan və Sürməli yurdunda yerləşən çökəkliyə Çuxursəd deyiblər.

Şah Təhmasib dövründə (1524-1576) Səfəvi dövlətinin gözişlədikcə uzanıb gedən ərazisində bəylərbəyliklərin sayı artıb 13-ə çatmışdı. Bunların sırasında Çuxursəd əyaləti öz coğrafi-siyasi, iqtisadi-strateji mövqeyi, diplomatik imici ilə fərqlənir və diqqəti cəlb edirdi. Məhz bu üstün cəhətləri nəzərə alan Şah Təhmasib 1567-ci ildə Çuxursəd bəylərbəylinin hakimi Şahqulu Sultan Ustaclunu Sultan Süleymanın ölümü ilə bağlı başsağlığı vermək, onun yerinə hakimiyyətə gəlməsi münasibətilə Sultan Səlimi təbrik etmək üçün Türkiyəyə elçi göndərmişdi.

Səfəvi dövlətində bəylərbəyliklərdə irsi olaraq hakimiyyətə keçmə qaydası mövcud olduğundan Şahqulu Sultandan sonra onun oğlu Məhməmməd xan Ustaclu Çuxursəd bəylərbəylinin mərkəzi olan İrəvana hakim təyin olunub. Toxmaq ləğəbi ilə tanınan Məhməmməd Xan Ustaclu uzun il-

lər Çuxursəd əyalətində bəylərbəyi vəzifəsində fədakarlıqla işləyib, müstəsna təşkilatçılıq qabiliyyətinə, bənzərsiz qurub-yaratmaq səriştəsinə malik xan kimi fərqlənib, İrəvan şəhərində tikdirdiyi binalar, çəkirdiyi arxlar, bina etdirdiyi “Toxmaxan gölü” və “Toxmaxan kəndi” ilə öz adını həmişəyaşar eləyib.

1580-1604-cü illərdə Çuxursəd əyaləti Osmanlı hakimiyyətinin tabeliyində qalıb. Şah Abbas ordusu İrəvanı tutandan sonra Əmirgünə xan Qacarı Çuxursəd bəylərbəyliyinə hakim təyin ediblər. Ağcaqoyunlu elindən olan Əmirgünə xan Qacar İrəvana gələndək bir müddət Qəzvində dargalıq edib. 1605-ci ildən 1625-ci ilədək İrəvanda, Çuxursəd əyalətinin ayrı-ayrı yerlərində müdafiə xarakterli qalalar ucaldıb, memarlıq baxımından fərqlənən binalar tikdirib, yollar və arxlar çəkdirib, şəhəri bağ-bağata döndərüb. Əmirgünə xan sondəracə cəsur, düşməndən və çətinliklərdən qorxmayan xan olub. Düşmənlərə qarşı savaşı meydanlarında göstərdiyi şücaətə görə şah ona “Sarı Aslan” adı verib. Döyüş meydanında (1625-ci ildə qızılbaşlarla gürcülərin savaşında) ağır yaralanıb, bir müddət İrəvanda müalicə olunub, elə həmin ildə də ölüb. Şahın fərmanı ilə Əmirgünə xanın oğlu Təhməzqulu bəyə xan rütbəsi verilib və o, atasının yerinə Çuxur Səd bəylərbəyliyinə hakim təyin edilib. Zəkəriyyə Sarkovaq Təhməzqulu xan Qacarin şəxsi keyfiyyətlərindən vəcdə gələrək yazırdı: O, çox göyçək, ağzı balaca, dişləri incə düzümüli, enlikürək, xoşsifət, şirinsöhbət, lakin dediyindən dönməyən xan idi. Onun “mən yatanda hamı yatsın, mən yuxudan oyandım, gərək hamı oyanıb qalxsın ayağa” əmrindən çıxmağa heç kəs cəsarət etməzdi.

(Yervand Şahəziz, Qədim Yerevan, İrəvan 1931. səh. 98)

XV yüzilliyin əvvəllərindən XVIII üzilliyin ikinci ya-

rısınadək İrəvan şəhəri və Çuxursəd bəylərbəyliyinəin coğrafi-siyasi, iqtisadi-strateji mövqeyi, demoqrafik vəziyyəti və inzibati ərazi bölgüsü haqqında Hacı Zeynalabdin Şirvani, İskəndər Munşi, J.Tavernye, J.Şarden, Yervand Şahəziz və digərləri tərəfindən qələmə alınmış və elmi dövriyyəyə daxil edilmiş məlumatlardan aydın olur ki:

- Şah Abbasın əmrilə kiçik Asiyadan gələn 10 mindən artıq türk İrəvanda məskunlaşıb. Qızılbaşlardan ibarət Azərbaycan ordusunun xeyli hissəsi bu şəhərdə yerləşibmiş. Onlara Cavanşir tayfasından olan Əlixan başçılıq edirmiş. Şah Abbasın əmrilə İrəvandakı meyvə bağlarının sahibləri dövlətə vergi verməkdən azad edilmişlər. Həmin şahın başqa bir əmri ilə İsfahana köçürülənlərə torpaq sahəsi, pul və başqa imtiyazlar verilib. Molla Əbdülbaqini qala tikmək üçün İrəvana dəvət ediblər. İrəvan xanı ildə 20 min tümən gəlir götürürmüş. Şah xəzinəsinə bəylərbəyliyinəin verdiyi "pay" da yetərinçə olurmuş. Qədim İrəvanın 800 addımlığında yeni İrəvan salınıb. Əmirgünə xan əcnəbi ölkə elçilərini yayda yaylaqda, qışda sarayda qəbul edirmiş. Çuxursəd 240 ildən də artıq bir müddətdə irsi olaraq qızılbaş əyanlarının hakimiyyəti altında olub. Maliyyə məsələləri ilə bilavasitə bəylərbəyi özü məşğul olurmuş. Əhalini siyahıya almaqda, vergiləri toplamaqda müstəqillik saxlanılırdı. Nəzarətçilər, hesabdarlar, digər məmurlar bəylərbəyi tərəfindən təyin olunurdu. İqtisadiyyat sahəsində bəylərbəylərin müstəqillik hüququ saxlanılırdı. Şəriət məhkəmələrinə Şeyxül-İslam rəhbərlik edirdi...

Səfəvilər sülaləsinin tənəzzül dövrü gəlib çatmışdı. Qızılbaş əsilzadələri 1736-cı ildə Muganda Nadiri şah titulu ilə hakimiyyətə gətirmişdilər. On bir il mərkəz-

ləşmiş dövlət fəaliyyətdə oldu. 1747-ci ildə Nadir şahın öldürülməsindən sonra, Azərbaycanın digər bölgələrində olduğu kimi, Çuxursəd bəylərbəyliyi ərazisində də Naxçıvan və İrəvan xanlıqları yarandı.

İrəvan xanlığı ayrıca inzibati vahid kimi 14-cü əsrdən mövcud idi. Çuxursəd vilayəti Qaraqoyunlular və Ağqoyunluların hökmranlığı altındaydı. XVI əsrin əvvəllərindən Səfəvilərə tabe olurdu. 16 və 17-ci əsrlər amansız müharibələrlə müşayiət edildi. Vilayət İranla Türkiyə arasında əldən-ələ keçirdi. 1555 və 1639-cu illərdə İranla Türkiyə arasında imzalanan sülh müqavilələrinə görə Çuxursəd İranın tabeliyində qaldı. 17-ci əsrin ortalarında ölkə nisbətən azad nəfəs almağa başladı.

Xanlığın əhalisi əsasən əkinçilik və maldarlıqla məşğul olub. Sənətkarlıq kəndlərə nisbətən İrəvan şəhərində daha geniş yayılıbmış. Qıtlıqdan bir o qədər korluq çəkmədikləri kimi heç bolluqdan da yetərincə feyziyab olmayıblar. Ehtiyaclarını əksərən özləri bazara müraciət etmədən öz təsərrüfatları hesabını ödəyiblər. Daim ailənin dolanışıqı qayğısı ilə yaşayıblar.

Xanlıqda, onun paytaxtı İrəvan şəhərində etnik baxımdan azərbaycanlılar XIX əsrin sonunadək çoxluq təşkil etmişlər. Onlardan fərqli olaraq ermənilər burada təcrid olunmuş vəziyyətdə, müsəlmanların "nifrəti və qəzəbinə düçar olmamaq üçün" daha ehtiyatlı, daha diqqətli davranmalı olublar. Belə hallar isə ara-sıra baş verib. Məsələn, Gürcü çarı Heraklinin və çar Rusiyanın qoşunları İrəvan qalasını mühasirə edəndən sonra bunun səbəbini ermənilərdə görən Hüseyinli xan satqın ermənilərdən on nəfərini ciddi cəzalandırıb.

XVI yüzilliyin sonu və XVIII yüzilliyin birinci yarısında İrəvan əyalətinin sosial-iqtisadi həyatında, demoqrafik

vəziyyətində olduğu kimi, inzibati-ərazi quruluşunda da əsaslı dəyişikliklər baş vermişdi. 1590-cı ilin məlumatına görə İrəvan əyaləti iki livadan (sancaq) ibarət olub.

1) İrəvan livası.

2) Naxçıvan livası.

İrəvan livasına 10 nahiyə - İrəvan, Vedi, Karbi, Qırxbulaq, Aralıq, Talin, Əramus, Abnik, Abaran, Şərəbxana nahiyələri;

Naxçıvan livasına 16 nahiyə - Ağcaqala, Məvaziya, Xatun, Mülki-Arslanlı, Qarabağ, Dərəşam, Dərəşahbuz, Bazarçayı, Zar, Zəbil, Əlincə, Sisyan, Azadciran (Ordubad), Şarluq, Dərənürküt nahiyələri daxil edilib. Bundan əlavə, Naxçıvan livasının bir qəzası da var imiş.¹

1728-ci ilin məlumatına görə İrəvan əyalətinin inzibati ərazi quruluşunda yeni dəyişikliklər baş vermişdir. Yeni qaydaya əsasən əyalətin inzibati ərazi quruluşu: İrəvan şəhəri, Qırxbulaq, Karbi, Maku, Xıncırək, Kəmi, Vedi, Dərəçiçək, Abaran, Göyçə, Məzrə, Sürməli, İqdır, Aralıq, Şərur, Sədə-rək, Zar-zəmin nahiyələri və Şürəgəl livası; Naxçıvan sancağı isə Naxçıvan şəhəri, Naxçıvan, Əlincə, Sair Məvazi, Dərəşahbuz, Mülki-Arslan, Məvaziyi-Xatun, Qarabağ, Qışlağat, Dərəşam, Azadciran, Şorlut, Dərənürküt, Dərələyəz və Sisyan nahiyələrindən ibarət olub.²

Demografik vəziyyətə dair "İrəvan vilayətinin müfəssəl dəftəri"ndə gətirilən faktları əsla nəzərdən qaçıрмаq olmaz. Burada diqqətçəkən iki məqam var. Əvvəla, indiki Ermənistan ərazisində azərbaycanlıların miqrasiyasının tarixinin qədimliyindən xəbər tuturuq. İkincisi, erməni tarixçilərinin ustalıqla istifadə etdikləri saxtakarlıqlardan birinə cavab tapırıq. Faktlara diqqət edək. 1579-cu ilin sentyabrında əyalətin təkə Abaran nahiyəsindən Əli bəyin 3 min evdən iba-

rət ulusu Ərzurum əyalətinə köçürülüb. Həmin ilin oktyabr ayında Şərur qəzasının Şərəbxana nahiyəsindən 20 min əsir aparılıb. 1583-cü ilin yayında İrəvan şəhəri və əyalətinin müsəlmanları yeni müharibəyə məruz qalacaqlarından qorxaraq ev-eşiyi tərk edib, Ağrıdağ yaxınlığındakı yaylaqlara çəkilmiş, müxtəlif yerlərə qaçmışlar. Bu səbəbdən də İrəvan əyalətində yaşayan 43780 nəfərdən 26 949 nəfərinin erməni, 16 831 nəfərinin müsəlman olduğu qeydə alınmışdır.³

Adətən, ayrı-ayrı erməni alimləri azərbaycanlıların indiki Ermənistan ərazisinə köçəri tayfalar kimi lap son zamanlar gəldiklərini, buranın aborigen sakini olmadıqlarını, həm də daim azlıqda qaldıqlarını “əsaslandırmaq” üçün belə fürsətdən ustalıqla istifadə edirlər. Lakin bu dəfə akademik Z. Bünyadov və tədqiqatçı alim H. Məmmədov bu fürsətdən onları məhrum edərək çox haqlı olaraq statistik məlumata Əli bəy ulusunun 15 min nəfərini və Şərəbxana əhalisinin 20 min nəfərini də əlavə etməklə əyalətdəki müsəlman əhalisinin sayının 16831 nəfər deyil, 51.831 nəfər olduğunu vurğulamışlar. Bu isə əyalətdə əhalinin 67,5 faizinin müsəlmanlardan ibarət olduğunu təsdiq edən çox ciddi faktdır. Heç şübhə yoxdur ki, yaylaqlara çəkilib gizlənmiş və başqa yerlərə köçmüş azərbaycanlıların sayını da buraya əlavə etdikdə əyalətdə əhalinin 67,5 deyil, bəlkə də 80-85 faizinin azərbaycanlılardan ibarət olduğunu demək olardı. İrəvanın özündə Evliya Çələbiyə görə 1647-ci ildə 2.060 ev, Jan Şardenə görə 1673-cü ildə 800 ev olmuşdur. Şarden bu evlərdə yaşayanların hamısının müsəlman olduğunu tərəddüd etmədən yazmışdır. Erməni tarixçisi Yervand Şahəziz də Şardenin fikrinə şərik çıxaraq eyni qənaətdə olduğunu bildirmişdir.⁵

Diqqəti cəlb və cəzb edən daha bir neçə fakt:

İndi Ermənistanın Megri rayonunun tərkibində olan

Məgri və Karçevan (Qorçuvan) kəndləri o zaman Ordubadın tərkibində olub.⁶ İrəvan əyalətində abad kəndlərin sayı 1423, boş qalmış kəndlərin sayı 89 olmuşdur.⁷ 1728-ci ildə İrəvan şəhərində 4 məhəllə (Köhnə Şəhər, Dəmirbulaq, Dərəkənd, Təpəbaşı) var idi.⁸

İnkaredilməsi mümkün olmayan belə bir həqiqət hamıya bəllidir ki, özgə ərazilərinə sahib çıxmaq azarına tutulan heç bir erməni öz yaşadığı məkana heç vaxt türkmənşəli ad verməz. Bunu İrəvan xanlığı, İrəvan quberniyası ərazisinin “qədim erməni torpaqları” olduğunu inadla iddia edən bədxah alimlərin özləri də bilir. “İrəvan əyalətinin icma dəftəri”nə istinadən təqdim edilən İrəvan qəzasının nahiyələrindəki yaşayış məntəqələrinin (XVI əsr), İrəvan əyaləti Zirzəmin nahiyəsində boş qalmış kəndlər və qışlaqların (XVI əsrin sonu və XVIII əsrin əvvəlləri), Lori qəzasına, onun güney və quzey nahiyələrinə tabe olan kəndlərin, Naxçıvan sancığına tabe olan Azadcıran, Sisyan və Dərələyəz nahiyələrindəki kəndlərin, həmçinin 1828-ci ildə yaradılmış, “Erməni vilayəti”nin İrəvan əyalətindəki mahallar və kəndlərin siyahısı şəksiz ki, bu baxımdan tədqiqatçılar üçün əvəzsiz qaynaq ola bilər. Bu mahal və kəndlərin adlarının tədqiqi isə xalqımızın etnoqrafiyası, etnogenezi, tarixi coğrafiyası, psixologiyası və dünyagörüşü, həyat şəraiti və həyat tərzi ilə bağlı bir sıra mübahisəli, qarışıq düşmüş, bəzən də bilərəkdən təhrif olunmuş məsələlər və məqamlara, mübhəmliklərə aşkarlıq gətirməyə çox kömək edər. Heç şübhəsiz, xalqımızın qatarlanmış qədim salnaməsinin səhifələrində silinməz şriflərlə həkk olunmuş bu coğrafi adlar milli bütövlüyümüzün, etnik sərhədlərimizin müəyyənləşdirilməsində, sələflərimizin həyat tərzi, eləcə də həyat şəraitinin öyrənilməsində etibarlı tarixi qaynaq, təkzibedilməz tarixi fakt kimi mühüm rol oynaya bilər.

*İrəvan qəzası nahiyələrindəki yaşayış məntəqələri
(XVI əsrin sonu)*

1. İrəvan nahi-yəsi	yaxud Tahirviran	Balıca
Rəvan (İrəvan)	İlar	Əramus
şəhəri	Yelqovan	Əraxus
Kəndlər	Tacirbəy	Qoca Əhməd
Noragiz	Tutul	(Muradəli)
Göykünbəz	Zar	Şupad
Arbad	Molla Həsən	Z a v i y y ə
Zəngi	Güllücə	(Şeyxlər)
Yenicə	Palaslı	Şələkgərək (Qa- laşlar)
Hacı İlyas	Qızılviran	Qaracaviran
Terekevit	Çəbəcili	Cadqıran
Kelərə	Damagirməz	Donuzyeyən
Oxçaberd	Ərki	Göycəbəyli
Cevriş	Dibəkli	Qaratəpə
Qızılqala	Dəşt	Sisəgird
Kənəkir	Kamal Dərviş	Molla Xızır
Şəhib	Qaracaqala	Veyisbəyli
Zak	Uzand	Dəmirçili
Zakevəng	Cakerşin	Lalabəyli
Avan	Bədcüs	Qaraqışlaq
Ərinc	Göykilsə	Porsüqlü
Nork	Kənkan	Viran Abdal
Ketüze	Ağaviran	Muradlı
Ərzni	Ortaviran	Şeyxzadəli
Nürnüs	Sınıxçə	Daşcılı
Yeğvard	Damcılı Qaraqala	Qaraqoyunlu
Kəmriz	Ağaçurum	Yasavullu
Pürtağ (məzərə)	Qazıgüney	Əli Bistam
	Əyərək	

Balıqçı	Əxis	Lazrəvan
Muradəli	Pirtəkiyyəsi	Sarıvənk
Bədrvanis	Piregen	Sərküni
Tezxab	Zapanus	Ərzincan
Qızqalası	Porpi	Daşlı
Qışlaqlar	Karpi	Ərdic
Qara İvad (Sakı)	Uşi	Körpəli
Xorsalı	Maqta	Xəzavaz
Toyanlı	Xanəvəng	Palu
Hacı Bayram	Ədis	Xoçkəri
Ağcaqala	Əştərək	Ağnadon
İbrahim Sultan	Molla Dürsun	Yasaqlı
Murad	Tus	Ənqurik
Tərcanlı	Firəng	Avan
Məzrələr	Qızıldəmir	Başsız
Sənqovit	Ağdəmir	Dükən
Nuru	Kərənpa	Əlibəyli
Üçbulaq	Oşakan	Şəhidi-Allah
Yaylaqlar	Hacı Qaralı	Xatunarxlı
Ağmanqah və	Hacılar	Mehmandar
üçtəpə	Dığır	Əliyarküs
Ələyəz Dəvanı	Batırnc	Əyrək
Əyricə gədik	Qaraağıl	Sələpürd
Kərəmlər	Ağcaqala	Azərkü
Ağyoxuş	Üçkilsə	Yaşıllar
Başyurd və Saçlı	Zaviyyə	Piri
Qızılziyarət	Yataq	Sağasgird
Karpi nahiyəsi	Səlicar	Sarıyer
Kəndlər	Xəlifəkənd	Qışlaqlar
Qoş	Muğanlı	Şeyxzadəli
Qızıləyrək	Ucan	Uluxanbəyli

Məzrələr	Dendabad	Hacıvar
Kötüklü	Yemxana	Kürəküməz
Aran	Tunbül	Məzrələr
Xızır	Yollu	Əlibəy
Kətxuda	Bulğan	Təhməsqulu
Yoncalıq	Qaraçuq	Molla Məhəməd
Əbdürrəhman	Şeyx Yusifli	Dartagüney
Haçavəng	Kəçidi-İslamiyyə	Şürənəb
Şeyxəliveranı	Göynük	Xalisə
Ələyəz yaylaqları	Nəhəcür	Məvaziyi-Xatun nahiyyəsi
Eymur bulağı	Qalacıq	Kəndlər
Şirvan	Yuxarı Sürəmərək	Livis
Tuluca	Aşağı Sürəmərək	Sultanbəy
Dikmədaş	Nərkeş	Ağxaç
Ədəvaz	Şeyx Mehranşah	Ocbin
Yığırmaq	Seyyidi-Sirav	Kürdədiz
Arxaşan	Dərəalpaq	Degin
Daşkörpü	Bədəxşan	İtqıran
Korvan	Gültəpə	Almalıq
Təkəcik və Daşkəsən ağılları.	Yarımcə	Məzrələr
Naxçıvan qəzası	Nürküt	Aydaş
Naxçıvan nahiyyəsi	Nehrəm	Qıcılca
Naxçıvan şəhəri	Yezdəbad	Mülki-Arslan nahiyyəsi
Kəndlər	Kühi-pürən	Kəndlər
Şeyx Mahmud	Cəhri	Payız
Xəlili	Əznəbürd	Kərəmçataq
Yenicə	Mahmudabad	Buzqov
Uzunoba	Firüzəabad	Qaraquş
	Xıncav	

Lizberd	Kömür	Kəndlər
Məzrələr	Biçənən	Qalacıq
Xızırxana	Hüremeşan	Bazarçay
Kahalar	Badamlı	Türküdü
Qarabağ	Nurs	Qızılcakilo
nahiyəsi	Ərinc	Ağcadamal
Kəndlər	Mügaral	Kələdək
Qarabağ	Taxtaq	Pur
Çınıq	Köçəzor	Şiqad
Səng	Zərnətün	Tülkütələsi
Qıvraq	Şada	Yenicə
Sus	Qarabayalıq	Şərur nahiyəsi
Məzrələr	Əyrək	kəndlər
Əhmədağa	Üzsüz	Parıçı
Fazil	Tinkan	Daşarx
Əlixangüney	Kərdəsər	Keştasb
Dərəşam	Ağcaqal	Yalqızıağac
nahiyəsi	Pul	Dərvişlər
Kəndlər	Məralıq	Xələc
Dibkənd	Şikar	Yuxarı Qarğın
Başkənd	Məzrələr	Kiçik Qarğın
Ortakənd	Dağ	Comaqtur
Dərəşahbüz	Yaylaqlar	Oğulşalı
nahiyəsi	Oyuqlucağa	Aralıq
Kəndlər	Bazaryurd	Kosacan
Dərəşahbüz	Dərəbasgədiyo	Siyahqutlu
Sələsus	Qaçdaş	Muğancıq
Tırkeş	Nərkeçi	Şəhriyar
Xorni	Armudlu	Fərhad
Külis	Bazarçayı	Noreşin
Kük	nahiyəsi	Qalacıq

Zaviyyə	Böyük	Qamışlı
Quşçu	Zalımlı	Naxçıvancıq
Qarabürç	Dəlilər	Sorquncuq
Kürd	Ərdavud	Qızılviran
Yenicəyi	Üznüz	Yuxarı Cüyürlü
Əki Əhməd	Şəkikli	Qaracaqala
Maqsudlu	Ribati-Ağcaqala	Aşağı Cüyürlü
Əlişar	Çıraq	Zənəbi
Tənəcə	Tərəkə	Beçə
Yenicəyi-ərəb	Uluqlu	Daşbulaq
İsacan	Yenicə	Qaraqoyunlu
Ərbatan-Çörək- kəsməz	Xirik	Əsayışlı
Şikəm	Keçili	Daşqapı
Hacı Laləli	Xocakənd	Bardaqlı
Qışlaqlar	Yuxarı Böyük	Dərədaşı
Qarahasarlı	Bıǵı	Byıqlı
İmamqulu	Aşağı Böyük Bı- ǵı	Şuranız
Şahvəli	Bəzixana	Əyrək
Yaylaqlar	Qızılviran-Hə- səngöz	Digor
Düşqaya	Süsüz	Aləm
Adıcamal	Qaracaqala	Yaycı
Taxtayı-Səlim	Əbuşeyx	Xazpuşnə
Hacı Məhəm- məd	Küzüt	Həsəncan
Ağcaqala nahi- yəsi	Ənilər	Bardaqlı
Kəndlər	Cəlal-Qızılviran	Kərdəcür
Ağcaqala	Bardağ-Tutma- cılar	Yuxarı Daşdıq- baba
Qarabağ	Qüllə	Aşağı Daşdıqba- ba
Pəkran	Bulalı	Qapalı
		Bazarcıq

Qalacıq	Harınburun	Qurdəli
Məzrələr	Nəhri-Ənus	Xələfqulu
Arpalı	Müsahacılı	Əhmədqulu
Qışlaqlar	Çatallar	Eyvani
Cüre	Mustafalı	Vedi nahiyəsi
Yaylaqlar	Əbdülmüsa	Kəndlər
Yağlıca	Novruzlu	Böyük Vedi
Karni nahiyəsi	Almalı	Kiçik Vedi
Kəndlər	Pir Əhməd Abdal	Acısu
Karni	Axuşvəng	Əsti
Abdallar	Əngüs	Qarabağ
Yuxarı Gilan	Qaqauz	Ciqin
Koxt	Babalar	Bağçacıq
Kürkcü	Molla Polad	Molla Seyfəddin
Əmirzik	Yolkəsən	Xosrov
Qızılviran	Candarlar	Böyük Dəvəli
Avanik	Xudabəndə	Kiçik Dəvəli
Yaxşıxan	Ərtüs	Çukəndər
T o r p a q q a l a -	Məzrələr	Yuxarı Qarabığ
Dvin	Xatunkənd-Xə-	Aşağı Qarabığ
Gəray	tibçay	Avşar
Ərdəşir	Alpaq	Qızılviran
İmanşalı	Sədədin viran	Zəncirli
Qoyluhasar	Mücərrəd çüxir	İncədərə-Gən-
Quşçu	Üzəngi	cəli
İnəkli	Qışlaqlar	Ağcakilsə
Tamamlı	Qaravəli	Kütüs
Qızılava	Ağcaqışlaq	Heks
Doqquz	Tüklü	Çaklı
Ağacəri	Qaraağıl	Cərməris
Əliqırıq	Göyağıl	Küsüsüz

Çardaqlı	Axurabulaq	Günbəzli
Punüs	Dikmədaş	Sarıbulaq
Qaraca Abdal	Karvansara	Gülbədi
Gülkənd	Sənasir	Sitəm Dərviş
Tinas	At ağılı	Güllücə
Şeyxçik	At qışlağı	Baş Abaran
Kənüzək	Yaylaqlar	Cərəhacı
Axirəs	Dəlikli	Bəsri
Xəməd	Abaran nahiyəsi	Dəli seydi
Məngik	Kəndlər	Zərpüşkilsə
Qədli	Kərməsatan	Sarımirək
Tizəkü	Tezkeçi və Top- çu	Parçüqköy
Əngiz	Abaranoğlu	Yellidərə
Musa Dərviş	Cəbinli	Əlikiçik
Salmansaray	Korqoçu	Yarbaş
Əliqara	Şirvancıq	Candar
Misir Dərviş	Dəngəvənk	Qaraburun
Şiranqoç	Qarabulaq	Şirəqala
Qaraxaç	Astadingil	Yaqub Dərviş-
Herarus	Kirəgird	Çəmənköy
Ərmük	Saçlı	Əxinəgic
Güldərviş	Qarakilsə	Lalə
Qamışlıcuxur	Qalacıq-ömər- köy	Kosalar
Kürəvan	Molla Qasım	Təkərli
Yaraqılıbucaq	Damcılı	Bazarcıq-Yaqub
Pirilər	Yaralı Dərviş	Dərviş
Məzrələr	Palçıqlı	Nəzəroğlu-Cə- fər Dərviş
Acısu	Qızılburun	Bülxeyir
Qızılbulğun	Yarımcı	Bazarcıq
Görçü		Qəzənfər
Bakir		

Vələdli	Təpəcik	Qənili
Məzrələr	Gözlü	Qaraqulasayış
Osman	Mehribanlı	Quzuçulu
Quşçu	Ağcavələd-Can-	Güney Pirmə-
Xaçlibulaq	fida	həmməd
Təknəli	Əzəbənqulu	Molla Əbdü
Quşoğlu	Rind	Qızılcalı
Şərəbxana na-	Şeyxhacı	Əsədli
hiyəsi	Molla Əvəz	Canəhmədli
Kəndlər	Axsaq Əhməd	Qarahəməzəli
Qaracaviran	Qulu Dərviş	Məzrələr
Qarabörk	Yuxarı Qızılviran	Sübhi
Gözəldərə	Carullah-Budaq	Muğanlı
Kəsir	Poladcıq	Abnik nahiyəsi
Qaracaqala	Məzrələr	Kəndlər
Koranə	Qalıbsuncuq	Saat
Boncuqlu	Korkeçilər	Aşağı Qızılvi-
Cərcəyis	Dəlikəsik	ran-Qutlubəy
Xasabəy	Saraycıq	Cəriş
Ağzıqanlı	Vəng	Bardaqlı Qulac
Molla Məhəm-	Ərmus nahiyəsi	Adıyaman
məd	Kəndlər	Qaravəli
Qavallı	Ərəku	Şəhriyar
Ağcaqaya	Şəhriyar	Qaraşdı
Əbdioğlu	Musahacılı	Ağviran
Quruboğaz	Korsultanaşalı	Qurdluca-Əmir
Talin nahiyəsi	Kərəlov	Mahmud
Kəndlər	Çobanlar	Kıknav
Talin	Nəsimioğlu	Cəlladviranı
Əşnək	Miskinoğlu	Qatırlı
Mastara	Sultanəlibəy	Xuzar

Toxmaç	İnəkbulaq	yunlu
Qızılqula	Talinbulaq	Kürd Xəlil
Əhmədli	Qırxbulaq	Bulaqbaşı
Gəncili	Aralıq nahiyyəsi	Qışlaqlar
Əhədciq-nəsimi	Kəndlər	Xeyrəddin
Qərarcıq	Axura	Xərvaş
Baratlı	Ağbaş	Kədikburun
Qaratəpə-Dəstəli	Boralan	Barat
Güney Dövlətyar	Boralanbulaqbaşı	Məzrələr
Canəhmədli	Cadqıran	Yenicə
Ağbucuaq-İtqıran	Ərəboğlu	Ayıbasan
Malqara	Yenicəyi-islamıyyə	Təndirli
Əmincan	Məsimli	İsa Cələbi
Güney Pırılı	Əliqızıl	Oğruviranı
Yenicə	Novruzlu	Kürdviranı
Nurəli	Xudulu	Sarıxan
Balbaranı	Yuxarı Qaraqo- yunlu	Çalağıl
Vənk	Toptan	Qasımağı
Kamalpaşa	Əlincə	Ordubad qəzası
Qaraməhəmməd	Axsaq	Ordubad şəhəri
Sarıq	Qaraqurqan	Azadçıran nahiyyəsi
Kürdəş	Bəyzaman	Kəndlər
Dondarviranı	Əbudərda	Səlnab
Məzrələr	İsmayılbəyli	Ustup
Kəkil-soyuqbulaq	Şeyxicanlı	Parağa
Sərdar	Poladlı	Tivi
Hacılar	Cəkin	Vənənd
Sarıqlı	Anoman	Alqırı
Baratlı	Şirazlı	Diz
Yaylaqlar	Aşağı Qaraqo- yunlu	Əylis
		Səhrayi-Əylis

Dəstək	Bist	Ağcakənd
Azad	Əznəmiri	Zebil nahiyəsi
Dırnıs	Tilyak	Kəndlər
Danaqırd	Dərənürküt	Mərcimək
Kühdam	Xurs	Çərəndar
Külüd	Zar nahiyəsi	Uşaqçıqlar
Köçəri	Kəndlər	Həmzə
Kəsiran	Leyv	Toz
Urnus	Zod	Saray
Düylün	Qarasaqqal	Məlikkənd
Sorcu	Pirus	Baş Zebil
Uybaz	Yellidərə	Yenicə
Ələhi	Qızılca	Xordegir
Bəhrud	Nəhadək	Nahiyəyi-məş- həd
Misgün	Daşkənd	Çivangərəkməz
Yayçı	Damğa	Əstük
Gebron	Qarabulaq	Göyçə
Biləv-Ağacanlı	Zor	Ərkli
Xanəgah	Çərikni	Şişlik
Şorluq nahiyəsi	Dəştək	Qalagöy
Kəndlər	Kəlavəcər	Dəvəçüxüx
Anabad	Ağkilsə	Palıdlıq
Kənizə	Ayrıman	Armudluq
Yuxarı Əndəmic	Günlü	Vənkağ
Nüsnüs	Qaragözlü	Başqa çərikni
Nüyədə	Çiçəkli	Martnos
Dükan	Bintə	Müz
Vəraqıt	Salaməleyk	Yaylaqlar
Aşağı Əndəmiç	Canan-Cahan- şah	Durna qoruğu
Dərənürküt na- hiyəsi	Xüregid	Muncuqlu
Kəndlər	Polad	Orduçay

Yürəkir	Yenicə	Ağcakənd
Əyridərə	Noreşin	Şəki
Qaroxaç	Xaçeparaq	Şələt
Gəlinqaya	Qal	Bələk
Sərçəli	Puredaşt	Kivas
Qorxımaz gədiyi	Böyük Ərəfsaq	Məzrə
Keçi beli	Babalı	Uz
Dikdaş	Şeyx Seyidəlili	Zəbazadur
Ağyataq	Zəvalıq	Tülüs
Qundaq	Cıraçur	Getenüs
Səfərçi	Təhvas	Əxlətiyan
Qaragöl	Şurut	Ortukiş
Qanlıca	Kiçik Ərəfsaq	Əngələbert
Həmzəcəməmən	Qoyluca	Qarakilsə
Dovşanlı	Kabüdlar	Pərnaqut
Əlincə nahiyəsi	Dərkəmərək	Ərəfsəcik
Kəndlər	Ləkətağ	Ağabaş
Bənənyar	Məzrələr	Şeyxlər
Salitağ	Arpalıq	Hoxsi
Əbrəqanüs	Yemşənli	Dəstəkird
Kirnə	Xızır	Qıvraq
Xoşkeşin	Yumrudaş	Köçəri
Berdik	Tinə	Pisək
Şeyxlər	Vərail	Kənurəs
Yuxarı Anzor	Məryak	Zənanadır
Orta Anzor	Piri-Pənah	Baxış
Arezin	Sisyan nahiyəsi	Müxris
Cəmaləddin	Kəndlər	Culha
Əlincə	Əşkəmər	Məzrələr
Qazancı	Əlili	Əyrə
Xanəgah	Siscan	Bazur
Məzrə	Aşıq Məhərrəm	Məhərrəm

*XVI əsrin sonu və XVIII əsrin əvvəlində İrəvan əyaləti
Zərzəmin nahiyəsində boş qalmış kəndlər və qışlaqlar*

Kəndlər	Qızılca	Qullar
Uşacıq	Salaməleyk	Qaraqışlaq
Yenicə	Nərdəz	Tənbəlcə
Gərək	Bəntə	Qarıqaşlaq
Hənəktala	Çətan	Yusifli
Çarekvar	Qaragöz	Allahverdi
Ağdaban	Yellidərə Göy- çə	Heydərşan
Vəng	Zərzebil	Ulucan
Keşişkənd	Güney Hərkəs	Əbdürrəzac
Yanşaq	Quzey Hərkəs	Gölkəs
Meydan	Şenaz	Qoca Əhməd
Çilni	Taykümə	Nəfəsli
Barsuq	Saray	Kamran
Leyvə	Aşqoş	Şahcafəsli
Mərcimək	Mus	Xocalı
Ağkilsə	Suaçır	Əhmədli
Yekcut	Əsrik	Qaraçalı
Budar	Çoban gərək- məz	Gündoğmuş
Qayadibi	Daşcıl	Cavanmərd
Həmzə	Qalaboynu	Davud
Deşdik Çəmal	Çodar	Şeyxli
Göyçə	Debil	Hatəm
Zar	Barıtlı	Böyük Xırdakar
Ataxan -	Dəvəçuxur	Məsiməli
Məhəmməd qə- dim	Gəlinçar	Kiçik Xırdakar
Ulaqbatmaz	Qıssalı Əli	Qıraq
Qalakənd	Orı	Tokun
Daşkənd		Məhəmmədxan
		Zərinqulu

Yabənd	Misir	Seyid
Qaraqolu	Haşim	Kəlkum
Pirlidək	Çıraqlı	Xunezazur
Muradxan	Quluxan	Kəmdad
Çirayıq	Məsim	Kolagirən
Sağın	Dəlican	Dürrə
Qışlaqlar	Şatır	Çanaqçı
Baba	Əli	Müradxan
Əli	Codarlar	Zaman
Carcı	Zaman	Pətəkli
Vəlixan	Baldırqan	Xəzin
Vedixan	Badamkənd	Bərəş
Piri	Qovanlı	Axquravar
Miraxur	Ağa	Kurnək
Qoçqar	Çanalı	Çərtək
Qaraca	Xangüzər	Anayə
Şahkərim	Qələndər	İçərək
Kiçik Ağəmək	Mehman	Axquroba
Böyük Ağəmək	Qaraxanlı	Munaquz
Elbəyli	Qiyas	Kəmrə
Zimmi	Qarçıqa	Utus
Xəlifə	Dəmirxan	Əqrova
Tala	Bədirxanlı	Lorut
Bəhram	Qoca Qurd yeri	Şah Arslan
Xinzır	Lori qəzasına	Çəkmədin
Məki	tabe olan	Ləşqi
Sofi	kəndlər	Vahəngi
Qumlu	Quğumsu	Əlicli
Şahcaqulu	Məlik	Yuxarı Vahəngi
Kiçik Zimmi	Əzvək	Mürşid
Hamır	Budaqçılar	Yazıkənd

Fındıqlı	Lican	Durnagötür
Sisəbürd	Məzəriq	Göləyrək
Əlincə	Avanis	Kərkər
Daşbulaq	Çakı	Tasıq
Böyükdaş	Əkuri (Rəhkari)	Sənacur
Balıqçı	Həkəri	Zun
Mürşüd qışlaq	Seyidbaba	Həşim
Qamışgödək	Abbasqışlağı	Calaloğlu
Yaqubkənd	Boşa	Əmirgöz
Lori qəzasının	Sarıqala	Qurudərə
Güney nahiyə-	Qulu	Ələmdar
sinə tabe olan	Hümmət	Kərkər
kəndlər	Türk	Nuhas
Ağaki	Qışlaqkənd	Bzbək məzrə
Məlik	Qaçu	Mühibli
Xaçanis	Ötləki	Qızılözən
Curamin	Lori qəzasının	Qoturbulaq
Uzunlar	quzey nahiyə-	Qırxbulaq
Əmuc	sinə tabe olan	Ağsu
Xitabət	kəndlər,	Çavuş
Tarminax	Tarnıç	Səfərağa
Balıqçı	Böyük Əyrək	Seyfiqulu
Bağadink	Yassı	Məhəmməd
Böyük Qağus	Vartanlı	Saleh
Kiçik Qağus	Kidevan	Köhnə Lori
Əşküvənk	Çəkrəşin	Qaçagan
Kiçik Əyərək	Uyarıs	

Naxçıvan sancağına tabe olan Azadciran, Sisyan və Dərələyəz nahiyələrindəki kəndlərin adı, sayı və iqtisadiyyatı haqqında təsəvvür yaratmağa imkan verən bu cədvəllərə də diqqət yetirməyə ehtiyac duyulur:

NAXÇIVAN SANCAĞINA TABE OLAN AZADCİRAN NAHIYƏSİ

1. Bist kəndi - 13.715 (ağça);*
2. İslami kəndi - 11.649 (ağça);
3. Nuşrəvan kəndi - 3.045 (ağça);
4. Sərxu (?) kəndi - 3.356 (ağça);
5. Tivi kəndi - 3.356 (ağça);
6. Parağa kəndi - 8.995 (ağça);
7. Bəhrud kəndi - 4.897 (ağça);
8. Biləv kəndi - 6.824 (ağça);
9. Ustupu kəndi - 8.957 (ağça);
10. Çənənab kəndi - 18.255 (ağça);
11. Azadciran kəndi - 3.800 (ağça);
12. Azad kəndi - 2.950 (ağça);
13. Xəlili kəndi - 4.150 (ağça);
14. Miskinkaşan kəndi - 2.999 (ağça);
15. Dizə kəndi - 6.713 (ağça);
16. Düylün kəndi - 6.264 (ağça);
17. Yuxarı Xanegah kəndi - 4.675 (ağça);
18. Vənənd kəndi - 12.783 (ağça);
19. Anequt (?) kəndi - 6.317 (ağça);
20. Dırmıs kəndi - 8.037 (ağça);
21. Kələki kəndi - 9.300 (ağça);

**Ağca hesablama vahidi, 1328-1687-ci illərdə Osmanlı İmperatorluğunda gümüş pul.*

22. Unus kəndi - 8.281 (ağça);
23. Ərmus kəndi - 10.330 (ağça);
24. Uybaz (?) kəndi - 1.900 (ağça);
25. Köçəri kəndi - 2.621 (ağça);
26. Yuxarı Əylis kəndi - 51.799 (ağça);
27. Aşağı Əylis kəndi - 27.985 (ağça);
28. Tulud kəndi - 2.148 (ağça);
29. Gühnar kəndi - 2.365 (ağça);
30. Dəstəq kəndi - 10.763 (ağça);
31. Sal kəndi - 2.200 (ağça);
32. Bertaq kəndi - 2.148 (ağça);
33. Yaycı kəndi - 9.634 (ağça);
34. Ordubad qəsəbsi - 63.669 (ağça);
35. (Ordubaddakı) Böyük came vəqfləri;
36. Mirzə İbrahim mədrəsəsinin vəqfi;
37. Meqri kəndi - 47.655 (ağça);
38. Yenicə kəndi - 5.485 (ağça);
39. Qarçuvan kəndi - 2.047 (ağça);
40. Varissiz ölənlərin mirasının satışından xəzinənin gəliri - 3.550 (ağça);

Naxçıvan sancağına tabe olan Sisyan nahiyəsi

1. Sisyan kəndi - 8.316 (ağça);
2. Zəbazadur kəndi - 5.276 (ağça);
3. Əlili kəndi - 6.223 (ağça);
4. Salbarton yaylağı - 5.000 (ağça);
5. Pexin (?) kəndi - 3.601 (ağça);
6. Ərəfsa kəndi - 5.893 (ağça);
7. Ortagır kəndi - 5.167 (ağça);
8. Ağayı kəndi - 2.999 (ağça);
9. Benis kəndi - 3.320 (ağça);
10. Əxlötıyan kəndi - 4.975 (ağça);

11. Ərəfsa kəndi - 7.183 (ağça);
12. Şeyxlər kəndi - 4.914 (ağça);
13. Haksi (?) kəndi - 3.150 (ağça);
14. Qıvraq kəndi - 7.634 (ağça);
15. Köçəri kəndi - 2.563 (ağça);
16. Püsyak kəndi - 3.384 (ağça);
17. Mahrus kəndi - 4.450 (ağça);
18. Dəsdgird kəndi - 3.640 (ağça);
19. Tulus kəndi - 3.752 (ağça);
20. Ağcakənd - 2.959 (ağça);
21. Pırnağut kəndi - 8.687 (ağça);
22. Uz kəndi - 4.137 (ağça);
23. Qarakilsə kəndi - 6.338 (ağça);
24. Əskəmör (?) kəndi - 6.224 (ağça);
25. Kömür kəndi - 2.100 (ağça);
26. Kamıyab kəndi - 3.100 (ağça);
27. Qızılca kəndi - 3.620 (ağça);
28. Şəki kəndi - 5.959 (ağça);
29. Kivas kəndi - 5.334 (ağça);
30. Əyləgüd kəndi - 3.075 (ağça);
31. Bələk kəndi - 2.892 (ağça);
32. Şələt kəndi - 6.086 (ağça);
33. Talibabad kəndi. Başqa adı Vərgədir - 2.335 (ağça);
34. Ərikli kəndi - 2.860 (ağça);
35. Sənkər kəndi - 4.736 (ağça);
36. Pul kəndi - 4.250 (ağça);
37. Horenduz (?) kəndi - 2.900 (ağça);
38. Keşiş kəndi - 1.999 (ağça);
39. Kələdək kəndi - 2.350 (ağça);
40. Berdi kəndi - 5.132 (ağça);
41. Qalacıq kəndi - 4.389 (ağça);

42. Bazarçayı kəndi - 1.999 (ağça);

43. Varissiz ölənlərin mirasının satışından xəzinənin gəliri - 8.000 (ağça);

Naxçıvan sancağına tabe olan Dərələyəz nahiyəsi

1. Axura kəndi - 8.065 (ağça);

2. Həmzəli kəndi və Kərəmpa (?) məzrəəsi - 8.434 (ağça);

3. Həvic kəndi - 2.758 (ağça);

4. Moravik kəndi - 1.220 (ağça);

5. Həşin kəndi - 3.608 (ağça);

6. Yayıcı kəndi - 15.227 (ağça);

7. Çağazur kəndi - 5.763 (ağça);

8. Xaçik kəndi - 5.350 (ağça);

9. Kələdək (?) kəndi - 1.406 (ağça);

10. Kənzək kəndi - 2.412 (ağça);

11. Veysəlli kəndi - 2.794 (ağça);

12. Əyər kəndi - 3.741 (ağça);

13. Dakzid kəndi - 10.060 (ağça);

14. Arpa kəndi - 6.669 (ağça);

15. Amağu kəndi - 4.032 (ağça);

16. Çivə kəndi - 4.349 (ağça);

17. Qızılgöz kəndi. Başqa adı Şəkərbəylidir - 6.762 (ağça);

18. Aynazor kəndi - 11.995 (ağça);

19. Bağçaçıq kəndi - 2.019 (ağça);

20. Rind kəndi - 2.100 (ağça);

21. Qozluca kəndi - 4.000 (ağça);

22. Kərəkor (?) kəndi - 1.999 (ağça);

23. Çanaqçı kəndi - 2.810 (ağça);

24. Keşişviranı kəndi - 3.000 (ağça);

25. Urnut (?) kəndi - 2.910 (ağça);

26. Xıns kəndi - 3.735 (ağça);
27. Cəfərli kəndi - 1.801 (ağça);
28. Qaşqa kəndi - 2.000 (ağça);
29. Əngüzi kəndi - 2.980 (ağça);
30. Telsin kəndi - 1.999 (ağça);
31. Çavuşcuq - kəndi 3. 100 (ağça);
32. Ərdalas kəndi - 2.850 (ağça);
33. Əyrili kəndi - 2.552 (ağça);
34. Künnüd kəndi - 2.595 (ağça);
35. Abana kəndi - 4.250 (ağça);
36. Vartanes kəndi - 5.168 (ağça);
37. Vahsni (?) kəndi - 3.960 (ağça);
38. Ağcavənk kəndi - 1.524 (ağça);
39. Tərətum kəndi - 2.980 (ağça);
40. Ağkilsə kəndi - 3.090 (ağça);
41. Qız qalası kəndi - 4.110 (ağça);
42. Qutyol kəndi - 8.380 (ağça);
43. Sədərək qışlası məzrəəsi - 4.550 (ağça);
44. Meydan kəndi. Başqa adı Əli qışlağıdır - 2.110 (ağça);
45. Ələyəz kəndi - 8.833 (ağça);
46. Məndərvanis kəndi - 2.190 (ağça);
47. Dibi (?) kəndi - 1.190 (ağça);
48. Qaraqaya kəndi - 1.382 (ağça);
49. Hurevadik kəndi - 5.321 (ağça);
50. Ayısəsi kəndi - 2.022 (ağça);
51. Gələnçevir kəndi - 1.532 (ağça);
52. Ərdəpin kəndi - 2.293 (ağça);
53. Şahyurdu məzrəəsi - 4.500 (ağça);
54. Rahdarlıq bacından əldə edilən illik gəlir - 1.200 (ağça);
55. Ərdiş kəndi - 2.906 (ağça);
56. Kərəkülük məzrəəsi - 2.900 (ağça);

57. Sallı məzrəəsi - 3.620 (ağça);
58. Xors kəndi - 4.681 (ağça);
59. Ortaköy kəndi - 4.725 (ağça);
60. Züyrək (?) kəndi - 4.035 (ağça);
61. Keşiş kəndi - 3.880 (ağça);
62. Başköy kəndi - 14.804 (ağça);
63. Kısək kəndi - 3.606 (ağça);
64. Yenicə kəndi - 2.781 (ağça); səh. 8.
65. Vartanol (?) kəndi - 2.119 (ağça);
66. Morzav kəndi - 3.105 (ağça);
67. Ərkəz kəndi - 4.170 (ağça);
68. Məlikşah kəndi - 5.046 (ağça);
69. Kükivanıs kəndi - 4.181 (ağça);
70. Moz kəndi - 2.851 (ağça);
71. Çağatay kəndi - 5.350 (ağça);
72. Dədəli kəndi və Dədəli adlı başqa bir kənd - 2.190 (ağça);
73. Amağu kəndi - 2.999 (ağça);
74. Puşadiz kəndi. Başqa adı Daylaqlıdır - 5.637 (ağça);
75. Azadək kəndi - 6.996 (ağça);
76. Əxili kəndi - 2.472 (ağça);
77. Zeytə kəndi - 2.452 (ağça);
78. Soyulan kəndi - 5.028 (ağça);
79. Hərhər kəndi - 10.021 (ağça);
80. Kotanı kəndi - 2.425 (ağça);
81. Qoçubəy kəndi - 1.900 (ağça);
82. Turtun (?) kəndi - 2.130 (ağça);
83. Bırək kəndi - 2.990 (ağça);
84. Qalabəyi kəndi - 1.299 (ağça);
85. Pürhəsənli kəndi - 2.900 (ağça);
86. Salcı kəndi - 2.999 (ağça);
87. Qurd Əmir kəndi - 3.854 (ağça);

88. Gümüşcük kəndi - 2.517 (ağça);
89. Por kəndi - 3.739 (ağça);
90. Ərnic kəndi - 2.519 (ağça);
91. Cul kəndi - 3. 988 (ağça);
92. Paşalı kəndi - 4.274 (ağça);
93. Kömür kəndi - 8.211 (ağça);
94. Kabud kəndi - 2.887 (ağça);
95. Axta kəndi - 2.900 (ağça);
96. Qındevas kəndi - 2.458 (ağça);
97. Qayalı kəndi - 3.037 (ağça);
98. Martiros kəndi - 3.798 (ağça);
99. Quşçu xarabası kəndi - 2.200 (ağça);
100. Qaravəng kəndi - 2.661 (ağça);
101. Muğanlı kəndi. Başqa adı Yurdçudur (?) - 4.829 (ağça);
102. Horadiz kəndi - 4.333 (ağça);
103. Varissiz ölənlərin mirasının satışından xəzinənin gəliri - 15.000 (ağça);

Azərbaycanın Şimalı və Cənubunda, Şərqudə və Qərbində tarix boyu siyasi sərhədlər ara vermək bilmədən dəyişmişdir. Bir, təkzib olunmayan, həm də hamı tərəfindən dərk edilmiş daha əhəmiyyətli gerçəklik də budur ki, zaman-zaman dəyişən siyasi sərhədlərə nisbətən milli-etnik sərhədlərimizin dəyişməzliyi uzun ömürlüdür. Bu, Azərbaycan tarixində, elmdə, millətin qan yaddaşında yaşayan ilahə bir müqəddəslikdir!

ERMƏNI DÖVLƏTI QURMAQ PROQRAMI

Irəvan xanlığı ərazisində erməni dövləti qurmaq “proqramı” XII əsrdən hazırlanmaqda idi. Birinci mərhələ Bizans hökmranlığı dövründə erməniliyin itib-batmaması, saxlanıb inkişaf etdirilməsi üçün Rusiyaya meyl göstərmək cəhdi ilə bağlanmışdı. XVI əsrin ikinci yarısında ikinci mərhələ başlandı. 1562-ci ildə Mikael Sebatsietsi məsələni yoluna qoymaqdan ötrü gizli yığıncaq çağırmalı oldu. Abqar Toxatetsi başda olmaqla Romaya nümayəndə heyəti göndərildi. 1666-cı ildə elçilər XIV Lüdvikdən kömək diləmək üçün Fransa-yaya getdilər. Elçilər Avropadan naümid qayıdır, ermənilər yenə də inamı itirmirdilər. 1678-ci ildə yenə İtaliyaya elçi göndərdilər. Təşəbbüsü İsrail Ori öz əlinə almışdı. İtaliya, Fransa, Almaniya erməni dövləti qurmaq proqramını alqışlamadı. İsrail Ori 1699-cu ildə katolikos Minasla birlikdə Almaniya-yaya getdi. Lakin İohann Vilhelmdən müsbət cavab ala bilmədilər.

Üçüncü mərhələ XVII əsrin sonuncu ili 1699-cu ildən başlandı. Avropadan dəstək ala bilməyən ermənilər Rusiyaya pənah gətirdilər. Çar I Pyotr-la məktublaşma xeyli davam etdi. 1701-ci ildə İsrail Ori və arximandrit Minas im-

peratorun şəxsi qəbulunda oldular. Avropanın dövlət başçılarına təqdim edə bilmədikləri 36 maddəlik “proqramı” I Pyotra verdilər. İmperator Cənubi Qafqaza dair çoxlu məlumat aldı. 1703-cü ildə I Pyotr artıq “Ermənistan” xəritəsini dönə-dönə nəzərdən keçirmişdi. İsrail Orinin təqdim etdiyi **bu xəritədə İrəvan xanlığı və Zəngəzur qabarıq şəkildə təsvir olunurdu.**

İmperatora göndərdiyi məktubların, məlumatların çoxunda İsrail Ori İrəvan şəhəri və qalasının coğrafi mövqeyi, durumu, strateji və siyasi əhəmiyyəti haqqında ətraflı bilgiler verirdi. Qalanın ruslar tərəfindən alınması imkanlarını, burada olan silahların, əsgərlərin, hətta ətraf yerlərdən səfərbərliyə alınması mümkün olan silahlı dəstələrin sayını dəqiq-dürüst bildirirdi. Məktubların birində o yazırdı: İrəvan şəhərində iranlılar ermənilərə zülüm edirlər. Ermənilər də yığışib məsləhətləşmiş və qərara gəlmişdilər ki, bu zülümdən xilas olmaq üçün imperator həzrətləri şəxsən cənablarınıza müraciət etsinlər. Hələ 1699-cu ildə Angeqaqot yığıncağının qərarı əsasında yazdığı məktubunda İrəvan şəhərinin və qalasının strateji və siyasi dəyərini belə şərh edirdi: Rus qoşunları cənubi Qafqaza daxil olandan sonra, güman ki, türklər savaşa başlaya bilərlər. Lakin bunun faydası yoxdu. Mühərribə onlara heç nə verməyəcək, **“çünki burada tutulmalı yeganə bir şəhər varsa, İrəvan şəhəridir”**. İrəvan şəhərinin tutulmasını İsrail Ori rus qoşunlarının gözlənilməkdə olan hücumunun başlıca məqsədi hesab edərək qalanın hasarı, divarları, hətta qapılarında keşik çəkənlər, bağlardan qalaya keçid yolları haqqında təfərrüatları çar dəftərxanasına çatdırmağa çalışırdı.

Başqa bir məktubunda İsrail Ori I Pyötru əmin edir, inanındırırdı ki, İrəvan daşla tikilən qaladır, buna baxmaya-

raq rus qoşunları onu hətta müqavimətə rast gəlmədən də ala bilirlər. Qalada bomba, barıt yoxdur. Barıt və digər hərbi sursat ermənilərin əlindədir. Qalanın iki qapısı var, hərəsini bir keşikçi mühafizə edir. Yerli ermənilər darvazaları asanlıqla açə bilər və rus qoşununun qalaya daxil olmasını təşkil edirlər. İsrail Ori yazırdı: İrəvan yeganə qala şəhərdir. Ölkədə başqa qala şəhər yoxdur. Mübaligə olsa da I Pyotra məlumat verirdi ki, rus qoşunları İrana hücum etsə, iranlılar cəmi 48 minlik, ermənilər isə 192 min nəfərlik qoşun çıxara bilirlər, təkcə İrəvan 15000 əsgər verməyə qadirdir.

Arxiyepiskop Minas Pərvazyan da erməni silahlı dəstələrinin rus ordusuna birləşməyə hazır olduqlarını xəbər verərək yazırdı (22 sentyabr 1722): Hazırda ermənilərin 40000 nəfərdən ibarət bir ordusu var. İmperator ordusunun yaxınlaşdığını görən kimi 40000 nəfərlik bir ordu da səfərbər etməyə imkanımız var. İki ay sonra arxiyepiskop daha həyəcanla bildirirdi ki, 20-30 minlik İmperator qoşunu tezliklə Şamaxıya çatmasa biz batar-qırılıq, türklər **İrəvanı tutarlar. İrəvan İran torpaqlarının açarıdır. Məqsədimiz İrəvana sahib olmaqdır. İrəvanı ələ keçirə bilsək, türklər və iranlılar daha bizə heç nə edə bilməzlər.**⁹

1724-cü il aprelin 4-də “Ermənistanda vəziyyət haqqında” İvan Karapetin təqdim etdiyi hesabatda ermənilərin dörd ətrafdan başqa etnosları qırmaq, qovub çıxarmaq yolu ilə İrəvana və onun ətrafına sahib olmaq istəkləri çox aşkar şərh olunur. Katalikos Hovasapın bir məktubunda da açıq-aşkar bildirilir ki, ermənilər İrəvana və onun ətrafındakı ərazilərə sahib olmaq üçün də rus qoşunlarının buraya gəlməsini intizarla, səbirsizliklə gözləməkdədirlər.¹⁰

I Pyotr Cənubi Qafqazda etnodemoqrafik statusu xristianların xeyrinə dəyişdirmək siyasətini məhz “erməni məsə-

ləsi” zəminində gerçəkləşdirirdi. 1724-cü il noyabrın 10-da o, ermənilərin üç nümayəndəsini qəbul etdi və müsəlmanların məskun olduqları torpaqlarda erməniləri yerləşdirməyə dair general-leytenant Matyuşkinə və Levaşova xüsusi tapşırıq verdi. “Ermənilərin Gılanda, Mazandaranda, Bakıda, Dərbənddə və başqa (bölgələrdə) yerləşməsinə çalışın”.¹¹

Yenicə padşahlıq taxtına çıxan Yekaterina 1726-cı il fevralın 22-də ermənilərə mərhəmət göstərmək haqqında fərman imzaladı. 1769-cu ildə həştərxanlı Movses **Ermənistanı azad etmək və Rusiyanın tabeliyində ayrıca erməni dövləti qurmağa dair çar sarayına bir layihə təqdim etdi.** 1880-1882-ci illərdə Həştərxanda olarkən A.V.Suvorov İrəvan haqqında Hovsep Arqutyən və Hovhannes Lazaryandan xeyli mə'lumatlar almışdı. O, yazırdı, Gəncədən İrəvana 300 verstir. Yol yaxşıdır. Şəhərin 50 topu var. Atlı və piyada əsgərlərin sayı 7000-dir. II Heraklinin İrəvan xanlığına qarşı hücum etməsi haqqında xəbəri, Ermənistanın tarixi xəritəsini də A.V.Suvorova məhz H.Arqutyənla, H.Lazaryan çatdırmışdılar. Suvorov da onlara dövlətlərini bərpa etməkdə kömək göstərəcəyini vəd etmişdi.¹²

Ermənilərin İrəvan xanlığı ərazisinə sahib çıxması, bu ərazidə erməni dövləti qurmaq iddiası müxtəlif yollarla gerçəkləşdirilirdi. Müxtəlif yerlərdən gələn ermənilər aborigen əhalidən (azərbaycanlılardan) torpaqları alır, biri digərinin ardınca yeni-yeni erməni kəndlərinin əsasını qoyurdular. Hələ 1431-ci ildə Əmir Rüstəm Vacarşabad, Əştərək, Batrinc, Noraqavit, Aqnatun, Kirəcli və Muğni kəndlərini Makıdan gəlmiş erməni Qriqora satmışdı. Bu yolla ermənilər XIX əsrin əvvəlində 60-dan artıq kəndə sahib olmuşdular.¹²

Nəhayət, İrəvan xanlığına, buradakı müsəlman aləminə son qoymaq, erməni xristian dövləti yaratmaq proqramı-

nın həyata keçirilməsi yolunda 1828-ci il martın 21-də cəsarətli və əməli addım atıldı. Əhalisinin böyük əksəriyyəti azərbaycanlılardan ibarət olan bir ərazidə göydən düşmə “erməni vilayəti” yaratdılar. Siyasi hüdudları beləcə dəyişdirdilər. Lakin etnik hüdudlar hələ də qalmaqdaydı. Vilayətin İrəvan əyalətində mahallar və kəndlər bu qaydada bölüşdürülmüşdü:

Erməni vilayətinin (İrəvan əyaləti)
Mahallar və kəndlər

1. Qırxbulaq mahalı

1. Oxçarbed, 2. Məngüs, 3. Cüvriş, 4. Kamal, 5. Tutiyə, 6. Zar, 7. Cadqıran, 8. Kəmriz, 9. Ağadərəsi, 10. Başkənd, 11. Şahab, 12. Ərəmus, 13. Dizək, 14. Ərinc, 15. Avan, 16. Çalmaxçı, 17. Kənəkir, 18. Kətran, 19. Pütknı, 20. Məəgüb, 21. Ellər, 22. Yelqovan.

2. Zəngibasar mahalı

1. Şinqovit-Bayat, 2. Çarbağ, 3. Şinqovit, 4. Noraqovit, 5. Behbudabat, 6. Uluxanlı, 7. Aşağı Necili, 8. Yuxarı Necili, 9. Hacı Elyas, 10. Qalalı, 11. Ağcaqışlaq, 12. Şirabad, 13. Arbat, 14. Haçapara, 15. Göykümbət, 16. Sarvanlar xaraba, 17. Şöllü Dəmirçi, 18. Qaraqışlaq, 19. Verməzyar, 20. Donuzyeyən, 21. Sarvanlar Uliya, 22. Reyhanlı, 23. Həbilkəndi, 24. Seyidkəndi, 25. Sarıcalar, 26. Şöllü Mehmandar.

3. Gərnibasar mahalı

1. Ağhamzalı, 2. Cəbəcəli, 3. Qaratəpə, 4. Qaradağlı, 5. Xarratlı, 6. Boğamlı, 7. İmamşahlı, 8. Qaraqoyunlu, 9. Göyləsər-Uliya, 10. Toxaşahlı, 11. Şeyxzadəli, 12. Tamamli, 13. Qarahəmzəli, 14. Çiydəmli, 15. Başnalı, 16. Uğurbəyli, 17. Çiləxanlı, 18. Böyük Dəlilər, 19. Kiçik Dəlilər, 20.

Novruzlu, 21. Qəmərli, 22. Dargalı, 23. Yuva, 24. Məsimli, 25. Becazlı, 26. Axund Buzovand, 27. Artaşat, 28. Qurbanqu-lu, 29. Təpəbaşı, 30. Dvin, 31. Ayaslı, 32. Qulaməli Buzo-vand, 33. Doqquz, 34. Yamancalı, 35. Mehrablı, 36. Ağca-qışlaq, 37. Cənnətli, 38. Ağbaş, 39. İpəkli, 40. Göyləsər-Suf-la, 41. Arpava, 42. Qaravəli, 43. Aratan, 44. Emincə, 45. Aralıq, 46. Ciftlik, 47. Sirboğan, 48. Bayburt, 49. Gilanlar, 50. Körpüqulağı, 51. Göl, 52. Köxt.

4. Vedibasər mahalı

1; Xorvirab, 2. Vedi-Sufla, 3. Əli-Məhəmmədqışlağı, 4. Şüyütlü, 5. Xalisa, 6. Dəvəli, 7. Daşlı, 8. Vedi-Uliya, 9. Goravan, 10. Yengicə, 11. Avşar, 12. Sədərək, 13. Əsni, 14. Kərki, 15. Qədili, 16. Qarağac, 17. Camışbasan, 18. Cığın, 19. Cırmanıs, 20. Küssüz, 21. Ərmik.

5. Şərur mahalı

1. Quşçu Dəmirçili, 2. Maxta, 3. Düdəngə, 4. Zeyvə, 5. Noraşen-Sufla, 6. Əksikənd, 7. Mahmudkəndi, 8. Noraşen-Uliya, 9. Loşan, 10. Daşarx, 11. Kürkcülü, 12. Kürdkəndi, 13. Şəhriyar, 14. Yengicə, 15. Çomaxtir, 16. Çərçiboğan, 17. Məhəmməd-Sabir, 18. Muğancıq-Mirzə-Müslüm, 19. Muğancıq Mehrablı, 20. Qarxın, 21. Aralıx-Kəlbəli xan, 22. Aralıx Məhəmmədəli bəy, 23. Siyaqut, 24. Kosacan, 29. Parçı, 26. Ələkli, 27. Yelquz-Ağac, 28. Verməzyar, 29. Xanlıqlar, 30. Abadulla, 31. Abbas Qışlağı, 32. 32. Tomaslı, 33. Vayxır-Sufla, 34. Sərdarabad, 35. Diyədin, 36. Ərəb-Yengi-cə, 37. Qara Həsənli, 38. Babəki (Abisiyab), 39. Keştas, 40. Dərvişlər, 41. Ərbatan, 42. Xələc, 43. Əlişir, 44. Muğanlı, 45. Qorçulu. 46. Ağ Əhməd. 47. Qarabürç, 48. Təzəkənd, 49. Burunlu, 50. Vayxır-Uliya.

6. Sürməli mahalı

1. Arkuri, 2. Rəhmətabad (Ramazankəndi), 3. Həsəna-
bad, 4. Süleymanabad, 5. Cənnətabad, 6. Daşburun, 7. To-
xaşşahlı Qacar, 8. Göyçəli, 9. Toxaşşahlı Bayat, 10. Şirəçi,
11. Səfərqulu, 12. Əlican, 13. Hüseyin kəndi, 14. Mürşüd Əli-
qışlağı, 15. Zülfüqar, 16. Tecirli, 17. Evcilər, 18. Amarat, 19.
Nəcəf Əli, 20. Qazıqışlağı, 21. Ələtli, 22. Panik, 23. Qızıl Za-
kir, 24. Qazançı, 25. Sarıçoban, 26. Ağaver, 27. Ağ Məhəmməd,
28. Ərəbkirli, 29. Molla Əhməd, 30. Yaycı, 31. Quzu-
kəndi, 32. Qasımcan, 33. Blur, 34. Ağ veis, 35. Əli Qəmərli,
36. Xoşxəbər, 37. Xəlifəli, 38. İydir, 39. İbrahimabad, 40.
Baharlı, 41. Arxacı, 42. Mələkli, 43. Qaraqoyunlu, 44. Daş-
lıca, 45. Siçanlı, 46. Qızılqula, 47. Güllücə, 48. Molla Qə-
mər, 49. Çançavat, 50. Qulp.

7. Dərəkənd-Parçenis mahalı

Parçenis dərəsində

1. Qara Qala, 2. Pirili, 3. Turabi, 4. Qamışlı, 5. Qatırlı,
6. Yağlı, 7. Güləhməd, 8. Qızılbulaq, 9. Tovuzgöl, 10. İncə,
11. Abbas Gölü, 12. Əli Kosa, 13. Parçenis xaraba, 14. Xə-
mirkəsən, 15. Parçenis Qalaça, 16. Quru Ağac, 17. Dəmirsi-
xan, 18. Qayaxaraba, 19. Alçalı, 20. Qaracaviran, 21. Cadqı-
ran, 22. Gəndzək, 23. Qayaqışlaq, 24. Gülabi, 25. Əkərək,
26. Suki.

Dərəkənd dərəsində

27. Kahin, 28. Həsəncan, 29. Xadimli, 30. Sarabdal,
31. Çiçəkli, 32. Kələkli, 33. Gülbulaq, 34. Həsənkəndi, 35.
Ağdis, 36. Soyuqbulaq, 37. Candərviş, 38. Əmirocaq, 39.
Qırxbulaq, 40. Qalaça, 41. Oğrunca, 42. Ağdaş, 43. Cəfəra-
bad, 44. Qaradaş (Bayramkəndi), 45. Əliverdi xaraba, 46. Gi-
rampa-aşağı, 47. Əlimalı, 48. Təkaltı, 49. Pirdəmir, 50. Ti-
kanlı, 51. Pərnout, 52. İrabad, 53. Çıraxlı, 54. Osmankəndi.

8. Səədli mahalı

1. Söyüdlü, 2. Hüseynkəndi, 3. Cırıxlı, 4. Elimcan, 5. Hacı-Bayramlı, 6. Əyrisifət, 7. Xeyirbəyli, 8. Assar, 9. Şahvarid.

9. Talın mahalı

1. Yeni Talın, 2. Əşnək, 3. Mehribanlı, 4. İrind, 5. Qarğaovmaz, 6. Yuxarı Ağcaqala, 7. Aşağı Ağcaqala, 8. Yaşıl, 9. Başsız, 10. Baxcacıq, 11. Şeyx Hacı, 12. Dədəli, 13. Aralıx, 14. Köhnə Talın, 15. Gözlü, 16. Yeni Qırmızı, 17. Quldərviş, 18. Adıyaman, 19. Məsdərə, 20. Söyüdlü.

10. Seyidli və Axsaqqallı mahalı

1. Dian, 2. Qaracalar, 3. Avan, 4. Maxta, 5. Göyş, 6. Göytul, 7. Ucan, 8. Dizir, 9. Persi, 10. Gödəkli, 11. Nəziravan.

Axsaqqallı torpaqları

12. Yeni Qəzənfər, 13. Sarıgöl, 14. Üşü, 15. Kiçik-kənd, 16. Babakişi, 17. Kirəşli, 18. Kələşkəndi, 19. Tigid, 20. Qaracaviran.

11. Sərdarabad mahalı

1. Şərifabad, 2. Qarxın, 3. Türkmənli, 4. Çubuxçu, 5. Markaragöy, 6. Evcilər, 7. Ağcaarx, 8. Armudlu, 9. Uzunoba, 10. İydəli, 11. Qocayaralı, 12. Canfəda, 13. Quzugüdən, 14. Qurduqulu, 15. Təpədibi, 16. Kərimarxı, 17. Sərdarabad qalası, 18. Molla Bayazid, 19. Keçili, 20. Şəhriyar, 21. Cəfərabad, 22. Kolluqarx.

12. Körpübasar mahalı

1. Qəmərli, 2. Xatınarx, 3. Mirzə Hüseyin, 4. Səfiabad, 5. Aralıx Kolanı, 6. Zeyvə, 7. Yasaxlı (Aşağı Aylanlı), 8.

Əlibəyli, 9. Əbdürəhman, 10. Vağarşabad, 11. Girampa, 12. Muğancıq, 13. Samanqar, 14. Aytaxt, 15. Körpəli, 16. Kürəkəndli, 17. Ağcaqala, 18. Qıznaüz, 19. Ağnatun, 20. Franqanots, 21. Tossuz, 22. Hacı Qara, 23. Molla Dursun, 24. Hacılar, 25. Ərəmli, 26. Ayarlı, 27. Qızıl Dəmir, 28. Üşəyən, 29. Əştərək, 30. Parpi, 31. Təkiyə, 32. Əkərək, 33. Batrinc, 34. Haxıs, 35. Pirəkən, 36. Ərgov, 37. Talış, 38. Talış Əkərək, 39. Kələşan, 40. Yeğvard.

13. Abaran mahalı

1. Moqni, 2. İohanavəng, 3. Böyük Körpü, 4. Kiçik Körpü, 5. Sağmosavəng, 6. Ağına-göy, 7. Qalaça, 8. Günbəzli, 9. Bazarıcıq, 10. Şirəkqala, 11. Camışlı, 12. Təkərli, 13. Bulkeyir, 14. Qarkilsə, 15. Astvatskal, 16. Quşçu, 17. Əli kiçik, 18. Çamırlı, 19. Molla Qasım, 20. Damcılı, 21. Saçlı, 22. Əmirli, 23. Güləbdi, 24. Sarı Budaq, 25. Samdəviş, 26. Güllücə, 27. Melkumkəndi, 28. Hacı Bağır, 29. Qaranlıq, 30. Damagirməz, 31. Mirək, 32. Məlikkəndi, 33. Baş Abaran, 34. Quruboğaz, 35. Qundaqsaz, 36. Cərceyis, 37. Çobangərək-məz, 38. Şərabqala, 39. Cəngi.

14. Dərəçiçək mahalı

1. Alparas, 2. Rövzanlar, 3. Gümüş, 4. Ərzəkn, 5. Dəllər, 6. Qabar Əli, 7. Bjni, 8. Sollak, 9. Kaxsı, 10. Ağpara, 11. Makravəng, 12. Aşağı Axta, 13. Yuxarı Axta, 14. Gərnigov, 15. Rəndəməl, 16. Zəncirli, 17. Fərrux, 18. Babakışı, 19. Dəli Paşa, 20. Sərincan, 21. Tayçarıx, 22. Qorçulu, 23. Çopur Əli, 24. Dədəqışlaq, 25. Təkəlik, 26. Üləşik, 27. Qara Qala, 28. Qoruq Güney, 29. Yaycı, 30. Tutmaşen, 31. Tsaxkunk, 32. Şahriz, 33. Çerçer, 34. Böyük Ördəkli, 35. Çubuxlu, 36. Tsaxmaberd, 37. Qomadzor

15. Göyçə mahalı

1. Bıgılı Hüseyin, Zeynaləğalı, 3. Rəhmankənd. 4. Ağqala, 5. Əyrivəng, 6. Qızılağac, (Əbulkəndi), 7. Noradüz. 8. Qışlaq, 9. Kəvər, 10. Qul Əli, 11. Kosa Məmməd, 12. Paşakəndi, 13. Dəli Qardaş, 14. Küzəcik, 15. Başkənd. 16. Heyranis, 17. Atamxan, 18. Vəli Ağalı, 19. Təzəkənd, 20. Dəlikdaş, 21. Gölkəndi, 22. Aşağı Adyaman, 23. Yuxarı Adyaman, 24. Əbdül Ağalı, 25. Gözəldərə, 26. Ağqıraq, 27. Aşağı Qaranlıq, 28. Yuxarı Qaranlıq, 29. Zolağac, 30. Kolanlıqırılan, 31. Alçalı, 32. Qarasaqqalqışlağı, 33. Yarpızlı, 34. Zağalı, 35. Qızılbulaq, 36. Qırxbulaq, 37. Qanlı Allahverdi, 38. Basarkeçər, 39. Qoşabulaq, 40. Aşağı Keyti (Salman kəndi) 41. Baş Keyti, 42. Ellicə, 43. Daşkənd, 44. Daş Keyti, 45. Tatlı Qışlağı, 46. Zərzibil, 47. Zod, 48. Ağyoxuş, 49 Əyricə, 50. Böyük Məzrə, 51. Kiçik Məzrə, 52. Kəsəmən, 53. Şışqaya, 54. Cil, 55. Ardanış, 56. Adatəpə, 57. Şor Əli, 58. Ağbulaq, 59. Toxluca.

İrəvan vilayətini yaratmaq, Rusiya ilə Türkiyə sərhəddində xristian erməni dövlətinin bünövrəsini qoymaq haqqında 1828-ci il 21 mart tarixli fərman veriləndə İrəvan əyalətindəki, mahallar və kəndlərin adları belə idi. Bir daha qeyd edək ki, erməni öz yaşadığı kənd və mahala bu adlardan heç birini verməz, daha dəqiq desək, verə bilməzdi. İrəvan xanlığı, İrəvan quberniyası ərazisində 1828-ci ildən 1988-ci ilədək tək-cə inzibati ərazi bölgülərində deyil, siyasi quruluşda da xeyli dəyişikliklər baş vermiş, 1918-1920-ci illərdə daşnakların respublikası, 1920-ci ildən sonra Ermənistan Sovet Respublikası o diyar, o məmləkətdə cövlan etmişdir. Lakin yaşayış məntəqələrinin bir çoxu bu qarışıq mühitdə də türk mənşəli adını qoruyub saxlaya bilmişdir.

IV FƏSİL

İRƏVAN ŞƏHƏRİNİN SIYASI TARIXINDƏN (1500-1890)

XVI əsrin lap əvvəlində Şah İsmayıl Ağqoyunlulara qalib gəldi. Səfəvi dövləti göz işlətdikcə uzanıb gedən geniş bir əraziyə sahib oldu. İran, İkiçayarı, Atropaten, Gürcüstan və Ermənistan bu dövlətin ərazisi sayıldı.¹ Ərazi baxımından Sultan Türkiyəsi də heç Səfəvi dövlətindən geri qalmırdı. Hələ XV yüz illiyin sonlarına yaxın Türkiyə öz ərazisini genişləndirərək sərhəd xəttini Şərqdə Fərat çayına qədər çatdırmışdı. Bu iki qonşu, iki nəhəng dövlət arasında 225 ildən artıq indiki Ermənistan ərazisində, İrəvan şəhərinə sahib olmaq uğrunda qanlı vuruşlar gedirdi.

Neçə il, neçə ay mühasirədə qalıb İrəvan qalası? Neçə kərə dağdıb-yandırılar İrəvan şəhərini?! Sultan Səlim (1514), Sultan Süleyman (1534), III Sultan Murad (1579), IV Sultan Murad (1635) və Sultan Əhməd (1724) hücum çəkib İrəvan qalasını aldılar. İrəvan şəhərinə sahib oldular. Bu tərəfdən də İran şahları fürsət tapan kimi əks-hücum keçir, qalanı və şəhəri geri qaytarırdılar. Qüdrətli rəqiblə-

ri mübarizə və müharibələri də elə İrəvan şəhəri üstündə idi.² 225 illik döyüş səhnələrini təsvir etməyə, şəksiz ki, ehtiyac duyulmur. Lakin şəhərin tarixi ilə bağlı mühüm hadisələri yığcam şəkildə şərh məqsədə uyğun olardı.

İndiki Ermənistan və onun paytaxtı İrəvan şəhərinin coğrafi-siyasi mövqeyi hələ beş yüz il bundan əvvəl də böyük dövlətlərin diqqət mərkəzində olmuşdur. Çoxcildli “Erməni tarixi”nin müəllifi Leonun (Arakel Babaxanyan) bu məqamı dönə-dönə vurğulaması heç də təsadüfi deyil. O, yazır ki, Səfəvilər Səltənətinin əsasını qoyan Şah İsmayıl 1502-ci ildə Şərur düzündəki döyüşdə aq qoyunlu Əmir Əlvəndi məğlub etdi. Sonra İrəvan və eyni adda olan xanlığın Şərq bölgələri Səfəvilərin əlinə keçdi.³ Leo böyük tarixçidir, amma, nədənsə, Şərur düzündə və Van gölü yaxınlığında baş vermiş döyüşlərin vaxtını dəyişik salıb. Əlvənd Mirzəni Şərur düzündə Şah İsmayıl 1501-ci ilin yayında məğlub edib. Yeni qüvvə toplamaq üçün çəkilib Ərzincana tərəf getmiş Əlvənd Mirzə ikinci dəfə Şah İsmayıla qarşı Van gölü yaxınlığındakı Sarı Qaya deyilən yerdə vuruşmağa hazırlaşmışdı. 1502-ci ilin baharında elə bu yerdə də onun qoşunu darmadağın oldu.⁴

İrəvanın 1501-ci ildən başlayan tarixinə müxtəlif tədqiqatçılar, Şərq və Avropa səyyahları böyük maraq göstərirlər. Rəvan xanın İrəvan xanı təyin edilməsi, Şah İsmayılın təkidlilə tələbi ilə İrəvan qalasının tikilməsi, “İrəvan” adının da elə “Rəvan” adından yadigar qalması barədə az mülahizələr söylənməyib. Bu mübahisəli mülahizələrə başqa bir münasibətlə aşkarlıq gətirmək fikrindəyik. Hələlik təkzibedilməz bu faktı qeyd edək ki, İrəvan qədimdən qala şəhər olub.

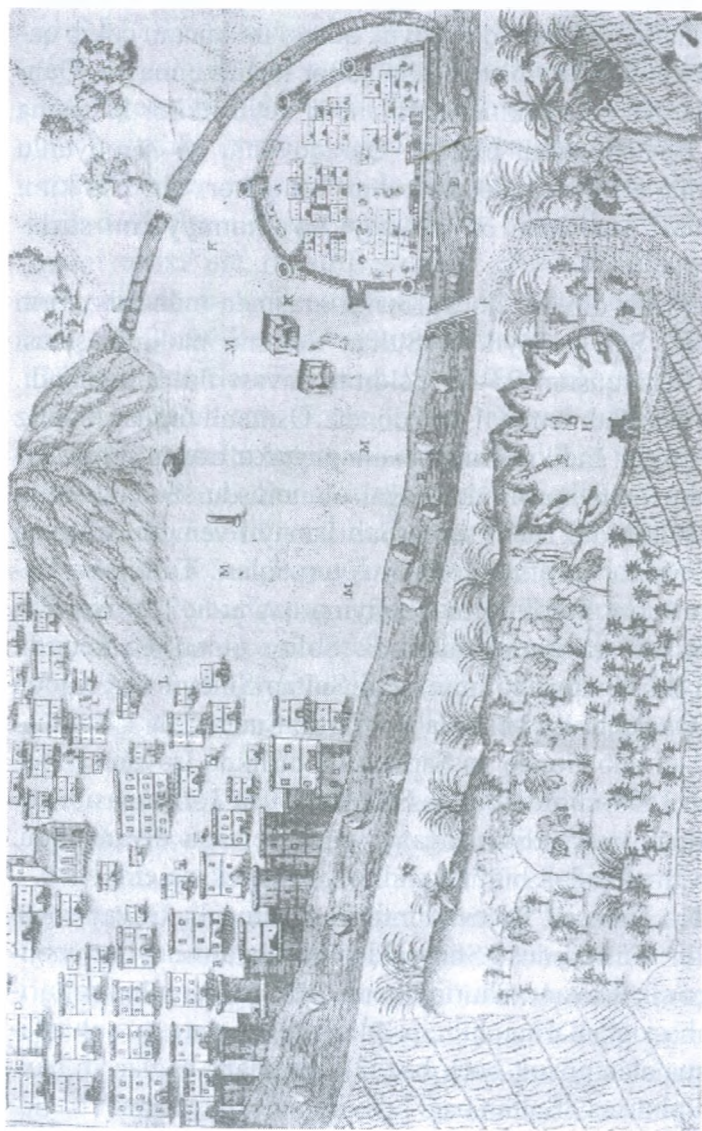
Şah İsmayıl həqiqətən də onu möhkəmlətməyi Rəvan xana tapşırıb. Rəvan xan da bu tapşırığa əməl edərək köhnə

qala və bağ yerində möhkəm qala ucaldıb. Hələ VII əsrdə ərəb istilaçıları iki dəfə çox böyük qüvvə ilə hücum çəkib qalaları fəth etmək istəyiblər. Lakin şəhər təslim olmayıb. Qanlı vuruşlardan sonra ikinci dəfə ancaq xeyli itkilər bahasına ərəblər İrəvana sahib olublar. Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu hökımranlıqları dövründə də İrəvan bir şəhər, bir qala kimi hərbi-siyasi baxımdan öz mövqeyi və əhəmiyyətini saxlamışdı.

Osmanlı dövləti ilə Səfəvilər arasında münasibətlərin pozulması, Şah İsmayıl ilə Sultan Səlimin məktublaşması 1514-cü il avqustun 23-də Çaldıran savaşı ilə nəticələndi. Məğlub olan Şah İsmayıl geri döndü. Osmanlı ordusu Təbriz şəhərinə girdi. İndiki Ermənistanın paytaxtı İrəvan şəhəri artıq Sultan Səlim tərəfindən işğal olunmuşdu. Sultan Səlim 1520-ci ildə öldü. Bir il sonra Şah İsmayıl yenidən hücumu keçərək türklər tərəfindən alınmış torpaqları, Təbriz və İrəvan şəhərlərini Səfəvilərin tabeliyinə qaytardı. Türkiyə-İran müharibələri aravermək bilmirdi. Şəhər əldən-ələ keçirdi. 1534-cü ildə Sultan Səlimin oğlu Sultan Süleyman yenidən İrəvanı Osmanlı dövlətinə tabe etdirdi. Sonra Şah I Təhmasib 1541-ci ildə Gəncə və Şamaxı ilə birlikdə İrəvana da sahib oldu. 1554-cü ildə Sultan Süleyman şah I Təhmasibi cəzalandırmaq məqsədilə İrəvana və Naxçıvana divan tutdu. Qarsdan İrəvanadək bütün kəndləri yerlə yeksan etdi.

Türk tarixçisi Peçevi İbrahim o zamankı İrəvanı belə təsvir edir: Türk ordusu Şörəyeldən Şərabxana deyilən mənzilə keçərək İrəvan şəhərinə çatdı. İrəvan əcəmlər şəhəridir... Şaha, oğlanlarına, bir çox adlı-sanlı xanlara və sultanlara məxsus olan gözəl, bərli-bəzəkli sarayları, bağlar və baxçaları, ələxüsus "Sultan bağı" deyilən məşhur cənnət bağını od vurub yandırdılar, yerlə yeksan etdilər.'

1554-1555-ci illərdə Türkiyə ilə İran arasında danışıq-

İrbil şəhərinin planı. 1655-ci ildə fransız səyyahı J.B.Tavernyer çəkmişdir. A. Şəhər və qala. V. Ermeni məhəlləsi. S.Kilso. D. Toplantı yeri. E. Zəngi çayı. F. Dağ körpü. S. Böyük karvan yolu. N. Şəhəri topa tutmaq üçün İrbil qalası quruluşunda Sofi xanın tikdirdiyi qala. L. Dağdan axan çay. K. Təbrizə gedən yol. L. Tiflisə gedən yol. M. Böyük meydan.

lar davam etdi. 1555-ci ildə iki qonşu dövlət arasında birinci barış imzalandı. İndiki Ermənistan ərazisinin bir qismi Türkiyədə, digər qismi də İrana qaldı. İrəvan xanlığı İranın tabeliyinə keçdi. Barış uzun sürmədi, 70-ci illərin sonunda Türkiyə-İran müharibələri yenidən başlandı və 1578-ci ildən 1590-cı ilədək 11 il davam etdi. 1579-cu ildə Mustafa Lala paşanın 30 minlik süvari ordusu İrəvanı müqavimətə rast gəlmədən aldı. "Toxmaq" ləqəbi ilə tanınmış Məhəmməd xan şəhərdən qaçdı. Tərəflər arasında saziş imzalandı. İrəvan yenidən İrana verildi. Lakin 1583-cü ildə Fərhad paşanın qoşunu İrəvanı aldı və burada Türk qalası tikdirdi. Əlbəttə bu qalaya Toxmaq xanın qalasının genişləndirilməsi və möhkəmləndirilməsi hesabına ucaldılmışdı (Cəmi 45 gündə).⁶

İrəvan qalası haqqında başqa bir məxəzdə deyilir: "Adı çəkilən Toxmaq xanın sarayını hasara aldılar. Bu sarayın ən abad hissəsi bəylərbəylərin sarayı oldu. İçəridəki qalada 8 bürc, bir məscid tikdilər. Hasarın 725 bəndi oldu. Eşik qalaya 43 bürc, hasara isə 1726 bənd əlavə etdilər. bütүн bu işlər 45 gündə başa çatdırıldı".⁷ Qalanın tikilməsi, genişləndirilib möhkəmləndirilməsi qurtaran kimi Yusif Sinan paşa bəylərbəyi təyin edildi. Fərhad paşanın əmri ilə İrəvan qalasında 5600 əsgəri olan qarnizon yaradıldı.⁸

Osmanlılarla səfəvilərin 1590-cı ilə qədər davam edən savaqları İrəvanı taqətdən salmışdı. 1587-ci ildə şah taxtına gələn Abbas Mirzə 1590-cı ildə çox ağır şərtlərlə Osmanlı dövləti ilə sülh imzalamalı oldu. Azərbaycan, Gürcüstan, Dağıstan, Çuxursəd, İrəvan Osmanlı dövlətinə qaldı. Lakin Şah Abbas daxili çəkişmələrə və Şərqdən gözlənilən təhlükəyə son qoyduqdan sonra Osmanlılar tərəfindən tutulmuş bu torpaqları geri qaytarmaq üçün yenidən savaşa başlamalı oldu. Savaş 1603-cü ildə başladı. Naxçıvan və İrəvan torpaqları döyüş meydanına döndü.⁹ Təbrizdən və Naxçıvandan Os-

manlı qarnizonları geri çəkilərək İrəvan qalasına pənah gətirildilər. Bu qarnizonları yerləşdirmək üçün qalanın cənub hasarı qarşısında daha bir uca hasar tikdilər. Cəmi bir ayda ucaldılan bu hasarın uzunluğu 50 arşin idi.¹⁰

1603-cü ilin sonunda Şah Abbas artıq İrəvan qalasını mühasirə etmişdi. Mühasirə çox uzandı. Ermənilər bu vəziyyətdən istifadə edərək qalanın Səfəvilər tərəfindən tutulmasına hərtərəfli kömək göstərməyə başladılar. Onlar qala divarlarına doğru irəliləyən dəstələrin önündə gedirdilər. Xəndəklər qazmağa cəlb olunan 12 min nəfərin, demək olar, hamısı erməni idi.¹¹ Səid paşa, Süleyman paşa 8-9 ay qalanın inadla müdafiə olunmasına başçılıq edirdilər. Lakin 1603-cü ilin sonunda başlayan mühasirə 1604-cü ilin yayında başa çatdı. İrəvan tutuldu. Şah Abbas özünə sadıq sandığı Əmirgünə xanı İrəvana Sərdar və Bəylərbəyi təyin etdi.¹²

Bariş uzun sürmədi. 1604-cü ilin payızında Cığaloğlu Sinan paşanın başçılığı altında osmanlı ordusu İrəvan və Naxçıvana doğru yeridi. Bundan xəbər tutan Şah Abbas Qarsdan geri qayıtdı. Yolboyu qalaları, kəndləri dağıtdırdı, hətta əhalini də köçürtməyə başladı ki, Osmanlı ordusu hərəkət etdiyi ərazidə hər şeydən məhrum olsun. İrəvanda, Çuxursəddə Əmirgünə xan əhalini ölkənin içəri bölgələrinə köçürmək haqqında Şah Abbasın tapşırığına can-başla əməl edirdi. İran ordusu geri çəkilir, Sinan paşa da bu ordunun izi ilə irəliləyirdi. Şah Abbas Arazı keçərək Təbrizə çatmışdı. Sərt soyuqlar düşürdü. Sinan paşa Astapad kəndi yanında Arazı keçərək qışlamaq üçün Vana qayıtdı. 1605-ci ildə savaşı davam etdi. Oktyabrın sonunda iki dövlət arasında sənəd imzalandı. 1555-ci il sərəhədləri bərpa olundu. İrəvan yenə İrana qaldı.

İki qonşu ölkə arasında 1616-cı ildə yenidən savaş baş-

ladı. Bir il sonra türk ordusu İrəvanı mühasirə etdi. Təbrizli Arakelin yazdığına görə mühasirə iki ay yarım davam edib. Yalnız Şah Abbasın köməyə gəlməsi mühasirəni aradan qaldıra bilib. Lakin İrəvana sahib olmaq istəyi səngimək bilmirdi. Bu dəfə Osmanlı ordusu Xəlil paşanın başçılığı altında qalanı almağa cəhd edir. Ancaq ciddi müqavimətə rast gəldiyindən geri çəkilməyə məcbur olur. 32 il İrəvan qalası aramsız hücumlara baxmayaraq Səfəvilərdə qalmışdı. 1635-ci ildə (mart ayında) Sultan IV Murad Çuxursəd torpaqlarına girdi. Çox keçmədən İrəvan mühasirəyə alındı. 700 minlik ordu qarşısında tab gətirməyən şəhər 9 gündən¹³ sonra, avqustun 8-də təslim oldu. Əmirgünə xanın oğlu Təhməzqulu xan idi İrəvanda hökmdar. Onu və yaxın qohumlarını əsir götürərək Konstantinopola göndərdilər. 1635-ci il avqustun 14-də (qalanı tutduqlarından 6 gün sonra) qoşunun və yerli əhəlinin iştirakı ilə təntənəli mərasim keçirildi. İrəvan qalasını bərpa edib möhkəmləndirmək haqqında Sultan IV Murad sərəncam verdi, ordu qısa müddətdə qalanın sökülüb-dağıdılmış yerlərini bərpa etdi. Lakin Osmanlı qoşunu Təbrizi tərk etməyə başlayan kimi İran şahının hərbi şurası İrəvanı geri qaytarmaq barəsində qərar verdi. İranın şahı Şah Abbasın nəvəsi I Səfi idi. Onun başçılığı altında 100 minlik suvari ordu hərəkətə gəldi. İrəvanı mühasirəyə aldılar. 1636-cı ildə qala geri qaytarıldı.

1638-ci ildə Osmanlı ordusu Kənan paşanın başçılığı altında yenidən Ərzurumdan keçərək gəlib İrəvan qalası qarşısında dayandı. İrəvan xanı kiçik bir dəstə ilə qaladan çıxıb Osmanlı ordusuna zərbə endirmək istədi. Dəstə darmadağın edildi, xan güclə xilas olub qalaya çəkildi. Son dərəcə ağır şəraitdə İrəvanı yeni ilhaqdan güc, silah deyil, ancaq diplomatik bir gediş xilas edə bildi. İrəvanın kələntəri Məsim ağa

İrəvan şəhəri. Fransız səyyahı J.Ş.Şorden 1678-ci ildə çəkmişdir.

*A.Qala. V. Keçi qalası. S. Qoşa Sultan məscidləri. D. Böyük meydan. E.Köhnə qala bürcü. F. Kilsə.
S. Kilsə. H. Yeni karvansara. İ.Zəngi çayı. G. Qırxbulaq çayı. L.Nuh dağı (Ağrı dağı).*

üç il əvvəl qala Osmanlılar tərəfindən tutulanda Təhməzqulu xanla birlikdə əsir götürülərək İstanbula sürgün edilmişdi. İrəvan, Çuxur Səd bölgəsinə bələd olduğu üçün onu Kənan paşanın ordusuna bələdçi kimi cəbhə xəttinə göndərmişdilər. Kəlbəli xanın çarəsiz qaldığını hiss edən Məsim ağa Kənan paşaya xəbər göndərərək inandırdı ki, Rüstəm xan 12 min atlı ilə İrəvanın köməyinə gəlib və sabah Osmanlı ordusuna gözlənilmədən zərbə endirəcək. Bu xəbərdən sarsılan Kənan paşa “hər kəsin taleyi öz əlindədir, bacaran başını saxlasın”: deyərək əsgərlərin qaçıb dağılışmasına rəvac verdi. İrəvan bir qanlı savaştan da belə xilas oldu.

1639-cu il mayın 17-də Türkiyə ilə İran arasında sülh müqaviləsi imzalandı. İrəvan şəhəri və İrəvan xanlığı İranın tabeliyində qaldı. Müqavilə 30 il müddətinə bağlanmışdı. Sülh və sabitlik 80 il davam etdi. 1639-cu ildə İrəvan xanı Kəlbəli xan ölmüş, Şah Səfi onun yerinə Cəgata kötük Məhəmmədi təyin etmişdi.

1722-ci ildən Osmanlı-İran müharibələrinin yeni mərhələsi başladı. Türklər Cənubi Qafqazın xeyli hissəsini fəth etmişdilər. Araz iki qonşu müsəlman dövlətini bir-birindən ayıran sərhəd xətt olmuşdu. II Təhmasib itirilmiş torpaqları, İrəvan şəhərini geri qaytarmaq üçün savaşa qalxdı. Lakin məğlub oldu və geri çəkilməyə başladı. Nadirqulu xanı köməyə çağırdı. Nadirqulu xan Xorasandan İsfahana gəldi, II Təhmasibin altı aylıq oğlu III Abbası şah elan etdirdi (1732). İranda külli ixtiyar sahibi olan Nadir xan Türkiyəyə müharibə elan etdi. Tiflisi, Gəncəni, Şirvanı, Dərbəndi, Bakını öz tabeliyinə qaytarandan sonra İrəvan uğrunda savaşa başladı. İrəvan qaləsindəki türk qarnizonuna Hacı Hüseyin başçılıq edirdi. Abdulla Paşanın 100 minlik ordusu ona köməyə gəlməkdəydi. Nadirin qoşunu Eçmiədzin yaxınlığındakı Pə-rəkər kəndindən keçib “Ağtəpə” deyilən yerdə mövqe tut-

muşdu. Abdulla paşanın qoşunu Arpa çayını keçərək İrəvana tərəf irəliləməkdəydi. 1735-ci il iyulun 8-də iki ordu üz-üzə dayandı, qanlı savaş başlandı. Abdulla paşanın qoşunu məğlub olub geri çəkildi. Nadirin qoşunu qalib gəlsə də, İrəvan qalasına hücum etmədi. “Ağtəpə”dəki mövqeləri daha da möhkəmləndirdilər. Qələbə münasibətilə “Ağtəpə”ni “Mübarək təpə” adlandırdılar. Nadir xan İrəvan qalasını nəzarət altında saxlamaq üçün güclü bir alayı burada qoyub Qarsa tərəf yeridi. Qars qalası mühasirədə çox qalmadı. Ərzurumdan gələn nümayəndələr Nadir xanı razı sala bildilər. Qars mühasirədən çıxdı. 1755-ci il sentyabrın 22-də İrəvan yenidən İrana qaytarıldı. Nadir xan artıq İranın şahı idi. Vahid mərkəzdə birləşdirdiyi Azərbaycan vilayətini onun qardaşı İbrahim xan idarə edirdi. Nadir şah Əfşarın ölümündən (1747) sonra İrəvan, Naxçıvan, Qarabağ, Xoy, Maku, Qaradağ, Urmiya, Gəncə, Quba, Bakı, Şirvan, Şəki, Talış, Ərdəbil, Marağa S.Bulaq xanlıqları yarandı.¹⁴

Çuxursəd bəylərbəyliyi əsasında yaranmış İrəvan xanlığı müəyyən fasilələrlə 15 il davam etmiş son Türk-İran müharibəsində xarabaxanaya dönmüşdü. Əhalinin bir qismi qırılmış, müəyyən bir qismi də ölkəni tərk etmişdi. Belə bir ağır şəraitdə Həsənəli xan bir tərəfdən türk paşaları ilə qonşuluq münasibətlərini tənzimləmək, digər tərəfdən də viran qalmış yaşayış məntəqələrini bərpa edib cana gətirmək məsələsinin həllinə nail olmaq üçün ağıllı tədbirlər görməyə başladı. Lakin qonşu xanlıqlar arasında baş qaldıran çəkişmə-çaxnaşmalar buna imkan vermirdi. Duruş gətirə bilmək üçün xan Gürcüstandan kömək istəməli, Herakli və Teymuraza müraciət etməli oldu. Süleyman İzzi yazırdı ki, məhz elə bu məqsədlə də Həsənəli xan gürcü çarlarına bac verirdi.¹⁵

Ata və oğul Teymurazla Herakli Şərqdən və cənubdan İrəvan xanlığına hücum etmiş güclü ordunu geri oturtduqdan

sonra qaliblər simasında, sahibi-mütləq hüquqi ilə qayıdıb İrəvan qalasına girmək və burada hədsiz təntənə ilə qarşılanmaq ümidindəydilər. Lakin İrəvan xanı Hüseynəli və qala komendantı Abdulla xan buna icazə vermədilər.

Teymuraz İrəvandan bir az aralı Bardaxçı kəndində ancaq ki, düşərgə sala bildi. Haqverdi xanla Nəcəf xan ona müqavimət göstərmədən kəndlərdəki mal-mülkü qoyub qaçdılar. Kartli - Koxetiya qoşunları kəndləri talayıb dağıtdılar, ancaq qalaya daxil ola bilmədilər. Hüseynəli xan gürcü çarlarını qalaya buraxmasa da, onlara bac verməkdən imtina edə bilmədi. İrəvan xanının Kartli-Kaxeti çarlığına verdiyi bacın məbləği, miqdarı barəsində faktlar müxtəlifdir (100 min quruş, 40 min tümən, 5000 rubl, 6000 tümən, 3000 manat deyənlər, yazanlar var). Lakin məsələ bunda deyil, diqqətə dəyər odur ki, İrəvan xanları müstəqilliyi, heç olmasa yarı asılı vəziyyəti saxlamaq üçün mümkün olan bütün vasitələrdən bacarıqla, yetərincə istifadə etmişlər. Gah güclü bir qonşunun təcavüzünü dəf etmək üçün digər daha güclü qonşu ilə ittifaq bağlamış, gah da işgala məruz qalmamaq üçün qüruru, təəssübü zədələmədən bac verməyi rəva bilmişlər.

Hüseynəli xan qardaşı Həsənəli xanın xarici siyasətini davam etdirirdi. Xarici təhlükənin az-çox azaldığı anlarda o, xanlığın müstəqilliyini bərpa etməyə can atır, Herakliyə bac verməkdən imtina edirdi. Bu səbəbdən II Herakli iki dəfə dalbadal hücum çəkib (1765 və 1769) İrəvan xanını itaətə çağırırdı. Hər iki yürüşdə qanlı savaqlar olmasa da razılıq əldə edildi, II Herakli bac almaq üçün öz nümayəndələrini İrəvanda qoyub Tiflisə qayıtdı. 1770-ci ildə Gürcüstanda daxili vəziyyət gərgin idi. Bundan istifadə edərək Hüseynəli xan yenə asılılıqdan xilas olmaq, müstəqilliyi möhkəmləndirmək məqsədilə bac verməkdən imtina etdi. Gürcü çarının buna

*Göy məscid
qapısı və özü*

dözməyəcəyini yaxşı bilən İrəvan xanı qalanı möhkəmləndirməyə, müdafiə tədbirlərini gücləndirməyə başladı.

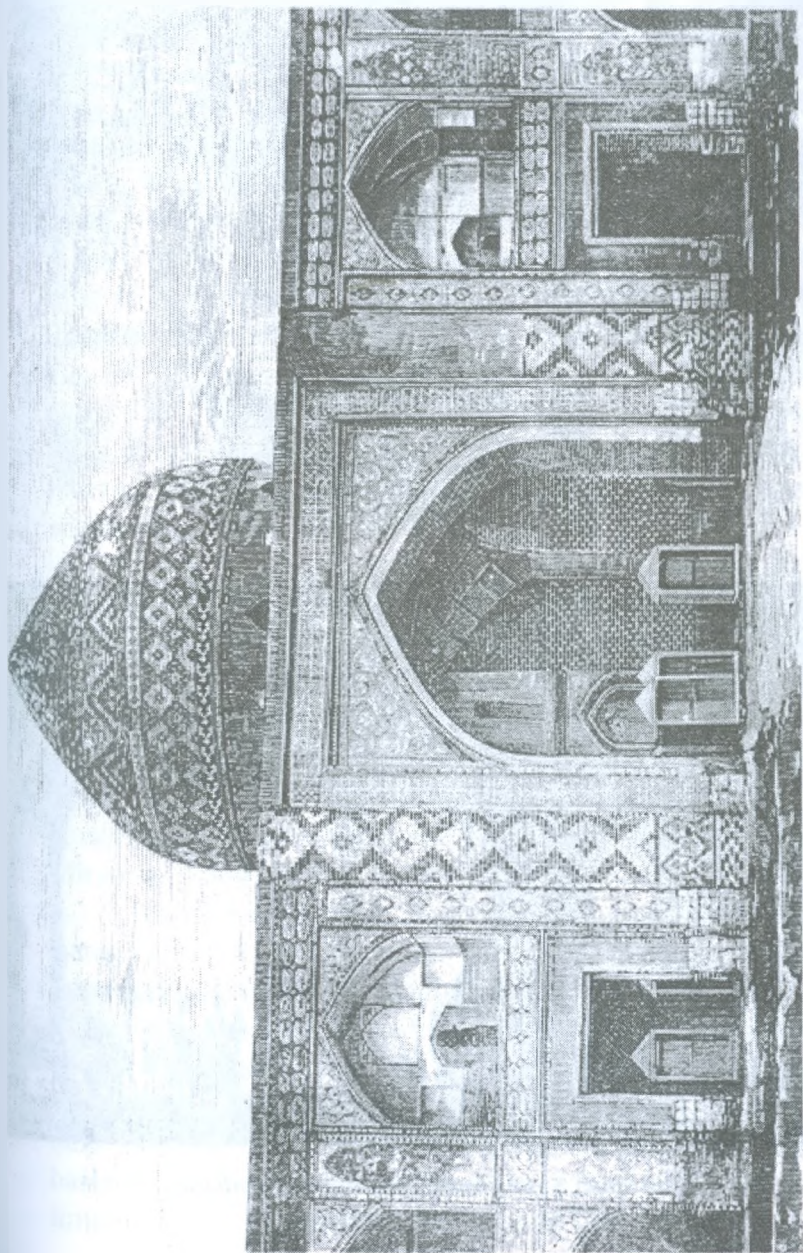
1779-cu ilin yayında (6 iyul) II Herakli İrəvan xanına “dərs vermək” xanlığı həmişəlik ram etmək məqsədilə 40 minlik güclü bir ordunu İrəvana doğru yeritdi. İrəvan qalası üç ay mühasirədə qaldı. Ətraf mahallar və kəndlər yerlə yeksan edildi, əhali talandı-çapıldı. 150 kənddən 30 minə yaxın əsir götürüb Gürcüstana apardılar.¹⁶ 1783-cü ildə Hüseynəli xan öldürüldü. Onu Qulaməli xan əvəz etdi. Onu da öldürdülər. Oğlu Məhəmməd xan II Heraklinin rəvacı ilə İrəvan xanı oldu. İrəvan xanlığının ən ağır, ən mürəkkəb dövrü başlandı. 1783-cü ildə Kartli-Kaxetiya Rusiyanın himayəsinə keçmişdi. İrəvan xanlığını gözlənilən bu təhlükədən xilas etmək üçün diplomatik səylər tələb olunurdu. Daxildə baş qaldıran üsyanı yatırtmaq üçün II Heraklidən kömək almaq lazım idi. 1785-ci ildə Umma xanın İrəvan xanlığına basqınına, Xoy, Naxçıvan, Qarabağ xanlarının hədələrinə cavab tapmalı idi. Bu biri tərəfdən də 1791-ci ildə Ağa Məhəmməd xan Qacarin Təbrizə gəlməsi xəbəri İrəvan xanını bərk narahat etmişdi.

Ağa Məhəmməd şah Qacar mərkəzi hakimiyyəti möhkəmləndirmək, sülh yolu ilə ayrı-ayrı xanlıqları bir dövlətin tərkibində birləşdirmək istəyində idi. Lakin müstəqil, yaxud da yarı asılı vəziyyətdə olan xanların öz hökmranlıqlarından könüllü əl çəkmək istəmədiklərini görüb silah gücünə məsələni həll etməyə başladı. Qardaşı Əliqulu xan hələ 1794-cü ildən başlayaraq İrəvan xanlığının birləşdirilməsi ilə bağlı danışıqlar aparırdı. O, hətta bu barədə Qukas katolikosa da müraciət etmişdi. Məhəmməd xan öz müstəqilliyini əldən vermək niyyətindən uzaq idi. Ağa Məhəmməd xan Qacarin böyük ordu ilə Tehrandan yürüşə çıxması xəbərini eşitcək İrəvan xanı güclü düşməni qarşılamğa hazırlıq görməyə

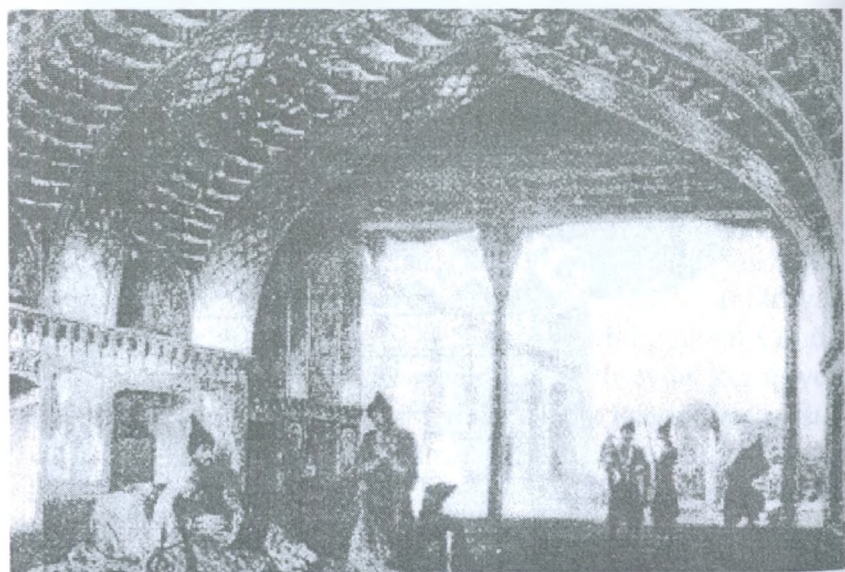
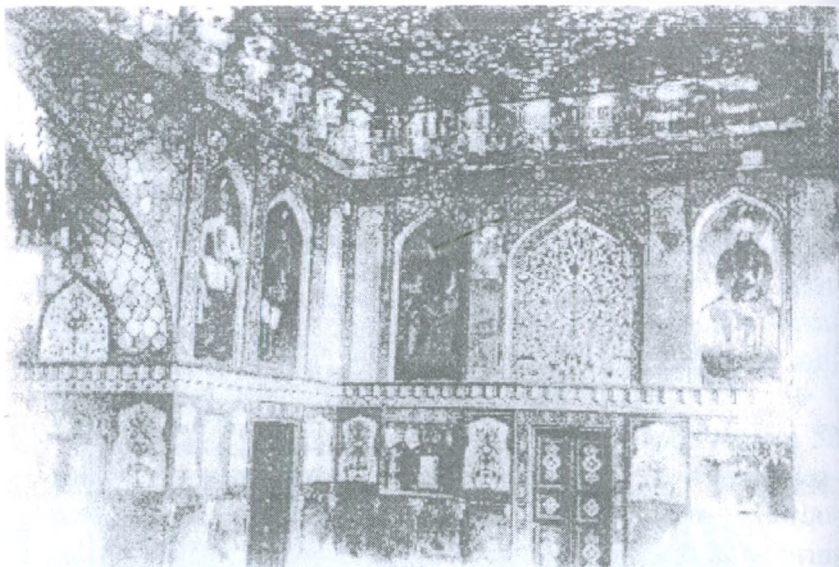
başladı. Yarı asılı vəziyyətini qoruyub saxlamaq üçün Məhəmməd xan qalanın anbarlarına yeddi illik ehtiyat taxıl gətirilməsinə dair tapşırıq verdi, qalaya 7000 nəfər əlavə əhali gətirtirdi. Vuruşa qadir olan hər kəs uşaqlarını mahalda, kənddə qoyub, yalnız arvadını qalaya gətirə bilərdi. Müttəfiqləri Gürcüstan çarı və Qarabağ xanından ümidini üzən Məhəmməd xan qalanı bərkitdi, xeyli ərzaq və döyüş sürsatı əldə etdikdən sonra xanlığın əhalisinin bir qismini də təhlükəsiz yerlərə göndərdi.¹⁷

1795-ci ilin yayında Ağa Məhəmməd xan Qacarin 50 minlik qoşunu üç istiqamətdə hücumu keçdi. İrəvana istiqamət götürən sol cinah qoşunlarına şahın qardaşları Cəfərqulu və Əliqulu xanlar başçılıq edirdilər. İrəvanın həndəvərində Cəfərqulu xan qardaşı Ağa Məhəmməd Qacarin məktubunu aldı. 4000 nəfərlik qoşunu və qardaşı Əliqulu xanı burada qoyub Gürcüstana yollanmalı idi. İrəvan üç həftə mühasirədə qaldı. Avqustun sonunda Məhəmməd xan müqavilə imzalayaraq Ağa Məhəmməd xanın himayəsini qəbul etdi.¹⁸ 1796-cı il noyabrın 6-da II Yekaterina öldü. Onu əvəz edən I Pavel İranla müharibəni dayandırdı. Rus qoşunlarını geri çağırdı. Ağa Məhəmməd xan Qacarin imkanları genişləndi. Məhəmməd xanı həbs edərək öz qardaşı Əliqulu xanı İrəvan xanı təyin elədi. Lakin 1797-ci ildə Ağa Məhəmməd xan öldürüldü. Fətəli şah Əliqulu xanın gözlərini oydu, kor qoydu və Məhəmməd xanı həbsdən azad edərək İrəvana qaytardı.¹⁹

XIX yüzilliyin başlanması da İrəvan xanlığına əmin-amanlıq gətirmədi. İşğalçı rus ordusu Cənubi Qafqaza soxulmuşdu. General Sisianov baş komandan olmuşdu. Car-Balakən, Gəncə “qələbələri”ndən sonra onun gözü İrəvan xanlığını hədəfə götürmüşdü. İrəvan xanlığı Cənub Qafqazda müstəsna coğrafi-siyasi məkan sayılırdı. Təkcə Rusiya, İran,

Irəvan sərdarının sarayı

*İrəvanda Sərdar sarayı və Sarayın şüşəbəndi,
yay iqmətgahı*

Türkiyə kimi dövlətlərin deyil, qonşu xanlıqların, ermənilərin də xüsusi marağı var idi burada. Çar Rusiyası Məhəmməd xanın “tərəddüdlərinə” bel bağlayaraq danışıqlar yolu ilə qalanı tutmaq, xanlığın bütün ərazisinə sahib olmaq istəyirdi. İran Məhəmməd xanın və onun qohumu sabiq Naxçıvan xanı Kəlbəli xanın müstəqillik iddialarına bir dəfəlik son qoymaq və bu yerləri əbədilik şah mülkü e'lan etmək xəyalindəydi. Ermənilər (Melik Abraham və yüzbaşı Qabriel və b.) General Sisianova yazırdılar ki, İrəvanda çox az döyüşçü var. Cəmi 3000 nəfərdi. Qaladakı tatarlarla, qaladan kənarında olan əhali ilə danışımışıq, söz veriblər, sizin ordu İrəvana gəlsə, hamısı təslim olacaq, çətinlik çəkmədən qalanı alıb şəhərə və xanlığa sahib ola bilərsiniz.²⁰

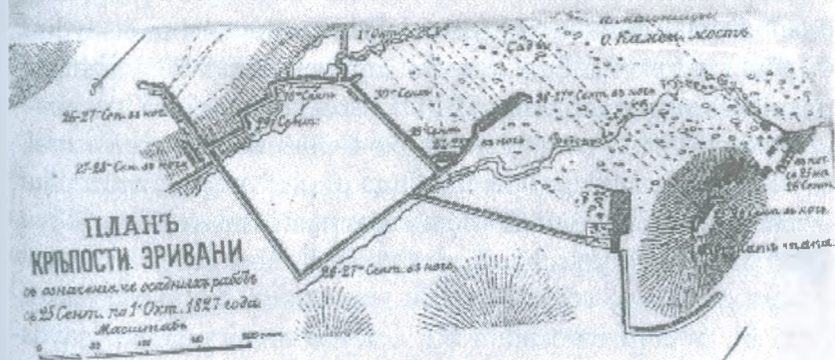
İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarını, Şorəyeli tutmaq, Araz çayı ilə Rusiya-İran ərazisini ayırmaq başlıca strateji xətt idi. 1804-cü il mayın 29-da rus qoşunları Loru-Pəmbəkdən keçərək əvvəlcə Gümrüyə, sonra Eçmiədzinə çatdılar. İyunun 19-da Qarakilsə kəndi yaxınlığındakı savaşa erməni könüllülərinin köməyi ilə rus qoşunu qalib gəlmişdi. General Sisanov bu qələbədən ruhlanaraq Məhəmməd xandan qalanı təslim etməyi tələb elədi. Məhəmməd xan danışıqları uzadır, Abbas Mirzənin, Fətəli şahın köməyə gəlməsini gözləyirdi.

İyulun 2-də Sisianov İrəvan qalasını mühasirə etdi. Sisianovun taktiki səhvlərindən bəcaqla istifadə edən Məhəmməd xan danışıqları uzatmaq yolu ilə öz məqsədinə nail oldu. İyulun 14-də Fətəli şah 15 min nəfərlik qoşunu ilə Abbas Mirzənin köməyinə çatdı. Məhəmməd xan artıq qalanın möhkəmləndirilməsi işlərini başa çatdırmışdı və 7 min sərbəzi 260 pulemyot, 2 topla rus korpusuna qarşı fəal savaşa başlamışdı. Sentyabrın 3-də Sisianov qalanın mühasirəsindən imtina edərək Gürcüstana gedən yolla geri qayıtmalı oldu.

İrəvanın ilk mühasirəsinə son qoyuldu. 1805-ci ildə Abbas Mirzə Məhəmməd xanı tutub İrana sürgün etdi. Mehdiqulu xan İrəvanın xanı oldu. Sonra onu Əhməd xan əvəz etdi. Nəhayət, 1807-ci ildən Hüseyn xanın adı İrəvanın son xanı, son sərdarı kimi tarixdə qaldı.

1805-ci il mayın 14-də Görükçay müqaviləsi ilə Qarabağ, mayın 21-də Şəki Rusiyaya qatılmışdı. Qarabağla birlikdə Qapan, Gorus, Megri və Sisyan rayonları da Rusiyaya birləşdirilmişdi. Mayın 30-da general Nesvetayev Şörəyelin mərkəzi Artiki tutdu. Oktyabrda Budaq Sultan Rusiyanın himayəsini qəbul etməli oldu. General-leytenant P.D.Sisianovu İbrahim bəy Bakıda öldürmüşdü (8 fevral 1806). Rus qoşunlarına Qafqazda general-feldmarşal İ.V.Qudoviç başçılıq edirdi. Türkiyə Rusiyaya qarşı müharibəyə başlamışdı⁸ (30 dekabr 1806). İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarını Rusiyaya təslim etdirmək Qudoviçin baş planı idi. Bu məqsədlə başlanmış danışıqlar nəticə vermədi. Qudoviç Şörəyel və Pəmbəkin müdafiəsini ayrıca bir dəstəyə tapşıraraq 6 min əsgər, 12 səhra topu ilə 1808-ci il sentyabrın 25-də Abarandan keçib İrəvana doğru irəlilədi.

İrəvan sərdarı Hüseynqulu xan 4 min atlı ilə rus qoşununun qarşısına çıxdı. Sentyabrın 29-da Əştərək yaxınlığında şiddətli savaş başladı. Sərdar qalaya geri çəkilməli oldu. Sentyabrın 30-da Qudoviç Eçmiədzini tutdu. Yerli ermənilər tərəfindən hər cür dəstək alan rus əsgərləri oktyabrın 3-də İrəvan qalası qarşısında istehkam qurdular. Hüseynqulu xan qalanın müdafiəsini qardaşı Həsənxana tapşıraraq düşməne arxadan zərbə vurmaq üçün bir dəstə atlı ilə Gərniçay ətrafına çəkildi. Oktyabrın 9-da rus əsgərləri qalanı mühasirəyə aldılar. Qudoviç general-mayor Nebolsini Qarabağdan çağırtdırıb tapşırıq verdi ki, Fətəli şahla Abbas Mirzənin İRƏ-

Генералъ Александръ Мушкетеръ
 Крѣпостной Инженеръ Окуневъ 1827.

Iravan qalasının planı

vana köməyə gələ bilməməsi üçün Naxçıvanı tutsun. Noyabrın 1-də Naxçıvanı tutdular. Bu qələbədən ruhlanan Qudoviç İrəvan qalasını döyüşsüz almaq ümidi ilə diplomatik danışıqlara, məktublaşmağa başladı.

Qudoviç rus qoşunlarının bu yerlərə “xeyirxah” məqsədlə gəldiyini dönə-dönə bəyan edir, İrəvan əhlinə “. həyatınız şəhəri təslim etmək”dən asılıdır, könüllü təslim olsanız sağ-salamat qalar, mal-mülkünüzə sahib olarsınız, deyirdi. Məktublarında Həsən xana vədlər verir və yazırdı: “Qarınla birlikdə İrana keçmək istəsəniz sizə hər cür imkan yaradılacaq. Qalmaq istəsəniz. İrəvan xanı təyin olunmağınız haqqında təqdimat verəcəyəm”. General-feldmarşal özünü çox ağıllı sərkərdə və diplomat yerinə qoyaraq “sadəlvəh” Həsən xana məsləhət verir, noyabrın 12-də göndərdiyi məktubda yazırdı: “Siz qalanı müdafiə etmədən təslim etsəydiniz günahkar sayıldınız. Siz onu layiqincə müdafiə edirsiniz”.

Rus generallarının XVIII əsrin sonu və XIX əsrin əvvəllərində İrəvan xanları ilə bu səpkili danışıqları və məktublaşmaları ciddi maraq doğuran ayrıca və geniş mövzudur. Bu ənənə daha əvvəllərdən başlamışdı. Hələ 1722-ci il iyunun 15-də I Pyotr Azərbaycan dilində nəşr etdirdiyi “manifest”də Şirvan və Xəzərsahili vilayətlərin sakinlərinə yazırdı ki, mənim məqsədim bu yerlərdə əmin-amanlıq, qayda-qanun yaratmaqdır. Qudoviç də bu ənənəni davam etdirərək İrəvan əhlinə, Həsən xana vədlər verir, bununla kifayətlənməyərək eyni məzmunlu məktublarla Vedi camaatına və Aslan Sultana, Uluxanlı sakinlərinə və Məmməd Hüseyin bəyə, Dəvəli əhlinə və Hübət yüzbaşıya, Sədərək əhalisinə və Məmməd Sultan ağaya müraciət edir, buraya ancaq xeyirxah məqsədlərlə gəldiyini vurğulayır və onları İrəvan qalasının müdafiəsinə və Həsən xana kömək etməməyə çağırırdı.

Qudoviç təkəbbürlə yazdığı hədə-qorxulara, riyakarlıqla qələmə aldığı vədlərə istədiyi cavabı ala bilmədi. Onun müraciətləri və məktublarına Həsən xanın, Uluxanlı, Vedi, Dəvəli, Sədərək müsəlmanlarının cavabı sərt, qısa və anlaşıqlı idi. “Ərz edirsiniz ki, öz padşahınızdan İrəvan qalasını fəth etməyə dair göstəriş alıbsınız. Məlumunuz olsun ki, biz də onu müdafiə etmək haqqında öz padşahımızdan (oxu Allahımızdan) tapşırıq almışıq”.

General-feldmarşal 30 il komandanı olduğu ordusu ilə qürrələnsə də İrəvan qalasının müdafiəçiləri qarşısında nüfuzunu itirirdi. Qudoviç son məktubunu yazdı: “Mən qala divarları altında qalaram, ancaq geri çəkilmərəm. Möhtərəm Komendant, qala sakinləri, qalanı dərhal könüllü olaraq mənə təslim etməlisiniz”.

Son məktub cavabsız qaldı. Qala təslim olmadı, qalib gəldi. 1808-ci il noyabrın 30-da rus qoşunları İrəvanı tərk etdilər. Dekabrın 1-də general Nebolsinin qoşun dəstəsi Naxçıvandan getdi. 1813-cü il oktyabrın 12 (24)-də imzalanan Güllüstan müqaviləsi ilə Loru, Pəmbək, Şəmşədil, Zəngəzur və Şörəyel qəzaları Rusiyaya qatıldı. Beləliklə indiki Ermənistanın şimal qəzaları Rusiya imperiyası tərəfindən ilhaq olundu.

Cənubi Qafqazın, xüsusilə də Şimal Azərbaycanın və onun ayrılmaz hissəsi olmuş indiki Ermənistan ərazisinin işğal olunmasında rus qoşunlarına ermənilərin köməyi az olmayıb. XIX əsrin ilk illərindən başlayaraq ermənilər rus qoşunlarına bələdçi, cəsus, tərcüməçi olmaqla, hər cür maddi yardım göstərməklə yanaşı həm də könüllü silahlı dəstələr kimi bu ordu sıralarında vuruşdular. 1804-cü ildə rus ordusu İrəvana hücum edəndə ermənilərin 100 nəfərdən ibarət si-

lahlı könüllü silahlı dəstəsi bu korpusun avanqardı sayılırdı. Dəstə hələ iyunun 10-da kiçik Qarakilsə döyüşündə İrəvan sərdarının qoşunlarına qarşı “misilsiz şücaət” göstərmişdi.

İrəvan qalasını mühasirəyə almış rus korpusuna Pəmbək-Abaran yolundan döyüş sursatı, ərzaq gətirmək çətin və təhlükəli idi. Bu yerlərə yaxşı bələd olan Melik-Abovun oğlu Rostam bu çətin işi öz öhdəsinə götürmüşdü. Dəfələrlə bu yoldan Rus ordusuna silah, döyüş sursatı, ərzaq çatdıran Rostam İrəvanın müdafiəçiləri tərəfindən yaxalananda da yaranmasına baxmayaraq öz silahlı dəstəsilə birlikdə vuruşur, təslim olmaq istəmirdi. Əlbəttə, Rostam yaxalandı, cəzasını aldı. Lakin onun və dəstəçinin məhv olmasının rus zabitləri üçün heç bir mənası yox idi, çünki o, öz missiyasını başa çatdırmışdı.

Qazax-Şəmşədil tərəfində Qriqor Manuçaryan 500 nəfərlik silahlı könüllü atlılar dəstəsi ilə rus ordusuna qoşularaq Gəncənin tutulmasında, İrəvana birinci və ikinci hücumda hədsiz qəddarlıq, qırğın törətdi. 1804-cü ilin payızında Loru-Pəmbək erməniləri könüllü dəstələrlə rus ordusuna qoşuldular. Noyabr ayında 13 erməni kəndinin sakinləri qarakilsə döyüşündə rus ordusunun sıralarında müsəlmanlara qarşı vuruşurdular. Adı çəkilən Rostamın atası ağa Melik-Abov da oğlunun ölümündən sonra 50 atlı ilə bu döyüşdə rusların köməyinə gəlmişdi.

Rus korpuslarının İrəvana birinci və ikinci hücumları zamanı sərdar Hüseynqulu xanın və qardaşı Həsən xanın əlahiddə dəstələri Tiflis-İrəvan yolunu ciddi nəzarət altında saxlayırdılar. Rus qoşununa hərbi sursat, ərzaq gətirən dəstələr yolda məhv edilir, gətirdikləri yük ələ keçirilirdi. Bu səbəbdən Qudoviçin əsgərlərinin vəziyyəti xeyli ağırlaşmışdı. Yerli ermənilər bu sahədə də rus ordusuna köməyə qalxmış-

dılar. Onlar öz qan qardaşlarının bədbəxtliyinə görə çox mü-təəssir olmuşdular.²¹

Hətta İrəvan qalasında girov saxlanılan ermənilər rus korpusu zabitlərinə gizli məktublar göndərir, ehtiyat üçün saxladıqları taxıl quyularının yerini onlara bildirirdilər. Eçmi-ədzin kilsəsi daha çox canfəşanlıq edirdi. Kilsə İrəvanı mü-hasirəyə alan rus qoşunlarına 2175 somar buğda, 1000 somar un, 300 somar yarma və xeyli başqa ərzaq məhsulu vermiş-di.²² Şəmşəddil, Loru-Pəmbək, Şörəyel rayonlarının erməni-ləri İrəvanı mühasirədə saxlayan korpuslara silah, döyüş sur-satı, ərzaq daşımaq üçün rus əsgərlərinə araba, at, öküz ve-rir, yaralı rus əsgərlərini evlərində saxlayıb müalicə edirdi-lər. İrəvan xanlığını xristianlaşdırmaq siyasəti bu sahədə də öz təcəssümünü tapmışdı.

Gülüstan müqaviləsindən sonra Qafqazda yaranan sa-kitlik nisbi idi. “Şərq məsələsi” hələ də səngimək bilmirdi. İngiltərə İranda Rusiya əleyhinə siyasəti gücləndirir, “Teh-ran müqaviləsi” (25 noyabr 1814) vasitəsi ilə şahı Gülüstan müqaviləsinin şərtlərini pozmağa, itirdiyi torpaqları qaytar-maq üçün müharibəyə başlamağa təhrik edirdi. Məqsədi Ru-siyanı zəiflətmək, onun diqqətini Yaxın Şərq, Balkanlar və Orta Asiya problemlərindən yayındırmaqdan ibarət idi. Bu siyasəti ilə İngiltərə həm də Türkiyənin və onun ordusunun Rusiyaya qarşı savaşa hazırlaşmaq üçün möhlət qazanmasına kömək etmək istəyirdi. Türkiyə, əlbəttə, Qafqazın ruslar tə-rəfindən işğal olunması faktı ilə əsla razılaşa bilmirdi.

İran Şimali Azərbaycanda, Cənubi Qafqazda öz itiril-miş nüfuzunu bərpa etmək üçün əlverişli fürsət axtarırdı.

Təkcə İngilis diplomatları deyil, doğma vətənlərini tərk edərək İranda sığınacaq tapmış Azərbaycan xanları. Xanlıqların din xadimləri də işğalçılara qarşı ayağa qalxmağa, xalqın mənliliyinə vurulmuş ləkəni silib atmağa çağırırdılar. Vəlihəd Abbas Mirzənin də bu məsələdə öz şəxsi marağı var idi. Ruslarla yeni müharibədə qazanılan qələbə onun zəifləmiş nüfuzunun qaytarılmasına səbəb ola bilərdi. Rusiyaya qarşı yeni müharibəyə başlamaq məsələsinə Fətəli şahın özü başqa mövqedən yanaşır, qalib gələcəyinə əmin ola bilmirdi. Lakin daxili və xarici təzyiqlər onu öz mövqeyini dəyişməyə məcbur etdi.

Çar Rusiyasının başlıca məqsədi İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarına sahib olmaqla öz ərazisini xeyli genişləndirmək, Arpa, Araz və Kür çayları ilə iki dövlət arasında sərhəd xəttlərini ayırmaq idi. Bu məqsədə Rusiya dinc yolla, İranla münasibətləri tənzimləmək yolu ilə nail olmaq istəyirdi ki, əsas diqqəti Türkiyəyə yönəldə bilsin. Elə buna görə də Əlahiddə Qafqaz korpusunun komandiri general A.P.Yermalov 1817-ci ilin aprel ayında 203 nəfərlik bir nümayəndə hey'əti ilə İrana yollandı. Nümayəndə hey'əti İrandan sərhədləri pozmadığı, rus əsirlərini qaytarmadığı, Rusiyaya dost münasibəti bəsləməyi, Təbrizdə diplomatik, Rəştdə isə ticarət nümayəndəliyi açmağı və bütün bunlarla yanaşı, rus-türk müharibəsi baş verdikdə türklərə kömək etməməyi tələb edirdi. Yermalov hətta, Mıqri qəzasını da Rusiyaya qaytarmadığı təklif etmişdi. Fətəli xanla Abbas Mirzə təkliflərin hamısını rədd etdilər. Rusiyanın elçiləri İrandan əliboş qayıtdılar. 1826-cı ilin fevralında I Nikolayın elçisi A.Menşikov da Tehrana gələrək Rusiya ilə münasibətlərin tənzimlənməsi barəsində danışıqlar aparmaq istədi. Lakin onu ev dustağı kimi saxladılar. İyulun 15-də Fətəli Şahdan Rusiyaya qayıtmaq

üçün icazə alıb, Peterburqa yola düşdü.

İmperatorun səlahiyyətli elçisi A.Mensikov İranda müharibəyə hazırlaşdıqları xəbərini hələ heç Peterburqa çatdırıb bilməmişdi. O, Tehrandan Tiflisə doğru yenicə yola çıxmışdı ki, İrəvanın son sərdarı, 80 yaşlı Hüseynqulu xan öz atlıları ilə birlikdə qaladan çıxıb rusların Abarandakı Mirak mühafizə dəstəsinə hücum etdi (16 iyul 1826). Sərdarın atlıları, qardaşı Həsən xanın dəstəsi rus əsgərlərinə, erməni könüllülərinə dalbadal ciddi zərbələr endirdilər. Rus qoşunları tab gətirməyərək geri çəkilib Gümrüyə getdilər. İrəvan qoşunu Pəmbək və Şirak qəzalarına daxil oldu. Həsən xan Şirakdan, Qarakilsədən, Sübhanqulu xan Balıqlıdan, Tağı xan Çiçək kəndindən rus əsgərləri və ermənilərin könüllü dəstələrini qovub geri oturdular.

Sözün əsl mənasında işğalçılara qarşı xalq azadlıq hərəkatı başlamışdı. Hüseynqulu xan Qazax ağalarına məktub göndərərək onları da azadlıq hərəkatına qoşulmağa, işğalçı ordunu ölkədən qovub çıxarmağa çağırırdı. İrəvan xanının qoşunları Pəmbəkdə: Şirakda, Göyçə gölü sahillərində rus qoşun birləşmələrinə qarşı fədakarlıqla vuruşdular. Pəmbək və Şörəyel vilayətləri artıq İrəvan sərdarı Hüseynqulu xanın tabeliyində idi. Sərdarın əsas qüvvələri Göyçə gölü sahillərindəki düşərgədə yerləşmişdi. İrəvan xanının qoşunları böyük rus imperiyası üçün təhlükəli qüvvəyə çevrilmişdi. Hüseynqulu xan qalib qoşunu ilə gəlib Şəmşəddil ərazisinə çatmışdı, Şəki xanı və Car-Balakən qoşunları ilə birləşərək Gürcüstana hücum etmək planı da var idi.

Bu təhlükənin qarşısını almaq barədə I Nikolay qəti tədbirlərə əl atdı. Rusiya ordusunun baş qərargah rəisi Qraf Dibiç Tiflisə gəldi. General-mayor Denis Vasilyeviç Davıdov çar zabiti A.Y.Sevarsamidzeni əvəz etdi. Təcrübəli general

İrəvan xanımları

Pəmbək, Şirak və Abaran qəzalarından İrəvan xanının qoşunlarını çıxarmaq haqqında əmrə əməl edərək sentyabrın 19-dan hücum keçdi. Sentyabrın 21-də Abaranın Mirak kəndi yaxınlığında Həsən xanın 4000 atlısı ilə D.Davidovun qoşunu arasında qanlı döyüş başladı. Sentyabrın 22-də xanlığın qoşunları geri çəkilməli oldu. Hüseyinqulu xanın özü də Göyçə gölünün şimal sahilindən qayıdıb İrəvana gəldi. Denis Davidov ilk uğurlardan ruhlanaraq xan qoşunlarının izi ilə İrəvana tələsir, qalanı ləngimədən fəth etmək istəyirdi. Lakin istəyi göydən asılı qaldı. Yermalovun əmri ilə Cəlaloğluna qayıtmalı oldu. Qış yaxınlaşırdı, İrəvanı işğal etmək planı hələ işlənib başa çatdırılmamışdı. Üçüncü hücum 1827-ci ilin yazınadək təxirə salındı.

Peterburqda və Əlahiddə Qafqaz korpusunun qərargahında bütün qış boyu İrəvanın işğal edilməsi planı üzərində işlədilər. Plan iki variantda hazırlandı və 1827-ci ilin yazında təsdiq edildi. Yermalov da öz təkliflərini təqdim etdi. Onun təklifinə görə İrəvanı təslim etmək üçün leyb qvardiyasının yığma polku, Qafqaz qrenadyor briqadasının üç polku, Şirvan və Tiflis piyada batalyonları, 8-ci pioner batalyonu, 20-ci diviziyanın 4 polku, Nijeqorod draqun süvari polku, ikinci ulan süvari diviziyası, Qara Dəniz və Don süvari kazak polkları, 76 top bu hücumda iştirak etməli idi. Yermalovun bu planını çar I-ci Nikolayın özü təsdiq etdi. Ancaq planın həyata keçirilməsi Yermalova nəsib olmadı. 28 mart 1827-ci il tarixli fərmanı ilə çar I-ci Nikolay onu Əlahiddə Qafqaz korpusu komandanı vəzifəsindən azad etdi. Elə həmin fərmanla general adyutant İ.F.Poskeviç bu vəzifəyə təyin olundu.

Rus ordusu Əlahiddə Qafqaz korpusunun qoşunları yeni komandanın əmri ilə 1827-ci ilin yazında İrəvana 3-cü və sonuncu hücum əməliyyatına başladı. Aprelin 7-də general

Benkendorfun başçılığı ilə korpusun bir hərbi birləşməsi keşiş Nerses Əştərəklinin müşayiəti ilə Cəlaloğludan çıxaraq Pəmbək-Abaran yolu ilə Eçmiədzinə və İrəvana tərəf hərəkət etdi. Aprelin 13-də Eçmiədzini tutdular. Benkendorfun əsgərləri dörd gün davam edən qanlı döyüslərdən sonra aprelin 27-də İrəvana çatıb qalanı mühasirəyə aldılar. Korpus komandanı general Paskeviç iyunun 8-də Eçmiədzinə gəldi. Gətirdiyi qoşunda 4800 piyada, 1100 süvari əsgər, 26 top var idi.

Vəziyyətlə tanış olduqdan sonra Paskeviç bu qənaətə gəldi ki, uzaqvuran ağır topları Tiflisdən gətirənədək qalanı tutmaq olmayacaq. Buna görə də general Krasovskinin 20-ci diviziyasını müdafiə xəttində saxlayaraq qalan qüvvələri Naxçıvana yeritdi. İyunun 26-da Naxçıvanı tutdular. İyulun 1-də Abbasabad qalasını mühasirəyə aldılar. Qala qarnizonu 6 günlük mühasirədən sonra iyunun 7-də təslim oldu.

General Krasovski İrəvan qalasının mühasirəsində uğur qazana bilmədi. Qala mərdliklə müdafiə olunurdu. Rus qoşunlarının vəziyyəti ağırlaşdı. Mindən artıq rus əsgəri xəstələnib sıradan çıxmışdı. Paskeviç iyulun 1-dən qalanın mühasirəsini dayandıraraq qoşuna istirahət verməyi məsləhət bildi. Paskeviç Naxçıvan və Abbasabadda da kiçik bir qüvvə saxlayaraq qoşuna istirahət vermişdi. Abbas Mirzə məqamdan məharətlə istifadə edərək danışıqlara başlamaq təklifi ilə xeyli vaxt qazandı. İyulun 21-də danışıqlar başlandı. Lakin avqustun 4-də Abbas Mirzə 30 min nəfərdən ibarət böyük bir qüvvə ilə Arazı keçərək gəlib Əştərəyi tutdu. Avqustun 15-də Eçmiədzini mühasirəyə aldı. Erməni qasidləri general Krasovskiyə xəbər çatdırdılar. O, Abaran düşərgəsindən üç min rus əsgəri, 100 erməni, 40 gürcü könüllüsü götürüb Eçmiədzini və onun qarnizonunu xilas etməyə gəldi. Avqustun

17-də Oşakanda dəhşətli savaşı oldu. Döyüş meydanı insan cəsədləri ilə doldu. Rus qoşunları bütövlükdə məhv olmaq təhlükəsi qarşısında idi. Lakin elə bu həlledici anda Abbas Mirzənin qoşununda olan topçu Hakop Harutyunyan gözlənilmədən müsəlman döyüşçülərini aramsız top atəsinə tutdu. Xəyanət döyüşün müqəddəratını həll etdi. Hakopu tutub cəzalandırdılar. Ancaq bunun əhəmiyyəti yox idi. Krasovski müdafiə xəttini yararaq Eçmiədzinə gəlmişdi.

Poskeviç də Oşakan döyüşü haqqında xəbər tutub Korpusun əsas qüvvələrini Eçmiədzinə yeritdi. Abbas Mirzənin qoşunu Arazın o tayına adlanmışdı. Sentyabrın 12-də rus qoşunları Sərdarabad qalasına doğru yeridilər. Bir gün sonra Krasovskinin əsgərləri də onlara qoşuldu. Korpusun digər hissələri də qala ətrafına toplandı. Tiflisdən gətirilən ağır toplar qalanı atəşə tutdu. Sentyabrın 19-da qalanın cənub hissəsi çökdü. Həsən xan qalanın müdafiəsinin mümkün olmayacağına əmin olduğundan Sərdarabadı tərk etdi. Sentyabrın 20-də Sərdarabad qalası təslim oldu.

Sərdarabad qalası İrəvan sərdarının təkidi ilə tikilmişdi. Eçmiədzinin 20-25 km. aralı geniş bir düzənlikdəydi. İrəvana gedən yolun üstündə düşmən hücumlarının zərbəsini birinci olaraq bu qala öz üzərinə götürürdü. Qalanın dördkünc divarları üstündə qüllələr, bu qüllələrdə də toplar qoyulmuşdu. Qüllələrdən boylanan keşikçilər düşmənin gəldiyini uzaq məsafədən asanlıqla görür və topları işə salırdılar. İrəvan qalasında olduğu kimi, burada da qoşa divarlar müdafiə qabiliyyətini xeyli artırır. Qalaya **giriş** üçün geniş darvazalar qoymuşdular. Sərdarabadda indi əməlli-başlı bir tarix muzeyi fəaliyyət göstərir. Qalanın ruslar tərəfindən alınması, sonra XX əsrin əvvəlində türklərə qarşı döyüş səhnələri, erməni silahlı qüvvələrinin "bənzərsiz qəhrəmanlığı"

*Çörek bişiren ana və bacılarımız.
İrəvan*

haqqında “sənədlər və materiallar” burada qabarıq şəkildə, nümayiş etdirilir.

Rus qoşunlarının bütün qüvvəsi İrəvana döndü. Hüseynqulu xan qalanın müdafiəsini qardaşı Həsən xana tapşıraraq kiçik bir süvari dəstəsi ilə qaladan çıxdı. Məqsədi 8-9 min nəfərlik süvari yığıb düşməyə arxadan zərbə vurmaq idi. Lakin ruslar Sərdarın bu planını həyata keçirməyə imkan vermədilər. Sentyabrın 25-dən ağır toplar qalaya mərmilər yağdırmağa başladı. Qala ciddi müqavimət göstərirdi. Rus qoşunları, erməni könüllüləri böyük sayda itkilər vermələrinə baxmayaraq getdikcə qala divarlarına yaxınlaşmaqdaydılar.

Aravermək bilməyən top atəşləri altında tarixi İrəvan qalası sentyabrın 30-dan oktyabrın 1-nə keçən gecə təslim oldu. Qaladan daha atəş səsleri eşidilmirdi. Səhər tezdən rus əsgərləri qalaya daxil oldular. Həsən xan 200 əyanla birlikdə qalada öz qardaşının tikdirdiyi məscidə sığındı. General Krasovskinin özü onu tərksilah etdi. Qalanın dörd bayrağı bütün silah rus korpusunun ixtiyarına verildi. Paskeviç qələbə şərafinə parad keçirmək barədə əmr verdi. Sentyabrın 8-də Sankt-Peterburqdakı qış sarayının kilsəsində imperatorun iştirakı ilə dua mərasimi İrəvan qalasının fəthinə həsr olundu. Cənubi Qafqazın işğalı İrəvan qalasının süqutu ilə başa çatdı. 1828-ci il fevralın 10-da Türkmənçay müqaviləsi imzalandı. Araz Azərbaycanı iki yerə bölən sərhəd oldu. Şimali Azərbaycanda, onun tərkib hissəsi olan indiki Ermənistanda tarix yeni mərhələsi başlandı.

İrəvanı ruslar 1827-ci il oktyabr ayının 1-də tutmuşdular. Beş gün sonra oktyabrın 6-da general Paskeviç “Müvəq-

qəti idarə” yaratmaq haqqında əmr verdi. İdarə yenicə işğal olunmuş İrəvan və Naxçıvan xanlıqları ərazisində sabitliyi və təzlükəsizliyi tənzimləməli, möhkəm qayda-qanun yaratmalı, mövcud daxili imkanların hamısını Rusiya-İran müharibəsində Qafqaz korpusunun qələbəsinə yönəltməli idi. İdarənin məmurları müstəmləkəçilik, şovinizm və xristianlaşdırma siyasətinin tələblərinə tam uyğun şəkildə seçilmişdi. General-leytenant Krasovski, erməni keşişi Nerses və İrəvan qalasının rəisi Borodin əhalisinin böyük əksəriyyəti azərbaycanlılardan ibarət olan geniş bir ərazidə “hakimi mütləq” olmuşdular.

Güney Qafqazın ruslar tərəfindən işğal edilməsi başa çatanda təkcə İrəvan qəzasında 85 min müsəlman olub. Burada cəmi 22.500 erməni yaşayırmış. Milli tərkibdəki bu nisbətə baxmayaraq müvəqqəti idarə iki rus və bir erməni ixtiyarına verilmişdi. Bəlkə 85 min azərbaycanlı əhalisi arasında münasib “kadr” tapmaq mümkün olmayıb? Belə düşünmək sadələşmə olardı. Bu addım indiki dillə deməli olsa, kadr çatışmazlığı üzündən deyil, xristianlaşdırma siyasətinin təkidi ilə atılmışdı. İrəvan və Naxçıvan əhlinə, Nerses Aştaraketski, Krasovski, Borodin səviyyəsində və onlardan da zabitəli, dərrakəli insanlar çox olub. Bunu sübut etmək üçün bircə fakt da kifayət edərdi.

A.S.Qriboyedov iki dəfə İrəvanda olub (1819 və 1828-ci illərdə). Nerses Aştaraketski, Krasovski, Borodin harada qalmışdır ki, rus diplomatını Məmməd xan, Əhməd xan, Paşa xan qarşılayırdı. 1819-cu ildə olduğu kimi, 1828-ci ildə də Qriboyedov ancaq Məmməd xanın evində qalır, onun mehmanı olurdu. 1828-ci il sentyabrın 19-da Əhməd xan Qriboyedovu qonaq dəvət edir, onun şərəfinə təntənəli, dəbdəbəli, çox zəngin ziyafət düzəldir. Süfrəyə 30 növ yemək gətiril-

İrəvan 1916.
İrəvanlı qadın öz qızı ilə

məsindən, zərlə bəzədilmiş boşqablarda çeşidlərinin sayılması mümkün olmayan ləvinbələvin şirniyyatlar təklif edilməsindən heyranlıqla bəhs edən şair yazırdı ki, bütün bunları mən ilk dəfə görürdüm, bütün bunlar mənim üçün yenilik idi.

Zadəgan azərbaycanlıların zabitə və dərrakəsinə, həyat fəlsəfəsi və üstün nüfuzuna heyran qaldığını Rusiyanın böyük şairi, diplomatu və hətta ermənipərəstlikdə ad çıxarmış ziyalı A.S.Qriboyedov uşaqlara xas olan bir səmimiliklə etiraf edirdi. Lakin bu insanların doğma vətəni olan İrəvanın ruslar tərəfindən tutulmasına paradlar, mükafatlar, adlar və medallar, hətta imperatorun iştirakı ilə təntənəli mərasimlərin həsr olunması bambaşqa bir halətdən xəbər verirdi. Elə həmin o təntənələrdə çox məkrli bir siyasətin bünövrəsi qoyulurdu. Müstəmləkəçi imperiya ilə davakar şovinizmin mənafeyi üst-üstə düşmüşdü. Azərbaycanın qərb bölgəsindəki Ağababa, Şörəyel, Loru-Pəmbək, Qaraqoyunlu, Göyçə, Dərəçiçək, İrəvan, Zəngibasar, Qəmərli, Vedibasar, Şəhur-Dərələyəz, Zəngəzur torpaqlarında xristian erməni dövlətinin maketi quraşdırılırdı.

Bu məkrli strategiyanın məqsədi və mahiyyətini bilənlər az olmayıb o zaman. X.Abovyan hədsiz sevinclə deyirdi ki, ermənilərdən ötrü İrəvan qalasının süqutu günaha batmış insan üçün cəhənnəmin tar-mar olmasından da qiymətli bir hadisədir.²³ Onun sözüne qüvvət verən H.Tumanyan da bir qədər sonralar yazırdı ki, İrəvan ermənilər üçün cəhənnəm qalası idi. Qalanın süqutu ilə erməni xalqı cəhənnəm əzabından xilas oldu. Ermənilər öz arzularına çatdılar. Onların həyatı və tarixində yeni mərhələ başlandı.²⁴ Tarixçi alim Z.Qriqoryan İrəvan qalasının süqutunu Rusiyanın yeni-yeni müstəmləkələrə sahib olmaq strategiyasına, ermənilərin yeni dövlət qurmaqla bağlı əzəli arzusuna tam uyğun hadisə hesab

edərək yazırdı ki, qalanı tutmaq rus əsgərlərinin və erməni fədailərinin şücaəti sayəsində mümkün oldu.²⁵ Dekabrist Laçinov da sevinirdi ki, İrəvan qalasının süqutunu toy-bayramla qarşılayanlar olub.²⁶

Şəxsiz, onların sırasında General Paskeviçin ayrıca yeri var idi. Əvvəla, Sisianov və Yermalov kimi komandanlardan fərqli olaraq İrəvan qalasını tutmaq ona nəsib olmuşdu. İkincisi, bu qələbə münasibətilə ona “İrəvanski” adı da verilmişdi.

“Müvəqqəti idarə”ni təşkil edən, onun “nizamnaməsi-ni” hazırlayıb təsdiqləyən də məhz Qafqaz ordusunun baş komandanı Paskeviç-İrəvanskinin özü idi. İdarə bilavasitə baş komandanın tabeliyində fəaliyyət göstərir, ərazidəki vər-dövlət, mal-mülkün hesabatını aparır, bunların hamısını rus hökumətinin istifadəsinə verir, ordunu ərzaqla təmin edirdi. Başqa, daha ciddi bir tapşırıq da verilmişdi. Müvəqqəti idarə Arazın sağ sahilindəki bütün tayfaları Rusiya hökumətinə tabe etdirməli, həm də könüllü silahlı dəstələr yaradaraq Rus ordusunun sərəncamına göndərməli idi. Bir sözlə, müharibədə qələbəyə nail olmaq üçün tələb olunan bütün tədbirlərin həyata keçirilməsini, müsəlman vilayəti daxilində “ədalətli” münasibətlərin təmin olunmasını Paskeviç üç nəfər xristianın şəxsində müvəqqəti idarəyə tapşırmışdı.

İnzibati ərazi quruluşunda xanlıq dövründəki mahal bölgüsü saxlanılırdı. İdarəetmə bu bölgü sistemi əsasında aparılırdı. Naxçıvanda hətta xan dövrünün məmurları öz əvvəlki vəzifələrini, müvəqqəti də olsa, yerinə yetirirdilər. Lakin müvəqqəti idarənin fəaliyyəti baş komandanı qane etmirdi. General Krasovski az qala bütün səlahiyyəti Nerses Aştaraketsiyə vermişdi. Bu fürsətdən istifadə edən Nerses ancaq millətçi şovinist siyasəti yeridir, qanunsuz hərəkətlərə yol

İrəvan
XI ordu şəhərə daxil olur 1920.

verir, həmçinin azərbaycanlıların hüquqlarını açıqcasına tapdalayır, onların haqlı narazılıqlarına səbəb olurdu. Baş qərar-gah rəisi qraf Dibiçə göndərdiyi raportunda general Paskeviç bütün bunların səbəbini general Krasovskinin səriştəsizliyi, keşiş Nersesə həddindən artıq üz verməsi ilə izah edirdi.

“Müvəqqəti idarə” sistemi cəmi doqquz ay davam etdi. I Nikolayın sərəncamı ilə hələ 1827-ci ilin oktyabr ayından sarayda yeni işğal olunmuş İrəvan və Naxçıvan torpaqlarının statusu, idarə olunma qaydaları barədə layihə hazırlanırdı. Bu məqsədlə ayrıca komissiya da yaradılmışdı. Komissiyanın hazırladığı layihədə İrəvan və Naxçıvan xanlıqları ərazisində “Müvəqqəti idarə” əvəzinə yeni idarə yaratmaq təklif olunurdu. Yeni idarə yenə Paskeviçin tabeliyində qalmalı və beş nəfərdən ibarət olmalı idi. Buraya yeni yaradılan vilayətin hərbi rəisi, yüksək rütbəli iki rus zabiti və məşvərətçi səslə iki asessor (iclasçı) daxil olurdu. Asessorların birinin erməni, digərinin azərbaycanlı olması nəzərdə tutulurdu. Bu “Nizamnamə” layihəsi əsasında Türkmənçay müqaviləsinin təsdiqindən cəmi bircə gün sonra, 1828-ci il martın 21-də əhalisinin böyük, bəli, çox böyük əksəriyyəti azərbaycanlılardan ibarət olan keçmiş İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarının ərazisində “Erməni vilayəti” yaradıldı.

Yeni inzibati ərazi quruluşuna dair imperator sarayından verilən fərmanda deyilirdi, “İranla bağlanmış müqavilə əsasında İrandan Rusiyaya birləşdirilmiş İrəvan və Naxçıvan xanlıqları bundan sonra “Erməni vilayəti” adlandırılın”²⁷. Bu yeni adla vilayətdəki demoqrafik vəziyyət, əhalinin milli tərkibi arasındakı uçurumun mənzərəsini aydın təsəvvür edə bilmək üçün deyək ki, fərman verilən zaman burada yaşayan müsəlmanlar 81.749 nəfər, ermənilər isə cəmi 25.131 nəfər olmuşdur. Bu da qəribə deyilmi ki, İrəvan, Naxçıvan, Ordu-

bad xoranımləri çox qədimdən dünyaya bəlli ola-ola vilayətin adına “erməni” statusu vermiş, daha doğrusu əmr, fərman və hökmlə calağ etmişlər?!

Erməni vilayəti yeni “Nizamnaməyə” görə İrəvan və Naxçıvan əyalətlərindən, habelə Ordubad dairəsindən ibarət idi. İrəvan əyalətinin 15, Naxçıvan əyalətinin 5, Ordubad dairəsinin də 5 mahalı olub. Erməni vilayətinin cəmi 752 kəndi, o cümlədən İrəvan əyalətində 521, Naxçıvan əyalətində 179, Ordubad dairəsində 52 kənd varmış. Sözsüz, bu kəndlərin əhalisinin əksəriyyəti də azərbaycanlı olub.

Paskeviç inzibati ərazi quruluşu, idarəetmə sistemi ilə bağlı bu yeniliklərdən istifadə edərək general Krasovskini vəzifəsindən azad etdi. Müsəlmanların öz doğma diyarlarından didərgin salınmasında müstəsna canfəşanlıq göstərən Nersesin özünün İrəvandan uzaqlaşdırılmasına dair də Paskeviç hökumət qarşısında məsələ qaldırmışdı. Hökumət generalın təklifini nəzərə alaraq keşiş Nersesin 15 il müddətinə Besserabiyağa sürgün edilməsi haqqında qərar verdi. General-mayor Aleksandr Çavçavadze vilayət idarəsinin rəisi təyin olundu. İrəvan vilayətin mərkəzi idi.

1830-cu ildə Aleksandr Çavçavadzeni General Behbudov əvəz etdi. 1833-cü ildə idarəetmə üsulunu təkmilləşdirməyə başladılar. İdarə rəisinin səlahiyyətləri xeyli genişləndirildi. General Behbudov onsuz da öz qəddarlığı ilə camaatın səbrini tükəndirmiş, azərbaycanlıları təngə gətirmişdi. Ruslaşdırma prosesi daha qabarıq şəkildə davam etdirildi. Hətta ən kiçik cinayət işlərinə də hərbi məhkəmələr baxırdı. İki qəza məhkəməsi yaradılmışdı: biri İrəvanda, biri də Naxçıvanda. Hakim mütləq rus olmalı idi. Bundan əlavə, daha iki nəfər rus məhkəmə heyətinə daxil edilirdi. Beləliklə, beş nəfərdən üçü rus olmaq şərti ilə qəza məhkəməsi tərkibinə bir erməni, bir azərbaycanlı iclasçı da qatılırdı. Naxçıvan, İrəvan və

Ordubadda şəriət məhkəmələri saxlanmışdı. Lakin bütün məhkəmələrin hökmlərini vilayət idarəsinin rəisi sorgu-sualsız rədd etmək səlahiyyətinə malik idi.

Mahallar əvvəlki qaydada saxlanılmışdı, sərhədlərində dəyişiklik olmamışdı. Kənd icmalarının başçıları da öz vəzifələrində qalmışdılar. İrəvan qəzasında 4 polis sahəsi yaradılmışdı (İrəvan, Şərur, Sərdarabad və Sürməli). Naxçıvan və Ordubadda polis idarələri Ehsan xan və Şahəli bəyin ixtiyarında qalmışdı. Vilayətin mərkəzi İrəvan şəhəri, idarəsi İrəvan qalasında idi.

Erməni vilayətini yaratmaqla çar Rusiyası hərbi-siyasi və coğrafi əhəmiyyəti çox böyük olan bir sıra məsələləri həll edirdi. Xristian dövlət qurumu kimi bu vilayət müsəlman Türkiyə və İran imperiyaları ilə Rusiya arasında təhlükəsiz, etibarlı əraziyə çevrilirdi. 80 min kazakın Rusiyadan bu əraziyə köçürülməsinə dair nəzərdə tutulan plan baş tutmadığına görə hökumət “Erməni vilayəti” statusu müəyyən etməklə daha əlverişli şərtlərlə İran və Türkiyədən ermənilərin gəlib burada məskunlaşmasına nail olurdu. Tükmənçay müqaviləsinin 15-ci, Ədirnə müqaviləsinin 13-cü maddələrinə əsasən bu proses daha mükəmməl qaydada və daha tez başa çatdırılırdı. Ən başlıcası isə, xanlıqlar dövrünə aid bütün idarəetmə üsulları, ərazi bölgüsü sistemi, milli ərazi və milli mənlik məfhumları, milli məfkurə anlayışı tədricən ləğv edilir və xristianlaşma, ruslaşma prosesi sürətlənirdi.

Erməni vilayəti yaratmaq haqqında fərman dənizdən-dənizə böyük bir erməni dövləti qurmaq arzusunda olan ermənilərin Qafqazın cənubunda, İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarının Rusiyaya yenicə qatılmış torpaqlarına güclü axınına səbəb oldu. Göyçə, Dərəçiçək, Qırxbulaq, Şərur, Vedibasar, Gərnibasar, Sərdarabad, Seyidli, Saatlı, Abaran, Ordubad, Zəngəzur

torpaqlarında yeni-yeni erməni kəndləri peyda oldu. “Türksüz Ermənistan” proqramının gerçəkləşməsinə zəmin yarandı. Rus məmurları “Erməni vilayəti”ndə Rusiyanın mütləq hökmranlığını bərqərar etmək üçün təsirli tədbirlər görməkdə, erməni millətçiləri də müstəqil Ermənistanın gələcək kontrlarını hazırlamaqda idilər.

Paskeviç, Menşikov, Qan və başqa dövlət xadimləri “Vahid Rusiya sisteminə” keçməyi təkidlə tələb edirdilər. Erməni vilayətinin gerbində Ağrı dağının, Eçmiədzin kilsəsinin təsvirindən əvvəl ikibaşlı çar qartalı yerləşdirilmişdi. 1838-ci ildə senator Qan başqa olmaqla yeni bir komissiya yaradıldı. İnzibati ərazi bölgüsünə dair yeni “nizamnamə” layihəsi hazırlandı.

1840-cı il aprel ayının 10-da Cənub Qafqazın yeni inzibati ərazi bölgüsünə dair qanun qəbul olundu. Erməni vilayətinin ərazisi İrəvan və Naxçıvan qəzalarına bölünərək Vira İmereti quberniyasına daxil edildi. İrəvan şəhəri artıq vilayətin deyil, yeni yaradılmış qəzanın mərkəzi oldu. Qan qanunu Cənubi Qafqazın Rusiya ərazisinə “dönməsi”nə, milli ərazi və milli tarix məfhumunun, milli məfkurənin ləğv edilməsinə geniş yol açdı. 1840-cı il 10 aprel tarixli bu qanun, əslində, ruslaşdırma məqsədilə qəbul olunmuş mürtəce qanun idi. Bu qanun əsasında qəza, vilayət, mahal rəhbərləri ancaq ruslardan təyin olundu. Müsəlmanların şəriət məhkəmələrinin hüquqları əlindən alındı.

1844-cü ildə M.S.Voronsov Qafqaz canişini təyin olundu. Onun təqdim etdiyi qanun layihəsinə əsasən 1846-cı il dekabrın 14-də Cənubi Qafqaz 4 quberniyaya bölündü. İrəvan və Naxçıvan qəzaları Tiflis quberniyasına daxil edildi. Şörəyel, Pəmbək də Aleksandropol qəzası ilə birlikdə Tiflis quberniyasının tabeliyində idi. 1849-cu il iyunun 9-da İrəvan qu-

berniyası haqqında qanun hazırlandı. 1850-ci il yanvarın 1-də həmin qanun qüvvəyə mindi. Quberniyanın Mərkəzi İrəvan şəhəri idi. İrəvan, Aleksandropol, Nor Bayazit, Naxçıvan və Ordubad qəzaları İrəvan quberniyasının tərkibindəydi. 1867-ci ildə Ordubad qəzası ləğv edilib ərazisi Naxçıvan qəzasına birləşdirilirdi. Ordubad müstəqil şəhər oldu. Quberniya daxilində yeni bir qəza-Eçmiədzin qəzası da yaradıldı. 1867-ci ildə İrəvan quberniyası 5 qəzadan (İrəvan, Aleksandropol, Naxçıvan, Nor Bayazit, Eçmiədzin) ibarət idi. 1874-cü ildə isə 5 əvəzinə 7 qəzaya bölünmüşdü. (İrəvan, Aleksandropol, Eçmiədzin, Naxçıvan, Nor Bayazit, Şərur-Dərələyəz və Sürməli). Ərazi bölgüsü birinci dünya müharibəsinədək dəyişməz qaldı. Göyçə Gölü və daxil olmaqla quberniyanın ərazisi 24½ kv.verst, əhalisi 1871-ci ildə 452001 nəfər olub.

Əlavə 1

İrəvan şəhərinin əhalisi (1828-1916)

İllər	Cəmi əhali	Azərbaycanlılar	Faizlə
1828	9700	7331	75,6
1831	11463	7331	63,9
1886	14738	7238	49,1
1897	29033	12539	43,1
1905	28533	12393	45,0
1914	29366	11500	39,2
1916	51286	12557	24,4

İrəvan zadəganları (1827-ci il)

Müsəlmanlar						Ermənilər		
Xanlar			Bəylər, sultanlar			Məliklər, ağalar		
Ailə	kişi	qadın	Ailə	kişi	qadın	Ailə	kişi	qadın
4	22	19	51	67	137	8	29	26

İrəvan din xadimləri

Keşişlər			Axundlar, mollalar			Mirzə, seyid, dərviş		
Ailə	kişi	qadın	Ailə	kişi	qadın	Ailə	kişi	qadın
13	55	35	50	181	151	61	162	141

KƏMANİ MUSTAFA “RƏVAN FƏTNAMƏSİ”

1724-cü il avqust ayının ortalarında İrəvan qalasını Arifi Əhməd paşanın komandanlığı altında Osmanlı qoşunu mühasirə edir. İranın hökmdarı II Təhmasib İrəvan xanı Mustafa xana kömək etmək üçün 30 min nəfərdən ibarət qoşun göndərir. Arifi Əhməd bundan xəbər tutan kimi taktiki gedişlə başlıca zərbənin istiqamətini dəyişir və firsəti əldən vermədən Bayazid hakimi Mahmud paşaya, Ələşkert bəyi Xəlil bəyə və başqalarına təcili olaraq Naxçıvana doğru irəliləməyi əmr edir. 1724-cü il sentyabrın əvvəlində Osmanlılar Naxçıvan şəhərini ələ keçirirlər. Sentyabrın 10-da Ordubad yaxınlığında Naxçıvanın hakimi Mənsur xanın 8 minlik qoşunu məğlub olur. Naxçıvan sancığı bütövlükdə ələ keçirilir.

Naxçıvan sancığının ələ keçirilməsi İrəvan qalasını, İrəvan əyalətini tutmaqda Osmanlı qoşununun işini xeyli yüngülləşdirdi.

İstanbul, 1970, səh. 24-25

HACI ZEYNALABDİN ŞİRVANİ (1780-1832)

“Çuxursəd əhalisinin əksəriyyəti şiə məzhəbindən olan müsəlman, çox az hissəsi isə xristiandır. Onların hamısı türkdillidir. Şəhərin kənarından bir çay axır və xeyli möhkəm qalası vardır”.

(“Büstan əs səyahə”. 1832)

Vitse - qubernator

İSMAYIL BƏY QAZIYEV

İrəvanda anadan olub (1843). Tiflis gimnaziyasında oxuyub. İrəvan quberniyası dəftərxanasında işləməyə başlayıb (1861). Müşavir, iş icraçısı, şəhər rəisinin kiçik köməkçisi, saray müşaviri, kollegiya müşaviri, 1891-ci ildə İrəvan quberniya rəisinin müşaviri, 1902-ci ildən 1905-ci ilədək qubernatorun müavini vəzifələrində işləmişdir.

1828-ci il mart ayının 21-də “Erməni vilayəti” yaratmaq haqqında çar hökuməti fərman qəbul etmişdi. O vaxtdan XX əsrin əvvəllərinədək quberniyaya başçılıq edənlər arasında azərbaycanlı olmamışdı. İsmayıl bəy Qaziyev İrəvan qubernatorunun müavini vəzifəsinə təyin olunan ilk azərbaycanlıdır.

Şəkildə siz İsmayıl bəy Qaziyev və həyat yoldaşı Əfruz xanımı görürsünüz (şəkil, Əsgər Zeynalovun “İrəvan ziyarətləri” kitabından götürülmüşdür).

(bax səh.170)

İrəvanın vitse-qubernatoru İsmayıl bəy Qaziyev və həyat yoldaşı Əfruz xanım

İrəvan zadəganları (1860)

1. Abdulla xan Makinski. 2. Şükür xan Makinski. 3. Abbasqulu xan İrəvaniski. 4. Pənah xan Makinski. 5. Ağəəli xan. 6. Mürzə Cabbar Qaznyev. 7. Qriqori Yelizarov. 8. Bala bəy Ordubadlı. 9. Mürzə İsmayilov. 10. Hacı bəy Bağı bəyov. 11. Əsəd bəy. 12. Balasultan Şadlinski.

V FƏSİL

ERMƏNI SEPARATİZMİ VƏ ŞOVİNİZMİNİN OYANIŞI

NƏZƏRİ ƏSASLARI,
TƏŞKİLATLANMA DÖVRÜ,
DÖVLƏT DAXİLİNDƏ DÖVLƏT
YARATMAQ CƏHDLƏRİ. MƏHDUD
MƏKAN ÇƏRCİVƏSİNİ AŞARAQ
BEYNƏLXALQ ETİRAF SƏVİYYƏ-
SİNƏ ÇATMASI

Tanınmış dövlət xadimi Suren Spandaryan silah işlətmək, adam öldürmək, terror törətmək və nəhayət, türkə-müsəlmana nifrət etmək azarına mübtəla olmuş “Daşnaksutyun” partiyasını “**Milli şovinizmin və xəyali sosializmin hermafroditi**” adlandırmışdı. Əvvəla, “Şovinizm” və “hermafrodita” ifadələri haqqında. “Şovinizm” sözü və termini Napoleonun işğalçılıq siyasətinin alovlu pərəstişkarı Şovenin adından götürülmüşdür. Nikola Şoven 1831-ci ildə Fransada yazılmış bir komediyanın qəhrəmanıdır. Bu qəhrəmanın adı ilə bağlı olan Şovinizm əslində ifrat millətçilik deməkdir, başqa millətlərə və xalqlara qarşı qəvi nifrət və ədavəti körükləyib alovlandırmaq siyasətidir.

Fransız Şovendən xeyli əvvəllər də mövcud olmuş bu məkrli siyasətə görə özünü müstəsna sayan bir millət “ikinci dərəcəli” sayılan digər millət və irqilər üzərində hökmranlıq etməlidir. Bu siyasətdə ekstremizmin ifrat baxışlara, sərt tədbirlərə əl atmaq meyli, separatizmin mövcud dövlət daxilində zorakılıqla özünə müstəqil dövlət qurmaq cəhdləri aşkar təzahür edir.

Hermafroditizm termini isə yunan miflərindən götürülmüşdür. Hermes Zevs allahın oğludur. Afrodita məhəbbət və gözəllik ilahəsidir. Dəniz pərisi, günəş mələyinin müstəsna gözəllik rəmzi olan Hermesə hədsiz məhəbbətini nəzərə alaraq, tanrı onun arzusu ilə hər ikisini bir bədəndə birləşdirmişdir. Beləliklə, ikicinsə malik bir varlıq meydana gəlmişdir. Siyasətdə gah kişi libasında, gah da qadın libasında çıxış edənləri hermafroditlər adlandırmaq da çox qədimdən işlədilən terminə dönmüşdür. Özlərini inqilabçı demokratlar adlandıran, əməli fəaliyyətdə isə şovinizm, ekstremizm və separatizm mövqeyindən çıxış edərək terror, soyqırımı siyasəti yeridən daşnak liderlərinə S.Spandaryanın verdiyi qiymətdə məhz bu cəhət nəzərə alınmışdır.

Erməni şovinizminin ideya əsasları e.ə. VII yüzillikdə mövcud olmuş yəhudi peyğəmbəri Yezekiilin mə'lum tə'limatından qaynaqlanır. Təşkilat əsasları isə 1534-cü ildə Parisdə İqnati Loyol tərəfindən yaradılmış “İsa cəmiyyəti” və XVI əsrdə geniş yayılmış yezuit məktəblərinin prinsiplərindən əxz olunub. Milli şovinizmin erməni məkanında dirçəlib, milli hərəkət xarakteri alması zaman baxımından beynəlxalq vəziyyətdən asılı olaraq dünyanın böyük dövlətlərinin Şərq siyasətindəki düynlə həmahəng səslənir.

1877-1878-ci illərin rus-türk müharibəsində Türkiyə məğlub oldu. Balkanlardakı məğlubiyyət Osmanlı imperiya-

sına ciddi zərbə olmuşdu. Zəif düşmüş ölkəni parçalamaq, pay-bölüş etmək uğrunda dünyanın ən azı altı nəhəng dövləti diplomatiya, siyasət, hətta silah gücü ilə vuruşa qalxmışdı. Mənafeələr düynünün bir ilməsi olan “erməni məsələsi” yenidən meydana atıldı. Tarixdən bellidir ki, “erməni məsələsi” hələ XII əsrdən rus-erməni münasibətlərində öz həllini gözləməkdə idi. XIX əsrin ikinci yarısında isə zamanın hökmü ilə bu məsələ beynəlxalq “status” aldı. Böyük dövlətlər Türkiyəni taqətdən salmaq məqsədilə, Türkiyədə məskunlaşan (əsasən) ermənilər isə müstəqillik əldə etmək, Avropanın köməyi ilə Türkiyə torpağında erməni dövləti yaratmaq məqsədilə “erməni məsələsindən” əlverişli silah, təsir gücünə malik siyasət kimi istifadə etməyə başladılar. Erməni liderləri “öz ağılları ucundan çoxdan itirdiklərini bərpa etməyə”, “Böyük Ermənistan” xülyasını gerçəklilyə çatdırmağa can atırdılar.

Məsələnin mürəkkəbliyi və gözə görünməyən cəhəti nədə idi? Berlin koqresinin qərarından, islahatların keçirilməsindəki lənglikdən şikayətlənən millətçi ermənilər “dəmir çömçə” şüarı altında erməniləri silahlı müharibəyə çağırırdılar. Avropa diplomatları “məxfi siyasət” yeridərək bir tərəfdən erməniləri Türkiyə hakimiyyətinə qarşı ədavətə qızıdırır, digər tərəfdən də türkləri və kürdləri ermənilərə qarşı qaldırmağa can atırdılar. Başqa bir tərəfdə də Avropa diplomatları ermənilərə belə bir ideyanı da təlqin edirdilər ki, mətləbinizə çatmaqda Avropa dövlətinə bel bağlaya bilərsiniz. Erməni milli şovinst hərəkatına başlanması xəbəri 1885-ci ildən başlayaraq Avropa paytaxtlarını dolaşmaqda idi. İngiltərə, Fransa, Amerika, Avstriya, “erməni məsələsi”ni ağıllı-başlı səsləndirmək yolunu tutmuşdular. Mühacirətdə olan ermənilər bu ölkələrdə dərnəklər təşkil edir, qə-

zet, jurnal və vərəqələr çap edir, ermənilərdə milli ədavət hissini hər vəchlə gücləndirirdilər. Londonda kabinet, komitə yaradılmışdı. Berlində dərnəklər fəaliyyət göstərirdi. Peterburqda, Tiflisdə qəzetlər məqalələr dərc edirdilər. Zaqafqaziya, Türkiyə müxtəlif adlar altında dolaşan agentlər, təşviqatçılar, tərxiatçılarla dolu idi.

“Erməni məsələsi”nə milli azadlıq hərəkatı, inqilab, silahlı üsyan ruhu gətirmək üçün daha sərfəli, daha məqsədyönlü iş görmək tələb olunurdu. Mütəşəkkil partiyalar yaratmaq, hətta silahlı dəstələr toplamaq ehtiyacı duyulurdu. Vaxt itirmədən bu tədbirlər də görüldü. Türkiyədə “Vətəni müdafiə”, “Erməni icmasının xilaskarı” cəmiyyətləri fəaliyyətə başlamışdı. “Armenakan”, “hncək”, “Daşnaksütyun” partiyaları yaradıldı və bu partiyalar milli şovinizmin bayrağını dalğalandırmağa başladılar. Diqqəti belə bir cəhət də cəlb edir ki, bu partiyalar, məhz, Avropa dövlətləri ərazisində təşkil olunur və oradan fəaliyyət istiqaməti alırdılar.

Belə partiyalardan, daha doğrusu, birincisi 1885-ci ildə Marseldə təşkil olunmuş “Armenakan” idi. Bu partiyayı millətçilikdə ad çıxarmış M.Portuqalyan təşkil etmişdi. “Armeniya” adlı qəzet də buraxırdılar. Partiyanın Vanda mərkəzi, Trapezonda, Muşda, Bitlisdə bölmələri var idi. Konstantinopolda da ayrıca şöbəsi fəaliyyət göstərirdi. Bundan əlavə Zaqafqaziyada, Fransanın paytaxtı Parisdə, hətta okeanın o tayında-ABŞ-da şöbələri yaradılmışdı. Erməni xalqının istiqlaliyyəti, ermənilər arasında inqilabi iş, silahlı dəstələr yaratmaq, əlverişli şərait yaranan kimi silahlı üsyana qalxmaq, partiyanın proqram vəzifəsi sayılırdı. Qısa deyilərsə, “yeganə millətin yeganə partiyası” şovinizmin ən fəal təbliğatçısı idi.

“Hncək” partiyası 1887-ci ildə Cenevrədə təsis edildi.

Millətçi xırda burjua partiyası erməni torpaqlarının vahid bir dövlət bayrağı altında birləşdirmək, Rusiyanın köməyinə arxalanaraq Türkiyə Ermənistanını azad etmək, bu ərazidə müstəqil erməni dövləti yaratmaq məqsədini başlıca vəzifə kimi qəbul etmişdi. Millətçi erməni mühacirləri, tələbələr, A.Nəzərbekyan, X.Ohanyan, R.Xan-Azat, Q.Qəhfəyan bu partiyanın təsisçi liderləri idi. Maraqlıdır ki, “Türkü və kürdü harada görsəniz öldürün” şüarını fəaliyyət prinsipi götürən belə bir partiyanın şöbələri Bakıda, Şuşada və Gəncədə də əməlli-başlı iş aparmaqda olub.

Fəaliyyət dairəsinin genişliyi, amansızlığı və qəddarlığı ilə qısa müddətdə digər erməni partiyalarını kölgədə qoyan “Daşnaksütyun” partiyasının yaradılmasına dair bəyanat 1890-cı ildə Tiflisdə qəbul olundu. I qurultay isə 1892-ci ildə Cenevrədə çağırıldı. Qurultayda 32 nümayəndə iştirak edirdi. İlk proqramı da qurultay qəbul etdi. Silaha, terrora arxalanan qatı millətçi, qəddar şovinst, davakar və təcavüzkar partiyanın proqramı da bu prinsiplərə əsaslanırdı. Nizamnaməsində terrora, silahlı dəstələrin saxlanmasına ayrıca yer ayıran yeganə partiyadır “Daşnaksütyun”. 1921-ci il noyabrın 29-da, “Xorhrdayın Hayastan” qəzetində A.Myasnikyan yazmışdı: “Daşnakların milli siyasətlərinin mahiyyəti belə idi. Ermənistanı erməni olmayanlardan, ilk növbədə, nifrət etdiyimiz tatarlardan və insanabənzəməyən türklərdən təmizləmək: “Türklərə nifrət edin, müsəlmanları qırın, kəndlərinə od vurub yandırın, əmlaklarını talan edin və bu yolla özünüzdə xmbapet ruhu aşılayın...”¹ Sosialist inqilabçılar adını bayraq edən bu şovinstlər partiyası ötən əsrin 90-cı illərindən başlayaraq türk müsəlman xalqlarına qarşı mə'nəvi və fiziki soyqırımının amansız təşkilatçısı oldu. Şovinizmin dirçəlişi və ona tarixşünaslığın münasibəti haqqında nisbətən

bir qədər ətraflı təsəvvür yaratmaq üçün bə'zi faktlara nəzər yetirək.

Belə bir cəhət əsla diqqətdən qaçırıla bilməz ki, ermənilərin məskunlaşdıqları vilayətlərdə 276 kəndin torpaqları kürdlərin əlinə keçmişdi.² Türkiyədə isə XIX əsrin sonunda becərilən torpaqlar xeyli azalmışdı. Hər nəfər hesabı ilə əgər Macarıstanda 3,4 hektar, Rusiyada 2,5 hektar torpaq becərilirdisə, Türkiyədə bu pay adambaşına 0,6 hektardan o yana keçmirdi.³ XVI-XVII yüzilliklərin məlumatına görə imperiyanın süvari ordusunda 150 min atlı var idi. Halbuki, 1774-cü il rus-türk müharibəsində Türkiyə cəmi 20 min atlı çıxara bilmişdi. Bu zəifləmənin əsas səbəblərindən biri feodal malikanələrin mərkəzdənqaçma, müstəqillik meylinin getdikcə artması idi. Bu meyl artdıqca imperiya taqətini itirir, imperiya taqətdən düşdükcə bu meyl güclənirdi.

Əvvəllər süvari orduya atlı əsgərləri malikanələr verirdi. Malikanələrin mərkəzə tabe olmaqdan yayınması, bir də torpaqların xeyli payının kürdlərin əlinə keçməsi, sözsüz, mərkəzin təsir gücünü getdikcə azaldırdı. Bu, hər malikanədən əsgər yığılmasındakı nisbətin son dərəcə tənəzzülə meyl etməsində özünü aşkar surətdə büruzə verirdi. Beləliklə, erməni tarixşünaslığında Türkiyədəki erməni vilayətləri kəndlilərinin torpaqsız qalmasına dair iddianın tamamilə əsassız olması açıq-aşkar bilinməkdə, görünməkdədir. Levon Sarqsyanın təbirincə deyilərsə, Türkiyədəki erməni kəndlisi, Aleksandropol qəzasındakından fərqli olaraq torpaqsız qalması barədə gileylənə bilməzdi. Ona görə ki, burada hər kəsin öz imkanı müqabilində torpağı var idi⁴. Sasun kəndliləri 90-cı illərdə dövlətə vergi də vermirdilər. Ancaq kürdlərə vergi verirdilər.

Fərq bundadır ki, XVIII əsrin əvvəllərində erməni vi-

layətlərindəki torpaqların çoxuna sahib olan kürd əsirətləri artıq sultanın mərkəzi hakimiyyətinə tabe olmaqdan çəkinir, üzüşür, demək olar ki, bir növ müstəqil hakimlər kimi çıxış etməyə başlamışdılar. Erməni kəndlisi daha mərkəzi türk hökuməti deyil, yerli kürd ağasına vergi verir, ona tabe olur və başqalarından müdafiə olunmaq üçün də yenə həmin kürd ağasına müraciət etməli olurdu. Yerli kürd ağaları da hələ 1804-cü ildən Mərkəzi hökumətə tabe olmur, üsyanlar qaldırır, müstəqil olmaq istəyirdilər. Rezenin yazdığına görə ayrı-ayrı qəzalarda Mərkəzi hökumətə qarşı çıxanların bir qismi danışıqlar-barışıq yolu ilə, bir qismi də qəza qoşunlarının vasitəsilə itaətə gətirilirdi⁵.

Belə bir sanballı məqamı da nəzərə almamaq olmaz: erməni kəndlisi faktiki olaraq, mərkəzi hakimiyyətdən təcrid vəziyyətində olmuş, pənah gətirdiyi də, zülmünə məruz qaldığı da türk deyil, kürdlər olmuşlar. İkinci tərəfdən, mərkəzi hökumət itaətdən qaçanlara qarşı tədbirlərə əl atarkən heç erməni kəndlisi yada düşə bilməzdi, ona görə ki, üsyana qalxan, tabe olmaq istəməyən, məhz, həmin kürdlər idi. Üçüncü bir məqam da əhəmiyyətlidir. Torpaq fondunu dövlətin əlində cəmləşdirməyə yönələn hökumət siyasətinin arxasında dayanan, bu siyasətin həyata keçirilməsinə təkan verən qüvvə də, məhz, erməni tacirləri və bankirləri idi. Əsaslı vəsait-kapital sahibləri o zaman xristian ermənilər və yunanlar idi.

Ermənilərin türk hökumətinə qarşı kor-təbii çıxışları ərəfəsində vəziyyət belə idi. Bunu heç bir vəchlə türk hökumətinin azlıqda qalan millətlər, xüsusilə də, ermənilərə qarşı apardığı ayrı-seçkilik siyasəti kimi qələmə vermək olmaz. Əksinə, görkəmli tarixçi Leonun da etiraf etdiyi kimi, demək və bilmək gərəkdir ki, "Türkiyənin ən tacir, ən dövlətli xal-

qı (əhalisi) məhz ermənilər idi.”⁶ Dövlətə qarşı çıxışların fəal iştirakçıları isə kürdlər idi. Bayazid, Muş, Bitlis, Van, Bulanıq, Manazkert və Anadolunun bir sıra başqa yerlərində kürdlər çaxnaşmalar, iğtişaşlar salır, xristianlar yaşayan kəndlərə basqın edir, yerli hakimiyyət orqanlarına tabe olmur və hökumət üçün əlavə, həm də çox ciddi qayğılar yaradırdılar. Ərzurum valisi əlacsız qalaraq Konstantinopoldan qoşun istəyir, lakin bir dəstə də göndərmirlər. Vali məcburiyyət qarşısında qaldığından hökumətə müraciət edir ki, əmirnamə versinlər. Əmirnamə ölkədə böyük nüfuzu olan Hacı Əli bəyi (Derkinəli), Mahmud paşanı (Alaşkərdən) və Süleyman bəyi (Şəmşəddin) sürgün etməyə icazə verməliydi. Vali ölkədə böyük nüfuz sahibi olan bu əşirət başçılarını sürgün etməklə sabitlik yaratmaq, kürdlərin etiraz hərəkətini yatırmaq məqsədilə bu vasitəyə əl atmalı olmuşdu. Lakin vəziyyəti sabitləşdirmək yenə də mümkün olmamışdı⁷.

Adları çəkilən yerlərdə kürdlər hökumətin vergi siyasətinə qarşı açıq-aşkar çıxır, müqavimət göstərir, zəif qoşun dəstələrinə qarşı hücum keçir, amansızlıqla vuruşurdular. Türkiyədə və İranda o illərdə 70-dən çox kürd tayfası olub. Bu tayfalar bir-birindən ayrı fəaliyyət göstərir, hər an silah və zor işlətmək yolunu üstün tuturdular. Hər tayfanın öz məqsədi, öz mənafeyi var idi. Lakin müharibə - münafişə zamanı onlar ittifaq bağlayır, birləşmiş qüvvələrlə öz düşməni olan tayfa və qəbilənin üstünə hücum çəkirdilər. Bütün bu başıpozuqluq, əlbəttə, təkə hökuməti, türkləri deyil, qonşuluqda yaşayan erməniləri də narahat edir, çox vaxt təcavüzə məruz qoyurdu. Onlar bu təqiblərə və təcavüzə qarşı dövlətdən kömək ala bilmirdilər.

Ermənilərə qarşı əşirət başçılarının, qonşu kürdlərin törətdikləri vəhşiliklər İngiltərə, Rusiya diplomatlarına yaxşı

bəlli idi. Təkcə diplomatlar, yəni Türkiyədə olub, bilavasitə, hadisələrin gedişini öz gözlərilə izləmiş şəxslər deyil, hətta dövlət başçıları da erməni-kürd münasibətləri və münaqişələrinin real vəziyyəti haqqında yerli-yataqlı məlumatlar almışdılar. İngiltərənin Ərzurumdakı konsulu Hampson 1891-ci il yanvarın 16-da öz hökumətinə göndərdiyi bir məktubda yazırdı: “Hüseynin nöqərlərindən dörd nəfəri gecədən xeyli keçmiş Xaço adlı bir erməninin evinə girir və beş qızıl verməkdən imtina etmiş ailə başçısı ilə haqq-hesabı çürütmək istəyirlər. Xaço evdə olmadığından arvadını ölümcül yaralayır, ailədəki 6 və 7 yaşlı iki oğlunu qətlə yetirirlər...”⁸ Hüseynin əmrilə Eyintalda 21 kəndə basqın edib ermənilərdən 350 funt-sterlinq pul və 200 batman yağ aparıblar... Hüseyn quldurluqla məşğuldur, erməni kəndlərini çapıb talayır, od vurub yandırır, 9 kəndi beləcə yandırır, 10 nəfəri öz əli ilə qətlə yetirib, 11 nəfərin sağ əlini, qulağını və burnunu kəsib...”⁹

Konsul Hampsonun bu məlumatlarla dolu məktubu o zaman İngiltərənin baş naziri Solsberqə çatdırılır. Baş nazir məktubu Nazirlər kabinetinin müzakirəsinə vermədən Türkiyədəki diplomatlarına göndərir və tapşırır ki, bu barədə Türkiyə hökuməti qarşısında məsələ qaldırsın, Hüseynin özbaşınahlıqlarına son qoymaq üçün tədbirlər görülməsini xahiş etsinlər. Arxiv materiallarından aydın olur ki, baş nazir Solsberq kürdlərin ermənilərə qarşı törətdikləri vəhşiliklər haqqında aldığı məktubun məzmunu ilə təkcə Nazirlər şurasını deyil, hətta kraliça Viktoriyanı da tanış edibmiş.¹⁰ “Mşak” dərgisinə göndərilmiş bir məktubda deyilir ki, “Heydəronlu Əlinin oğlu Musa ağa 35 erməni kəndini çapıb-taladı, od vurub yandırdı, sonra da qaçıb getdi İrana. Bitlis və Van vilayətlərində erməni kəndlərinin başına olmazın müsibət

gətirmişdi Musa ağa...” Çar arxivində saxlanılan başqa bir sənəd də maraq doğurur:¹¹ “Erməni məsələsinin nə vaxt və necə kəskin xarakter aldığı demək çətindir. Bu məsələ tədricən inkişaf etməkdəydi. 80-ci illərin sonlarında ermənilərə qarşı kürdlərin və türklərin təzyiqləri, ayrı-ayrı kürdlərin, o cümlədən Musa bəyin törətdikləri özbaşnalıqlar artıq hamıya bəlli idi”.¹²

Çoxsaylı faktlar, Avropanın qabaqcıl mətbuatının qaldırdığı haray-həyacan siqnalları, bir-birinin ardınca müxtəlif ölkələrdə keçirilən mitinqlər və etiraz nümayişləri, diplomatik korpusların vəsadətləri, nəhayət, təcavüzə məruz qalmış şəxslərin canlı şahidlik vermələri təkzibedilməz bir həqiqəti bir daha sübut etmiş və indi də təsdiq etməkdədir ki, Türkiyə ərazisində, hətta indiki Ermənistanın ayrı-ayrı yerlərində erməni kəndlərini dağıdan və bu yolla hədsiz mal-dövlətə sahib çıxanlar o zaman, məhz, kürdlər olmuşdur. Əsirət başçıları ən qədim üsullardan çəkinmədən istifadə edərək erməni kəndlisinin əməyinin bəhrəsinə sahib çıxırdılar. Erməni kəndlisi öz ehtiyaclarını ödəmək üçün erməni sələmçisinə müraciət etməli olur, vaxtında borcunu ödəyə bilmədiyindən, elə həmin o erməni sələmçisi tərəfindən müflisləşdirilir, var-yoxdan çıxarıldı. Bundan əlavə, Türkiyə vətəndaşı olduğuna görə də erməni kəndlisi dövlət və hökuməti qarşısında da öz vətəndaşlıq borcunu yerinə yetirməli idi. Deməli, bir halda erməni kəndlisi kürd əsrəti başçısının ardı-arası kəsilmək bilməyən təzyiqinə məruz qalır, ikinci halda, öz erməni sələmçi taciri və burjuaziyası tərəfindən var-yoxdan çıxarılır, üçüncü halda, dövlət qarşısında öz öhdəliklərini ödəməyə məcbur idi.¹³

Tarixşünaslıq prinsiplərinə, obyektivliyinə sığmayan qərəzli yanaşma meyləli və metodu nəticəsində belə bir saxta-

karlıq ayaq tutub yeriməkdədir ki, guya Türkiyə ərazisində ermənilərin mə'ruz qaldıqları bütün çətinliklər və əzab-əziyyət türk dövləti, türk millətinin yeritdikləri ayrışeçkilik siyasətinin, erməniləri yer üzündən yox etmək cəhdinin konkret nəticəsidir. Mövzunun şərhinə ağırlıq gətirməmək, mətləbdən ayrılmamaq məqsədilə faktlar bolluğuna üstünlük vermədən belə bir məntiqi nəticəyə gəlmək zəruridir ki, vətəndaşın dövlətə vergi verməsini, dövlət qanunlarına tabe olmasını ayrışeçkilik, milli düşmənçilik təzahürü kimi, ermənilərin öldürülməsi, təhqir olunması, var-yoxdan çıxarılması, ev-eşiyi, kənd-kəsəyinin yerlə yeksan edilməsinin təşkilatçısının müttəfiq və dost kimi qələmə verilməsi cəhdi şəksiz ki, ancaq bəd niyyətlə işlənib hazırlanmış konsepsiyadır. Daha dözülməz cəhət budur ki, həmin konsepsiya indi də qüvvədədir. 1996-cı ilin əvvəlində Tehranda erməni dilində çıxan "Araks" məcmuəsinin 78-ci nömrəsində yer tapmış yazıların az qala hamısı bu ruhdadır. "Böyük qırğının 81-ci ildönümü münasibətilə birgə bəyanat" da irəli sürülən tələblərin üçüncüsü belədir: "Kürd xalqına qarşı Türkiyənin biabırçı inzibati-idarəüsulunun hücumlarına son qoyulsun". Əlbəttə, Türkiyə ərazisində XIX əsrin 90-cı illərindən XX əsrin 1915-1920-ci illərinədək baş vermiş münaqişələrdə ermənilərin qırılmasına bəraət qazandırmaq niyyətində deyilik. Millətlər arası münaqişələrdə erməni də, türk də, başqa millətlərin nümayəndələri də həlak olublar. Səbəb də, nəticə də dünya ictimaiyyətinə çoxdan bəllidir. Lakin hədiəsələrin gedişini qərəzli şərh etmək diqqəti həqiqətdən yayındırmaq cəhdindən başqa bir şey deyildir. XIX əsrin 90-cı illərində erməni şovinizminin dirçəlməsi mövzusunun obyektiv tədqiqinə nail olmaq məqsədilə bu qərəzli münasibət barədə qısa bir şərh:

Ermənilər Türkiyə sakinləri idilər. Lakin türklərdən

başqa orada tək-cə ermənilər deyil, başqa millətlərin nümayəndələri də yaşayırdılar. Xristianlardan başqa burada, yaşayan çərkəzlər və kürdlər də az deyildi. San-Stefano və Berlin traktatlarında qeyd olunmuşdu ki, Türkiyə hökuməti ermənilərin təhlükəsizliyini təmin etməli, onları (başqa millətlərin nümayəndələri, o cümlədən erməniləri) kürdlərin və çərkəzlərin təcavüzündən qorunmalıdır. Kürdlər haqqında az-çox mə'lumat vermişik. Bəs çərkəzlər kimlərdir? Türkiyəyə qaçıb gələn müsəlmanlara, adətən çərkəzlər deyirmişlər. Arxiv sənədlərində də qaçqın müsəlmanlara çərkəzlərə, çeçenlərə, lazlara, acarlara və başqalarına sadəcə olaraq çərkəzlər demişlər. Türkiyədə özünə sığınacaq tapan müsəlmanlar əsasən, Rusiyada və Bolqarıstanda təngə gəlmiş, səbri tükənmiş vətəndaşlar idi.¹⁴

İngilis konsulunun müavini Stevart 1880-cı il avqustun 18-də yazdığı məktubda yolda rast gəldiyi 240 qaçqın müsəlman ailəsinin acı taleyini belə təsvir edir: 70 nəfəri qızdırma xəstəliyinə tutulmuşdu. 8 nəfəri acından ölmüşdü. Hamısı lüt idi. “Öz ölkənizi niyə tərk edib buraya qaçmısınız? - deyə soruşdum,” “Xristianların təbəəliyində necə yaşaya bilərdik?” deyə sualıma sualla cavab verdilər. İqtisadi qüdrətini tamamilə itirmiş dövlət qaçqınlar axınını yerləşdirmək, qaçqınları adi həyat şəraitilə təmin etmək iqtidarında deyildi. Qaçqınlar - çərkəzlər münasib yer axtarıb tapmalı, nisbətən əlverişli kəndlər və yaşayış məntəqələrində məskunlaşmalı olurdular. Çərkəzlərin ehtiyac ucbatından məcbur qalıb erməni kəndlərində məskunlaşmasını da başabəla tarixçilər, diplomatlar və siyasətçilər türk hökumətini ermənilərə qarşı uzaq-görənliklə hazırladığı siyasət və plan kimi qələmə verməkdən çəkinməyiblər.¹⁵

Suren Markosyan “XIX əsrin axırında qərbi ermənilə-

rin vəziyyəti” əsərində yazır: “Beləliklə, müsəlman mühacirlərinin gəlməsi nəticəsində xristianların mühacirətə gətməsi başlandı. Lakin elə bu da Türk hökumətinin əsas məqsədlərindən biri idi. Bu hökumət ona can atırdı ki, erməni vilayətlərində müsəlmanların sayı artsın, ermənilərin xüsusi çəkisi azalsın və beləliklə də, Berlin traktatı ilə nəzərdə tutulan öhdəliyin yerinə yetirilməsinə ehtiyac qalmasın”.¹⁶ Cənab Markosyanın məntiqinə görə Türkiyə hökuməti Balkanlarda müsəlmanlara əzab-əziyyə, işgəncələr verilməsini təşkil edirmiş ki, əlacsız qalıb Türkiyəyə pənah gətirsinlər və buradakı erməniləri sıxışdırıb çıxarsınlar. Heç bir əndazəyə sığmayan nəticə!!! Hətta türk hökumətini gələn qaçqın müsəlmanlarda silah olduğuna görə də tənqid atəşinə tutur, qaçqınları geri qaytarmamağına görə təqsirləndirirlər. “1880-cı ilin sentyabrında mayor Trotter Van yolunda bir gündə qaçqınların yüzdən çox arabasına rast gəlib. Leytenant Çersoyd isə Svas-Yerzika yolunda 6000 araba ilə gələn çərkəzləri görüb... Qaçqın kişilər silahlı olublar. Onlar erməni kəndlərinə tərəf gedirdilər”.

Elmi dövriyyədən tamamilə kənar qalan qaçqınlıq tariximizin hər məhəlləsi - hər dövrünün özünə xas cəhətləri var. Büdrəmələrə yol verməmək üçün qaçqınlığa sövq-məcbur edən səbəblərin həmin dövrlə əlaqəli araşdırılıb öyrənilməsi son dərəcə vacib və əhəmiyyətlidir. Qafqazın cənubu ruslar tərəfindən işğal edildikdən sonra müsəlmanların, ən çox da Azərbaycan türklərinin öz doğma yurdlarından didərgin düşməsi, axın-axın Türkiyə torpaqlarına gedib orada məskunlaşması əsla kiminsə istəyi, qərarı və təklifinin nəticəsi deyildi. Taleyin bu hökmünə təməl, özül-dözülməz ayrışçılıq siyasəti, durmadan ağırlaşan həyat şəraiti, həddi aşan ədalətsizlik, nəhayət, amansız təhqir və təzyiqlər, ardı-

arası kəsilmək bilməyən sıxışdırmalar idi. Bu köklü səbəbləri görməmək, müsəlmanların Rusiya ərazisindən Türkiyəyə pənah gətirib qaçmasını Türkiyə dövlətinin, türk xalqının ermənilərə qarşı yeritdikləri düşmənçilik siyasətinin bəhrəsi kimi qələmə vermək ayaqyalın, Aya doğru səfərə çıxmağa bənzər bir şeydir. Burada nə məntiqdən bir işarə - bir nümunə var, nə də elmi mülahizə və mühakiməyə yaxın bir zərrə! Bəd niyyətlə uydurulan bu mülahizənin ayaq tutub yeriməsinə can atan tarixçilər və diplomatların fikrincə Bolqarıstanda, Rusiyada müsəlmanlar sıxışdırılıb öz ata-baba ev-eşiklərindən çıxarılmışlar ki, gəlib Türkiyədəki erməniləri buradan çıxarsınlar?! Belə cəfəngiyyata şərh verməyin özü gülünc görünərdi.

Qaçqınlıq tariximizin XIX əsrin sonuna aid dövrünün araşdırılmasına ehtiyac bu baxımdan daha ciddi, daha gərəklidir.

Türkiyə ərazisinə axın-axın qaçqınların gəlməsi o zaman bu ərazidə müxtəlif dövlətlərin nümayəndələri tərəfindən bir sıra hallarda yerli-yataqlı qələmə alınmışdı. Məruzələr, raportlar, məktublar və xatirəsayağı yazılarda gətirilən bu dəlillər sözün geniş mənasında türk torpağının onlar üçün pənah ümid yeri olduğunu bir daha sübut edir. Bu məx'əzlər eyni zamanda, qaçqınların özləri, necə gəldikləri və necə qarşılandıqları haqda da məlumat əxz etməyə imkan verir.

Konstantinopolda İngiltərənin səfirinin katibi St.Con paytaxtdan bir qədər aralı qaçqınlar düşərgəsinə gələrək onların vəziyyətilə tanış olduqdan sonra orada gördükləri və eşitdiklərini belə təsvir etmişdir: "Orada 7000-dən çox müsəlman var idi. Batumi həndavarından gəmiylə gəlmişdilər. Bu camaatın vəziyyəti son dərəcə ağır idi. 1500 nəfərdən çoxu iki ay əvvəl sahilə gətirilmişdi. Bu qədər vaxt ərzində on-

lara heç bir müavinət verməyiblər. Bu barədə düşünən də yox idi. 211 nəfər xəstəlik və aclıqdan ölmüşdü”... Katibin yazdığına görə qaçqınların çoxu ağacların altında yaşayır və əllərinə keçən meyvələrlə qidalanırmış.¹⁷ Ada-Bazar qəzasında başqa bir düşərgədə məskunlaşan qaçqınların vəziyyəti daha ağır olub. Onlar bu vəziyyətdən yaxa qurtarmağa can atır, yenidən harasa qaçıb getmək istəyirmişlər. Qaçqınlardan biri bu vəziyyətdən gileylənə-gileylənə deyirmiş, yeni qaçqınların tək bircə dəstəsi də gəlsə, bu ölkə cəhənnəmə dönəcək.¹⁸

Leytenant Ketçennerin verdiyi mə'lumatlara görə həmin Ada-Bazar qəzasının cəmi 17 min əhalisi olmuşdur. Qaçqınlar isə 25-30 min nəfərdən də çox gəlib burada düşərgə salmış və ya məskunlaşmışdılar. Mayor Trittor Ərzurum valisinin dediklərinə istinadən bildirmişdir ki, tezliklə oraya 10 min ailə - 50-60 min nəfər qaçqın gəlməsi gözlənilir. Əvvəllər cəmi 30 min əhalisi olan qəzaya 25 min nəfər qaçqın gəlib. Trapızonda və Samsonda 6 min qaçqın yenicə gəmidən sahilə endirilib... Şəksiz, bu dəlillər köçkünlər-qaçqınlar, didərginlərin coğrafiyası, gün-güzəranı, nə səbəbdən və necə gəlib Türkiyəyə çatdıqları haqqında dolğun təsəvvür yaratmaq üçün kifayət edər.¹⁹

Bəs o dövrdə Türkiyədə yaşayan ermənilərin vəziyyəti necə idi? Daha qısa cavab almaq üçün çar üsul-idarəsi müşaviri Qryaznovun yazdıqlarına müraciət edək, “... yaxşı torpaqları yalnız ermənilər becərirdilər, sənaye və ticarətlə məşğul olanlar da ancaq onlar idi. Türklər və kürdlər qismən ermənilərin hesabına yaşasalar da, bunun əvəzinə əkinçiliyin, sənayenin və ticarətin qazancını bu bacarıqlı və eyni zamanda çox zamanda çox fəndgir xalqa verirdilər. Kim Asiya Türkiyəsi ermənilərinin vəziyyətilə tanışdırsa, hökmən bunu

etiraf etməlidir ki, Basen, Alaşkert, Xarbert torpaqlarını, Murad çayı və Van gölü sahillərinin ən bərəkətli torpaqları ermənilərin əlindədir. Türkiyədə gəzib - dolaşdığım dörd ildə Rusiyanın şimalındakı rus kəndlərində camaata çoxdan bəlli olan yoxsulluğu mən Türkiyə ermənilərində görə bilmədim. Türkiyədəki erməni kəndlərinin çoxunda olan taxılın və mal-qaranın sayı-hesabını rus kəndliləri heç təsəvvürə gətirə bilməzlər...²⁰

Təzadları çox qabarıq deyilmi bu təhlillər, şərhlər və təqdimatların?! Çar mə'murunun fikrincə Türkiyədəki erməni kəndlisinin gün-güzəranına, iqtisadi vəziyyətinə bir çox ölkələrin kəndliləri qibtə aparırlar. Erməni tarixçisinin təsvirinə görə Türkiyənin erməni kəndlisi dünyanın ən ağır həyat şəraitində yaşayan kəndlidir. Erməni guya Türkiyədə heç bir hüquq və azadlıqdan istifadə edə bilmir. Diplomatların bir qisminə görə Türkiyədə kürdlər və ermənilərin davakar dairələri ermənilərə göz verib işıq vermirlər. Başqa bir məxəzdən də aydın olur ki, erməniləri sıxışdırıb ölkədən çıxarmaq türk hökumətinin milli siyasətində mühüm yer tutur. Elə həmin məxəzdə də bu göstərilir ki, ermənilər kürdlərlə birlikdə silaha sarılıb türk hökumətinə qarşı üsyana qalxıblar. Nəhayət, erməni məxəzlər və müəlliflərin bir çoxu da demoqrafik vəziyyətin şərhinin araşdırılmasında ciddi təhriflər və saxtakarlığa yol verirlər. Belə müəlliflər "Erməni vilayətləri", "Qərbi Ermənistan" ifadələrini bol-bol işlədir, Türkiyənin müxtəlif qəzaları və sancaqlarında yaşayan ermənilərin sayını hər vəchlə artıq göstərməyə can atırlar.

Altı dövlətdən alınmış notalara cavab olaraq Türkiyə Xarici İşlər Nazirliyinin notasında gətirilmiş faktlar Van, Diyarbəkir, Bitlis, Ərzurum, Sivas əhalisinin etnik tərkibi haqqında konkret təsəvvür yaradır. Notada göstərilir ki, həmin

yerlərdə yaşayan ermənilərin sayı siyahıya alınmanın rəsmi nəticəsinə görə əhalinin 17 faizini təşkil edir. Qeyri müsəlmanlar 4 faiz, müsəlmanlar isə 79 faizdir. Bəs belə şəraitdə Türkiyə dövləti və türk millətinə qarşı ədavətin Erməni vilayətlərində erməni dövləti yaratmaq xülyasının ideya əsasları, köklü səbəbləri tarixşünaslıqda necə işıqlandırılmışdır?

1880-cı il oktyabrın 3-də Türkiyə hökuməti dövlətlərin birgə notasına cavab olaraq rəsmi bəyanatla çıxış etdi. “Erməni vilayətləri”ndə həyata keçiriləcək islahatlar barəsində bildirilirdi:

1. Ərzurum, Van, Bitlis və Diyarbəkir vilayətlərində qayda-qanun, əhalinin təhlükəsizliyinin təmin edilməsi məqsədilə məhkəmə islahatı keçiriləcək.

2. Dövlətlər tərəfindən gözlənilən kömək alınan kimi həmin saatdan başlayaraq hökumət 3 ay müddətində adları çəkilən vilayətlərdə polis və jandarm yenidən qurulacaq ki, bu da qayda-qanun möhkəmlənməsinə imkan yaradacaq.

3. Jandarm alay bəylərini hərbi nazirlik tə'yin edəcək.

4. 4 ay ərzində icmaların təşkili başa çatdırılacaq.

5. Vergilərdən və poçt-teleqraf gəlirlərindən əldə edilən vəsaitin 10 faizi adları çəkilən vilayətlərin yerli ehtiyaclarının ödənilməsinə ayrılacaq.

6. Məhkəmə orqanlarına seçkilər və təyinatlar mövcud qərarlar əsasında həyata keçirilir. Qalan vəzifələrə təyinatlar general-qubernatorun təqdimatı ilə olur.

7. Mülki məhkəmələr “Osmanlı məcəlləsi” və qanunları əsasında fəaliyyət göstərəcəklər.²¹

İslahatların bu qaydada həyata keçirilməsinə hətta Konstantinopol patriarxlığı da böyük ümid bəsləyir və hökumətin bu sahədə atmaqda olduğu addımları alqışlayırdı. Erməni kilsəsi, erməni aristokratiyası bu tədbirlərə müsbət mü-

nasibət bildirdiyi bir zamanda ayrı-ayrı millətçi şovinistlər, ayrı-ayrı dövlətlər və diplomatlar siyasi kapital sahibi olmaq məqsədilə yeni tələblər və təkliflərlə çıxış edirdilər. İngiltərənin səfiri Qoşen, xarici işlər naziri Qronvel qalan beş dövlətin diplomatlarına məktublar göndərir, yeni təşəbbüs göstərməyə Türkiyə dövlətinə erməni vilayətlərində islahatların keçirilməsinə dair yeni tələb və təkliflər verməyə çağırırdılar.²² Rolen Jakmen yazırdı: “Dövlətlər lord Qronvelin çağırışına belə cavab verməli idilər: kollektiv nota cavabsız qaldı. Ermənistan indi üsyana qalxmazsa, bunun səbəbini hökm sürməkdə olan terrorda və qüvvələrin taqətdən salınmasında görmək lazımdır”. Rolen-Jekmen erməni məsələsinə dövlətlər və diplomatların münasibətini “diplomatik komediya” adlandırdı.²³ Bununla belə o, uzaqgörənliklə xəbər verirdi ki, “Ermənistan üsyana qalxacaqdır”. Təzad, paradoks da elə bunda idi ki, Türkiyə hökuməti islahatlar keçirir, altı dövlət bu islahatların gedişilə maraqlanır, müəyyən qüvvələr isə “üsyana qalxmağa” hazırlıq görürdülər. Həqiqətən də Avropa diplomatiyası üçün erməni məsələsi “diplomatik komediya” olmuşdu. S,Markosyanın bu mühakiməsi, bu mülahizəsi ilə tam razılaşmaq olar ki, Avropa diplomatiyası üçün komediya, erməniləri üçünsə faciə olan bu məsələdə təkzibedilməz bir gerçəklik var: dövlətlərdən hər birini maraqlandıran hər hansı bir millətin taleyi deyil, Türkiyənin, habelə, hər bir müstəmləkə və ya yarımüstəmləkə ölkənin həyat şirəsi-rişesini sormaqdır.²⁴ Erməni türk münasibətlərinə daha çox diqqət yetirən, bu məsələ ilə daha çox maraqlanan ingilis diplomatlarından biri Ərzurumdakı konsul Kliford Lloyd 1890-cı il oktyabrın 2-də yazdığı bir məktubda Alaşkert hövzəsindən İrana getmək istəyən qaçqın ermənilərin sərhəddən qaytarılması faktını türk mə'murlarının “İnqilab”ı kimi qələ-

mə vermək və vurğulamaq istəmişdir. Özünü təkzib, təzad bir daha bundadır ki, tarixçilər və diplomatların əksəriyyəti belə bir fikri gerçəklik kimi təlqin edirlər ki, Türk hökuməti guya hər vəchlə ermənilərin Türkiyədən çıxıb getməsinə, təmizlənməsinə, daha doğrusu, konkret deyilsə, kökünün kəsilməsinə can atırmış. Bu biri tərəfdən də Kliford Lloyd inandırır ki, yox, türk məmurları Alaşkert ermənilərinin neçə-neçə yüzdən ibarət bir dəstəsini sərhəddən öz yurd-yuvasına qaytarıblar.²⁵

Peterburqda çıxan “Qolos” qəzetində dərc olunmuş bir yazıda deyilirdi: “Ərzurum vilayətinin ermənilərinin soyuq və odlu silah ehtiyatları kifayət qədərdir, bu səbəbdən də onlar indi türklərə qarşı tamamilə başqa münasibətdədirlər. Mənə dedilər ki, ermənilər silahlı cəmiyyətlər təşkil ediblər. Bu cəmiyyətlər hadisələrin gedişini diqqətlə izləyir. Lazım gələndə kimi öz köməklərini göstərməyə hazırdırlar”. Erməni dərgisi “Mşak”da həmin yazını tərcümə edib eyni ilə öz səhifələrində dərc etmişdi.²⁶ Bir qədər sonra “Mşak” alman-cadan tərcümə etdiyi başqa məqalədə yazırdı: “Üsyanın mərkəzi köhnə Bayazidin tərəfində yerləşib. Üsyana qalxmış ermənilərin silahlı dəstələri çox kəskin şəkildə qüvvət və qüdrət toplayır. Əvvəllər 1200 nəfərdən ibarət bir dəstə Muş qəzasından təşkil olunmuşdu. Köhnə Bayazidə gəlib çatanadək o qədər artıb, böyüyüb ki, 2800 nəfərə çatdı. Dəstə artıq fəaliyyətə başlayıb”.²⁷ “Mşak”da dərc olunmuş başqa bir yazıda bu baxımdan maraqlıdır: “Konstantinopol üçün dünən və bu gün çox həyəcanlı günlər idi. İyulun 28-də xəbər yayıldı ki, ... Milli intiqam naminə ermənilərin güclü silahlı dəstələri Vaspurakanın kürd kəndlərinə hücum edib 7 kəndi yandıraraq dağıdıblar...”²⁸ Alman-cadan tərcümə olunmuş yuxarıda adı çəkilən məqalədə deyilir: “... Culamerk tərəfdə də həm-

çinin ermənilər üsyan etdilər...²⁹

Erməni tarixşünaslığının ən görkəmli siması olan Leo “Türkiyə ermənilərinin inqilabi ideologiyası” əsərində yazır: “1890-cı il iyulun 18-də Ərzurumda Türk qoşunu ilə yerli əhali arasında birinci iğtişaş baş verdi. Bu iğtişəşi “Vətənin müdafiəsi” təşkilatının üzvü olan bir neçə erməni təşkil etmişdi. Davada iyirmiyə yaxın erməni öldürüldü və yaralandı. Türk jandarmalarından da bir neçə nəfər ölmüş və yaralanmışdı. Hadisə hər yerdə ermənilərə böyük təsir göstərmişdi...”³⁰ Leo inamla bildirir ki, çoxdan gözlənilməkdə olan bir dava, bir döyüş belə başlamışdı.

S.Markosyan isə bu dava, bu döyüş haqqında Leonun dediklərini təkzib edərək inam yaratmağa can atır ki, bu, birinci qarşıdurmanı, silahlı toqquşmanı təşkil edən erməni inqilabçıları deyil, Türkiyə hökumətidir. Çar məmuru, rus səfirliyinin əməkdaşı tərəfindən verilmiş bir raportu əsas götürərək S.Markosyan yazır: “1890-cı il iyulun əvvəlində Türkiyənin məxfi polisi öz agentlərindən Ərzurumdakı Sanasaryan məktəbində və erməni kilsəsində xeyli tüfəng və patron gizlədildiyinə dair məlumat alır. Axtarış nəticə vermir. Bu da ermənilərin ciddi narazılığına səbəb olur. “Həyəcan təkcə Ərzurumda deyil, digər yerlərdə də ermənilər arasında aşkar hiss olunmaqda idi”. Qərribə burasıdır ki, Leonu təkzib etməyə çalışan müəllif cəmi iki cümlədən sonra özünü beləcə təkzib edir: “Ərzurum hadisələri bütün erməni dünyasında şüurları təlatümə gətirdi. Vanda və Muşda bu, ciddi hiss olundu...”³¹

Vanda və Muşda iş silahlı toqquşmaya çatmasa da, Ərzurumda silahlı qarşıdurma baş vermişdi. Axtarışlardan sonra e'tiraz əlaməti olaraq emalatxana və mağaza sahibləri işə çıxmadılar. Kilsənin həyətinə toplaşır, yeni planlar hazırla

yırlar. Bu səbəbdən də iğtişaş baş verir. Əsgərlər atəş açma-
lı olurlar. Bu anda təxribatçılar meydana atılıb dava salırlar.
Toqquşma nəticəsində 200 nəfərdən çox adam ölür və yara-
lanır. Silahlı münaqişələrin kim tərəfindən təşkil edildiyini
və nə məqsəd güddüyünü daha aydın və dəqiq təsəvvür üçün
“Hnçaq” partiyası liderlərindən Ruben Xanazadın aşağıdakı
sətirlərinə diqqət yetirmək kifayət edir: “Ən maraqlısı bu idi
ki, biz Trapızonda və başqa yerlərdə olan ermənilər o ümid-
dəyik ki, Ərzurumdakı Avropa konsulları həmin hadisələr
haqqında dərhal həyəcan signalı verəcəklər, “erməni məsə-
ləsi” yenidən meydana atılacaq və tezliklə öz həllini tapacaq.
Lakin belə olmadı və hər yerdə ruh düşgünlüyünə səbəb ol-
du”.³²

Patriarx Xoren Aşıqyan ara qarışan kimi kilsədən çıxıb
qənzərindəki evinə çəkilməmişdi. Əsəbləri gərilməmiş ermənilər
evə hücum çəkib Aşıqyandan tələb etdilər ki, qabağa düşüb
onları sultanın sarayına aparsın. Patriarx Xoren ələcsiz qalıb
qabağa düşür, arxasınca da qəzəbli, hiddətli ermənilərin bö-
yük bir dəstəsi. Ancaq yarı yolda Patriarx Xoren huşunu iti-
rib yığılır. Onu xərəyə qoyub yollanırlar Sultanın sarayına
doğru. Xəbərin ətrafa yayıldığını eşidən erməni gəlib izdiha-
ma qoşulur. İzdiham saraya doğru irəliləyəndə sarayda Qur-
ban bayramına yığışmışdılar. Bayram mərasimində hamının
diqqəti-nəzəri sultanın əlindəki bıçaqda idi. Qurbanı onun
özü kəsəcəkdə. Elə bu anda Qum-Təpə nümayişinin xəbəri
saraya çatdı. Yıldız köşk yolunda nümayişçilərlə əskərlər
arasında münaqişədə ölən və xəsarət alanlar var idi. Saraya
çathaçatda əsgərlər nümayişçiləri geri oturtmaq üçün güc iş-
lətməli oldular. Hnçaq partiyası liderlərinin arzuladıqları mü-
naqişə belə başa çatdı. Böyük ümidlə təşkil etdikləri təxribat
çox baha başa gəldi.³³

Hadisənin gedişini düzgün şərh və təsvir edən Leo bu barədə belə yazırdı: “Sərsəm bir xəyanət, dəlicəsinə törədilmiş qərəzli bir xəyanət idi bu. Heç kəs, lap elə Hacı ağa, sosialistlərin özləri də bir uğur qazanacaqlarına inanmır, ümid etmir, bel bağlaya bilmirdilər. Nəinki inanmır, hətta, bu hərəkətin erməni əhalisinə nə qədər baha başa gələcəyini də çox yaxşı bilirdilər. Necə deməyəsən ki, bu adamlar uşaq kimi hərəkət ediblər. Bütöv bir xalqın taleyini belələrinə tapşırmaq bədbəxt gerçəklikdən başqa bir şey deyil...”³⁴

İyulun 15-ni Hnçaq partiyasının liderləri tamamilə başqa səpgidən qiymətləndirirdilər. Onların fikrincə bu iğtişaşın törədilməsi Avropanı silkələyib Türk hökumətinə qarşı tədbirlər görmək üçün hərəkətə gətirəcək, digər tərəfdən də erməniləri bu hökumətə qarşı ayağa qalxmağa sövq edəcək. Partiyanın mərkəzi mətbuat orqanı “Hnçak” qəzeti baş məqalələrinin birində bu fikri çox səlis şərh etmişdi: “Türkiyənin bölüşdürülməsi məsələsi yenidən meydana çıxdı, aşkar oldu. Lərzəyə gəlmiş Türk hökuməti və onun pinti mətbuatı hər vasitəyə əl atdı, hər səyi göstərdi ki, iyulun 15-ni Avropanın gözündən salsın, səyləri əbəs keçdi... Türkiyənin yekəpər lüt bədəni bütün açıqlığı ilə bir daha əfkari - ümumiyyənin müzakirəsinə verildi, hamı gördü ki, Türkiyə doğum əzabı içindədir. Hələ də ona qul kəsilmiş millətlərin azadlığı Türkiyənin ölümü hesabına doğulub dünyaya gəlməkdədir”³⁵. 15 iyulun təşkilatçısı olan Hnçaq partiyası, deməli, bu ümid, bu məqsədlə öz din qardaşlarını kilsədən birbaşa sultan sarayına sarı hücumu aparırmış.

Hnçakın bu mövqeyinə, qəzetin bu baş məqsədinə öz münasibətini gizlətməyən Leo yazırdı, “Bunların hamısı yalan idi, romantik sayıqlamaqdan başqa bir şey deyildi. İyulun 15-i erməni xalqına heç bir xeyir gətirmədi... Əksinə, o qara

bir gün idi, gələcək bədbəxtliklərin başlangıcı. Mənasız, əhəmiyyətsiz kiçik bir gün. Fəlakətlər ardıcayeni-yeni fəlakətlərin gəlməsi üçün açılan bir qapı oldu”³⁶. Qum-Qapı münaqişəsi həqiqətən də fəlakətlərə yol açan qapı olmuşdu. Qəzalarda ermənilər “Mahir təbliğatçı”ların fitvası ilə dəstələr düzəldir, silahlanır, nümayişlər təşkil edir, hətta silahlı çıxışlara qalxırdılar. Bunu danmaq istəyən, hökumətin, necə deyirlər, durduğu yerdə ermənilərə qarşı sərt tədbirlər gördüyünü bəyan etmək istəyən tədqiqatçıların özləri də görkəmli tarixçi Leo kimi etiraf etməli olurlar ki, dövlətə qarşı çıxan, müstəqil erməni dövləti yaratmaq xülyası ilə mübarizəyə qalxan ermənilərin sayı getdikcə artmaqda olub və nəhayət, bütün ərazini bürüyüb: “Arabkir həbsxanasının qapısına yapışdırılmış bir vərəqədə deyilirdi: erməni çoxdur bu ölkədə, ölüm cəzası, həbslər, sürgünlər vasitəsilə onların hərkətinə son qoymaq olmaz...”³⁷

Ermənilərlə kürdlərin münasibətinə dair biri digərini təkzib edən zəngin, saysız - hesabsız faktlar və arxiv sənədlərinə müdaxilə imkanı bu yazıda son dərəcə məhdud olduğundan haşiyəsayağı qeyd edək ki, tədqiqinə, hərtərəfli öyrənilməsinə çağdaş kürd-türk münasibətləri baxımından ciddi ehtiyac duyulmaqdadır. Erməni, rus və ingilis tədqiqatçılarının bir çoxu XIX əsrin son onilliklərində “erməni qırğınları”nın əsas təşkilatçı və icraçıları kimi kürdləri - “həmidə” dəstələrini qələmə vermişlər. Qısaca olaraq iki məqamı nəzərdən keçirək. XIX əsrin son onilliklərində erməni-kürd münasibətləri barədə görkəmli tarixi romanlar müəllifi Raffi Türkiyədən qaçan erməninin söhbətini belə qələmə alıb.

“Bizim ölkəmiz pis ölkə deyildi. Torpağı çox, suyu bol, istədiyimiz qədər əkərik. Öz torpağımızın sahibi özümüz idik. Torpaq bizim, ixtiyar bizim. Dağlarımızda ot bol olurdu.

Mal-qaramız bol, məhsuldarlığı da çox idi. Hərdən olurdu, bir quldur kürd dəstəsi özgə yerdən gəlib, bizim mal-heyvanlarımızı, çox vaxt da elə öz kürdlərinin mal-qarasını oğurlayıb aparırdı. Biz də eynən onlara qarşı belə hərəkət edirdik. Ölkəmizdə adət beləydi...³⁸ Başqa bir sənəddə - Ərzurumdakı rus konsulunun “1809-cu il fevralın 9-da yazdığı 59 nömrəli məktubda da bu fikir təsdiq olunur: “Ermənilər və kürdlər eyni dərəcədə döyüşkən və cəsurdurlar,. Onlar mehriban yaşayırlar, hər ikisi hökumətə nifrət edir. Bu xalqların ikisi də özünü Türkiyə hökumətindən ayrı, müstəqil hesab edir. Ermənilər, xüsusilə, özlərini daha sərbəst hiss edirlər. Onlar dövlətə yox, kürd bəylərinə vergi verir, kürd ağalarını da öz ağaları hesab edirlər...”³⁹

70-90-cı illərdə erməni - kürd münasibətlərində köklü dəyişiklik göz qarşısında idi. “Ermənistan” və Kürdüstan məfhumları ölkə boyu səslənməkdəydi, hətta Fransadan alınmış coğrafiya kitabları (dərslük) ətrafında geniş əks-səda yaratmışdı. Həmin dərslükdəki xəritələrdə göstərilən “Ermənistan” sözü kürdlər arasında ermənilərə qarşı münasibətin yeni məcraya tuşlanmasına müəyyən təsir göstərmişdi. Şərhcilər belə yozum verirlərmiş ki, ermənilər Türkiyədə müstəqil dövlət yaratmaq fikrindədirlər. Deməli “Kürdüstan” əvəzinə “Ermənistan” mövcud olacaq, ölkəyə sahiblik edən ermənilər kürdlər üzərində ağalığ etməyə başlayacaqlar. “Həmidə” polkların təşkil olunması da münasibətlərin gərginləşməsində az rol oynamadı. Beləliklə, Türkiyədə, ermənilərlə-kürdlər, ermənilərlə-türklər arasında münaqişələr, ədavət, hətta silahlı qarşıdurma üçün səbəblər, zəminlər getdikcə artmağa başlamışdı.

1893-cü illərdə münaqişələr real qüvvə ilə genişləndi. Sasun dağlarında kəndli hərəkəti baş qaldırdı. Təbliğatçısı və

təşkilatçısı yenə də Hnçak partiyası idi. Partiyanın nümayəndələri bu hərəkatı böyük ıftixarla türk hökumətinə qarşı üsyan adlandırdılar. Tarixçi Leo bu qənaətə gəlir ki, hərəkatın canı və ruhu Hnçak partiyası nümayəndələrindən ibarət kiçik bir dəstə idi. Dəstəyə Murad adı ilə tanınan Hnçaklı Hambarsum Boyatyan başçılıq edirdi. Hnçak liderləri Sasun inqilabını erməni məsələsinə həll edəcək bir inqilab elan etmişdilər. “Hnçak” qəzeti yazırdı: “Xüsusi müxbirimizdən çox böyük və ağır bir xəbər aldıq. Hnçak inqilabi partiyasının təşəbbüsü ilə Sasun qəzası və Muş düzənliyinin bir sıra kəndləri hökumətə qarşı üsyan ediblər. Muşdan və Bağəşdən üsyanı yatırımaq üçün bir neçə dəfə qoşun göndəriblər, lakin çıxarılıblar. Hökumət başını itirib, kifayət qədər qoşunu olmadığından başqa mərkəzlərdən kömək istəyib. Üsyan hərəkatı getdikcə daha geniş vüsət almaqdadır.”⁴⁰

Hnçak partiyasının nümayəndələri o illərdə Türkiyədə fəal iş aparmağa girişmişdilər. Konstantinopolda, Trapizon-da, Vanda, Ərzurumda, habelə, bir sıra şəhər və qəzalarda ilk təşkilatları və dərnəkləri fəaliyyət göstərirdi. İmperialist dövlətlərin diqqətini və söylərini “erməni məsələsinə” yönəltmək naminə hər cür təxribatlara əl atmaqdan çəkinmirlər. Qəzalara yollanan hər kəs “inqilabçılıqla” məşğul olurdu. Yazıçı E.Otyan onların fəaliyyətini “saplovarizm” adlandırdı. Hnçak liderləri isə başqa qənaətdə idilər. Onların fikrincə, erməni məsələsinin taleyi, məhz, apardıqları inqilabi işdən asılıdır. “Hnçak” qəzetinin başqa bir məqaləsində deyilirdi: “Erməni məsələsi və onun həlli indi bu gün erməni inqilabçılarından asılıdır. Bu gün hətta nazirlər tərəfindən etiraf olunmuş mütləq gerçəklikdir ki, erməni məsələsi bugünkü qaynayıb coşmaqda olan vəziyyətinə, öz həlli ərafəsinə gəlib çatmasına görə erməni inqilabçılarına borcludur...”

Sasun hadisələrindən sonra yazmışdıq, yenə də yazırıq və bildiririk. Biz inqilabi fəaliyyətimizi daha coşğun şəkildə davam etdirəcəyik. Biz indi gözləyirik görək Avropa öz müzakirələri, öz diplomatiyası ilə nə edəcək. Lazım gələndə biz öz inqilabi hərəkatımız vasitəsilə ona təsir göstərər və onu (yəni Avropanı) məcbur edərək ki, bizim məsələmizin həllini təmin etsin.”⁴¹

Əlavə məxəzlərə müraciət etmədən, bu qədər kifayətlənmək və inamla demək olar ki, Sasun üsyanı siyasi inqilab idisə, onun təşkilatçısı Hnçak partiyası olmuşdu. Erməni tarixşünaslığında xüsusi yeri olan Leonun təbirincə deyilərsə, Hnçak liderlərinin, ümumiyyətlə, bu inqilabçılar partiyasının başlıca məqsədi Avropa diplomatiyasını erməni məsələsilə məşğul olmağa məcbur etmək olmuşdur. Bəs Sasun üsyanı necə və hansı şəraitdə baş verib?

Sasun Muşun cənubunda Bitlis vilayətindədir. Sasun üsyanının birinci mərhələsini S.Markosyan tamamilə başqa səpgidə, Leo da başqa bir səpgidə təqdim etmişdir. S.Markosyanın şərhinə görə Arabo adlı bir ermənini kürdü öldürdüyünə görə həbs etmək istəyirlər. Kəndlilər onu gizlədir, təslim etmirlər. Hnçak təbliğatçısı Mihran Tomatyanı erməni kəndlilərini Türk hökumətinə itaət etməməyə, vergi verməməyə təhrik və təbliğ etdiyinə görə həbs edib, sonra da buraxırlar. Guya Sasun üsyanının başlıca səbəbi bu bəhanələrlə türk qoşunlarının ermənilərə qarşı hücumu keçməsi olub.⁴² Məntiqə, adi əndazəyə sığmayan bu şərhə müəllifin özü də inanmır. Rus səfiri Nelidovun və səfirliyin işçisi Smirnovun məktublarına əsaslanıb yazır: “Türk hökuməti bu hadisəni böyük qiyam hesab edərək Yerzinkadan 19-cu süvari polkunu, Muşdan 22-ci süvari polkunu, Ərzurumdan 25-ci piyada polkunu və iki topu Sasuna göndərir. Qoşun Sasunun ke-

çilməz kəndlərindən Talveriki mühasirəyə alır. Lakin türk qoşunları talveriki təslim edə bilməzdilər. Sasun üsyanının birinci mərhələsi belə başa çatdı...”

Sasun üsyanının birinci mərhələsini beləcə qələmə alan tarixçi adi həyat həqiqətlərindən bir dəfəlik uzaqlaşaraq əfsanəvi bir hökmlə bildirir. “1893-cü ilin iyulunda K.Polisdən yeni əmr alındı. Hər nə bahasına olursa-olsun bütün imkanları səfərbər edib, Arabonu və sabiq müəllim Mihran Tomatyanı tutun...”⁴³ Və diqqətlə fikir verin, iki nəfəri tutmaq üçün “Türkiyə hökuməti” səfərbərlik elan edir, neçə-neçə polk qoşunla kəndə hücum çəkir, lakin kor-peşiman da qayıdıb əli boş getməli olur?! Əfsanə deyilmi? Yenə tarixçi Leoya müraciət edək: “Rəsmi məxəzlərin birindən məlumat ala bildik. Ermənilər çaxmaqdaş tüfənglər, xəncərlər, balta, dəhrə... ilə silahlanmışdılar.” Qərribə deyilmi, hökumət kimi isə həbs etmək istəyir. Camaat silahlanır, hətta nizami orduya qalib gəlir?”

Əslində vəziyyət belə idi: Türk hökuməti inqilabi şüarlarla ayağa qaldırılmış erməniləri itaətə məcbur etməyə, necə deyərlər, üsyanı yatırtmağa can atır, bütün tədbirləri bu məqsədə yönəldirdi. İnqilabçı Hnçak partiyasının liderləri və fəal nümayəndələri isə frazeologiya vasitəsilə Avropanın nəhəng imperialist dövlətlərini qızıdırıb erməni məsələsi ilə məşğul olmağa cəlb etmək istəyirdilər. Məsələyə Avropa dövlətlərindən hər birinin öz yanaşma siyasəti, öz mənafeyi baxımından irəli gələn metodu var idi. Qarşıdurma avqustun ortalarından (16-dan) sentyabrın ortalarınadək (10-dək) 23 gün davam etdi. Xarici dövlətlər isə bu müddət ərzində qəti heç bir tədbirə əl atmadılar. Yalnız öz siyasətlərinin həyata keçirilməsinə zəmin hazırlayır, Türkiyəni parçalayıb bölüşdürmək və yaxud daha böyük, daha yağlı paya sahib olmaq

niyyətindəydilər. Bu dövlətlərin diplomatları bəzən də iddia edirlər ki, erməni əhalisi kürdlərdən müdafiə olunmaq məqsədilə yalnız silaha sarılmışlar.

Sasun üsyanının ikinci mərhələsi haqqında ətraflı, hət-ta, yığcam söhbət açmaq niyyətində deyilik. Mövzu ilə bağlı olaraq bu hərəkata daha obyektiv münasibət göstərən Leonun mövqeyini qeyd etməyi məqbul saydıq. “Erməni xalqının qanı yenə imperialist kaftarlar arasında hərraca qoyulmuşdu. Yaltaqların çənədəyməsi başlanmışdı... Böyük dövlətlər Türkiyə üzərində iqtisadi və siyasi təsiri öz əllərində cəmləşdirməyə can atırdılar... K.Poldakı ingilis səfir, ermənipərəst Filip Krrri öz hökumətinə göndərdiyi məruzəsində yazırdı: “Hnçak partiyası Konstantinopoldakı səfirlərə bir məktub göndərərək bildirirdi ki, ermənilər bir dinc nümayiş təşkil etmək istəyirlər. Sülh məramlı bu nümayiş vasitəsilə Türk hökumətinə öz narazılıqlarını bildirmək istəyirlər, nə üçün islahatlar proqramı indiyədək həyat vəsiqəsi almayıb? Lakin vəd etdiklərinin əksinə olaraq bu sülhməramlı nümayiş, əslində, silahlı nümayişə döndü. Hamının silahı (tapançaları) eyni idi və elə bu silahla da 2000 adam Qum-Qarı kilsəsinə yığışdı... Sonra Babi Əli nümayişi baş verdi... Bir erməninin atdığı güllə ilə əsgərlərin komandiri öldü və türklər hücumu keçdilər. 2 minə yaxın erməni qırıldı...”⁴⁴

Hadisələrin gedişilə bağlı bütün məsələlər barəsində mükalimə almaq imkanından məhrum olduğumuzdan ancaq bunu qeyd etməyi zəruri hesab etdik ki, tarixçi adı ilə çıxış edən şəxs şagird, özü də sadələvh şagird səviyyəsinə enməməlidir. Haqqında söhbət açdığımız, adını hörmətlə çəkmək istədiyimiz S.Markosyan sanballı alim tarixçi Leonun bu yazısına görün nə gözlə baxır, öz münasibətini necə bildirir: “Nümayişçilər arasında tapança ilə silahlanan ermənilərin ol-

ması, əsgərlərə - qanuna qarşı Hnçaqçıların güllə atması, zabitin öldürülməsi... Heç də nümayişin silahlı nümayiş və üsyan olmasını sübut etmir. Bunların hamısı qoşunun hücumu keçməsi, erməniləri qırmaq üçün bəhanə idi. Fikir verin, bu "bəhanəni" cənab Markosyan necə əsaslandırmağa can atır: Müsəlmanların əlindəki dəyənəklər də, bir-birinə bənzəyirdi. Deməli, hökumət bu dəyənəkləri hazırlatmış və əvvəlcədən qarşিদurma üçün hazırlıq görmüşdü. Deməli, silahlı nümayiş Türk hökumətinin ermənilərə qarşı yeritdiyi siyasətin həyata keçirilməsi, erməni əhalisini qırmaq üçün hökumət tərəfindən təşkil edilmiş aksiya olub?! Belə hallarda təfərrüata varmadan qısaca deyirlər: "Cəfəng çənədoyməsi deyilmi?!"

Tarixi keçmişə, yaşanmış gerçəkliyə modernizm yozumu, istək hökümüylə yanaşmaq meyli ancaq saxtakarlığa gətirib çatdıra bilər. Trapizon hadisələrinin təqdimatına diqqət yetirək. Rus səfiri Nelidov yazır: "Trapizonda hər şey Vanın sabiq valisi Bəhriyə qarşı ermənilərin sui-qəsd cəhdindən başladı. Bəhri də, onu gəmiyədək müşayiət edən komendant Əhməd Həmid paşa da yaralanmışdı. Bundan dərhal sonra ermənilər Bəhri paşaya hücum edən ermənilərdən birinin oğlunun tanıyan günahsız bir müsəlmanı öldürmüşdülər. Ermənilərin qırılmasına səbəb də bu oldu..." Buradan aydın görünür ki, Nelidovun dediyi kimi "Trapizondakı münəfişəni törədən ermənilərdir". Lakin cənab Markosyan yenə andaman eləyib inandırmağa çalışır ki, yox, yox müsəlmanlar hazır vəziyyətdə bu hadisəni gözləyirmişlər, yoxsa bu qədər qısa müddətdə cavab tədbirinə, erməniləri qırmağa, malmülkünü talan etməyə başlaya bilməzdilər. Sanki bizim əvəzimizə cənab Nelidov bu cəfəngiyyata cavab verərək yazmışdır: "Çox yerdə hücumların təşəbbüsçüsü ermənilərin öz-

ləri olmuşlar. Onlar, demək olar, hər yerdə, həmişə birinci olaraq hücumə keçirdilər, müsəlmanlar da dərhal əks-hücumə keçir, hökumət tərəfindən heç bir maneəyə rast gəlmədən talan və qırğına başlayırdılar.”⁴⁵ Bu fikri təsdiq edən başqa bir məxəzə nəzər yetirək, podpolkovnik Tomilovun 1904-cü ildə yazdığı bir hesabatda: “... qırğınları erməni inqilabçıları təşkil edirlər. Onlar başıpozuqluqlar salmaqla, hətta, öz can qardaşlarının qanı bahasına xristianları üsyana təhrik edir və bu yolla Avropa dövlətlərinin diqqətini erməni məsələsinin həllinə yönəltmək istəyirdilər. Bu yolla muxtariyyət əldə etməyə can atırdılar.”⁴⁶

Bə'zi erməni tarixçilərinin bütün cəhd və səyləri ona yönəlmişdir ki, tarixi faktları təhrif etmək vasitəsilə belə bir inam yaratsınlar ki, guya XIX əsrin son onilliklərindən başlayaraq Türkiyə hökuməti bütün daxili və xarici siyasət məsələlərini bir kənara atıb gecə-gündüz ermənilərə divan tutmaq üçün balanslar axtarıb tapır və onları ölkədən təmizləməyi birinci dərəcəli vəzifə sayırdı.

Təbliğat maşını, bədii ədəbiyyat, tarixşünaslıq yalnız və yalnız bu əsassız qeyri obyektiv uydurmanı gerçəklik kimi qələmə verməyə indi də can atmaqdadır.

Erməni şovinizminin dirçəlişi, canlanmasında “Daşnaksütyun” partiyasının rolu, şəksiz, çox böyük olmuşdur. Bu partiyanın yaranması, proqramı, fəaliyyət dairəsi barədə məlum faktları təkrarlamadan “inqilabçıların” konkret tədbirlərindən ən gurultulusu haqqında qısa məlumat gətirək. Onların təxribatçılıq fəaliyyətinin zirvəsi bir vaxt dünyaya səs salmış, “Osmanbankı” əhvalatı idi... “İnqilab” və “üsyan” sözlərini fasiləsiz hallandıran daşnaklar “bank” əhvalatını azadlıq uğrunda mübarizənin ən parlaq səhifəsi adlandırmışlar. Mətləbi və cəsarətliliyə görə misilsiz sayılan

“bank” əhvalatı necə baş vermişdi? Silahlı daşnaklar dəstəsi 1896-cı il avqustun 25-də Türkiyənin mərkəzi bankını zəbt etdi. 500 nəfərlik bank əməkdaşı sanki girov götürülmüşdü. Binanın bütün qapıları nəzarətə alınmışdı. Türkiyənin maliyyə mərkəzi silahlı daşnakların əlində idi. Dəstə 30 nəfərdən təşkil olunmuşdu. Tapança, dinamitlə silahlanmışdılar. Bombaları da var idi. Daşnaksütyun inqilabi komitəsi Türkiyə hökumətinə böyük dövlətlərin nümayəndələrinə xüsusi məktublar vasitəsilə gurultulu tələblər və təkliflər təqdim etmişdi:

Burada 2 gündən az qalmayacağıq, hələlik tələblərimiz bunlardır:

1. Beynəlxalq vasitəçilərin iştirakı ilə bütün ölkədə ermənilərin həyat və əmlak təhlükəsizliyinə təminat verilsin.

2. Erməni inqilabi daşnaksütyun partiyasının təqdim etdiyi tələblər qəbul edilsin. (yəni islahatlar keçirilməsinə dair təklifi).

3. Bizə qarşı zorakılıq tədbiri tətbiq olunmasın.

4. Burada, bankda olanların, şəhərdə bu və ya digər qiyamlarda iştirak edən şəxslərin hamısının həyatına təminat verilsin.

5. Təklif-tələblərimiz qəbul olunanadək bankın maliyyə sərvətinə, bütün əmlakına əl vuran deyilik. Əks təqdirdə isə maliyyə ehtiyatını və rəsmi sənədləri məhv edəcək və bankın bütün əməkdaşları ilə birlikdə binanın divarları altında ölməyi üstün tutacağıq.

Biz bu ifrat tədbirə əl atmağa məcburuq.

Bizi bu ifrat tədbirə əl atmağa məcbur edən bəşəriyyətin cinayətkar acizliyidir.

Ermənilərin hərəkətə gəldiklərinə dair xəbər şəhərə

yayıldı. Türk məhəllələrinin sakinləri, kimin əlinə nə keçdi-sə silahlanıb küçələrə doluşdular. Erməni saydıqları hər kəsi yaxalayır, “haqqını” verirdilər. Qoşun gec gəlib çatdısa da, heç nə edə bilmədi. Beləliklə, İstanbulun Qalatiya, Bera məhəllələrində axşamdan xeyli keçənədək münaqişədə davam etdi. Osmanlı bankında mövqe tutmuş, “inqilabçılar” isə pəncərələrdən qumbara atır, binaya yaxınlaşan əsgərləri öldürürdülər. Əsgərlər və polis irəliləyə bilmir, binanı mühasirəyə almaqla kifayətlənirdilər. Bank direktorunun müavini Obuanonu danışıqlar aparmaq üçün saraya göndərdilər bildirsin ki, xarici səfirlərin iştirakı ilə verilən tələblərə əməl etdikdən sonra bu binanı tərk edəcəklər:

Rusiyanın səfiri Nelidov bu xəbəri eşidən kimi səfirliyin tərcüməçisi Maksimovu Sultan Həmidin hüzuruna göndərir. Maksimov Sultan Həmidə bildirir ki, bu ağır, təhlükəli anda rus səfirliyinin köməyinə bel bağlaya bilər. Sultan Həmid Maksimovu qəbul edib çox səmimi mehribanlıqla xahiş edir ki, bu işdə səfirlik köməyini əsirgəməsin və gedib Sultanın adından “inqilabçılara” söz versin ki, onların bankdan çıxaraq Türkiyədən getməsinə hər cür şərait yaradacaqlar. Bu şərtlə ki, bankı partlatmaq haqqında yaydıqları xəbərdən əl çəksinlər, belə fikri başlarından çıxarsınlar.

Maksimov Sultan Həmidin bu xahişinə əməl edərək Vensenti və Obuano ilə birlikdə bank binasına gəlir. Danışıqlar, mübahisələr üç saatdan çox çəkir. Nəhayət, Maksimov “inqilabçı” üsyançıları inandırır ki, əgər başladıkları işin qalib gəlməsini istəyirlərsə, məqsədlərinin mənafeyi naminə bankın binasını sakitcə tərk etsələr, Avropa onların istəyinə hər vasitə ilə kömək edəcək. Buna görə də Maksimov təklif edir ki, könüllü olaraq bankdan çıxsınlar. İngilis gəmisinə minərək bir gün sonra Türkiyədən sağ-salamat getsinlər. “In-

qılabcılar”. qumbaraları, 1365 kq dinamiti bankın binasında qoyub çıxdılar. Onlardan beş nəfəri öldürülmüş və beş nəfəri də yaralanmışdı. Ölülər və yaralılar səfirliyin xəstəxanasına aparıldı. Cəmi 15 “İnqilabçı” qalmışdı. Hamısı da Türkiyə təbəəsi. Gəmiyə minib Marselə yollandılar.⁴⁷

Erməni inqilabçı daşnaksütyun partiyası “qəhrəman”larının şah əsəri saydıqları bu “qəhrəmanlıq” beləcə başa çatdı. Erməni xalqının azadlığı şüarı altında daşnak təxribatçılarının törətdikləri bu təxribat erməni xalqına nə verdi? Qanlı toqquşmalar, milli ədavətin qızışdırılıb milli faciə həddinə gətirilməsi, qırğın, qaçqınlıq, vəssalam! Hökumət ilk münaqişənin qarşısını almağa ciddi cəhd göstərsə də, ədavət sanki körüklənməkdə olan tonqala dönmüşdü. Günahsız adamlar da yaşın quru oduna yandığı kimi, yandırılırdı bu tonqalda. Sakitləşdirmə, sabitlik yaratmaq son dərəcə müşkül iş olmuşdu. Erməni mə'xəzlərinə görə iki gündə Konstantinopolda 5.500 erməni öldürülmüşdü. Daşnakların “qəhrəmanlıq” hesab etdikləri bu əməliyyatın nəticəsi belə oldu.⁴⁸

XIX əsrin son rübündə imperialist dövlətləri arasında münasibətlərin kəskin şəkildə gərginləşməsi səbəbsiz deyildi. 1882-ci ildə üçlər İttifaqı (Almaniya, Avstriya-Macaristan və İtaliya) 1891-1893-cü illərdə Fransa-Rusiya hərbi ittifaqı artıq real gerçəklik olmuşdu. Çox keçmədən İngiltərə öz mövqeyini müəyyən etmişdi. Polimerston bu mövqeyi çox dəqiq şərh etmişdi: **“Bizim daimi düşmənimiz və daimi dostumuz yoxdur. Bizim daimi, əbədi mənafeyimiz var, bunlara həmişə saygı göstərməliyik”.**

90-cı illərdə böyük dövlətlər arasında getdikcə gərginləşdirilməkdə olan ziddiyyətlər, şəksiz Türkiyənin daxili və

xarici siyasətinə son dərəcə güclü təsir göstərmişdi. Böyük dövlətlərdən, demək olar, hamısının mənafeyi Yaxın Şərqi bu qeyri-adi ölkəsində barışmaz şəkildə çarpazlaşmışdı. Yaranan əlverişli şərait erməni şovinizminin fəallaşmasına, əməli fəaliyyətə başlamasına geniş yol açmışdı. Ümumi erməni inqilabının qarşısında özünü müdafiə edib saxlamaq, Türkiyə hökumətinin daxilində inqilabı coşdurmaq, onu bütün ölkəyə yaymaq şovinist erməni inqilabçılarının birinci dərəcəli vəzifəsi olmuşdu.

Rusiya xarici şlər nazirliyinin fiziki coğrafiya müəllimi Vasilyev adı ilə Türkiyəyə göndərdiyi baş qərargahın polkovniki Putyata erməni şovinizminin canlanması faktlarına dair bir sıra dəyərli məlumatları elmi dövriyyəyə vaxtında daxil etmişdir: Sasun münaqişəsinin təkrarlanmasına bu yaz təşəbbüs göstərirdilər. İran tərəfdən Van vilayətinə 15 nəfərlik bir təxribatçı dəstə gəlir. Özünü ingilis kimi təqdim edən bir nəfər bu dəstəyə başçılıq edirdi. Təşəbbüs baş tutmur, Van həndəvərində dəstə yaxalanır. Başçını Konstantinopola göndərirlər. Bizə dedilər ki, o, heç də ingilis deyilmiş, əksinə, Hovhannisyan familiarı Axalskali bir erməni olub, doqquz dil bilirmiş. Buraya gəlməsinin məqsədi türklər tərəfindən yeni repressiyalar törədilməsinə zəmin yaratmaq olub. Avropa dövlətlərinin köməyi və müdafiəsinə arxalanıbmiş. Sonra Sasun iğtişaşının səbəbini belə şərh edir: Sasun əhvalatında diqqəti cəlb edən fakt budur ki, hadisələrə səbəb, məlum olduğu kimi, erməni təşviqatçıları olub. Onlar öz təxribatçı dəstələri vasitəsilə kürd əhalisini ədavət salmağa məcbur ediblər ki, həm kürdlər, həm də türk hökuməti sərt tədbirlərə əl atsınlar və beləliklə, Avropa dövlətlərinin diqqəti erməni məsələsinin həllinə yönəldilsin.⁴⁹

Əlbəttə, siyasi azadlıq hər bir xalqın müqəddəs arzus-

udur. Ermənilərdəki bu arzunu da qeyri-adi hesab etmək olmaz. Lakin ideal başqa şeydir., konkret həyat və şərait başqa. Real gerçəkliyə söykənməyən arzu, ideal havadan asılı üfürülmüş şara bənzər. Türkiyə ermənilərinin siyasi məqsədləri, məhz, real zəmindən çox-çox uzaqlaşmışdı: Sultan usulidarəsini dəf etmək, müstəqil erməni dövləti yaratmaq! Potyata bu cəhdi görür və qeyd edirdi ki, **ermənilər müstəqil padşahlıq yaratmaq istəyirlər. Erməni qırğınlarına da, məhz, bu baxımdan bəraət qazandırırırlar.** Başqa bir çar məmuru Qryaznov da eyni fikirdə olduğunu gizlətmir: Sasundakı iğtişəşlər təsadüfi baş verməmişdi. Əksinə, son bir neçə ildə yetkinləşmişdi. Xarici təbliğatın təsiri altında münasibətlər getdikcə gərginləşirdi. Gizli erməni cəmiyyətləri öz təşviqatçıları və agentlərinin geniş şəbəkəsilə ermənilər yaşayan provinsiyaları bürümüşdü. Əlbəttə, bütün bunlar türklərə də bəlli idi və onlar belə bir vəziyyətə qarşı laqeyd qala bilməzdilər. Son zamanlar Ərzurum və Van vilayətlərində ermənilərin mütəşəkkil təxribatçı dəstələri dolaşmağa başlayanda, təbii ki, kürdlərin və türklərin gərilmiş əsəbləri vəziyyəti daha da gərginləşdirdi.

Məsələdəki gerçəklik budur ki, Türkiyə və türklər nə etsələr də birdir, hamının istəyini ödəyə bilməzlər. Ermənilər həmişə cəhd edəcəklər ki, keçmişdə nələri olubsa, onu bərpa etsinlər. Özlərinə xas olan milli xüsusiyyətləri üzündən özləri itiriblər o keçmiş... Türklərin və kürdlərin ermənilərə qarşı hiddətinə ermənilərin özləri səbəb olmuşlar. Ümumiyyətlə, rəhmdil türklərdə ermənilərə qarşı baş qaldırmış hisslər bütövlükdə götürüldükdə xristianlığa qarşı deyil, sadəcə olaraq ermənilərə qarşıdır. Ermənilərə qarşı kürdlər və türklərdə yaranmış ədavət rus kəndlisində yəhudiyyə qarşı olan hisslərə bənzəyir. Vəziyyət dəyişməzsə, Zaqafqaziya

erməniləri də xristian rusların eyni ədavəti və münasibəti ilə qarşılaşmalı olacaqlar.

Putyata öz məktublarında aşkar yazırdı ki, Sasun qırğınının səbəbkarı ermənilərdir, onların özləri üçün ayrıca dövlət yaratmaq xülyası, Ərzurumda yepiskop Şişmanyarla görüş zamanı onu məzəmmət edən Putyata deyir: “Siz erməni tacını knyaz Tekinin başına qoymaq istəyirsiniz, uğur olsun, lakin Rusiya bu məsələdə sizə kömək edə bilməz”. Şişmanyan təkzib etsə də, Putyata davam eləyib deyir: “Lakin hər yerdə mənə deyiblər ki, xalq islahatlar maraqlandırmır, qanə etmir, xalq padşahlıq istəyir”.

Erməni məsələsi, əslində, anbarda saxlanan ehtiyata dönmüşdü. Türkiyəni parçalayıb bölüşdürmək istəyənlər də, Türkiyədə müstəqil erməni dövləti yaratmaq istəyənlər də imkan tapan kimi bu ehtiyatı işə salmağa başlayırdılar. Böyük dövlətlər öz məqsədləri naminə, erməni şovinistləri də öz məqsədləri naminə istifadə edirdilər bu silahdan, bu siyasətdən, bu vasitə və bu alətdən. Erməni şovinistləri beynəlxalq vəziyyətdən, yaranmış imkandan daha səmərəli, daha məqsədyönlü istifadə etməyə başlamışdı. 90-cı illərədək ən fəal işə qoşulan Hnçak partiyası idi. “Hnçak (zəng) partiyası millətçi xırda burjua partiyasıdır. 1887-ci ildə təşkil olunub. Proqram məqsədi: erməni torpaqlarını vahid bir dövlət bayrağı altında birləşdirmək, ən başlıcası, Türkiyə Ermənistanını azad etmək, Rusiya və Türkiyə torpaqlarında, “Böyük Ermənistan” yaratmaq, erməni millətinin itirdiklərini qaytarmaq, milli şöhrəti bərpa etmək... Erməni liberal ictimai xadimlər hərəkətini davam etdirmək... Bu hərəkətin başlıca məqsədi Rusiyanın köməyi ilə Türkiyə Ermənistanını “xilas” etmək idi. Qriqor Ardzrunu (1845-1892) və onun redaktorluğu ilə çıxan “Mşak” qəzeti (1872) bu hərəkətin ideoloqlarının

dan biri idi. Türkiyə ərazisində erməni dövləti yaratmaq, əslində, geniş yayılan ideya və ideologiyaya dönmüşdü. Hakop Melik-Hakopyan (1835-1888) Raffi ləqəbilə tanınmış nasir də bu hərəkatın fəal xadimlərindən olmuşdur. Əsrin sonuna yaxın Qabriel Sündükyan (1825-1912) həmin hərəkatda tanınmış xadimlərdən biri kimi çıxış edirdi. Hnçak və liberal xadimlər hərəkatından əlavə 1890-da yaranan “Daşnaksüt-yun” daha geniş miqyaslı fəaliyyətə qoşuldu və sovinist millətçilik ideyalarının ən mahir təbliğatçısı kimi çıxış etməyə başladı:

Erməni şovinizminin dirçəlişini təkcə Türkiyə məkanı ilə məhdudlaşdırmaq kobud səhv olardı. Erməni padşahlığı yaratmaq naminə başlayan millətçi fəaliyyət üstə 1883-cü ildə İrəvanda 38 nəfər həbs olunmuşdu. Əksəriyyəti məktəb müəllimlərindən ibarət olan bu şovinistlər gənclərə erməni padşahlığını bərpa etmək ideyalarını aşılamaqla məşğul idilər.⁵⁰ 1892-ci ildə Tiflisdə “Erməni inqilabçı fəhlələr assosiasiyası” yaradıldı. Başlıca məqsəd erməniləri türk zülmündən xilas etmək idi. Fəaliyyəti məhdud milli sosializm xarakteri daşımaqdaydı. “Azat Hayastan”, “Kırv” (Mübarizə) adlı mətbuat orqanları var idi. Milli şovinizm təbliği 1895-ci ilədək davam etdi, çar hökumətinin sərəncamı ilə fəaliyyətə son qoyuldu.

Qafqazda, indiki Ermənistan ərazisində erməni şovinizminin nə dərəcə tügyan etdiyini təsəvvürə gətirmək üçün tək bir faktı qeyd etmək kifayətdir. Knyaz Qalitsinin bir sərəncamında deyilirdi:

1. Erməni qaçqınlarının bu ölkədə məskunlaşmasına son qoyulsun, qaçqın ermənilər ya rus təbəəliyini qəbul etsin və ya Türkiyəyə qayıtsınlar.

2. Ermənilər yalnız imperiya daxilindəki qoşun hissə-

lərində öz hərbi mükəlləfiyyət borclarını ödəməlidirlər.

3. Zaqafqaziya ərazisində erməni legionlarının yaradılmasına yol verilməsin, hərbi sursat və silah anbarları saxlamalarına və Qafqaza silah daşınmasına qadağa qoyulsun.

4. Erməni xeyriyyə maarif cəmiyyətlərinin fəaliyyət dairəsi məhdudlaşdırılsın.

5. Çap olunan kitabların qərəzli xarakteri nəzərə alınaraq Tiflisdəki erməni mətbəəsi bağlanılsın...⁵¹

XIX əsrin sonunda erməni katalikosunun nümayəndələri Avropa ölkələrinin paytaxtlarını dolaşa-dolaşa böyük və kiçik dövlətləri Türkiyəyə təsir və təzyiq göstərməyə, yeri gəldikcə silahlı dəstələr, silah gücü ilə “erməni dövləti, “Böyük Ermənistan” yaratmaq məsələsinin həllinə məcbur etməyə çağırırdılar. Deməli, sözün əsl mənasında erməni şovinizmi, erməni separatizmi məhdud məkan çərçivəsini çoxdan aşaraq beynəlxalq e'tiraf qazanmış məsələ səviyyəsinə gəlib çatmışdı.

NƏTİCƏ

QAFQAZI CƏHƏNNƏMƏ DÖNDƏRƏN MÜNAQİŞƏ

Irəvanda 1907-ci ildə bir kitab çıxıb. Erməni dilindədir. Müəllifləri bəlli deyil, qeyd edilməyib. Görünür, özlərini təbliğ etməkdənsə qələmə aldıkları mövzunun dolğunluqla təqdim olunmasını rəva biliblər. Sağ olsunlar, “Erməni-türk münaqişələri” adlı bu kitabda Qafqazın cənub bölgəsində, Bakıdan İrəvanaqək ermənilər və azərbaycanlıların məskunlaşdıqları, demək olar ki, bütün şəhər və kəndlərdə baş vermiş qırğınlar haqqında xeyli məlumat, fakt və materialları elmi dövrüyyəyə daxil etmişlər.

Şəksiz, şərh və faktlara münasibət birtərəflidir və qərəzli (bu barədə başqa bir münasibətlə). Adları bəlli olmayan müəlliflərin hələlik çox əhəmiyyətli iki xidmətini qeyd etmək istərdik. Əvvəla, ədalət və həqiqət naminə onlar erməni tarixşünaslığı, erməni ədəbiyyatına xas olan məlum bir ənənədən kənara çıxaraq öz əsərlərinə **türk-erməni deyil, “Erməni-türk münaqişələri”** adını vermişlər. İkincisi, kitabın sonunda dərc olunmuş “Nəticə”də müəlliflərin gətirdikləri mülahizə və mühakimə

mələr, umumiləsdirmələr daha çox həyatidir, düşündürücü, gerçəkliyi əks etdirən, hadisələrin gedişindən düzgün nəticə çıxarılmıya səs-ləyən olması ilə diqqəti çəkəndir, diqqətə-dəyərdir.

Diqqətə-dəyərdir o mənada ki, separatçılıq hikkəsi, məkrli şovinizm azarının insanlara, ələlxüsüs da erməni xalqının özünə, onun min illik qonşuları olan türklər və azərbaycanlılara tarix boyu "bəxş etdiyi" fəlakət və faciələr kitabın cəmi bir kəlmədən ibarət "Nəticə" adlı bölməsində yetərincə dürüst və dəqiq, anlaşıqlı və sadə dildə şərh olunmuşdur. XIX əsrin ikinci yarısındakı oyanışı ilə gözə çarpan erməni Separatizmi və şovinizmi XX əsrin lap ilk illərindən Qafqaza yayılaraq sözü-n əsl mənasında bu cənnət diyarını cəhənnəmə döndərdi. Vətən torpağı bu məkrli siyasət üzündən dönə-dönə günahsız insanların qanı ilə boyandı, qanı ilə suvarıldı. Bu mənada da kitab müəlliflərinin gəldikləri nəticə, faktların dəqiq və ya qeyri-dəqiq, az və ya çox göstərilməsindən asılı olmayaraq, düşünüb-daşınmağa, idraka səs-ləyən çağırış kimi qarşılanmalı və qəbul edilməlidir. Fikir verin:

- **Hər iki tərəfdən** 252 kənd, 7 şəhər, 15 minədək ailə dağıdıldı və zərər çəkdi. Qəzalarda 100 mindən artıq, şəhərlərdə minlərlə insan faciəyə düşər oldu. Qurbanların sayı, bircə, on minə çatırdı. Onlardan 5 mini qətlə yetirildi, 5 mi-ni də aclıqdan, soyuqdan həlak oldu.

İki il ərzində 12 qəzada 1 milyon 300 min nəfərdən artıq əhali iki düşmən cəbhəsinə bölünərək dinc quruculuq işlərini bir yana atıb, mənasız müharibəyə qoşulub olub-qalanlarını, var-yoxlarını barıt və güllə almağa sərf eləyirdi. Məlumatlı şəxslərin hesablamalarına görə bu məqsədə 3-4 milyon manat xərclənib.

252 kəndə dəymiş zərər ən azı 10 milyon, 7 şəhərə isə 20-30 milyondan çox olar.

1906-cı ildə təkcə Şuşa və Zəngəzur qəzalarında əvvəlki illərə nisbətən 4 milyon pud az taxıl istehsal olunub. Aqronom Zavaryevin dediyinə görə, hər iki qəzada əkin sahəsi 30,40 hətta 50 faiz azalıb. Gəncə quberniyasının Şuşa, Zəngəzur, Cavanşir və Cəbrayıl qəzalarında 6 milyon pud taxıl çatışmır. Bu qədər taxıl almaq üçün 10 milyon manat lazımdır.

Mədəni həyat donub. Aclığın qara kabusu zavallı xalqın başı üstündə hərlənməkdədir. Qurbanlar ardınca qurbanlar verilir. Kəndlər boşalır, şəhərlər ac və işsiz insanlarla dolur.

Qarşılıqlı qurbanların xatirəsi unudulmazdır.
Bu münafişə Qafqazı cəhənnəmə döndərdi.

VI FƏSİL

ZORAKI XRİSTİANLAŞ- DIRMA SIYASƏTI SƏBƏBI VƏ NƏTİCƏLƏRI

Simali Azərbaycanın qərb bölgəsində yerləşən İrəvan xanlığını başdan-başa xristianlaşdırmaq çar Rusiyanın millimüstəmləkəçilik strategiyasında müstəsna yer tuturdu. Bu məkrli məqsədə nail olmaq üçün hələ XVIII yüzilliyin sonlarında ilk addımlar atılmışdı. Araz çayı boyunca əraziləri, Osmanlı Türkiyəsi ilə qonşu olan sərhədlərdə yerləşmiş yaşayış məntəqələrini “təmizləmək” haqqında qraf V.Zubov II Yekaterinadan rəsmi qaydada çox ciddi tapşırıq almışdı. Qraf Zubov da öz növbəsində tabeliyində olan bütün yüksək rütbəli zabıtləri xəbərdar edərək rəsmən bildirmişdi ki, İrəvan xanlığının xristianlaşdırılması məsələsi çox gizli saxlanılmalıdır. Ona görə ki, bizim gələcək planlarımızın məqsədinin açıqlanması və bu barədə hər hansı bir xəbərin müsəlmanlara əvvəlcədən çatması onları oyadar və təlatümə gətirər.¹

Düzdür, II Yekaterinanın ölümü (noyabr 1796) İrəvan xanlığı ərazisini müsəlmanlardan “təmizləmək” planının reallaşmasını

təxirə saldı. Lakin bu, o qədər də uzun çəkmədi. İran və Türkiyə dövlətlərinin qarıbir qonşusu olan İrəvan xanlığının əlverişli coğrafi-strateji mövqeyinə sahib olmaq uğrunda mübarizə və müharibələri II Yekaterinanın nəvəsi I Aleksandr daha böyük canfəşanlıqla genişləndirdi. Bu da təsadüfi deyildi. II Yekaterina oğlu Pavelə bel bağlamadığından nəvəsi Aleksandrın tərbiyəsi ilə şəxsən məşğul olur və onu özünə varis hazırlayırdı. Amma beyninə qan damdığından danışmaq və yazmaqdan məhrum oldu. Taxt-tacını kimə tapşırmaq istədiyini deyə bilmədi. Bu imkandan istifadə edən oğlu anasının bütün yazılarını, o cümlədən hakimiyyətin Aleksandra verilməsinə dair vəsiyyətnaməsini də yandırdı və taxta çıxdı. Lakin 1801-ci il martın 11-dən 12-nə keçən gecə Paveli öz yataq otağında öldürdülər. Martın 12-də I Aleksandr Rusiyanın çarı elan edildi. Elə həmin gün o, proqram manifestində öz nənəsi, Böyük Yekaterinanın qanunlarına və ruhuna sadıq qalacağını bəyan etdi.

Nənəsinin vəsiyyətinə, öz andına sadıq qalan I Aleksandr 1801-ci il sentyabrın 12-də Şərqi Gürcüstanın Rusiyaya qatılmasını rəsmən təsdiq edən tarixi manifesti imzaladı. Loru, Pəmbək, Şəmşəddil, Qazax da Gürcüstanla birlikdə Rusiyaya birləşdirildi. 1804-cü ilin başlangıcında Gəncə xanlığı işğal olundu. I Aleksandrın qəsbkar ordusu mühüm hərbi-strateji əhəmiyyətə malik olan İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarını ələ keçirmək üçün ciddi-cəhdlə hazırlıq görməyə başladı. Lakin bu xanlıqların ərazisindəki demoqrafik vəziyyət, etnik tərkib rus generallarını bərk narahat edir, onların qələbəyə inamını öldürürdü. General Paskeviç xəbər verirdi ki, **İrəvan xanlığında on min azərbaycanlı ailəsinin müqabilində cəmi üç min erməni ailəsi var.** Əlbəttə, etnik tərkibin dəyişməz qalması rus generallarının qələbə-əzmini qıra

bilər, qalanın tutulmasını, xanlığın zəbt edilməsini xeyli çətinləşdirər və bəlkə də mümkünsüz edərdi. Qələbəni asanlıqla reallaşdırmaq, işgal planının həyata keçirilməsini sürətləndirmək, bu məkanda möhkəmlənmək, təhlükəsizliyi təmin etmək üçün imperiyaya sadıq xristianları burada məskunlaşdırmaq vəzifəsi qarşıya çıxırdı. Bu məqsədlə ermənilərin İrəvan xanlığının müstəmləkəyə dönmüş ərazisində məskunlaşdırılmasına başlamışdılar. Şəksiz, tək-cə köç vasitəsi ilə etnik tərkibdə ermənilərin mütləq üstünlüyünü təmin etmək mümkün deyildi. Bunu nəzərə alaraq çar məmurları azərbaycanlıları sıxışdırıb öz etnik ata-baba torpaqlarından çıxarıb və yaxud qətlə yetirirdilər. Xristianlaşdırma siyasətinə belə geniş vüsət verən çar Rusiyasının bir məqsədi də müharibə ərəfəsində xanlıq ərazisindəki azərbaycanlıların iradəsini qırmaq, milli mənliliyini korşaltmaq və bu yolla rus qoşunlarına qarşı müqaviməti zəiflədib aradan qaldırmaq idi.

İrəvan xanlığı çar Rusiyası tərəfindən işgal olunandan dərhal sonra ölkəni idarə etmək işi, buradakı aborigen müsəlman əhalisinin taleyi ancaq xristianlara (1827-1840-ci illərdə Krasovski, Çavçavadze, Kanaibo, Arqutyan, Barseğ Behbudov, Paqovski, Smbatyans, Krasitilevski və başqalarına) tapşırıldı. Bu məkrli siyasətin nəticəsini 1843-cü ildə İrəvana gəlmiş alman səyyahı Moris Vaqner müstəsna dəqiqliklə, həm də çox obrazlı təsvir etmişdir: Rusiya öz ikibaşlı qartalını İrəvan çuxurunadək çatdırdığı gündən, öz eybəcər, zəhlətökən maks (rüsüm) siyasətini Cənubi Qafqaz quberniyalarına yaydığı andan bu ölkədə əvvəllər çiçəklənmə həddinə çatmış ticarət birdəfəlik soldu, pozuldu. İran-Gürcüstan yolunun tən ortasında olduğundan İrəvanın dükanları və karvansaraları aşıb-daşmaqdaydı. İndi bomboş qalmış o dükanlar, o karvansaraların həyatında bir vaxt atlar kışnəyər, dəvələr mələşərdi ağır yükləri altında².

Ticarətin “çıçəklənməsi” dövrü İrəvanda XIII-XIV əsrlərdən başlanmışdı. Monqollar burada ticarəti xəzinəni dolduran ən etibarlı qaynaq hesab edirdilər. Onların “şahnay”*ları yaşayış məntəqələrində ticarətin təşkilinə də nəzarət edirdilər. 1930-cu ildə aşkar edilən bir salnamədə İrəvan şəhərində bağların alqı-satqısından xəbər verən çox maraqlı məlumatlar var. 1264-cü ilə aid edilən bu qeyri-adi sənəddə İrəvan “torpağı və suyunun” Səhməddin tərəfindən satın alınmasından bəhs edilir. Sənəddə bağların, torpağın kimdən alındığı və nə qədər pul verildiyi göstərilməsə də “Allahın səxavəti və elxanın icazəsi ilə” sözləri bir daha sübut edir ki, o dövrdə İrəvanda dövlət mülkü olub və onun alqı-satqı qaydaları monqol elxanı tərəfindən müəyyən edilib. İrəvanda monqollar, xüsusilə də Arqunxan dövrünə aid 1967-ci ildə aşkar edilmiş, həmçinin 1937-1938-ci illərdə İrəvan Dövlət Opera və Balet Teatrının yanında (Məşədi Mustafa və Məşədi İbrahimin mülkləri yerində) tapılmış küllü miqdarda sikkələrin Təbriz şəhərində, habelə Naxçıvanda, Ərzurumda, Marağada, Xoyda, Salmasda, Tiflisdə və bir sıra başqa yerlərdə kəsilməsi faktı da ticarət əlaqələrinin əhatə dairəsinin genişliyindən şahidlik verir¹. XVI əsrdə İrəvanda da qızıl və gümüş pul kəsilib. Qızıl pul ilk dəfə burada 1333-cü ildə Əbu-Səid dövründə, gümüş pul isə 1344-cü ildə Nuşirvan xan dövründə kəsilib².

Xanlıqda, İrəvan şəhərində iqtisadi münasibətlər və ticarət əlaqələrinin belə geniş miqyas alması əhalinin həyat tərzinin normallaşmasına gen-bol imkanlar vermişdi. Lakin Rusiya tərəfindən müstəmləkə qaydalarının qüvvəyə mindirilməsi bütün bu imkanları alt-üst etdi. Moris Veqner yazırdı:

* *Şahnay-ehtimal ki, şahbəndər, yəni konsul, kömrük məmuru deməkdir.*

“Heç də təəccüblü deyil ki, dini nifrətə baxmayaraq şəhərdə ermənilərin çoxu yenidən qayıdıb İrana getmək istəyir.

Əslən erməni mənşəli knyaz Behbudov uzun illər buranın qubernatoru olub. O, bu ölkənin ən pis, ən qəddar, talançı müstəbidi idi. Camaat bir ağızdan lənət yağdırırdı ona. Quberniyanın bəlası hesab edirdilər onu. Heç bir paşa, heç bir sərdar kasıb kəndlilərin qan-təri hesabına bu erməni qədər qızıl pul qamarlamayıb. Bədbəxt həmyerliləri onun uzun sürən qəddar hökmranlığı zamanı inanılmaz dərəcədə əzab çəkiblər⁵.

İmperiya üsul-idarəsinin müsəlmanlara qarşı yeritdiyi şovinist millətçi və müstəmləkə siyasəti təkcə xarici səyyah Vaqneri deyil, çar sarayının sədaqətli xidmətçisi A.S.Qriboyedovu da narahat eləmişdi. Paskeviçə ünvanladığı məktubda o yazırdı: Biz xanlar və bəylərin hakimiyyətini və hüquqlarını əllərindən alaraq, əvəzinə xalqa ögey olan, anlaşılmaz, dolaşlıq, qarmaqarışlıq qanunlar təqdim etmişik onlara. Biz onlara əzab verir və onları dilənçi yerinə qoyuruq. Xalqa inanmaq gərəkdir, imkan vermək gərəkdir ki, onlar öz daxili işlərini özləri bildikləri qaydada həll etsinlər, öz böyükləri vasitəsi ilə həll etsinlər. Tələm-tələsik təhrik edilən rus qanunları, rus dili ilə yox, ölkəyə nabələd nadan məmurların əli ilə deyil, öz adət və ənələrinə, öz qanunlarına uyğun şəkildə özləri həll etsinlər.

İrəvan quberniyasında demoqrafik vəziyyəti xristianların xeyrinə dəyişmək siyasətində müstəmləkəçilər azərbaycanlıların öz ata-baba torpaqlarından zorla sıxışdırılıb çıxarılması ilə kifayətlənmir, eyni zamanda onları müstəsna qəddarlıqla soyqırımına məruz qoyurdular. Cismani məhv azərbaycanlıların geri qayıdıb öz ata-baba ocaqlarına sahib ola bilməməsinin ən etibarlı təminatı sayılırdı. Qaçqınların geri

qayıtması ümidini birdəfəlik qırmaq üçün tığər əlverişli vəsitə də boş qalmış kəndlər və evlərdə ermənilərin təcili məskunlaşdırılması idi. Daşnak mauzerçilər hər iki üsuldən genbol istifadə edir, maneəsiz olaraq İrəvan xanlığı ərazisini erməniləşdirmək planını gerçəkləşdirdilər.

Xristianların Ermənistana və Naxçıvana köçürülməsinə dair 1828-ci il martın 3-də qraf Dibiçə göndərdiyi raportunda general Paskeviç yazırdı: Hər cür imkanlar yaratmaq lazımdır ki, boşaldılmış torpaqlarda və müsəlmanlara məxsus olan torpaqlarda xristianlar, Rus imperiyasına sadıq olan ermənilər məskunlaşsınlar. Mayın 26-da eyni ünvanı göndərdiyi başqa bir raportunda Paskeviç çox böyük fərəhlə xəbər verirdi ki, köçürülmə uğurla davam etdirilir. 279 ailə Qarabağa, 948 ailə İrəvan vilayətinə köçürülüb. Polkovnik Lazaryev əmin edib deyir ki, tezliklə köçkün ailələrin sayı 5000-ə çatacaqdır.

XIX yüzilliyin əvvəllərində Qafqazı, bütövlükdə Şimali Azərbaycanı işğal etdikdən dərhal sonra çar Rusiyasının müstəmləkəçilik siyasəti birbaşa ölkəni müsəlmanlardan “təmizləyib” xristianlaşdırmağa, sosial-iqtisadi, ictimai-siyasi, etno-konfessional və demoqrafik dəyişikliklər yaratmağa yönəldildi. Şimali Azərbaycanla iki qonşu müsəlman imperiyası-Türkiyə və İran arasında, İrəvan xanlığı ərazisində xristian vilayəti yaradıldı (21 mart 1828). Rusların Cənubi Qafqaza köçürülməsi haqqında Dövlət şurası 1830-cu ildə ayrıca qərar qəbul etdi.⁶

Rusiya quberniyasından “narahat-narazı” rus (Malakan) kəndlilərinin Şimali Azərbaycana, onun ayrılmaz tərkib hissəsi olan İrəvan quberniyasına köçürülməsi başlandı. Sektantların ilk köçü 1803-cü ildə Zəngəzur mahalının Nəzərçay kəndinə gəldi (Seqal İ.L. Elizavetpolskaya quberniya-”Kavkazskiy vestnik”, N-5.Tiflis. 1902. qf. XI.str.27). Tombov və

Saratov quberniyalarından malakanlar Göycə mahalının kəndlərinə köçürüldülər. Aleksandropol qəzasına "Obşıye" sektasından olan malakanların yeni dəstəsi peyda oldu. 1854-cü ildə bu sektanın ideyaları Novobayazet qəzasını bürümüşdü.⁷

XIX yüzilliyin 80-cı illərində İrəvan quberniyasının müxtəlif kəndlərində 200-dən artıq duxobor yaşayırdı. 1844-cü ildə Dilican dərəsində Qolovino, 1847-ci ildə Yeni Dilican kəndləri yarandı və raskolniklərlə məskunlaşdırıldı. 1844-cü ildə Pəmbəkdə Nikitino, Voskresenkoe malakan kəndləri peyda oldu. Loruda Saratovka, Dərəçiçəkdə Konstantinovka və s. kəndlərdə malakanlar yerləşdirildi. Rusların köçürülməsinin ikinci mərhələsində İrəvan quberniyasında 10 rus kəndi salındı.⁸

1917-ci ilin dekabrından 1918-ci ilin iyununa qədər erməni zinvorları İrəvan quberniyasında iki yüzdən artıq müsəlman kəndini çapıb-talamış və yandırmışdılar. Əhalinin xeyli hissəsi qılıncdan keçirilmiş, bir hissəsi də canını xilas etmək üçün dağlara qaçmışdı. Qaçqınların çoxu acından, soyuqdan məhv olmuşdu. Quberniyanın azərbaycanlı sakinləri, irəvanlı deputatların bu vəziyyət barəsində qəbul etdikləri bəyanat 1919-cu il yanvarın 8-də Azərbaycan parlamentində müzakirəyə qoyuldu. 3 gün sonra həmin bəyanat "Azərbaycan" qəzetində dərc olundu (11 yanvar 1919).

Bəyanatda deyilirdi: "... ermənilər yeni yaradılmış erməni respublikası hüdudlarına köçdülər. Dığər tərəfdən isə yüz minədək müsəlman İrəvan quberniyasının başqa qəzalarından türklərin tutduğu ərazilərə köçdülər. Buna onları səksəndən artıq müsəlman kəndini talan etmiş, yandırmış, əhalisini qılıncdan keçirmiş ermənilərin zorakı əməlləri məcbur etmişdi.

Hazırda erməni hissələri Sürməli qəzasını bütünlüklə, İrəvan, Eçmiədzin və Şərur qəzalarının müsəlmanlar yaşayan hissələrini zəbt etmiş və Naxçıvana doğru irəliləyirlər. Bu yerlərin dinc müsəlman əhalisinin bir hissəsi qılıncdan keçirilir, digər hissəsi isə öz kəndlərindən qovulur və dağlardan keçərək İrana qaçmalı olur ki, bu da onların labüd məhvi təhlükəsini yaradır. Zorla boşaldılmış ərazilərə ermənilər yerləşdirilir.”

Etnik təmizləmə. Yerli sakinləri öz dogma torpaqlarından sıxışdırıb çıxarmaq siyasəti müxtəlif üsullarla həyata keçirilirdi. İrəvan qubernatoru general-mayor Frezo 1892-ci il noyabrın 28-də İrəvan şəhər polis idarəsinə göndərdiyi məktubda yazırdı: Dəmirbulaq və Şəhər məhəllələrinin sakinləri müsəlmanlardır. Vəba xəstəliyi bu məhəllələri daha çox bürüyüb. Hər iki məhəllədə yeni küçələr salmaq lazımdır. Komissiya təşkil eləyin. Yerli sakinlərdən Hacı Mirabbas, Hacı Seyidhəsən oğlunu və Kərbəlayı Məhəmməd Əliyevi də cəlb edin.¹⁰

İlk baxışda diqqəti oxşayan, müsəlman əhalisinə “gün ağlamaq” təzahürü kimi görünən bu “qayğı”nın arxasında başqa bir halət var. Məhz bu yolla müsəlmanların yığcam yaşadıqları məhəllələri sökür, əhalini ev-eşiklərindən məhrum edir və köçüb getməyə təhrik eləyirdilər. Şübhəsiz, yeni salınan küçənin adı da, sakinləri də dəyişdirilirdi. 1908-ci il iyunun 23-də İrəvan şəhərinin valisi texnik Mehrabyana şəhərin küçələrinin adlarını dəyişdirmək haqqında layihə hazırlamaq barədə təcili tapşırıq verir. Cəmi dörd gündə məsələ həll olunur. Amma necə? İrəvandakı küçələr bu qaydada adlandırılır:

1. Царская	14. Аптечная
2. Бебутовская	15. Малярская
3. Банная	16. Армянская
4. Докторская	17. Старо казарменная
5. Церковная	18. Новоцерковная
6. Крепостная	19. Субсаркисская
7. Астафевская	20. Безыменная I
8. Тер-Гукасовская	21. Безыменная II
9. Губернская	22. Безыменная III
10. Почтавая	22. Безыменная IV
11. Безыменная	24. Ходженц мейдан
12. Училишная	25. Гахтаканская...
13. Базарная	

Ruslarla əvvəllər heç bir əlaqəsi olmayan bir şəhərdə birdən-birə 18 küçəyə “rus adı” verilməsi, müsəlman şəhərinin mərkəzindəki küçələrin “Бебутовски” “Тер-Гукасовская”, “Армянская”, “Хоцентс” adlandırılması məhz ruslandırılma, erməniləşdirilmə, daha dəqiq deyilsə, xristianlaşdırma siyasətinin açıq-aşkar təzahürü deyilmi?!

İrəvan xanlığından yadigar qala biləcək bağ adlarını dəyişməyi belə unutmur, yaddan çıxartmırdılar. Zaqafqaziya mülki idarəsinin rəisi 1844-cü il oktyabrın 4-də Tiflis Dövlət Əmək Palatasına yazırdı: Səbiq İrəvan sərdarının arvadı Hacı Bəyimmin İrəvan şəhərindəki karvansarası və dükanları, hamamı və hamama bitişik altı dükanı kimin adına keçirilib, satılıbsa, kimə və nə qiymətə verilib? Bu barədə təcili məlumat göndərin. Eyni məzmununda yazışmalar əsrin 80-cı illərindən Sərdar bağı haqqında da davam etmişdir¹¹.

Etnik təzyiqlər həyatın bütün sahələrində getdikcə güclənirdi. 1894-cü ildə İrəvan şəhər dumasına seçilmiş deputatlar sırasındakı beş erməni müqabilində cəmi iki azərbaycanlı (Kərbəlayı Məmməd Hacı Əbdüləli oğlu və Mir

Abbas Hacı Seyid Həsən oğlu) var idi. 1828-ci ildən isə İrəvan şəhərinə rus Kraskovski, gürcü Çavcavadze və erməni Mesrop başçılıq edirdilər.

Şimali Azərbaycanın 85 min müsəlman və cəmi 22,500 erməni yaşayan bir bölgəsində “Erməni vilayəti” yaratmaq, aborigen əhalini öz tarixi etnik torpaqlarından sıxışdırıb çıxarmaq müstəmləkəçilik siyasətinin tərkib hissəsi, müstəsna strateji əhəmiyyətə malik ciddi məsələ idi. Qraf Paskeviç-Irevanski general-mayor knyaz Cavcavadzeyə beş min manat gümüş pul göndərərək İrəvan qalasını möhkəmləndirib müdafiə üçün daha yararlı vəziyyətə salmağı təkidlə tələb edirdi.¹² Mühəndis general-mayor Truzson 1828-ci il aprelin 23-də İrəvan qalasının mövqeyi, müdafiə əmsalı haqqında geniş raport təqdim etmişdi¹³. Rəsmi sənədlərdə Tiflis, Şuşa, Bakı, Gümrü qalaları ikinci dərəcəli, İrəvan qalası isə birinci dərəcəli qala hesab olunurdu.

Türkiyə və İranla “Erməni vilayəti” arasında sərhədlərin möhkəmləndirilməsi barədə verilmiş bir sərəncamda deyilirdi: Strateji baxımdan bu məntəqə çox əhəmiyyətlidir. İki sərhəd arasında yerləşir, Erməni vilayətilə əlaqələrimizi yoluna qoyur, İrandan və Bayazitdən gələn yolların qabağını kəsir, eyni zamanda İrana və Türkiyəyə qarşı fəaliyyətə başlayanda başlıca hərbi düşərgə və ərzaq bazası ola bilər. Hazırda qala olan İrəvanı əlahəzrət birinci dərəcəli qalaya çevirmək haqqında göstəriş verib. Buna görə də imkan daxilində onu möhkəmləndirmək gərəkdir...¹⁴

Müstəmləkəçilik siyasətinin sınaqdan çıxmış başqa bir istiqaməti, başqa bir yönü də yerli əhali arasında ədavət toxumu səpmək idi. Bu məkrli metoddan da Rusiya imperiyası ustalıqla istifadə edirdi. Həkim Levon Tıqranyan 1894-cü ildə yazdığı xatirələrində bu barədə səhih məlumat verir: Qu-

bernator Şalikov və gimnazıyanın sahibi Brajnıkovun təhriki ilə farslar (oxu azərbaycanlılar) ermənilərə nifrət etməyə başladılar. Halbuki həmin o iki şəxs buraya gələndək İrəvanda ermənilərlə azərbaycanlılar sülh şəraitində, əmin-amanlıq mühitində mehribanlıqla yaşayırdılar.

Müsəlmanların hər vəchlə sıxışdırılıb İrəvan şəhəri və quberniyasından çıxarılmasına dair arxiv sənədləri çoxdur. Onlardan birində deyilir: İrəvan sakini Hacı Cabbar Kərbala-yı İbrahimov oğlu Zəngi çayının suyundan istifadə etməkdən ötrü icazə almaq üçün ərizə verib. Ərizəni Q.D.Kolçevski, V.F.Uspenski, N.S.Motveev, P.A.Zuyev, F.D. Kondratyev, Q.I.Torlovski, V.İ.Volçin, A.A.Andreyev 1903-cü il fevralın 15-də qurultayda müzakirə ediblər (Erm. DTA F. 134, iş 203, v. 13). Şəhər Hacı Cabbarın, çay onun, su payını isə kimlər verməlidir?! Daha bir qəribəlik. 1900-cü il iyun ayının 12-də İrəvan şəhər məhkəməsi şəhər sakini İbrahim Nurəli oğlunun “cınayət işi”nə baxıb. Müttəhim müqəssir tanınıb, 5 manat cərimə edilib və “törətdiyi” cınayətin əvəzini ödəmək üçün şəhər xəzinəsinə 25 manat məbləğində pul keçirməli olub. Lakin pulu olmadığından bir gün həbsdə saxlanılıb (yenə orada, f. 117, v. 140). İbrahim Nurəli oğlunun günahı nə imiş?! Şəhər torpaqlarından “qum götürməsi”!

İrəvan şəhərinin sakinləri Abbas Cəfəroğlu, Bağır Hacı Rza oğlu, Hacı Abbas Məşədi Bağır oğlu, Rəhim Kərbala-yı Məhəmməd oğlu 1885-ci il iyunun 30-da şəhər polis idarəsindən “məktub” alırlar. Məktubun məzmununu təsəvvürə gətirmək belə ağılasığmazdır. Ata-babalarından miras qalmış, özlərinin halal mülkü olan bağlarına ayaq basmağı həmin gündən onlara qadağan edirlər (yenə orada, f. 77, iş 66. v. 1.) Qanun-qayda yaratmaq qarantı olan İmperatorun özü İrəvanda olarkən Erməni vilayəti ərazisindəki bütün bağları (xan

sarayı qarşısındakından başqa) satmaq və ya icarəyə vermək haqqında sərəncam imzalamışdı (yenə orada, f. 90, iş 866, v 1-2) halbuki şəhər sakini azərbaycanlıların tək cə “səvzikər” və “Söyütlü” sahələrində 76 şəxsi mülki-bağı var idi. İrəvan sakinlərinin yaşayış mənbəyi də elə bu bağlardan əldə etdikləri məhsuldan başqa bir şey deyildi. Çörək ağacı kəsiləndən sonra, sözsüz ki, əhali köçməyə məcbur olurdu.

Mühacirət dalğası Müstəmləkə ağalarının amansızlıqla yeridikləri xristianlaşdırma, etnik təmizləmə siyasətinin acı və ağır nəticələrindən biri də avtohton əhalinin öz dogma vətəninə tərک etməyə başlaması oldu. Şimali Azərbaycanın bütün mahallarında, o sıradan da İrəvan quberniyasında mühacirət dalğası 1801-ci ildən müstəsna surətlə genişlənməyə başladı. Elə həmin il Şəmşəddil və Loru-Pəmbək bölgələri Gürcüstanla birlikdə rusların himayəsinə keçmişdi. Bu səbəbdən də Pəmbək əyalətinin 14 kəndindən azərbaycanlı əhalinin 5-6 min nəfəri bölgəni tərک etməli oldu (AKAK 1-c. Tiflis, 1886, sənəd 801).

1804-cü ilin yayında Pəmbək azərbaycanlılarının bir qismi Rəhim bəy və Səməd bəyin himayəsi altında dogma diyardan qaçaraq Qars paşalığına pənah gətirdi. Şörəyel türklərinin bir qismi də qaçaraq Qars paşalığında özünə sığınacaq tapmışdı (V.Arzumanlı, N.Mustafa, Tarixin qara səhifələri, B. 1988, səh 18-19). Birinci rus-iran müharibəsi başlayanda Pəmbək mahalında 950 azərbaycanlı ailəsi yaşayırmış. Müharibənin sonuna - 1913-cü ilədək burada həmin ailələrdən cəmi 466-sı qalıbmış. Sonrakı illərdə, yəni 1854-cü ilədək daha 300 ailə Pəmbəyi tərک etməli olmuşdur. Beləliklə, çar Rusiyasının yeritdiyi müstəmləkə siyasətinə qarşı mübarizənin adi üsulu olan köçkünlük, mühacir həyatı, pəmbəklilərin taleyinə nəsib oldu. Cəmi 50 il ərzində 950 ailədən

784-dü qaçqın, didərgin salındı.

İrəvan xanlığı ərazisində 1806-cı ildən sonra 500 azərbaycanlı ailəsi doğma ocağı tərk edərək Qarsa qaçmağa məcbur qalmışdı (AKAK, 3-cü sənəd 917). İ.Şopenin hesablamalarına görə İrəvan əyaləti ruslar tərəfindən işğal olunana qədər burada 2984 azərbaycanlı ailəsi yaşayırmış. İşgaldan sonra əyalətdə qalmış azərbaycanlı ailələrinin sayı 3,5 dəfə azalaraq cəmi 847 olub. İki-üç il ərzində əyalətdən 2137 azərbaycanlı ailəsi qonşu İrana və Osmanlı Türkiyəsinə köçməli-qaçmalı olmuşdur. Köçkünlük prosesi nəticəsində İrəvan əyalətinin azərbaycanlı əhalisinin sayı XIX əsrin birinci yarısının sonuna yaxın xeyli azalmışdır. İrəvan şəhərində 1832-ci ildə azərbaycanlıların sayı 7331 nəfər idi. 1854-cü ildə burada cəmi 3163 nəfər azərbaycanlı qalmışdır¹⁵.

Erməniləri dilə tutaraq İrəvan və Naxçıvan vilayətlərinə köçürmək, bu yolla həmin vilayətlərdə demoqrafik vəziyyəti xristianların xeyrinə dəyişmək¹⁶ Cənubi Qafqazı artıq müstəmləkə cildinə salmış ağaların xristianlaşdırma siyasətinin konkret təzahürü idi. Onsuz da 1826-1828-ci illərin Rusiya-İran müharibəsində İrəvan xanlığı ərazisində azərbaycanlıların etnik-ata-baba torpaqları olan 420 kənd yerlə yeksan edilmişdi. 1828-1829-cu illərin Rusiya Türkiyə müharibəsindən dərhal sonra İrandan 23098, Türkiyədən 20324, cəmi 43422 erməni köçürülərək əvvəllər çoxunda azərbaycanlıların yaşadıkları dağılıb boş qalmış bu kəndlərdə belə məskunlaşdırıldı: (bax. cədvəl 1) İrəvan quberniyasının azərbaycanlılar yaşayan kəndlərində demoqrafik vəziyyətin dəyişilməsi haqqında daha geniş təsəvvür əldə etmək üçün cədvəllərdə gətirilən faktlar, şəksiz, kifayət qədər, yetərincə və əhəmiyyətlidir:

Rayonlar və kəndlər	Köçürülən ermənilərin sayı	Rayonlar və kəndlər	Köçürülən ermənilərin sayı
1. Kotayk rayonu		Bazarcıq	182
Baş kənd	9	Şərəqala	314
Şahab	134	Camişlı	397
Aramus	228	Təkərli	118
Avan	174	Bülkeyir	397
Möhüb	50	Qarakilsə	178
2. Zəngibasar rayonu		Astvasinqala	129
Behbudabad	866	Quşçu	72
3. Qəmərli rayonu		Kiçikəli	531
Toxaşsalu	176	Çamırlı	264
Tamamlı	81	Molla Qasım	203
Kiçik Dəllər	134	Damcıli	252
Qəmərli	370	Saçlı	146
Mehrablı	118	Əmirli	146
4. Eçmiədzin rayonu		Güləbdı	310
Haytaq	339	Sarı bulaq	83
Xanauz	192	Souma Dərviş	177
5. Abaran rayonu		Güllüçə	248
Hovanavank	229	Melküməkənd	89
Böyük Karpi	649	Havcı Bağır	96
Kiçik Karpi	15	Qaranlıq	157
Sağmosavank	131	Baş Abaron	386
Aginagec	376	Damagirməz	149
Qalaça	93	Mirəy	210
Gümbəz	123	Məlikkənd	309
		Qurubogaz	129
		Qondaxsız	323
		Carcans	544

Rayonlar və kəndlər	Köçürülən ermənilərin sayı	Rayonlar və kəndlər	Köçürülən ermənilərin sayı
Çobangörükməz	278	Dəliqardaş	700
Şirəqala	43	Kuzəçi	266
Cəngi	373	Başkənd	178
6. Dərəçiçək (Axta) rayonu		9. Martuni rayonu	
Kağsı	246	Hətəmxan	169
Ağpara	184	Vəliağalı	322
Aşağı axta	339	Təzəkənd	77
Yuxarı Axta	349	Dəlikdaş	172
Qarnıyarıq	418	Gölkənd	273
Rındamal	790	Aşağı Adıyaman	331
Zincirli	87	Yuxarı Adıyaman	94
Fərruk	156	Əbdülagalı	96
Babakişi	230	Gözəldərə	560
Tayçarıq	336	Ağqarx	180
7. Sevan rayonu		Aşağı Qaranlıq	289
Yayçı	335	Yuxarı Qaranlıq	303
Tutmaşen	468	Zolağac	289
Şəhrizə	422	Kolagirən	151
Cırcır	126	10. Yeceknadzor rayonu	
Böyük ördəkli	379	Yellin	135
Samakabert	25	Keşişverən	43
Çubuxlu	845	Göytül	261
8. Norbayazet rayonu		Yengicə	42
Nərəduz	605	Keşişkənd	332
Qışlağ	179	Ortakənd	128
Kəvər	1346	Yerdopin	172
Qulalı	709	11. Əzizbəyov rayonu	
Kosaməmməd	489	Azarek	166
Paşakənd	464	Paşalı	98

Demografik vəziyyətin xristianların xeyrinə dəyişməsi, şəksiz, bölgə əhalisinin tərkibində azərbaycanlıların sayının getdikcə azalmasına, İrandan və Türkiyədən köçürülüb gətirilmiş ermənilərin sayının isə yerli ermənilərin sayına nisbətən üç qat artmasına səbəb oldu. Bu azalma və artım dinamikasına diqqət yetirin:

CƏDVƏL 2

Mahallar	Azərbaycanlılar	Ermənilər			Cəmi əhalisi	Azərbaycanlıların xüsusi çəkisi, faizi	
		Yerli	Gəlmə	Cəmi		1 ⁺	2 ⁺
İrəvan şəhəri	7331	2369	1763	4132	11463	75,6	63,9
Qırxbulaq	383	1396	1274	2670	3053	21,5	12,5
Zəngibasar	5413	603	2360	2963	8376	89,9	64,6
Gərnibasar	4176	145	5359	5504	9860	96,6	43,1
Vedibasar	3449	15	1069	1084	4533	99,6	76,1
Parçenis							
Dərəkənd	3269	5		5	3274	99,8	99,8
Saatlı	1004				1004	100,0	100,0
Talin	420	416	1144	1560	1980	50,2	21,2
Seyidli							
Axsaxlı	1754	28	377	28	1782	98,4	98,4
Sərdərabad	1837	3214	3073	3591	5428	36,4	33,3
Karpibasar	2592	5200	8875	8273	10865	33,8	23,8
Abaran		58	6798	8933	8933		
Dərəçiçək	1300	552	8557	7350	8650	70,2	16,1
Göyçə	5607	90	2773	3061	14254	98,4	39,3
Dərələyəz	4583	288			7644	94,1	59,9
Elat	7498	--			7489	100,0	100,0
Cəmi	50607	14379			108408	77,9	46,7

1. Yerli əhali hesabı ilə.
2. Gəlmə ermənilər daxil olmaqla.

XIX əsrin birinci yarısı sona çatmaqdaydı. Bir tərəfdən milli zülm, ruslaşdırma, xristianlaşdırma siyasəti dərinləşir, yeni forma və məzmun alır, digər tərəfdən də İrəvan quberniyasında demoqrafik vəziyyət sürətlə xristianların, əsasən də ermənilərin xeyrinə dəyişirdi.

Şimali Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində XIX əsrin birinci yarısından başlamış qaçqınlıq və köçkünlük çar Rusiyasında aparılan müstəmləkəçilik siyasətinin, ciddi cəhdlə görüklənən milli ədavətin, getdikcə ağırlaşmaqda olan iqtisadi vəziyyətin, aramsız davam etdirilən müharibələrin bilavasitə nəticəsi idi. Azərbaycanlıların Şimali Azərbaycanı tərk etməsi xristianlaşdırma proqramının gerçəkləşməsinə daha geniş imkanlar açırdı. Məhz bu səbəbə görə də hökumət belə bir prosesin geniş vüsət almasını hər vəchlə dəstəkləyirdi. İrəvan xanlığı Rusiyaya qatılandan dərhal sonra buradan 2137 ailə, 1817-1831-ci illərdə Qazaxdan 2306 ailə, 1796-1810-cu illərdə Qubadan 10334 ailə, 1804-1817-ci illərdə Şəmsəddildən 11478 ailə, 1804-1817-ci illərdə Borçalıdan 15354 ailə, Naxçıvandan 1400 ailə didərgin salınmışdı. 1805-1813-cü illərdə təkcə Qarabağı tərk etmiş azərbaycanlı ailələrin sayı 4845-dən də çox idi. Bu minvalla azərbaycanlılar öz doğma ocaqlarını tərk etmək məcburiyyəti qarşısında qalır, başqa millətlərin nümayəndələri dövlətin himayəsi ilə bu ərazidə məskunlaşdırılırdılar¹⁸.

Müstəmləkəçilik, antiturk, antiislam, dini ekspansiya siyasətlərinin "bəhrəsi" olan qaçqınlıq və köçkünlük prosesinin belə geniş vüsət və miqyas alması, şəksiz, Azərbaycanın digər bölgələrində olduğu kimi, onun ayrılmaz tərkib hissəsi olan İrəvan quberniyasında da demoqrafik vəziyyətdə əsaslı dəyişikliklərə səbəb olmaya bilməzdi. Buna çar Rusiyası müsəlman şərqi ilə xristian Rusiyası arasında bufer əra-

zi-dövlət yaratmaq üçün, erməni liderləri isə “Böyük Ermənistan”ın bünövrəsini qoymaq məqsədilə ciddi cəhd göstərirdilər. Zəngəzur azərbaycanlılarını dəfələrlə fəlakət uçurumuna, faciə girdabına məruz qoymuş Andranik təkcə “burada ən azı 30 min erməni qaçqını yerləşdirilməsinə”¹⁹ qərar vermişdi. Məsələ Zəngəzurla bitmirdi. Quberniyanın beş qəzasında bu siyasət ardıcılıq, həm də amansızlıqla yeridilirdi. Quberniyanın (sonrakı Sovet Ermənistanının) həmin qəzalarında cəmi on ildə azərbaycanlıların sayının nə qədər azaldığını aşağıdakı cədvəldə aydın görmək olar.²⁰

CƏDVƏL 3

№	Qəzalar	Əhalinin sayı (nəfərlə)		
		1916	1926	Azalmışdır
1.	Şərur-Dərələyəz	58476	5941	52535
2.	Aleksandropol və Ağbaba	24791	8835	15905
3.	Nor Bəyazit	50754	14065	36689
4.	İrəvan	86867	24039	62828
5.	Eçmiədzin	41365	8247	33118
6.	Cəmi	262253	61127	201126

Çarizmin müstəmləkəçilik və xristianlaşdırma siyasəti, ermənilərin “Türksüz Ermənistan” yaratmaq hikkəsi İrəvan quberniyasının avtohton sakinləri olan azərbaycanlıların dogma vətəndən didərgin salınması prosesi sürətləndirmişdi. 1843-cü il oktyabrın 2-də İrəvan qəza rəisində ünvanlıları şikayət məktublarında Nəzirvan kənd sakinləri Novruz İsmayıl oğlu, Nəcəf Qədimalı oğlu, Gülməmməd Məşədi Hüseyn oğlu, daha 9 nəfər düçar olduqları zülm-zillətə qarşı etirazla-

rını bildirir və yazırdılar: “Torpağımızı əlimizdən alıblar, var-yoxdan çıxmışıq, özbaşınalıqlara dözə bilmirik, köçüb getməkdən başqa çarəmiz qalmayıb”²¹. 1847-1848-ci illərdə Göyçə mahalının Zod kəndindən Əhməd Əhməd oğlu, Məzrə kəndindən Xəlil Mustafa oğlu, böyük Məzrə kəndindən 43 ailə Qafqaz canişininə göndərdikləri məktublarında “yerli hakımlərin əhaliyə qan uddurduqlarından, camaatı çapıbtaladıqlarından” xilas olmaq üçün imdad tapmağı ancaq köçüb getməkdə gördüklərini yazırdılar. Bjni, Yelqovan, Göykilsə kəndlərinin sakinləri ədalətsizlik və zorakılığa, praporşik Arsen Gegamovun özbaşınalıqlarına, xalqa divan tutulmasına dair 15 maddədən ibarət şikayət məktubunda (10 mart 1848) doğma vətənləri olan bu torpaqdan getməyə məcbur olduqlarını bildirirdilər²².

İrəvan quberniyasında təqiblər, təhqirlər, milli zülm və işgəncələrdən təngə gəlmiş əhalinin çar məmurlarına , imperator dəftərxanasına göndərdiyi etiraz məktublarında deyilirdi: “Bizə edilən zülmü kağıza yazmalı olsaq, nə kağız qalar, nə də mürəkkəb”²³ Milli zülmün əzabları-ağrılarından qurutulmaq üçün kəndlilər hətta ev-əşiklərini tərk edir, dağlara çəkilir, yerli ağalara qarşı mübarizənin daha təhlükəsiz yollarını qaçaqlıqda görürdülər.

Eçmiədzin qəzasının Çobankərə və Kalaş kəndlərindən Allahverən Məmməd oğlu və arvadı Fatma, Məhərrəm Qaraqasım oğlu, Ərəb-Şərif, Yusif Kəlbəli oğlu, Həsən Qazağ oğlu, Hümmət Feyzi oğlu, Məhərrəm Karski, Kərbəlayı Qasım və bir çox başqaları 1860-cı ildən 1863-cü ilədək doğma ocaqlarından didərgin düşərək qaçaqlıq yolunu seçmişdilər. İrəvan qubernatoru bu “təhlükəli caniləri” yaxalamaq üçün axtarış elan etmiş, onları tutub gətirmək üçün Şamaxıya, Lənkərana adam göndərmişdi²⁴.

XIX əsr və XX əsrin əvvəli Rusiya mühitində bir tərəfdən ərazilərin genişləndirilməsi, qanlı müharibələr, elmin və mədəniyyətin öncül mövqelərə çıxması, digər tərəfdən isə müstəmləkələrdə milli mədəniyyət və milli şüurun inkişafının buxovlanması prosesi getməkdəydi. 1827-ci ilin oktyabrından çar Rusiyasının müstəmləkəsinə çevrilən İrəvan xanlığının azərbaycanlıları “Erməni vilayəti”, “İrəvan qəzası”, “İrəvan quberniyası” illərində rus və erməni şovinizminin qəddarlığı sayəsində getdikcə taqətdən düşür, var-yoxdan çıxır, milli mənliliyini qoruyub saxlamaq, yaşam fəlsəfəsinin ögeyləşməsinə imkan verməmək üçün köç yolunu seçməyə məcbur olurdular. 1884-cü ildə təkcə Zəngəzur qəzasından Bakıya 3 min, 1904-cü ildə isə 10 min kəndli getmişdi. Eçmişdənin qəzasındakı azərbaycanlı kəndlilərinin müstəmləkəçilərin yeritdikləri bu siyasətə qarşı çıxması çar məmurlarını bərk narahat etmişdi. Polkovnik Posterin Qafqaz canişiniliyinə göndərdiyi məktubunda bu barədə həyəcanla xəbər verir və yazırdı ki, qəzanın kəndlərindəki azərbaycanlıların hamısı hökumətə düşmən kəsilib²⁵.

Rusiya hökmdarlarının “xristianlaşdırma” siyasəti ilə yanaşı 1918-1920-c illərdə daşnakların “etnik təmizləmə” və “erməniləşdirmə” siyasəti daha qabarıq, daha açıq-aşkar və daha qəddarlıqla davam etdirilirdi. Başqa heç bir yerdən kömək gözləməyən azərbaycanlılar Ermənistanda öz milli mənliliklərini, adət-ənənələrini, ailələrini müdafiə və mühafizə etmək üçün “Milli Şura” və “Müdafiəyi məzluman” təşkilatı yaratmağa məcbur oldular. Lakin daşnak hökuməti bu qurumların fəaliyyətinə də imkan vermədi. 1919-cu ildə “Müdafiəyi məzluman”ın üzvü Cəlil Həsən oğlunu həbs etdilər. Məmmədəli Nasir İrəvani daşnakların sərt təqiblərindən xilas olmaq üçün Gəncəyə pənah gətirməli oldu. “Mü-

dafieyi məzluman”ın digər fəal üzvü Hüseynaga Şahtaxtinski təşkilatın tapşırığını yerinə yetirdikdən sonra yenidən İrəvana qayıdarkən yolda öldürüldü²⁶.

1919-cu ilin fevralında Basarkeçər rayonunun azərbaycanlı kəndliləri daşnakların azgınlığı, təhqirlərinə dözməyərək silaha əl atmalı oldular. Erməni ordusunun bir neçə əsgəri və zabiti öldürüldü. Daşnak hökuməti milli mücadilədə son tədbirə əl atdı. İngilis polkovniki Temper və erməni generalı Pirimov Zod kəndini topa tutmaq üçün fürsəti itirmədən əmr verdilər. Daşnak hökuməti Zəngibasar azərbaycanlılarının iradəsi və mənliliyini qırmaq üçün bu bölgəni topa tutdurmaq-la kifayətlənməyərək 1920-ci il iyunun 23-də bütün erməniləri Zəngibasarlılara qarşı döyüşə səsləyən ayrıca vərəqə yaydı. Vərəqədə deyilirdi: “Zəngibasarlılar dəmiryolunu, körpüləri dağıdır, respublika qoşunlarının Aleksandropola getməsinə mane olur, üsyançılara kömək edirlər”...²⁷

Şirak “qubernatoru” Karo Sasuni 1920-ci il mayın 2-də daşnak hökumətinin daxili işlər nazirliyinə göndərdiyi məktubunda (N15) “Ağbaba azərbaycanlılarının böyük təhlükə olduğunu” həyəcanlı xəbər verir və bu təhlükəni aradan qaldırmaq (yəni azərbaycanlıları qırmaq, qovub çıxarmaq) üçün təcili olaraq azı 400 nəfərdən ibarət silahlı dəstə göndərməyi tələb edirdi. “Üsyan qaldıran tatarlara”, “narazı müsəlmanlara” divan tutmaq üçün daşnak hökuməti qoşun birləşmələrini işə salmışdı. “Daşnaksütyun” partiyasının liderləri Ermənistandan azərbaycanlıların kökünün kəsilməsi, “Türksüz Ermənistan” yaradılması siyasətini bu yolla gerçəkləşdirirdilər²⁸.

XX əsr radikal dəyişiklərlə əlamətdar oldu. Əsrin əvvəli müstəmləkə zülmünün artması ilə başladı. Qafqazda əmin-amanlıq yaratmaq üçün Rusiya imperatorluğu canişinli-

yi bərpa etdi, erməni-azərbaycanlı qırğınları törətdi, xristianlaşdırma siyasətini başa çatdırmağa can atdı. Lakin çarizmin devrilməsi (fevral 1917) müstəmləkə sisteminin dağılmasına gətirib çatdırdı. Bolşeviklər müvəqqəti hökuməti də devirdilər. 1918-ci ildə azərbaycanlılar milli azadlığa qovuşa bilməsinlər, deyə yenidən qanlı erməni-müsəlman qırğınları törədildi. Nəhayət, müsəlman şərqində ilk demokratik cümhuriyyət, ilk Azərbaycan hökuməti yarandı. Türk dili dövlət dili oldu.

Mın təəssüf ki, İrəvan quberniyasının azərbaycanlıları yeni yaradılan Ermənistan daşnak hökumətinin 30 aylıq hakimiyyəti dövründə daha sərt, daha amansız qırğınlara, sözlün əsl mənasında, soyqırımına məruz qaldılar. Azı 60 min azərbaycanlı qanına qəltan edildi və ya doğma ocağından didərgin salındı. 1920-ci il noyabrın 29-da Ermənistan sovet respublikası elan edildi. Xristianlaşdırma, etnik təmizləmə siyasətində yeni həlledici dövr başlandı. Ağıdağ vadisi, Çuxursəəd bəylərbəyli, İrəvan xanlığı, İrəvan quberniyasının, Ermənistanın indiki ərazisinin qədim, avtoxton sakinləri olmuş azərbaycanlılara qarşı 1828-ci ildən əsası qoyulmuş etnik təmizləmə siyasəti, məhz, bu dövrdə - XX əsrin son onilliyində başa çatdırıldı. Xristianlaşdırma, erməniləşdirmə prosesinin nəticəsi haqqında daha dolğun təsəvvür əldə etmək üçün Ermənistan ərazisindəki rayonların kəndləri üzrə əhəlinin sayını göstərən cədvəli nəzərdən keçirmək kifayət edər:

Ermənistan azərbaycanlıları (1873-1990)

№	Kəndlər (rayonlar üzrə)	1873	1886	1905	1914	1990
1	2	3	4	5	6	7
	Axta rayonu					
1	Ağverən	243	302	416	762	0
2	Arzakənd	239	312	593	786	0
3	Alapars	-	-	-	-	0
4	Bicni	526	556	826	1176	0
5	Qabaxlı	94	138	181	431	0
6	Qaraqalı	140	227	290	413	0
7	Qorux güney	115	148	239	327	0
8	Qorçulu	170	257	300	440	0
9	Dədəqışlaq	196	278	428	541	0
10	Dəllər	227	267	385	594	0
11	Kabar Alı	-	-	-	-	0
12	Gümüş	295	341	439	796	0
13	Ozanlar	179	229	537	416	0
14	Paşa kəndi	268	436	673	908	0
15	Sərincan	-	-	-	-	0
16	Solak	-	-	-	-	0
17	Tezxab	45	-	45	-	0
18	Təkyəli	335	465	641	807	0
19	Üpəşik	225	313	425	733	0
20	Çopur Alı	-	-	-	-	0

1	2	3	4	5	6	7
	Sevani					
21	Bıqlı H.S.	356	505	658	846	0
22	Zeynalagalı	-	-	-	-	0
23	Rəhman kəndi	224	314	497	654	0
24	Çiçəkli	-	-	-	-	0
	Nor-Bayazıt					
25	Ağqala	191	253	424	507	0
26	Ağzıbır	380	557	755	1065	0
27	Ayrıvəng	326	326	708	896	0
28	Başkənd-Göyçə	191	243	339	349	0
29	Qızılıcıq	-	-	-	-	0
30	Hacı Muxan	437	610	1034	719	0
	Martuni					
31	Alıçalı Y.	371	505	838	921	0
32	Alıçalı A.	-	-	-	-	0
33	Yanıx	194	245	361	730	0
34	Karvansaray	-	-	341	441	0
35	Mədinə	208	296	429	752	0
36	Siçanlı	-	-	499	532	0
37	Xartluq	144	162	260	282	0
38	Çamırlı	244	329	491	632	0
	Basarkeçər					
39	Ağkilsə	261	321	173	515	0
40	Ağyoxuş	-	-	-	-	0
41	Babacan	107	173	254	265	0
42	Basarkeçər	-	-	-	-	0

1	2	3	4	5	6	7
43	Qayabaşı	131	181	219	240	0
44	Qanlı All.	244	317	445	476	0
45	Qaraqoyun K.			253		0
46	Qaraqoyun B.	408	591	505	493	0
47	Qaraiman	418	569	1033	746	0
48	Qızıl bulaq	770	1020	1349	1653	0
49	Qızıl vənək	429	469	735	812	0
50	Qızıl xaraba-2	515	717	917	1018	0
51	Qızıl xaraba-1	188	136	215	421	0
52	Qırx bulaq					0
53	Qoşa bulaq-1	316	419	596	672	0
54	Qoşa bulaq-2			262	203	0
55	Daşkənd	560	816	816	1389	0
56	Dərə					0
57	Zərzibil	462	653	963	841	0
58	Zod	905	1088	1717	1988	0
59	İnəkdağı	317	469	520	674	0
60	Yarıpızlı	398	465	719	515	0
61	Kəsəmən	379	492	713	966	0
62	Kərkibaş	183	255	306	377	0
63	Göysu			233	360	0
64	Məzrə K.	685	978	1658	1373	0
65	Məzrə B.	956	1379	1842	1970	0
66	Pəmbək. Quşcu D	166	237	353	392	0
67	Satanağac	132	214	343	639	0
68	Sarıyaqub	394	416	585	675	0
69	Subatan	190	263	368	429	0
70	Sultan Əli qışl.	245	348	422	523	0
71	Tatul qışlağı	-	-	-	-	0
72	Tüskülü			440	490	0
73	Hüseynqulu Ağalı	638	760	778	1207	0
74	Şışqaya	592	905	1041	1088	0
75	Şorca Aşağı	411	524	721	910	0
76	Şorca Yuxarı	123	158	248	283	0
	Vağarşabad					
77	Abdurrəhman	47	-	-	-	0

1	2	3	4	5	6	7
78	Ağavnatun	-	-	-	-	0
79	Ağcaqala	38	6	18	-	0
80	Ayarlı	265	252	353	361	0
81	Aralıx Kolanı	676	701	768	887	0
82	Aramlı-Haramlı	46	63	84	102	0
83	Vərməzyar	-	-	-	-	0
84	Qarğabazar	574	602	688	618	0
85	Qarxun Yuxarı	967	991	1153	1304	0
86	Qarxun Aşağı	369	420	568	595	0
87	Qrampa	120	112	160	340	0
88	Qulubəyli Aş.	298	421	518	436	0
89	Qulubəyli Yux.	338	397	197	201	0
90	Kəmərli. Qəm.	295	347	414	352	0
91	Zeyvə Türki	492	516	550	383	0
92	İskəndərabad	-	87	113	201	0
93	Yasaxlı	-	-	-	-	0
94	Kürəkəndli	-	-	470	556	0
95	Mirzə Hüseyin	-	-	-	-	0
96	Molla Dursun	124	134	154	185	0
97	Samagər					0
98	Toss	249	330	420	534	0
99	Türkmənli	262	360	510	535	0
100	Xaraba kolanı	236	324	360	516	0
101	Xatunarx Aş.					0
102	Hacı Qara		18			0
103	Hacılar	112	144	220	218	0
	Aparan					
104	Babakışi	268	435	483	573	0
105	Damagirməz	254	353	378	474	0
106	Düzkənd	379	449	713	872	0
107	Kirəşli	464	744	961	1169	0
108	Gözəldərə Türk	313	509	732	849	0
	Qurduqulu					
109	Ağca arx	508	669	720	747	0
110	Armutlu	178	218	309	258	0
111	Assar	110	114	113	134	0

1	2	3	4	5	6	7
112	Bədəl. Molla B.	300	312	335	341	0
113	İydəli	562	629	880	743	0
114	Kərimarx	1215	1357	1700	1747	0
115	Səfiabad	190	145	203	234	0
116	Xacə Yaralı	176	207	236	212	0
117	Xeyirbəyli	342	379	414	414	0
118	Hacı Bayram	347		436	815	0
119	Canfidə	999	1165	1172	1318	0
120	Şahvarid	72	116	96	138	0
	Əştərək					
121	Avan	321	268	300	301	0
122	Aylanlı	196	236	115	215	0
123	Aylıxaraba				100	0
124	Akarak	388	536	629	720	0
125	Angersak	133	140	309	214	0
126	Axis-Haxs	182	302	365	920	0
127	Aşirabad-Əşir	136	155	180	281	0
128	Qaracalar	272	272	360	360	0
129	Qaracörən	233	275	395	494	0
130	Qızıl Tamur					0
131	Qızılxaraba			55	57	0
132	Qoytul	203	273	210	210	0
133	Qoş	211	283	220	220	0
134	Qoşabulaq	101	152	211	203	0
135	Dıgır					0
136	Yaqublu			200	213	
137	Karvansaray	136		140	140	0
138	Kələşan	207	192	363	417	0
139	Kələşkənd	188	363	373	473	0
140	Kiçik kənd	166	235	316	392	0
141	Kotanlı	79	133	175	203	0
142	Kürdalı	132	102	135	260	
143	Göl					0
144	Maqda	195	226	268	268	0
145	Nəzriyan	331	548	558	613	0
146	Orqov-Erqov	237	237	280	271	0

1	2	3	4	5	6	7'
147	Parbi	145	140	177	177	0
148	Patrine	327	449	526	640	0
149	Persi	225	229	323	338	0
150	Sagmosavan	100	141	220	248	0
151	Talış	370		452	452	0
152	Təğit	217	241	410	488	0
153	Təkiyə	398	582	725	599	0
154	Tuli Nəbi	227	321	379	406	0
155	Uşı	909	1105	1360	1359	0
156	Uçan	235	264	300	300	0
157	Hamamlı	340	353	600	611	0
158	Cadqran	367	413	667	807	0
	Talin					
159	Agcaqala Aş.	398	502	513	315	0
160	Agcaqala Yu.	354	408	306	406	0
161	Aralıx	172	162	193	193	0
162	Aşnak	363	464	477	677	0
163	Baxçaçılıq	82	93	101	101	0
164	Başsız					0
165	Qarğa qovmaz Y.	265	356	394	394	0
166	Qarğa qovmaz A.			235	235	0
167	Quldərviş	190	243	327	327	0
168	Dian	216	242	272	272	0
169	Əhəkçi-Ağa kiç	160	257	313	313	0
170	İrind	179	322	239	239	0
171	Yaşıl	235	227	255	255	0
172	Məstərə	-	-	-	-	0
173	Mehriban	410	598	493	493	0
174	Pırmələk	91		164	164	0
175	Pirtikan	65	1112	153	153	0
176	Talin türk	248	253	376	376	0
177	Xaraba Əkərək	301	367	284	284	0
178	Şeyx Hacı	233	245	337	337	0
	Zəngibasar					
178	Ağhamzalı	301	273	457	740	0
179	Agcaqişlaq			130		0

1	2	3	4	5	6	7
180	Ağcaqışlaq	184	138	186	780	0
181	Azadaşen			754	1123	0
182	Arbat	497	538	832	89	0
183	Qaraqışlaq	735	751	59	81	0
184	Qaratəpə	109	32	63	1068	0
185	Qulucan			1131	375	0
186	Donuzyeyən	915	1012	215	90	0
187	İlxı qoruğu	242	345	75	280	0
188	Yengicə	189	199	252	121	0
189	Göykümbət	166	200	72	81	0
190	Məmmədabad	34	33	66	1252	0
191	Muxtarabad			1430	995	0
192	Necili A.	1183	1147	933	599	0
193	Necili Y.	540	654	405	431	0
194	Reyhanlı	277	308	226	223	0
195	Rəncbər	179	230	135	1910	0
196	Rəhimabad	197	113	1465	62	0
197	Sarvanlar Ulya	970	1029	95	811	0
198	Sarvanlar xar.	48	44	638	705	0
199	Sarcalar	359	440	410	3200	0
200	Seyid kənd	345	346	3171	1335	0
201	Uluxanlı	2968	3062	992	571	0
202	Xaçaparax	716	753	373	1149	0
203	Xərrətli	303	245	1079	376	0
204	Hacı Elləz	1095	1073	256	386	0
205	Həbil kənd	183	222	347	3089	0
206	Çarbox yux.	201		2411	375	0
207	Çobankərə	2337	2487	355	386	0
208	Cəbəçili	252	254	347		0
209	Şinqavit yux.					0
300	Şöllü-Dəmirçi B.					0
301	Şöllü Dəmirçi K.					0
302	Şöllü Mehmandar	1370	1318	1432	2216	0
303	Kalinin qəs.	1553	1432	1455	1632	0
	Kotayk	-	-	-	-	0
304	Ağazor	14	15	16	-	0

1	2	3	4	5	6	7
305	Arzni-Ərzin	96	197	216	300	0
306	Artiz	221	267	292	480	0
307	Bozkosa	99	141	154	225	0
308	Qayaxaraba	-	-	106	174	0
309	Qaraqala-2	403	510	759	860	0
301	Qızqala	449	210	297	345	0
0	Quylu	164	226	334	396	0
311	Qurbağalı	118		203	415	0
312	Daş Abdallar	52	112	131		0
313	Dəvəxarabası	161	305	416	475	0
314	Dəlləkli	20	317	396	445	0
315	Əkərək	114	153	170		0
316	Zar	490	1134	697	1337	0
317	Ketran	16	215	236	352	0
318	Kənkan	548	772	939	1144	0
319	Kəmal	295	565	621	780	0
320	Kərpikli	14	172	188	290	0
321	Körpüqulağı			215	470	0
322	Güzəcik	100	109	119	138	0
323	Goxt Tatar	38	74	81	169	0
324	Göykilsə	293	333	365	495	0
325	Güllüce	273	397	516	846	0
326	Məngiz-Mənküs	316	385	420	639	0
327	Nurus	373	416	457	512	0
328	Oxçaberd	180	143	156	298	0
329	Tərəkəmələr	32	46	50	83	0
330	Tutiya	280	449	493	554	0
331	Üçtəpə			127	187	0
332	Çobangörükmez	24	22	88	97	0
333	Civriş	43	31	34		0
	Qəmərli					
334	Ağbaş y.	91	89	132	173	0
335	Ayaslı	55	55	21	32	0
336	Alim Əhməd			990		0
337	Alıqrix	110	175	202	253	0
338	Alpava	97	121	186	305	0

1	2	3	4	5	6	7
339	Arzalar					0
340	Bayburt	143	183	201	284	0
341	Başnalı	85	56	68	71	0
342	Becazlı	22	19			0
343	Bozovand Axund	210	254	322	385	0
345	Bitlicə				198	0
346	Qaraqoyunlu	355	474	432	439	0
347	Qaradağlı	331		496	481	0
348	Qarahəmzəli	168	228	244	301	0
349	Qafarlı	515	435	540		0
350	Qəmərli	563	668	870	835	0
351	Darğalı	22		29	29	0
352	Dvin	99				0
353	Dəllər B.	115	124			0
354	Doqquz	159	178	191	182	0
355	İmanşahlı	17	12	7		0
356	Yamancalı	214	199	272	240	0
357	Yappa			55	104	0
358	Yuva	186	161	12		0
359	Körpüqulacı	143	200	215	470	0
360	Gilanlar B.	146	194	212	389	0
361	Gilanlar K.	96	167	183	198	0
362	Gölaysor	24	333	366	604	0
363	Məsimli	360	357	448	549	0
364	Muğamlı	388	383	373	811	0
365	Novruzlu A.	115	158	231	243	0
366	Oğurbəyli	104	113	124	107	0
367	Sabunçu	931	1050	1379	674	0
368	Qəpəbaşı Meh.					0
369	Torpaqxala	240	268	415	296	0
370	Həsənli	539	503	501	608	0
371	Çatma	41	57	51	178	0
372	Çınaxanlı	155	533	712	686	0
373	Çıkdamlı	155	161	722	686	0
374	Cənnətli	173	189	184	228	0
375	Şiran			80	185	0

1	2	3	4	5	6	7
	Vedi					
376	Avşar	886	1159	1094	1107	0
377	Ağaslı	112	208	208	211	0
378	Ağkilsə	111	152	563	574	0
379	Aliməhməd qışl.	607	691		1003	0
380	Alımərdan	52	57		221	0
381	Alımamed			441		0
382	Armik Y.	412	445		159	0
383	Armik A.	312	110	156		0
384	Asni	79	72	165	168	0
385	Aşırzalad					0
386	Baxçacıq	263		618	568	0
387	Vedi Böyük	1743	2110	2387	2664	0
388	Vedi Kiçik	639	599	960	976	0
389	Qaladibi	155	221	242	399	0
340	Qarabağlar A.	756	936	1803	1750	0
341	Qarabağlar Y.	135	175	420	426	0
342	Qaralar	443	387	257	256	0
343	Qaratorpaq	138		398	400	0
344	Qaraxaç	324	498	430	430	0
345	Qədirli	324	497	827	839	0
346	Daşlı	147	135	227	239	0
347	Daşnov					0
348	Dəvəli	207	263	259	263	0
349	Dəhnəz	59	71	306	310	0
350	Əlirzalar	57	95	103	161	0
351	Zimmi	184	231	259	263	0
352	İmirzik	188	232	254	328	0
353	İnqala					0
354	İpəkli	117	70	185	93	0
355	Yəllicə	197	197	215	377	0
356	Yengicə	189	199	470	475	0
357	Yeranos	133	164	180	256	0
358	Ketuz	191	226	249		0
359	Küsüz	151	203	792	805	0
360	Koravan	244	325	614	646	0

1	2	3	4	5	6	7
361	Gölcügin	160	210	559	166	0
362	Məngük	200	259	163	88	0
363	Molla Əhməd	28	34	51	161	0
364	Sarıxanlı	288	338	160	377	0
365	Seyid Kotanlı	156	191	228	255	0
366	Taytan	166	177	262	219	0
367	Xaraba Kotanlı	64	105	174	975	0
368	Xəlisə	864	960	957		0
369	Xnut-Hnut	114	143	315	318	0
370	Xosrov	155	182	199	388	0
371	Hand-And	106	158	273	297	0
372	Xaxs	242	186	928		0
373	Çanaxçı yux.	276	341	355	375	0
374	Cadıqran	212	285	188	191	0
375	Camışbasan	94	120	166	168	0
376	Cəfərli Güngüt	277	341	400	402	0
377	Cığın Qaraqoyun	376	464	551	561	0
378	Cirmanıs K.	545	633	728	740	0
379	Şahablı	437	606	827	840	0
380	Şəhriyar					0
381	Şidli	806	823	777	790	0
382	Şirazlı	150	234	229	237	0
383	Şıxlar	649	714	802	815	0
384	Şuqayib		109	90	200	0
	Keşişkənd					
385	Ağdərə					0
386	Ağkənd	498	546	918	816	0
387	Ağgilisə	65	99	110	110	0
388	Ayar					0
389	Aysası	219	313	412	412	0
390	Almalı	172	231	315	315	0
391	Alxanpəyəsi	54	66	175	175	0
392	Aməğu	198	240	350	350	0
393	Ardaras	219	304	353	507	0
394	Arkyaz-Ərkəz	348	479	745		0
395	Bülbülolan	163	205	398	378	0

1	2	3	4	5	6	7
396	Vardanes	106	126	176	176	0
397	Qabaxlı	168	429	614	614	0
398	Qalasar	108	154	154	154	0
399	Qaraqaya	141	214	177	177	0
400	Qışlaq Abbas	437		300	300	0
401	Qovuşuq	158	190	172	172	0
402	Qozluca	342	549	647	592	0
403	Qoturvan	142	201	126	126	0
404	Qurbankəsilən	163	227	427	427	0
405	Qurdqulaq	336	379	690	690	0
406	Ertiç	167	234			0
407	Ələyəz	223	356	524	524	0
408	Karavank	187	206	514	414	0
409	Kömürlü	95	147	205	205	0
410	Genalı	95	125	285	285	0
411	Güllüdüz A.	115	217	151	151	0
412	Güllüdüz Y.					0
413	Güneyvaz	40	75	124	124	0
414	Malişka					0
415	Moz	80	86	161	161	0
416	Novlar	71	100	285	285	0
417	Novlu	157	216	398	121	0
418	Sallı	422	560	624	624	0
419	Heşin	174	272	237	237	0
420	Horbateg	263	342	592	592	0
421	Hors	649	904	571	971	0
422	Horstun	61	94	125	125	0
423	Çivə	294	431	562	562	0
424	Canı	86	168	160	160	0
425	Şahgəldi qışl.	80	114	133		0
426	Şorça	31	56	76	76	0
	Əzizbəyov					
427	Ağcakənd	106	139	213	312	0
428	Arınc	129	152	264	264	0
429	Ağıllı	23	39	36	36	0
430	Axta	290	304	458	458	0

1	2	3	4	5	6	7
431	Bilək	244	234	536	536	0
432	Bulaxlar	68	92	130	132	0
433	Qabaxlı	201	270	235	235	0
434	Qayalı	130	174	240	240	0
435	Qaralar	84	101	108	108	0
436	Qısırxaraba			105	152	0
437	Qılınclı	52	68	97	115	0
438	Qndevaz	98	127	218	210	0
439	Daylaxlı Tatar	87	184	50		0
440	Dəmirçilər	82	68	96	96	0
441	Dərəkənd			105	105	0
442	Zeytə	224	261	580	580	0
443	Zirək	169	218	394	394	0
445	İstisu	114	117	211	114	0
446	İtqran	257		490	535	0
447	Kotanlı	256	392	611	611	0
448	Koçbək	226	312	425	425	0
449	Gabut	116	113	140	140	0
450	Gendərə	152	217	503	503	0
451	Gomur	285	293	365	365	0
452	Göy Abbas	132	165	223	223	0
453	Göyərçin	48	92	60	60	0
454	Gümüşxana	145	136	360	360	0
45	Leyliköçən	139	153	384	384	0
456	Martiros					0
457	Məmmərzə	67	52	104	141	0
458	Mərətüz	166	220	248	248	0
459	Oğbin	104		371	401	0
460	Por					0
461	Soylən					0
462	Tarp	192	86	220	223	0
463	Terp	243	215	384	369	0
464	Her-Her	645	656	1014	1114	0
465	Çaykənd	110	78	129	129	0
466	Çıraqlı	21	20	41	41	0
467	Cağatay	70	86	94	94	0

1	2	3	4	5	6	7
468	Ceyranlı	91	84	123	123	0
469	Cermuk					0
470	Cul	708	899	1222	1222	0
	Qafan					
471	Avsarlı					0
472	Almalix				465	0
473	Atqız		120	198	36	0
474	Arxusti			24	2	0
475	Acıbac		220			0
476	Acılı		153	340	10	0
477	Açaxlı					0
478	Babayagublu		145	190	179	0
479	Baydaq		68	193		0
480	Baydaş			100	230	0
481	Baynakar				93	0
482	Barabatum			445	179	0
483	Baharlı		138	132		0
484	Baharlı		432	455	970	0
485	Burçalı				93	0
486	Qarabaş					0
487	Qaratqa		332			0
488	Qaraçimən		225	376	216	0
489	Qafan					0
490	Qovşud				320	0
491	Qomaran				138	0
492	Quşçulu		221		93	0
493	Daşbaş					0
494	Daşnov		31	47	39	0
495	Dəlləkli			336	276	0
496	Dovrus		184	268	297	0
497	İncıvar		92	140	89	0
498	Yeməzli A.			130	89	0
499	Yeməzli Y.		244	246	899	0
500	Kavart			580	153	0
501	Katar			382	139	0
502	Kecalan					0

1	2	3	4	5	6	7
503	Kefaşan					0
504	Kırs		130			0
505	Kurut					0
506	Gəgi		254	970		0
507	Girətag Y.		537	666		0
508	Girətag A.			289		0
509	Gərd		60			0
510	Gödəkli Y.					0
511	Gödəkli A.		206			0
512	Mahmudlu		404	596		0
513	Mollalı		637	270	456	0
514	Muçes Novruzlu			303	377	0
515	Müsəlman		34			0
516	Oxçu		1122	1709	200	0
517	Oxtar A.		338	454	353	0
518	Pəyəhan					0
519	Pir Davudan					0
520	Pirili		223	291	360	0
521	Sançərəvaz		258	467	520	0
522	Seyidlər					0
523	Siznək		178	425	75	0
524	Siznək					0
525	Sirkates			414	390	0
526	Sünik-Sümüklü			95	317	0
527	Tecadin					0
528	Turablı			123		0
529	Xələc-2		308	510	300	0
530	Çiriş					0
531	Çobanlı		96		156	0
532	Çullu		110	85	110	0
533	Cibili			90	160	0
534	Craxor		18			0
535	Şabadın Yeğnik		261	317	275	0
536	Şabadın Oxçu		582			0
537	Şəhərcik		371	395	180	0
538	Şirvanşahlı		68	125	98	0

1	2	3	4	5	6	7
539	Şotanlı Sisyan					0
540	Ağudi		903	1345	1070	0
541	Alışar		138		214	0
542	Aravus. Ərəfsə		154	440	300	0
543	Aravis		150	270	616	0
544	Baharlı		55	-	49	0
545	Vəğudi		926	395	870	0
546	Qıvrax		69			0
547	Qızılıç		287	450	441	0
548	Darabas		453	440	1128	0
549	Dəstəgerd			510	450	0
550	Dulus		176	-	-	0
551	Ərikli-2		126	126	214	0
552	Ərikli-1		106	150	325	0
553	Zabalzadur		64	143	120	0
554	İrimis		150	270	616	0
555	Gedatag			415	415	0
556	Lor			455	414	0
557	Məlikli		209	282	249	0
558	Murguz		138		190	0
559	Pusək		332		310	0
560	Pulkənd		122	193	282	0
561	Sisyan		633	850	1300	0
562	Sofulu			970		0
563	Urut-Rut		211	435		0
564	Hortagız		495		409	0
565	Comartlı		244	410	770	0
566	Şamb			495	405	0
567	Şəki		657	1605	440	0
568	Şıxlar		306	590	1584	0
569	Şukər		218	280	585	0
	Gorus rayonu					
570	Ağbulaq					0
571	Allar					0
572	Bağırbəyli		869	836		0

1	2	3	4	5	6	7
573	Bayandur			803	409	0
574	Binaycı		68	108	166	0
575	Qurdqulaq			54		0
576	Kosalar		144	358	55	0
577	Kürdlər			123	215	0
578	Paşaraçur					0
579	Şamsız			22	186	0
580	Şurnux			117	104	0
581	Maeshri					0
582	Aqaraq					0
583	Aldərə		1077	1505	1987	0
584	Amrakar					0
585	Arevik Nor					0
586	Buğakar			194	96	0
587	Vartanadzor-1		480	951		0
588	Vartanadzor-2		174	439	1053	0
589	Vahravar			258		0
590	Ernadzor		204			0
591	Lehvaz		375	525	836	0
592	Maralzəmi					0
	Mehri					
593	Mərzigit		301	766	751	0
594	Mülk			96	78	0
595	Nüvədi		1083	771	1072	0
596	Tağamir		129	194	225	0
597	Təgut		199			0
598	Tey (Acılı)		174	425		0
	Kirovakan					
599	Arçüt	357	477	868	759	0
600	Vardanlı			217	786	0
601	Qarakilsə B.					0
602	Kilsə Y.					0
603	Kilsə A.					0
604	Mollağışlaq				167	0
605	Xancığaz	295	345	523	650	0
606	Haydarlı	158	175		461	0

1	2	3	4	5	6	7
607	Hallavar Spitak r-nu	625	664	1062	1283	0
608	Ağbulaq		198	500		0
609	Qızıl Örän		212	250	273	0
610	Qursalı		545	824	999	0
611	Saral Kalinino		654	951	1111	0
612	Qaraqala Y.		183	205	265	0
613	Qara İsa					0
614	Qızıldaş			135	265	0
615	Dəmirçilər			420	105	0
616	Evli			100	127	0
617	İlməzli	165	212	295	469	0
618	Sarıyar	445		105	97	0
619	Soyuqbulaq	539	159	230	125	0
620	Cücəkənd		205	210	468	0
621	Şagarda Tumanyan r-nu					0
622	Alaverdi					0
623	Ayrum B.					0
624	Ayrum K.			390	381	0
625	Axtala					0
626	Axtala A.					0
627	Axtala Y.					0
628	Körpülü A.					0
629	Şamlıq Noyemberyan r-nu					0
630	Ayrum					0
631	Körpülü Y.			440	427	0
632	Ləmbəli İçevan r-nu			400	493	0
633	Ağkilsə			79		0
634	Adatəpə					0
635	Dəlican					0
636	Göyərçin					0
637	Mürteyil					0

1	2	3	4	5	6	7
638	Polad Ayrıyım			657	381	0
639	Salah			39	64	0
640	Haqqıxlı			463		0
	Krasnoselo r-nu					
641	Ağbulaq	422	575	940	1134	0
642	Ada tərə	129				0
643	Alaçıqqaya				166	0
644	Ardanış	389	602	1000	1209	0
645	Bəriabad					0
646	Qaraqaya			228	265	0
647	Əmirxeyir					0
648	Yanıxpəyə					0
649	Gölkənd			885	1866	0
650	Nadejdino					0
651	Toxluca	466	681	1193	1373	0
652	Çaykənd			409	677	0
653	Çivixli	-	-	-	-	0
654	Cil	289	587	975	1035	0
	Ağbaba					
655	Amasiya		274	502	564	0
656	Baytar					0
657	Balıxlı		205	372	474	0
658	Baxçalı		162	277	236	0
659	Bozqala			139	159	0
660	Qarabulaq		185	296	382	0
661	Qaranamaz		285	459	541	0
662	Qaraçanta		348	665	729	0
663	Qızıldaş		394	547	147	0
664	Qızılkilisə		210	230	339	0
665	Qoncalı		253	330	531	0
667	Quzukənd		222	372	455	0
668	Daşkörpü		246	396	431	0
669	Düzkənd		348	638	722	0
670	Elləroyucu		232	286	437	0
671	İbiş		288	460	568	0
672	İlanlı		137	250	453	0

1	2	3	4	5	6	7
673	Göllü	204	313	403	403	0
674	Güllübulaq	673	1020	137	137	0
675	Güllücə	193	324	378	378	0
676	Mağaracıq	309	480	539	539	0
677	Mumuxan	127	144	229	229	0
678	Musluxlu	150	253	317	317	0
679	Oxçoğlu	551	854	980	980	0
680	Oksüz	62	138	176	176	0
681	Ördəkli	253	330	531	531	0
682	Seldağılan	231	418	414	414	0
683	Sınıx	130	104	201	201	0
684	Söyüdlü	73	80	158	158	0
685	Sultanabad	171	262	384	384	0
686	Təzəkənd	129	154	253	253	0
687	Təpəgöy B.	199	278	357	357	0
688	Təpəgöy K.	164	140	209	209	0
689	Xançallı	178	290	392	392	0
690	Çaxmax	222	360	405	405	0
691	Çivinli					0
692	Şiştəpə	132	151	253	253	0

Aborigen əhalinin öz dədə-baba torpaqlarından silah gücünə zorla sıxışdırılıb çıxarılmasına dair təkzibedilməz faktları təkrar, təkrar xatırlatmaq istərdik. Rusiya-İran müharibəsində (1826-1828) İrəvan xanlığı ərazisində azərbaycanlılar yaşayan 420 kənd yerlə yeksan edilib. Müharibənin sonunda (1828) burada qalan kəndlərdən 254-də azərbaycanlılar, 38-də ermənilər, 25-də isə azərbaycanlılarla ermənilər qarışıq yaşayırdılar. 1828-ci ildən 1872-ci ilədək ermənilər daha 146 kənddən azərbaycanlıları sıxışdırıb çıxartdılar. Bu kəndlər azlıq edirmiş kimi, ermənilər 15 kəndin də azərbaycanlılardan “təmizlənməsində” nail oldular. 1826-1872-ci illərdə azərbaycanlıların ata-baba kəndlərindən 420-si dağıldı, 161-i də ermənilər tərəfindən zəbt edildi. Bu hesabla cəmi 46 il ərzində İrəvan quberniyası ərazisində etnik təmiz-

ləmə siyasəti nəticəsində 581 kənd azərbaycanlılarsız qaldı, yəni erməniləşdirildi.

İrəvan xanlığı zəbt edilərək Rusiyaya qatılandan sonra cəmi iki il (1828-1829) ərzində qonşu ölkələrdən planlı qaydada köçürülüb gətirilən ermənilər burada azərbaycanlılara məxsus 208 kəndə sahib oldular. Azərbaycanlıların sıxışdırılıb etnik ata-baba torpaqlarından çıxarılmasına dair faktlar ərazi baxımından da çox şey deyir. İrəvan quberniyasının ərazisi 23194,79 kv.verst, yəni 26397,06 kv.kilometr, Qars vilayət (18739,46 kv.km) ilə birlikdə 45136,52 kv.km. olmuşdur. İrəvan xanlığından Ermənistan sovet respublikasına keçən ərazi 1380600 hektara yaxın idi. Diqqət yetirin: 1828-ci ildə ermənilərin payına bu torpaq sahələrinin cəmi 3,37 faizi, yəni 46515 hektarı düşürdü. Azərbaycanlılara çatan torpaqlar isə 1334085 hektar, yəni ümumi ərazinin 96,63 faizi qədər idi. Lakin 1828-ci ildən 1873-cü ilə qədər azərbaycanlıların torpaq payından 408 min hektarı, 1918-1920-ci illərdə isə 633 min hektarı (təqribən 75 faizi) ermənilərə verilmişdi*.

Müstəmləkəçilik siyasətində şovinizm meyli bütövlükdə Qafqaz xalqlarına qarşı milli ədavəti əlverişli silaha çevirmişdi. Hətta çar sarayı, çar məmurlarının əlaltıları olan erməni müəllifləri bu məkrli siyasət haqqında yazırdılar: “Bütöv bir il davam edən erməni-türk qırğınlarının qanlı dəhşətlərindən sonra yeni, daha qorxunc bir fəlakət bomba kimi partladı. Tarixdə görünməmiş bir müsibət idi bu. Qəzamıza kiçik bir kazak dəstəsi göndərmişdilər ki, guya ermənilərlə türklər arasında sülh, qayda-qanun, sabitlik yaratsın. Komandir podpolkovnik Viberinin, qəza rəisi Freylixin və barışıq vasitəçisi Yermoloyevin başçılıq etdikləri bu dəstə tərəfindən əhalinin başına gətirilən müsibəti gözqabağına gətirəndə, qan do-

* *Bax. Həbib Rəhimoglunun göstərilən əsəri, səh. 51-53*

nur insanın damarlarında, kazaklar evlərə soxulur, camaatın mal-mülkünü, var-yoxunu çapıb-talayır, adamları xəncərləyir, ağır işgəncələrə məruz qoyurlar. Ölüm halları az deyil”.

Naməlum müəlliflər tüstülənməkdə olan xaraba kəndlərin yanında salınmış yeni qəbristanlıqlar barədə dərin hüznə söhbəti davam etdirərək yazırlar ki, kazakların sayəsində yaradılmış bu yeni qəbristanlıqlarda onların əli ilə öldürülmüş qocalar, uşaqlar, analar, körpə balalar dəfn edilib. Bütün vəhşiliklər kazakların komandirlərinin iştirakı və gözü qabağında törədilir. Ən dəhşətli və hər bir qadını dərindən hiddətləndirən budur ki, onun ən müqəddəs şərəfi sayılan bakırəliyi ləkələnir. 11 yaşından 60 yaşınadək qızlar, bacılar, analar ataları, qardaşları, ərlərinin gözü qabağında zorlanırlar. Belə vəhşiliklərə məruz qalmış kəndlər çoxdur*.

İşğal olunmuş ucqarlarda xristianlaşdırma, “etnik təmizləmə” siyasətini reallaşdırmaq, ərazi iddiasını, “erməni dövləti” qurmaq xülyasını gerçəkləşdirmək məqsədilə başlanmış məkrli proses XX əsrin əvvəllərində inadkarlıq və qəddarlıqla davam etdirilirdi. İrəvan quberniyasında azərbaycanlıları vəhşicəsinə qətlə yetirir, talan və təhqir edir, açıq-aşkar mənəvi və fiziki soyqırımına məruz qoyurdular. Yeganə çarəni, qorxunc ölüm kabusundan xilas olmaq yolunu qaçmaqda-köçməkdə görənlər də çöllərdə, dağ aşırımlarında qılincdan keçirilir, yaxud soyuqdan, acından həlak olurdular. İrana keçmək istəyənlər 300 azərbaycanlı Araz çayında boğuldu. Culfada Araz çayı üstündəki körpünü ermənilər yandırdı. Ordubadda 2000 azərbaycanlı qətlə yetirdilər. Zəngəzurdan azərbaycanlı əhalisini qırıb, “təmizləyən” Andranik onların etnik ata-baba torpaqlarında öz istədiyi idarə üsulunu, ayrıca “erməni dövləti”ni yaratdı və Gorusu da paytaxt etdi.

* *Erməni-türk qırğınları, səh. 114*

Məqsəd Zəngəzuru və Şuşanı azərbaycanlılardan “təmizləmək”, Azərbaycandan ayırıb Ermənistanı qatmaq idi. 1918-1920-ci illərdə daşnakların hakimiyyətinin 30 ayı ərzində daha 157 kənd bütövlükdə, 67 kənd də qismən azərbaycanlısız qoyuldu. Bu minvalla, 1920-ci ilədək 738 kənddən azərbaycanlılar qovuldu və həmin kəndlər erməniləşdirilib xristian yaşayış məntəqələrinə çevrildi.

Bir sözlə, silah gücünə, günahsız qanlar bahasına işğal etdiyi üçqarlarda, o cümlədən Şimali Azərbaycanda və onun ayrılmaz hissəsi olmuş İrəvan quberniyasında etibarlı etno-sosial baza yaratmaq Çar Rusiyasının müstəmləkəçilik siyasətinin, məkrli strateji planlarının tərkib hissəsi olmuşdu. Erməni amili, “Türksüz Ermənistan” planı bu siyasətdə, bu strategiyada müstəsna yer tuturdu. Şərhə ehtiyacı olmayan bu faktla yanaşı daha əhəmiyyətli belə bir gerçəkliyi də iftixar və qürur hissi ilə qeyd etmək son dərəcə gərəkli və dəyərlidir ki, imperiyaların, işğalçıların aramsız təcavüzlərinin alovları girdabında Azərbaycanın bir parçası olan İrəvan quberniyasının azərbaycanlıları öz xalqının soykökünə milli mənliliyinə, adət və ənənələrinə, dil və dininə, yaşam fəlsəfəsinə dönməz sədaqətlə sadıq qalmışlar. Onları bu yoldan heç bir qüvvə döndərə bilməyib. Onlar Bilgə xaqanın dogma övladları kimi **“Üstündən göy çökməyincə, altdan yer dəlinməyincə”**- 1988-ci ilədək millətin ən qədim, ən əsas fərqləndirici əlamətlərindən biri olan ana dilinin saflığını qoruyub saxlamış, ondoqon ailə yolu ilə artıb çoxalmış, kütləvi qaydada əriyib başqa millətlərə qarışmaq hədəsinə əsla boyun əyməmişlər.

Əksinə qarışıq əhatədə yaşamağa məhkum olsalar da onlar qarışıq rənglərin arayıcısı-araşdırıcısı olmayıb, etnoqrafik cızıqlarından kənara çıxmadan təbiətdə və cəmiyyətdə hər rəngi öz halı-öz nurunda görmüş, gerçəkliyi məhdud daxili aləm, mifik təfəkkür, şit təkəbbür, hədərikbinlik, ağılsız şiltaqlıq, ən nəhayət, miskin mütiliklə

deyil, dərindən düşünə-düşünə idrak etmiş, yaradan qarşısında, mənsub olduqları ulu, ana xalq qarşısında öz borclarını körpə sadəliyi-körpə sədaqəti, körpə səmimiliyi, mətin əskər dönməzliyi ilə, sərəflə yerinə yetirmişlər.

O vaxtlar Bakıda üç Qarabağ ermənisi suçuluq edirdi, yəni eşşəklə su daşayıb satırdı...

“Bakıda olan ermənilərin cəmiyyəti xeyriyyəsi 40 il bundan əqdəm açılmışdı. O vaxtlar Bakıda erməni çox az idi. Bir neçə yüzdən artıq deyildi. Əsl Bakı ermənisi 10-15 evdən artıq yox idi...”

O vaxtlar Bakıda üç Qarabağ ermənisi suçuluq edirdi, yəni eşşəklə su daşayıb satırdı ki, onların ikisi sonra milyonçu oldular. Üçüncüsü Karapet Cəmiyyəti xeyriyyənin açıldığını eşidib, gəlib eşşəyini qarıya bağlayıb. Məclisə daxil olub, təvəqqə edib ki, onu stolun yanına qoysunlar. Elə ki, ona yol verdilər, o, qabağa çıxıb Rüstəmyandan xəbər aldı ki, bu pul nə üçün cəm olunur. Ona cavab verdilər ki, məktəbxanalar açıb fəqir-yetim erməni uşaqlarını oxutmaq üçün. O vaxt Karapet çarılıq ayağının birisini qalxızıb stolun üstünə qoyub çarılığın bağını, sonra dolacağını açıb şalvarının balığını yuxarı çəkib baldırından dəridən bir təlatını açıb, doktor Rüstəmyana uzadıb dedi: Mənim övladım yoxdur, ermənilərin hamısının uşaqlarını mən özümə övlad hesab edirəm və onların oxumağını çox istəyirəm. Bu pulu mən bir neçə illər cəm etmişəm, onu bu cəmiyyəti-xeyriyyəyə bağışlayıram. Bu sözü eşidib tamam məclis Karapetə mərhəba dedi. Təlatının içindən çıxan pulu sanayıb gördülər ki, min manata qə-dərdir.

Həsən bəy Zərdabi

“Həyat” qəzeti, 25.XI.1905, №107

VII FƏSİL

ERMƏNİ MƏSƏLƏSİ

1. QAYNAQLARDAN SƏTİRLƏR.

SƏRQ MƏSƏLƏSİNİN TƏRKİB
HİSSƏSİ KİMİ MEYDANA
ATILAN ERMƏNİ MƏSƏ-
LƏSİNİN TƏRİXİ KÖKLƏRİ,
KİLSƏ VƏ DİN AMİLİ.
OSMANLI İMPERİYASINDA
ERMƏNİLƏRƏ GÖSTƏRİLƏN
ŞƏFQƏT. MÜQƏİSƏLİ VƏ
TƏNQİDİ TƏHLİL

Bəlli həqiqətdir bu: hər millət müəyyən bir zaman və məkan axarında təşəkkül tapıb formalaşır. Elə həmin o zaman və məkan axarının gur dalğaları qoynunda itib-batmamaq mücadiləsi də ilk gündəncə millətin qarşısına çıxan taleyüklü məsələyə dönür. Erməni milləti, erməni məsələsi bu baxımdan istisna ola bilərmi?

Məxəzlər xəzinəsi son dərəcə zəngindir. Bu xəzinədə biri digərini təkzib edən cavablar da çox-çoxdur. Mövzuya ağırlıq gətirmədən, qısaca sətirlərə müraciət edək: **Bəşərin beşiyi, ilk vətəni Ermənistandır. Ən qədim xalq erməni xalqıdır, ən qədim dil erməni dilidir** (Erməni xalqının tarixi, 1-c. səh. 96). **Erməni etnosu Qafqazın hüdudlarından kənarda formalaşmış (İ.M.Dyakonov). Fərat çayının yuxarı axınındakı ölkəyə Ermənistan deyirmişlər (Heradot). Xəzərsahili xalqlar hunlar, albanlar,**

kaduslar, mördovlar və bunların sıralarında erməni adına rast gəlmədim (Dinisi). Erməni çarları qonşu xalqların xeyli torpağını işğal etsələr də orada davam gətirə bilməmişlər. (Strabon). Ermənilər.. friqlərlə birlikdə Qərbdən e.ə. VII-VI əsrlərdə Şərqə gəlmişlər (N.Pastermacyan). Ermənilər işğalçılar kimi gəlmiş və yerli əhalini əsarət altına almışlar (R.Hovannisyan). Nəhayət, ermənilər İsveçrədən gəlirlər (R.Kuriyan).

Tarixi təcrübədən bəllidir ki, belə hallarda millət iki yol ayrıcından birini seçməli olur. Birinci yol daha dinc və daha ədalətli yol dini və irqi fərqlə məhəl qoymadan yerli əhaliyə qaynayıb-qarışmaq yoludur. İkincisi isə daha sərt, daha təhlükəli yoldur: Ərazini zəbt etmək, hakimiyyətə sahib olmaq, aborigen sakinləri əsarət və itaət altında saxlamaq yolu. Zaman-zaman bu yolların hər ikisindən də istifadə edə bilməsəydi erməni milləti, Elize Reklinin dediyi kimi, bir sıra başqa xalqlar kimi, onun adı da tarixin səhifələrindən çoxdan silinmiş olardı. Levon Dabagyan da bu fikrə şərik çıxaraq yazır: “... ermənilər indiki dövrdə milli varlıqlarına görə həqiqətən səlcuq və Osmanlı türklərinə borcludurlar. Bizansların və ya digər avropalıların əlində qalsaydı erməni adı bu gün sadəcə olaraq tarix kitablarında saxlanılan bir ad ola bilərdi”.¹

Uzun illər Bizans hökmranlığı altında “inim-inim” inləyən ermənilərin vəziyyətini qədim tarixçi, Urfalı Motevos daha tə'sirli, daha dolğun qələmə almışdır; “Erməni milləti zülm-əsarət altında qalmışdı. Bütün məmləkətimiz qan içindəydi. Bu qanlar vətənimizin bir ucundan o biri ucunadək dərya kimi aşıb-daşırdı”. Dini inanclarına görə ermənilər ciddi tə'qiblərə mə'ruz qalırdı. Katolikosları, din xadimlərini belə Bizansa sürgün edirdilər. “Məzhəbini dəyiş-

mək istəməyən ermənilərin boğazına əridilmiş qurğuşun tökərək, ən faciəli ölümlərə mübtəla edirdilər.”Erməni kralı Qaqiqin əl-qolunu bağlatdırıb köpəklərə parçalatdırmışdılar.²

Kilsə və din amili. Bütün bunlara baxmayaraq erməniçiliyi yaşadan, erməni məsələsini əsrlərdən bəri gündəlikdə saxlatdıran ən fəal, ən döyüşkən qüvvə yenə də kilsə və din idi. Xristianlığı ermənilər rəsmi din olaraq hələ 301-ci ildə knyaz Trdatın fərmanı ilə qəbul etmişdilər. Baş patriarx Eçmiədzində olurdu. VI yüzillikdə Roma kilsəsindən ayrılan ermənilər Qüdsdə yeni bir patriarxlıq yaratdılar. Məzhəb davası ara vermirdi. 993-994-cü illərdə hətta Roma ordusu böyük bir qüvvə ilə hücumu keçib erməniləri qılıncdan keçirdi, sağ qalanları əsarət altına aldı.

Erməni kilsəsi, erməni katalikosu ölümcül təhlükədən xilas olmaq üçün Səlcuq sultanı Alp Arslana müraciət etdi. Sultan erməniləri öz himayəsinə aldı, təhlükədən xilas etdi. 1091-ci il fevralın 26-da katolikos Barsec Sultan Məlikşaha xristianların olmazın işgəncələrə məruz qoyulduqları, hətta Allah evi sayılan kilsə və monastrlardan son dərəcə ağır vergilər alındığı haqqında məlumat verdi. Katalikosu böyük iltifat və ehtiramla qarşılayıb qəbul edən Sultan Məlikşah erməni kilsəsi və monastrların, erməni din xadimlərinin vəziyyətini xeyli dərəcə yaxşılaşdırmağa dair sərəncam verdi. Ermənilərin dönə-dönə bizanslarla birləşərək döyüş meydanında türklərə qarşı qəddarlıqla vuruşduqlarına baxmayaraq Osmanlı və Səlcuq imperatorluqlarında onların dini inanclarına, adət və ənənələrinə, həyat tərzi və milli ləyaqətlərinə yerli xalq və hakim dairələr tərəfindən heç bir müdaxiləyə yol verilmirdi. Sultan Məlikşahın ədalətli rəftarı haqqında erməni katolikosu Vasil yazırdı: “O, hər tərəfdən barış və hakimanə

bir idarə qurmuşdu.. bildiklərimizin hamısından adil olduğuna görə heç bir insana kədər vermədi.. hər b və zorakılıqla deyil, könüllərə yol tapmaqla indiyədək heç bir hökmdarın əldə edə bilmədiyi məmləkətlərə sahib oldu”. Adını təkrar-təkrar çəkdiyimiz Urfalı tarixçi Matevos da Sultan Məlikşahın ata şəfqətindən vəcdə gələrək yazırdı: “Məlikşahın səl-tənəti Allahın lütfünə nəsbil oldu. Hakimiyyəti uzaq ölkələrə qədər yayıldı. Və ermənilərə sakitlik verdi.. Qəlbi xristianlara qarşı şəfqətlə dolu idi. Keçdiyi ölkələri xalqları ilə ata kimi rəftar edirdi”.

Ter Çersisyan familiyalı başqa bir erməni 30 il bundan əvvəl erməni-türk, erməni-azərbaycanlı mücadiləsinin son zirvədən xeyli uzaq olduğu bir zamanda yazırdı: “Ermənilər üzərində Bizansın öldürücü ilhaq siyasətinin xeyli davam etdiyi və ermənilərə qarşı düşmənçiliyin artdığı bir zamanda Şərqdə Səlcuq türklərinin zühür etdiyi göründü. Bizansın Malaşkert fəlakətinə uğramığı üzündən bütün ermənilər 1071-ci ildə səlcuqların idarəsinə keçdilər. “Səlcuqların köməyi ilə hüriyyəət qazanan ermənilər Qriqoryan idarəsində tərəqqi etdilər”.

Ermənilərin sülh və rifah şəraitində yaşamasına səlcuqlardan sonra gələn Osmanlı dövləti də hərtərəfli imkanlar yaratmışdı. 1326-cı ildə Orxan bəy Bursanı aldı. Bir müddət Bursa baş şəhər oldu. Ermənilər Bizans təhlükəsindən xilas olsun deyə, Orxan bəy onların ayrıca bir etnos kimi gəlib Anadoluda yaşamalarına icazə verdi. Hətta ermənilərin patriarxlığını da Bursaya köçürdülər. Sonra İstanbul fəth edildi. 1461-ci ildə Fateh Sultan Mehmed baş yepiskop Hovakimi Bursadan İstanbula gətirdi, erməniləri ata şəfqətilə öz qanadı altına aldı. Hovakim iki yüz ailə ilə birlikdə gəlmişdi İstanbula. Sultan Mehmedin sərəncamı ilə patriarxlıq üçün də.

gələn ailələr üçün də münasib yer ayrıldı. Beləliklə, İstanbulda güclü bir erməni icması yarandı. Fateh Sultan Mehmedin atalıq şəfqəti, İstanbulu fəth etməsi erməni ziyalılarının hədsiz minnətdarlığı ilə qeyd edilirdi. Erməni ziyalılarından biri bu barədə çox obrazlı bir fikir bildirmişdir: **“Sultan Fətehin İstanbulu fəth etməsi ilə ermənilərin taleyi üçün yeni bir ulduzun parlamasına başlanmasını söyləsəm, tarixi bir həqiqəti etiraf etmiş olacağıma əminəm”**.

1630-cu ilədək ermənilər beləcə “yeni doğmuş parlaq ulduz” altında ən yüksək dini imtiyazlardan istifadə etdilər. Elə həmin ildən də Osmanlı imperiyası tənəzzülə yan aldı. Ermənilərin bir qismi Roma kilsəsinin təsiri altında katolikliyi qəbul etdi (1701-1702). İngilislər 1840-cı ildə Qüdsdə bir erməni protestant kilsəsi tikməyə icazə aldılar. Beş il sonra kilsə fəaliyyətə başladı. 1846-cı ildə ingilislərin təkidi ilə İstanbulda da erməni protestant icması təşkil olundu. Çox keçmədən ABŞ və Almaniyadan gəlmiş missionerlər protestant məzhəbini geniş təbliğ etməyə başladılar. XIX yüzillikdə Osmanlı imperatorluğunda Qriqoryan, protestant və katolik ermənilər din və məzhəb mücadiləsinin girdabında ikən dünyanın nəhəng imperialist dövlətləri Osmanlı imperiyasının diz çökməsini səbirsizliklə gözləyir, yeni-yeni planlar cızır və tezliklə süquta uğrayacaq bu imperiyadan qalacaq mirasdan daha çox paya sahib olmaq üçün erməni şovinizminin sür'ətlə dirçəlib canlanmasına, kilsə nüfuzunun təsir dairəsinin durmadan genişlənməsinə səxavətlərini əsirgəmədən ciddi səy göstərirdilər.

Erməni şovinizm və ekstremizminin dirçəlməsindən, yaranmış bu əlverişli zəmin və şəraitdən gen-bol bəhrələnlərin ilk lideri də məhz patriarx Mkrtiç Xrimyan oldu. Osmanlı imperiyasının sınısında ayrıca, müstəqil bir erməni

dövləti yaratmaq haqqında onun təklifi öz taleyini həmişəlik Türkiyəyə bağlayan ermənilər tərəfindən birmənalı qarşılanmadı, hətta rədd edildi. M;Xrimyan istefa verməli oldu. Lakin, buna baxmayaraq ideyanı davam etdirənlər tapıldı. Patriarx Nerses Varjapetyan 1878-ci il martın 17-də İngiltərənin İstanbuldakı elçisi Loyarda müraciət edərək bildirdi: **“Bir il bundan əvvəl bizim Osmanlı üsul-idarəsindən heç bir şikayətimiz yox idi. Lakin Rusiyanın bu son zəfərləri vəziyyəti dəyişirdi. İndi biz də Qərbdə baxımsız bir Ermənistanə sahib olmaq istəyirik. Əgər siz yardım etməsəniz, biz bu istəyimizi gerçəkləşdirmək üçün Rusiyaya müraciət etməli olacağıq”**. Elçinin, - bəs harada, hansı torpaqları ələ keçirib Ermənistan yaradacaqsınız? - sualına cavabında N.Varjapetyan Van, Sivas, Diyarbəkir, Kilikiya və b. ölkələrin adını çəkdi. İngilis elçisi bu yerlərin heç birində ermənilərin çoxluq təşkil etmədiyini xatırlatsa da patriarxı fikrindən döndərə bilmədi.

1878-ci il aprelin 13-də Nerses Varjapetyan İngiltərənin xarici işlər naziri Solisberiyə göndərdiyi məktubunda öz məqsədini daha açıq şəkildə bildirdi: **“Ermənilərlə türklərin bir yerdə yaşaması artıq imkansızdır. Bərabərlik, ədalət, vicdan azadlığı ancaq xristian dövlətində bərqərar ola bilər. Buradakı müsəlman üsul-dairəsini xristian üsul-dairəsi əvəz etməlidir.** Qərbi Anadolu və Kilikya xristian dövlətinin ərazisi olmalıdır. Türkiyə erməniləri bunu istəyirlər”. Bu qədrərlə kifayətlənməyən N.Varjapetyan San-Stefano danışıqlarına qatıldı, ermənilərin tələb və təklifləri ilə bağlı müqaviləyə müəyyən maddələrin daxil edilməsinə nail oldu. Sonra Berlin konqresində bu müqavilənin dəyişdirildiyini eşidən kimi geniş iş aparmağa, dünya dövlətlərini “erməni məsələsi”nin ermənilərin istəyinə uyğun şəkildə həll olun-

masına kömək etməyə çağırırdı. Bu məqsədlə Mkrıtiç Xrimyan başda olmaqla başqa bir nümayəndə hey'ətini Avropa ölkələrinə göndərdi.

Nümayəndələr Avropa ölkələrində döyülməmiş qapı qoymadılar. Diplomatik gedişlər, hədsiz-hesabsız yalvarışlar nəhəng dövlətlərin başçılarını Osmanlı Türkiyyəsindən pay almağa, ermənilər üçün dövlət daxilində yeni bir erməni xristian dövləti yaratmaq ideyasını gerçəkləşdirməyə səsləyirdilər. San-Stefanoda erməni nümayəndələri daha geniş fəallıq göstərirdilər.

General Dronün silahlı dəstəsi İrəvandan keçərək Osmanlı Türkiyəsində "Erməni dövləti" qurmaq, sonra da "Qafqaz Ermənistanı" ilə birləşdirib "Birləşmiş Ermənistan ştatları" yaratmaq andı ilə hücumu hazırlayır. 1914.

2. SAN-STEFA- NO SƏZİŞİ VƏ ERMƏNİ MƏSƏLƏSİNİN BEYNƏLXƏLQ “STATUS” ƏLMƏSİ

Krım müharibəsində Rusiya uduzmuşdu. 1855-ci il fevralın 18-də I Nikolay qəflətən ölmüş və onun yerinə II Aleksandr taxta çıxmışdı. Son dərəcə ağır vəziyyətdə Rusiya atəşkəs təklifini qəbul etməli oldu. Tərəflər öz nümayəndələrini Parisə göndərməyə başladılar. 1856-cı il fevralın 13 (25) də Sülh Konfransı açıldı. Rusiya, İngiltərə, Fransa, Türkiyə, Avstriya, Sordiniya və Prusiya konfransda zəbt olunmuş torpaqların tərəflər arasında bölüşdürülməsinə rəvac verdilər. Rusiya xeyli ərazi itirdi. Qara dənizdə hərbi gəmilər, dənizin sahillərində hərbi istehkamlar saxlamaq hüququndan məhrum olundu.

Müharibədən sonrakı illərdə Rusiyanın xarici siyasəti bütövlükdə Paris konfransında müəyyən edilmiş ağır şərtlərin aradan qaldırılmasına, Balkanlarda itirdiyi nüfuzun bərpasına yönəldilmişdi. Diplomatik yolla bu məqsədə nail ola bilməyən II Aleksandr Türkiyəyə qarşı müharibəyə hazırlaşmağa başladı. Balkanlarda yaranmış əlverişli şəraitdən istifadə edərək o, 1877-ci il aprelin 12 (24) də Kİsinyov şəhərin-

də manifest imzaladı. Balkan və Qafqaz cəbhələrində qanlı döyüşlər başlandı. Müharibə 10 ay sürdü. Rus qoşunları artıq Konstantinopolun astanasına yaxınlaşmaqda idi.

1878-ci il yanvarın 1-də Əbdül Həmid Peterburqa II Aleksandra göndərdiyi teleqramda danışıqların başlanmasını gözləmədən qan tökülməsini dayandırmağı ürəkdən istədiyini bildirdi. Ertəsi gün, yanvarın 2-də II Aleksandr cavab teleqramında yazdı: "Sizi əmin edə bilərəm ki, dövlətlərimiz arasında qan tökülməsinin dayandırılmasını və sabit, uzun müddətli sülhün bərqərar olmasını məndən çox istəyən çətin ki, tapıla".

Teleqramlar mübadiləsindən sonra tərəflər danışıqların şərtlərini hazırlamağa başladılar. Yanvarın 12-də kansler Qorçakovun kabinetində fəvqəladə müşavirə çağırıldı. II Aleksandr özü də iştirak edirdi. Müşavirədə atəşkəs şərtləri müəyyən edildi. Atəşkəs şərtlərinə dair layihəni general İqnatyev hazırlamışdı. Danışıqların aparılması da ona tapşırıldı. Yanvarın 19-da Adrianopolda saziş imzalandı, atəşkəs elan edildi. Rusiya, Serbiya, Rumıniya, digər tərəfdən isə Türkiyə arasında 10 ay sürən müharibə qurtardı.

Atəşkəs şərtlərinə görə Rusiya Konstantinopolun darvazalarından öz ərazisini genişləndirirdi. Türkiyə Ərzurumdan imtina edir. Rusiyanın Bosfor və Dardanel boğazları üzərində himayəsini e'tiraf etməli olurdu. Atəşkəs elan edən sazişdən sonra ermənilər müxtəlif yerlərdən Rusiya hökumətinə müraciət edərək Osmanlı Türkiyəsi ərazisində yaşayan soydaşlarının taleyinə biganə qalmamağa çağırırdılar. Vayotsdzordan göndərilən məktubda "Qərbi Ermənistan"ın Türkiyədən ayrılıb Rusiyaya birləşdirilməsi təklif olunurdu. Tiflisdən. Gəncədən. Bakıdan. Pyatiqorskıdan və b. yerlərdən belə məktublar təşkil edilir və Rusiya hökumətinə.

danışıqları aparan nümayəndə hey'ətinə göndərilirdi.

Konstantinopolda təşkil olunmuş erməni milli məclisi ayrıca bir proqram layihəsini gizləncə imperator II Aleksandra, kansler Qorçakova, Türkiyə ilə danışıqlar aparan nümayəndə heyətinə çatdırmışdı. Proqramın I maddəsi Medz Haykın bütövlükdə Türkiyədən ayrılaraq, "Şərqi Ermənistan" a birləşdirilməsini tələb edirdi. II maddə Balkan xalqlarına verilən imtiyazların "Birləşmiş Ermənistan" a şamil edilməsini nəzərdə tuturdu. Proqramın üçüncü maddəsində deyilirdi ki, işdi. Rus qoşunları zəbt etdikləri Osmanlı torpaqlarından geri çəkilib getməli olsalar, Qərbi Ermənistanda elə islahatlar keçirilməlidir ki, polisın əksəriyyəti ermənilərdən olsun, ermənilərə ağıllı-başlı hərbi təhsil verilsin, kürdlərlə çərkəzlər ermənilər yaşayan əraziləri ya tərək etsinlər və ya dağlardan enərək şəhər və kəndlərdə məskunlaşsınlar, valilər və qəza rəisləri ermənilərdən olsun. Yalnız bu islahatlar keçiriləndən sonra rus qoşunu Türkiyədən çəkilib getsin.

Erməni Milli Məclisinin, erməni patriarxlığının təqdim etdikləri təkliflər bunlar idi:

1. "Qərbi Ermənistan, Şərqi Ermənistan" la birləşdirilsin.
2. Müstəqil Ermənistan daim Rusiyanın himayəsində qalsın.
3. "Qərbi Ermənistan" Türkiyənin tərkibində qalmalı olan təqdirdə rus qoşunları islahatlar keçirilənədək buradan getməsin.

Rusiya ilə Türkiyə arasında danışıqlar gedir. Sülh Müqaviləsinin şərtləri müzakirə edilirdi. Konstantinopolda erməni Milli Məclisi və erməni patriarxlığı da şəhərin bütün erməni icmasını ayağa qaldıraraq erməni məsələsinin yeni bağlanılacaq sülh müqaviləsinə daxil edilməsi uğrunda mübarizəyə girişmişdi. Patriarxlığın və Milli Məclisin məxvi sə-

nədlərini Rusiya nümayəndələrinə çatdırmaq üçün yollar axtarıb tapdılar. Türk ordusunda xidmət edən həkimlər Stepan Aslanyan və Hovhannes Nuryan yaralı əsgərləri köçürmək üçün Adrianapola göndərilirdilər. Ermənilərin təklifini, hazırladıqları məxvi sənədləri də məhz bu həkimlər Rusiyanın nümayəndə heyətinin başçısı qraf İqnatyevə çatdırdılar. Qraf İqnatyevə ünvanlanan məktubda deyilirdi: **“Şərq xristianları olan biz ermənilər də Qərb xristianları kimi Rusiyanın köməyi sayəsində müstəqillik əldə etmək istəyirik. Xahişimiz, istəyimiz budur”**.³

Adrianapol sazişindən düz bir ay sonra 1878-ci il fevralın 19-da Rusiya ilə Türkiyə arasında barışıq müqaviləsi bağlandı. İstanbuldan 12 km. aralı dəniz sahilindəki San-Stefano qəsəbəsində Tatyana Arakel adlı bir erməninin malikanəsində imzalanan prelinimar müqavilə 29 maddədən və iki bölmədən ibarət idi. Birinci bölmə bütövlükdə Balkanlara aid idi. İkinci isə-Kiçik Asiyaya. Müqaviləyə görə Rusiya qalib tərəf kimi 310 milyon manat hərbi təzminat almalı, 1856-cı ildə itirdiyi Bessarabiyaya, habelə Türkiyə hüdudlarında Qars, Ərdəhan, Bayazid, Soganlı dağınadək 35.650 kv. kilometrlik geniş bir əraziyə sahib olmalı idi.

Rusiyanın nümayəndə heyətinin başçısı P.N.İqnatyev martın 2-də Peterburqa göndərdiyi teleqramda yazırdı: “Uzun sürən danışıqlardan sonra türklər Batumu, Qarsı, Ərdəhanı və Bayazidi güzəştə getməyə razı oldular. Bu xəbəri sizə yetirdiyimə görə xoşbəxtəm. Sərhəd xətlərinin təfərrüatı ilə bağlı mübahisələri davam etdiririk”. İkinci bir teleqramda general İqnatyev kansler Qorçakova yazırdı: “Əlavə olaraq bildirirəm ki, Oltı, Ardanuş, Ardvin, Alaşkert, Qazvin və Xəmur da Rusiyaya verildi”.⁴

San-Stefano danışıqlarına ermənilərin hədsiz maraq

göstərməsi səbəbsiz deyildi. “Mşak” qəzeti (№ 23, 1878) öz oxucularına göz aydınlığı verərək yazırdı: “Beləliklə, San-Stefano müqaviləsi Batumu və Qərbi Ermənistanın böyük bir hissəsini Rusiyaya verdi”.

Erməni qəzetləri Konstantinopolda Türkiyə Ermənistanına müstəqillik tələbini çəkinmədən öz səhifələrində səsləndirirlər. Şəhər teatrlarının səhnələrində “Azadlıq” şüarlarından qulaq batır. R.Patkanyanın “Daha susmayacağıq” çağırışı açıq-aşkar eşidilməkdədir. Yaranmış vəziyyətdən ruhlanan patriarx Nerses Varjapetyan imperator II Aleksandra və Rusiyanın xarici işlər nazirinə məktub göndərərək ermənilərə müstəqillik verilməsi məsələsinin müsbət həllinə kömək göstərməyi onlardan xahiş etmişdi. Patriarx Nerses Gevork kotolikosa da bir məktubla bağlı xahiş etmişdi ki, çara göndərilmiş məktubla bağlı II Aleksandra müraciət etsin. Daha doğrusu Ermənistanın taleyi, müqəddəratını dəstəkləmək barəsində çarın qarşısında məsələ qaldırmağı Nerses Vardapetyan katolikas Gevorkdan xahiş edirdi. **Məhz bu məktubda birinci dəfə erməni məsələsi erməni məhkəməsi (hoy dat) kimi təqdim və ifadə olunmuşdu.**

Rusiya nümayəndələri də danışıqların gedişində təklif edirdilər ki, ermənilərin yaşadıkları bölgələr Rusiyanın nüfuz dairəsində qalsın, Balkanlarda olduğu kimi Türkiyədə də ermənilərə müstəqillik, muxtariyyət verilsin. Türkiyənin danışıqlarda iştirak edən nümayəndələri isə ısrarla, dönə-dönə təkrarlayır və deyirdilər: “Ermənilər heç vaxt Türkiyə dövlətindən narazı olmayıblar”. Uzun-uzadı mübahisələr və müzakirələrdən sonra “erməni məsələsi” San-Stefano müqaviləsinə daxil edildi. Müqavilənin 16-cı paragrafı bütövlükdə bu məsələyə həsr olundu. İlk variantda bu paragrafda muxtar erməni quberniyaları yaratmaq. Ərzurumda, Vanda, Sebastiyada, Muşda, Diyarbəkirdə və ermənilər yaşayan digər yer-

lərdə müstəqil inzibati idarə sisteminə keçmək nəzərdə tutulurdu. Həm də islahatların keçirilməsinə şəxsən və bilavasitə Sultan özü təminat verməli idi.

Müzakirələrdən sonra San-Stefano müqaviləsi 16-cı paraqrafının yeni variantı hazırlandı. Tərəflər belə hesab edirdilər ki, rus ordusu işğal etdiyi yerlər türklərə qaytarıldıqdan sonra çıxıb getməli olacaq və bundan sonra həmin yerlərdə münaqişə və ixtilafın baş verməsi iki dövlətin məhriban dostluq münasibətlərinə zərər verə bilər. Bunu nəzərə alaraq Türkiyə hökuməti ermənilər yaşayan ərazilərdə vaxt itirmədən, dərhal islahatlar keçirməli, ermənilərin təhlükəsizliyini təmin etməli və onları kündlərin, çərkəzlərin müdaxiləsindən qorunmalıdır. Bu barədə xəbər tutan "Mşak" qəzeti dərhal yazdı "16-cı maddənin məzmunu budur ki, Ermənistana quberniya müstəqilliyi veriləcəkdir (N-37). "Erməni məsələsi" nə müqavilənin 25 və 27-ci maddələrində də yer verilmişdi. 25-ci maddə rus qoşunlarının Türkiyədən altı ay müddətinə çıxmasını nəzərdə tuturdu ki, bu zaman kəsiyində erməni vilayətlərində islahatlar başa çatdırılsın. 27-ci maddə də müharibə zamanı rüslərə kömək göstərmiş ermənilərin cinayət məsuliyyətinə cəlb olunmayacağı nəzərdə tutulurdu.

Beləliklə, ermənilərin yaşamaq və yaratmaq istəyi ilə bağlı olan məsələdən tamamilə fərqli olan "erməni məsələsi" XIX əsrin ikinci yarısında meydana atılan məsələdir. Hələ 1856-cı il Paris konfransında digər xalqlar kimi ermənilərin də hüquq və azadlıqlarına mülayim bir işarə beynəlxalq münasibətlərin müzakirə mövzusu olmuşdu. 1878-ci il San-Stefano danışıqları və müqaviləsi isə indiki anlamda "erməni məsələsi" nə beynəlxalq status verdi. Bu statusu, haqqında söhbət gedən "erməni məsələsi" ni hökmən, mütləq zaman və məkan hüdudlarında nəzərdən keçirmək indi günün təkidli tələbidir.

3. BERLIN KONQRESİNDƏ “ERMƏNİ MƏSƏLƏSİ”.

BOYUK DOVLƏTLƏRİN
BEYNƏLXALQ SƏMMİ-
TİNDƏ 16-CI PƏRƏQ-
RAFİN 61-Cİ MƏDDƏ
İLƏ ƏVƏZ EDİLMƏSİ

San-Stefano müqaviləsinə “erməni məsələsi” məhz rusların təhriki və təklifi ilə daxil edilmişdi. Müqaviləyə görə Batum, Qars, Ərdəhan vilayətləri, Alaşkert hövzəsi, Bayazid qəzası, təqribən 35.650 kv. km ərazi Rusiyaya birləşdirilməli idi. Türk hökuməti bu müqavilənin 16-cı paraqrafı, 25 və 27-ci maddələrində nəzərdən tutulan islahatları həyata keçirməyi öz öhdəsinə götürmüşdü. Ermənilərə “quberniya müstəqilliyi” vermək qərara alınmışdı. Bunları nəzərə alan H.Tumanyan yazırdı: “Erməni məsələsi Berlindən başlanmayıb və onu Avropa dövlətləri yazmayıb, əksinə, San-Stefanodan başlayıb. Və birinci dəfə erməni məsələsini beynəlxalq problemlər sırasına ruslar daxil ediblər”⁵.

Erməni məsələsinin ilk dəfə beynəlxalq diplomatlar tərəfindən müzakirəyə qoyulması, yəni beynəlxalq status alması erməni ictimaiyyətini son dərəcə fərəhləndirmiş və fəallaşdırmışdı. Rusiya qazandığı qələbəni möhkəmlətməyə can atırdı. Lakin Avropa bu birtərəfli qələbəyə laqeyd baxa bilməzdi. 1878-ci ilin mart ayında Avstriya-Macaristanın xarici işlər

naziri Y. Andraşi San-Stefano müqaviləsini müzakirəyə qoymaq üçün beynəlxalq konqres çağırmağı rəsmən tələb etdi. Konqresə hazırlıq işlərinə başlandı. İngiltərə San-Stefano müqaviləsinin bütövlükdə müzakirəyə qoyulmasını təkidlə Rusiyadan tələb edirdi. Rusiya ağır vəziyyətdə qaldığından danışıqlara getməyə, hətta əldə etdiyi imtiyazların bir qismini güzəştə getməyə məcbur olmuşdu. Türkiyə müqavilənin şərtlərini qəbul etmək istəmirdi.

Nəhayət, böyük dövlətlərin beynəlxalq konqresi 1878-ci il iyunun 1-də Berlin şəhərində açıldı. Avstriya-Macarıstan, Almaniya, Böyük Britaniya, İtaliya, Türkiyə, Fransa nümayəndələri konqresdə iştirak edirdilər. Birinci iclasda Andraşinin təklifi ilə Bismark sədr seçildi. Bismarkın təklifini əsas götürərək konqres San-Stefano müqaviləsinin maddələrini müzakirə etməyə başladı. İngiltərənin baş naziri Bikonofil Rusiya nümayəndələrinə müraciət edərək rus qoşunlarının Konstantinopolun qapıları ağzında dayandığı bir vaxtda konqresin normal işlənməsinin mümkün olmadığını bəyan etdi.

Ermənilərin nümayəndələri konqresə buraxılmadı.

Erməni məsələsi hələ müzakirəyə qoyulmurdu. Rusiyanın danışıqlarda iştirak etməsi, hətta bir sıra məsələlərdə güzəştə getməyə hazır olması xəbərini eşidən ermənilər Konstantinopol patriarxlığında ayrıca nümayəndə heyəti seçib konqresə göndərdilər. Din xadimlərindən Mkrtiç Xrimyan sədr, Minas Çeraz katib idi. Erməni məsələsini beynəlxalq konqresin müzakirə və mühakiməsinə vermək nümayəndə heyətinə tapşırıldı. Konqres ərəfəsində hələ nümayəndələr Avropada döyməmiş qapı qoymadılar. İtaliya, Fransada. İngiltərədə xeyli dolaşıqdan sonra Almaniyaya gəldilər.

Nümayəndə hey'ətinin Avropa dövlətləri başçalarına təqdim etdiyi proqramda ermənilərə Osmanlı Türkiyəsi ərazisində muxtariyyət vermək və erməni qubernatorunun başçılıq etdiyi muxtar erməni quberniyası yaratmaq təklif olunurdu. Dövlət başçılarına və konqres iştirakçalarına bu proqramla birlikdə satatistik məlumatlar, hətta xəritə də təqdim etmişdilər. Tərtib olunmuş bir sənəddə göstərilirdi ki, guya San-Stefano müqaviləsi ilə Rusiyaya birləşdirilmiş ərazilərdən başqa Türkiyədə 2.062.300 nəfərin yaşadığı yerlərdə əhalinin 1.300.000 nəfəri ermənidir və buna görə də onlara muxtariyyət verilməlidir.

Qərübəlik burasındadır ki, təqdim olunmuş proqramda verilən təkliflər erməniləri qane etmirdi. Qırıqor Ardzruni, Nübar Paşa qubernatorun ancaq ermənilər tərəfindən seçilməsini, erməni dilinin dövlət dili elan olunmasını, kürdlərin susdurulmasını, silahlı dəstələr saxlanmasını təklif edirdilər. Avropa dövlətlərinin başçalarına təqdim etmək üçün hazırlanmış bu təkliflər, bu proqram əllərində erməni nümayəndələri düz iki ay Londonda dolaşdılar. Xeyli cəhdlərdən sonra xarici işlər naziri Solsberi onları qəbul etdi. Nümayəndələr Osmanlı Türkiyəsində yaşayan ermənilərin, “dözülməz, çox ağır vəziyyətdən” danışır, xeyirxah İngiltərəni xilaskarlıq missiyasına çağırırdılar. Xarici işlər nazirinin təhqiramız cavabından gileylənməyə başlayan erməni nümayəndələrə Solsberi daha sərt cavab verərək demişdir: “Londonun Ermənistandan 3000 mil uzaqda olduğunu gərək biləydiniz. Bizim gəmilərimiz Ermənistan dağlarına qalxa bilməz. Taleyinizin daha pis olmasını istəmirsinizsə itaət edin, səbr eləyin, mən sizə ancaq bunu deyə bilərəm.”

London səfəri erməniləri qane edə bilməzdi. İngiltərə “xilaskarlıq” missiyası əvəzinə Türkiyə ilə hərbi-siyasi itti-

faqa girdi. İmzalanmış yeni müqavilədə göstərilirdi ki, əgər Rusiya Batum, Ərdəhan, Qars və digər şəhərlərdən hər hansı birini saxlamağa qalxsa, Sultan imperiyasının hər hansı bir ərazisini zəbt etmək istəsə İngiltərə həmin əraziləri silah gücünə müdafiə etməyi öz öhdəsinə götürür⁶. Londondan əli-boş qayıdan nümayəndələr Almaniya üz tuturlar. Patriarxatlıqda hazırlanmış sənədləri bu dəfə də Berlin kongresinin iştirakçılmasına təqdim etmək istəyirlər. Bu məqsədlə kongresin sədri Bismarka müraciət edirlər. Bismarkın cavabı da sərt olur: **"Pomeranlı tək bir əsgərin sümüyünü bütün ermənilərə dəyişməyəm"**⁷.

Sərt cavabdan sonra Mkrtiç Xrimyan Almaniya İmperatoru I Vilhelmə müraciət etməklə təsəlli tapmaq istəyir.

Nümayəndələr İmperatorla görüşmək mümkün olmasa, onun xanımına müraciət etməyi qərara alırlar.

Erməni məsələsinə dair proqram sənədləri təqdim etmək və kongresdə bu məsələnin müzakirəsinə nail olmaq, imperatorun köməyindən bəhrələnmək məqsədilə saraya yollanırlar. Minas Çeraz bu görüşü belə təsvir eləyib: "Çox ciddi təlaş içində imperatritçaya müraciət etmək istəyirdik. Faytona minib oraya getdik. Qapının ağzında bizi rəsmi geyimli nəhəng bir kişi qarşıladı. Dedik ki, İmperatritçanı görmək istəyirik. Bunu eşitcək o zorba kişi söyməyə başladı bizi. Yaxınlaşıb Mkrtiç Xrimyana bir şillə çəkdi, çaşıb qalmışdıq. Xrimyanın başı hərləndi, papağı səkiyə düşdü. Papağı götürüb eyni faytonla mehmanxanaya qayıtdıq. Hayrik qarşıda əyləşmişdi. dinib-danışmışdı. üzü göm-göy göyormüşdi. **Şilləni tək ona deyil, elə bil böyük erməni xalqına vurmuşdular. Ümidlərimiz üzülmüş halda qayıdıb Konstantinopola gəldik.**"⁸

Berlin konqresində San-Stefano müqaviləsinin bir sıra maddələri dəyişdirildi. Konqresin qəbul etdiyi müqavilənin 24-cü maddəsinə görə Rusiya Balkanlarda və Kiçik Asiyada mövqeyini xeyli itirdi. Konqresin qərarı ilə Alaşkerd hövzəsi və Bayazid səhəri Rusiyadan ayrıldı. İngiltərə nümayəndələrinin təkidilə ruslar Qars və Batumun qapılarınıadək geri oturmali oldular. Konqresin son iclasında erməni məsələsinə dair San-Stefano müqaviləsinin 16-cı paraqrafı müzakirə olundu. İngiltərə nümayəndələrinin erməni məsələsinə dair layihəsi qəbul edildi. Layihədə **San-Stefano müqaviləsinin tam əksinə olan tələblər təklif olunurdu.**

Konqres bu layihəni təsdiq etdi. San-Stefano müqaviləsinin 16-cı paraqrafını 61-ci maddə əvəz etdi.

16-cı maddəyə görə rus qoşunları Türkiyə hökumətinin öhdəyə götürdüyü islahatlar başa çatanadək orada qalmalı və islahatların keçirilməsi üzərində nəzarət qoymalı idi. Berlin konqresinin 61-ci maddəsində isə deyilirdi ki, rus qoşunları Qərbi Ermənistanı dərhal tərk etməlidir. Bundan əlavə, 61-ci maddə Osmanlı Türkiyəsi ərazisində islahatların keçirilməsi üzərində Rusiya əvəzinə iri Avropa dövlətlərinin nəzarətini nəzərdə tuturdu. Bu, əslində İngiltərənin nəzarəti demək idi.

Beynəlxalq Berlin konqresində erməni məsələsinin Avropanı böyük dövlətləri tərəfindən bu səpkidə "həll edilməsi" erməni nümayəndələrinin qəzəbi və hiddətinə səbəb oldu. Onlar konqres rəhbərlərinə belə bir məktubla müraciət etdilər:

"Erməni deputasiyası özünün qanuni olduğu qədər də mülayim xahişlərinin konqres tərəfindən qəbul olunmadığını dərin hüznlə bəyan edir və bildirir ki, tezliklə Şərqa qayıdacaq və buradan aldığı ibrət dərslərini özü ilə aparacaqdır. Bu-

nunla birlikdə bildiririk ki, erməni xalqı heç vaxt öz səsini ucaltmaqdan çəkinməyəcək".

Berlin konqresi başa çatdı, erməni məsələsində yeni mərhələ başlandı.

Hadisələrin bu səpgidə cərəyan etdiyini eşidən Türkiyə erməniləri erməni məsələsini həll etməyin yeni yolunu hökumətə qarşı üsyana qalxmaqda görməyə başladılar. Hacında və Qazan dağında 100 000 nəfər silahlanıb general Lazarevi üsyana rəhbərlik etməyə çağırdılar. "Erməni məsələsi"nin yeni mərhələsi başlandı. Və Osmanlı torpağından yavaş-yavaş Azərbaycana doğru özünə yol açdı.

Dronün polku azərbaycanlılara qarşı səlib yürüşünə buradan başlanmışdı. Zəngəzurdan Qarsa-Qarsdan Zəngəzuradək kəndlərimizi viran qoyan, yer-yurdumuzu soydaşlarımızın qanı ilə boyayan quldur dəstəsi. İrəvan 1915.

4. “DƏMİR
ÇÖMÇƏ”
ŞÜARİ VƏ
ERMƏNİ
MƏSƏLƏSİNDƏ
YENİ
MƏRHƏLƏYƏ
KEÇİD.

Erməni məsələsi hələ XII əsrin rus-erməni münasibətlərində öz həllini gözləməkdəydi. XIX əsrin ikinci yarısında dünyanın ən azı altı nəhəng dövlətinin Şərq siyasətindəki mənafeələr düynünün gərəkli ilməsinə döndü və beynəlxalq “status” aldı. Böyük dövlətlər zəif düşmüş Türkiyəni taqətdən salıb parçalamaq, ermənilər Qərbi Anadoluda erməni dövləti yaratmaq məqsədilə “erməni məsələsi”ndən əlverişli silah, təsir gücü böyük olan siyasi vasitə kimi istifadə etməyə başladılar.

Özlüyündə “erməni məsələsi” Osmanlı imperiyası ərazisində haçandan bəri sakit və rifah içində yaşayan ermənilərin məsələsi deyildir. Tanınmış nasir Raffi (Hakop Melik Hakopyan - 1835-1882) yol xatirələrindən birində Türkiyə ermənilərindən eşitdiklərini belə qələmə almışdı: “Ölkəmiz pis ölkə deyildi. Torpaq sahələri geniş, suyu bol idi. İstədiyimiz qədər əkirdik. Özümüz öz torpağımızın sahibi idik. Dağlarımızda ot bol idi, mal-heyvanımız həmişə tox və gümrah olardı. Qonşunlarımız bizə toxunmazdılar. Mehriban yaşayır, onlara kirvə deyirdik. Hərdən bir də elə olurdu ki, başqa

yerlərdən gələn kürdlər fərqi nə varmadan bizim və öz millətlərindən olan kəndlilərin mal-heyvanını oğurlayıb aparırdılar. Biz də heç geri qalmır, cavabsız qoymurduq onları. Adət beləydi ölkəmizdə” (*“Ports” qəzeti N 3. 1877*).

General Mayevski də eyni qənaətə gələrək yazırdı: 1895-ci ilə qədər ermənilərin Türkiyədəki narahatlığının hamısı xəyali və mübaligəli uydurmalarıdır. Türkiyədəki ermənilər digər yerlərdəki ermənilərdən daha fəna bir halda deyildilər. Erməni üsyançılarının qırgın deyə bağırdıqları hadisələr keçmişdən bəri Qafqazda mövcuddur. Ermənilər arasında nə milliyət fikri, nə də müstəqillik fikri mövcud deyildi. Bu fikir oyanmış olsa yalnız komitəçilərin Avropaya yaydıqları bəyannamələr üzərində qalmazdı. Ermənilərdə “müstəqillik fikri” sadəcə onların arasına soxulan çar Rusiyası agentlərinin, bir qismi kilsə keşişlərinin və bir ovuc aldanmış azlığın başlarında idi.”

Gerçək deyimdir. Həqiqətən də “erməni məsələsi” siyasi mə'nada və Osmanlı Türkiyəsinə qarşı istifadə edilmək üçün Rusiya tərəfindən meydana atılmış, eyni məqsədlə sonradan İngiltərə, Fransa, Almaniya və digər dövlətlər tərəfindən məharətlə istifadə olunmuş siyasi şüar, “hərraca qoyulmuş məsələ”, “diplomatlara komediyası” olmuşdur. Berlin konqresində istər məsələnin müzakirəsinə, istərsə də erməni nümayəndələrin özlərinə böyük dövlətlərin münasibəti bunu bir daha təsdiq və sübut edir.

Berlin Konqresi 1878-ci il iyulun 13-də açılmışdı. Ermənilərin hədsiz səyləri, ciddi cəhdləri və canfəşanlıqlarına baxmayaraq məsələ ancaq iyulun 4-də 12-ci iclasda müzakirəyə qoyuldu. Həm də Konqresdə iştirak etmək üçün Avropa ölkələri paytaxtlarını dolaş-dolaşa Berlinə pənah gətirən erməni nümayəndə hey'ətini iclasa buraxmadılar. Bu hələ az imiş kimi arxiyepiskop Mkrtic Xrimyani, arxiyepiskop Xoren

Narbeyi, Stepan Papazyanı və Minas Çerazi təkcə salondan deyil, binadan çıxarıb qovdular. Və San-Stefano müqaviləsində işlədilmiş “Ermənistan” sözünü də Berlin traktatından çıxarıb “ermənilər yaşayan ərazilər”lə əvəz etdilər. Halbuki, nümayəndə heyəti Avropaya bambaşqa niyyətlə yola düşmüşdü. Beşikdaş arxiyepiskopu Xoren Narbey Sankt-Peterburqdan qayıdandan sonra möhkəm əmin olduğunu bildirmişdi ki, çar II Aleksandr “erməni davası”nın müsbət həll olunmasına sözsüz kömək edəcəkdir. Konstantinopolun patriarxı Nerses Varjapetyan da II Aleksandrdan müsbət cavab gözləyirdi. Nümayəndə heyətinin başçısı Mkrtiç Xrimyan isə Avropaya yola düşəndə oradakı bütün siyasət adamlarının, Berlin konqresində iştirak edənlərin hamısının “erməni davasında” (“erməni məsələsi”nin həllində, “Hay Dat”da) erməniləri dəstəkləyəcəyinə nail olacağına söz vermişdi. Hətta ona sual verib demişlər ki, Avropanın siyasət adamlarına, konqres iştirakçılarına siz hansı dildə müraciət edəcəksiniz, axı siz onların heç birinin dilini bilmirsiniz? Arxiyepiskop bu suala çox dərin mənalı bir cavab verərək demişdir: “Siz narahat olmayın, mən orada **hamının çox asan başa düşdüyü bir dildə danışacağam - ağlayacağam!**”

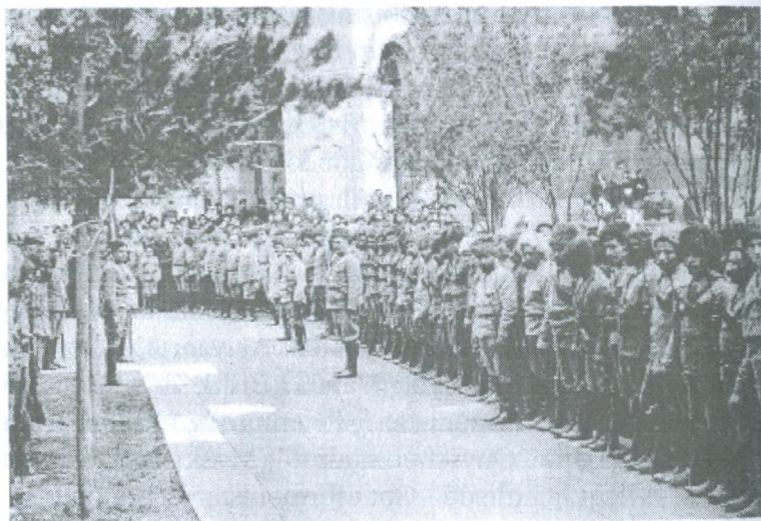
Əlbəttə, Berlin konqresində ermənilər dönə-dönə sınaqdan keçirdikləri bu “fənddən” istifadə edə bilmədilər. Düzdür, San-Stefano preliminar müqaviləsi ilə “erməni məsələsi” birinci dəfə tarixdə beynəlxalq yurisprudensiya (hüquq elmi) obyektı olaraq rəsmən beynəlxalq sənəd - müqaviləyə daxil edilmişdi. Rusların təşəbbüs və təhriki ilə “erməni məsələsi” beləcə beynəlxalq “status” ala bilmişdisə də Berlin traktatında ermənilərin yaşadıkları yerlərdə Rusiyanın nəzarəti altında islahatlar keçirmək haqqında San-Stefano müqaviləsinin 16-cı paragrafı Berlin traktatının 61-cı maddəsi ilə əvəz edildi. Bu, əslində, Rusiya diplomatiyasının məğlubiyyəti demək idi. Ustalıqla istifadə etdiyi “erməni məsə-

ləsi” artıq Rusiyanın əlindən alınaraq Avropa dövlətlərinin ixtiyarına verilmişdi.

Konqresin mövqeyindən hiddətlənən erməni şovinistləri “dəmir çömçə” şüarı altında silahlı üsyana qalxmaya çağırdılar. “Dəmir çömçə” ifadəsini Mkrtiç Xrimyan Berlindən qayıdanda məğlubiyyətin səbəbini izah edərək işlətmış və demişdi: “Həlisə aşını hamı əlindəki dəmir çömçə ilə yeyirdi. Biz isə əlimizdəki kağızla yemək istəyirdik ki, kağız da batıb qalırdı aşın suyunda”. Bənzətmədə məna çaları düşündürücüdür: Türkiyə hazır, bişmiş aşdır, kimin çömçəsi çox tutursa, çox da pay götürə bilir. Şovinist ermənilər də kağızı, qətnamələri, müraciətləri silahla əvəz etməyə başladılar. Patriarx Nerses Varjapetyan “İslahat komissiyası” adından müxtəlif ünvanlara məktublar göndərir, bircə cümlə ilə bütün erməniləri silahlı üsyana hazırlaşmaya səsləyir. Bu çağırışa cavab olaraq 1878-1884-cü illərdə Zeytunda iki dəfə silahlı üsyan baş verdi. “Erməni məsələsi”ni silahlı üsyan vasitəsilə həll etməyə çağıran yeni-yeni komitələr, təşkilat və cəmiyyətlər şəbəkəsi Avropanı, Kiçik Asiyanı, Qafqazı, Rusiyanın iri şəhərlərini bürüdü. Vanda “Birlik və qurtuluş”, Ərzurumda “Böyük Ermənistan”, Peterburqda “Vətənpərvərlər İttifaqı”, Şuşada “Qüvvə və qüdrət”, Moskvada “Vətənpərvərlər İttifaqı”, Tiflisdə “Gənc Ermənistan”, Londonda, Parisdə, Berlində komitələr və klublar, sonralar “Armenakan”, “Hnçak”, “Daşnaksütyun” partiyaları fəaliyyətə başladılar. 1884-cü ildə Sasunda, 1895-ci ildə Zeytunda, 1896-cı ildə Vanda silahlı üsyanlar baş verdi.

XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində “erməni məsələsi” yeni mənada səslənməyə başlamışdı. Türkiyəni parçalayıb bölüşdürmək istəyənlər də, Türkiyədə müstəqil erməni dövləti qurmağa can atanlar da “Erməni məsələsi”ndən “açıq qapı”, “ehtiyatda saxlanılan xammal” kimi istifadə etməyə başlamışdılar. Erməni dövləti, erməni padşahlığı uğ-

runda durmadan genişlənməkdə olan millətçi, seperatçı hərəkatı təkcə Türkiyə məkanı ilə məhdudlaşa bilməzdi. 1883-cü ildə İrəvan şəhərində şovinist təbliğatçılardan 33 nəfərini həbs etmişdilər. Əksəriyyəti məktəb müəllimlərindən ibarət olan bu millətçi şovinistlər “Azad Həyastan” qəzeti vasitəsilə Anadolu və Ermənistan türklərinə qarşı çıxış edir, “Böyük Ermənistan”, “Türksüz Ermənistan” uğrunda mübarizəyə səsləyirdilər.

*Hamazaspın quldur dəstəsi Türkiyəyə qarşı,
Azərbaycanın kəndlərində yaşayan silahsız və
günahsız əhaliyə qarşı hücum keçmək ərəfəsində
hərbi paradda and içmə mərasimində.
M. Şampyanın “Erməni könüllüləri”
albomundan (1914-1916)*

5. QAFQAZA GƏLƏN YOL- LARLA ERMƏNİ MƏSƏLƏSİNİN YENİ MƏCRA- YA TUŞLAN- MASI

General M.T.Loris-Melikov “erməni məsələsi” ilə bağlı Avropadan nicat diləməyə yollanmaqda olan nümayəndələrə tapşırırmışdı: Çalışın, Kilikiyaya muxtariyyət verilməsinə nail olun, çünki Qafqazın hərbi xəritəsində Qərbi Ermənistan Rusiyanın ərazisi kimi göstərilmişdir. “Gələcəkdə bizim yolumuz buradan keçməlidir”⁹.

Lakin Berlin konqresində “Erməni məsələsi”nə dair qəbul edilən 61-ci maddə Türkiyə erməniləri üçün bir həyəcan signalı oldu. “Türklər və kürdlər tərəfindən qırılmaq təhlükəsindən” vahiməyə düşən ermənilər taxıl zəmilərinə od vurur, ot tayalarını yandırır. İrəvan quberniyasına qaçırdılar. Vəziyyət yeni məcraya tuşlanmışdı.

Artıq yollar Anadoluya deyil, Qafqaza sarı uzanmaqdaydı.

“Erməni məsələsi” ermənilərlə birlikdə Qafqaza “köçməkdəydi”. Çar ordusunun başqa bir generalı Dmitri Komarov general Lazarevə yazmışdı: okrukların Türkiyəyə qaytarılması xəbərini eşitcək bu yerlərdə yaşayan ermənilər dərhal bizim tərəflərə köçməyə tələsdilər.

“Bizim tərəflərə” köçmək istəyən ermənilərin sayı durmadan atırdı. 1812-1826-cı illərdə Şimali Azərbaycanda cəmi 51.530, yə'ni bütün əhalinin 9.37 faizi qədər erməni yaşayırdı. Əsrin sonuna yaxın, 1897-ci ildə isə onların sayı 784.346 nəfərə çatmışdı. Ərazisinin darısqallığına baxmayaraq İrəvan quberniyasına daha çox erməni gəlmişdi. 1828-ci ildə İrəvan əyalətində cəmi 22500 erməni yaşayırmış. Əsrin sonunda isə quberniya ərazisində onların sayı 439926 nəfər olub.

Osmanlı torpağında muxtariyyət “Böyük Ermənistan dövləti” xülyasını gerçəkləşdirə bilməyən millətçi şovinistlər “erməni məsələsi”ni Qafqazda gündəliyə gətirməyə başladılar. 1883-cü il noyabrın 27-də çar hökumətinin daxili işlər naziri yazırdı: Son zamanlar Qafqazda yaşayan ermənilər arasında çaxnaşma nəzərə çarpmaqdadır. Bu, erməni millətinin siyasi müstəqillik meyli ilə bağlıdır. Təəssüf ki, dövlət xidmətində olan erməni məmurlarına da bu hiss yadd deyil, doğmadır. Buna görə də Qafqaz mülki idarəsinin rəisi vəzifəli şəxslər sırasından ermənilərin çıxarılması barədə məsələ qaldırılıb¹⁰. Çox keçmədən imperator da “ermənilərin yaşadıkları yerlərdə ermənilərə mə'murluq vəzifəsi verməmək” barəsində sərt bir sərəncam imzalamalı oldu¹¹.

İrəvanda həbs olunmuş 33 erməni müəlliminə qarşı qaldırılmış cinayət işində də ittihamnamə bu sözlərlə başlayırdı. “Erməni padşahlığını bərpa etmək cəhdinə görə, erməni padşahlığı ideyası təbliğ etdiklərinə görə”. Erməni məsələsinin Qafqaza adlanması, həm də qısa müddətdə geniş vüsət alması çar hökumətini həqiqətən də bərk narahat etmişdi. Cəmi bir neçə il əvvəl San-Stefanoda ermənilərin mənafeyini ciddi-cəhdlə müdafiə edən Rusiya hökumətinin məmurları artıq Qafqazda ermənilərin “uşaq oyuncaqlarından da

millətçilik. separatizm qoxusu” gəldiyini uca səsle bəyan edirdilər. İs o yerə çatmışdı ki, çar məmuru Tiflis kitabxanasında əlinə keçən kitabın üstündə Xaçatur Abovyan “Ermənistanın yaraları” sözlərini oxuduqda romanı ayaq altına ataraq hiddətlə demişdi:

“Rusiyada Ermənistan yoxdur, yarası da ola bilməz!”.

1895-ci ildə çar hökuməti “Azad Hayastan” qəzeti vasitəsilə separatizm mövqeyini aşkar təbliğ etdiyinə görə erməni fəhlələrinin inqilabi təşkilatını da bağladı.

XX əsrin ilk günlərindəcə Qafqaz təlatüm içindəydi. Firsətdən istifadə edən “Daşnaksütyun” partiyası “erməni məsələsi”ni silah gücünə həll etmək istəyir, xalqı silahlanmağa çağırır, Azərbaycan torpaqları hesabına “Böyük Ermənistan” xülyasını gerçəkləşdirməyə can atırdı. Bu məqsədlə hətta nizami ordu yaratmağa başlamışdı. 1905-ci il mayın 22-də Partiyanın Qafqaz Komitəsi adından verilmiş bir əmr daşnakların seçdikləri yolun mənzərəsini çox aşkar təqdim edir. Əmrdə deyilir ki, erməninin silahını əlindən almağa, evində axtarış aparmağa, onu həbs etməyə cəhd göstərən hər kəs amansızlıqla öldürüləcək. Bu fikrə düşən hər kəs qoy Bakı qubernatoru Nakaşidzenin, Yelizavetopol qubernatorunun müavini Andreyevin, qəza rəisləri Boquslavskinin, Şmerlinqin. Naşşanskinin, Pavlovun taleyinin nə ilə başa çatdığını xatırlasın...

Daşnak partiyası orduya rəhbərlik etmək üçün Baş Hərbi Şura yaratmışdı (7 nəfərdən ibarət). Şuranın nəzdində 35 nəfərdən ibarət baş qərargah fəaliyyət göstərirdi. Partiyanın Qafqazın müxtəlif şəhərlərində, Rusiya ərazisində, Avropada komitələri, qrupları, mətbu orqanları da “erməni məsələsi”nin həlli, “dənizdən-dənizə Ermənistan” yaratmaq

uğrunda mübarizəyə qalxmışdılar. “Hnçak” partiyasının fəaliyyəti də genişlənməmişdi. Partiyanın baş qərargahı Londonda, ilk təşkilatları isə Qafqazda “erməni məsələsini öz bildikləri yol və üsullarla həll etmək üçün canfəşanlıq göstərirdilər.

Cənubi Qafqazda, o s~~ı~~radan İrəvan quberniyasında azərbaycanlıları öz doğma torpaqlarından sıxışdırıb çıxarmaq, erməniləri boşaldılmış bu torpaqlarda yerləşdirmək, “erməni məsələsi”ni bu yolla həll etmək daşnakların taktiki gedişi olmuşdu. Arxiv sənədlərindən birində deyilir: İrəvan, Yelizavetpol və Qars vilayətlərində qarşিদurma nəticəsində torpaqların bir hissəsi boş qalıb, müsəlmanların çoxu bu yerlərdən qaçıb canını qurtarıb.

Daşnak təbliğatı sayəsində ermənilərin azərbaycanlılara qarşı nifrəti həddi aşmışdı. Təkcə torpağa, kəndə sahib olmaqla kifayətlənməyən ermənilər yerli azərbaycanlılara amansız divan tuturdular. “Erməni məsələsi” muxtariyyət tələbindən, erməni xalqına “azadlıq” şüarından çox-çox uzaq düşən bir xarakter almışdı. 1905-ci il iyulun 31-də erməni silahlı dəstələri İrəvan şəhərindən azacıq aralı Məngüs kəndinə hücum edərək azərbaycanlıları qanına qəltan etdilər. Qadınlar, uşaqlar, qocalar düşmən əlindən qaçıb qurtarmağa aman tapmadılar. Azğın düşməyə müqavimət göstərən Novruz kişinin başını kəsib əvvəlcə Aleksandropola, sonra Bakıya göndərdilər. Nümayiş etdirmək üçün göndərilən başın üstündəki məktubda yazılmışdı,

“Bu, 150 min müsəlmanın başıdır”.

Ətrafdakı 12 kəndi yandıraraq dağıtdılar ermənilər. İyunun 3-də Güllücə kəndini də dağıdaraq, əhalisini qırdılar. Həmin gün Aleksandropoldan Uşi kəndinə hücum etdilər. Kiçik kənd, Gödəkbulaq, Qoşabulaq, Nəzirvan kəndləri müsəlmanlardan tam təmizləndi. Bu regionda daha 9 müsəlman

kəndi ermənilərin silahı və qılıncı altında boşaldıldı. 1900-1905-cı illərdə “Daşnaksütyun” və “Hnçak” partiyaları Azərbaycanda, onun ayrılmaz hissəsi olan İrəvan quberniyasında “erməni məsələsi”ni bu yolla həll etmək istəyirdilər. Daşnak liderlərinin istəyinə görə Ermənistanda gərək hər şey ermənilərə məxsus olsun. A.Varandyan isə belə hesab edirdi ki, **Ermənilərin ən böyük bədbəxtliyi azərbaycanlılar və Azərbaycanla qonşu olmalarındadır.**

XIX əsrin sonunda nəhəng Avropa dövlətlərinin, o sıradan öncə çar Rusiyasının ciddi cəhdləri nəticəsində gündəliyə atılmış “erməni məsələsi” XX əsrin əvvəlində sönmək, səngimək bilməyən bir vulkan kimi Cənubi Qafqazın azərbaycanlılar yaşayan hər kəndi və şəhərində püskürməkdəydi. Şərqi Anadoluda ermənilər yaşayan vilayətlərdə muxtariyyət əldə etmək, müstəqil erməni dövləti qurmaq mümkün olmadığından Daşnaksütyun və Hnçak partiyaları, məhz, Cənubi Qafqazda fəaliyyəti genişləndirmişdilər. Rusiya Daxili İşlər Nazirliyi polis departamentinin sənədlərindən birində deyilirdi: “Türkiyədəki mə'lum hadisələrdən sonra Zaqafqaziyaya yarım milyon erməni gəlmişdir. Bu ermənilər dərhal öz qara əməllərini göstərdilər”.

XX əsrin əvvəllərində Cənubi Qafqazda 54 qəza varıydı. Bunlardan cəmi beşində ermənilər üstünlük təşkil edirdilər. Buna görə də erməni silahlı dəstələri azərbaycanlılar yaşayan kəndlərə hücum edir, əhalini qırır, qovur və beləliklə, say üstünlüyünə nail olmağa çalışırdılar ki, gələcəkdə muxtariyyət, müstəqil erməni dövləti yaratmaq imkanı əldə edə bilsinlər.

M.S.Ordubadi yazırdı:

“İrəvandan Naxçıvana qədər yol üstə yerləşən islam kəndlərini dağıtmaqla İrəvan ermənilərini Naxçıvanda hazır

əsgəri qüvvələrlə birləşdirmək. Naxçıvandan Zəngəzura kimi yol boyunca olan köyləri dağıdıb Zəngəzur könnüllüləri ilə Naxçıvandakı əsgəri qüvvəni birləşdirmək kimi alçaq xəyallar”ı reallaşdırmağa başlamışdılar. 1905-1906-cı illərdə ermənilər təkcə İrəvan və Yelizavetpol (Gəncə) quberniyalarında 200-dən çox müsəlman kəndini dağıdıb yerlə yeksan etmiş, əhalisini soyqırımına məruz qoymuşdular. Şuşa qəzasında 12, Cavanşir qəzasında 15, Cəbrayıl qəzasında 5. Zəngəzur qəzasında 43 müsəlman kəndi dağıdılmış, əhalisi qılincdən keçirilmiş və didərgin salınmışdı. Təkcə İrəvan quberniyasında 1905-1906-cı illərdə on min nəfərdən çox azərbaycanlı soyqırımının qurbanı olmuşdu.

Cəmi bir ayda (1906-cı ilin avqustu) daşnak mauzerçiləri Zəngəzur mahalında Qatar, Xələc, İncəvar, Karxana, Yeməzdi, Daşnov, Çöllü, Lök, Saldaşlı, Mollalar, Oxçu-Şəbədin, Atqız, Pirdovdan, Zürül, Fərcan, Sənanlı, Cullan kəndlərini dağıdıb yandırdılar, silahsız əhalini soyqırıma məruz qoydular. Polis departamentinin bir sənədində deyildiyi kimi, “Daşnaksütyun öz qüdrətini göstərmiş, müsəlmanlar cəfasını çəkmişdilər. Ermənilər qismən ona nail olmuşdular ki, müsəlmanların bir qismi canını qurtara bilmək üçün qaçıb getmiş, torpaqların xeyli hissəsi boş qalmışdı. Qafqaza doğru uzanan yollarla gəlməkdə olan ermənilər bu torpaqlarda məskunlaşmışdılar. “Erməni məsələsi” XX əsrin əvvəlində Qafqazda belə həll olunurdu”.

6. BARIT ÇƏLLƏYİ.

XX əsrin əvvəlində, bəli, “erməni məsələsi” Cənubi Qafqazda partlamağa hazır olan bir barıt çəlləyinə döndü. Əvvəla, qeyd edək ki, 1905-ci ildə Qafqazda türklər yaşayan kəndlərin sayı 5910 idi. İrəvan quberniyasında 860, Yelizavetpol quberniyasında 1173, Bakı quberniyasında 1111 müsəlman-türk kəndinin olması erməni şovinistlərini bərk narahat etməkdəydi. Bu kəndlərin, bu torpaqların ermənilərə qalması üçün yeganə yolu daşnaklar silahlı toqquşmada görürdülər. Məhz bu məqsədlə də onlar Şimali və Cənubi Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində yerli təşkilatlar yaratdılar. Həmin təşkilatlar erməniləri silahlandırır və azərbaycanlılara qarşı savaşa təhrik edirdilər.

Hərtərəfli hazırlıq gördükdən sonra ermənilər 1905-ci il fevralın ilk günlərindənəncə Bakıda qırğın törətməyə başladılar, çox keçmədən İrəvanda iğtişaşlar kütləvi xarakter aldı. Naxçıvan, Zəngəzur erməni silahlı dəstələrinin hücumlarına mə'ruz qaldı. Kəndləri dağıdır, yandırır, günahsız insanları qılıncdan keçirirdilər. Şəhərdə, kənddə yerli əhali-azərbaycanlılar ata-baba yurdunu tərk etməyə, qaçqınlıq yolunu tutmağa başladı. İrəvandan göndərilən bir xəbərdə deyilirdi: “Hər tərəfdən qəbristanlığa cənazələr gətirilir. Çoxu müsəlmandır.

Ölənələr və yaralananların sayı artmaqdadır. Bütün günü atəş səsləri eşidilməkdədir. Bir tatarın evinə bomba atıblar, 24 nəfər ölüb və yaralanıb. Təpəbaşı məhəlləsində tatarların evlərini bombalayıblar., çoxlu adam tələf olub. Zəngi dərəsində də öldürülənlər çoxdur. Azərbaycanlılar küçəyə çıxmaqdan qorxurlar. Çoxları şəhəri tərk edib”.

Məqsəd də elə şəhəri tərk etdirmək idi. Erməni məsələsi XX əsrin əvvəlində bu yolla həll edilirdi. Təkcə İrəvan şəhərində deyil, quberniyanın azərbaycanlılar yaşayan bütün kəndlərində vəziyyət belə idi. Eçmiədzin qəza rəisinin verdiyi bir xəbərdə deyilirdi: 800 erməni Toros müsəlman kəndinə hücum edib. Kəndi darmadağın ediblər. 53 nəfəri öldürüb və yandırılıblar. 27 nəfər yaralanıb. 255 ev, kəndin bütün ot tayaları, taxıl zəmiləri yandırılıb. Həmin xəbərdə deyilirdi: “Daşnaksütyun” partiyası üzdə barışıq üçün hər iki xalqa müraciət etsə də, altdan-altdan terrorçuluq əməllərini həyata keçirməkdədir.

Ümumiyyətlə 1905-1906-cı illərdəki erməni-müsəlman davasında İrəvan və Yelizavetpol quberniyasında 200-dən artıq kəndi ermənilər yerlə yeksan etmiş və əhalisini soyqırma mə'ruz qoymuşdular. “Daşnaksütyun” partiyasının liderləri “erməni məsələsi”ni həll etmək, “Böyük Ermənistan” xülyasını reallaşdırmaq üçün bütün yerli təşkilatlara göstəriş göndərərək tələb etmişdilər ki, İrəvan, Gəncə, Qarabağ mahallarında olan bütün türk kəndlərini viran qoysunlar, bu kəndləri yerli əhalidən, yəni azərbaycanlılardan birdəfəlik təmizləsinlər.

1905-1906-cı illərin erməni-müsəlman qırğınlarına həsr olunmuş “Qanlı sənələr” əsərində görkəmli ədib M.S.Ordubadi yazırdı: 1905-ci il iyun ayının 9-da ermənilər azərbaycanlılar yaşayan Təkiyə kəndinə hücum etmişlər.

Müsəlmanlar tamamilə silahsız, ermənilər isə mükəmməl silahlı olmuşlar. Ona görə də kəndin sakinləri kəndi boşaldıb, arvad-uşaqlarını götürüb dağlara çıxmışlar. Axund Məhəmməd Əli Mirzə Əbdürhüseyn Qazizadənin böyük imarətinə od vurulmuş, iki yüz cild Quran və müqəddəs kitablar da yandırılmışdı. Eçmişdə 9 məşhur azərbaycanlı kəndi dağıdılsa da hökumət heç bir tədbir görməmişdi.

Azərbaycan kəndlərinin dağıdılması eyni zamanda çar hökumətinin istəyi idi. Çar məmurları da milli ədavəti qızışdırmaqla bir tərəfdən canlanmaqda olan azadlıq hərəkatının boğulmasına, digər tərəfdən də boşaldılmış müsəlman kəndlərində xristianların məskunlaşmasına imkan yaradırdılar.

Erməni şovinistləri 750 evdən, 3500 nəfərdən ibarət Qatır kəndini dağıtdıqdan sonra Oxçu çayı sahillərində yerləşən türk kəndlərini viran edib, Zəngəzur qəzasının açarı olan Oxçu-Şabadın, Aralıq, Pirdovdan və Atqız kəndlərini qarət etmişlər. Böyük ədib avqustun 13-də ermənilərin törətdiyi vəhşilik haqqında yazır: Ağlaşma səsi daşların tərəsinədən ermənilərin səngərinədək əks-səda verirdi. Saqqarsuda sığınmış camaatın başı üstündən sübh çağı bir dəstə “ya Əli, ya Əli” fəryadlarıyla onlara sarı gəldiyindən avam və çaşmış camaat müsəlmanlar “bu gələn qoşun islam qoşunudur” deyərək güman edib ağlaya-ağlaya onların qarşısına çıxırlar. Gələn dəstə isə ermənilər imiş, müsəlmanları qırmağa başlayırlar. Bu vaxtda dörd islam köylərində də qırğın baş veriyindən Saqqarsuyun başına qədər fəryad, nalə sədasının müsibətli şəkildə əks etdiyini qaçıb Ordubada gəlmiş kənd əhli olduğu kimi nağıl edirdi. Saqqarsuyun ətrafında bir qan gölməçəsi görüldüyündən o tərəfə gedirlər. Qanın üzü buz bağlasa da daşın bir tərəfindən damcı-damcı sızırdı. Bu halı gör-

dükdə camaatı dəhşət bürüdü. Daşın arasında 62 nəfər qadın və uşaq cənazəsi bir-birinin üstə qalaq-qalaq tökülmüşdü. Az sonra qadın cəsədlərinin arasında bir sızıltı eşidildi, iki qıçlarından yaralanıb bihuş düşmüş bir qadının həyat ilə ölüm arasında ağır halından ah-zarın vucudu meydana çıxdı.

Meydana çıxan həm də “Böyük Ermənistan” xülyasını gerçəkləşdirmək yolunda “Daşnaksütyun” və “Hnçak” partiyasının yeritdikləri amansız siyasətin mahiyyəti idi. “Türksüz Ermənistan” a nail olmaq üçün ən qatı millətçilikdən, ən qəddar vəhşiliklərdən istifadə etmək bu partiyaların mübariz şüarı olmuşdu. Bu vəhşilikləri M.S.Ordubadi belə qələmə almışdır: “Həsən Əfəndinin qətl yerindən bir az şimala doğru bir palaz parçası göründü. Bu camaatın hamısını ağılatdı. Zira, palazı kənara çəkən kimi 15 nəfər üzərində çiçək, yəni abilə əlaməti sönməmiş körpə cocuqların kəsilmiş başları və bir para bir-birinə qarışmış bədənləri göründü. Cənub səmtə həddən artıq arvad-uşaq bədənləri tökülmüşdü. Küləyin şiddətindən yüksək təpələrdən qarlar cənazələrin üstə yığılmışdı. Amma yenə bədənlərində son nəfəsi olan qətl olmuş məzlum bacıların qanlarından qətrələnən qarlar uzaqdan bahar lalələri kimi qızarırdı”*. Ədib bu vəhşiliklərin səbəbini də “ermənilərin avtonomiya-idarə muxtariyyəti həvəsində olmaqlarında” görür. “Erməni məsələsi”nin canı da məhz elə dənizdən-dənizə erməni dövləti yaratmaq “həvəsidir”. XX əsrin əvvəlində bu “həvəs” nəticəsində törədilən iki qirgında təqribi hesablamalara görə öldürülən, yaralanan, ata-baba torpaqlarından didərgin düşən, digər təzyiqlər və məhrumiyyətlərə, amansız vəhşiliklərə məruz qalan azərbaycanlıların sayı iki milyona yaxındır. Daşnakların bu siyasəti birinci dünya müharibəsi ərəfəsində daha geniş miqyas aldı.

* *Ordubadi M.S. Qanlı illər. Bakı, 1991*

7. DÜNYA MÜHARİ- BƏSİ ƏRƏFƏ- SİNDƏ.

1 912-ci il yanvarın 17-də Senat məhkəməsi Peterburqda “daşnakların işi” deyilən məsələyə baxmağa başladı. “İnqilabi” fəaliyyət üstə və dövlət məmurlarını qətlə yetirdiklərinə görə 159 erməni barəsində cinayət məəcəlləsinin 102-ci maddəsi ilə cinayət işi qaldırılmışdı. Müttəhimlərdən ikisi həbsxanada ölmüş, doqquzu qaçmışdı. Martın 19-da məhkəmənin hökmü oxundu. 94 məhbusa bəraət verildi, qalanları 4-6 il müddətinə azadlıqdan məhrum edildi.

Senat məhkəməsinin hökmündəki bu “mülayimlik” iki məqamla bağlı idi. Birincisi, məhbuslar arasında Melik-Azadyan, Şapaşnikyan, Gəncəogluyan kimi tanınmış erməni kapitalistləri də var idi. Öz sərmayələri hesabına daşnakları “erməni məsələsi”ni terror yolu ilə həll etməyə yönəldən bu varlı-karlılar Rusiyanın ən görkəmli hüquqşünaslarını da vəkil tutmuşdular. İkincisi, 1912-ci ildə Rusiyanın xarici siyasətində yeni canlanma başlamışdı. Türkiyəyə qarşı bütün müxalif qüvvələri fəallaşdırmağa can atırdılar. Balkanlar məsələsində birlikdə çar hökuməti “erməni məsələsi”ni də yenidən meydana atmışdı. Hətta ən qara-gürühpə “Novoe vremya” qəzeti erməniləri vəsf edən yazılar dərc etməyə başlamışdı: “Yermalovun və Paskeviçin” döv-

rünə qayıdırıq. O dövrə ki, yepiskop, gələcəyin katolikosu Nerses rus əsgərlərilə birlikdə erməni könüllülərinin başında dayanmışdı.”

Dördüncü Dövlət Dumasının iclasında (6 iyun 1913) P.Milyükov Balkan böhranı ilə əlaqədar “Qərbi Ermənistan”da islahatlar məsələsini qaldırmaqla, erməni məsələsinə çar hökumətinin mövqeyini yenidən gündəliyə gətirdi. Hökuməti bu məsələ ilə yaxından məşğul olmağa səslədi. Gənçədən dumaya deputat seçilmiş (20 oktyabr 1912) hüquqşünas M.Papacanyan fürsəti əldən vermədən “erməni məsələsi”ni müzakirə mövzusunə çevirdi. Menşevik deputat A.Çxengelinin “Erməni Makedoniyası kimə lazımdır”, monarxist deputat P.Markovun “Mən sizdən soruşuram: Qafqazın sərhəd xəttində Ermənistan yaratmaq Rusiyanın nəyinə gərəkdir ki, sonra da Rusiya Ermənistan ilə “birləşməyə qalxın” dedilər. Buna baxmayaraq M.Papacanyan hər çıxışını “erməni məsələsi”nə həsr etməkdən usanmaq bilmirdi.

İrəvanda çıxan “Leylək” dərgisi “Dövlət duması” adlı felyetonda “erməni məsələsi”nə çar Rusiyasının və Papacanovların münasibətindəki bağlılığı belə təsvir edib: “Siz yaxşı bilirsiniz ki, Osmanlıdakı ermənilərin halı çox pisdir., Axı, onlar bizim axberlərimizdir. Rusiyaya Loris Melikov və Ter-Qükasovlar verən xalq təcrübəlidir, hətta vuruşa da bilər. Lakin Papacanovların qəlbində çox-çox fikirlər var. Onlar saman altından su yeridirlər. Pruşkeviç və Milyükovların mənafeyinə xidmət edirlər. Papacanov Pruşkeviçin və cəmi bu əqidədə olanların başına and ıçır. Buna görə də Papacanovun Dumadakı hər nitqindən sonra Pruşkeviç və Milyükovlar yerlərindən atılıb Rusiyanın həqiqi ovladı Papacanovu o qədər öpürlər ki, biçarə dəsmalı çıxarıb uzun tez-tez sılır”¹².

“Dasnaklar “erməni məsələsi”nin həlli yollarını təkçə

nüfuzlu kürsülərdən səsləndirilən nitqlərdə görmür, daha geniş miqyaslı tədbirlərə əl atırdılar. 1901-ci ildə onlar “fırtına” adlı bir terrorçu cəza dəstəsi yaratdılar. Bolqarıstanın Polvdiv şəhərində fəaliyyətə başlayan bu daşnak cəza dəstəsi “erməni məsələsi”ni təbliğ etmək və əməli fəaliyyətdə onu reallaşdırmaq üçün varlı-karlı ermənilərdən zorla vəsait qoparmaq üçün təşkil olunmuşdu. Bir sözlə, daşnakların iradəsini bu sahədə icra edən orqan idi. Onun ilk qurbanı da Moskva milyonçusu bankir İsaq Jamkaryan oldu.

Cənubi Qafqazda daşnaklar və hıncakçıların təhriki, rəvacı sayəsində gənc erməni silahlı dəstələri düzəldilir və İrəvan - Mirzəcan-Taron, habelə İrəvan-Dəvəli, Makı, Xoy-Van yolu ilə türklərə qarşı savaşa, təxribata göndərilirdi. Bu dəstələri silahlandırmaq üçün Bakıda, Qarsda, Dilmanda cəbbəxanalar və emalatxanalar açmışdılar. Hıncakçılar da daşnaklardan geri qalmayaraq “Qartal” adlı ayrıca bir təxribat dəstəsi yaratmışdılar. İrəvanın daşnak təşkilatı “Ardavazd” və “Masis” adlı iki belə dəstə (102 nəfər) düzəldib sərhəd boyundakı türk qarnizonlarını dağıtmağa göndərdi. Siyasi romantizm ruhu ilə axın-axın gəlib türklərə qarşı savaşa qalxan erməni silahlı dəstələrinin çoxu elə sərhəd xəttinə türklər tərəfindən qırılırdı. Bununla belə, istər ölkənin daxilində olan, istərsə də Qafqazdan gələn erməni silahlı dəstələrinin həmlələri səngimək bilmirdi.

Beynəlxalq münasibətlərdə də “erməni məsələsi” hallandırılmaqdaydı. Beynəlxalq Sülh Bürosu İsveçrənin Bern şəhərində 1901-ci ildə erməni məsələsini siyasi dairələrin, diplomatların müzakirəsinə təqdim etmişdi. Büro Berlin konqresində sülh müqaviləsini imzalayan ölkələrin hökumətlərinə müraciət edərək onları 61-ci maddədə nəzərdə tutulan islahatların keçirilməsinə kömək etməyə çağırmışdı.

XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəlində olduğu kimi o illərdə də (1901-1902) Avropa ölkələrinin paytaxtlarında mətbuatdan, parlamentlərin tribunallarından “erməni məsələsi” hey eşidilməkdəydi. 2000-ci ildə Fransa senatında olduğu kimi o illərdə də Anadol Frans, Jan Jores kimi görkəmli şəxslər “əzabkeş erməni xalqını” müdafiəyə qalxmışdılar. London-da, Parisdə, Romada, Berlində hətta mitinqlər keçirir, “əzabkeş” xalqla həmrəy olduqlarını bildirirdilər. İctimai-siyasi xadimlərin, qabaqcıl elm adamlarının təşəbbüsü ilə 1902-ci il iyunun 4-7-dək Brüsseldə “erməni məsələsi”ni dəstəkləmək üçün beynəlxalq konfrans da çağırıldı. Konfrans “erməni məsələsi”ni müdafiə edəcək bir komissiya yaratdı və qətnəmə qəbul etdi. Brüsseldə hətta həmrəylik mitinqi də keçirildi. Jan Jores mitinqdə Fransa tərəifindən Avropanın fikrini erməni məsələsinə yönəldiləcəyinə əmin olduğunu bəyan etdi və dedi: “Rusiyanın mövqeyi də Fransanın mövqeyindən asılıdır”.*

Məsələnin həllinə qoşulanlar sırasında din xadimlərinin müstəsna yeri var idi. 1904-cü ildə katolikos Mkrtç Xrimyanın tapşırığı ilə arxiyepiskop Hovsen Saracyan (Amerika), arxiyepiskop Sahak Ayvazyan (İran və Hindistan) böyük dövlətlərin başçılarına müraciət edərək onları erməni məsələsinin həllinə kömək etməyə çağırdılar. Fransa prezidenti Lüben hər iki arxiyepiskopu iyulun 6-da qəbul etdi. Prezident ermənilərin tələbinə Fransanın biganə qalmadığını, hətta rəğbətlə yanaşdığını bildirərək bunu da əlavə etdi ki, “Berlin müqaviləsini təkcə bizim ölkə imzalamayıb”. Berlin müqaviləsini imzalamış digər ölkələrin başçıları da erməni elçilərini eyni laqeydliklə qarşıladılar¹.

**(Fransanın mövqeyi uydurma “erməni soyqırım”nın etiraf olunmasında da 2000-ci ildə az rol oynamadı).*

Avropa diplomatları beynəlxalq sammitlərdə “erməni məsələsi”ni tez-tez yada salmağa başlamışdılar. Jorj Loran (Belçika) London konfransında (15 iyul 1906) bu barədə yeni təklif verdi. O, Berlin müqaviləsinin erməni məsələsinə aid olan 61-ci maddəsinin yerinə yetirilməsini Səfirlər Şurasına tapşırmağı təkidlə tələb etdi. Konfrans bu təklifi qəbul etdi. Daim fəaliyyətdə olan Səfirlər Şurası erməni məsələsinin həll edilməsi üçün tədbirlər görməli idi. Lakin əməli əhəmiyyəti olan heç bir konkret tədbir görülmədi. Ermənilərin konfransa göndərilən elçilərini etika naminə, rəsmiyyət xatirinə qəbul edib əliboş da yola saldılar.

Katolikos Mkrtç Xrimyan yenə ümidini üzmədi. Bu dəfə İngiltərənin kralına, baş nazirinə, xarici işlər nazirinə, “çox yanıqlı” məktublar yazaraq “erməni məsələsi”nin, Qərbi Ermənistan ermənilərinin taleyini öz öhdələrinə götürməyi onlardan xahiş etdi. İngiltərədən də müsbət cavab gəlmədi. Xarici işlər nazirinin cavab məktubu daha sərt oldu. Böyük dövlətlərin “erməni məsələsi”nə mövqeyi belə idi. Bunu dərk edən daşnak partiyasının liderləri yeni taktikaya əl atdılar. Xristafor Mikaelyanın başçılığı altında terrorçu dəstə yaradıldı. Sultan II Əbdül Həmidə qarşı sui-qəsd hazırlamağa başladılar. Xristafor Mikaelyan Samuel Fayn adı ilə tez-tez sarayın bağına gəlir, sərbəst şəkildə ətrafı, gediş-gəliş yollarını öyrənirdi. Lakin Vitoş dağının ətəyində sınaqdan çıxarmaq istədiyi əldəqayıрма qumbaranın partlaması nəticəsində o öldü (17 mart 1905). Buna baxmayaraq İyulun 21-də daşnaklar sui-qəsd planını həyata keçirdilər. Ancaq xoş bir təsadüf üzündən II Sultan Həmid xilas oldu.

Balkanlarda müharibənin başlanması (9 oktyabr 1912) Türkiyənin ilk məğlubiyyəti (3 noyabr) “erməni məsələsi”ni məcrasına sığmayan coşqun bir hərəkata çevirdi. Siyasi, dini,

ictimai təşkilatlar, dövlət və elm xadimləri, görkəmli yazıçılar bu hərəkata daha fəal qoşulmağa başladılar. Hərəkətin dalğaları Türkiyədən başlayaraq Londona, Parisə, Berlinə adlayır. Oradan qayıdaraq bir də Rusiyaya, Cənubi Qafqaza yayılırdı. Sözsüz, tərəflərdən hər birinin öz məqsədi, öz mövqeyi var idi.

Erməni ictimaiyyətin nümayəndələri 1912-ci il sentyabrın 19-da Tiflisdə yığıncığa toplaşaraq çar Rusiyası hökumətinə müraciət etməyi qərara aldılar. Batumda, Bakıda, bir sıra başqa yerlərdə də belə yığıncaqlar çağırıldı. İmperatordan erməni məsələsinin həllini, Türkiyə ermənilərinin taleyini öz himayəsinə götürməyi təkidlə xahiş edirdilər. Katalikos V Gevork Rusiya çarına məktub göndərdi, şəxsən erməni məsələsi ilə məşğul olmağı ondan acizənə rıca etdi. Qafqaz canişini Voronsov-Daşkovun mövqeyi, rolu bu məsələdə son dərəcə maraqlıdır. Canişin də çar II Nikolaya məktub göndərir və yazırdı ki, ermənilərə münasibət sahəsində Rusiyanın yeritdiyi siyasət həmişə düzgün olub, ermənilər daim Rusiyanın sədaqətli dostları olublar. Canişin çox incə bir məqamı diplomatlara xas olan “mərifətlə” imperatora yedirir ki, əgər siz fürsəti əldən versəniz Avropa dövlətləri vasitəçiliyi öz öhdələrinə götürə bilərlər, ermənilər bizdən üz döndərüb Avropanın ətəyindən bərk-bərk yapışarlar. Voronsov-Daşkov bunu da vurğulayırdı ki, hərbi əməliyyatlar meydanında ermənilər kimi sədaqətli və e'tibarlı bir xalqın olması Rusiyaya son dərəcə vacibdir. Əlbəttə canişinin bu təqdimatı Rusiyanın xarici siyasətilə həmahəng səslənirdi. Digər tərəfdən də yaxınlaşmaqda olan dünya müharibəsi ermənilərin Rusiyaya olan meylini bir beş qat artırırdı.

Rusiyadakı havadarlarına möhkəm bel bağlayan Konstantinopol erməniləri Milli Məclisə toplaşdılar. “Ermə-

ni məsələsi”ni London konfransının müzakirəsinə vermək haqqında qərar qəbul olundu. (21 dekabr 1912). Ayrıca komissiya seçdilər. Komissiya “erməni məsələsi” ilə bağlı bütün işləri izləməli və altı erməni vilayətinə Avropanın himayəsi altında muxtariyyət verilməsinə nail olmalı idi. Erməni katalikosu da bu məqsədlə hələ noyabrın 10-da Poğos Nubar paşanı Avropaya elçi göndərmiş və “erməni məsələsi”nə dair qətnamə layihəsini hazırlayıb London konfransına təqdim etməyi ona tapşırmışdı.

Bu biri tərəfdə də ermənilərlə rusların danışıqları davam etməkdəydi. Patriarxın müavini Arşaruni və Milli məclisin üzvü Qarayan Konstantinpolda Rusiyanın səfiri Girsə görüşərək ermənilərin tələb və təkliflərini ona bildirirdi. Qarayan səfirə qətiyyətlə belə bir fikri vurğuladı ki, bu dəfə də böyük dövlətlər “erməni məsələsi”nin həlli ilə bağlı əməli addımlar atmaqdan imtina etsələr ermənilərə “silahlı mübarizəyə” qalxmaqdan başqa bir çarə qalmayacaq. Səfir bir daha diqqətlə eşitdi ki, “ermənilər öz taleyini ancaq Rusiyaya bağlayıblar”. Bu inamla da o, xarici işlər naziri Sazanova yazırdı: Ermənilər Rusiyaya rəğbət bəsləyirlər. Onların tələblərinə ən ciddi diqqət yetirmək lazımdır. Yoxsa onlar Avropa dövlətlərinə müraciət etməli olurlar. Girsə naziri ehtiyatlandırdı ki, qəti söz vermək mümkün olmasa da, ümumi sözlərlə ümid vermək gərəkdir¹⁴.

Sazanov da səfirə göndərdiyi (1 dekabr 1912) məktubunda yazırdı: Mən Türkiyənin buradakı səfiri ilə danışmışam. Ermənilərin şikayətinin haqlı olduğunu ona demişəm. Yaxşı olar ki, Türkiyə hökuməti öz təşəbbüsü ilə bu ciddi məsələni həll etsin. Yoxsa Avropa dövlətləri işə qarışa bilərlər. Sazanov bu barədə Türkiyənin xarici işlər nazirini ehtiyatlandırmağı səfir Girsə tapşırır.

Türkiyə hökuməti Erməni Milli Məclisinin nümayəndələrini dəvət edərək erməni vilayətlərində aparılması nəzərdə tutulan islahatın layihəsi ilə onları tanış edir. Sonra bu layihə mətbuatda dərc olunur. Lakin Erməni Milli Məclisi bu layihəni rədd edərək öz layihəsini Rusiyanın səfirinə təqdim edir (aprel 1913). Layihədə General-qubernator və ya ali komissarın idarəsində Van, Bitlis, Ərzurum, Sebastiya, Xarberd və Diyarbəkir quberniyalarından ibarət bir ölkə yaratmaq, həm də Ermənistan adlı bu ölkəyə mühacirlərin qayıtmasını qadagan etmək təklif olunurdu¹⁵.

Çar Rusiyası ermənilərin bu tələbini dəstəkləməkdəydi. “Novoe vremya” qəzeti ermənilərin bu təşəbbüsünü alqışladı. “Russkoe slovo” qəzeti yazırdı: “Əldə silah Ermənistanın müdafiəsinə qalxmalı! Biz erməniləri daha böyük qətiyyətlə müdafiə etməliyik” (1913). Xarici işlər naziri Sazanov hələ 1912-ci il dekabrın 13-də Rusiyanın London və Parisdəki səfirlərinə erməni məsələsi ilə bağlı İngiltərə və Fransa hökumətləri ilə danışıqlara başlamaq haqqında göstəriş vermişdi. 1913-cü ilin lap əvvəlində Fransa və İngiltərə hökumətlərindən müsbət cavab alındı. “Erməni məsələsi” ilə bağlı Rusiyanın mövqeyini dəstəklədiklərini bildirdilər. Rusiyanın Berlindəki səfiri Sverbeyevə Sazanovdan yeni tapşırıq gəldi: Almaniya hökumətinə bildirin ki, Rusiya Qərbi Ermənistanda islahatlar keçirmək məsələsinin müzakirəyə qoyulmasına bərk tələsir. Çox keçmədən Paris, London, Berlin, Vyana, Roma səfirləri də Rusiya xarici işlər nazirinin müavini Neratovdan təcili teleqram aldılar. Səfirlər həmin ölkələrin dövlət başçılarından xahiş etməliyidilər ki, “erməni məsələsi”nin müzakirəsini bu ölkələrinin Konstantinopoldakı səfirlərinə həvalə etsinlər.

8. MÜHARİ- BƏ İLLƏRİ VƏ SILAHLI ERMƏNI KÖNÜLLÜ- LƏRİ.

Diplomatlar “baş sındırır”, hələ müharibə ərəfəsində “Şərq məsələsi”ni, onun tərkib hissəsi kimi meydana atılmış “erməni məəcəlləsi”ni öz ölkələrinin xeyrinə həll etmək yolunu tapmaq istəyirdilər. Yekdil qərara gəlmək mümkün olmadı. Bölünmüş dünyanı yenidən bölüşdürmək uğrunda nəhəng dövlətlər savaşa başladılar (1 avqust 1914). Savaş dörd ildən də çox davam etdi. 33 dövlət, dünya əhalisinin 75 faizi bu savaşa cəlb olunmuşdu. Tərəflərdən hər birinin öz mənafeyi və öz mövqeyi var idi.

“Erməni məsələsi”nə münasibət də məhz bu mənafe və bu mövqe əsasında müəyyən edilirdi. İngiltərə öz müstəmləkələrini əldə saxlamaq, Almaniyanı əzmək, Misirdə möhkəmlənmək, Fələstinə, İkiçayarasına sahib olmaq istəyirdi. Lord Kerzon bu istəyi tamamilə başqa səpgidə şərh edir və deyirdi: Müttəfiqlərin məqsədi Kiçik Asiyanın azlıqda qalan millətlərini müdafiə etmək və azadlığa çıxarmaqdır. Bu şəksiz ki, Ermənistan da aiddir. Lloyd Corc da birinci dünya müharibəsini “xalqların azadlığı uğrunda müharibə” kimi qələmə verirdi¹⁶.

Rusiya Qara dəniz boğazlarına, Qalitsiyaya, Türkiyədəki erməni vilayətlərinə sahib olmaq niyyətindəydi. Rəsmi dairələr

çar II Nikolayın mövqeyini dəstəkləyərək bu qərara gəlmişdilər ki. “Avropa müharibəsi başlayanda Rusiya Bosfor və Dardanel körfəzlərində, Konstantinopolda öz hakimiyyətini qurmaq yolu ilə “şərq məsələsi”ni gərək öz xeyrinə həll etsin” Sözsüz “şərq məsələsi” ilə birlikdə onun tərkib hissəsi olan “erməni məsələsi”ni də çar Rusiyası ancaq və ancaq öz xeyrinə həll etməyə can atırdı.

İngiltərə, Rusiya ilə yanaşı Fransanın, Almanıyanın, hətta müharibəyə ən gec (1917) qoşulan ABŞ-ın da regionda özlərinə xas maraqları var idi. Türkiyə müstəsnaqlıq təşkil edə bilməzdi. Avqustun 6-da Konstantinopolda Almanıya ilə müqavilə imzalandı. Oktyabrın 29-30-da alman-türk dəniz donanması Rusıyanın Qara dəniz limanlarını top atəsinə tutdu. Qafqaz cəbhəsi Qara dənizdən Urmiya gölünədək uzanıb gedən 270 km. bir ərazini əhatə edirdi. Rusiya noyabrın 1-də Türkiyəyə müharibə elan etdi. Həsən İzzət paşanın başçılıq etdiyi 300 min nəfərlik türk ordusu Qafqaz cəbhəsində vuruşurdu. Rus ordusunun dördüncü korpusu İrəvan tərəfdən Alaşgerdə soxulmuşdu. Sarıqamış yaxınlığında rus ordusu irəliləyirdi. Müharibənin başlanması, rusların ilk uğurları “erməni dövləti” qırmaq iddiasını alovlandırdı. Çar hökuməti erməniləri qızıdırır, könüllü silahlı dəstələr təşkil etməyə, rus ordusuna qoşularaq birlikdə türklərə qarşı vuruşmağa təhrik edirdi. Hələ ilin lap əvvəlində (26 yanvar 1914) rus diplomatlarının təzyiqi altında Türk hökuməti şərq vilayətlərində islahatlar keçirməyə dair sənədi imzalamışdı. Bu sənəddə ermənilərə muxtariyyət verilməsi nəzərdə tutulurdu.

Yeni şərait “Qərbi Ermənistanı azadlıq” vermək bərəsində Çar Rusiyasının şirin vədlərinə inamı artırmışdı. Millətçi erməni partiyaları bundan istifadə edərək Qafqazda və Türkiyədə erməniləri silahlanmağa, rus ordusu sıralarında

türklərə qarşı vuruşmağa sövq edirdilər. “Mşak”, “Horizon” qəzetləri Rusiyanın himayəsi altında “Türkiyə Ermənistanı”na muxtariyyət verilməsini tələb etməyi hər bir erməniyə məsləhət görürdü. Rusiyaya inam erməni ictimaiyyətini, xüsusilə gəncləri “Qərbi Ermənistan”ı azad etmək uğrunda müharibəyə qaldırır idi. Müraciətlərdən birində deyilirdi: “Qalib rus ordusu sıralarında qəddar düşməne qarşı vuruşmağımızın vaxtı gəlib çatmışdır. Qanına bulanmış qardaşlarımız bizi səbirsizliklə gözləyirlər”¹⁸.

Xaricdəki erməni icmaları da fəal iş aparmağa başlamışdılar. Arşak Çobanyan “Azadlıq müharibəsi” başlıqlı məqaləsində yazırdı: “Əlimizdən gələni əsirgəməyək, çalışsaq ki, ədalət günəşi dünyanın başında doğanda bizim də azadlıq uğrunda çarpışmış xalqların sırasında alnıaçıq dayanmağa haqqımız olsun”¹⁹ Katolikos V Gevork “erməni məsələsi”ni həll etməyin vaxtının gəlib çatdığını Qafqaz canişini Voronsov-Daşkova çatdırdıqdan sonra aldığı cavabdan çox razı qalmışdı. Canişin katolikosu əmin edərək demişdir ki, narahat olmayın, vaxtı gələn kimi məsələ istədiyiniz kimi həll ediləcəkdir. 15 dəqiqəlik tarixi görüşdən sonra V Gevork çar II Nikolaydan da təqribən eyni cavabı almışdı: “Sizi əmin edirəm, arzunuz yerinə yetiriləcək. Ermənilərin sədaqətinə inanıram, erməni xalqını xoş gələcək gözləyir”. Çar katalikosa bu fikri aşkar çatdırır ki, hələ müharibədə ermənilər can-başla vuruşsunlar, müharibədən sonra məsələnin həlli haqqında düşünmək olar. Lakin katolikos çarın “erməni xalqını xoş gələcək gözləyir” deməsini az qala erməni xalqının “qələbəsi” kimi qəbul etmişdi.

Rusiya imperiyasında yaşayan ermənilər bu inamla da rus ordusuna 250 min əsgər verdilər. İngiltərə və ABŞ ordularında 50 mindən çox erməni əsgəri vuruşurdu. Bütün bunlarla kifayətlənməyən davakar millətçi dairələr “erməni mə-

sələsi”ni həll etmək naminə Türkiyədəki ermənilərə müraciət edir, onları da silahlı könüllü dəstələr düzəltməyə və müttəfiqlərin ordularına kömək etməyə, Türkiyəni türksüz qoymağa çağırırdılar.

Çar hökuməti hələ 1914-cü il iyulun 23-də Rus ordusuna könüllü qoşulmaq barəsində bəyanat vermişdi. Müharibənin başlanmasını gözləmədən ermənilər silahlı könüllü dəstələr təşkil etmək barədə dərhal canişin Voronsov - Daşkovla danışıqlara başlamışdılar. Canişinlə bu barədə danışıqlar aparmaq Erməni Milli Bürosuna tapşırılmışdı. Bu büro “erməni məsələsi” ilə bağlı böyük dövlətlərlə diplomatik danışıqlar aparmaq üçün Tiflisdə hələ 1912-ci ildə yaradılmışdı. A.Barxudaryan (Leo), S.Harutyunyan, H.Tumanyan, K.Stepanyan, A.Sahakyan, H. Amirxanyan, H. Spendaryan, X. Afriqyan, H. Arqutyunyan, H. Melikyan, S.Külbekyan, Q.Xatishyan, S.Lisityan, A.Poqosyan, A.Abecyan, H.Kaçaryan “erməni məsələsi”ni həll etməli olan bu büronun tərkibindəydilər. Mesrop yepiskop büronun fəxri sədri seçilmişdi. 1914-cü ilin sentyabrında büro erməni könüllü silahlı dəstələri təşkil etməyə dair çar Rusiyası hökumətindən rəsmi qaydada icazə aldı. Könüllü silahlı dəstələri təşkil edib silahlandırın “Hərbi Şura” yaradıldı. İmperiyanın ermənilər yaşayan bütün şəhərlərində büronun və hərbi şuranın bölmələri var idi.

Tezliklə Çar Rusiyasının, xarici ölkələrin müxtəlif guşələrindən ermənilər axın-axın Tiflisə gəlməyə, könüllü silahlı dəstələrə yazılmağa başladılar. Erməni könüllüləri müxtəlif ölkələrin ordularında xidmətə girməklə “erməni məsələsi”ni silah gücünə həll etmək istəyirdilər. Çox keçmədən, 1914-cü ilin sonunadək dörd könüllü dəstə yaradıldı. Dəstələrə müxtəlif vaxtlarda Andranik Ozanyan, Arşak Qavafyan (Kerri), Vardan Mehrabyan, Hamazasp Srvanstyan başçılıq ediblər. Bir qədər sonra 5-ci, 6-cı və 7-ci dəstələr də

təşkil olundu. 1915-ci ildə könüllülərin sayı 6-9 min nəfərdən də artıq idi. 1914-cü il noyabrın 14-də Andranikin 1200 nəfərdən ibarət dəstəsi Salmast-Van cəbhəsinə, üçüncü dəstə noyabrın 13-də Alaşgert-Kaqzman-Bitlis cəbhəsinə, dördüncü dəstə noyabrın 19-da Sarıqamış-Körpü-göy-Ərzurum istiqamətində cəbhəyə yollandı.

Ərazinin təbii şəraitinə, yollarına, keçidlərinə, çaylarına yaxşı bələd olan, yerli əhalinin dilini bilən erməni könüllüləri rus ordusuna əhəmiyyətli kömək və xidmət göstərir, yeri gələndə cəsusluq da edirdilər. Rus generalları döyüş meydanında ermənilərin türklərə qarşı hədsiz qəddarlıqla vuruşduqlarını dönə-dönə qeyd etmişlər. Çar hökuməti Rusiyadan, Qafqazdan, xarici ölkələrdən gələn könüllülərlə kifayətlənmirdi. Qərargah rəisi Yüdenic general Yanuşkeviçə göndərdiyi teleqramda 25 min tüfəng, 12 milyon güllə göndərməyi xahiş edirdi ki, Türkiyədəki erməniləri, kürdləri türklərə qarşı üsyana qaldırsın. Stenford C.Şou yazırdı: “Erməni könüllülərinin köməyi ilə rus ordusu Van istiqamətində hücum keçərək mayın 14-də oranı tutan kimi iki gün ərzində yerli müsəlman əhalisini kütləvi surətdə qırmağa başladılar. Rusların himayəsi altında Vanda erməni hökuməti qurulmuşdu. İyulun ortalarından hər tərəfdən 250 min erməni gəlib Vanda toplanmışdı.²⁰

Qafqaz canişini Voronsov-Daşkov həm də Qafqaz cəbhəsinin baş komandanı idi. Təkcə Qafqazdakı erməni könüllülərini deyil, həm də Türkiyənin daxilindəki erməniləri silahlandırmaq məsələsinə ciddi yer verirdi. Hərbi nazir Suxomilova göndərdiyi məktubda o, Cənubi Qafqazdakı erməni könüllülərini silahlandırmaq üçün 5 min tüfəng və 50 milyon güllə, Türkiyədəki erməniləri silahlandırmaq üçün isə 25 min tüfəng və 12 milyon güllə göndərilməsini xahiş edirdi. Türkiyədəki erməniləri silahlandırmaq vəzifəsini də Erməni

Milli Bürosu və çar hökuməti öhdələrinə götürmüşdülər. Bundan əlavə, Qərbi Avropa ölkələrindən axışib gəlməkdə olan erməni könüllülərini də silahlandırmaq rus hökumətinin və Milli Büronun öhdəsində qalmışdı. 1915-ci il noyabrın 15-də Rusiyanın dəmiryol naziri tərəfindən xarici işlər naziri Sazanova göndərilən məktubda fərəhlə xəbər verilirdi ki, türklərlə vuruşmağa gələn Bolqarıstanın erməni könüllü dəstələri Qafqaza pulsuz, yəni dövlətin hesabına gətirilib. 1915-ci ilin əvvəlində Rusiyanın Mısırdəki nümayəndəsi Smirnov da Peterburqa xəbər göndərmişdi ki, Amerikadan, Fransadan, başqa ölkələrdən min nəfər erməni gəlib. Qafqaza getmək üçün maddi yardım istəyirlər.

Bütün erməni döyüşçülərinin başçısı Andranik Ozanyan da Bolqarıstandan gəlmişdi. O şəxsən əlahəzrət imperatorun Qafqaz canişini ilə görüşmüş, Qafqaz hərbi dairəsi qərargahına gedərək erməni könüllü dəstələri zinvorlarını (əsgərləri) silahlandırmaq üçün minlərlə tüfəng almışdı. Erməni Milli Bürosunun vəsadəti ilə canişin Voronsov-Daşkov general Andranikin Qafqazda azad fəaliyyət göstərməsinə icazə vermişdi. Qafqaza axışib gələn ermənilərdə, xüsusilə də gənclərdə rus ordusunun köməyi ilə “Böyük Ermənistan” xülyasını gerçəkləşdirmək arzusu hədsiz idi. 1915-ci ilin yazında Rumıniyadan gələn 900, Bolqarıstandan 600, Amerikadan 100 erməni könüllü silahlı dəstələrə qatılmışdı.²¹

“Erməni məsələsi”ni silah gücü ilə həll etmək konsepsiyasına geniş yol açan “Daşnaksütyun” partiyası əslində erməni xalqını fəlakətə sürükləməkdəydi. “Mşak” qəzeti yazırdı: Ümumavropa müharibəsinin üçüncü mərhələsi hələ başa çatmayıb. Amma “Daşnaksütyun” fəaliyyətinin ölümcül nəticələri göz qarşısındadır.²²

9. TORPAQ
QANA
BOYANSIN,
BIRCƏ KI,
AVROPA
BİZƏ SARI
BOYLANSIN!

Erməni məsələsi”ni mifik təfəkkürdən real gerçəklik müstəvisinə yetirmək istəyən davakar erməni liderlərinə Osmanlı Türkiyəsində axıdılmış qan bəs etmədi. Onlar muzdlu qatillərdən dəstələr təşkil edərək Cənubi Qafqazda kütləvi terror və qırğınlar törətməyə başladılar. Muzdlu qatillər “Daşnaksütyun” partiyasının çağırışı ilə Cənubi Qafqaza axışdılar. Hələ 1903-cü ildə İrəvanda məlum “Novoe vremya” qəzetinin müxbiri Qriqoryev yazırdı ki, törədilən cinayətlərin icraçılarının, “Millət naminə” əhalini soyub var-yoxunu əlindən alanların 80 faizi Türkiyədən gəlmiş yarım vəhşi erməni qatilləridir.

Elə həmin 1903-cü ildən başlayaraq bu qatillər dəstəsi “erməni məsələsi”nin həllinə amansızlıqla, qan tökmək yolu ilə nail olmağa can atan daşnakların tapşırığı və təhriki ilə Aleksandropolda kahin Vasilovu, İrəvan dəmiryolu stansiyasında Stepan Dramkovu öldürdülər. Oktyabrın 14-də Tiflisdə General-adyutant knyaz Qalitsinə qarşı sui-qəsd törətdilər. General Əlixanovu, Bakı qubernatoru Nakaşidzeni, Yelizavetpol qubernatorunun müavini Andreyevi, qəza rəisləri Boquslavskini, Şmerlinqi, Neşşanskini. Pavlovu, polismeystr Saxarovu, Pristov Cavaxovu və bir çox digər vəzifəli şəxsləri qətlə yetirdilər. Erməni terroru

Cənubi Qafqazı lərzəyə gətirdi. “Daşnaksütyun” partiyası ona nail olmuşdu ki, ermənilərlə bağlı olan məsələləri onsuz həll etməyə heç kəsin cəsarəti çatmırdı.

Cənubi Qafqazın bir çox yerlərində ermənilər hətta hakimiyyəti də ələ keçirmişdilər. Qüvvələr, hakimiyyət erməni millətçilərinin himayəsində idi. Daşnakların yerli komitələri hər yerdə fəaliyyət göstərirdi. Lakin bununla kifayətlənməyən erməni liderləri terrorçu dəstələri ilə yanaşı nizami ordu yaratmağa başladılar. Belə bir ordu partiyanın qarşısında duran “Əzəmətli” vəzifələri həyata keçirmək üçün lazım idi. Vəzifə isə “erməni məsələsi”ni gerçəkliyə çevirmək, “Böyük Ermənistan” yaratmaqdan başqa bir şey deyildi. Bunun üçün öncə azərbaycanlıları çıxışdırıb öz ata-baba torpaqlarından çıxarmaq, etnik təmizləmə, Azərbaycan və Gürcüstan torpaqları hesabına Cənubi Qafqazda geniş bir əraziyə sahib olmaq kimi məkrli bir planı həyata keçirmək qarşıda dururdu. Daşnak partiyasının proqramı və nizamnaməsindən irəli gələn vəzifəni həyata keçirmək üçün XX əsrin lap əvvəlindəcə “nizami ordu” yaratmağa başladılar.

Daşnak təşkilatları Cənubi Qafqazın ərazisində erməni ordusuna daha çox millətçi erməni gənclərini, Türkiyədən gəlmiş erməniləri cəlb edirdilər. Qısa müddətdə ordunun sayı az qala 100 min nəfərə çatdı. Əsgərlər silahlandırılır, aylıq əmək haqqı ilə təmin olunurdular. Çox keçmədən (1904) Erməni İnqilab Şurasının hərbi nizamnaməsi də hazırlandı. Daşnak partiyasının başçılığı altında ordu birləşmələri silah gücünə “milli azadlıq əldə etməyə” hazırlaşmalı idi. “Milli azadlıq” şüarı altında silahlı erməni dəstələri qəzadan-qəzaya, kənddən-kəndə keçir, vahimə yaradır, azərbaycanlıları qılıncdan keçirir, dogma diyardan qovur, beləliklə “erməni dövləti” üçün ərazi “hazırlayırdılar”. İrəvan, Naxçıvan, Zən-

gəzur, Yelizavetpol, Şuşa, Bakı azərbaycanlılarına qarşı törədilən qanlı ədavətin təşkilatçısı və icrası da daşnakların bu hərbi birləşmələri idi.

Kənd və şəhərlərdə erməni silahlı dəstələrinin azərbaycanlılara qarşı hücumu keçdiyini inkar edilməz fakt kimi Qafqaz canişini qraf Voronsov-Daşkovun özü də etiraf etməli olmuşdur (Karibi). Daşnak partiyası hər yerdə komitələr yaratmışdı. Bakı komitəsi 1905-ci il qırğınlarının bilavasitə təşkilatçısı oldu. Fevralın 2-dən başlayaraq Bakı təlatümə gəldi. Məhəllələr od tutub yanır, evlər qarət edilir, küçələrdən qan seli axırdı. Və bütün bunları erməni liderləri “erməni inqilabçılarının əli ilə qazanılmış ədalət” adlandırırdılar.

1905-ci il mayın lap əvvəlində erməni şovinistləri Naxçıvanı hədəfə aldılar. Şıxmahmud kəndi yolunda Cəhrə kəndindən 3 azərbaycanlıny yaraladılar. İki gün sonra Tünbül kəndində azərbaycanlı öldürüldü. Daha iki gün keçdi. Naxçıvanda Əli Bayramzadəni qətlə yetirdilər. Qanlı qırğınlar daha geniş yayılsın deyə Xaçatur adlı ermənini ailəsi ilə birlikdə vəhşicəsinə öldürərək azərbaycanlıları bu cinayətdə ittiham etməyə başladılar. Bakıda, Naxçıvanda üstünlük əldə edə bilməyən erməni mauzerçiləri İrəvanda iğtişaşları körükləməyə başladılar. Mayın 23-dən şəhərdə və ətraf kəndlərdə atəş səsləri aravermədən eşidilməkdəydi. Bir gün sonra erməni cəlladları silahsız-günahsız beş kişi, dörd qadın, iki körpə uşağı öz ata-baba evində vəhşicəsinə qətlə yetirdilər. Şəhərin azərbaycanlıları da müdafiə dəstələri düzəldərək erməni cəlladlarına qarşı vuruşa qalxdılar. Lakin Naxçıvanda, İrəvanda “barışiq” elan edildi.

Daşnakların komitəsi bu fürsətdən istifadə edərək hücumu keçmək məqamının gəlib çatdığını bildirdi. On min nəfərdən ibarət erməni ordusu dinc azərbaycanlılar yaşayan

kəndlərə soxuldu. 12 kənd dağıdıldı, yandırıldı. Eçmiədzin, Şörəyel, Pəmbək, Aleksandropol istiqamətlərində azərbaycanlılar yaşayan kəndlər dağıdılır, əhalinin bir qismi qətlə yetirilir, sağ qalanlar da qaçıb canlarını xilas edirdilər. Nəzrvan, Kiçik kənd, Qosa-bulaq, Kötüklü, Əngirsag kəndləri dağıdıldı, boş qaldı. Quldur dəstələrinin törətdikləri vəhşiliklər üstə kimlərisə cəzalandırmağa təşəbbüs belə göstərilmədi. Hakim dairələrin bu ikibaşlı siyasətindən ruhlanan erməni silahlı birləşmələri 1906-cı il avqustun 9-dan Zəngəzurda daha qəddar vəhşiliklərə başladılar. Bir həftədə 200-dən artıq günahsız azərbaycanlını qanına qəltan etdilər. Qatar, İncəvar, Xələc, Oxçu, Şəbədin, Atqız, İlli, Pirdavdan və başqa bir çox kəndlər yerlə yeksan olundu.

Etnik münaqişələrə son qoymaq məqsədilə 1906-cı il fevralın 6-da Qafqaz canişini qraf Voronsov - Daşkov tərəflərarası barışıqlar toplantısını açıq elan etdi. Erməni terrorçularından təşkil olunmuş dəstələrin ləğv edilməsi məsələsi müzakirəyə qoyuldu. Lakin ənənəyə dönmüş erməni siyasəti burada da işə salındı. Belə çıxdı ki, ən sülhsevər ən "beynəlmiləl" siyasət yeridən yeganə partiya varsa, o da "Daşnaksütyun"dur. Ümumiyyətlə, daşnakların siyasi fəaliyyətində "ədalət, həqiqət" ifadələri çox işlədilir. Amma bu ifadələrin hər birinin ikili anlamı, mənası var: biri ictimai rəy yaratmaq üçün işlədilir, ikincisi isə partiyadaxili münasibətlərdə. 1905-ci ilin payızında (13-20 noyabr) "Daşnaksütyun" partiyasının gizli yığıncağı Naxçıvan və İrəvan quberniyası məsələsini geniş müzakirə etdi. Yığıncaq gizli keçirildiyinə və burada təkcə özləri iştirak etdiklərinə görə daşnaklar "ikinci anlam"dən, yəni hər şeyi olduğu kimi qələmə vermək imkanından istifadə edirdilər. Yığıncaqda deyilirdi:

"Alınımızın yazısıdır, tatarlarla yanaşı yaşamalıyıq. Bi-

zə nisbətən onların mədəni səviyyəsi aşağıdır. Bu hal öz-özlüyündə bir bələdir. Gələcəkdə federasiya tərkibində biz tatarlarla (oxu azərbaycanlılarla) iki düşmən düşərgəsini təmsil etməli olacağıq. Natiq bu qənaətdə olduğunu da bildirir ki, əlbəttə, azərbaycanlılar da inkişaf edib mədəni millətlər səviyyəsinə yüksələ bilərlər. Lakin bununla məsələ həll olunmur, iş burasındadır ki, onlar bizimlə bir inqilabi ittifaqda birləşməyə layiq deyillər. Bu mənada da erməni-tatar münaqişələrinə tamamilə başqa gözlə baxmağı təklif edir bu, natiq.

Həmin yığıncağın müəyyən etdiyi taktika daşnak partiyasının iç üzünü pərdəsiz-boyasız, çox aydın göz önündə canlandırır: **“Qələbənin başlıca rəhni hücumdur. Əgər qırılmaq, məhv olmaq istəmiriksə, onda birinci biz hücum etməli, ölümçül zərbə endirməliyik”**.

Elə bu baxımdan da yığıncaq qeyd etdi ki, Şərur-Dərələyəz qəzasında cəmi 6-7 erməni kəndi var. Həmin kəndlər 60-70 azərbaycanlı kəndinin əhatəsindədir. Bu şəraitdə hücum siyasəti kara gəlməz. Buna görə də Cəhri kəndinə basqın etmək lazımdır, çünki bu kəndə girmək asandır. Son nəticə barəsində verilən “höküm” də diqqətçəkəndir: “Ermənilər heç olmasa bu kəndi tatarlardan təmizləməlidirlər”.

“Tatarlardan, yəni azərbaycanlılardan” kəndi təmizləmək “erməni məsələsi” mifini gerçəkləşdirməyə aparan yol olmuşdu. Bu yoldan daşnak liderləri əsla dönmək istəmirdilər. Silahlanmaq, qan tökmək, ərazilərə sahib çıxmaq, Avropanı fakt qarşısında qoyaraq “Böyük Ermənistan” dövləti yaratmaq ideyasını dəstəkləməyə təhrik etmək bu partiyanın, onunla bə'zi məsələlərdə həmfikir olan “Hnçak” partiyasının seçdikləri taktika idi. Görkəmli dövlət xadimi Askanaz Mravyan “Daşnaksütyunun böhranı” əsərində şovinst millətçi bu partiyanın xalqa zidd siyasətindən sanballı dəlillər

gətirərək yazırdı:

“Onlar qırğınlar törədir, ancaq bunu böyük bir bəla hesab etmirdilər. Bircə ki, bu qırğınlar Avropanın diqqətinə yetərli olsun. “Axıdılan qanlar, küçələrdə qalan meyitlər nə qədər çox olsa, azadlığa bir o qədər tez qovuşaraq” siyasəti də elə buradan meydana atılmışdır” (səh 37).

Ermənilərin tanınmış başqa bir partiya və dövlət xadimi Aleksandr Myasnikyan yazırdı: “Ermənistanın müsəlman və rus kəndlərini onlar odla, qılıncla məhv etdilər. Erməni vətənpərvərlərindən biri təklif etmişdi ki, dövlət gerbini daşnaklar belə bir təsvirdə müəyyən etsinlər: Mauzeri çiyində olan dovşan qaçmağa üz qoyub... Daşnak ordusunun başında duran kimlər idi? Aram və Rübəndən Martiros və Pilsadak nadan, talançı, quldur xmbapetlər. Bu ordu silahsız müsəlmanlara divan tutmaqda, dinc əhalini çapıb-talamaqda məharətli və cəsarətli idi”. (Seçilmiş əsərləri, səh 354-365)

Müsəlmanlara divan tutmaq, kəndlərini çapıb-talayaraq yerlə-yeksan etmək üçün daşnaklar səy, qüvvə və vəsait əsirgəmərdilər. Təkcə 1905-ci ildə onlar silah almaq üçün ən azı 200 min manat vəsait sərf etmişdilər. Bundan əlavə, əhalinin əlində olan silahlar erməni-müsəlman qırğınları gedişində üç-dörd qat artmışdı. Yuxarıda sözü gedən yığıncaqda daşnaklar bununla kifayətlənməyərək belə qərara gəldilər ki, daha iki milyon manatlıq silah əldə etmək lazımdır. Silahlanmaq üçün əhalidən vəsait yığılmasında da daşnakların istifadə etdikləri vəsaitlər ancaq və ancaq terrora, zorakılığa əsaslanırdı. Ermənistan mərkəzi tarixi arxivində saxlanılan bir sənəddə deyilir: “1907-ci il yanvarın 13-də tacir Yeqor Serqeeviç Xanzadovun evinin darvazası döyülür. Lakey Anton Karapetov erməni dilində yazılmış bir məktubu naməlum şəxslərdən alıb Xanzadova gətirir. Məktubu “Çorniy voron”

(“Qara qarga”) partiyası adından göndərmişdilər. 100 manat istəyirdilər. Əks-təqdirə evinə bomba qoyacaqlarını bildirdilər.

Cənubi Qafqazın əyalətlərində hərbi vəziyyət elan edilmişdi. Daşnaklar iki cəbhədə - Rus çarizminə və azərbaycanlılara qarşı mübarizə və müharibədə qələbə qazana bilməmişdilər. Yeni şəraitə uyğun yeni taktika seçməyə məcbur olmuşdular. 1907-ci ildə IV qurultay çağırıldı. Yeni ruhlu nizamnamə qəbul edildi. Silahlı qruplar və terror haqqında müddəalara aşkarlıq gətirildi. “Erməni məsələsi”nə yanaşma metodu da müəyyən dəyişikliyə uğradı. Partiyanın yeni proqramı dünya müharibəsi ərəfəsində Rusiya hökumətinə, Osmanlı Türkiyəsinə, Milli məsələyə çağdaşlıq mövqeyini müəyyən etdi. “Erməni məsələsi”ndə türkə və azərbaycanlıya qarşı qəddarlıq hissi əsla azalmadı. Əksinə, birinci dünya müharibəsi illərində də, rus qoşunları Türkiyədən geri çəkiləndə də, 1918-1920-ci illərdə də Azərbaycan torpaqlarını ələ keçirmək, azərbaycanlılara divan tutmaq siyasəti davam etdirildi.

Birinci dünya müharibəsi illərində yaranmış mürəkkəb şəraitindən, Rusiya ilə Türkiyənin müharibəyə qoşulmasından istifadə edən erməni liderləri yenə “erməni məsələsi”ni meydana atdılar. Katolikos Gevork Qafqaz canişini Voronsov-Daşkova məktub göndərərək (5 avqust 1914) erməni məsələsini yaddan çıxarmamağı ondan xahiş etdi. İmperator II Nikolay da “erməniləri parlaq gələcək gözləyir” deməsi ilə ifrat dərəcədə fəallaşan şovinist millətçi ermənilərdə “erməni məsələsi”nin tezliklə həll ediləcəyinə inamı artırdı. Erməni məsələsinin nəzərə alınacağını, ermənilərin müstəqil dövləti olacağını imperator hələ 1914-cü il noyabrın 21-də Fransanın Rusiyadakı səfirinə də demişdi. Lakin ermənilər

yararmış şəraitdən özlərinin mənafeyinə istifadə etdikləri kimi, Rusiya diplomatiyası da “erməni məsələsi”ndən Rusiya üçün əlverişli müstəvidə bəhrələnmək niyyətindəydi. P.Milyukov bunu gizlətmədən deyirdi (4 yanvar 1915): “Mənim üçün ermənilərin istədikləri deyil, ~~isə~~ Rusiya üçün əlverişli olanlar vacibdir”. Bütün bunlarla belə, Çar Rusiyası, imperator, canişin, rus diplomatiyası “erməni məsələsi”nə diqqəti əsla azaltmır, bu silahdan yetərincə istifadə etmək siyasəti yeridirdilər. Erməni könüllülərini silahlandırır, komitələrin fəaliyyətinə rəvac verir, yaradılan drujinaları Türkiyəyə qarşı müharibəyə hazır olmağa çağırırdılar. Ermənilər isə “hər millətin öz müqəddəratını təyin etmək hüququ var” deyərək Türkiyədəki “erməni vilayətləri”ni, Şimali və Cənubi Azərbaycanın, Gürcüstanın bəzi əraziləri hesabına dənizdən-dənizə Ermənistan dövləti yaratmaq planını reallaşdırmağa çalışırdılar. Rus ordusu tərkibində türklərə qarşı qəddarlıqla vuruşan erməni əsgərlər və könüllü fədailər Türkiyə ərazisində işğal olunan torpaqlarda müstəqil erməni dövləti yaranacağına möhkəm inanır, ən gərgin, ən çətin döyüşlərə bu ümidlə atılırdılar. Erməni könüllü silahlı dəstələri, şəkildə gördüyünüz kimi, erməni katolikosunun xeyir-düası ilə Eçmiədzindən Türkiyəyə, türklərə qarşı, Qərbi və Cənubi Azərbaycanda azərbaycanlılara qarşı vuruşmağa yola salınırdı. (Bax. səhifə 315).

10. “QAN
TÖKMƏSƏK
AZADLIĞA
QOVUŞA
BİLMƏRİK”

Süarını erməni liderləri hələ XIX əs-
rın 80-cı illərindən fəaliyyət proqramı kimi qəbul etmişdilər. Qan tökmək yolu ilə erməni məsələsini həll etmək, “Böyük Ermənistan” yaratmaq üçün 250 minlik erməni silahlı zinvorları rus ordusu ilə birlikdə 1914-cü il noyabrın 4-də Türkiyə torpaqlarına soxuldular. Dörd gün sonra Ərzurum rayonunda Körpü köyü tutdular. 1915-ci il yanvarın 3-4-də Sarıqamış, 1916-cı il fevralın 16-da Ərzurumu, martın 17-də İsfahanı (İran), aprelin 18-də Trabzonu zəbt etdilər. Mayın 2-3də Xoy və Dilmanda yerli əhaliyə divan tutdular. Van və Urmiya gölləri aralığındakı əraziləri oda qaladılar, iyunun 25-də Ərzincanı, avqustun 23-də Muşu ələ keçirdilər.

Həsənqala, Sarıqamış, Ərdəhan, Qars, İzmir, İrəvan, Ərzincan, Trabzon ətrafında ermənilər müsəlman kəndlərini yerlə yeksan edir, yandırır, əhalini fərqi nə varmadan qılıncdan keçirirdilər. Dinc əhalini zorla evlərə, məscidlərə doldurur, diridiri yandırirdilər. Qocaları və uşaqları torpağa basdırır, hamilə qadınların qarnını yarıb körpə balalarını çıxarıb boğur, parçatıqə edib bişirir və anaları öz balalarının ətinə yeməyə məcbur edirdilər. General Harborda göndərdiyi məktubunda Kazım Qarabəkir yazırdı: Ordumuz fevralın 22-də

Mamaxatunu azad etdi. Burada biz sağ qalmış heç bir nəfərə rast gəlmədik. Bütün əhalini qırıblar, meyitləri iri bir quyuya doldurublar. Alacakənddə gördüklərimizi isə təsəvvürə gətirmək belə mümkün deyil. Gözlərimiz önündə dəhşətli bir mənzərə canlandı: Əcaib hala salınmış meyitlərin döşləri... Bütün uşaqların bədənləri süngülərlə dəlik-deşik edilib. Qocaları və qadınları saraya doldurub diri-diri yandırılar, gəncləri balta ilə şaqqalayıb asıblar. Həmvətənlərimizin bu faciəsi insanın qəlbinə dağ çəkir...

Törətdikləri bu vəhşiliklərə görə xəcalət çəkmək, cinayət məsuliyyətinə cəlb olunmaq **əvəzinə** dünya ictimaiyyətinə “Zavallı xalqı türk zülmündən xilas etməyə” çağıran erməni könüllüləri haqqında Amerika tarixçisi Stenford Corc Şou yazırdı ki, Rus ordusu mayın 14-də Vana çatdı. Öndə gələn erməni könüllüləri idi. İki gün ərzində onlar yerli müsəlman əhalisini qətlə yetirdilər. Vanda erməni dövləti yaratdılar. Bu dövlətin bərqərar olacağına inanırdılar. Ona görə ki, şəhərdə qırılan-qırılmış, qaçan-qaçmışdı, müsəlman qalmamışdı. Yaranmış vəziyyət o dövrün erməni mətbuatını, katolikosu, erməni siyasi partiyalarını tamamilə qane etməkdəydi. “Hayastan” qəzeti (6 iyun 1915) dünya ermənilərini əldə olunan “böyük qələbə” münasibətilə təbrik edir, “bir gecədə minə yaxın ölənlər və yaralanan gətirən savaşı bütün tariximizdə belə görünməmiş şanlı qələbə” adlandırır. Qəzet dünya ermənilərini **“qanlı əhdə” sadıq qalmağa, zəifləmək bilmədən vuruşmağa, türk analarını daha çox ağlar qoymağa, daha çox türk evlərini yıxmağa çağırırdı.**

Katolikos V Gevork qürrələmə-qürrələmə xəbər verirdi ki, 1915-ci ilin aprelində Vanda başlayan qiyamda 10000 nəfərdən artıq silahlı erməni iştirak edir. Əslində qiyamçı ermənilərin sayı katolikosun dediyindən xeyli artıq idi. Aprel-

də ətraf yaşayış məntəqələrindən 4000 nəfər könüllü silahlı qiyamçı şəhərə daxil olmuşdu. Mayın əvvəlində yeni-yeni dəstələr gələrək Van şəhərini hərtərəfdən mühasirəyə aldılar. Çox keçmədən (17 may) Van valisi Cövdət bəy geri çəkilmək barədə əmr verdi. Müsəlmanlar Vanı tərk etdilər. Aram Manukyan şəhərin valisi, general qubernatoru təyin olundu. Ermənilər axın-axın Vana toplaşmağa başladılar. Tezliklə onların sayı 250 000 nəfərə çatdı. Azgınlaşan erməni silahlı dəstələri ətraf kəndləri dağıdır, talan edir, müsəlmanları qılıncdan keçirirdilər. Ardı-arası kəsilməyən qiyamlar qaldırırdılar. Türk ordusu bir neçə cəbhədə vuruşurdu. Buna baxmayaraq imkan tapıb iyulun 22-də hücumla Vanı geri aldı. 1915-ci ilin avqustunda rus ordusu yenidən Vanı işğal etdi. 1916-cı il fevralın 16-da ruslar Ərzurumu da tutdular. Hücumlar davam edir, kəndlər qarət edilir, evlər yandırılır, dinc əhali soyqırırma məruz qoyulurdu. S.C.Şou yazırdı: **“bütün müharibə ərzində ən dəhşətli qırğın başladı. Milyondan çox müsəlman kəndli qaçmalı oldu. Ərzincana doğru geri çəkilən Osmanlı ordusu ilə birlikdə getməyə cəhd edən minlərlə qaçqın yolda parça-tikə edildi”**.

Erməni könüllü silahlı dəstələri Muş süqut edəndə qana susamış vəhşilər kimi “Qisasımızı aldıq” deyərək şəhərin dörd tərəfində bağırışır, rast gəldikləri müsəlmanları yerindəcə qətlə yetirir, qocaları diri-diri yandırır, qadınların namusuna toxunurdular. Ətrafdakı 15 kəndin sakinlərini erməni könüllüləri ağır at nalları ilə nallayaraq Hazal gölünə tökmüşlər. Anadolunun içərisinə gedən yolda xəstələri, uşaqları, qadınları Təkkə monastrına toplayaraq diri-diri yandırınışılar. Gənc qızların döşlərini kəsib olmanın əzabla öldürürmüşlər. Beşikdə yaralı körpənin ağzına anasının ermənilər tərəfindən kəsilmiş döşünü tıxamışlar. Şeyx Əbdül Qafar Əfəndinin başının dərisini soymağa başlamışlar və zavallı şeyx dözməyə-

rək keçinmişdir. Yüzə yaxın uşağın və qadının erməni quldurları Dikili-Taş deyilən yerdə başını kəsmişlər (Malevil J.). Ərzurum, Qars, Van, Bitlis, Muş, Sivas, Ankara regionlarındakı məzaristanlarda on minlərlə şəhid müsəlman uyumaqdadır. Qəddarlıqda ad çıxarmış Andranik və Zavrıyevin 1918-ci il fevralın 10-da Ərzurumda təşkil etdikləri qırğınlar bəşər tarixində silinməz qanlı ləkə kimi qalacaqdır. Şəhərin hər tərəfinə səpələnmiş quldur dəstələri qoca və cavana, qadına və uşağa fərq qoymadan rast gəldikləri müsəlmanları yol çəkmək bəhanəsi ilə Qars qapısının önünə gətirmiş, orada hamısını soyub-talamış və əvvəlcədən qazıb hazırladıqları xəndəklərə doldurmuşlar. Qarnizondakı erməni əsgərlərinin hamısı evləri qarət etməyə, adamları öldürməyə, qadınlar və qızların ləyaqətinə toxunmağa başlamışlar. Bu vəhşiliklər 14 gün davam etmişdir. Türk ordusu şəhəri işgalçı quldur dəstələrindən azad edəndə küçələrdə 2127 kişi cəsədini dəfn etməli olmuşdur. Təkcə Qars qapısı qarşısında 250 cəsəd tapılmışdı. Cəsədlər üzərindəki balta, süngü, mərmı yaraları, oyulmuş gözlər, kəsilmiş əzalar şəhidlərin işgəncələrlə öldürüldüklərindən xəbər verirdi. Ərzurumda 8000-dən çox günahsız insan - qoca, qadın, uşaq, kişi qanına qəltan edilmişdi.

General Odişelidzenin dediyinə görə Ərzincanda “Tamamilə müdafiəsiz olan səkkiz yüzdən artıq türk qətlə yetirilmişdir. Böyük çuxurlar qazılmış və biçərə türkləri bu çuxurların yanına qovaraq heyvan kimi boğazlamış və çuxurlara doldurmuşlar. Hər qrupu bir erməni sayırmış: “Yetmiş oldu? On nəfər də kəs” deyincə daha on nəfər kəsilərək çuxurlara atıb üstlərinə torpaq doldurmuşlar. Ermənilər əylənmək üçün səksən nəfər biçərəni bir evə doldurub qapıdan çıxararkən bir-bir başlarını parçalayırlarmış.

Ermənilər “erməni məsələsi”ni bu yolla həll etməyə başlamışdılar. Bir tərəfdə haray-həşir qoparır “muxtariyyət, azadlıq” deyər dünya ictimaiyyətinin fikrini tamamilə bambaşqa məcraya yönəltmək istəyir, digər tərəfdən də etnik təmizləmə, soyqırımı siyasətini qəddarlıqla yeridirdilər. 1918-ci il sentyabrın 25-də “Azərbaycan” qəzeti bu məkrli siyasət barəsində öz oxucularına deyirdi: “Türkiyənin Avropa müharibəsində iştirakı ilə daşnaksakanlar öz arzularının həyata keçirilməsi imkanını görürdülər. Ancaq Böyük Ermənistanın yaradılması etnik təmiz ərazi yaradılmasını tələb edirdi. Və budur, əvvəlcə Qars və Qars vilayətlərində, sonra isə rus qoşunlarının Kiçik Asiya ərazilərinin içərisinə yeriməsi ilə Türkiyə ərazisində müsəlman əhalisinin ardıcıl qırğını başlayır. Ruslar getdilər, ancaq ingilislər yaxındadırlar. Erməni hərbi hissələri cəbhəyə getmək əvəzinə İrəvan quberniyasının tərkibində qalırlar və top atəşi ilə yüzlərlə müsəlman kəndlərini dağıdırlar, həm də zorla təmizlənmiş əraziyə erməni qaçqınlar yerləşdirilir. Böyük Sürməli qəzası müsəlman əhalisindən təmizlənilir. Naxçıvan şəhəri dağıdılır. Bakı şəhərində müsəlman əhalisinin öz dəhşətləri... 600-dən çox müsəlman uşaq və qadın öldürülür, bütöv məhəllələr atəşlə məhv edilir. Şamaxı qəzasına cəza ekspedisiyası göndərilir: Şamaxı və onlarla kənd atəşə və qılınca verilir, əhali isə qətl edilir. Və bununla eyni vaxtda daşnaksakanlar dünyanın hər tərəfinə ermənilərin müsəlmanlar tərəfindən qırılması barədə teleqramlar göndərirlər”.

1917-ci ildə baş verən fevral və oktyabr çevrilişləri cəbhədə vəziyyətin dəyişməsinə səbəb oldu. Dekabrın 5-də Ədirnə müqaviləsi imzalandı. Rus qoşunları işğal etdikləri

Osmanlı torpaqlarından geri çəkilməyə başladılar. Qafqaz cəbhəsinin rus qoşunları ilə birlikdə erməni silahlı drujinaları da Türkiyə torpaqlarından uzaqlaşmağa məhkum idi. Hətta bu drujinaların tərxis olunması haqqında sərəncam da verilmişdi. Belə bir şəraitdə tükənmək bilməyən iştahla zəbt etdikləri torpaqlardan çıxmağa məcbur olan könüllü silahlı ermənilər yolboyu müsəlman əhalisini qətl-qarətə məruz qoymağa başladılar. Qars vilayətində 82, İrəvan quberniyasında 211 müsəlman kəndini dağıdıb yandırdılar. Əhalinin bir xeyli qismi qətlə yetirildi. Sağ qalanlar ölüm-işgəncə təhlükəsindən xilas olmaq üçün doğma ata-baba ocağını tərk etməli oldu. Qarsı tərk etməkdə olan yunanlar bu müsibəti müstəsna dəqiqliklə qələmə almışlar: “Türk ordusu qarşısında geri çəkilən silahlı erməni qaçqınları ətrafdakı müsəlman kəndlərini yer üzündən silərək hər şeyi atəş və qılıncdan keçirir, təsəvvürə gəlməz bir dəhşət və fəlakət törədirdilər. “Qalib” erməni ordusu hərbi qənimətləri, yeni süngü ucuna taxılmış südəmər uşaqlarla keçdikləri yolların ətrafına çılpaq soyundurulmuş müsəlman qadınlarını düzdürdülər. Bu cəhənnəm əzabından aqlını itirmiş qadın və uşaqların ürək parçalayan iniltilərini, qocaların ümitsiz nalələrini dinləmək üçün adamın qəlbi daş olmalıdır”.

Qırğınlara o zaman son qoyulacaq ki, qırmağa adam qalmasın”. Erməni liderlərinin bel bağladığıları Fransa və İngiltərə liderləri “erməni məsələsi”nin həllinə bu müstəvidən baxırdılar. 1913-cü ildə Jorj Klemanson yazırdı: “Erməni islahatları. Bu qədim bayatıdır. İngiltərədə çoxlu komitələr təşkil etdilər. Oradan Ermənistanı nitqlər sel kimi axırdı. Fransada biz bununla bağlı saysız-hesabsız məqalələr

dərc etdik. Hər kəs belə düşünməkdə sərbəst idi ki, qırğınlara o zaman son qoyulacaq ki, qırmağa adam qalmasın”²³.

Məsələyə erməni alimlərinin münasibətində də təzadlar az deyil. Akademik Aşot Hovhannisyan yazırdı: “Erməni məsələsi” Avropa siyasəti üçün məhz və xüsusilə irimiqyaslı müharibələr zamanı aktuallaşdı²⁴ Çoxcildli “Erməni tarixi”nin müəllifi Leo deyirdi ki, “erməni məsələsi”ni San-Stefano sazişinin ilk günündəcə Türkiyənin təhkimçi kəndlilərinin naləsi, qanı və gözyaşı kimi Avropanın xarici işlər nazirliklərinin bərli-bəzəkli otaqlarında tacır laqeydliyi ilə satırdılar (səh. 29.). Con Girakosyan da duyğularını gizlətmədən yazırdı: Qısacası, “erməni məsələsi” Avropa imperialistləri üçün elə bir qapı idi ki, Osmanlı imperiyasının daxili işlərinə qarışmaqdan ötrü istədikləri vaxt onu açırdılar²⁵.

Şovinst millətçi erməni liderləri “erməni məsələsi”nin həllini ləngitməmək məqsədilə Avropanın “ətəyindən” bərk-bərk yapışır, Rusiyanın Türkiyəyə qarşı yeritdiyi siyasətdən bol-bol bəhrələnmək üçün canfəşanlıq edirdilər. 1900-cü ildə Parisdə “Pro Armenia” qəzetinin fransız dilində nəşrini təşkil etdilər (3 yanvar). Elə həmin il Tiflisdə başqa bir milli nəşriyyat yaratdılar. 1901-ci ilin noyabrında 27 gün Andranikin silahlı quldur dəstəsi Arakel kilsəsində nizami türk ordusuna qarşı azgınlıqla vuruşdu. Bern şəhərində (İsveçrə) Beynəlxalq Sülh Bürosunun “erməni məsələsi” ilə bağlı ictimaiyyətə və siyasət dairələrinə müraciət etməsinə nail oldular. “Erməni məsələsi”ni ədalətlə həll etmək təklifi 1902-ci il iyulun 7-də Brüsseldə beynəlxalq konfransın müzakirəsinə qoyuldu. 1903-cü il oktyabrın 14-də “Hnçak” partiyasının terrorçu dəstəsi Qalitsinə qarşı sui-qəsd təşkil etdi. Bostonda hnçakçılar “Gənc Ermənistan” adlı qəzet buraxma-

ğa başlayaraq “erməni məsələsi”nin bugünə-sabaha həll ediləcəyinə, gənc Ermənistan dövlətinin tezliklə peyda olacağına inam yaratmaq istədilər. Eyni vaxtda Cenevrədə də erməni “Spesifiklər” təşkilatını yaratdılar. Təşkilatlanma, ıdeya-təbliğat-təşviqat-terror vasitələri ilə kifayətlənmək bilməyən davakar erməni liderləri 1904-cü ilin fevral-may aylarında Sasunda silahlı üsyan vasitəsi ilə hakimiyyətə sahib olmaq tədbirlərinə də əl atdılar. 1905-ci ilin fevralında başlayan erməni-müsəlman qırğınlarının əsas məqsədlərindən biri də azərbaycanlılar yaşayan kəndlərə sahib olmaq, “Böyük Ermənistan” dövlətinə ərazi hazırlamaq idi.

Avropada, Anadoluda, Cənubi Qafqazda “erməni məsələsi”nin həlli naminə aparılan işlərin, görülən tədbirlərin coğrafiyası durmadan genişləniirdi. 1905-ci ildə Tiflisdə 24 mərkəzin nümayəndələri yığıncığa topladı. Müzakirə qoyulan məsələ əvvəlcədən bəlli idi. Nümayəndələr bildirdilər ki, məqsəd erməni liderlərinin, erməni burjuaziyasının tələb və təkliflərini müəyyənləşdirib dünya ictimaiyyətinə təqdim etməkdən ibarətdir. Apreldə Tiflis toplantısı qarşıda duran vəzifələri müəyyən etdi. İyulun 21-də Əbdül Həmidə qarşı sui-qəsd təşkil olundu. 1906-cı ilin başlangıcında (3 yanvar) “erməni məsələsi”ni həll etməyə qoşulan daha bir təşkilat - Erməni Kadetlər Fraksiyası fəaliyyətə başladı. Aprel-avqust aylarında S.Şaumyanla, S.Spandaryan öz təklifləri və tələblərini erməni oxucularına, “Kaydz” (“Şimşək”) qəzeti vasitəsi ilə çatdırırdılar. Geniş iş aparmaq üçün bunlar bəs etmirdi. İyun ayında Tiflisdə “Qafqaz erməni müəllimləri ittifaqı”, dekabrın 3-də “Bakıda erməni mədəniyyət ittifaqı” yaradıldı. Uzaq Amerika qitəsində də iş aparılmaqdaydı. İlin axırında orada “ABŞ erməni sosialist təşkilatını yaradaraq bu təşkilat vasitəsilə fəhlələri “erməni məsələsi” yolunda mü-

barizəyə səsləməyə başladılar.

“Armeniya”, “Razmik” və “Hayrenik” qəzetlərinin erməni nümayəndələri hətta müxalif türk partiyalarının Parisdə çağırılmış konqresində iştirak edir və “erməni məsələsi”nin həlli yolunda bu fürsətdən də faydalanmaq istəyirdilər (27 dekabr 1907). 1908-ci il fevralın 17-də Tehrandə “Erməni milli şurası” fəaliyyətə başladı. Bolqarıstanda “Nor Hovsank” (“Yeni cərəyan”) adlı daha bir erməni təşkilatı 1909-cu ildə işə qoşuldu “Hnçak” partiyasının başçıları erməni gənclərinin qüvvəsini səfərbər edə bilmək üçün 1910-cu ildə Konstantinopolda “erməni tələbələrinin ittifaqını” təşkil etdilər. 1912-ci il yanvarın 17-də Peterburqda Senat məhkəməsi “Daşnaksütyununun işi” məsələsini müzakirəyə qoydu. Müzakirə martın 19-dək davam etdi. Beş ay sonra sentyabrın 19-da Tiflisdə erməni ictimaiyyətinin nümayəndələrinin yığıncığı “erməni məsələsi”ni müzakirə etdi. Yığıncıq çar Rusiyası hökumətinə erməni ictimaiyyəti adından müraciət qəbul elədi. Çar hökumətindən “erməni məsələsi”nə bir daha münasibət bildirməsi təkidlə tələb olundu.

Balkan müharibələrinin başlanması “erməni məsələsi”nin yenidən meydana atılmasında müstəsna rol oynadı. Ermənilər Türkiyənin məğlub olacağı və zəifləyəcəyi ümidi ilə fəallaşdılar. Nəhəng dövlətlər Türkiyəni parçalamaqda ən əlverişli qüvvə olan ermənilərdən yetərincə istifadə etmək qərarına gəldilər. Müharibə 1912-ci il oktyabrın 9-da başlandı. Həmin gündən 1913-cü il mayın 30-dək Andranikin başçılıq etdiyi erməni silahlı quldur dəstəsi türklərə qarşı qəddarlıqla vuruşdu. Katolikos V Gevork fürsəti qənimət bilərək 1912-ci noyabrın 10-da “erməni məsələsi”ni Rusiya və Avropa diplomatiyası qarşısında yeni tələblərlə qaldırmaq üçün milli nümayəndə heyəti yaratdı. Avropada yaxşı tanınan Po-

ğos Nübar Paşa nümayəndə heyətinin başçısı təyin edildi. Dekabrın 21-də Konstantinopolda Erməni Milli Şurasının yığıncağı “erməni məsələsi”ni müzakirə etdi. Tarixi London konfransında səfirlərin sammiti keçirilməli idi. Milli şura “erməni məsələsi”ni bu konfransın müzakirəsinə təqdim etmək haqqında ayrıca qərar verdi. 1912-ci ilin axırlarında Tiflisdə “erməni məsələsi” ilə məşğul olmaq üçün daha bir güclü qurum yaradıldı. “Erməni Milli Bürosu” adlanan bu qurum böyük dövlətlərlə diplomatik danışıqlar aparmaqda katalikosa kömək etməli idi.

1913-cü ildə rus diplomatları “erməni məsələsi”nə daha fəal, böyük canfəşanlıqla girişməyə başladılar. Aprelin lap əvvəllərində Rusiyanın səfiri Girs Konstantinopol patriarxi ilə görüşdü. Patriarx erməni islahatlarının keçirilməsinə dair əvvəlcədən hazırlanmış layihəni ona təqdim etdi. Bir ay keçməmiş Konstantinopolun erməni Milli Məclisi erməni vilayətlərində yaranmış vəziyyət haqqında türk hökumətinə memorandum təqdim etməyi özünün xüsusi komissiyasına tapşırırdı. İyulun 3-də Konstantinopolun Yeni Köy sarayında “Erməni islahatları komissiyası” işləməyə başladı. 1914-cü il yanvarın 26-da Konstantinopolda Rusiya ilə Türkiyə arasında müqavilə imzalandı. Lakin Qərbi Ermənistanda islahatların keçirilməsinə dair bu müqavilə havadan asılı qaldı. İyulun 19-da birinci dünya müharibəsi başlandı. Ermənilər könüllü silahlı dəstələr təşkil edərək Rusiya ordusunun tərkibində və Anadolunun daxilində Türkiyəyə qarşı döyüş meydanına atıldılar. Erməni liderləri və onların sehrinə uyan erməni silahlı dəstələri “erməni məsələsi”ni artıq savaşa cəbhələrində həll etmək qərarına gəlmişdilər. Oktyabrın 28-də Alaşkerd hövzəsini rus qoşunları erməni könüllü silahlı dəstələrinin köməyi ilə tutmuşdular. Noyabrın 10-da Ərzurum

ətrafında döyüşdə türk ordusunun məğlubiyyətə düçar etmişdilər. 1915-ci il aprelin 11-22-də ermənilər Türkiyənin daxilində türklərə qarşı vuruşurdular. Vanda qırğın mayın 19-dək davam etdi. 1916-cı ilin fevral-mart aylarında Muş, Bitlis rusların əlində idi. May ayında Parisdə "Fransa-Ermənistan" komitəsi yaradıldı. Noyabrın 26-da Fransa hökuməti Türkiyəyə qarşı savaşa göndərmək üçün erməni qaçqınlarından "Şərq legionu"nu təşkil etdi. Türkiyədə yaradılması nəzərdə tutulan Kilikiya erməni dövləti ordusunun əsas özülü olmalı idi bu legion.

Erməni könüllü silahlı dəstələrinin tərxis edilməsinə dair baş komandan, Qafqaz canişini tərəfindən 1916-cı ilin mayında verilmiş əmr əsliində 1917-1920-ci illərdə Azərbaycan türklərinə qarşı soyqırımın başlanmasını e'lan etdi. Könüllü erməni silahlı dəstələrinin tərxis edilməsinin səbəbini, "erməni məsələsi" nə çar Rusiyasının münasibətini 4-cü Qafqaz korpusunun komandiri General Oqanovski çox aydın şərh etmişdir: Erməni könüllü dəstələrini dörd hissəyə bölüblər. Məqsəd onları müstəqillikdən məhrum etmək və ermənilərin silahlı qüvvələrini bitərəfləşdirməkdir. Yaxın zamanlarda, müstəqil erməni könüllü ordu hissələrinin tamamilə ləğv etmək və onları ümumrus silahlı qüvvələrinə birləşdirmək ehtimalı var. Bunun səbəbləri bəllidir. Biz elə bir məqsəd güdürük ki, müharibə qurtaran kimi bilavasitə və dərhal erməniləri tərk-i-silah etməyə imkan versin. Rus hökuməti şərqdə öz tarixi siyasətini və missiyasını unutmayıb (yə'ni erməni məsələsilə bağlı siyasəti) və o, Ermənistanın muxtariyyəti barəsində ermənilərin xülyasını deyil, Rus dövlətinin mənafeyini müdafiə edir. Rus hökuməti Türkiyə Ermənistanında ermənilərin sayının az olmasını istəyir. Ermənilər öz düşüncə tərzini və dünya baxışlarını dəyişməlidirlər.

Onlar gərək kütləvi qaydada etiraf və əməli işlə sübut etsinlər ki, **muxtar** Ermənistan naminə deyil, rus imperiyasının vətəndaşları olaraq vuruşurlar. Əks-halda ermənilərin niyyətləri özləri üçün baha başa gələr.²⁶

Çar Rusiyasının bu siyasəti könüllü erməni silahlı dəstələrinin hədsiz hiddətinə səbəb oldu. “Qərbi Ermənistan”ı “Şərqi Ermənistan”la birləşdirmək ümidi boşa çıxdı. Könüllü silahlı dəstələrin çoxu rus ordusu zabitlərinə tabe olmaqdan imtina edərək quldur dəstələri kimi müsəlman kəndlərini qarət etməyə, dinc əhaliyə divan tutmağa başladı. Beləliklə, “Erməni məsələsi” Zaqafqaziyada cəmləşdi. “Böyük Ermənistan”la bağlı bütün ümidlərinin açıq-aydın puça çıxmasına baxmayaraq, daşnaklar burada davakar millətçilik siyasəti yeritməkdə davam edirdilər”²⁷

Erməni könüllü silahlı dəstələri Türkiyə ərazisindən çıxmağa məcbur olduqdan sonra Qars-Aleksandropol yolu ilə geri qayıtdılar. Talin, Əştərək, Qurdqulu, Uluxanlı bölgələri kəndlərini qarət edib, müsəlmanları qətlə yetirə-yetirə İrəvana çatdılar. Başqa bir dəstə də İqdir, Kərimarx, Eçmiədzin, İrəvan yolu boyunca olan müsəlman kəndlərini yerlə yeksan edir, camaatı qırır, evləri yandırır sanki Türkiyədəki məğlubiyyətin intiqamını almaq istəyirdi. İrəvandan sonra erməni könüllüləri Qəmərli, Vedibasar, Sədərək yolu ilə Dərələyəzə doğru irəlilədilər. İkinci istiqamət isə İrəvandan Dərəçiçək, Nor Bayazit, Basarkeçər, Zəngəzur, Qarabağ yolu boyunca qatarlanmış kəndlərə doğru yönəlmişdi. Təkcə 1917-ci ilin dekabr ayından 1918-ci ilin mart ayına qədər erməni quldur dəstələri İrəvan qəzasında 32 kəndi, Eçmiədzin qəzasında 84 kənd, Nor Bayazit qəzasında 7 kənd, cəmi 197 kəndi qarət edib, yandırmış və dağıtmışdılar. On minlərlə əhali qılıncdan keçirilmiş və ya dogma diyarından didərgin salınmışdı.

Təkcə zaman deyil, məkan da dəyişmişdi. 1913-cü ildə ermənilərin Avropaya böyük ümidlə göndərdikləri nümayəndələr qüdrətli dövlətlərin başçılarını inandırmğa çalışırdılar ki, təcili tədbirlər görülməsə Osmanlı Türkiyəsində bütün ermənilər qıracaqlar. Jorj Klimanson da “təsəlli” verərək deyirdi ki, qırğınlara son qoyulacaq, siz narahat olmayın. Amma nə vaxt? O vaxt ki, daha qırmağa adam tapılmayacaq! Cəmi 4-5 il sonra erməni silahlı dəstələri Osmanlı Türkiyəsindən geri çəkilməli olanda “bu yerləşə” addımlayır, hər cür vəhşilik və qəddarlıqlara əl ataraq çalışırdılar ki, İrəvan quberniyası ərazisində azərbaycanlıların çox qədimdən məşkunlaşdıqları etnik torpaqlarda uşaqdan-böyükə qədər hamını qırsınlar, daha qırmağa adam qalmasın. Deetnik psixologiyanın cövlan etdiyi bu mühitdə etnik təmizləmə, mənəvi və fiziki soyqırımını belə davam etməkdəydi.

Fransa ordusunda türklərə qarşı vuruşmağa gələn erməni könüllü silahlı dəstəsi. 1915-ci il.

11. HERMAFRO- DITİZM “ERMƏNİ MƏSƏLƏSİ”NİN HƏLLİ YOLUNDA DİPLOMATLARIN SEÇDİYİ SİYASİ XƏTT İDİ

Bir daha xatırladaq ki, Hermafrodit ifadəsi yunan əfsanəsindən qaynaqlanıb, Zevsin oğlu Hermesin və gözəllik Allahı Afroditanın adlarının birləşməsidir. Hermafroditizm əslində ikicinslik deməkdir. Qadınla kişinin bir canda olması, yəni müxtəlif cinslərin bir canda birləşməsi deməkdir. Siyasət, diplomatiya aləmində, qonşu xalqlara münasibətdə hermafroditizmin oynadığı rolu daha dolğun şərh edə bilmək üçün tarixi faktlara müraciət edək.

Amerika Birləşmiş Ştatlarının İstambuldakı səfiri H.H.Morgentau Türkiyənin daxili işlər naziri Tələt Paşa və müdafiə naziri Ənvər Paşa ilə tez-tez görüşürdü. Erməni məsələsi, ermənilərə münasibət Morgentaunun əsas və başlıca mövzusu olurdu həmişə. Ənvər Paşa ilə görüş zamanı diplomat məhz ikili standartlar mövqeyindən çıxış edir və deyirdi:... Dünya sizə barbaroslar deyər... Xarici düşmənlərlə davranışınızla göstərin ki, siz barbaros deyilsiniz. Ənvər Paşa isə

səfiri gerçəkliyi idrak etməyə səsləyərək deyirdi ki, Birləşmiş Ştatlar ermənilərə ərzaq və paltar göndərməklə xaricdə onların möhkəm və etibarlı dayaqları olduğunu nümayiş etdirir. Halbuki onları, yəni erməniləri inandırmaq mümkün olsa ki, xaricdə heç bir dayaqları yoxdur, onlar sakitləşər, Türkiyəni özlərinin yeganə pənah məkanı sayar və sülhsevər vətəndaş olarlar²⁸.

Milli siyasətdə, diplomatik münasibətlərdə ikicanlılıq xalq komissarı, görkəmli diplomat Çiçerinin erməni məsələsi, erməni xalqının taleyi ilə bağlı imzaladığı iki sənəddə öz gerçək ifadəsini daha dolğun şəkildə tapmışdır. 7 iyul 1920-ci il tarixli notada Çiçerin Ermənistan respublikasının xarici işlər nazirini əmin edirdi ki, Sovet hökuməti ancaq erməni xalqının inkişaf edib düşmən müsəlman əhalisi əhatəsindən xilas olması, Kiçik Asiyada kifayət qədər ərazi ələ keçirə bilməsi naminə Kiçik Asiyanın türk millətçi hökuməti ilə dostluq münasibətləri yaratmağa can atmaqdadır.²⁹ Şərhə ehtiyac qalmır. Sovet Rusiyası Respublikası Ermənistanın daşnak respublikasını kiçik Asiyada yetərincə əraziləri ələ keçirməyə, müsəlman düşmənlərin əhatəsindən çıxaraq inkişaf yoluna qədəm qoymağa təhrik edir və açıqdan-açığa bu sahədə ona kömək etməyə hazır olduğunu bildirirdi (iyulun 7-də).

Cəmi iki ay sonra, oktyabrın 15-də imzaladığı tarixi teleqramda isə tanınmış xalq komissarı Sovet Rusiyasının bu bölgədəki səlahiyyətli nümayəndəsi Leqrani ehtiyatlandırır, diplomatlara xas olan bir əda ilə deyirdi ki, həll edilməsi mümkün olmayan vədlər vermə ermənilərə. Ancaq dostluğumuza, məhəbbətimizə, kömək etmək arzusunda olduğumuza onlarda inam yaratmağa çalış³⁰.

Erməni məsələsinə diplomatların, xarici dövlətlərin

münasibətindəki “ikicanlılıq” siyasətinə dair belə faktlar yetərincədir. Davakar erməni dairələrinin, daşnak liderlərinin erməni məsələsinə hermafroditizm mövqeyindən yanaşmaları faktı da burada istisna ola bilməz. Bu baxımdan iki məqamı nəzərdən keçirmək yerinə düşərdi:

I məqam

1919-cu ilin yazında Paris sülh konfransına ermənilərin iki nümayəndə hey'əti adından təqdim olunan memorandumda erməni dövlətinin tərkibinə aşağıdakı ərazilərin daxil olunması təklif edilirdi:

a) Cənubi Qafqazın geniş əraziləri, bütövlükdə İrəvan quberniyası, Qars vilayəti (Ərdəhanın şimal hissəsindən başqa), Tiflis quberniyasının cənub hissəsi, Yelizavetpol (Gəncə) quberniyasının cənub hissəsi,

b) Türkiyənin yeddi şərq vilayəti - Van, Bitlis, Diyarbəkir, Xarpuş, Sivas, Ərzurum və Trabzon.

v) Kilikiyanın dörd sancığı - Maraş, Xozan, Cebel-Berket, Adana.

(Aleksandretto ilə birlikdə)

Ermənilərin Paris sülh konfransına təqdim etdikləri bu memorandum əslində

“Böyük Ermənistan” yaratmaq, daha doğrusu “Erməni məsələsi”ni qonşuların ərazisi hesabına həll etməyə açıq çağırış idi.

Qəribədir ki, erməni nümayəndələrinin bu tələbi bir qədər əvvəl senator Henri Kobel Loc tərəfindən ABŞ senatına təqdim olunmuş muxtar Ermənistan qətnaməsində də öz əksini tapmışdı. Hətta, fevralın 28-də 10-lar Şurasının növbəti iclasında ermənilərin “Böyük Ermənistan” xülyası ilə çıxış etməsinə ABŞ-ın prezidenti V.Vilsonun təklifi əsasında qərar verilmişdir. Ermənilər öz ərazilərini Azərbaycan və Gür-

cüstan hesabına genişləndirmək təklifi ilə kifayətlənmir, həm də Azərbaycan və Gürcüstana qarşı Avropada mənfə rəy yaratmağa başlamışdılar. Bu baxımdan “Daşnaksütyun” partiyasının ideoloqlarından sayılan M.Varandyanın II İnternasionala şikayət ərizəsi verməsi təsadüfi deyildi. Şikayət ərizəsində göstərilirdi ki, guya Cənubi Qafqazda azərbaycanlılarla gürcülər vahid cəbhədən çıxış edərək zavallı erməni əhalisinə divan tutur, onları qırır və soyqırırma məruz qoyurlar.

Paris sülh konfransında erməni nümayəndə hey'ətlərindən birinə başçılıq edən A.Aharonyan Gürcüstan və Azərbaycandan olan nümayəndələr Çxeidze və Topçubaşova deyirdi: “Sizin ancaq məhdud Qafqaz mənafeyiniz var, bizim qaygılarımız isə bütün erməni xalqının, Birləşmiş Ermənistanın marağını müdafiə etməkdən ibarətdir”³¹.

“Ermənistanın marağı bütün Erməni xalqının marağı” dedikdə Aharonyan “Türkiyə Ermənistanı” ilə “Qafqaz Ermənistan”nın birləşdirilməsini, Cənubi Qafqazda Azərbaycan və Gürcüstan ərazisi, o biri tərəfdə də Türkiyə ərazisi hesabına yeni “dənizdən-dənizə Ermənistan dövləti” qurmaq marağını nəzərdə tuturdu. İş o yerə çatmışdı ki, Paris sülh konfransına təqdim olunan Memorandumu öz səhifələrində həvəslə dərc edən “Jurnal de Deba” dərgisi müttəfiqləri ermənilər yaşayan ərazilərdən bütün müsəlmanları, türkləri və azərbaycanlıları qovub çıxarmağa çağırırdı. Ermənistan hökuməti də Azərbaycan hökumətindən eyni qaydada Azərbaycan ordusunu Qarabağdan çıxarmağı tələb edirdi. “Erməni silahlı və quldur dəstələri şəhərlərdə, qəzalarda və kəndlərdə, hətta, Ermənistan Respublikasının paytaxtı İrəvan şəhərində ac qurdlar kimi müsəlmanlara hücum edir, hər axşam üç, dörd müsəlmanın evini dağıdır və talan edir, sakinləri öldürürlər”.³²

1919-cu ilin yayında Ermənistan respublikasında Azər-

baycanın diplomatik nümayəndəsi M. Təkinskinin və İrəvan müsəlmanları Milli Şuranın Paris sülh konfransına göndərmək üçün hazırladıqları məlumatda deyilirdi: “Əgər bu vəziyyət davam etsə, Ermənistanda yaşayan müsəlmanların məhvə məhkum olması gün kimi aydındır. Ona görə Ermənistanda yaşayan bütün müsəlmanlar həqiqət, ədalət və insaniyyət naminə Sizə, böyük dövlətlərə müraciət edib Ermənistanda yaşayan müsəlmanların vəziyyətini nəzərə almağı, onların hüquqlarının müdafiəsinə qalxmağı və onlara yardım əli uzatmağı xahiş edirlər”³³. Zəngəzurdan alınan başqa bir teleqramda (23 yanvar 1920) deyilirdi: “İkinci dəfə olaraq teleqraf edirik. Zəngəzur müsəlmanları sarıdan başımız sağ olsun! Zəngəzurlular nə qədər ağladılarsa da, nalələri Zəngəzur dağları, dərələri və obaları arasından bir tərəfə çıxmadı. Qarı arvadların döşləri kəsilmiş, mə'sum balaların başsız bədənələri qırmızı qanlarına bulaşmış çöllərdə qalıblar. Qızlar və gəlinlər ermənilərin əlinə keçmiş, onların namuslarına təcavüz edilmişdir...

On minlərlə Zəngəzur qaçqını Cəbrayıl qəzasına yayılmışdır. Üzümüzü çeviririk ümumi Azərbaycan dindarlarımıza. Onları Zəngəzurdakı qardaşlarımızın, bacılarımızın, mə'sum balalarımızın məzlumanə şəkildə şəhid olmalarına qarşı **“kömək”, “kömək” deyən yalvarışlarına cavab verməyə çağırırıq.**

Davakar erməni dairələrinin törətdikləri vəhşiliklər, yerlə yeksan etdikləri şəhər və kəndlər, ağır işgəncələrlə qətlə yetirdikləri günahsız və silahsız insanlar barəsində əldə olan faktların cüzi bir qismini belə qalın-qalın cildlərə yerləşdirmək olmaz. İngilis jurnalisti Skotlond Liddelin dediyi kimi, ermənilər əbədi olaraq toqquşma axtarmış, qarşıdurma yaratmağa nail olan kimi onu öz təbliğatlarında erməni xalqına təzyiqli, təcavüz aləti kimi işə salmışdır. Bir tərəfdən ana-

dan olan uşağın qulağına pıçıldayaraq “sənin yeganə düşmənin türkdür - azərbaycanlıdır”, - demiş, digər tərəfdən də yeri düşən kimi türkə əl açmış, hətta, “erməni məsələsini” türkün silahı ilə həll etməyə cəhd göstərmişdir.

II Məqam.

1918-ci il martın 2-də S.Zavriyev “türk qoşunlarını köməyə çağırmaq, türk süngüsü ilə müstəqilliyi qorumaq” təklifi ilə çıxış etdi. Martın 12-dən aprelin 14-dək Trabzonda, mayın 11-dən iyunun 4-dək Batumda ermənilər türklərlə dənizçilər aparırdılar. Daşnak partiyasının adından çıxış edən Al. Xatisyan deyirdi: “Bir halda ki, Qafqaz Rusiyadan ayrılıb, deməli, biz bundan sonra türk orientasiyasına üstünlük verməliyik”. Həmin ilin yayında Xəlil Paşa İrəvana təsərif gətirdi. Daşnaklar onu hədsiz mehribanlıq və gurultulu alqışlarla qarşıladılar. Hörmətli qonağın şərəfinə təm-təraqlı ziyafət verildi. Xəlil Paşa da borclu qalmadı, daşnak zabitlərin bir neçəsinə medal da təqdim etdi. Yeni hakimiyyətə gəlmiş daşnak hökuməti adından nitq söyləyənlər ona minnətdar olduqlarını uca səsle bildirir və təşəkkür edirlər.

“Sülh və dostluq” müqaviləsi 1918-ci ilin iyun ayının 4-də Batumda imzalandı. Qars, Batum, Ərdəhan, Axalsxa, Axalkələk başqa qəzalarla birlikdə Türkiyəyə qaldı. Ermənistan hökumətinin payına düşən isə 9 min kv, km ərazi, 324285 nəfər əhali, bir də uzunluğu 6 km olan dəmiryol xətti oldu. Buna baxmayaraq daşnak hökuməti müqavilə imzalandıqdan sonra Konstantinopola çox “dərin” məzmunlu teleqram göndərdi. Məzmunun dərinliyi bunda idi ki, daşnaklar teleqramda ürəkdən sevdikləri mehriban dostları **Ənvər Paşaya, Tələt Paşaya, şəxsən Sultana Ermənistan azadlıq və müstəqillik bəxş etdiklərinə görə səmimi qəlbdən təşəkkür edir və yazırdılar: Sultan olmasaydı, Azad Ermənistan da ola bilməzdi!!!**³⁴

12. ZAMAN VƏ
MƏKAN
HÖKMÜ

Batum konfransında Ermənistan daşnak hökuməti nümayəndə hey'ətinin başçısı, bütün ömrünü Türkiyəyə qarşı mübarizə və müharibələrə həsr etmiş Al. Xatisyan konfransdan sonra türk komandanına ünvanlandığı məktubda yazırdı: “Əlahəzrət, özümdə cəsarət tapıb Sizi əmin etmək istəyirəm ki, erməni milli şurası öz borcunu ödəmək üçün əlindən gələni edəcək. **Əlahəzrət, dərin ehtiramımı qəbul etməyinizi xahiş edirəm**”. **Batum müqaviləsinin 4-cü maddəsində deyilirdi: Ermənistan respublikasının hökuməti xahiş etdikdə qayda-qanun və sabitlik yaratmaqda ona silahlı qüvvələrlə kömək etməyi Osmanlı İmperiyasının hökuməti öz öhdəsinə götürür.** Bu maddə ilə Ermənistanın daşnak hökuməti, hətta, öz daxilində sabitlik yaratmaq hüququnu da özünün rəqib saydığı ölkəyə verirdi.³⁵

1920-ci il dekabrın 2-də Aleksandropolda daşnaklar Türkiyə ilə müqavilə imzaladılar. İrəvanda artıq sovet respublikası elan edilmişdi. Rusiya daşnakları əvvəllər olduğu kimi pərvazlandırmırdı. Əksinə, XI Sovet Ordusu daşnak mauzerçiləri və xmpabətlərin ölkədən sıxışdırıb çıxartmaqda idi. Ermənistan respublikası ərazisinin müəyyən hissəsi Türkiyəyə verilmişdi. Bununla belə, müqaviləyə görə Türkiyə hökumətinin nümayəndələrinə daşnak ordusuna nəzarət etmək səlahiyyəti verilirdi. Müqavilədə həmçinin göstərilirdi ki, daşnak ordusunun silahlandırılmasında da türklər iştirak edə bilər-

lər. 13-cü maddə Türkiyə hökumətinə Ermənistanda hərbi əməliyyatlar aparmaq hüququ da verirdi. İnqilabı boğmaq üçün də daşnak hökuməti Türkiyədən silahlı qüvvələr gətirilməsini xahiş edə bilərdi. Ermənistanda sovet hakimiyyəti elan edilməsindən cəmi 8 gün əvvəl daşnakların “Harac” qəzetində dərc olunmuş bir məqalədə deyilirdi: **“Erməni xalqı yaşamaq, öz dövlətini, özünün fiziki varlığını qoruyub saxlamaq istəyirsə, bundan sonra rus deyil, dönmədən türk orientasiyası yeritməlidir.”**

Türkiyənin Milli Məclisinə hökumət adından göndərilmiş teleqramı indi gərək dünya ermənilərinin hər birinin stoluna üstünə qoyub ehmalca deyəsən: **“”Oxu, oxu və o günləri unutma!”**. Uydurma “24 aprel erməni soyqırımı”ndan (1915) cəmi beş il sonra daşnaklar türklərlə dostluğa nə qədər ciddi ehtiyac duyduqlarını görün, bu teleqramda necə e'tiraf etmişdilər:

“Bolşeviklərə qarşı vuruşlarda Türkiyənin dost köməyinə son dərəcə ciddi ehtiyacımız var”*.

Erməni daşnak hökuməti öz ölkəsində baş vermiş inqilabi çıxışları dəf etmək, bu çıxışlarda iştirak edən ermənilərə qarşı işlətmək üçün türk hökumətindən silah, döyüş sursatı, hətta qoşun göndərməyi xahiş edirdi. Bu məqsədlə göndərilən teleqramda deyilirdi: **“Erməni ordusuna müvafiq şərtlərlə döyüş sursatı, daha çox “rus üçatılanı”, “İran mauzerləri” və “güllələr göndərməyinizi rica edirik”**. Daşnak dövlətinin başçıları dostluğa sadıq qalacaqlarına and içir və **“ədəb-ərkanla”** soruşurdular: **“Türkiyə hökuməti Ermənistanə kömək əli uzatmağı mümkün sayırımı? Ermənistan hökuməti Aleksandropol müqaviləsi sayəsində yaradılmış dostluq münasibətinə bel bağlayaraq Sizə müraciət edir”**. Arxiv sənədləri-

* (Teleqramın mətni Erm. Mərkəzi Dövlət Tarix Arxivində, 200 sayılı fonda saxlanılır).

nin birində deyilir ki, Bazarçay kəndini ələ keçirən daşnakla türk tüfəngləri ilə silahlanmışdı.

Hər iki məqam daşnakların “erməni məsələsi”nə münasibətdə də hermafroditizm siyasəti yeritdiyini bir daha sübut edir. Yarandığı ilk gündən (1890) bütün fəaliyyətini Türkiyə dövlətinə və türklərə qarşı mübarizəyə həsr edən “Daşnaksütyun” firsəti qənaət bilərək öz məqsədinə çatmaq üçün zaman və məkanın təkidi, yaranmış şəraitin tələbi ilə taktikasını beləcə 180 dərəcə dəyişməyə qadirdir. Bəs bu “ikicanlı”, ikiüzlü siyasət daşnakların 30 aylıq hakimiyyəti dövründə (28 may 1918 - 29 noyabr 1920) erməni xalqına nə vermişdir? 1919-cu ilin birinci yarısında ölkədə 180000 adam, 30 ayda isə 489 min adam ölmüşdü (“Pravda”, 29 noyabr 1935). 1919-cu ilin yanvar-oktyabr aylarında daşnak parlamenti divarlarının dibindən 9055 meyid yığmışlar ki, bu da İrəvan əhalisinin 30 faizini təşkil etmiş. Aleksandropolun küçələrindən gündə 300-400, Eçmiədzinin küçələrindən 1920-ci ilin yanvarında 431, fevralında 422, martında 818 meyit götürülmüşdü.

“Erməni məsələsi”ni millətin “ölüm-qalım” məsələsi e'lan etmiş “Daşnaksütyun” partiyasının 30 aylıq hökmranlığı haqqında “Xorhrdain Hayastan” qəzeti (29 noyabr 1935) yazmışdır: “Xoş o adamın halına ki, bu üzücü günlərdə qəzaya yolu düşməyib, kənddə cövlan edən dəhşətləri görməyib. Addımbaşı acliq və meyit görə bilərsən. Hansı küçədən keçsən tökülüb qalmış meyitlərə rast gələcəksən. Hansı evə girsən bir tərəfdə ölüləri, o biri tərəfdə yarımcan insanları və uşaqları görəcəksən. “Ah, bircə tikə çörək!” fəryadını eşidəcəksən. Cəmi bir neçə saatdan sonra gördüyün o adamlar da öləcəklər. Evlərdə, küçələrdə, təndirlərin başında, küçələrin qırağında tökülüb qalan meyitləri dəfn edə bilməyiblər. İtlər parçalayır, quşlar dimdikləyir”.

13. NƏ- ZƏRİ VƏ TAKTIKİ PROQ- RAM

Erməni məsələsi” adi əməliyyat planı deyil, irqçilik və sovinizm, separatizm və açıq-aşkar təcavüzkarlıq strategiyası; bir millətin digərinin bədbəxtliyi üzərində öz səadətini qurmasının nəzəri və taktiki proqramıdır. Zaman və məkan müstəvisində tez-tez kükrəyib-coşan, gah da pərdə arxası fəaliyyətlə əvəz olunan bu məkrli strategiyanın, mənfur proqramın nəzəri əsasları illərlə dəyişməz qalır, taktiki planları isə hey çağdaşlaşır, durmadan modernləşir.

Hələ 1892-ci ildə “Daşnaksütyun” partiyası özünün ilk proqramında “Erməni məsələsi”nin mahiyyətini açıq-aşkar şərh edərək siyasi və iqtisadi müstəqilliyə nail olmaq üçün erməniləri silahlı üsyana səsləyirdi. İş burasındadır ki, istiqlaliyyət, azadlıq, müstəqillik ancaq və ancaq erməni əhalisi, erməni xalqı üçün nəzərdə tutulurdu. Həm də bu istiqlaliyyətə Türkiyənin torpağında, türkləri sığışdırıb öz dogma vətənlərindən çıxarmaq, qırmaq və talamaq hesabına əldə edilməli idi. “Erməni məsələsi”nin ideoloqları o dərəcədə vəcdə gəlmişdilər ki, hətta ermənilərin qırılmasına da əhəmiyyət vermək istəmirdilər. Onlara “qanla Avropanın diqqətini cəlb etmək üçün canlı kütlə lazım idi”.³⁶

“Erməni məsələ”sinin həllinə ancaq sel kimi axıdılan qanla, dağlar kimi qalaqlanmış sümüklərlə nail olmaq mümkündür, - de-

yə daşnak partiyası banilərindən biri olan K.r.Mikaelyan təlaş, həyəcan içində yazırdı:

“Avropa yoxdur! Və qoy (oxu bizimkilər) bilsinlər ki, erməni torpağı qanla boyanmayınca heç bir şeyə nail ola bilməyəcəklər”.³⁷

Davakar erməni dairələri, şovinist ideoloqlar bir ağızdan qışqırırdılar ki, “erməni məsələsi”nin həlli üçün qan tökmək “Türkiyə Ermənistanı” torpaqlarını qan seli ilə suvarmaq gərəkdir.³⁸

İlk baxışdan millətçi erməni ideoloqları “erməni məsələsi”nin həllinin erməni xalqı üçün müstəqillik, azadlıq bəxş edəcəyinə inam yaratmağa can atırdılar. Əslində isə söhbət xalqa xidmət etməkdən getmirdi. Lap min-min erməninin qanı tökülsə də, erməni dövləti qurmaq üçün yeni-yeni ərazilərə sahib olmaq məqsədi ön planda saxlanmaqdaydı. V.Navaşaryan yazırdı: “Söhbət yaşamaq hüququndan deyil, ölüm daxilindəki azadlıqdan gedir”³⁹ Bu cənabın fikrincə “erməni məsələsi”nin həlli uğrunda mübarizənin ağırlığını zaman-zaman öz üzərinə götürən daşnak partiyası üçün hər bir daşnakın azad yaşamaq deyil, azad ölmək hüququ vardı.

“Daşnaksütyun” partiyasının liderləri öz partiyaları sıralarında olan adi daşnaklara, cərgəvi erməni vətəndaşlarına “sallaqxana malı” kimi baxır, onları yalnız “erməni məsələsi”nin həlli yolunda verilən əmrləri yerinə yetirmək üçün saxlayırdılar. Ermənilərin tanınmış dövlət xadimi A.Mravyan hiddətə gələrək bu barədə yazırdı ki, adi daşnak öz partiyasının köləsi, passiv, dilsiz-ağızsız bir insan idi. Rəhbər daşnak bu lal-kar insanı istədiyi yerə istədiyi kimi qovurdu. Onları Türkiyə Ermənistanına təhrik edirdilər. Zabit daşnaklar həmin o cərgəvi daşnaklarda türkləri qırıb talamaq refleksi oyadaraq Zaqafqazıyanın türk kəndlərinə yollayırdılar.²⁷

Başqa bir millətçi ideoloq Ruben Darbinyan da bu fikirdəydi. O, “erməni məsələsi”nin həllini təbliğ və təşkil etmək üçün Osmanlı Türkiyəsi ərazisinə göndərilən təbliğatçıların çoxunun yaxalanıb öldürülməsi xəbərindən əsla narahat olmadığını belə izah edirdi: “Ölkəyə (oxu Türkiyəyə) gedənlərin 90 faizi ölməli və 10 faizi gedib oraya çatmalı idi ki, heç olmasa, 10 nəfərdən biri gedib ölkəyə çatsın və orada ideyalarımızı yaysın”.⁴⁰

Bir başqa münasibətlə həmin müəllif seçdikləri yolun düzgün olmadığını e'tiraf edərək yazırdı: “Son iki on illik ərzində bizim bütün siyasi səhvlərimiz, büdrəmələrimiz ruspərəstliyimizdən, Rusiyaya güclü meyl göstərməyimizdən irəli gəldi.”⁴¹

Şəhsiz “erməni məsələsi”ni fürsət düşən kimi meydana atanlar sırasında Rusiyanın və onun əlaltısı “Daşnaksütyun” partiyasının müstəsna yerləri var idi. H.Azatyanyan haqlı olaraq yazırdı ki, Şərqi fəth etmək yolunu rus burjuaziyasının üzünə açan məhz “Daşnaksütyun” partiyası oldu. Bu partiya rus burjuaziyasının planlarının həyata keçirilməsinə kömək edən bir vasitəyə çevrilmişdir.⁴² Hələ XIX əsrin ikinci yarısında “erməni məsələsi”nin həllinə yol açan təşəbbüskarlardan biri olan, Rusiya mühitində ad-san çıxaran Zavriyev də imperialist dövlətlərin, o sıradan Rusiyanın vədlərinə uşaq kimi inanaraq çar hökumətinin xarici işlər nazirliyinin kabinetlərində ədəb-ərkanla əyləşərək “Dənizdən-dənizə Böyük Ermənistan” xəritəsini cızırdı. Xəritə rus imperiyasına lazım olduğu qədər, bəlkə ondan bir az da çox, erməni millətçi şovinistlərə gərək oldu.

Erməni burjuaziyasının dogma övladı olan “Daşnaksütyun” seçdiyi və keçdiyi yolun məqsədinə uyğun olaraq təkəbr rus imperiyasının deyil, beynəlxalq imperializmin agentı və-

zifəsinədək yüksəlmişdi. Ərzurumda özlərinin 8-ci qurultayında daşnaklar qərar qəbul edərək türk nümayəndələrini inandırdılar ki, Türkiyə bölgəsində olan daşnakların hamısı bir nəfər kimi dövlət qarşısında öz vətəndaşlıq borclarını sədaqətlə yerinə yetirəcəklər. Digər tərəfdən də Voronsov - Daşkovla sövdələşir, Rus ordusu ilə birlikdə türklərə qarşı vuruşmaq üçün könüllü silahlı dəstələr yaradırlar. “Erməni məsələsi”ni rus silahının qələbəsi, Avropa dövlətləri və diplomatlarının təzyiqi vasitəsilə həll etmək istəyirdilər.

“Erməni məsələsi”nin daşnaklar tərəfindən həyata keçirilməkdə olan nəzəri və taktiki proqramı əslində milli müstəsnalıq və milli təkəbbür zəhərini ara vermədən erməni xalqının damarlarına yeritmək və qonşu xalqlara qarşı qəddar düşmənçilik hissi aşılamaqdan ibarət idi. Erməni xalqının nadir, əvəzsiz, bənzərsiz olması xülyasını gerçəklik kimi təbliğ etmək “erməni məsələsi” ideologiyasının baş xəttini təşkil edirdi. Millətçi ideoloqlar iddia edirdilər ki, erməni xalqı nadirdir. Nadirdir öz istedadına görə. Nadirdir öz duyğuları və əqidələrinə görə, həm də bütün üstün cəhətlər ona verilən əzəli və əbədi üstünlüklərdir. Erməni millətini başqa heç bir millətə bənzətmək olmaz?!

“Bizim xalqımız müstəqil vahidlərin cəmidir. Digər xalqlar isə müstəqil cəmin sifirə bərabər mənasız bir zərəsidir”.⁴³

Zaman və məkan anlayışına münasibətdə də millətçi erməni ideoloqları belə bir qənaətdə olduqlarını nümayişkaranə biruzə vermək istəyirdilər ki, adətən dünyada zaman və məkan hüduhdlarından kənar da heç bir şey baş vermir, bütün xalqların tarixi də bu çərçivə daxilində cərəyan edir, ancaq erməni xalqı yeganə xalqdır ki, onun qarşısında zaman və məkan da acızdır. Ömrünün çoxunu xarici ölkələrdə keçirən,

yalvarmaq, yarınlmaq, yaltaqlanmaqla dünya “nəhəngləri”nin ətəklərini yalamaqla olan A.Aharonyan da yazırdı: “Nadir nəslin övladlarıyıq biz. Bizı fərsız millətçilərlə bir tə-rəziyə qoymaq olmaz. Erməni başqa heç bir millət qarşısın-da baş əyməz”.⁴⁴

Nəhayət, “erməni məsələsi”ni Azərbaycan əraziləri hesabına həll etmək təkliflərini də az səsləndirməyiblər qonşularımız. A.Astvasatryan lap son illərdə bəyan edirdi ki, Ermənistanın ən böyük bədbəxtliyi Azərbaycanla qonşu olmasıdır. Azərbaycan öz milli və siyasi məqsədlərinə nail olmaq üçün Ermənistan respublikasının varlığına ən ölümcül təhlükədir. Zaqafqaziyada erməni və tatar (oxu Azərbaycan) xalqının mənafeyinin üst-üstə düşməsi mümkün deyildir. Astvasatryanın qənaətinə görə bu xalqlar öz daxili və xarici siyasətləri baxımından da barışmaz düşmənlər kimi qarşı-qarşıya dayanmışdır.⁴⁵

Müəllifin istəyi bəlli deyilmi?! Onun xəyalından keçən budur ki, Cənubi Qafqazda ermənilərdən başqa heç bir xalq qalmasın, “Erməni məsələsi” asanlıqla həll edilsin, bu ərazidə “Böyük Ermənistan” dövləti qurulsun (!?)

Hələ 1918-ci il noyabrın 14-də “Şeypur” jurnalı da bu münasibətlə yazırdı: “... o gün Gəncədən iki teleqraf gəlib ki, erməni soldatları Göyçə sərhəddini keçib müsəlmanlara hücum etmişlər. 60 min müsəlmanın irzi-namusu, həyatı, malı və mülkü təhdid edilir.

İndi Tiflisdə olan Camalyana və erməni qəzetlərinə deyəsən ki, balam bu nə əhvalatdır? Özlərini eşitməzliyə vurub deyəcəklər ki, qoymayın erməni milləti qırıldı, qurtardı. Bu işlərdən belə görünür ki, ermənilər Ermənistanə qənaət etməyib, Rey havasına düşmüşlər.

Xülasə, erməni kirvələri çox ərköyün bəslənmişlər.

Onlar deyir ki, biz hər nə etsək, siz danışmayın. Ancaq siz bir balaca əl tərپətsəniz qiyamət qopararıq.

Bu axır vaxtlar heç ermənilər özləri də bilmirlər nə istəyirlər. Doğrudan da həya yaxşı bir şeydir. İnsan ki həyasız oldu, heç nə, həyasız adamdan hər nə desən baş verər.

Bu həyasızlardan biri də Ermənistan hökumətinin baş komandanı Andranik kırıvədir ki, yəni Qarabagda baş qaldırıb ki, müsəlmanları qırmağa başlamışdır. Ermənistan hökuməti də gözlərini yumub, əli ilə işarə eləyir. Ermənistan hökumətinin nə tövr siyasət yeritdiyini və nə fikirdə olduğunu təsvir etmək artıqdır.

Bu hökumət deyir ki, Qafqazda Gürcüstan və Azərbaycan ola bilməz. Burada ancaq bir Ermənistan olsun, ya da Ermənistana tabe kimi bir şey olsun.⁴⁶

“Erməni məsələsi” bu səpkidə reallaşdırılmaq məcrasına yönəldilmişdi. Vedibasarda Şidli, Xalisa, Avşar, Qaralar, Kiçik Vedi kəndlərini yer üzərindən silmişdilər. Eçmişdəzin ətrafında 60 kənd dağıdılmış, əhalisi qırılmışdı. İrəvan quberniyasının rayonlardan 100 min azərbaycanlı dogma ocaqlarından didərgin salınmışdı. 130 mindən çox azərbaycanlı qanına qəltan edilmişdi. Soyqırım davam edirdi.

14. ƏSR- LƏRDƏN- ƏSRLƏRƏ UZANAN TERROR YOLU

Erməni məsələsini hikkəli ərazi iddiasından, “Böyük Ermənistan” xülyasından, qanlı terror aksiyalarından ayrı təsəvvürə gətirmək, şəksiz, sadəlövhlük olardı. Düzdür, düşüncə fanatikliyi və intiqam duygusundan, psixoloji düzensizlik və millətçilik hissindən doğan terror aktları tarixilik baxımından bəşəriyyət üçün heç də yenilik deyil. Demokl qılıncını və Denisi, Atillanı, Yuli Sezari, Oktavianı, Valteri, Nadiri, Qacarı, Maratı, Kennedini... xatırlayın. Tarixiliyi qədim olduğu kimi, formaları və məqsədləri də müxtəlif olur siyasi, kütləvi, fərdi terrorların. Bu sırada erməni terrorçularının ayrıca, öz-lərinə xas, qəddarlıqda bənzəri olmayan yeri və tarixi var.

1861-ci ildə Qalatasaray litseyinin hüquq bölməsində oxuyan 52 gəncdən 45-nəfəri, qonşu tibb məktəbində oxuyanların isə hamısı erməni idi. Gizli fəaliyyətə və terrorçuluğa güclü meyl göstərdiyinə görə hər iki tədris müəssisəsi ermənilər üçün bağlandı. 1869-cu ildə patriarx seçilən Mkrtiç Xrimyan Konstantinopol ermənilərinin Milli Şurası adından hökumətə təqdim etdiyi şikayət ərazisində terrorla öz məqsədlərinə nail olacaqlarını bildirdi. 1872-ci ilin əvvəllərində Vanda gizli “ititfaq və nicat” cəmiyyəti yaradıldı. Martın

3-də cəmiyyət bəyanat verərək 465 nəfərin adından son damla qanlarınadək vuruşacaqlarını bildirdi.⁴⁷

1869-1870-ci illərdə Konstantinopolda erməni terrorçuları “Kilikaya” adlı başqa bir cəmiyyət təşkil etdilər. 1874-cü ildə X.Kerekçyan Qarsda “Azadlıq” adlı gizli təşkilat yaratdı. 1876-cı ilin iyun ayında Zeytunda hökumət evini və məscidi yandırdılar.⁴⁸ 1880-cı ilin yanvarında “Tərcümani Əfkar”ın redaktoru T.Civelekyanı və naşiri A.Sarqsyanı erməniləri silahlanmağa təhrik etdiklərinə və komitələr yaratdıqlarına görə həbs etdilər. Həmin il Konstantinopolda “Erməni cəmiyyəti” təşkil edildi. Gizli fəaliyyətdə olan təşkilatlar sırasında “Qara xaç”, “Vətənin müdafiəçisi” (1878-1879) Vanda və Qarsda qəddarlıqları ilə fərqlənirdilər.

Vanda “Zinagir” adlı bir dəstə yaratmışdılar. Bu dəstə terrorçuluğa qurşanmış erməni kütlələrinə silahdan istifadə etmək, döyüş qaydalarını öyrədirdi. “Siyasi klubda” və erməni təlim mərkəzində könüllülər üçün “siyasi mühazirələr” də təşkil olunurdu. Yuxarıda adı çəkilən “Qara xaç” təşkilatının bir qolu da “Vətənevərlər ittifaqı” idi. “Qara xaç” terrorçuları müsəlmanları deyil, eyni zamanda, türklərlə ülfət bağlayan, onlara silah satan erməniləri də qətlə yetirirdilər.³⁷ “Qara xaç” təşkilatı sonralar “Armenakan” təşkilatının əsas özəyi oldu. 1886-cı ilin yanvarında Vanda türklərə “xidmət etdiyinə” görə qisasçı terrorçular Pogos adlı ermənini qətlə yetirdilər. “Siyasi klub” Vanda “Ermənilər, gözlədiyimiz vaxt gəlib çatıb, nə fikirdəsiniz?” yazılı vərəqləri divarlara yapışdırır, silaha sarınıb hökumətə qarşı döyüşə-terrora səsləyirdi. Buna görə Portakalyanı həbs etdilər. Rus səfirliyində xidmətdə olan K.Kamsarakan yazırdı: “Erməni məsələsi müsbət həll olunmasa, ermənilərin silaha əl atması labud olacaqdır”.

Osmanlı Türkiyəsi ərazisində erməni komitələri, gizli fəaliyyət göstərən terrorçu təşkilatlar hələ 1860-cı illərdən yaradılmaqda idi. Konstantinopolda 1860-cı ildə yaradılan ilk erməni cəmiyyəti “Xeyriyyə cəmiyyəti” adlandırdı. Lakin onun təşkilatçıları X.Şişməkyan və M.Beşikdaşyan Zeytun qırğınlarının fəal iştirakçıları olmuşdular. 1885-ci ildə M.Portakalyan Fransada nəşrinə başladığı “Armeniya” qəzetində yazırdı: “Qan tökmədən azadlığa nail olmaq mümkün deyil”. Həmin ilin yayından, o doqquz şagirdi ilə birlikdə Türkiyəyə qayıtdı və “Armenakan” partiyasını yaratdı. Partiyanın proqramında terrora ayrıca yer verildi. Proqramda deyilirdi: “Yalnız ermənilər bu partiyanın üzvü ola bilərlər. Ali məqsədə nail olmaq üçün erməni millətçiləri birləşməli, partiya üzvləri silahdan istifadə etməyi öyrənməli, partizan dəstələri düzəltməlidirlər”... Sonra “Ramkavar” partiyası yarandı. “Hnçak” və “Daşnaksütyun” partiyalarının proqram sənədlərində terrora və silahlı dəstələrin fəaliyyətinə müstəsna əhəmiyyət verilirdi.

Nazarbekyan, Vardanyan və başqaları tərəfindən hazırlanan proqram layihəsində “Hnçak” partiyasının terrora münasibəti belə şərh olunurdu: 4. Türkiyədə inqilab terror vasitəsilə baş verməlidir. Terror xalqda ruh yüksəkliyi yaratmaq üçün gərəklidir. Terror xalqı müdafiə etmək metodudur, xalqın etimadını qazanmaq vasitəsidir. Partiya Osmanlı dövlətinə qarşı terroru dəstəkləyir. Terror obyektləri sırasına türk hökuməti məmurlarını və erməni mənşəli məmurları, cəsusları da daxil etmək gərəkdir. 5. Terroru təşkil etmək üçün xüsusi təşkilat yaradılmalıdır. Proqram layihəsindəki bu tələbə diqqət yetirin: 9. Türkiyə Ermənistanında müstəqillik əldə ediləndən sonra Rusiya və İran Ermənistanında da inqilab davam edəcək, **Federativ Ermənistan yaradılacaqdır.** “Fe-

derativ Ermənistan?”. Bu, dənizdən-dənizə böyük Ermənistan dövləti yaratmağa çağırış deyilmi?! 1887-ci ilin avqustunda bu proqram qəbul olundu və Cenevrədə “Hinçak” partiyası təsis olundu.

1890-cı ildə yaradılan “Daşnaksütyun” partiyası da məqsədə nail olmaq - “Böyük Ermənistan xülyasını gerçəklilyə çevirmək yolunu qanlı terrorla görürdü. Partiyanın 1907-ci ildə qəbul olunmuş nizamnaməsində deyilirdi: Hər il ən azı 50 silahlı yoldaş hazırlamalı (maddə 122). Nizamnamənin 147-151-ci maddələri terrorçu döyüş dəstələri hazırlanmasını nəzərdə tutur. Hər dəstə on nəfərdən ibarət olmalıdır. Qrupa daxil olan daşnak döyüşçü (oxu terrorçu) silahını hazır saxlamalı və təcili verilən tapşırığı yerinə yetirməkdə vaxt itirməməlidir. “Terror” başlığı altında verilmiş 155-157-ci maddələrdə siyasi və təşkilati terrordan bəhs olunur.

Təşkilatlanmış siyasi qüvvələr erməni məsələsini qanlı terror vasitəsi ilə həll etmək yolunda canfəşanlıq göstərirdilər. XIX əsr başa çatmaqda idi. Erməni komitələrinin sayı artdıqca terror aktları da çoxalırdı. 1890-cı il iyulun 15-də “Hinçak” partiyasının tapşırığı ilə Konstantinopolda baş verən terror aksiyasında 16-17 nəfər ölənlər və yaralanan oldu. Sentyabrın 7-də “Hinçak” qəzeti terrorçuların fəallığını qəhrəmanlıq nümunəsi kimi qələmə verir və yazırdı: “Son damla qanımızadək vuruşacağıq”. Hinçak partiyası ilə əməkdaşlıqdan imtina etdiyinə görə 1895-ci il iyulun 1-də Karapet Güyumçyanı terrorçu ermənilər öldürdülər. İyulun 12-də hinçakçılar türk uşaqları oxuyan məktəbi, 30 evi, 20 dükkanı, avqust ayında Amasiyada 58 evi, 165 dükkanı yandırdılar. Oktyabrın 2-də Trabzonda komendant Həmid paşaya, sabiq qubernator Bəhri paşaya qarşı sui-qəsd təşkil etdilər. Oktyabrın 21-də Ərzurumun bazarında onlarla müsəlmanı qətlə ye-

tirdilər. 1905-cı il iyulun 21-də daşnak terrorçuları Sultan Əbdülhəmidə qarşı sui-qəsd təşkil etdilər. Xoş bir təsadüf nəticəsində Sultan avtomobildə qoyulmuş bomba partlayandan sonra Şeyxislamdan ayrılaraq hadisə baş verən yerə gəlmişdi.

Terror aksiyalarını təşkil edən erməni təşkilatları Cənubi Qafqazda, Rusiya ərazisində də fəaliyyətdə idilər. Gizli erməni təşkilatları Tiflisdə, Bakıda, İrəvanda, Aleksandropolda, Şuşada, Peterburqda, Moskvada, habelə Avropanın bir sıra şəhərlərində də fəaliyyət göstərirdilər. Peterburqda təhsil alan tələbələrin bir çoxu silah əldə etmək, silahla davranmaq qaydalarını öyrənmək üçün Tulaya getdilər. Sonra onlar Tiflisə gələrək buradan İrana keçib Makuda məskunlaşdılar. Məqsədləri orada silah alveri ilə məşğul olmaq və yenicə yaradılmış terrorçular dəstələrini silahla təmin etmək idi.

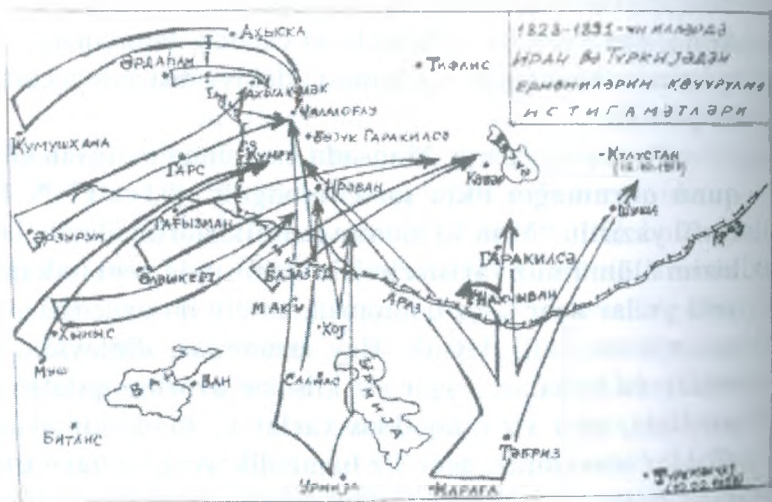
1881-1882-ci illərdə Moskvada erməni tələbələr gizli təşkilat yaratdılar. “Vətənsəvərlər ittifaqı” adı ilə tanınan bu təşkilat rus xalqları hərəkatının təcrübəsi əsasında fəaliyyətə başlamışdılar. Həmin illərdə İrəvanda yaradılmış gizli “Ermənisevər-millətsevər” təşkilatı da Moskvadakı “Vətənsəvərlər” ittifaqı ilə sıx əlaqə saxlayırdı. İrəvanda təşkil olunmuş “Nəşriyyat cəmiyyəti” Konstantinopoldakı “Ararat” cəmiyyətinin tapşırığı ilə yeni silah əldə edir və Türkiyəyə göndərirdi. Tiflisdə Qr. Ardzruni və Raffinin təşkil etdikləri təşkilat Türkiyə, İrəvan və Moskvada gizli fəaliyyət göstərən təşkilatlarla əlbir işləyirdi. Erməni “vətənpərvərlərinin” gizli və ya aşkar fəaliyyətdə olan təşkilatları Bolqarıstanda, Rumıniyada, Fransada, İngiltərədə, bir sıra başqa ölkələrdə erməni məsələsinin həlli ilə ciddi məşğul olurdular. Bu məsələnin həllinə nail olmaq üçün təşkilat, cəmiyyətlər iki yol: təbliğat və terror yolunu seçmişdilər.

Zaman dəyişdikcə erməni terrorunun, erməni terrorçusunun fəaliyyət dairəsi də dəyişir, istifadə etdikləri metod və vasitələr də təkmilləşirdi. XVIII əsrin sonlarına yaxın terror ayrı-ayrı şəxslərə qarşı şəxsi münasibətlər, qisas və intiqam, psixi düzənsizlik üzündən baş verirdisə XIX əsrin sonunda “Milli azadlıq hərəkatı”, “Müstəqillik” şüarları altında, “İrqi” ayrı-seçkilik zəminində, həm də partiyalar, təşkilatlar, əvvəlcədən hazırlanmış ayrıca **dəstələr** tərəfindən törədilirdi. 1860-1899-cu illərdə erməni terrorunun təşkilinə milli mətbuat, bədii ədəbiyyat da rəvac verməyə başlamışdı. Qəddarlıq, qan tökmək, cəlladlıqla ad çıxaran terrorçuların milli qəhrəman kimi təqdim olunması ədəbiyyatda ayrıca cərəyana çevrildi.

Paronyan yazırdı: **Məqsədə nail olmağın, insan hüququnu qorumağın ilkin şərti tufəngdir.** (“Teatr” N 193) Raffi yazırdı: **“Mən və mənim həmfikirlərim ölərik, lakin bizim ölümümüz varislərimizin qarşısında yeni imkanlar, yeni yollar açar”.** Öz qəhrəmanının dili ilə oxucusuna müraciət edən Raffi deyirdi: **Hey ermənilər, dinləyin... hey atalar və babalar... əgər siz kilsələr əvəzinə qalalar tiksəydiniz, əgər siz müqəddəs xaçlar və ibadətlər əvəzinə silahlar alsaydınız, əgər siz biganəlik əvəzinə barıt qoxusuna bələd olsaydınız ölkəmiz bəxtəvər olardı** (*əsərləri, 3-cü cild, səh. 192*). Hətta aşiq Civan da silahı, silahlı mübarizəni yeganə yol hesab edir və deyirdi: **Başqaları kimi sən silah almadın, buna görə də hüquqsuz, imkansız qaldın...**

XIX əsrin son 20 ilində meydana gəlmiş erməni siyasi partiyaları, təşkilatları və komitələri erməni məsələsini həll etməyin yeganə yolunu siyasi terrora görürdülər. Siyasi terror Türkiyə ərazisində kütləvi xarakter almışdı. Rusiya imperiyasında fəaliyyət göstərən təşkilatlar, terrorçu qruplar an-

caq Türkiyə ərazisində fəaliyyət göstərən həmkarlarına yardım edirdilər. Məqsəd aydın idi: əvvəlcə Türkiyə ərazisində ayrıca erməni dövləti yaratmaq xülyasını gerçəkləşdirmək! Sonra isə dənizdən-dənizə Böyük Ermənistan yaratmaq proqramını həyata keçirmək! Həm də bu məqsədə davakar dairələr terror, silah gücünə nail olmaq istəyirdilər.

15. AZƏRBAYCAN
HƏQIQƏTLƏRİ
ERMƏNİ
MƏTBUATININ
OBYEKTIV
VƏ SUBYEKTIV
MÜNƏSİBƏTLƏRİ
MÜSTƏVİSİNDƏ

Əlbəttə, Azərbaycan həqiqətlərinə erməni mətbuatının münasibəti ayrılıqda çox geniş, eyni zamanda çox da vacib tədqiqat mövzudur. Bu yazıda isə məqsəd məsələ haqqında müəyyən təsəvvür yaratmaq, bəzi səciyyəvi məqamlara aşkarlıq gətirməkdir. XIX əsrin ikinci yarısından çağdaş günlərimizədək “erməni məsələsi” bu və ya digər tərzdə erməni mətbuatının aparıcı xətti olub. Azərbaycan həqiqətləri də məhz bu məsələ ilə bağlı erməni mətbuatında yeri gəldikdə, “xeyir verə bildikdə” obyektiv, əksər hallarda isə qərəzli və subyektiv yanaşma metodu ilə təqdim olunmuşdur. Bir məcmuənin təmsalında həmin məqamları nəzərdən keçirək.

“Xatabala” 1906-1916-cı illərdə Tiflisdə çıxıb. “Molla Nəsrəddin”lə yanaşı addımlayıb. On il ərzində Azərbaycanın, o cümlədən İrəvan quberniyası azərbaycanlılarının iqtisadi-siyasi, mənəvi-mədəni həyatına dair ən çox materiallar, məqalə, felyeton, karikatura dərc edən erməni məcmu-

əsi olub. Azərbaycan xalqının tarixi və taleyinə, yaşam fəlsəfəsi və milli mədəniyyətinə, bəzən çox səmimi, bir çox hallarda isə həddən ziyadə qərəzli, hətta kinli və nifrətli münasibəti ilə fərqlənib.

Zəngəzur, Sisyan, Qafan, Dərələyəz mahallarından, İrəvan quberniyasının digər bölgələrindən bir qarın çörək üçün Bakıya gəlmiş biçarələrin taleyinə ürəkdən yanıb (N:7 (35) 1907). Səttar xanı İranın Qaribaldısı, umidi və pənahı, xilaskarı və nadir istedadla malik xalq qəhrəmanı, Bağır xanı vətən fədaisi kimi oxuculara fərəhlə, sevə-sevə təqdim eləyib (N:N:10, 21, 50, 1909, 15.1911). “Tehran, Məmmədəli şaha” teleqramında İranda “Molla Nəsrəddin”ə azadlıq və 5000 abunəçi verilməsini təkidlə, boykot hədəsilə tələb edib (N:3 (37) 1907), Azərbaycan atalar sözlərini (“Nə əkərsən, onu da biçərsən”, “Axsaq qatırın kor da nalbəndi olar”, “Meşə çaqqalsız olmaz”) olduğu kimi səhifələrində dönə-dönə təkrarlayıb (N:11-1908-ci il, N:16 - 1912-ci il). Erməni oxucusuna Azərbaycan dili, ədəbiyyatı, hətta mahnı və nəğmələrinin şirinliyini konkret misallarla belə çatdırıb:

Muradın qız xatunu,

Boynunda yüz altunu.

Yüz altı bir quş idi,

Baxçada qonmuş idi.

Oxnan vurmuş idi.

Mən oxunnan bezərəm,

Kətan köynək gəzərəm,

Kətan köynək mil-mili

Gəl oxu bizim dili... (N: 41, 1911-ci il)

Bu münasibət, bu “vurgunluq”dan sonra “Dumada türk deputatlarının nitqi” başlığı altında dərc etdiyi yazını oxuyan hər kəs tamamilə bambaşqa bir məcmuə, özgə bir aləm, əsl

“xatabala” aləmi ilə üz-üzə gəlir. Qatı boyalar, millətçilik hikkəsi, diplomatik fəndgirliklə erməni oxucusuna təqdim olunan yazıda türk deputatı adından deyilir:

- Cənubi Qafqazdakı dörd quberniyanın dördü də səs-siz-səmirsiz bizə qaytarılsın,

- Həmin quberniyalardan malı-mülkü olan bütün ermənilər sürgün edilsin.

- Erməni inqilabçılarına, canfidalalarına, onların ailə üzvləri və bütün qohumlarına ölüm!

- Erməni mətbuatına ancaq Sibiriyada və ya Uzaq Şimalın hər hansı bir quberniyasında azadlıq verilsin.

- Bizim bugünkü, sabahkı, əzəli və əbədi proqramımız budur!.. (N:1. 1906-cı il).

CƏNUBİ QAFQAZIN ŞƏHƏR VƏ KƏNDLƏRİ milli ədavətin qızmar atəşində yanıb külə döndüyü dəhşətli bir zamanda alovlanmaqda olan fəlakət tonqalını daha gur körükləməyə səsləyən bundan da açıq-saçıq çağırış ola bilməz!!! Məcmuə qismətinə çıxmış ovu əldən buraxmayan canavar kimi məkrli, millətçi panermənizm siyasətini əndazədən çıxmış satira qəlibinə salmaqda “Birləşmiş azad Ermənistan” proqramını “türk deputatlarının proqramı” pərdəsi altında erməni oxucusuna təqdim etmişdir. Əslində “Qafqazda Gürcüstan və Azərbaycan ola bilməz. Burada ancaq bir Ermənistan ola bilər. Qafqazın hamısı ya gərək Ermənistana tabe kimi bir şey olsun” proqramını həyata keçirmək üçün qaldırılmış həyəcan signalı, erməni oxucusunu əldə silah döyüş meydanına atılmağa, türkü-azərbaycanlıni qırmağa çağırış idi bu yazı!!!

Diplomatik fəndgirliklə pərdələnmiş bu yazı panermənizm-birləşmiş azad Ermənistan proqramını erməni oxucusuna bir daha xatırlatmaq cəhdindən, ustalıqla düşmən obrazı

yaratmaq və ona qarşı barışmazlıq, qəddarlıq hissləri aşılamaq səyindən başqa bir şey deyildi. "Heyrenik" qəzeti də car çəkib bildirdi ki, Qafqaz Ermənistanı öz məhdud ərazisində bütün erməni qaçqınların yerləşdirə bilməz.³⁸ Hnçakçıların "Yeridasard Hayastan" qəzeti də bu proqramı şərh edərək yazırdı: "Birləşmiş azad Ermənistan terminini 1916-cı ildən sonra işlətməyə başlasaq da çoxdan dəstəklədiyimiz tarixi tezisdən heç vaxt yan keçməmiş və həmişə Ermənistan dedikdə **təkcə onun əzəli məkanı olmuş Türkiyə Ermənistanını deyil, bütövlükdə tarixi Ermənistanı, yəni Rusiya, Türkiyə və İran Ermənistanını nəzərdə tutmuşduq**".⁴⁹

Göründüyü kimi, Cənubi Qafqazdakı dörd quberniyaya da, Rusiya-Türkiyə-İran ərazilərinin bir xeyli hissəsinə də sahib çıxmaq "Türk deputatlarının" - azərbaycanlıların deyil, məhz ermənilərin Hnçak və Daşnaksütyun partiyalarının proqramı olub. "Dənizdən-dənizə birləşmiş azad, böyük Ermənistan" uğrunda, "Erməni məsələsi"ni həll etmək üçün XIX əsrin ikinci yarısından başlayaraq apardıqları mübarizəni bu partiyalar Ermənistanda sovet respublikası yaradıldıqdan sonra da davam etdirirdilər. "Yeridasard Hayastan" qəzeti (19 mart 1924) yazırdı: "Köhnə ilə təzə baş-başa gələndə, sovetlərin qırmızı bayrağı İncikyar, Sıpan, Nebrovt, Qrkur, Seke* üzərində dalğalananda, Arasanın suları Arazın dalğalarına qovuşanda, ümumbəşər harmoniyası o taydakı Ermənistan da hakim kəsiləndə biz yenə nə etməli sualını səsləndirəcəyik".⁵⁰

Təfərrüata, şərhə ehtiyac qalırımı? Yox! Qətiyyətlə demək lazımdır ki, "Xatabala" məcmuəsində "türk deputatlarının niqti" təsadüfən deyil, düşünüb - daşındıqdan sonra, bilərəkdən, məkrli məqsədlə, millətçilik-sovinizim zəhərindən

* *Erməni silahlı, terrorçu dəstələrin Türkiyə dağlarındakı düşərgələri.*

bol-bol bəhrələnmiş etnik təfəkkürün hökmü ilə dərc edilmişdir. Məcmuənin redaktoru və əməkdaşları milləti millətə qarşı qoymaq məqsədilə dərc etdikləri bu səpkili yazılarla kifayətlənməyərək, Azərbaycan mühitinə aid faktları təhrif edib saxtalaşdırır, Azərbaycan xalqının intibahı və irəliləyişindən xoflanır, bu intibah və irəliləyiş yoluna çiraq tutan işıqlı şəxslərə qarşı həqarətlə çıxış edir, ünvanlarına böhtanlar yağdırır, pak adlarını ləkələyir, nəcib əməllərini bədaxlıqla, qapqara boyalarla məzhəkəyə qoyurdular. Bu baxımdan hədəf seçimi də təsadüfi olmayıb: Hacı Zeynalabdin Tağıyev, Əhməd bəy Ağayev, Əlimərdan bəy Topçubaşov, Mehdi bəy Hacinski, “Gəncədə böyük nüfuz sahibi Rəfibəyov” və...

Sual olunur, millət yolunda can qoyan, milli qeyrəti, vətənə məhəbbəti, insana himməti və əhəmiyyəti baxımından ruzigarın bəxş etdiyi əvəzsiz bir əsər olan Hacı Zeynalabdin Tağıyev kimi “zati-möhtərəm”ə (N.Nərimanov) məcmuənin ardı-arası kəsilmədən qara yaxması, yersiz böhtanlar yağdırması, ona qarşı qəzəbli, hətta amansız mövqe tutmasının səbəbi nə idi?! Tərəddüd etmədən deyək: səbəb o idi ki:

- Erməni-müsəlman qırğınlarının qarşısını almaq üçün Tiflis bələdiyyə idarəsinin rəisi **BAŞQA BİR KİMSƏYƏ DEYİL, MƏHZ HACI ZEYNALABDİN TAĞIYEVİN NÜFUZUNA GÜMAN GƏTİRƏRƏK** ona müraciət etmiş və yazmışdı: “Rica edirəm... elə teleqram vur ki, burada mən camaatı sakitləşdirə bilim” (*“Kaspi” qəzeti, 22 mart 1905, N:51*).

– Şollar su kəməri çəkmək üçün Rusiyadan dəvət edib gətirdiyi Rayevski yazmışdı: **“Hacı... SİZİN İSTƏYİNİZ OLMASAYDI, SİZİN ÖZÜNÜZ OLMASAYDINIZ BAKININ İNDİYƏ KİMİ DƏ SUYU OLMAYACAQDI”** (*Kaspi*) qəzeti, N42, 1917-ci il).

- M.H.Əlqədərinin “Asari Dağıstan” kitabını çap etdirib min nüsxəsini müxtəlif ünvanlara göndərmiş, min nüsxəsini də müəllifə bağışlamışdı. Bu münasibətlə müəllif yazmışdı: “çox-çox sağ ol ki, mən bədbəxti sevindirdin”

- 1906-cı il oktyabrın 1-də açılmış məktəbin şagirdləri yazmışlar: “Biz, tərbiyə və təhsil işinə, məktəb və təhsil ocaqlarının çiçəklənməsi üçün sərf etdiyiniz saysız-hesabsız ianənizə, bütün xalqımızın maddi və mənəvi ehtiyaclarını aradan qaldırmaq və onun güzəranını yaxşılaşdırmaq üçün qayğı çəkdiyinizə görə sizə təşəkkür etməyə söz tapmırıq. **SİZİ XALQIMIZIN MƏNƏVİ ATASI** hesab edəcəyik. Sizin nəcib adınız və gözəl işləriniz daim yaşayacaqdır”

Deməli, “Xatabala” məcmuəsinin redaktoru (A.Yeritsyan) və əməkdaşlarını təbdən çıxarıb cin atına mindirən də elə Hacı Zenalabdin Tağıyevin millət atası, millət yolunda canını qoyması, minlərə sevinc, elm, həyat, səadət bəxş etməsi, milli mənlüyün, etnik təfəkkürün, maarif və mədəniyyətin keşiyini çəkməsi, öz xalqını işıqlı yolla irəliləməyə çağırması imiş! Belə olmasaydı Hacınin adı məcmuədə heç bir kərə də çəkilməzdi. “İrşad” qəzetinin redaktoru Əhməd bəy Ağayev, “Kaspi” qəzetinin redaktoru Əlimərdan bəy Topçubaşov, “Təkamül” qəzetinin redaktoru Mehdi bəy Hacıniski millət, tərəqqi, maarif və mədəniyyətdən yazıb camaatı oyanısa səsləməsəydilər, heç şübhəsiz, məcmuə onların adını belə dilə gətirməzdi. Məcmuə Əhməd bəy Ağayevi “Dəvəyə minib “İrşad”ı, islamı və milləti xilas etmək üçün səfərə” çıxdığına görə; “Mərdan bəy Topçubaşovu beynəlxalq miqyaslı kadet olduğuna, dumaya deputat seçildiyinə, milli məsələ ilə bağlı Kalantarla mübahisəyə girdiyinə görə kəskin satira atəsinə məruz qoyurdu. 1906-cı il avqustun 19-da dərc etdiyi felyetonda məcmuənin “daxili aləmi” daha aydın gözə

çarpır: “Mən kosmopolitəm və söz vermişdim Topçubaşovla Ağayevi də Petrebuxa aparmalı idim. Amma xeyli fikirləşdim, gördüm ki, yox olmaz, aparsam Petrebuxda ermənilərin ağız-burnunu vurub dağıdılar...”

“Xatabala” Mehdi bəy Hacinskini adı və soy adındaki “bəy” və “hacı” anlamlarından ımtına etmədiyinə, redaktoru olduğu “Təkamul” qəzetini haradasa başqa bir mətbəədə deyil, millətçi, müsəlman “İrşad”ın mətbəəsində çap elətdirdiyinə, həmin qəzetin səhifələrində erməni dilində yazılar vermədiyinə, bir sözlə, erməni havaları altında qol götürüb oynamadığına görə ittiham və rüsvay edirdi. Rəfibəyovu isə məcmuə Gəncədə böyük nüfuzla malik olduğu üçün danlayır: “Desə ki, qatıq qaradır, hamı deyəcək qaradır, desə yox, ağdır, yenə hamı ağdır deyəcək... Bir əli ilə camaata otur, o biri əli ilə dur deyir”. Belə nüfuz sahiblərinin azərbaycanlılar arasında olması, görünür, məcmuə əməkdaşlarının ürəyincə olmayıb, çünki onlar “erməni məsələsi”nin həllinə, “Böyük Ermənistan” xülyasının gerçəkləşməsinə Azərbaycan ərazisində güclü müqavimət göstərməyə qadir qüvvədir. “Erməni məsələsi”nin yorulmaq bilməyən təbliğatçıları Qr.Ardzuru, Leo və Kalantara qarşı mətbuatda açıq çıxış etdiklərinə görə məcmuə İ.Çavçavadzeni, Ə.Ağayevi və Ə.M.Topçubaşovu da susdurmağa, hətta hədələməyə başlamışdı.

Torpağımız, tarixi abidələrimiz kimi, ədəbi-bədii dəyərlərimizə sahib çıxmaq ənənəsini də “Xatabala” məharətlə davam etdirmişdir. Cəmi iki faktla kifayətlənək:

1. Leonid adlı birisi məcmuənin 44-cü sayında (1909-cu il) Mirzə Şəfi Vazehin bu

İstədim ki, bir damət düzəldim ey
mələk sənə.

Əfsus ki, tapmadım mən nə gül.

nə bir çiçək sənə.

Dörd yanım indi gül-çiçək, dörd

yanım indi yasəmən,

Əlim ilişməz əlinə, artıq yoxsan

yanımda sən!

sətirlərini “Bodenstedən bir bənd” başlığı altında ermənicəyə tərcümə etmiş və bu mətndə təqdim eləmişdi:

İstədim alınma çələng hörüm,

Fəqət açılmamışdı çiçəklər hələ.

İndi gül-çiçəklə dolu dörd yanım,

Amma sən hardasan mələyim mənim.

2. Canik adlı başqa birisi daha cəsarətlə Nizami Mülkü - Nizami Xəzinəsinə sahib çıxaraq məcmuənin 2-ci sayında (14. VII-1907) “Şirvanşah və şikayətçi” başlığı altında bir “tarixi nəsihətnamə” dərc etdirmişdir. “Sirlər xəzinəsi”ndəki padşahla bayquşların nağılı ilə Canikin “Şirvan şah və şikayətçi”sinin müqayisəsinin lütfkar oxucunun öhdəsinə e'tibar edərək məcmuədə dərc olunmuş “nəsihətnamə”nin mətninin tərcüməsini təqdim edirəm:

Çox-çox qədim zamanlarda İranda Şirvan şah adlı bir padşah varmış. Qəddar, qanıçən olması, ölkəni viran qoyması ilə tanınarmış.

Harada bir narazı, şikayətçi sənətkar, kəndli, kasıb görmüş dərhal əmr edib boynunu vurdurarmış.

Bir gün də bu padşahın hüzuruna bir kəndli ədalət diləməyə gəlir.

Şah sorgusuz-sualsız cəllada əmr edir ki, dərhal boynunu vursun bu kəndlinin.

Kəndli özünü itirmir. Cəsarətlə deyir:

- Şah sağ olsun, fərman sizindir, amma məni öldürmək olmaz.

- Nə deməkdir bu? - Təəccüblə soruşur şah.

- Çünki mən dünyanın bütün quşları və heyvanlarının dilini bilirəm. Haçansa sizə lazım olaram.

Bu sözlər xoşuna gəldi şahın, inandı, vəzirə dedi, - Apar öz yanına, saxla onu, bütün dilləri öyrən ondan, sonra mənə öyrədərsən!

Vəzir öz imarətinə apardı kəndlini, başa düşdü ki, kəndli ölümdən xilas olmaq üçün belə deyib.

O vaxtdan xeyli keçmişdi. Şah yaylağa qalxmışdı. Vəzir-vəkil ilə, saray əhli ilə ziyafətdəydi, əylənirdi. Yaxındakı meşədə deyişən iki bayquşun səsinə eşitdi. Quşların dilini bilən kəndli yadına düşdü. Soruşdu vəzirdən:

- Öyrəndinmi quşların dilini sən o kənlidən?

- Bəli, öyrəndim, - dedi vəzir.

Onda söylə görüm, bu bayquşlar nə dedilər?

- Birinin qızı var, əlahəzrət, o birisi də onun qızını öz oğluna almaq istəyir. Qız sahibi deyir: "Təkcə əl öpməyinə 700 xaraba qalmış və talanmış kənd bağışlamasan, qızımı vermərəm". Oğlanın atası da onun cavabında deyir: "700 kəndi sənin qızına bağışlasam, bəs mənim altı oğluma nə qalar?" Güldü qızın atası və ucadan dedi: "Çox fikir eləmə, onların dərdi asandır. Şirvan şah hələ uzun ömür sürəcək, yaşadığıca da çox-çox günahlar işlədəcək, günahsız insanları qırdıracaq, kənd və qəsəbələr çox boş qalacaq..."

Vəzirin bu sözlərindən incidi şah:

- O qədər kəndləri viran qoyan insafsızamı mən, sarısaq bayquşlar niyə böhtan atırlar mənə?!

- Şahım, mən də nə təqsir, bayquşlar belə deyir! - cavab verdi vəzir.

Əvvəldən, yəni 1906-cı ildən 1916-cı ilədək digər erməni mətbuat orqanları kimi "Xatabala" məcmuəsi də Azər-

baycan həqiqətlərini istədiyi kimi, yəni “erməni məsələsi”nin reallaşması istəyinə uyğun şəkildə oxucularına təqdim etmişdir. Görünür, elə bu yolu tutduğuna görə də “Xatabala” adını seçməli olmuşdur. Ümumiyyətlə, digər erməni mətbuat orqanları kimi, “Xatabala”da idəya ilə imkan vəhdətindən, başqa dillə desək, strategiya ilə taktikanın bağlılığı prinsipindən ustalıqla istifadə edərək Azərbaycan həqiqətlərinə öz bildiyi, öz istədiyi kimi yanaşmış və bir an belə “Türksüz Qafqaz”, “Türksüz Ermənistan”, daha doğrusu, “Birləşmiş azad Ermənistan” ideyasını unutmayan məcmuə olmuşdur.

Osmanlı Türkiyəsinin torpağında müharibə yolu ilə ayrıca erməni dövləti qurmaq üçün Rusiya imperiyası ərazisində təşkil olunmuş silahlı erməni polklarına qoşulmağa gələn amerikalı erməni könüllüləri. 1915. Petroqrad.

16. PANER- MƏNİZM

Qoca tarixin hər yeni döngəsində dövranın hökmü ilə həmahəng səslənən yozumu olub erməni məsləsinin. XIX yüzilliyin ikinci yarısında San-Stefano və Berlin məclislərində “beynəlxalq status” almasına baxmayaraq, onun məqsədi və məzmunu 1500 ildən də artıq bir dövr ərzində dəyişməz qalıb. Bu məqsədi, bu məzmunu erməni xalqının tanınmış dövlət, elm və mədəniyyət xadimlərinin özləri də tərəddüd etmədən “Panermənizm” (“Panarmenizm”) adlandırmışlar. Və çox da düz eləmişlər, çünki buna başqa ad vermək olmazdı. Bu qənaətin gerçəkliyini təsdiq edib sübuta yetirən faktları saymaq - sadalamaqla qurtarmaq olmaz.

1981-ci ildə Moskvada “Кровля Армении” adlı bir kitab çap olunub. İki yüz min nüsxədə çıxan bu kitabın müəllifi Silva Kaputikyan “Ermənistan damı”nın altında yerləşən ərazinin genişliyini, erməni milləti və erməni dilinin əhatə dairəsinin dənizlərdən - dənizlərə, sahillərdən-sahillərədək yayıldığını böyük iştah və böyük “ustalıqla” təsvir, təqdim etmişdir. Budur, Silva xanımın uzaq qohumlarından Martiros adlı bir erməni Kolumbun “Santa-Marina” gəmisində uzaq sahilləri kəşf etmək üçün səyahətə çıxır. Sahilə çatanda

səyyahlar əcnəbi yerlilərlə erməni dilində danışmağa başlayırlar (?).

Erməni millətini, erməni dilini, öz soydaşlarını bu formada və bu fəhmlə ən azı iki yüz min rus oxucusuna təqdim edən müəllif “karvan hələ yoldadır” başlığı altında verilən yazıda istəklərini belə gerçəkləşdirməyə can atır. Budur, təyyarədə bələdçi qız Silva xanımdan soruşur:

- Ananın yanına?

- Yok!

- Atanın yanına?

- Yok!

- Babanın yanına?

- Yok!

“Haraya getdiyimi türkcə soruşur və istəyir ki, mən də ona türkcə cavab verim. Bütün dilləri bilsəm belə mən yenə ona türkcə cavab verən deyildim.

Yox, əzizim, istədiyini yaz kağıza. Yaz ki, anamın yanına gedirəm, atamın yanına, babamın yanına, qardaşımın, bacımın, uşaqlarımın, nəvələrimin yanına gedirəm. Yaz, hər nə yazırsan yalandan yaz, qorxma. Sonra gerçək kimi səslənəcək”.

El arasında “Daşnak ressepti” adlanan həmin kitabda deyilir: “Üç dəniz-Qara, Aralıq və Xəzər dənizləri arasında, Fərat və Dəclə çaylarının axarı boyunca babam Hakopun ucaboy, qüvvətli nəvələri yaşamışlar. Bu torpaqlar əvvəllər Urartu adlanırmış. İyirmi beş əsrdir ki, ona Ermənistan deyirlər” (səh. 29).

Silva Kaputikyana görə, “Ermənistan damı” dənizlərdən - dənizlərədək Ermənistan deməkdir. Karvan hələ yoldadır, mənzil başına gəlib çatanda “əcnəbi yadellilər də” ermənicə danışmalı olacaqlar. Marietta Şahinyan da hələ 1946-

cı ildə Cənubi Qafqaz səfərindən sonra yol qeydlərində eyni fəhm və eyni fərasətlə işarə verib bildirirdi ki, Stepanakert indi hücumə keçmək üçün əlverişli fürsət gözləyən, qanadlarını gərmiş qartala bənzəyir. Təfərrüata varmağa, şərhə ehtiyacı olmayan bu faktların panermənizm ilə ilgisini aşkarlamağa yer qaldımı? Əlbəttə, yox!

Silva Kaputikyan açıq - aşkar bildirir ki, erməni xalqının şəninə bacardığınız qədər yalan mədhiyyələr söyləyin, qorxmayın, bu yalanlar həqiqətə dönəcək, hamının etirafını qazanacaq, erməninin dünyanın hər guşəsində anası, atası, bacısı, qardaşı, uşaqları, nəvələri olacaq...

Belə çıxır ki, dünya başdan-başa ermənilərlə dolacaq, “Ermənistan damı” onların başının üstündəki səma qədər genişlənəcək. Marietta Şahinyan da o fikirdədir ki, Xankəndinin adının erməniləşdirilib Stepanakert qoyulması, burada yaradılan ideal şərait hələ azdır, kifayət deyil, fürsət düşən kimi Zəngəzuradək əraziləri ələ keçirmək, Ermənistanla birləşmək gərəkdir. Hər iki “bacının” şüarı, qayəsi birdir: “hər şey ermənilər üçün!”, “Dənizdən-dənizə böyük Ermənistan ermənilər üçün!”.

Zəngəzurun Azərbaycana, Naxçıvanın Ermənistana verilməsini, Lori bölgəsində bitərəf zona yaradılmasını təklif etməklə ingilis generallarının Cənubi Qafqaz xalqları arasında nifaq salmasını ürəkdən tənqid edib pisləyən cənab Xarmandaryan eyhamla Zəngəzur və Naxçıvanın Ermənistana verilməsini məqsədəuyğun sayır. O yazır ki, suallara cavab verən İ.Stalin demişdir: Zəngəzurdə daşnaklar üsyan qaldırıb. Biz onlarla mücadilədəyik. Zəngəzur və Naxçıvanın kimə mənsub olacağını bilmək istəyirlərsə, bilsinlər ki, Zəngəzuru və Naxçıvanı Ermənistanın indiki daşnak hökumətinə vermək olmaz. Orada sovet hökuməti yaranarsa, onda bu, mümkün olar (47). Cənab Xarmandaryan da bu fikirdə oldu-

ğunu etiraf edir ki, “erməni məsələsi” Türkiyəni öz bildikləri kimi idarə etmək istəyən imperialist dövlətlərin əlində bir oyuncaqdır. Bununla belə, təcrübəli tarixçi ərazi iddiasından yaxasını qurtara bilmir, panermənizm duyğularına biganə qalmır, yazır ki, Cənubi Qafqazda ermənilər geniş bir əraziyə sahibdirlər, Azərbaycan və Gürcüstanda əhalinin az qala yarısı ermənidir (səh. 10).

Dövlət xadimi A.Myasnikyan “Xaricdəki erməni siyasi partiyaları” kitabçasında ilk dəfə “Hnçak” və “Daşnaksüt-yun” partiyalarının millətçi və panermənizm mahiyyətini açıq-aşkar vurğulamışdır. “Hnçak” partiyasının “Birləşmiş müstəqil Ermənistan” şüarını A.Myasnikyan imperalizmə, panermənizmə xidmət şüarı adlandırır.

“Yeritasard Hayastan” (28 iyun 1924) qəzetindən gətirdiyi “Siyasi muxtariyyətə qovuşmuş Ermənistan” termini haqqında yazırdı: **“Boş, çılpaq, mənasız xəyaldır”**. **“Ülvi arzulara qatılmış zəhərdir”**. Panermənizmi Myasnikyan eyni zamanda **“xoş niyyətlə arzulanan cəhənnəm”** adlandırmışdır. İş burasındadır ki, Panermənizmin təbliğatçıları nadir və qadir erməni millətinin dünya millətçiləri kəhkəşanında ən parlaq ulduz olduğuna inam yaratmaq istəyir, onun dar çərçivədə, kiçik bir ərazidə sızılıb qalmasına dözə bilmir və Ermənistan dedikdə Xəzərdən Qara dənizə, oradan da Aralıq dənizinədək göz işlətdikcə uzanıb gedən ən azı 400 min kvadrat kilometrlik bir ərazini nəzərdə tuturdular və onların ardıcılıları bu gün də eyni yerislə yeriməkdədirlər.

Panermənizm - dənizdən-dənizə böyük Ermənistan yaratmaq əslində “erməni məsələsi”nin başlıca mənası, məzmunu və məqsədidir Bu xülyanı gerçəkləşdirmək üçün təbliğat maşını hər cür uydurmalar yaratmış və indi də yaratmaqdadır.

Xanım Emma Xanzadyanın 1967-ci ildə İrəvanda çap

olunmuş “Dağlıq Ermənistanın mədəniyyəti” kitabına ötəri bir nəzər yetirək: “Dağ adası” adlandırılan bu ölkənin yəni Ermənistanın ərazisi eramızdan əvvəl üçüncü minillikdə 300 min kv.km.olub (səh.3). Fikir verin, Xarmandaryana görə erməni xalqının tarixi e.ə 1-ci minillikdən başlanır. Emma xanım isə Ermənistanın 300 min kv.km. ərazilərdəki mədəniyyətin qonşulara nisbətən yüksək səviyyəyə çatdığını sübuta yetirmək istəyir. Bununla kifayətlənməyən, əgər belə demək mümkünsə, ürəyi soyumaq bilməyən coğrafiyaşünas alimlər Qriqor Avakyan və Andranik Bağdasaryan “Ermənistan SSR coğrafiyası” dərsliyində Ermənistan ərazisinin 300 deyil, 400 min kv.km. olduğunu yazmışlar (səh. 5). Yarışdan qalmayan Sergey Vardanyan da 1985-ci ildə çap etdirdiyi “Erməni paytaxtı” kitabında “elan etdi ki, nadir xalq olan ermənilərin 12 paytaxtı olmuşdur. Təkrarlamalı olsaq da, bu faktlar bir daha sübut edir ki, panermənizm “Erməni məsələsi”nin tərkib hissəsi kimi Böyük Ermənistan proqramından doğan, zaman-zaman açıq şəkildə, yeri gələndə də gizli aparılan ardıcıl mərəz, məkrli siyasətdir. Panermənizm təzahürləri təkcə ədəbiyyatda, mətbuatda deyil, müxtəlif erməni siyasi qüvvələrinin gündəlik fəaliyyəti və ətrafda baş verən hadisələrə münasibətində də açıq-aşkar gözə çarpmaqdadır.

V.Y.Çəmənəmənli bu barədə haqlı olaraq belə yazırdı:

“İndi yenə erməni məsələsi meydana çıxır. Bunun həlli bizi də maraqlandırmaya bilməz. Ermənistan bizimlə həmsərhəd bir dövlət olduqda, iki qonşu dövlət əlaqəsini yoluna salmalıdır. Biz erməni istiqlaliyyətini tanımaq istəyirik və istəyirik də aramızda davamlı bir sülh olsun. Lakin erməni ədaləri bu sülhü pozur. Ermənilər etnoqrafik cığırlarından kənara çıxırlar.

Böyük Ermənistan xəritəsini gördüm: üç dəniz arasında təşəkkül edəcək imiş: Ağ, Qara və Xəzər dənizləri arasında. **Xəritədə Gəncə, Lənkəran, Səlyan, Təbriz, Marağa və başqa şəhərlər də Ermənistana daxil edilmişdi.**

Əgər bu xəritə erməni milli amilinin şəkli isə, onda erməni məsələsi yenə bir çox münaqişə və mücadiləyə səbəb olacaq və həlli yenə kəğız üzərində qalacaqdır.

Erməni hərəkəti tarixi göstərir ki, bu millət iki yüz sə-nədən bəri Avropaya müraciət edib, onlardan kömək gözləyir. Və hər müraciətlərini xristianlıq naminə, dindaşlıq adına söyləyir. Təbiidir ki, avropalılar vəd etmiş, hissiyyat oxşayan sözlər söyləmiş, lakin məsələ həll olunmamışdır. Keçən əsrdən başlamış erməni məsələsi böyük əhdnamələrdə də qeyd olundu. Berlin əhdnaməsinin 61-ci və Aya-Stefonus salnaməsinin 16-cı maddələrində ermənilər xatırlanır. Lakin yenə məsələ sonra basdırıldı. Təkrar-təkrar Avropa vicdanına dindaşlıq naminə müraciət olundu. Əvəzində bəlli oldu ki, İngiltərə donanması Ararat dağına çıxmağa müqtədir deyil. Bismark bütün erməniliyə bir alman əskərinin gəmiyini (sü-müyünü) dəyişmək istəmir. Rus da erməniləri xilas yox, Ermənistanı istila etmək xahişində bulundu, yəni ermənidən boşalmış Ermənistana malik olmaq meylini göstərdi.

Ermənilər məyus olmadılar. Təkrar əvvəlki yollarında çalışdılar. Muharibədən əvvəl yenə erməni məsələsi siyasət sahəsinə çıxdı”.⁵¹

“Etnoqrafik cızığından çıxan” erməni məsələsi siyasət səhnəsindən düşmədi, şərq məsələsinin tərkib hissəsi kimi davam edərək əhatə dairəsini genişləndirdi, yeni xarakter aldı, təkmilləşmiş üsullarla panermənizm, hətta xristian fundamentalizmi məsləkinin müti xidmətcisinə döndü. Nəticəsi də o oldu ki, azərbaycanlıların bu ata-baba kəndləri azərbaycanlısız qaldı. (Bax. əlavə I)

Azərbaycanlılarsız qalan ata-baba kəndlərimiz

Əlavə 1

Göyçə

1. Qayabaşı
2. Qanlı All.
3. Qaraqoyun K.
4. Qaraqoyun B.
5. Qaraiman
6. Qızıl bulaq
7. Qızıl vənək
8. Qızıl xaraba-2
9. Qızıl xaraba-1
10. Qırx bulaq
11. Qoşa bulaq-1
12. Qoşa bulaq-2
13. Daşkənd
14. Dərə
15. Zərzibil
16. Zəd
17. İnekdağı
18. Yarızlı
19. Kəsəmən
20. Kərkibaş
21. Göysu
22. Məzrə K.
23. Məzrə B.
24. Pəmbək. Quşcu D
25. Satanagac
26. Sarıyaqub
27. Subatan
28. Sultan Əli qışl.
29. Tatul qışlağı

30. Tüskülü
31. Hüseyinqulu Ağalı
32. Şışqaya
33. Şorca Aşağı
34. Şorca Yuxarı

Vağarşabad

35. Abdurrəhman
36. Ağavnatun
37. Ağcaqala
38. Ayarlı
39. Aralix Kolanı
40. Aramlı-Haramlı
41. Vərməzyar
42. Qarğabazar
43. Qarxun Yuxarı
44. Qarxun Aşağı
45. Qrampa
46. Qulubəyli Aş.
47. Qulubəyli Yux.
48. Kəmərli. Qəm.
49. Zeyvə Türki
50. İskəndərabad
51. Yasaxlı
52. Kürəkəndli
53. Mirzə Hüseyin
54. Molla Dursun
55. Samağar
56. Toss
57. Türkmənli
58. Xaraba kolanı

59. Xatunarx Aş.
60. Hacı Qara
61. Hacılar
Aparan
62. Babakışi
63. Damagırməz
64. Düzkənd
65. Kırəşli
66. Gözəldərə Türk
Qurduqulu
67. Ağca arx
68. Armutlu
69. Assar
70. Bədəl. Molla B.
71. İydəli
72. Kərimarx
73. Səfiabad
74. Xacə Yaralı
75. Xeyirbəyli
76. Hacı Bayram
77. Canfidə
78. Şahvarid
Əştərək
79. Avan
80. Aylanlı
81. Aylıxaraba
82. Akarak
83. Angersak
84. Axis-Haxs
85. Aşırabad-Əşir
86. Qaracalar
87. Qaracörən
88. Qızıl Tamur
89. Qızılxaraba
90. Qoytul
91. Qoş
92. Qoşabulaq
93. Dığır
94. Yaqublu
95. Karvansaray
96. Kələşan
97. Kələşkənd
98. Kiçik kənd
99. Kotanlı
100. Kürdalı
101. Göl
102. Maqda
103. Nəzrivan
104. Orqov-Erqov
105. Parbi
106. Patrinc
107. Persi
108. Sağmosavan
109. Talış
110. Tğit
111. Təkiyə
112. Tuli Nəbi
113. Uşi
114. Uçan
115. Hamamlı
116. Cadqran
Talin
117. Ağcaqala Aş.
118. Ağcaqala Yu.

119. Aralix	150. Muxtarabad
120. Aşnak	151. Necili A.
121. Baxçaçılıq	152. Necili Y.
122. Başsız	153. Reyhanlı
123. Qarğaovmaz Y.	154. Rəncbər
124. Qarğaovmaz A.	155. Rəhimabad
125. Quldərviş	156. Sarvanlar Ulya
126. Dian	157. Sarvanlar xar.
127. Əhəkçi-Ağa kiç	158. Sarcalar
128. İrind	159. Seyid kənd
129. Yaşıl	160. Uluxanlı
130. Məstərə	161. Xaçaparax
131. Mehriban	162. Xərrətli
132. Pirmələk	163. Hacı Elləz
133. Pirtikan	164. Həbil kənd
134. Talin türk	165. Çarbox yux.
135. Xaraba Əkərək	166. Çobankərə
136. Şeyx Hacı	167. Cəbəçili
Zəngibasar	168. Şinqavit yux.
137. Ağhamzalı	169. Şöllü-Dəmirçi B.
138. Ağcaqışlaq	170. Şöllü Dəmirçi K.
139. Ağcaqışlaq	171. Şöllü Mehmandar
140. Azadaşen	172. Kalinin qəs.
141. Arbat	Kotayk
142. Qaraqışlaq	173. Ağazor
143. Qaratəpə	174. Arzni-Ərzin
144. Qulucan	175. Artiz
145. Donuzyeyən	176. Bozkosa
146. İlxi qoruğu	177. Qayaxaraba
147. Yengicə	178. Qaraqala-2
148. Göykümbət	179. Qızqala
149. Məmmədabad	180. Quylu

181. Qurbagalı	212. Becazlı
182. Daş Abdallar	213. Bözovand Axund
183. Dəvəxarabası	214. Bitlicə
184. Dəlləkli	215. Qaraqoyunlu
185. Əkərək	216. Qaradağlı
186. Zar	217. Qarahəmzəli
187. Ketran	218. Qafarlı
188. Kənkən	219. Qəmərli
189. Kəmal	220. Dargalı
190. Kərpıçli	221. Dvin
191. Körpüqulağı	222. Dəllər B.
192. Güzəcik	223. Doqquz
193. Goxt Tatar	224. İmanşahlı
194. Göykilsə	225. Yamancalı
195. Güllücə	226. Yappa
196. Məngiz-Mənküs	227. Yuva
197. Nurus	228. Körpüqulacı
198. Oxçaberd	229. Gilanlar B.
199. Tərəkəmələr	230. Gilanlar K.
200. Tutiya	231. Gölaysor
201. Üçtəpə	232. Məsimli
202. Çobangörükmez	233. Mugamlı
203. Civrış	234. Novruzlu A.
Qəmərli	235. Oğurbəyli
204. Ağbaş y.	236. Sabunçu
205. Ayaslı	237. Qəpəbaşı Meh.
206. Alim Əhməd	238. Torpaqxala
207. Alıqırış	239. Həsənli
208. Alpava	240. Çatma
209. Arzalar	241. Çınaxanlı
210. Bayburt	242. Çıkdamlı
211. Başnalı	243. Cənnətli

244. Şiran	275. Yengicə
Vedi	276. Yeranos
245. Avşar	277. Ketuz
246. Ağaslı	278. Kösüz
247. Ağkilsə	279. Koravan
248. Aliməhməd qışl.	280. Gölcüqin
249. Alımərdan	281. Məngük
250. Alımamed	282. Molla Əhməd
251. Armik Y.	283. Sarıxanlı
252. Armik A.	284. Seyid Kotanlı
253. Asni	285. Taytan
254. Aşırzalad	286. Xaraba Kotanlı
255. Baxçacıq	287. Xəlisə
256. Vedi Böyük	288. Xnut-Hnut
257. Vedi Kiçik	289. Xosrov
258. Qaladibi	290. Hand-And
259. Qarabağlar A.	291. Xaxs
260. Qarabağlar Y.	292. Çanaxçı yux.
261. Qaralar	293. Cadqran
262. Qaratorpaq	294. Camişbasan
263. Qaraxaç	295. Cəfərli Güngüt
264. Qədirli	296. Cıqın Qaraqoyun
265. Daşlı	297. Cırmanis K.
266. Daşnov	298. Şahablı
267. Dəvəli	299. Şəhriyar
268. Dəhnəz	300. Şidli
269. Əlirzalar	301. Şirazlı
270. Zımmı	302. Şıxlar
271. İmirzik	303. Şuqayıb
272. İnqala	Keşikənd
273. İpəkli	304. Ağdərə
274. Yəllicə	305. Ağkənd

306. Ağgilisə
307. Ayar
308. Aysası
309. Almalı
310. Alxanpəyəsi
311. Amağu
312. Ardaras
313. Arkyaz-Ərkəz
314. Bülbüolan
315. Vardanes
316. Qabaxlı
317. Qalasar
318. Qaraqaya
319. Qışlaq Abbas
320. Qovuşuq
321. Qozluca
322. Qoturvan
323. Qurbankəsilən
324. Qurdqulaq
325. Ertiç
326. Ələyəz
327. Karavank
328. Kömürlü
329. Genalı
330. Güllüdüz A.
331. Güllüdüz Y.
332. Güneyvaz
333. Malişka
334. Moz
335. Novlar
336. Novlu
337. Sallı
338. Heşin
339. Horbateğ
340. Hors
341. Horstun
342. Çivə
343. Canı
344. Şahgəldi qışl.
345. Şorça
Əzizbəyov
346. Ağcakənd
347. Arinc
348. Ağıllı
349. Axta
350. Bilək
351. Bulaxlar
352. Qabaxlı
353. Qayalı
354. Qaralar
355. Qısırxaraba
356. Qılınclı
357. Qndevaz
358. Daylaxlı Tatar
359. Dəmirçilər
360. Dərəkənd
361. Zeytə
362. Zirək
363. İstisu
364. İtqran
365. Kotanlı
366. Köçbək
367. Gabut
368. Gendərə

369. Gomur	400. Barabatum
370. Göy Abbas	401. Baharlı
371. Göyərçin	402. Baharlı
372. Gümüşxana	403. Burçalı
373. Leyliköçən	404. Qarabaş
374. Martiros	405. Qaratqa
375. Məmmərzə	406. Qaraçimən
376. Mərətüz	407. Qafan
377. Oğbin	408. Qovşud
378. Por	409. Qomaran
379. Söylən	410. Quşçulu
380. Tarp	411. Daşbaş
381. Terp	412. Daşnov
382. Her-Her	413. Dəlləkli
383. Çaykənd	414. Dovrus
384. Çıraqlı	415. İncivar
385. Cagatay	416. Yeməzli A.
386. Ceyranlı	417. Yeməzli Y.
387. Cermuk	418. Kavart
388. Cul	419. Katar
Qafan	420. Kecalan
389. Avsarlı	421. Kefaşan
390. Almalix	422. Kirs
391. Atqiz	423. Kurut
392. Arxusti	424. Geği
393. Acıbac	425. Girətağ Y.
394. Acılı	426. Girətağ A.
395. Açaqlı	427. Gərd
396. Babayağublu	428. Gödəkli Y.
397. Baydaq	429. Gödəkli A.
398. Baydaş	430. Mahmudlu
399. Baynakar	431. Mollalı

432. Muçes Novruzlu
433. Müsəlman
434. Oxçu
434. Oxtar A.
435. Pəyəhan
436. Pır Davudan
437. Pırılı
438. Sançərəvaz
439. Seyidlər
440. Sıznek
441. Sıznek
442. Sirkates
443. Sünik-Sümüklü
444. Tecadin
445. Turablı
446. Xələc-2
447. Çiriş
448. Çobanlı
449. Çullu
450. Cibili
451. Craxor
452. Şabadin Yegnik
453. Şabadin Oxçu
454. Şəhərcik
455. Şirvanşahlı
456. Şotanlı
Sisyan
457. Ağudi
458. Alışar
459. Aravus. Ərəfsə
460. Aravis
461. Baharlı
462. Vağudi
463. Qıvrax
464. Qızılıçığ
465. Darabas
466. Dəstəgerd
467. Dulus
468. Ərikli-2
469. Ərikli-1
470. Zabalzadur
471. İrimis
472. Gedatağ
473. Lor
474. Məlikli
475. Murguz
476. Pusək
477. Pulkənd
478. Sisyan
479. Sofulu
480. Urut-Rut
481. Hortagız
482. Comartlı
483. Şamb
484. Şəki
485. Şıxlar
486. Şukər
Gorus rayonu
487. Ağbulaq
488. Allar
489. Bağırbəyli
490. Bayandur
491. Binayeri
492. Qurdqulaq

493. Kosalar
494. Kürdlər
495. Paşaraçur
496. Şamsız
497. Şurnux
Maeshri
498. Aqaraq
499. Aldərə
500. Amrakar
501. Arevik Nor
502. Buğakar
503. Vartanadzor-1
504. Vartanadzor-2
505. Vahravar
506. Ernadzor
507. Lehvaz
508. Maralzəmi
509. Mehri
510. Mərzigit
511. Mülk
512. Nüvədi
513. Tağamir
514. Təgüt
515. Tey (Acılı)
Kirovakan
516. Arçüt
517. Vardanlı
518. Qarakilsə B.
519. Kilisə Y.
520. Kilisə A.
521. Mollaqışlaq
522. Xancıgəz
523. Haydarlı
524. Hallavar
Spitak r-nu
525. Ağbulaq
526. Qızıl Ören
527. Qursalı
528. Saral
Kalinino
529. Qaraqala Y.
530. Qara İsa
531. Qızıldaş
532. Dəmirçilər
533. Evli
534. İlməzli
535. Sariyar
536. Soyuqbulaq
537. Cücəkənd
538. Şağarda
Tumanyan r-nu
539. Alaverdi
540. Ayrum B.
541. Ayrum K.
542. Axtala
543. Axtala A.
544. Axtala Y.
545. Körpülü A.
546. Şamlıq
Noyemberyan r-nu
547. Ayrum
548. Körpülü Y.
549. Ləmbəli

İçevan r-nu

- 550. Agkilsə
- 551. Adatəpə
- 552. Dəlican
- 553. Göyərçin
- 554. Mürteyil
- 555. Polad Ayruyum
- 556. Salah
- 557. Haqqıxlı

Krasnoselo r-nu

- 558. Agbulaq
- 559. Ada təpə
- 560. Alaçıqqaya
- 561. Ardanış
- 562. Bəriabad
- 563. Qaraqaya
- 564. Əmirxeyir
- 565. Yanıxpəyə
- 566. Gölkənd
- 567. Nadejdino
- 568. Toxluca
- 569. Çaykənd
- 570. Çivixli
- 571. Cil

Ağbaba

- 572. Amasiya
- 573. Baytar
- 574. Balıxlı
- 575. Baxçalı
- 576. Bozqala
- 577. Qarabulaq
- 578. Qaranamaz

- 579. Qaraçanta
- 580. Qızıldaş
- 581. Qızılkilise
- 582. Qoncalı
- 583. Quzukənd
- 584. Daşkörpü
- 585. Düzkənd
- 586. Elləroyucu
- 587. İbiş
- 588. İlanlı
- 589. Göllü
- 590. Güllübulaq
- 591. Güllücə
- 592. Mağaracıq
- 593. Mumuxan
- 594. Musluxlu
- 595. Oxçoğlu
- 596. Öksüz
- 597. Ördəkli
- 598. Seldağılan
- 599. Sınıx
- 600. Söyüdlü
- 601. Sultanabad
- 602. Təzəkənd
- 603. Təpəgöy B.
- 604. Təpəgöy K.
- 605. Xançallı
- 606. Çaxmax
- 607. Çivinli
- 608. Şiştəpə

OSMANLI İMPERA- TORLUĞUNDA ERMENİLER

Osmanlı imperatorluğunda digər tüm azınlıqlar və qayrimüslimlər gibi ermənilər də hoşgörü və sərbəstlik ortamını hər zaman yaşamış bir topluluktur. Ermənilər iddia edildiyi gibi soykırıma uğrayan bir topluluk deyil, devletin hər kademesində, hər meslektə önəmli yerlər edinmiş bir qrup olmuşdur.

İşte bu konuda fikir verebilecek bir tablo:

Agop Gircikyan Osmanlı İmparatorluğunun ilk elçisi (Paris) Reşid Paşanın müşaviri. Osmanlı İmparatorluğunun Paristeki Elçiliyinin Maslahatgüzarı (1834 -)

Krikor Agaton Osmanlı PTT Ümumi Müdürü (1864) Hariciye Vekaletində görevli (1848-1850)

Sahak Abro Hariciye Vekaleti Ümumi Katibi (1850)

Sebuh Laz Minas-Paris Türk Elçiliyində Katip (1863)

Krikor Odyan Hariciye Muhakemat Müdürü (1870)

Serkis Efendi Hariciyede Baş Sır Katibi (1870-1871)

Ovakim K.Reisyan İstanbul Vize Kasabasının Mahkeme Reisi (1879) /Sakız Adası İhzarı Mahkeme Reisi (1885), /Rodos Adası İhzarı Mahkeme Reisi (1887)

Artin Dadyan Paşa Hariciye Müsteşarı (1880)

Diran Aleksan Bey Belçikada Türk Sefiri (1862) RTT Müfettişi

Yetvart Zohrab Efendi Londra Sefiri (1838-1839)

Hirant Düz Bey Mesine (İtalya) Sefiri (1900-1907)

Hovsep Misakyan Efendi La Hayede Elçi (1900-1907)

Sarkis Balyan Karadağda ve İtaliyada Türk Konsolosu (1900)

Azaryan Manuk Efendi Hariciye Müsteşarı

Kapriyel Noradunkyan Gazi Ahmet Muhtar Paşa Kabinesinde Hariciye Naziri (1912)

Akop Kazazyan Paşa Maliye Naziri /Hazine-iHassa Naziri

Mikael Portukal Paşa Maliye Nezareti Müşaviri (1886-Ziraat Bankası Genel müdürü/Hazine-i Hassa Naziri (1891)

Sakız Ohannes Paşa Hariciye Vekaleti Ümumi Katibi (1871) Hazine-i Hassa Naziri (1897)

Garabet Artin Davut Paşa Viyana Sefiri (1856-1857) /Lübnan Valisi (1861)/RTT ve Nafia Paşa Nezaretlerindjə Nazır (1868)

Krikor Sinapyan Nafia Naziri

Krikor Ağaton RTT Ümumi Müdürü (1864)

Jorj Serpos Efendi Türkiyə Telqraflar Ümum Sekreteri (1868)

Oskan Mardikyan RTT Nezareti Naziri (1913)

Tomas Terziyan,

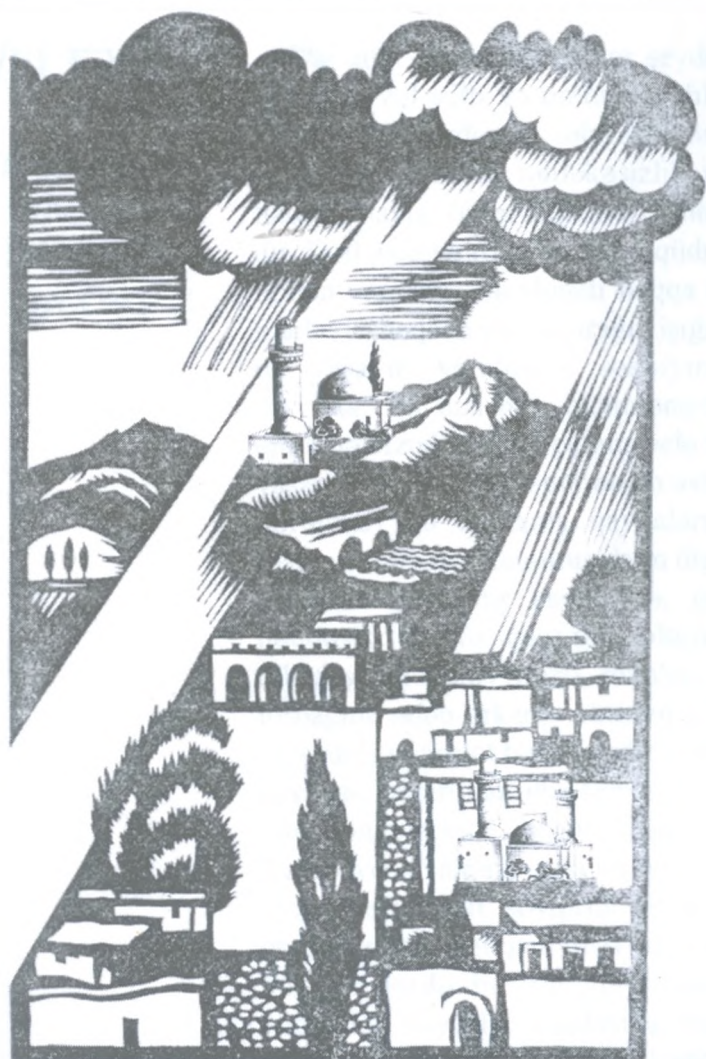
Nişan Gugasyan, Mülkiye Hocaları

Tavit Çıracıyan

Krikor Zohrab, İstanbul Mebusları

Bedros Hallacıyan

Kaynak: Türk Devleti Hizmetində Ermeniler (1453-1953)...

III KĪTAB

VIII FƏSİL

TARIXIMIZƏ HƏQIQƏT İŞİĞINDA BAXAQ

Bütün yaranmışlara hər şeydən əvvəl sülh və əmniyyət diləyən Zərdüştün təbirincə əmniyyət qorxusuzluq, təhlükəsizlik, rahatlıq, asayış, əmin-amanlıq deməkdir. Dədəmiz Qorqud da Tanrı qüdrətindən yaranmış məxluqatı haqqa ismarlayır, haqdan yanan çırağın işığında yaşayıb yaratmağa səsləyirdi. “Avesta”dan üzü bəri biçimlənə-biçimlənə bizədək gəlib çatmış belə bir yaşam fəlsəfəsi, bu qədər nəcib əxlaq normaları və davranış qaydalarına malik, sahib olan xalqımız daim digər xalqların yaşanmış keçmişinə, müqəddəslikləri və adət-ənənələrinə, dilinə və mədəniyyətinə, mənliyi və torpağına ədəb-ərkanla ehtiram qoymuş, dərin hörmət bəsləmişdir. Lakin davakar hakim dairələr tarixin müxtəlif döngələrində fürsət düşən kimi Azərbaycan xalqına qarşı təxribat, təcavüz, terror aktı, soyqırım törətmiş, qərəzkarlıq və intiqam hissi ilə yazılmış əsərlərdə bu xalqın ünvanına böhtanlar, söyüşlər yağdırmış, hətta cılızlıq və mənəvi düşkünlük həddini də aşaraq ədaləti tapdalmış, milli ləngərimizi pozmağa cəhd göstərmişlər.

Xatırladaq ki, hələ XIX əsrin lap əvvəlindən soyqırma zəmin yaradılırdı. General A.Yermalov asiyalıların gözü-nə rəhimdil görünməməyə çağırır, bunu zəiflik əlaməti sayaraq deyirdi ki, bir müsəlmanı e'dam etməklə yüzlərlə rusu ölümdən xilas etmək olar, minlərlə müsəlman sənə qarşı çıxmaz. Bu qanıçən general İsmayıl xanı zəhərləyib aradan götürdü. Qarabagda Cəfər xanın 100 min desyatın torpağını general Mədətyana bağışladı. Mədətyan da Cəfər ağanın əmisi Mehdiqulu xanı sui-qəsdçilikdə təqsirləndirib Sibirə sürgün etdirdi. Soyqırımı bu minvalla başlayırdı.

Hələ 1725-ci ildə I Pyotr yazırdı: Rus sərhəddini genişləndirmək övladlarımızın vəzifəsidir. Rusiyanı dünya dövləti etmək o vaxt mümkün olar ki, İstanbul onun paytaxtı olsun. İstambula sahib olan şah dünyada ilahi şah olacaq... Əgər müsəlmanlar göz açıb hüquqlarını qansalar bizə böyük zərbə olar... Türkiyə dövləti məhv olamadan İranın canını almağımız məsləhət deyil... Rusiyanın təsəllüt neştəri İranın şah damarına yetişərsə, ürəyinin zəif qanı açılacaq, elə bihal olacaq ki, Əflatun da dirilib gəlsə sağalda bilməz...

Məhz bu iki nəhəng müsəlman imperiyasına Şimaldan açılan qapı, keçid körpüsü olan Azərbaycan I Pyotrın həmin vəsiyyəti məcrasında Dərbənddən Ağbabayadək düşmən tapdağına döndü, bu yurdun sakinlərinə qarşı soyqırımı adı hala çevrildi. "Erməni məsələsi" Şərq məsələsinin tərkib hissəsi kimi yenidən meydana atıldı. Anadoluda niyyətinə yetməyən daşnak mauzerçiləri Azərbaycan torpaqlarını günahsız insanların qanı ilə survarmağa başladılar. Cənubi Qafqazda milli ədavət, etnik qarşıdurma qızışdırıldı. Son iki yüzillikdə 2,5 milyon müsəlman soyqırımına qurban getdi. Kəndlər, şəhərlər yerlə-yeksan edildi. 1988-ci ildən azərbaycanlılara qarşı soyqırımın yeni mərhələsi başlandı. Azər-

baycanın Qərb bölgəsi azərbaycanlılardan tam təmizləndi. 259 kənddən soydaşlarımız silah gücünə qovuldular. 460 günahsız, silahsız həmyerlilərimiz vəhşicəsinə, min bir əzabla qətlə yetirildi. Qayəsi nur, mayası nur Azərbaycanımızda 900 yaşayış məntəqəsi, 4366 sosial obyekt, 690 məktəb, 982 kitabxana, 397 tibb məntəqəsi, 159 ambulatoriya, 12 muzey yerlə-yeksan edildi.

Bəşəriyyət tarixində 15 mindən çox müharibə olub. Lakin heç biri Azərbaycana qarşı Ermənistan tərəfindən aparılan müharibəyə bənzəməyib. Adətən işğal olunmuş ərazilərdən əhalini qovub çıxarmayıblar. Lakin erməni silahlı dəstələri sözün əsl mənasında, soyqırımı siyasəti yeridərək azərbaycanlıları ya qanına qəltan edib, ya da silah gücünə qovub ata-baba yurdundan didərgin salıblar.

Daşnakların hakimiyyəti dövründə təkcə Zəngəzur qəzasında 115 müsəlman kəndində daş-daş üstə qalmadı. Cəlladlar 3275 kişi, 2276 qadın, 2196 uşaq həyatına qəddarlıqla son qoydular. Bu qəzada daşnaklar 1060 kişini, 784 qadını, 425 uşağı ömürlük şikəst etdilər. 10068 azərbaycanlı qətlə yetirildi. Bakıda, Şamaxıda, Qubada, Naxıçvanda günahsız və silahsız soydaşlarımıza tutulan divan. Bütün bunlar soyqırımı deyil, bəs nədir?!

SOYQIRIM - insanlığa qarşı insanlar tərəfindən törədilən ən ağır cinayətdir, müəyyən bir etnik qrupun, tayfa və qəbilənin, millət və xalqın kökünün kəsilməsi, məskunlaşdığı məkandan sıxışdırılıb çıxarılması deməkdir. Qərb bölgəsində, daha dəqiq deyilsə, indiki Ermənistan bölgəsində, öz tarixi etnik torpaqlarında azərbaycanlıların son iki yüz ildə dönə-dönə bu müdhiş qəddarlığa mə'ruz qalmasının səbəbi nədir və nəticəsi necə olmuşdur? Hər iki suala tərəfsiz və bitkin, həm də öncə və çoxdan cavab verməli olan Erməni və

Azərbaycan tarixşünaslığında, mən təəssüf ki, bu məsələdə baxışların çarpazlaşması və təktərəfli meyli hələ də qabarıq tərzdə özünü büruzə verməkdədir. Erməni tarixçiləri (çoxu) Azərbaycanın təkcə qərb bölgəsinin, yəni indiki Ermənistan ərazisinin deyil, hətta onun şimali-şərqi və cənubundakı torpaqlarının bir xeyli hissəsinin də qədimdən bəri ermənilərin əlində olduğuna; həm də bu torpaqlarda azərbaycanlıların deyil, bütün hallarda ermənilərin soyqırımına məruz qaldıqlarına dair indiyədək yazıb-yaydıqları iddiaların gerçək olmasını ciddi-cəhdlə sübut etməyə can atır, Azərbaycan tarixçiləri də (çoxu) bu iddiaları eyni ciddi-cəhd və eyni qətiyyətlə rədd etməli olurlar.

Tarixşünaslıqda cövlan etməkdə olan bu qəbil baxışlar barışmazlığı zaman-zaman arzuolunmaz, məkrli, təhlükəli ideyaların özünə yer eləməsinə, vətəndaşlıq hüququ qazanmasına, ayrı-ayrı hallarda hətta cəzbedici və cəlbedici görünməsinə münbit zəmin hazırlayır. Belə hallarda hakim və davakar dairələr fürsəti əldən vermədən “bixəbər” kütləni müxtəlif qütblərdən ötürülmüş məkrli ideyaları gerçəkləşdirib maddiləşdirməyə təhrik və sövq edə bilirlər ki, bu da dəhşətli faciənin başlanmasına, “azadlıq”, təəssüb, müdafiə pərdəsi altında milli ədavətin zor müstəvisinə keçməsinə, söyləri birləşdirmək əzminin sönməsi, irəliləyiş vüsətinin ləngiməsi, etnik təmizləmə, kütləvi qırğın və son hesabla müdhiş soyqırımı həddinə çatmasına səbəb olur. Milli ədavət mücərrəd və mürəkkəb anlam deyil, hakim və davakar dairələrin “ayır və buyur” hökmündən doğan siyasətdir; kütləvi qırğın silahıdır; elə silah ki, “satanı da, alanı da” uzaqdan boylanır, atanı da, atılanı da günahsız, təmənnasız insanlar olur.

Əlbəttə, öz soyuna, kökünə bağlılıq, nəslinin gələcəyi

haqqında düşünmək vərdisi, torpağın ana olması inamı təbiətin bütün xalqlara və bütün insanlara fərq qoymadan, hədsiz səxavətlə bəxş etdiyi əvəzsiz və bənzərsiz mə'nəvi keyfiyyətdir. Ana padşahyanalığı, qəbilə agsaqqallığı çağlarından üzü bəri biçimlənə-biçimlənə bizədək gəlib çatan bu tarixi anlam mifik təfəkkür baxışından çağdaşlıq tağı və tacınadək ucalmış hər xalqın ululuğu, torpağının toxunulmazlığı kimi çox nəcib, ülvi və müqəddəs bir hissini ellikcə deyilməkdə və duyulmaqda olan gerçək təcəssümü, aşkar təzahürüdür. Şəksiz, bütün digər xalqlar kimi Azərbaycan xalqını da indiki uca inam dərgahı, könül pənahı zirvəsinə çatdıran özünəxas yaşayış fəlsəfəsi, milli və coğrafi zəmin, tarixi zaman və məkan var. Əhatə dairəsi son dərəcə geniş olan bu sanballı mövzu ilə bağlı indi qarşıya bir sıra çox ciddi, çox mühüm suallar qoyulub. Bunlardan ancaq və ancaq ikisinə, özü də tərəfsiz, qısaca adı arayış tərzində cavab verməyə çalışaq.

I SƏBƏB

XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərində nəhəng dövlətlər öz iqtisadi və hərbi-siyasi qüdrətləri fəvqündə dünyanı yenidən bölüşdürməyə qalxmışdılar. O sarıdan Rusiyaya Yaxın Şərqdə yeni-yeni bazalar və nüfuz dairələrini əhəmiyyətli qazanmaq, "Türkiyəni soymaq, erməni vilayətlərini və İstambulu onun əlindən almaq, sonra İrani bütövlükdə ələ keçirmək" istəyirdi. İki nəhəng imperiya Türkiyə və İran ərazisinə Şimaldan açılan qapı, etibarlı körpü Qərbi Azərbaycan-İndiki Ermənistan ola bilərdi. Bu baxımdan hələ 1828-ci ildən başlayaraq buradan azərbaycanlıların sıxışdırılıb çıxarılmasını əsla təsadüfi hadisə hesab etmək olmaz. Rusiyanın cənub hüddələrində geniş bir ərazidə, "qüdrətli və e'tibarlı" erməni dövləti yaratmaq planı da bu məkrli məqsədlə bağlı idi. Həmin plan hələ 1783-cü ildə Hüseyn Arqutyan tərəfindən hazırlanıb çar hökumətinə təqdim olunmuşdu.

1827-ci ildə (martın 28-də) qafqaz canişini tə'yin olunan sonra general Paskeviç də Araz boyunda e'tibarlı müdatiə xətti yaratmaq niyyəti ilə buraya 80 min kazak gətirib məskunlaşdırmaq fikrinə düşmüşdü. Bu planın real olmadığını başa düşəndən sonra, 1828-ci il martın 3-də, o, Rus ordusu baş qərargahının rəisi Dibiçə ünvanladığı məktubunda bildirirdi ki, boşaldılmış müsəlman torpaqlarında imperiyaya sədaqətli ermənilərin məskunlaşdırılması daha əlverişlidir, xeyli ucuz başa gəlməsi mümkün olan bu imkandan istifadə etmək gərəkdir. Az sonra (28 may 1828) general Paskeviç eyni ünvana göndərdiyi məktubda fərəhlə bildirirdi ki, köçürmə uğurla davam edir. İrəvana 948 erməni ailəsi gətirilib, tezliklə bu ailələrin sayı beş minə çatacaq. Ermənilər axın-axın gəlir və boş qalmış müsəlman kəndlərinə dolurdular. Dağıdılmış kəndlərin sayı isə az deyildi.

RUSİYA-İRAN (1826-1828) VƏ RUSİYA TÜRKIYƏ (1828-1829) MÜHARİBƏLƏRİNDƏ BÖLGƏDƏ DAĞIDILMIŞ MÜSƏLMAN KƏNDLƏRİ

1. Qırxbulaq mahalında

1. Küzəcik, 2. İynəduz, 3. Güllücə, 4. Qaracaörən, 5. Tecrəbək, 6. Bezaklı, 7. Qaraqala, 8. Qatırçay (Heydərgöl), 9. Ərzap, 10. Norinus, 11. Damcılı, 12. Kitikənd (Kətiqut) 13. Quyulu, 14. Qızıqala, 15. Tezxababa, 16. Babacur, 17. Damagirməz, 18. Dəlləkli, 19. Kankan, 20. Göykilsə, 21. Yayı, 22. Qızıqlala, 23. Çobangərəkməz, 24. Azaklar, 25. Əkikənd (Muradtəpə), 26. Ərzni

2. Zəngibasar mahalında

1. Həsənağa, 2. Sinnik, 3. Qaracalar, 4. Ozanlar, 5. Dərcan, 6. Norakby, 7. Cəfərabad.

3. Gərnibasər mahalında

1. Məsimli, 2. Taytan, 3. Bayraməliqışlağı, 4. Qulaqsız, 5. Zöhrəbli, 6. Kürdəkəndi, 7. Şəfiabad, 8. Kir-Bozavand, 9. Baş Gərnə, 10. Mürzük, 11. Heyranis-Uliya, 12. Burduq, 13. Gerkəc, 14. Gilanar-Sufla, 15. Molla Əhməd, 16. Qaqavuz, 17. Şəhriyar, 18. Heyranis-Sufla, 19. Şoğayib, 20. Kərpici, 21. Abdallar, 22. Qurbanqala-Uliya, 23. Qurbanqala-Sufla, 24. Ərtiz, 25. Yappa, 26. Əlimərdan, 27. Əliqırağı, 28. Ellicə, 29. Buralan, 30. Sultantəpə, 31. Əzizli, 32. Əlisorki, 33. Qalakəndi, 34. Qarahacılı, 35. Xıdırli, 36. Ədətli, 37. Taraşköy, 38. Əliqızıl, 39. Bulaqbaşı, 40. Bayraməlikəndi, 41. Purço, 42. İmamverdiqalası, 43. Tərəkəmələr.

4. Vedibasər mahalında

1. Reyhanlı, 2. Şirazlı, 3. Qaralar, 4. Saray, 5. Cadqıran, 6. Qarabağlar-Sufla, 7. Qarabağlar-Uliya, 8. Talasavan, 9. Şahablı, 10. Zəncirli, 11. Pünüt, 12. Şorsu, 13. Daşnov, 14. Həsənqala, 15. Cəfərli, 16. Örtük, 17. Vəlican, 18. Keşəqli, 19. Abbasabad, 20. Əli Qızıl, 21. Muradabad, 22. Əliabad, 23. Əliqırıq, 24. Günlük, 25. Baxcacıq, 26. Xatum, 27. Qızılverən, 28. Zimmi, 29. Musacıq, 30. Hand, 31. Qazançı, 32. Xosrov, 33. Haxıs.

5. Şərur mahalında

1. Hacıqara, 2. Qalacıq, 3. Fərhad Arxı, 4. Boşaqışlağı, 5. Daşarx-Uliya, 6. Örtülü Məzrə, 7. Şaban Məzrə, 8. Kərki-Bayat Məzrə, 9. Yovşan Məzrə, 10. Gabud-məzrə, 11. Dəhnəkənd (Dəmirçiqışlağı).

6. Sürməli mahalında

1. Vəlican, 2. Talasavan, 3. Abbasabad, 4. Sərhəngabad, 5. Rəsullu, 6. Zəngan, 7. Hacı Abbas, 8. Saxsalı, 9. Atlıca, 10. Qaraçılı, 11. Mərhava, 12. Çırxalı, 13. İstinax-Çırxalı, 14. Urumuş, 15. Ərgöv, 16. Göyumus, 17. Qurğan, 18. Qa-

raçay, 19. Əli Malik, 20. Zor, 21. Əlikeçən, 22. Quşçu, 23. Karvansaray, 24. Əsmə, 25. Quyucu, 26. Çıraxçı, 27. Sarı Hasar, 28. Muça.

7. Dərəkənd-Parçenis mahalında

1. Qaraqoyunlu, 2. Kiti, 3. Sürməli, 4. Aşıq Hüseyin, 5. Qarabulaq, 6. Qaraqala, 7. Çaldağ, 8. Qazıqoparan.

8. Səədli mahalında

1. Xəlilqışlağı, 2. Erməni kövşəni, 3. Səfilər, 4. Mirzə-xan, 5. Baş Qışlağı.

9. Talın mahalında

1. Aylanlı, 2. Siçanlı, 3. Nadırxanlı, 4. Pirmələk, 5. Sutökülən, 6. Ağakıçık, 7. Məzarçıq, 8. Pırtikən, 9. Qaraqala, 10. Çiçəkli, 11. Püsəgən, 12. Çaltəpə, 137 Mustuqlu, 14. Qoruc, 15. Parakənd, 16. Daşqala, 17. Çoturlu, 18. Bəbirli, 19. Saliqlı, 20. Zarınca, 21. Aşağı Dəmirçili, 22. Sabunçular, 23. Kicik Yataq, 24. Kalaşbəy qulası, 25. Bəhlul kəndi, 26. Böyük Qızılqula, 27. Göyərçin.

10. Sərdarabad mahalında

1. Cəfərxan Rəncbəri, 2. Teymurxan kəndi (Dövlətabad), 3. İtröy, 4. Qatırabad (Əbdülabad), 5. Artaşat (Fətabad), 6. Rəhimabad (Molla Bədəl), 7. Keçili, 8. Xam.

11. Körpübasar mahalında

1. Teymurxan Kolanısı, 2. Ağdamar, 3. Qaraqışlaq, 4. İnekli, 5. Çobanı, 6. Arpahəvəsik, 7. Haçabağ, 8. İlançalan, 9. Anberd.

12. Abaran mahalında

1. Qotur, 2. Tezxabara, 3. Şabanlı, 4. Xaçbulaq, 5. Köhnə Qəzənfər, 6. Bitli, 7. Əmirli, 8. Yarbaş, 9. Məmişkəndi, 10. Qarabulaq, 11. Hamamlı, 12. Kürd Əli, 13. Cənçik, 14. Cili-Göl, 15. Şahquluölən, 16. Porsuxlu, 17. Camışlı, 18. Əyribudaq, 19. Muncuqlu, 20. Pəmbək, 21. Günbəz,

22. Sibitağ.

13. Dərçiçək mahalında

1. Ada, 2. Kiçik Ördəkli, 3. Allahapənah, 4. Barat, 5. Qonaqgirməz, 6. Eşşəkquduran, 7. Çobangölü, 8. Keğaç, 9. Maman, 10. Aydın, 11. Şakirbaşı, 12. Mısxana, 13. Sutökülən, 14. Çiçəkli, 15. Pirpalıd, 16. Zeynalğa.

14. Göycə mahalında

1. Buğdatəpə, 2. Hacımumuxan, 3. Allahverdibəy, 4. Üçtəpə, 5-6. adları unudulub, 7. Kərimkəndi, 8-11. adları unudulub, 12. Yuxarı Altuntaxt, 13. Aşağı Altuntaxt, 14. Dəmirçi Pogos, 15-19. adları unudulub, 20. Əyricə, 21. Atdaş, 22. Axsaxtovuz, 23. Karvansaray, 24. adı unudulub, 25. Qasımbaşı, 26. Mədinə, 27-32. adları unudulub, 33. Baş Gözəldərə, 34. Xancıgəzozlu, 35-40-44. adları unudulub, 45. Böyükəğa, 46-54. adları unudulub, 55. Ağkilsə, 56-57. adları unudulub, 58. Göycə, 59. Sultanəli, 60. Sətənağac, 61. Karvansaray, 62. Əyricə, 63-64. adları unudulub, 65. Kərimkəndi, 66. Dəli Harutyun, 67. Qəməsar.*

İrəvan xanlığı ərazisindəki bu kəndlərdə ermənilərin məskunlaşması məqsədi ilə Qafqaz korpusunun komandanı 1828-ci il fevralın 26-da xüsusi sərəncam imzaladı. Erməniləri qəbul edib yerləşdirmək üçün ayrıca komitə yaradıldı. Tapşırıldı ki, xaricdən gələn ermənilər İrəvan qəzasında, Naxçıvanda, Ordubadda, Miqrıda və Qafanda yerləşdirilsin. Sərəncam bu ərazilərə köçüb gələn ermənilərə geniş imtiyazlar verilməsini də nəzərdə tuturdu.

* *Qaynaq. И.Шопен. Исторический памятник состояния армянской области... (СПб, 1852) kitabı və Vaqif Arzumalı, Nazim Mustafa. Tarixin qara səhifələri kitablarından.*

İrandan ermənilərin İrəvan xanlığı ərazisinə köçürülməsi

1 828-ci il martın 21-də “Erməni vilayəti” yaratmaq haqqında çarın fərmanı ermənilərin Qərbi Azərbaycan-İrəvan xanlığı ərazisinə axışıb gəlməsini daha da gücləndirdi. 1828-1830-cu illərdə Türkiyədən köçürülüb gətirilən ermənilərin (84 min nəfər) çoxu bu vilayətdə məskunlaşdırıldı. 23568 erməni vilayətdə boş qalmış 119 azərbaycanlı kəndinə sahib oldu. Vilayətdə demoqrafik vəziyyət belə idi (səh.389-392).

1. İrevan əyaləti (keçmiş İrevan xanlığı)

Adları	Müsəlmanlar		Yerli ermənilər		İrandan köçürülən ermənilər		Türkiyədən köçürülən ermənilər		Cəmi	
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
1. İrevan şəhərində	1807	7331	567	2369	366	1715	11	48	2751	11463
Mahallar	81	383	262	1396	216	1043	38	231	597	3053
1. Qırxbulaq	910	5413	133	603	442	2360	-	-	1485	8376
2. Zəngibasar	753	4176	34	145	1211	5359	-	-	1998	9680
3. Gərnibasar	574	3449	2	15	200	1069	-	-	776	4533
4. Vedibasar	1305	6510	-	-	336	1757	-	-	1641	8267
5. Şərur	709	4832	935	5892	299	1459	261	1342	2204	13525
6. Sürməli	589	3267	1	5	-	-	-	-	590	3272
7. Dərəkənd Parçənis	160	1004	-	-	-	-	-	-	160	1004
8. Səədli	91	420	74	416	-	-	185	1144	350	1980
9. Talın										

10 Seyidlı və Axsəqqalı	311	1754	6	28	-	-	-	-	317	1782
11 Sərdarabad	276	1837	469	3214	66	356	4	21	815	5428
12 Kərpübasar	400	2592	897	5290	518	2897	35	176	1850	10955
13 Abaran	-	-	11	58	330	2018	1116	6857	1487	8933
14 Dərəçiçək	231	1300	92	552	575	3535	539	3263	1437	8650
15 Göyçə	999	5607	15	90	-	-	1485	8557	2499	14254
CƏMI	9196	49875	3498	20073	4559	23568	3674	21639	20927	115155

2. Naxçıvan əyaləti

1	2		3		4		5		6	
	ailə	nəfər	ailə	nəfər	ailə	nəfər	ailə	nəfər	ailə	nəfər
1. Naxçıvan şəhərində	909	3641	156	719	265	1110	-	-	1330	5470
Mahallar										
1 Əlinəcəvay	400	1848	123	683	208	1051	-	-	731	3582
2 Naxçıvan	979	4194	150	776	941	4507	-	-	2070	9477

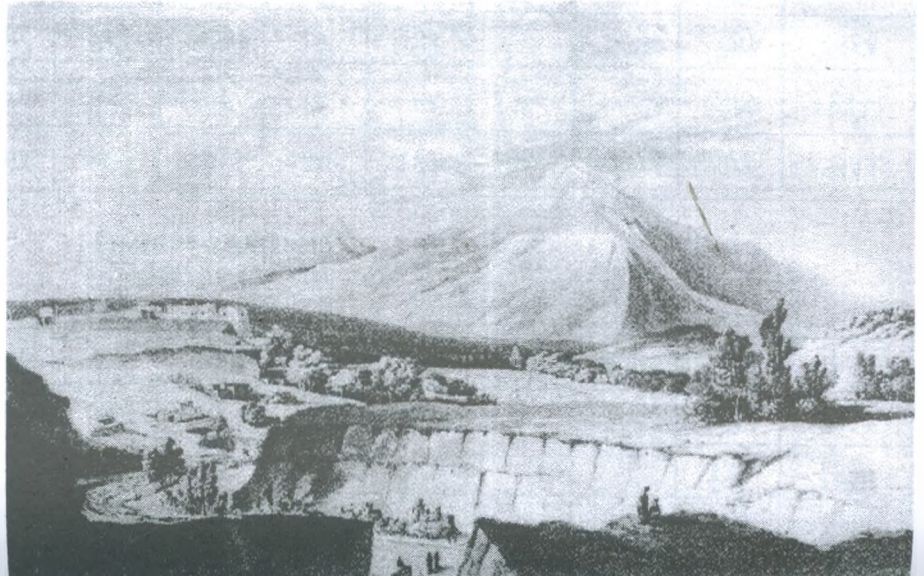
3. Məvazixatun	282	1497	-	-	216	1146	-	-	498	2643
4. Xok	292	1375	43	224	-	-	-	-	335	1599
5. Dərələyəz	1001	4583	58	288	507	2838	8	27	1574	7736
CƏMI:	3863	17138	530	2690	2137	10652	8	27	6538	30507

Ordubad dairəsi

Ordubad şəhəri	767	3262	-	-	36	182	-	-	803	3444
Mahallar										
1. Ordubad	146	552	36	215	14	76	-	-	196	843
2. Əylis	77	347	214	1356	29	183	-	-	320	1886
3. Dəstə	317	1533	62	346	-	-	-	-	379	1879
4. Biləv	289	1210	39	208	-	-	-	-	499	2317
5. Çəknep	79	343	49	263	-	-	-	-	128	606
CƏMI	1675	7247	400	2388	250	1340	-	-	2325	10975

Cəmi erməni vilayətində

Cəmi	Müsəlmanlar		Yerli ermənilər		İrandan köçürülən ermənilər		Türkiyədən köçürülən ermənilər		Yezdi kürdləri		Cəmi	
	Cəmi	16078	81749	4428	25151	6949	35560	3682	21666	67	180	31201

İrəvan qalası.

*1817-ci ildə İngilis səyyahı
Ker-Porterin çəkdiyi şəkildən*

Əsrin sonuna yaxın İrəvan quberniyasında ermənilərin sayı 434 min nəfərə çatdı. Halbuki 1828-ci ildə vilayətin mərkəzi İrəvan şəhərində əhalinin milli tərkibindəki nisbət belə idi: Müsəlmanlar-1807 ailə, 7331 nəfər, ermənilər-567 ailə, 2369 nəfər.

Etnik təmizləmə, “Türksüz Ermənistan” siyasətinin əsası belə qoyuldu. XX yüzilliyin əvvəlində, birinci dünya müharibəsi ərəfəsində yəni tarixi şəraitə uyğun olaraq Rusiya “erməni məsələsi”ni yenidən, həm də çox böyük ustalıqla, işə saldı. “Erməniləri ən parlaq gələcək gözləyir”, “Hər şey istədiyiniz kimi olacaq” şüarları ilə çar hökuməti “Türkiyə Ermənistanı ilə Qafqaz Ermənistanını birləşdirib dənizdən-dənizə Böyük Ermənistan” yaratmaq xülyasını gerçəkləşdirməyə can atmaqda olan erməniləri yenidən özünün sədaqətli müttəfiqinə döndərdi. Ermənilər də Rusiyanı özlərinin ən e'tibarlı xilaskarı kimi qəbul etdilər.

Yaranmış fürsətdən bəhrələnən daşnaklar erməni-azərbaycanlı münasibətlərini silahlı münaqişə həddinə çatdırmaq təşəbbüsünü öz əllərinə aldılar. 1915-ci il fevralın 15-19-da Tiflisdə keçirdikləri 9-cu qurultayda Andranik Ozanyan erməni drujinaları, könüllü silahlı dəstələr əsasında qüdrətli və qadir ordu yaratmağı təklif etdi. “Ya indi, ya da heç vaxt!” - deyə o, yaranmış əlverişli şəraiti, imkanı əldən verməməyə çağırırdı. Çox keçmədən bu çağırışa qoşulanların sayı artdı. Silah tutmağı bacaran hər erməni gənci “fədai qüruru” ilə türkə-azərbaycanlıya qarşı vuruş meydanına atılmağı özünə borc bildi. Rus ordusunda, türklərə qarşı vuruş meydanına atılan erməni könüllü silahlı dəstələrində belə fədailərin sayı durmadan artırdı. Minlərlə erməni Qərbi ölkələrinin orduları sırasında könüllü olaraq türklərə və almanlara qarşı vuruşdu. Böyük Rus imperiyasının Qafqaz cəbhəsində cəmi

170 minlik ordusu olduğu halda, ermənilərin 250 min nəfərlik silahlı fədailər ordusu türklərə qarşı amansızlıqla vuruşurdu. Fransa, İngiltərə, ABŞ ordusunda erməni döyüşçülərinin sayı 50 mindən artıq idi. Dünyanın müxtəlif güşələrinə səpələnmiş ermənilər Qafqaza axışb gəlir, burada könüllü silahlı dəstələrə, yaxud nizami rus ordusuna qoşularaq buradan türklərə qarşı vuruşmaq, silah gücünə, başqasını məhv etmək yolu ilə erməni məsələsini həll etmək, yeni erməni dövləti yaratmaq “eşqi” ilə cəbhəyə yollanırdılar. Erməni könüllü silahlı dəstələrinə qoşulmaq üçün Qafqaza Rumıniyadan 900, Bolqarıstandan 600, Amerikadan 1000 erməni gəlmişdi.

Lakin çar Rusiyasının, qərb diplomatlarının verdikləri vədlər göydən asılı qaldı. Fevral və oktyabr hadisələri Rusiyada yeni, daha mürəkkəb şərait yaratdı. 1917-ci il noyabrın 21-də başlanan Ərzincan danışıqları dekabrın 5-də barışıq müqaviləsi ilə nəticələndi. Rus qoşunları Ərzurmdan və Qarsdan çıxmalı oldular. Bu ordu tərkibində türklərə qarşı vuruşan erməni könüllü silahlı dəstələri də geri qayıtmaq məcburiyyəti qarşısında qaldılar. Dekabrın 19-da Qafqazdakı rus ordusunun tərxis edilməsinə dair sərəncam imzalandı. Yeddi gün sonra erməni könüllü silahlı dəstələrinin buraxılmasına dair Baş Komandanın verdiyi gözlənilməz əmr davakar daşnak dairələrini daha da qəzəbləndirdi. Bu əmrə görə “erməni ordusu” əvəzinə rus ordusu tərkibində cəmi bir neçə dəstə erməni əsgəri saxlanmalı, qalanları isə öz taleyinin ümidinə buraxılmalı idi. “Türkiyə Ermənistanı”nı alıb “Qafqaz Ermənistanı”na qatmaq, bu yolla “Böyük Ermənistan” dövləti qurmaq iddiasının baş tutmamasının, “erməni ordusu”nun buraxılması silaha sarılmış fədailərin qəzəbi və qəddarlığını ikiqat artırdı. Türkiyə ərazisindən geri çəkilərkən

QANLI NƏTİCƏ- LƏR:

Qalib” ordu geri çəkilişdi. İrəvan quberniyası azərbaycanlılarının daha bir faciəsi başlandı. Qarsda 82 müsəlman kəndini yandırdılar. Quberniyanın 211 müsəlman kəndinə erməni əsgərləri od verib alovlandırıldı. Bu kəndlərin silahsız əhalisinin bir qismi qılıncdan keçirildi, vəhşicəsinə qətlə yetirildi, bir qismi də dogma yurddan didərgin salındı.

Qanıçənlərin qəddarlıqla törətdikləri vəhşilikləri, Qərb bölgəsi azərbaycanlılarının məruz qaldıqları müsibətləri canlı şahidlər belə təsvir etmişlər: Geri çəkilən erməni silahlı dəstələri ətrafdakı müsəlman kəndlərini yer üzündən silir, rast gəldikləri nə varsa, hamısını atəşə tutur, təsəvvürə gəlməyən bir dəhşət, fəlakət törədirlər. “Qalib” erməni ordusunun əsgərləri hərbi qənimət saydıqları südəmər körpələri süngüyə taxaraq bayraq kimi yol boyu əllərində aparırdılar. Keçib gətdikləri yolların hər tərəfinə onlar çılpaq soyundurulmuş müsəlman qadınlarını düzürdülər. Bu cəhənnəm əzabından aqlını itirmiş qadın və uşaqların ürək parçalayan iniltilərini, qocaların ümitsiz nalələrini dinləmək üçün adamın qəlbi daş olmalıdır.

İrəvan quberniyasının ərazisini erməniləşdirmək, “Türksüz Ermənistan” iddiasını gerçəkləşdirmək məqsədi ilə hakım erməni dairələri bu yerlərin aborigen sakinləri olan

azərbaycanlıları öz doğma ocaqlarından silah gücünə qovub çıxarmaqla kifayətlənmiş, həm də dünya tarixində görünməyən məkrli bir siyasətə əl atır, onlara qarşı sözün tam mə'nasında soyqırımın törədilməsinə rəvac verirdilər (**A.Lalayan**). Daha sonra erməni yazarı Lalayanın özü e'tiraf edirdi ki, daşnak dəstələrinin tutduqları türk kəndləri canlı insanlardan "təmizləniş" eybəcər hala salınmış qurbanları ilə birlikdə xarabalığa dönmüşdür. N.Bayaziddən olan daşnak Vahram qürrelənərək deyirmiş ki, mən heç nəyi nəzərə almadan Basarkeçərdə türk əhalisini qırdım. Bəzən gülləyə heyfim gəlirdi, salamat qalanların hamısını quyuya doldurub üstünə də ağır daşlar tökmək ən yaxşı üsul idi. Mən belə də etdim. Bütün kişiləri, qadınları, uşaqları quyuya doldurub üstünə də ağır daş tökdüm.

Erməni qoşunlarının Göyçə müsəlmanlarına qarşı törətdikləri vəhşiliklər haqqında Gəncə qəza rəisinin göndərdiyi bir məktubda deyilirdi: "60 min əhalisi olan 22 kənd dağıdılmış, yandırılmışdır". Daşnaklar el aşığı Nəcəfin belinə qaynar samovarı bağlayıb işgəncə verə-verə öldürdülər. Erməni mətbuatında dərc olunmuş, erməni müəllifi tərəfindən qələmə alınmış başqa bir məktubda deyilir: "arvadları, anabacıları soyundurmağa məcbur edən bir erməni onları gölməçəyə aparıb bütün camaatın gözü qabağında ördək kimi üzməyə təhrik etmişdi. Bu alçaq erməni qadınları döymüş və saatlarla da orada çılpaq saxlamışdır".² Həmin o müəllifin (Lalayanın) başqa bir yazısında deyilir ki, daşnaklar 30 aylıq hakimiyyətləri dövründə Ermənistanda azərbaycanlı əhalisinin 60 faizini qırmış, qətlə yetirmişlər.³ Başqa bir erməni müəllifi Zaven Korkodyan da yazır ki, 1918-1920-ci illərdə daşnak mauzerçiləri Ermənistanda yaşayan 575 min azərbaycanlıdan 565 min nəfərini qanına qəltan etmiş və yaxud silah gü-

cünə didərgin salmışdır.⁴

28-cı diviziyanın rəisi Nesterovski XI qızıl ordunun rəisinə yazırdı (sentyabr 1920): “Daşnakların törətdikləri soyqırımından qaçıb canlarını xilas edə bilən didərginlər gəlib Naxçıvan rayonunda qərar tutmuşlar. Onların sayı milyona çatır. Vəziyyətləri dözülməzdir. Araz qırağında lüt, ac, taqətsiz qalıblar. Vəziyyətləri dözülməzdir. Gündə 500 nəfərədək qoca və uşaq ölür. Üzümüzə gələn payız və qış, aclıq və şaxtalar buradakı bu qaçqınların hamısını qıra bilər”.⁵ Bu qəbil-dən olan başqa bir məktub da Amerikanın Ermənistandakı xeyriyyə cəmiyyəti nümayəndələrinə göndərilib. Məktubda deyilir: “İndiyədək Zəngıbasara 9450 azərbaycanlı qaçqın qayıdıb. Onlara heç olmasa gündə bir dəfə yemək vermək lazımdır. Yoxsa hamısı acından və soyuqdan qırılacaq”.

1918-1920-cı illərdə indiki Ermənistan ərazisində azərbaycanlılara qarşı törədilmiş qətl-qırğın haqqında şahidlik verən sənədlər, dəlillər və sübutların coğrafiyası son dərəcə genişdir. Tükürpədicə bu inkaredilməz dəlillərin bir qismini xatırlayaq: 1917-ci ilin dekabrından 1918-ci ilin avqust ayınadək təkcə Sisyan rayonunda 15 kənd dağıdılmış, 625 nəfər qətlə yetirilmişdir. N.Bayazid, Ecmiədzin, İrəvan qəzasında qarət olunmuş və didərgin salınmış azərbaycanlıların sayı 200 min nəfərə yaxın olmuşdur. Zəngəzur qəzasının 115 kəndində daşnaklar daşı daş üstə qoymayıblar, bu cəlladların əli ilə 3275 kişi, 2276 qadın, 2196 uşaq öldürülüb. Daşnaklar bu qəzadan 1060 kişini, 784 qadını, 425 uşağı amansız vəhşiliklə yaralayıb-yandırılıblar. Bütün qəza üzrə 10068 nəfər günahsız və silahsız azərbaycanlı qətlə yetirilib.⁶ İrəvan quberniyasında 1918-ci ilin mart ayınadək 199 kənd dağıdılmış, 135 min nəfər öldürülmüş və ya didərgin salınmışdır.

1919-cu ilin son iki ayında Ecmiədzin və Sürməli qəza-

larında 96 kənd, İrəvan qəzasında isə bütün kəndlər yandırılmış və dağıdılmışdır.⁷

Daşnakların 30 aylıq hökmranlığı dövründə indiki Ermənistan ərazisində yaşayan azərbaycanlılara qarşı törədilmiş vəhşiliklər, dəhşət və faciələrin təsəvvürə sığmayan mənzərəsini ötəri də olsa, nəzər yetirin: Zəngəzur qızasının Vagudi kəndində erməni əsgərlərinə paylanmış 15 qız təhqir edilmiş və öldürülmüşdür. Həmin kəndin 400 nəfər sakinini məscidə doldurub yandırdılar. Qədimə Tahir qızının döşünü xəncərlə kəsərək öldürülmüş, körpə balasının ağzına tıxamışlar.⁸ Nisə Aman qızını, Sona Cəfər qızını təhqir edib sonra da öldürmüşlər. Gülbəsti Qasım qızının döşlərini kəsib bel sümüyündən asmışdılar. Nüvədi kəndində Əsəd bəy Abbasovun sinəsinə süngü sancmışlar. Kənddən çıxmaq istəyən qadın və uşaqların hamısının başını kəsmişlər. Lehvaz kəndinin sakini Kərbəlayı Mehдинin başını kəsib yolun ortasında iri bir daşın üstünə qoymuşlar. Lök kəndində qaçıb canlarını xilas edə bilməyən qocalar, qadınlar və uşaqları güllələyib də-rədən axan çaya tökmüşlər. Şəki kəndində körpə uşaqların iki parça olmuş meyidlərini yolun ağzına düzmüşlər. Ağudi kəndində Qulaməli Şəkər oğlunun ayağını topuqdan kəsmiş, sonra da qanı axa-axa yeriməyə məcbur etmişlər. Bağırbəyli kəndində 7 nəfəri bir evə yığib yandırmışlar. Qatar kəndində Məşədi Qələndər kişini camaatın gözü qabağında üstünə neft töküüb yandırmışlar. Yeni Bayaziddə İbrahim Hüseyn oğlunun gözlərini çıxarmışlar. Arxiv sənədlərində bu da qeyd olunub ki, Sisyan mahalının birinci polis sahəsinin bütün müsəlman kəndləri, ikinci sahə kəndlərinin əksəriyyəti, üçüncü, dördüncü və beşinci sahələri kəndlərinin çoxu tamamilə dağıdılmışdır. Ermənilər müsəlman kəndlərini yerlə-yeksan edir, əhalisini qılıncdan keçirirdilər. Təkcə bu mahaldan qaçıb canını xilas edə bilən 50 min müsəlman Cəbrayıl qəzasında sığınacaq tapmışdır.

Göycə gölü sahilindəki müsəlman kəndlərini dağıdan erməni quldur dəstələrinin törətdikləri qəddarlıqları Murad-yan deyilən birisi “Jogovurd” (“Xalq”) qəzetində belə təsvir edib: “Bizim hökumətin həyata keçirdiyi tədbirlər nəticəsində bu kəndlərdə (Toxluca, Ağbulaq, Ardanış və s.) əhali qalmayıb. Ermənistanın hüduqlarından kənara qaçıblar. Mən burada sahibsiz qalmış kəndləri gördüm. Burada mən bir neçə pişikdən, habelə hiddətə gəlmiş itlərin əcaib hürüşməsindən başqa bir şey görmədim. Bu kəndlərin əhalisi çox geniş sahələrdə kartof, buğda və arpa əkib qoyub getmişlər. Hökumət bu kəndlərdən milyon pud buğda və yarım milyon pud kartof götürə biləcək”.

Daşnakların vəhşiliklərindən bəhs edən başqa bir sənəddə (Gəncə qubernatorunun məruzəsi) deyilirdi: “Onların yanında orta əsrin kədərli dəhşətləri çox solğun görünər. Adam inana bilmir ki, XX əsrdə bütün Avropada öz mədəniyyətindən dəm vuran bir xalq dinc əhaliyə qarşı vəhşiliklərin bütün üsullarını tətbiq etmiş olsun. Hər gün quberniyanın hər yerindən alınan raportların, məlumatların yaratdığı dəhşətlərlə bu sətirləri yazmaq çətindir: qadınlar zorlanır, uşaqlar odda yandırılır, dillər, qulaqlar kəsilir, işgəncələr, təhqirlər...”

Məruzəni başa çatdıraraq ermənilərin hərəkətlərini və vəhşiliklərini belə ümumiləşdirirəm, təkcə Zəngəzur qəzasında 105 kənd dağıdılmış və qarət edilmişdir”.⁹

Bir daha təkrarlayaq ki, azərbaycanlılara qarşı daşnaq mauzerçi dəstələrin törətdikləri qətl və qarətlər haqqında şahidlik verən qanla yazılmış sənədlərə sözün əsl mənasında **martiroloq** deyilməlidir, faciəyə düşər edilmiş minlərlə günahsız və silahsız azərbaycanlının məhz elə azərbaycanlı olduğuna görə qətlə yetirilməsindən xəbər verən **martiroloq!**

QƏRB BÖLGƏSİ AZƏRBAYCANLI- LARININ SOYQIRI- MINA DAHA BİR NƏZƏR

“AZƏRBAYCAN XALQINA
QARŞI DƏFƏLƏRİƏ TƏRƏ-
DILMIŞ VƏ UZUN İLLƏRDƏN
BƏRİ ÖZ SIYASI HÜQUQİ
QIYMƏTİNİ ALMAMIŞ SOY-
QIRIMI DA TƏRİXİN AÇIL-
MAMIŞ SƏHİFƏLƏRİNDƏN
BİRİDİR”

(AZƏRBAYCANLILARIN
SOYQIRIMI HAQQINDA
RESPUBLİKA PREZİDENTİNİN
26 MART 1998-Cİ İL TƏRİXLI
FƏRMANINDAN)

Daşnak partiyasının tanın-
mış ideoloqları xarici öl-
kələrin mötəbər kürsülə-
rindən düşmək bilmir, göz yaşı
axıdır, nalə çəkib-fəryad qoparır,
dünyanın bütün qüdrətli dövlətlə-
rini “əzabkeş, zavallı, bədbəxt,
kütləvi qırğına məruz qalmış” er-
məni xalqını “xilas etməyə” səs-
ləyirdilər. Daxildə isə “sülhse-
vər” daşnak hökuməti azərbay-
canlılara amansız divan tutmaq
məqsədilə daha sərt, daha qanlı
tədbirlərə əl atırdı.

Ölkədə ümumi səfərbərlik
e'lan edilmişdi. Hərbi vəziyyət
haqqında fərman vermişdilər. Er-
məni korpusunun komandanı Na-
zarbekyan 1918-ci ilin iyununda,
daşnakların hakimiyyət başına
gəlməsinin hələ heç birinci ayı
tamam olmamış əmr etmişdi ki,
əli tufəng tuta bilən 35 yaşınadək
bütün “qeyrətli” ermənilər kö-
nüllü silahlı dəstələr təşkil edib,
türklərə-azərbaycanlılara qarşı
döyüş meydanına atılsınlar. Fəra-
riliyə qarşı ciddi cəza tədbirləri
qoyulmuşdu. “Ölüm hökmü”
haqqında ayrıca fərman imzalan-

mişdi. Millətini darda qoyub öz canını xilas etmək üçün xaricə qaçmış “millet qəhrəmanı” Andranik Ozanyan 1919-cu ilin yazında Parisdə Pogos Nübar paşanın vasitəsilə yol taparaq özünü prezident sarayına çatdırmış və türklərə-azərbaycanlılara qarşı törədilən vəhşiliklər haqqında Fransa prezidenti Rayman Paunkareya təkəbbürlə raport verərək demişdi: “Türklərə qarşı vuruşmaq üçün biz ermənilər rus ordusuna 180 min, Avropa ordularına 15 min könüllü döyüşçü vermişik”.

Bu müstəsna canfəşanlıq, belə sərt tədbirlər, 250 min nəfərlik güclü ordu kimə və nəyə gərək idi?! Bütün Rusiyada dövlət xadimi kimi ad çıxarmış Aleksandr Myasnikyan bu suala çox sərrast, çox səhih cavab verərək hələ 1921-ci ildə yazmışdı: Milli siyasət sahəsində daşnakların yeganə məqsədi Ermənistanı başqa millətlərdən təmizləmək idi. Daşnaklar deyirdilər: xmbapet ruhlu erməni olmaq istəyirsinizsə, nifrət etdiyiniz türkləri, insana bənzəməyən tatarları qırın, od vurub kəndlərini yandırın, var-yoxlarınızı çapıb-talayın, əllərinizdən alın, Ermənistanı başqa millətlərindən təmizləyin. Daşnak liderlərindən biri, “İnqilabçının düşüncələri” kitabının müəllifi Xristofor Mikaelyan indiki Ermənistan ərazisində azərbaycanlılara qarşı soyqırımını törədiləcəyini əvvəlcədən xəbər verərək 1906-cı ildə yazırdı: “Ermənilər bu torpağı qanla boyamasalar, məqsədlərinə nail ola bilməyəcəklər”. Ömür boyu “Türksüz Zəngəzur”, “Türksüz Ermənistan” deyə-deyə bütün erməniləri azərbaycanlılara qarşı səlib savaşına haraylayan Qaregin Njdeh “Günəş altında özümü zəngənə yer eləmək üçün bu dünyanı türkün başına tərş fırlandıрмаq, keçmişin bütün külünü onun gözünə üfürmək lazımdır”, - deyirdi.

Ermənistanda cəmi birçə dəfə (ölümündən bir neçə

həftə əvvəl) olmuş Amerika nasırı Vilyam Saroyan daha ciddi hökm verərək deyirdi: yer üzündə tək bir erməni qalmış olsa belə, yenə də türkə qarşı müharibəyə qalxmaq hüququnu onun əlindən almağa heç kəsin haqqı yoxdur! Sonuncu ermənini belə Türkiyəyə, türkə-azərbaycanlıya qarşı müharibəyə çağıran başqa bir ideoloq - "Türklər və biz" kitabının müəllifi Hakop Ter-Hakopyan daha kəsə yolla gedərək açıqsaçıq deyirdi: "Erməninin yeganə bir düşməni varsa, o da türkdür. Türkə qarşı nifrət hissini ermənilərə Allah özü bəxş edib. Türkdən intiqam almağı Tanrının özü buyurub erməniyə".

"Daşnaksütyun və 1914-1918-ci illərin imperialist müharibəsi" əsərinin müəllifi A.Lalayan da yazırdı: "Qana susamış daşnak xmbapetlər başda olmaqla silahlı dəstələr türk qadınları və uşaqlarını, qocalarını və xəstələrini qırmaqda maksimum "cəsarət" göstərirdilər".

30 aylıq aqalıqları dövründə (28 may 1918-29 noyabr 1920) daşnakların ərazi iddiası və milli ədavətə rəvac vermək səyləri Qafqazın cənubunda qanlı vuruşmalara, kütləvi qırğınlara, evsiz-eşiksiz qalmış azərbaycanlı qaçqınların böyük bir ordusunun yaranmasına gətirib çatdırdı. Ərzincan və Ərzurumdan, Yaşıl Yayla və Qarsdan başlayaraq, Ağbaba və Şörəyələ, Qaraqoyunlu və Göyçə mahallarına, İrəvan quberniyasının bütün qəzalarına, Yelizavetpol quberniyasının şəhər və kəndlərinə, oradan da daha uzaqlaradək gedib çatan bir ərazidə törədilən vəhşiliklər, qətl-qarət nəticəsində yüzlərlə kənd yerlə-yeksan edildi, minlərcə müsəlman qanına qəltan olundu.

Ermənistan, sözün tam mə'nasında, Zaqafqaziyanın "ən bədbəxt" bir güşəsinə döndü. 1913-cü ildəkinə nisbətən sənaye məhsulu 93 faiz, əkin sahələri 23 faiz, mal-qaranın

baş sayı 70 faiz, ümumməhsul istehsalı üç qat azaldı. Çöldə, küçədə addımbaşı insan meyitləri düzülmüşdü, əhalinin 25 faizi aclıq və yoluxucu xəstəliklər üzündən məhv olmuşdu. 1920-ci ilin yanvarında təkcə İrəvan şəhərində iki min adam ölmüşdü. “Znamya truda” qəzetində dərc olunmuş bir yazıda deyilirdi: “1919-cu ildə İrəvanda hər yüz nəfərdən 15-i, orta hesabla hər saatda 1,6 adam ölmüşdü. Şəhərdə ölən azərbaycanlıların sayı 2241 nəfərdir. Əslində bu məlumat səhih deyil, ona görə ki, azərbaycanlılardan ölənlərin sayı daha çoxdur. Onları bağda, bağçada, dağda-aranda, harada gəldi orada dəfn etmişlər. Hamısını dəqiq-düzgün hesaba almaq, sayını dürüst müəyyən etmək mümkün deyil.

Cəmi otuz ayda daşnaklar Ermənistanı yetimlər və qaçqınlar diyarına döndərmişdilər. Skletə dönmüş yetim uşaqların, evsiz-eşiksiz qaçqınların yüz min nəfərlik ordusu... Hüzün, hıçqırtı, matəm, kədər və istirablarla dolu cəhənnəmə bənzər bir diyarı olmuşdu Ermənistan!. Guya bütün bunlar azmış kimi həbsxanaları da azərbaycanlılarla doldurmuşdular. 1920-ci il iyunun 29-da S.M.Kirov Moskvaya göndərdiyi teleqramda xəbər verirdi ki, Zəngibasarıda üsyanı yatırarkən əsir düşmüş azərbaycanlılara divan tutmuşlar. Onların hamısını yerindəcə güllələmişlər. Daşnakların ağ terroru dörd ətrafı bürümüşdür.

Mauzerçi xmbapetlərin ağalığı iki il altı ay davam etdi. Bu müddətdə onlar etnik və etnosiyasi konflikt yolu ilə “Türksüz Ermənistan” ideyasının gerçəkləşdirilməsi sahəsində çox iş görə bildilər. Azərbaycanlılar qılıncdan keçirilir, silah gücünə öz dogma ocaqlarından didərgin salınır, onların yerinə boş qalmış kəndlərə və evlərə başqa-başqa yerlərdən köçürülüb gətirilmiş erməniləri məskunlaşdırırdılar. 1920-ci il noyabrın 11-də “Hayastani dzayn” qəzeti (N-176) yazırdı:

“Qars, Aleksandropol və Sürməli qaçqınlarının sayı 200 min nəfərə çatır. Himayədarlıq nazirliyi bunu nəzərə alaraq nazirlər şurasına göndərdiyi məktubda təklif edib ki, Dilicana 25 min, Qarakilsəyə 25 min, Zəngibasara 25 min, Gərnibasara 25 min, Novo Bayazidə 10 min, Vedibasara 60 min qaçqın göndərilsin. Təkcə bunlar deyil, Şimali Qafqazdan və digər yerlərdən də ermənilərin Ermənistana gətirilməsi dövlət əhəmiyyətli tədbir hesab edilirdi. Daşnak hökumətinin tanınmış başçılarından sayılan A.Xatisov “Osmanlıların əlindən qaçıb Qafqaza gələn 40000 erməninin” Ermənistanda yerləşdirilməsi planını ciddi-cəhdlə reallaşdırmağa can atırdı.

Emin Frankyan deyilən daşnak lideri 1920-ci ildə “Haraç” qəzetində (N-106) yazırdı: “Bütün həyatımız başdan-başa erməniləşməlidir. Dövrün hökmü belədir. Dövlətimizə, millətimizə, məmurlarımıza təklif olunan təkidlə tələb belədir. Dilimiz və ruhumuz ikiqat erməniləşməlidir”. Arşak Astvasaturyan da baltanı kökündən vuraraq “Hayrenik” qəzetində (N5) bütün oxucularını inandırmaya çalışırdı ki, “Azərbaycanlılarla, Azərbaycanla qonşu olmaq erməninin və Ermənistanın ən böyük bəlası və bədbəxtliyidir. Bu, ermənilər və Ermənistan üçün ölümcül təhlükədir. Zaqafqaziyada ermənilərlə tatar xalqının mənafeyi heç vaxt üst-üstə düşə bilməz. Bu xalqlar həmişə bir-birinə qarşı duracaqlar”. Daşnak hökumətinin qonşu Azərbaycan xalqına, qərb bölgəsində yaşayan azərbaycanlılara qarşı yeritdiyi qəddarlıqdan yoxsulmuş siyasəti “Karmir astg” qəzetində (N-74) Arşavir Melikyan belə şərh edirdi: “Daşnak hökuməti qonşularla dinc yanaşı yaşamaq əvəzinə yumruğunu düyünlədi, aləmə meydan oxumağa başladı, millətçilik azarından əl çəkmək istəmədi”.

Mə'lum Mudros sazişindən sonra türk ordusu Zaqafqa-

ziyadan çəkilib gedirdi. Mauzerçi dəstə komandirləri bu fursəti əldən vermədilər. Əhalisinin əksəriyyəti azərbaycanlılar olan kəndlərə hücum başlandı. Dinc əhalini qətlə yetirir, qarət edirdilər. Vəhşiliklər həddini aşmışdı. Hətta, ermənilərin özlərindən bu hiddətə gələnələr tapılırdı. B.Boryan yazırdı ki, siyasi xadimlərimiz erməni daşnak hökumətini ölkəni idarə etməkdən ötrü deyil, müsəlmanları qırmaq üçün yaradıblar. Həqiqətən də azərbaycanlılara qarşı başlanmış kütləvi qırğın, amansız təqiblər dövlət siyasəti səviyyəsində müstəsna qəddarlıqla davam etdirilirdi.

Daşnak hökumətinin yeritdiyi məkrli millətçilik-şovinişt siyasəti İrəvan qəzasında, Vedibasarda, Şərur-Dərələyəzdə, Sürməlidə, Naxçıvanda olan kəndlərin dağıdılmasına, yerli azərbaycanlıların qətlə yetirilməsinə və dogma ocaqlarından didərgin salınmasına yönəldilmişdi. O zaman Şərur-Dərələyəzdə əhalinin 72,3, Naxçıvanda 62,5, Sürməlidə 68, Vedibasarda və Millistanda 90 faizi azərbaycanlılar idi. Van və Sasun ermənilərindən təşkil olunmuş silahlı dəstələr bu yerlərin əhalisinə amansız divan tutur, kəndləri yandırır, qadınları təhqir edir, qoca və cavana fərq qoymadan, rast gəldikləri hər kəsi qətlə yetirirdilər. Şidli, Xalisə, Avşar, Cadqıran, Qaralar, Kiçik Vedi kəndlərini polkovnik Doluxanovun dəstəsi yerlə-yeksan etmişdi. Eçmişdzin qəzasında bütün kişilər qılıncdan keçirilmişdi. Həmin kəndlərdən qaçıb qurtara bilən qaçqınların sayı yüz min nəfərdən çox idi. İrəvan qəzasında (Zəngibasardan başqa) bütün kəndlər yandırılmışdı.

Zəngəzurun qəza rəisi Andranikin dəstələri tərəfindən törədilmiş qanlı cinayətlər haqqında həyacanla yazırdı: Andranikin dəstəsi başda olmaqla ermənilər... 30 müsəlman kəndini dağıtmış, yandırmış və əmlakların qarət etmişlər. Qaçma bilməyən bütün adamları cinsindən və yaşından asılı ol-

mayaraq vəhşicəsinə öldürmüşlər. Ermənilər 4-cü sahənin Rəzdərə kəndinin əhalisinin bir hissəsini qıraraq, kəndi yerlə yeksan etmişlər. Böyük dövlətlərin gözü qarşısında müsəlmanların belə vəhşicəsinə qırılması cəzasız qalır. Ermənilər bütün bunları Andranikin dəstəsinin və Türkiyədən gəlmiş erməni qaçqınlarının üzərinə atırlar”.

İrəvan quberniyası müsəlmanlarının amerikalılara müraciətində deyilirdi: “88 kənd dağıdılmış, 1920 ev yandırılmış, 3197 kişi öldürülmüşdü. “Şeypur”un dərc etdiyi yazını bir daha təkrarlayaq: “O gün Gəncədən iki teleqraf gəlib ki, erməni saldatları Göyçə sərhəddini keçib müsəlmanlara hücum etmişlər. 60 min müsəlmanın irz-namusu, həyatı, malı və mülkü təhdid edilir. İndi Tiflisdə olan Camalyana və erməni qəzetlərinə desən ki, balam, bu nə əhvalatdır? Özlərini eşitməzliyə vurub deyəcəklər ki, qoymayın, erməni milləti qırılıb qurtardı. Xülasə, erməni kirvələri çox ərköyün bəslənmişlər. Onlar deyirlər ki, biz hər nə eləsək, siz danışmayın. Ancaq siz bir balaca əl tərپətsəniz qiyamət qopardarıq.

Doğrudan da, həya yaxşı şeydir. İnsan ki, həyasız oldu heç nə, həyasız adamdan hər nə desən gözləmək olar... Bu həyasızlardan biri Ermənistan hökumətinin baş komandanı Andranik kirvədir ki, yenə Qarabağda baş qaldıraraq, müsəlmanları qırmağa başlamışdı. Ermənistan hökuməti də gözlərini yumub əli ilə işarə eləyir. Ermənistan hökumətinin nə tövür siyasət yeritdiyini və nə fikirdə olduğunu təsvir etmək artıqdır. Bu hökumət deyir ki, Qafqazda Gürcüstan və Azərbaycan ola bilməz. Burada ancaq bir Ermənistan ola bilər. Qafqazın hamısı ya gərək Ermənistan olsun, ya da Ermənistan tabe kimi bir şey olsun” (1918, N-8).

“Ararat respublikasında” başlığı altında “Azərbaycan” qəzetinin (N-14, 1919) dərc etdiyi məqalədə deyilir: “Yeddi

gün bundan əvvəl Qulu adlı bir kəndli bizim Qaraiman kəndinə gələrək bildirdi ki, zabitlər Primov nə Nişanevin başçılığı ilə erməni dəstələri gecə Qızıl Vəng, Subasan və Zağalı kəndlərini mühasirəyə aldılar. Guya, pristav çağırır, bəhanəsi ilə bütün kişiləri kənddən çıxartdılar, özləri isə kəndi talan etməyə başladılar, ermənilər bildirdilər ki, iki-üç müsəlman kəndini məhv etməklə biz qisas almaqdan doymarıq. Əgər biz 30 kənd də dağıtsaq...

Bu üç kəndi dağıdandan dörd gün qabaq ermənilər Çamurlu kəndində 4 kişi və 6 arvadı vəhşicəsinə öldürmüşlər. Həm də kişilərin başlarını, qadınların isə döşlərini kəsmişlər. Meyidləri biz özümüz basdırdıq. Şəraba kəndində başına oyun açılmış bir qadın bildirdi ki, kənddə bütün kişiləri qırdılar, uşaqları təndirdə yandırdılar, sonra bütün kənddən 8 qadın seçib aparıb, 20 gün saxladıqdan, şərəfinə toxunduqdan sonra buraxdılar.

Dinc azərbaycanlılara qarşı mauzerçi dəstələrin təcavüzü təkcə Azərbaycan və Ermənistan mətbuatında deyil, yaxın və uzaq ölkələrin mətbuatında da müxtəlif millətlərə məxsus qələm sahibləri tərəfindən ittiham edilmişdi. Bu baxımdan Skotland-Liddelin iki yazısı diqqətə layıqdır. "Müsəlmanlarla müharibə, ermənilər yenə hücum edirlər" məqaləsində o yazırdı: "Ermənistan həmişə dava-dalaş axtarır və ona nail olanda təbliğat məqsədilə deyirlər ki, amandı qoymayın, vurdular bizi. Daşnak üçün öldürülmüş erməni daha əzizdir. Bundan istifadə edərək erməninin ölüsü qalxıb haray-həşır təpirlər ki, ayə mən özüm ölməmişəm, mənə öldürüblər. Ermənilər Zəngəzurda özlərinin indiki çıxışlarında müvəqqəti olaraq qazandıqları uğurlarına şübhə etmirlər. Onların nizami ordularının əksəriyyəti əvvəllər rus ordusunda xidmət etmişdir... ermənilər haqsızdırlar". "Erməni-tatar sa-

zişi. Qarabağa sülh gəlir” məqaləsində Skotland-Liddel deyir: Mən yanvarda Şuşada olanda bir ingilis zabitinə dedim ki, hazırlaşırım Zəngəzur okruquna gedim və orada qaçqın müsəlmanların vəziyyətini öz gözümlə görüb əmin olum. Onların sayı 40 min nəfərdən çox idi. Hamısı ermənilərdən zərər çəkənlərdir” (Tiflis, 30 yanvar 1919).

Daşnak hökumətini azərbaycanlılara qarşı törədilən bütün bu vəhşiliklər qane etmir. Qərb bölgəsi azərbaycanlılarını qırmaq və yaşadıkları ərazidən qovub çıxarmaqla kifayətlənməyən ermənilər Paris Sülh Konfransına yeni tələblər təqdim edir və Türkiyənin yeddi vilayətinin, dörd Kiliqiya sancığını, bütün İrəvan quberniyasının cənub hissəsini, Qars və Ərdəhanı da alıb “Böyük Ermənistan” yaratmaq istəyirdilər. Ermənilər bu memorandumu Fransada çıxan “Jurnal de Deba” məcmuəsində də çap etdirmişlər. Onların tələb və təklifinə görə türkləri və azərbaycanlıları müttəfiqlər “bütün erməni torpaqlarından” çıxmağa məcbur etməli idilər. Buna cavab olaraq Ermənistanda yaşayan müsəlmanların son dərəcə ağır vəziyyəti haqqında İrəvan Müsəlman Milli Şurası ayrıca bir mə'lumat hazırlayıb Azərbaycan Xarici İşlər Nazirliyinə göndərmişdi. Bu mə'lumat Avropa və Amerika dövlətlərinin Parisdəki nümayəndələrinə çatdırıldı. Mə'lumatda deyilirdi ki, azərbaycanlılar Ermənistan əhalisinin yarısını təşkil edir. Lakin onların ən adi insan hüquqları yoxdur. “Erməni silahlı və quldur dəstələri şəhərlərdə, qəzalarda və kəndlərdə, hətta Ermənistan Respublikasının paytaxtı İrəvan şəhərində ac qurdlar kimi müsəlmanlara hücum edir, hər axşam üç-dörd müsəlman evini dağıdır və talan edir, sakinləri öldürürlər”. Mə'lumatda qeyd edilirdi ki, İrəvan quberniyasının yalnız cənub hissəsində yüzlərlə müsəlman kəndləri dağıdılıb, Azərbaycana qovulmuş on beş min müsəlman qaçqın ev-

rın törətdikləri soyqırımını Aralıq dənizindən Qara dənizə, oradan da Xəzər dənizinədək göz işlətdikcə uzanıb gedən geniş bir ərazidə “Böyük Ermənistan” yaratmaq uğrunda dövlət səviyyəsində aparılan məkrli siyasətin tərkib hissəsi, yeni şəraitə uyğunlaşdırılmış mərhələsi idi. Belə bir siyasəti daşnak hökuməti iki yolla gerçəklilyə çevirmək istəyirdi: 1. Türkü-azərbaycanlıni qətlə yetirir, qarət edir, nəslinin kökünü kəsir, ata=baba yurdundan, etnik ərazisindən sıxışdırıb çıxarır, nəhayət, boşaldılmış, başqalaşdırılmış bu torpaqları “erməniləşdirirdi”.

2. Məqbul və qeyri-məqbul bütün vasitələri işə salır, ictimai fikri gerçəklik məcrasından yayındırır yeni axara yönəldir, mövcud diplomatik kanalların, nüfuzlu beynəlxalq təşkilatların hamısını ələ almaqla əlverişli mövqeyə nail olurdu.

Xronoloji ardıcılığı pozaraq, daşnak hökumətinin yarandığı ilk günlərin mənzərəsinə diqqət yetirək. 1918-ci il mayın 28-də “İstiqlal bəyannaməsi” oxundu, Azərbaycan müstəqil demokratik respublika e'lan edildi. Cəmi bir gün keçməmiş, mayın 29-da Nazirlər Şurasının sədri F.X.Xoyski erməni Milli Şurasının “xahişi” haqqında Azərbaycan Milli Şurasının iclasında mə'lumat verdi. “Xahiş” nə az-nə çox, İrəvan şəhərinin ermənilərə peşkəş edilməsinə aid idi. Ermənilər deyirdilər: “Aleksandropolu türklər tutub. Başqa şəhərimiz yoxdur. Yeganə şəhər varsa, İrəvandır. Ermənistan respublikasının paytaxtı ancaq İrəvan ola bilər. İrəvan Milli şurasının üzvləri Mir Hidayət Seyidov, Bağır Rzayev və Nəriman bəy Nərimanbəyov e'tiraz etsələr də Milli Şuramız İrəvanın ermənilərə verilməsinə razı olduğunu bildirdi.

Bəs bu “peşkəş” cavab nə oldu? Ermənilər İstanbul konfransına, Ənvər Paşaya yeni ərazi tələbləri təqdim etdi-

lər. Bu tələbə görə Sürməli, Naxçıvan, Ordubad, Axalkələk, Eçmiədzin, İrəvan qəzası, Borçalı, Qazax, Qarabağ, Zəngəzur qəzaları da gərək Ermənistanla birləşdiriləydi. M.Ə.Rəsulzadə xarici işlər naziri M.H.Hacinskiyə yazırdı ki, ermənilər türköfil təbliğatla öz yerlərini bir az bizim, bir az da türklərin hesabına genişləndirmək fikrindədir. Bir tərəfdən Azərbaycanın, digər tərəfdən Türkiyənin hesabına Ermənistanın ərazisini genişləndirməyə can atan daşnaklar Bakıdan Şamaxıya, Qubadan Zəngəzura, Vedibasardan Zəngibasara, İrəvandan Göyçə və Ağbabayadək hər yerdə azərbaycanlılara amansız divan tutur, eyni zamanda Avropanın informasiya vasitələri ilə dünyaya haray salırdılar ki, qoymayın, müsəlmanlar erməniləri qırdılar.

Bu məqsədlə hətta “əzabkeş xristian ermənilərə” yardım təşkilatları da yaratmışdılar. Məsələn, Amerikada yaradılmış komitənin sədri, diplomat Ceyms Cerhard amerikalılara müraciətində yazırdı: “erməniləri tamamilə məhv olmaq təhlükəsi hədələyir. Ermənistan Respublikası nümayəndələrindən aldığımız teleqram bu məsələdən heç bir şübhə yeri qoymur. Ermənistan sonuncu yalvarışlarını göndərir ki, xristian Amerikası onu xilas etsin. Deməyə ehtiyac yoxdur ki, əgər erməni xalqının məhv edilməsi baş verərsə xristian kilsəsi əbədilik təhqir olunacaqdır. Yazıb sizdən xahiş edirəm ki, Amerika Birləşmiş Ştatlarının prezidentinə teleqramlar vurun, məktublar yazın, Ermənistanın xilas edilməsi üçün əsaslı və təcili tədbirlər görməyə onu tələsdirin. Sizin yaşadığınız yerlərdə təcili şəkildə kilsələrin diqqətini cəlb etmək mümkün olmasa, hər bir kişidən və qadından xahiş edin ki, prezidentə və öz Ştatlarından olan senatorlara teleqram vurub **Ermənistanı** xilas etmək üçün təcili tədbirlər görsünlər. Yalvarın. Ermənistan məhv olur. Amerika öz sözünü deməlidir”.

Cerhardın komitəsi həтта Ermənistandan Amerikaya gəlmiş nümayəndələrin şərəfinə ziyafət düzəltmiş və nümayəndələr palatasının bütün üzvlərini dəvət etmişdir. Bir qədər sonra ABŞ prezidenti seçilən U.Hardinq də bu ziyafətdə iştirak edirmiş. Ziyafətlə bağlı iki məqamı çağdaş gerçəkliklə müqayisə etmək, zənnimizcə, əhəmiyyətli olar. Birincisi, həmin ziyafətdə çıxış edən Hovhannes Kaçaznuni “Ermənistan silahlı qüvvələri və əmin olun ki, türklər, kürdlər və tatarlar erməni xalqının dincliyini pozmağa cəsarət etməzlər” - demişdir. Silahlı qüvvələri bu günün gerçəkliyi ilə həmahəng səslənir! Ermənistandakı rus hərbi bazaları, Rusiyadan qeyri-qanuni yolla gətirilmiş bir milyard dollarlıq silah yenə də türklərə, azərbaycanlılara qarşı yönəldilməyibmi?!

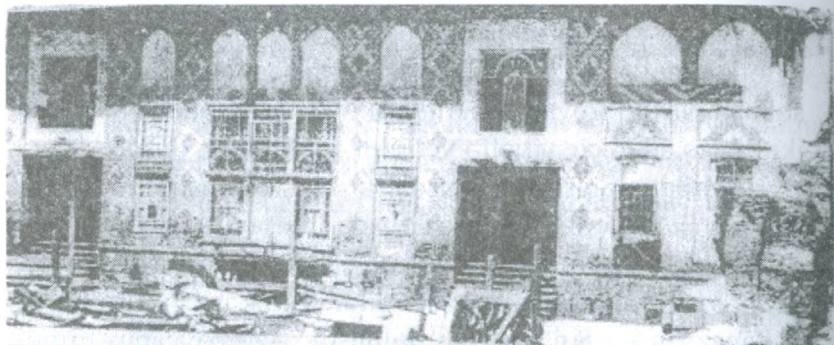
İkincisi, ziyafətdən sonra yığıncaq qərar qəbul edərək Federal Hökumətdən Ermənistan Respublikasını tanımağı, 30 min nəfərlik ordu saxlamaqdan ötrü Ermənistanla ərazi, silah və sursatla kömək göstərməyi, Amerika ermənilərinə 10 min nəfərlik könüllü legion təşkil etməyə icazə verməyi, hələ bu azmış kimi, Bolqarıstanda da on min nəfərlik erməni legionu təşkil edilərək 20 min nəfərlik bu iki erməni legionunun Ermənistanla göndərilməsini tələb etmişdir. Qərar ərazi iddiası xüsusi yer tutmuşdur. ABŞ hökumətinə təklif edilmişdir ki, Türkiyə ərazisindəki erməni vilayətlərinin və Kilikiyanın daxil olduğu Ermənistan dövlətinin yaradılmasına dair hazırlanmış qətnamə senat tərəfindən müzakirə və təsdiq edilsin. Amerika ermənilərinin Bill Klintonla, Corc Buşa kongresmenlər və senatorlara 1500 məktub göndərməsi, 907-ci düzəlişin qüvvədə neçə il qalması və 1915-ci ildə Türkiyədə törədilmiş “erməni soyqırımının” e'tiraf edilməsi haqqında verilmiş təkliflərlə həmahəng deyilmi bütün bunlar?!

Daşnak hökuməti illərində Andranikin, Dronun, Hama-

zaspın, Njdehin, Xeçonun, Kerrinin qanıqıcı dəstələri Azərbaycanın qərbi, şərq və şimalında dinc əhalini qılıncdan keçirir, kəndləri yandırır, görünməmiş vəhşiliklər törədirdilər. Hökumət isə bəyanat verirdi ki, yox, qırılan ermənilərdir. Andranikin dəstəsinin hökumətlə heç bir əlaqəsi yoxdur. Əs-lində isə: "İrəvan quberniyasında erməni hökuməti türklərə qarşı ənənəvi etnik təmizləmə siyasətinə əl atmışdı. Kütləvi qırğınlar və kəndlərin dağıdılması türkləri öz dogma yerlərini tərk etməyə məcbur etdi. İxtilafın sonunda 180.000 müsəlman, yaxud İrəvan quberniyası müsəlman əhalisinin üçdə iki hissəsindən çoxu qətlə yetirildi və didərgin düşdü".¹⁴

Millətlərarası münaqişələrə son qoymaq məqsədilə 1920-ci il fevralın 23-də Tiflisdə müşavirə çağırılmışdı. Azərbaycan tərəfindən iki nəfər - Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev və F.Vəkilov iştirak edirdilər. Ermənistan tərəfindən V.Papazyan və S.Camalyan gəlmişdi. Azərbaycanın Ermənistandakı diplomatik nümayəndəsi olan Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev sərhədlər məsələsi həll olunanadək Naxçıvan-da və Zəngəzurda idarəetmə funksiyasını yerinə yetirmək üçün Milli Şuralar yaradılmasını təklif etdi. Müşavirədə iştirak edən İngiltərə və Fransa nümayəndələri bu təklifi bəyəndiklərini bildirdilər. Ermənistanı təmsil edən nümayəndələr isə açıq-aşkar həmin təklifin qəbul olunmasına qarşı çıxdılar. Ermənistanın sərhədləri və statusu London konfransında müəyyən edilməli oldu. Konfrans bu məqsədlə İngiltərə, Fransa, İtaliya və Yaponiya nümayəndələrindən ibarət komissiya yaratdı. Konfransın müzakirəsinə qərribə bir təklif təqdim olundu. Bu təklifdə Türkiyə ilə digər müsəlman ölkələri arasında bir xristian erməni dövləti yaradılması nəzərdə tutuldu. Lloyd Corc bunu avantürist təklif adlandırdı. Təklifin hazırlanmasında fəal iştirak etmiş Lord Kerzon isə 1920-ci ilin

mart ayında İngiltərə İcma palatasında öz narazılığını belə bildirdi: "... Siz erməniləri səkkiz yaşında pak və mə'sum bir qız kimi təsəvvür edirsiniz. Bu fikirdə çox yanılırsınız. Halbuki ermənilər özlərinin son vəhşi davranışları ilə nə qədər qan tökən bir xalq olduqlarını qeyd-şərtsiz isbat etmişlər".

İrəvan. Pənah xanın ermənilər tərəfindən dağıdılmış evi. Tək bir evmi? Yox, İrəvan şəhərində böyük zəlzələdən (4 iyun 1679) sonra Azərbaycan memarlığının ecazkar üslubu ilə ucaldılmış bütün imarətlər, abidələr XX əsrin sonunadək yerlə yeksan edildi. Yer üzündən sildilər ki, izi qalmasın, bu el-obanın kimə məxsus olduğu bilinməsin. Ermənistan təkcə azərbaycanlılarsız deyil, həm də onların zəkası, zövqü, qəlbhərərəti və əl qabiliyyətindən şahidlik verən bir yadigar qalmasın !!!

**BİRİNCİ DÜNYA
MÜHƏRİBƏSİ VƏ
DAŞNAKLARIN HA-
KİMİYYƏTİ DÖVRÜN-
DƏ ERMƏNİSTAN
AZƏRBAYCANLI-
LARINA QARŞI
APARILAN SOYQI-
RIMI SİYASƏTİ.**

Ozündən əvvəlki 125 ildə baş vermiş bütün müharibələri hər cəhətdən kölgədə qoyan, on milyon insanın həyatını əlindən alan, iyirmi milyon adamı ömürlük şikəst edən, min-min şəhər və kəndi yer üzündən silib aparan birinci dünya müharibəsi, onun səbəbləri, məqsədi, xarakteri, miqyasları, gedişi və həddən ziyadə ağır nəticələri tarixçilər tərəfindən vaxtında ətraflı təqdim olunub və müxtəlif dillərdə elmi dövriyyəyə daxil edilib. Əhatə dairəsi son dərəcə geniş olan bu mövzuya dair saysız-hesabsız qovluqlarda cəmlənmiş zəngin faktiki materiallar, mə'xəzlərdə olan sənədlər müxtəlif elmi ensiklopedik nəşrlərdə, bədii ədəbiyyatda, təsviri sənət əsərlərində öz dolğun əksini tapıb və çoxdandır ki, dünya ictimaiyyətinə, elm aləminə çatdırılıb.

1500 illik uzun bir fasilədən sonra 1918-1920-ci illərdə cəmi 30 ay cövlan etmiş erməni hökuməti, onun daxili və xarici

siyasəti, dünya tarixindəki yeri haqqında müxtəlif mövqelərdən qələmə alınmış monoqrafiyalar, qəzet və jurnal məqalələri, bədii və sənət əsərləri də az deyil. Birinci dünya müharibəsi və daşnakların hakimiyyəti dövründə Ermənistan azərbaycanlılarına qarşı aparılan soyqırımı siyasəti isə ayrılıqda götürülmüş bir mövzu kimi tədqiqatçıların diqqətindən tamamilə kənar qalmış, maraq dairəsindən yayınmışdır. 1918-1920-ci illərdə daşnak hökumətinin yeritdiyi milli siyasət, bu məkrli siyasətin qanlı nəticəsi olan soyqırımı, bir millətin digəri tərəfindən sıxışdırılıb öz vətəninə çıxarılması, azərbaycanlısız qoyulan beş deyil, on beş deyil, yüzlərcə kənddə ermənilərin məskunlaşdırılması birtərəfli, daha çox da qərəzli, həqiqətə yalan donu geydirmək, tarixi modernləşdirmək mövqeyindən işıqlandırılmışdır. Nə qədər təəccüblü və qəribə görünsə də, Azərbaycanda tədqiqatçıların bir çoxu “qonşuların daxili işlərinə qarışmaq olmaz”... “Yalnız və yalnız beynəlmiləlçilikdən yazmaq” şüarına sədaqətlə əməl edərək Sovet hakimiyyəti illərində bu mürəkkəb mövzuya toxunmaqdan çəkinmiş, məlum və təkzibedilməz faktların, gözlənilən milli faciə haqqında əvvəlcədən xəbər verən dəhşətli hadisələrin üstündən bilə-bilə sükutla ötüb keçmək yolunu seçmişdir. Bu çox ciddi məsələyə maraq, şəxsiz, son zamanlar (1988-ci ildən) xeyli artmış, tədqiqatçılar da mövzuya daha tez-tez, daha çox müraciət etməyə başlamışlar.

T.Köçərli, tarixi saxtalaşdıranlar əleyhinə, Bakı, 1982.
A.S.Sumbatzade. Азербайджанская историография XIX-XX веков. Баки, 1987 г. М.С.Ordubadi. Qanlı illər. Bakı, 1991.
Буниятов З.М. Почему Сумгаит?..История Азербайджана.. с.335-3630. История Азербайджана по документам и публикациям.. Баку, 1991.
İ.Məmmədov, S.Əsədov. Ermənistan azərbaycanlılarının acı taleyi. Bakı,

1992. Cəmil Həsənov. *Azərbaycan Beynəlxalq münasibətlər sistemində*, Bakı, 1993. Bəxtiyar Nəcəfov. *Лицо врага*, Bakı, 1993. Yenə onun *Лицо врага*. 1994. Əziz Ələkbərov. *Qədim Türk Oğuz yurdu. Ermənistan*, Bakı, 1994. V.Arzumanlı, V.Həbiboglu, K.Muxtarov. *1918-ci il qırğınları*. B.1995, İsmayıl Vəliyev. *Soyqırımı və deloptasiya* Bakı, 1996.

Вердиева X.Ю. *Переселенческая политика Российской империи в Северном Азербайджане*, Баку 1999. Əli Əliyev, Əlincə yaddaşı. *Naxçıvan 1914-1922*. Bakı, 1995. Kərim Şükürov. *Azərbaycan tarixi II* Bakı, 1998. İsmayıl Musayev. *Azərbaycanın Naxçıvan və Zəngəzur bölgəsində siyasi vəziyyət və xarici dövlətlərin siyasəti (1917-1921)*. Bakı, 1996. Həbib Rəhimoglu. *Silinməz adlar, sağalmaz yaralar*. Bakı, 1997. Салех бей. *Армянство*, Баку,1994. Əziz Ələkbərov. *Qərbi Azərbaycan I*, Bakı 2000. *Исторический география западного Азербайджана*. Баку,1998. В.Ə.Вудагов, Q.Ə.Qeybullayev. *Ermənistanda Azərbaycan mənşəli toponimlərin izahlı lüğəti*. Bakı-1998. Vaqif Arzumanlı, Nazim Mustafa. *Tarixin qara səhifələri*. Bakı 1998. Vəli Ləmbəli və Bədir Əbdürrəhmanov. *Ləmbəli fəryadı*, Bakı. 1995. Qədir Aslan, Göyçə şəhidləri, Bakı. 1997. Həmzə Vəli. *Nüvədi kitabələri* 1998. Eldar İsmayıl. *Ermənistan türklərinin 1988-ci il soyqırımı*. Bakı. 1995. Сабир Асадов. *Миф о "великой Армении"*. Баку, 1999. Сабир Асадов, Исрафил Мамедов. *Терроризм: Причина и Следствие*. Баку 2001. Сабир Асадов. *Философия реваншизма или армянская кровожадность*. Баку. 2002...

Ümumiyyətlə, erməni-azərbaycanlı münasibətləri və münasibətlərinə dair yazılan yeni əsərlər, qəzet və jurnal mə-

qalələrində 1914-1920-ci illərdə indiki Ermənistan ərazisində azərbaycanlılara qarşı müstəsna amansızlıqla tətbiq edilən vəhşiliklər, təqiblər, təzyiqlər, mə'nəvi və fiziki soyqırımı barəsində də müəyyən məqamlara, faktlar və hadisələrə toxunulur. Bütün bunlara baxmayaraq, çəkinmədən demək olar ki, Azərbaycan xalqının tarixi və taleyində müstəsna yeri olan bu problem hələ tam, hərtərəfli işıqlandırılmamış qalmaqdadır.

İki yüz ildən də artıq bir dövrdə müəyyən fasilələrlə, gah açıq-aşkar, gah da gizli şəkildə Azərbaycan xalqına qarşı yönəldilən erməni təcavüzünün tarixi kökləri, səbəb və nəticələri, gətirdiyi fəlakət və müsibətlərin faciəvi mənzərəsi hələ də sanballı tədqiqat mövzusunə çevrilməyib. Elmi dövriyyəyə yeni daxil edilən, ictimai fikrə təzəcə təqdim olunan əsərlərin əksəriyyəti, təbii olaraq, yeni dövrün mənzərəsini əks etdirir. Əks qütbdə isə yaranmış bu vəziyyətdən ustalıqla istifadə edən ayrı-ayrı erməni tarixçiləri hadisələrin səbəbi, gedişi və nəticələrini tamamilə başqa səpgidə, özgə məzmun və yozumda, daha doğrusu, istədikləri kimi təqdim, təhlil edirlər. Başqa bir cəhət də vəziyyəti çətinləşdirir. Birinci dünya müharibəsinə, bu müharibədə erməni könüllü dəstələrinin, daşnak ordusunun iştirak etməsinə, daşnak hökuməti və "Daşnaksütyun" partiyasına erməni tədqiqatçılarının münasibətindəki biri digərini inkar və təkzib edən fikir ayrılığı, təzadlar, müxtəliflik çox güclü olduğundan 1914-1920-ci illərdə baş vermiş hadisələrə düzgün qiymət vermək, dolğun və obyektiv təsəvvür yaratmaq üçün daha böyük sə'y və axtarış, araşdırma tələb olunur. Bu təzadlar başqa bir tədqiqat mövzusu olduğundan qısaca qeyd edək ki, birinci dünya müharibəsinə, erməni daşnak respublikasına münasibətdə üç istiqamət mövcuddur:

1. Sovet dövründən əvvəlki nəslə mənsub olan və Ermənistandan kənarda fəaliyyət göstərən müəlliflərin əsərləri. Bir qayda olaraq bu müəlliflərin əksəriyyəti 1914-1918-ci illərdə dünyanı bürümüş hərbi çaxnaşmalar və kütləvi qırğınlara, habelə 1918-1920-ci illərdə daşnakların hakimiyyətində olmasına bəraət qazandırır, həmin dövrü erməni xalqının çoxəsrlik arzusunun həyata keçirilməsi, "Dənizdən-dənizə böyük Ermənistan" iddiasının gerçəkləşdirilməsi yolunda dönüş mərhələsi adlandırırdılar. (*E.Keçamyan. Ermənilərin azadlıq hərəkəti. Bakı. 1915. L.Lilvecyan. Milli qəhrəman. Sərkərdə Andranik və onun müharibələri. Paris, 1953. A.Ruben. Erməni inqilabçısının xatirələri. Los-Ancelos 1952. Leo. Erməni məsələsinə dair sənədlər. Tiflis, 1915. Armenak Ekaryan, Xatirələr Qəhirə, 1947. Sarqis Dövlətyan. Xatirələr. Paris. 1954. Aram Haykaz. Şapın-Çarasar. Nyu-York. 1957. A.Bratsyan. Erməni respublikasının tarixi. Beyrut, 1958...*)

2. Birinci dünya müharibəsində bölünmüş dünyanı yenidən parçalayıb bölmək uğrunda imperialist dövlətlərinin başladıkları qəsbkarlıq müharibəsi, daşnakların hakimiyyətə gəlməsini erməni xalqına xəyanət kimi qiymətləndirən əsərlərin (müəllifləri əsasən tarixçilərdir) - tədqiqi və təhlili, mövzunun şərhli, şəksiz ki, marksizim-leninizm təlimi əsasında (S.Spandaryan. Məqalələr. Məktublar, sənədlər. Yerevan. 1939. Q.A.Qalayan. ...Tarixi saxtalaşdıranlara qarşı. Yerevan, 1961. Q.A.Qaloyan. Рабочие движение и национальный вопрос в Закавказье. Ереван 1969. X.H.Barseqyan. Erməni bolşevik mətbuatı. Yerevan, 1959, X.H.Badalyan. Daşnakların əksinqilabi fəaliyyəti... Yerevan, 1955. B.S.Ohancanyan. "Daşnaksütyun" partiyasının xalq zidd siyasəti. Yerevan. 1974. Z.T.Qriqoryan. SSRİ tarixindən mühazirələr. Yerevan. 1976...)

80-cı illərin sonunadək bu mövqə müdafiə edilmişdir. Təzad və qəribəlik bundadır ki, həmin müəlliflər indi daşnak hökumətini demoqratik prinsiplər əsasında fəaliyyət göstərmiş hökumət kimi təbliğ etməkdədirlər. Halbuki hələ 1907-

ci ildən 1921-ci ilədək S.Şaumyan, Spandaryan, A.Myasnikyan kimi milli liderlər daşnak hökuməti və “Daşnaksütyun” partiyasının erməni xalqına düşmən kəsildiyini tutarlı faktlar və sanballı sübutlarla bəyan edirdilər. (*Spandaryan. Məqalələr, məktublar, sənədlər. Yerevan. 1993. A.F.Myasnikyan. Köhnə və yeni Ermənistan. “Xorhrdayin həyastan”, 29 noyabr 1921. S.Şaumyan. Əsərləri I cild, Yerevan 1955, А.Лалаян. Контрреволюционной дашнакстюн” В сб. История Азербайджана...*) Daşnak hökumətinin ayrı-ayrı liderlərinin (H.Kaçaznuni) mövqeyi də bu baxımdan diqqəti cəlb edir.

3. Milli xarakterə sədaqət andı. Bu anda sadıq erməni tarixçilərinin qələmə aldıkları əksər mövzuların, monoqrafiyaların, qəzet və jurnal məqalələrinin, hətta ensiklopedik sorğu-mə'lumat kitablarının dəyişməz mübtədası “Türkiyə Ermənistanını Rusiya Ermənistanını, Qafqaz Ermənistanı ilə birləşdirmək”. “Böyük Ermənistan dövlətini bərpa etmək”, “erməni faciəci”, “erməni soyqırımı” harayıdır. Türkün simasında ən qəddar, ən dəhşətli, hətta əbədi düşmən obrazı yaratmaq “məharəti”, milli azadlıq hərəkatı, öz müqəddəratını təyin etmək hüququ kimi şüarlar altında silahsız və günahsız türk-azərbaycanlı əməkçisinə qarşı törədilən hər cür vəhşilik və, qətl-qarətə bəraət qazandırmaq bu qəbildən olan müəlliflərin bütün əsərlərinin, müxtəlif ideya-təsir vasitələrinin “ərşi lərzəyə gətirən”, dünya ictimai fikrini çaş-baş salan “uğuru”dur. (*Abelyan Hrac. Vaspurakanda böyük hadisələr /1914-1915/. Yerevan 1917. Aharonyan Gersam. 1915-1965 böyük qırğının xatirə salnaməsi Beyrut, 1965. Ağayan S.P. Erməni xalqının azadlıq uğrunda mübarizəsi tarixindən. Y.1966. Aramyan Hayk. Böyük qırğının dərsələri. Beyrut, 1970. Aram Haykaz. Şapin-Qarasar və onun qəhrəmanları. Nyu-York, 1957. Avaqyan Sedrak. Salmas qırğını. Tiflis, 1919. Badalyan X.Erməni məsələsi... Yerevan 1955. Yesayan Ağası. Erməni məsələsi və dünya diplomasiyası. Y. 1965, C.S.Kirakosyan. Birinci dünya müharibəsi və ...Y.1965. Harutyunyan Tikran. 24 aprel*

milli matəm münasibətilə. Beyrut, 1962. Qazaryan Sorqis. Qırğının izi. Beyrut, 1965. Mxitar Koro. Kədər salnaməsi. Beyrut, 1981. Mnatsakaryan A.N. Erməni xalqının faciəsi. Y. 1965. Sevak M. Böyük erməni qırğını və biz... Nyu-York 1964. Арутюнян А.О. Кавказский фронт 1914-1917 г. Ер. 1971. Генациг армян Ер. 1966. Степанян С.С. Армения в политике... Ер.1975). Bu səmtə yan almış tarixçilik mühitində indiki Ermənistan ərazisində 1914-1920-ci illərdə azərbaycanlılara qarşı tətbiq edilən mə'nəvi və fiziki soyqırımı mövzusunun erməni tarixçiləri tərəfindən araşdırılıb, aşkarlanması və obyektiv tədqiqat kimi dünya ictimaiyyətinə təqdim edilməsini təsəvvürə gətirmək belə, sözün tam mə'nasında, sadələvhlük olardı. Halbuki indiki Ermənistan ərazisinin minilliklər boyu sahibi-ixtiyar sakinləri olmuş azərbaycanlıların yaşamış keçmişinin qarşılıqlı, qərəzsiz, çadrasız-boyasız, yə'ni olduğu kimi, tədqiq edilərək ictimaiyyətə təqdim olunması erməni - azərbaycanlı münasibətləri tarixindəki bir çox dumanlı, tutqun təsəvvürlərə aydınlıq, aşkarlıq, şəffaflıq gətirə bilərdi.

İnkaredilməz həqiqətdir ki, indiki Ermənistan ərazisində yaşamış azərbaycanlıların tarixi keçmişi erməni olmadıqlarına görə "Erməni xalqının tarixi"ndən, Azərbaycanın indiki ərazisində məskunlaşmadıqlarına görə "Azərbaycan tarixi"ndən də kənar qalmışdır. Boşluğu qismən doldurmaq, 1914-1920-ci illərdə Ermənistan ərazisində azərbaycanlılara qarşı aparılan soyqırımı siyasətini tədqiq, təhlil və təqdim etmək tarixi inkişafın çağdaş mərhələsinin, erməni-azərbaycanlı münasibətləri və münaqişələrinin indiki mərhələsinin təkidli tələbidir. Elmi əhəmiyyəti, aktuallığı, həyatiliyi baxımından son dərəcə gərəkli olan bu mövzunun ətraflı tədqiq və təhlil olunaraq elmi dövriyyəyə cəlb edilməsi:

1. Azərbaycan xalqının tarixində indiyədək qaranlıq qalan bir çox səhifələrə aydınlıq, aşkarlıq gətirəcək, haqqın-

da 80 ildən bəri yorulmaq bilmədən haray-həşir salınan soyqırımının ermənilərə qarşı deyil, ermənilər tərəfindən törədildiyini faktiki materiallar və təkzibedilməz dəlillərlə ictimaiyyəyə çatdıracaq;

2. Dünya ictimai fikrini azdırıb yanlış məcraya yönəldən təsəvvürlərin əsassız, gerçək zəmindən uzaq olduğunu sübuta yetirəcək.

3. 1915-1920-ci illərdə indiki Ermənistan ərazisində azərbaycanlılara qarşı törədilən vəhşiliklər, amansız qırğınlar, soyqırımı barəsində aşkar edilmiş yeni faktlarla tanışlıq daşnak hökuməti və “Daşnaksütyun” partiyasının yeritdikləri qanlı siyasət haqqında dolğun təsəvvür əldə etmək imkanı yaradacaq.

4. Tədqiqat mövzusunun əhatə etdiyi dövrə qədər Ermənistan ərazisində yaşamış azərbaycanlıların tarixi coğrafiyasına dair bə'zi mə'lumatlarla oxucuları tanış edəcək.

Statistik mə'lumatlardan aydın olur ki, indiki Ermənistan ərazisində təqribən 1301 kənd olub. Bunlardan 959-da bu və ya digər vaxtlarda azərbaycanlılar yaşayıb. Onlar, bədxah tarixçilərin şərh etdikləri kimi “gəlmələr” deyil, lap qədimdən bu yurdun yurddaşları olublar. Demografik və etnik nisbətə aşkarlıq gətirmək naminə İrəvan əhalisinə aid dəlillərə müraciət edək: 1827-ci ildə şəhərdə 2400 ailə yaşayıb. Əhalinin sayı 12 min nəfər olub. Rus ordusu qalanı alandan sonra kübar azərbaycanlı ailələrinin bir qismi qonşu Türkiyəyə, digər qismi də İrana köçüb. Eyni vaxtda başqa bir prosesdə hakim dairələrin diqqətini cəlb edirdi. Ermənilər Türkiyə və İrandan axın-axın kütləvi və mütəşəkkil qaydada Qafqaza və ən çox da İrəvana və İrəvan qəzasına gəlməyə

başlamışdılar. Yerli azərbaycanlıların sıxışdırılıb öz doğma torpaqlarından çıxarılması yeni mərhələyə qədəm qoymuşdu.

General Paskeviç 1828-ci il martın 3-də qraf Dibiçə yazdığı məktubda çox aşkarcasına bildirirdi ki, müsəlmanlara aid olan boşaldılıb boş saxlanılan yerlərə Rusiya imperiyasına "sadiq" erməniləri məskunlaşdırmaq gərəkdir.¹⁵ Çox keçmədən (23 may 1828) ikinci məktubunda general böyük sevinclə xəbər verirdi ki, köçürmə işləri çox uğurla davam etdirilir. İndiyədək İrəvan vilayətinə 942 erməni ailəsi gəlib-Polkovnik Lazarevin dediyinə görə, tezliklə köçüb gələn bu ailələrin sayı 5 minə çatacaq.¹⁶

Demografik vəziyyətdəki bu dəyişikliyə baxmayaraq yenə də İrəvan şəhəri əsasən azərbaycanlıların şəhəri idi. Əhalinin milli tərkibindəki nisbət 1828-ci ildə belə idi: azərbaycanlılar 1807 ailə, 7331 nəfər, ermənilər - 567 ailə və 2369 nəfər. Bir qədər sonra ermənilərin sayı 4132 nəfərə çatmışdı. Yaxud başqa bir nisbət: təkcə İrəvan şəhərində azərbaycanlı 4 xan, 41 bəy ailəsi, 50-dən çox axund və molla, ermənilərin isə cəmi 3 məlik və ağalar ailəsi, 13 keşişi var idi. Mahallar, qəzalar, kəndlərdə azərbaycanlıların sayı ermənilərə nisbətən xeyli artıq idi. Məsələ təkcə say göstəricilərilə bitmir. Zəngəzurda, Şərurda, Dərələyəzdə, Vedibasarda, Qarabağlarda, Zəngibasarda, Dərəçiçəkdə, Göyçədə, Qaraqoyunlu dərəsində, Pəmbəkdə, Ağbabada tarixi keçmişimizdən şahidlik verən abidələr, qalalar, ziyarətgahlar, məzarlar, qəbirüstü daşlar, daş qoçlar, oğuz tayfalarının, qacarların, qazanxanların, əfşarların, aq-qoyunlu və qaraqoyunluların, Babəkin, Koroglunun, Şah İsmayılın, Yaqub bəyin, Toxmaq xanın, Hüseyn Sərdarın adları ilə həmahəng səslənən min-min toponimlər, dünya səyyahlarını valeh edib heyran qoyan

Xan sarayının, Göy məscidinin, İrəvanın daha 7 məscidinin me'marlıq üslubu, bəzəklərindəki rəngarənglik əndazəsi... bütün bunlar Ermənistanda əsrlər boyu yaşayıb-yaratmış azərbaycanlıların maddi-mənəvi və qan yaddaşı, can yaddaşı, mənəvi soyyaddaşıdır. Bu fakt da çoxdan və çoxlarına məlumdur ki, birinci dünya müharibəsinə və daşnakların hakimiyyətinədək İrəvan quberniyası Qafqazda yaşayan azərbaycanlıların sayı baxımından Bakı və Gəncə quberniyalarından sonra üçüncü yeri tuturdu. İnzibati-ərazi bölgüləri və hakim dairələrinin tez-tez dəyişilməsinə, siyasi-coğrafi məkan mövqeyinə görə dönə-dönə əldən-ələ keçməsinə baxmayaraq, bu diyarın azərbaycanlıları mənsub olduqları xalqın ümumi inkişaf prosesi və tarixi taleyindən əsla ayrılmamış, indi bütün dünyada Ermənistan adı ilə tanınan o yurdu həmişə öz xalqının ana vətəni Azərbaycanın tərkib hissəsi, ayrılmaz bir parçası saymışlar. Tarixi inkişafın müxtəlif mərhələlərində onlar qonşu xalqlar arasında dönə-dönə təkrarlanan silahlı toqquşmaların, qanlı vuruşlar və amansız qırğın hədəfi olmuş, sə'yləri birləşdirmək əzmini söndürən, irəliləyişi ləngidən milli ədavət üzündən saysız-hesabsız qurbanlar vermişlər.

Milli ədavət böyük dövlətlərin hakim dairələri tərəfindən hazırlanan və kiçik dövlətlərin hakimiyyətə can atan davakar dairələri tərəfindən amansızlıqla istifadə edilən qəvi silahdır. Hər tərəfdən fasiləsiz güllə yağdıran bu silahın, müxtəlif guşələrdən qaynaqlanan milli ədavətin "hökmü" ilə son iki yüz ildə Türkiyəyə və İrana, Azərbaycana və Gürcüstana, Şimali Qafqaza və Orta Asiyaya, dünyanın müxtəlif guşələrinə pənah gətirərək doğma yurdunu tərk etməyə məcbur olan, "İran təbəəsi", "Türk təbəəsi", "xalq düşməni", "Şübhəli şəxs"... damğaları altında sürgün edilən 1828-

1989-cu illər arasında ev-eşiyindən didərgın salınan Ermənistan azərbaycanlılarının sayı 1.5 milyondan çox olmuşdur. Təkcə 1905-1907-ci və 1914-20-ci illərdə gedən qanlı qırğınlar zamanı daşnak mauzerçiləri ən azı 500 min azərbaycanlıyı indiki Ermənistan ərazisində vəhşicəsinə qətlə yetirmişlər. Bu böyük faciənin, bu əhatəli mövzunun tədqiqinə həsr edilmiş monoqrafiya təkcə "Azərbaycan tarixi"ndəki boşluğu doldurmaqla kifayətlənmir, ümumiyyətlə, Qafqaz xalqları tarixinin müəyyən bir mərhələsindəki boşluğu tamamlayır, mürəkkəb, qarışıq, dumanlı bir məsələyə aydınlıq, aşkarlıq gətirir. Monoqrafiyanın bu bölməsi daha qısa bir dövrə - 1914-1920-ci illərdə, birinci dünya müharibəsi və daşnakların hakimiyyəti dövründə indiki Ermənistan ərazisində azərbaycanlıların sıxışdırılıb çıxarılması, mənəvi və fiziki soyqırımına məruz qoyulması mövzusunun tədqiqinə həsr olunub.

**BİRİNCİ DÜNYA
MÜHARİBƏSİNİN
BAŞLANMASI
VƏ ERMƏNİ
SEPARATİZMİNİN
CANLANMASI.**

Qüdrətli dövlətlər arasında ziddiyyətlərin son dərəcə kəskinləşməsi beynəlxalq münasibətlər baxımından iyirminci yüzilliyin başlangıcı üçün ən səciyyəvi cəhət oldu. Bölünmüş dünyanı nəhəng dövlətlərin iqtisadi və siyasi qüdrətinə uyğun tərzdə yenidən parçalayıb bölüşdürmək gündəliyin başlıca məsələsi kimi ön plana çəkildi. Yeni ərazilər, daha geniş nüfuz dairəsi iddiasında olan dövlətlər həlledici döyüşlərə çoxdan hazırlıq görmüşdülər. Bu məqsədlə də onlar daban-dabana zidd olan iki hərbi qrupda birləşmişdilər. Almaniya dünyanı yenidən bölüşdürmək planında özünə pay götürmək niyyətilə hələ XIX yüzilliyin sonlarına yaxın Avstriya-Macarıstanla hərbi ittifaq bağlamışdı. “Geniş dünya təkcə İngiltərə və Fransa üçün, yalnız ruslar üçün yaradılmayıb”¹⁷... deyən Almaniyanı hiddətə gətirən bu idi ki, İngiltərənin müstəmləkəsində 400 milyon adam yaşadığı halda Almaniya müstəmləkələri əhalisinin sayı ancaq 12 milyon nəfərə

çatırdı. Bu “qeyri-bərabərliyi” aradan qaldırmaq, İngiltərə və Fransanın müstəmləkələrinin xeyli hissəsini ələ keçirmək, Rusiyanı məğlub etmək, Polşa və Ukraynanı, Pribaltika və Finlandiyanı işğal etmək, Yaxın və Orta Şərqdə hökmranlığa sahib olmaq Almanıyanın birinci dünya müharibəsində həyata keçirməyə can atdığı başlıca plan idi.

Avstriya-Macaristan da Balkan yarımadasında öz mövqeyini möhkəmləndirmək, Serbiya və Çernoqoriyanı ələ keçirmək istəyirdi.

1907-ci ildə başqa bir hərbi ittifaq-İngiltərə-Fransa-Rusiya ittifaqı da rəsmi şəkil aldı. İngiltərənin əsas planı-başlıca düşmən saydığı Almanıyanı əl-qol atmağa qoymamaq, öz imperiyasının hüdudlarını daha da genişləndirmək, Aralıq dənizinə, Fələstinə sahib olmaq, Misiri tam hökmranlığı altında saxlamaq idi. Fransa hələ 1871-ci ildə əldən verdiyi Elzas-Lotaringiyanı geri qaytarmaq, Saar hövzəsini zəbt etmək, Afrikada öz müstəmləkələrinin hüdudlarını genişləndirmək, Yaxın Şərqdə möhkəm kök salmaq xəyalındaydı.

“Yaxın Şərqdə bazarlar uğrunda mübarizə Rusiyanın yeritdiyi təcavüzkarlıq siyasətinin əsas məsələsinə çevrilmişdi.¹⁸ Avstriyanı qarət etmək və Türkiyəni soymaq, Ermənistanı, xüsusilə və İstanbulu onun əlindən almaq¹⁹, İngiltərə və Fransanın köməyi ilə Almanıyanı əzmək, sonra da bütün İrani ələ keçirmək Rusiya siyasətinin başlıca tələbləri idi.

Ermənistanla qonşu olan İranda və Türkiyədə vəziyyət son dərəcə gərginləşmişdi. Mütləqiyyət üsul-idarəsinə qarşı genişlənən güclü hərəkatı yatırmaq, bu hərəkatın təşkilatçılarına amansız divan tutmaq, İran hökumətinin gündəlik işinə, başlıca məşguliyyətinə çevrilmişdi. Balkan müharibəsində Türkiyənin məğlub edilməsi Şərqi Avropada orta əsr qalıqlarını yıxıb-dağıtmaq yolunda irəliyə doğru böyük bir addım

kimi qarşılandırı. ²⁰ Lakin bu məğlubiyyətdən itirdiyi mövqeləri, nüfuzu geri qaytarmaq üçün Türkiyə də yeni-yeni planlar töküdü.

Beləliklə, bir cəbhədə Almaniya, Avstriya-Macaristan və İtaliyadan ibarət üçlər İttifaqı, digər cəbhədə də İngiltərə, Fransa və Rusiyanın iştirak etdikləri Antanta vuruşa tam hazır vəziyyətdə öz planlarını həyata keçirmək üçün əlverişli fürsət gözləyirdilər. Nəhayət, dünyanı yenidən bölüşdürmək uğrunda müharibə 1914-cü il avqustun 1-də başladı. Çox keçmədən 28 ölkə bu müharibəyə qoşuldu. Nüfuz dairələrini genişləndirmək, yeni-yeni ərazilər zəbt etmək uğrunda qanlı vuruşlara qalxan dövlətlərin mənafeyi və ziddiyyətlərinin baş-başa gəldiyi dairələr sırasında Orta və Yaxın Şərq müstəsna yer tuturdu. Adları çəkilən böyük dövlətlərdən, qarşı-qarşıya duran hərbi ittifaqlardan hər biri öz mənafeyi, məqsədinə tam uyğun olaraq Türkiyəni təsir altına salmağa cəhd edirdi. Alman militaristlərilə Antanta ittifaqının Rusiya, İngiltərə və Fransanın mənafevləri, məhz, burada qarble-şərqin qovuşduğu bir yerdə daha kəskin şəkildə bir-birilə toqquşmaqda idi. Uzun mübarizələrdən sonra Almaniya diplomatiyası qalib gəldi. 1914-cü il avqustun 2-də Almaniya-Türkiyə müqaviləsi imzalandı. Cəmi bir gün sonra Türkiyə bitərəflik barədə rəsmi bəyanət qəbul etdi. Camal paşanın təbirincə bitərəflik haqqında bu bəyanət, əslində, vaxt qazanmaq, müharibəyə hazırlıq işini başa çatdırmaq üçün verilmişdi. ²¹ Nəhayət, oktyabrın 29 və 30-da Türkiyə müharibəyə qoşuldu. Onun hərbi-dəniz qüvvələri Rusiyanın Qara dəniz sahili limanlarını bombardman etməyə başladı. Noyabrın 6-da Qafqaz cəbhəsi qoşunları general İ.I.Voronsov-Daşkovun komandanlığı altında hücuma keçdi. Şəksiz ki, döyüş əməliyyatları Qafqazda tüğyan edirdi. Qoca Qafqaz yenə qanlı

vuruşlar meydanına dönmüşdü.

O zaman İrəvanda çıxan “Lək-lək” jurnalı tezliklə dünyanı bürüyəcək bu müharibənin Ermənistan azərbaycanlılarına gətirə biləcəyi dəhşətli fəlakət və faciələr haqqında uzaqgörənliklə söhbət açır, “Durna” imzası ilə dərc etdiyi yazıda əvvəlcədən təlaşla car çəkərək deyirdi ki, “dive de et impcra” (parçala, ağalıq et) siyasəti yenidən davakar dairələrə qarşı birləşmək, bir-birimizin halına yanmaq, qopan tufanın, coşub gəlməkdə olan selin qarşısına birlikdə sədd çəkmək, “Saman altından gələn suyun” nə demək olduğunu dürrüst bilmək gərəkdir:

Bir dəfə baxmadın, dövrən nə etdisə,

Aləm dəyişdisə, insan nə etdisə.

Yatdın şirin-şirin, ey milləti nəzif,

ki, başının üstün kəsdi yaman hərif...

Heç bir oyanmadın, zaman nə etdisə,

Sel gəldi basdı, tufan nə etdisə.

Balkan nə etdisə, qalsın,

Mərakeşin gəlməz xəyalına

Olmaz Trablis vais mələlinə,

Verməz kədər sənin İran bu halına,

Baxma, o qitəni verən nə etdisə.²²

Müharibənin lap astanasında jurnal Çar Rusiyası ilə Türkiyə arasında baş qaldırmış ziddiyyətlər, erməni-rus və erməni-türk münasibətlərindən söhbət açaraq bildirdi ki, “erməni məsələsi” deyilən məsələ, əslində, Böyük Ermənistan uğrunda çoxdan başlayan iddiadır, türkləri, biz azərbaycanlıları qırmaq, ya qovmaq hiyləsidir.²³

Həqiqətən də belə idi. Türkiyənin zəifləməsindən bəcarıqla istifadə edən böyük dövlətlər Aralıq dənizi hövzəsində möhkəm mövqe tutmağa can atır, əvvəllər Osmanlı impe-

riyası tabeliyində olan ərazilərə sahib çıxmağa tələsirdilər. Tarixə çoxdan bəlli olan “Şərq məsələsi” də məhz bu cəhdlə bağlı olaraq yenidən meydana atıldı. “Erməni məsələsi”, əslində, elə həmin o Şərq məsələsinin tərkib hissəsi kimi beynəlxalq münasibətlər tarixinə birinci dəfə XIX əsrin ikinci yarısında daxil olub. Beynəlxalq siyasət aləmində “erməni xalqının hüququ tələblərinin rəmzi və təzahürü” mənasında o vaxtdan beləcə, qısaca olaraq “erməni məsələsi” termini işlədilməkdədir. Tarixi isə onun bir qədər də uzaqlardan, hətta XII yüzillikdən qaynaqlanıb. Bizanslara qaynayıb-qarışmaq, erməniliyi qoruyub saxlaya bilmək üçün Kilikiya katolikosu Rusiyaya pənah gətirməyi XII yüzillikdə yeganə çıxış yolu kimi təklif etmiş və bu məqsədlə Rusiyaya nümayəndələr göndərilməsini məsləhət görmüşdü. O vaxtdan da Rusiya ermənilərin havadarı kimi çıxış etməkdədir. Bir beynəlxalq termin sifətilə işlədilən “erməni məsələsi”nin sonrakı yolu belədir: Krım müharibəsində Rusiyanın məğlub olmasından sonra 1856-cı il martın 30-da Paris traktatı qəbul edilmişdi. Traktatın 9-cu maddəsilə əlaqədar olaraq Türkiyə Sultani qarşısında imperiya ərazisində azlıqda qalan millətlərə güzəştlər verilməsi barədə tələblər irəli sürülürdü. Bu tələblər, əlbəttə, azlıqda qalan digər millətlərlə bəhəm ermənilərə də aid idi. 1877-1878-ci illərin rus-türk müharibəsində isə Türkiyə məğlub oldu. Bu məğlubiyyətdən sonra 1878-ci il fevralın 19-da San-Stefanoda hər iki dövlət arasında sülh sazişi imzalandı. Həmin sazişin 16-cı paraqrafına əsasən Türkiyə hökuməti ermənilərin yaşadıkları vilayətlərdə islahatlar keçirməyi, normal qayda-qanun yaratmağı, təhlükəsizliyin təmin edilməsini öhdəsinə götürmüşdü, həm də bu tədbirlərin hamısı Rusiyanın zəmanəti və bilavasitə iştirakı ilə həyata keçirilməli idi. Bu, Türkiyə ərazisində Rusiyanın nüfuzu-

nun artması və möhkəmlənməsi, ermənilərin yaşadıkları vilayətlərdə onun hakimi-ixtiyar olması demək idi.

Əlbəttə, Türkiyədə Rusiyanın nüfuzunun belə artmasına nə İngiltərə razılaşa bilərdi, nə də Almaniya və Fransa. Onların təhrikilə də 1878-ci ilin iyul ayında Berlində keçirilən konqresdə San-Stefano sazişinin 16-cı paraqrafı 61-ci maddə ilə əvəz edilirdi. Bu maddəyə görə Türkiyə erməni vilayətlərində Rusiyanın iştirakı olmadan islahatlar keçirməli və nəticələri haqqında konqresə məlumat verməli olurdu.²⁴ Beləliklə, Rusiya San-Stefano sazişilə əldə etdiyi üstünlüyü itirməklə yanaşı Türkiyənin bir sıra yerlərindən öz qoşunlarını da çıxarmağa məcbur oldu.

Bəs Berlin konqresindən sonra “erməni məsələsi” necə həll olunurdu? Birinci dünya müharibəsi ərəfəsində “ermənipərəst”lərin sayı durmadan artmaqda idi. Corc Klemanson onların sırasında özünə lap ön cərgədə yer seçmişdi. 1913-cü ildə o, yazırdı ki, Berlin traktatının Avropası bu sahədə heç nə etmədi. İki-üç dövlət arasında mübahisə getdi. İngiltərədə komitələr yarandı. Ermənistandan yana sel kimi nitqlər kükrəyib daşdı. Fransada çoxlu məqalələr yazıldı. Almaniya da sükut hökm sürürdü. Ermənilərə qayğı göstərmək haqqında proqram qəbul edənlərin heç biri bu proqramın həyata keçirilməsi barəsində bircə dəqiqə belə düşünmədi.²⁵

Hələ 1890-cı ildə Rusiyanın xarici işlər naziri N.K.Kirs bildirirdi: “Düzdür, Ermənistan Berlin taraktatı qərarının yerinə yetirilməsini gözləyir. Amma Rusiya buna maraqlı deyil və həmin qərarın yerinə yetirilməsi gedişini sürətləndirmək üçün heç nə etməyəcək.”²⁶ Bir qədər sonra Kirs əvəz edən nazir Lobanov-Rostivski “ermənisiz Ermənistan” şüarını irəli sürdü. İstanbulda Rusiyanın səfiri Nelidov da öz hökumətinin ermənilərə “qaygısını” Sultana belə çatdırırdı: “Qırın, əlahəzrət, qırın onları”.²⁷

Müharibə başlanarkən “erməni məsələsi”nə müna-sibət belə idi, ərəfədə vəziyyət dəyişdi. Yeni tarixi şəraitdən irəli gələn yeni tələblər, yeni məqsədlər “erməni məsələ-si”ni bir daha yada saldı. Tərəflərdən hər biri də öz məqsəd-lərinə daha tez çatmaq üçün əlverişli silaha çevrilən bu mə-sələdən daha bacarıqla istifadə etməyə, onu bayraq kimi ha-mıdan əvvəl ucaltmağa can atırdı. Özünü “ermənipərəst” ki-mi qələmə verməkdə olan dövlətlərdən hər birinin bu məsə-lədə öz konkret məqsədi və planlı var idi. Məsələn Rusiya-nın Kirs, Lobanov, Rostovski, Nelidov hökumətinin siyasə-tindən gələn bəyanatları bir kənara ataraq bu bayraqdan ya-pışmağa vadar edən nə idi?

Balkan müharibələrində Türkiyənin məğlub olması və xeyli zəifləməsi erməni siyasi-ictimai fikrində yeni ümid oyatmışdı. Məğlub olmuş Türkiyənin gücünə e'tinasızlıq, Avropa diplomatiyasına möhkəm inam, böyük dövlətlərin başçıları tərəfindən verilən vədlərə həddən ziyadə bel bağla-maq ümidi^x qat-qat artırırdı. “Türkiyə Ermənistanı”nın azad edilib “Qafqaz Ermənistanı”na birləşdirilməsi erməni ictimaiyyətinin bütün zümrələrində geniş müzakirə mövzusu olmuşdu. Şərqi Ermənistanın, yə'ni “Qafqaz Ermənistanı”n Rusiyaya birləşdirilməsi təcrübəsinə arxalanan millət xadım-ləri yenə də Rusiyadan imdad umur, rus silahının qələbəsinə kömək etməyi yeganə çıxış yolu sayırdılar. Hələ 1912-ci il-də “Mşak” qəzeti yazırdı: “Artıq vaxt gəlib çatıb. San-Ste-fano müqaviləsinin 16-cı paraqrafında müəyyən olunan tə-ləbləri həyata keçirmək üçün bütün mədəni aləm, xüsusilə də, Rusiyanın özü Türkiyədə yaşayan ermənilərin xilas edilməsi haqqında böyük və xilaskar imperator II Alek-sandrın proqramından yapışmalıdır”²⁹. “Daşnaksütyun” par-tiyasının orqanı “Horizon” qəzeti Rusiyanın “xilaskarlıq”

missiyasına inam aşılamaq məqsədilə yazırdı: “Türk dövlət xadimləri qoy yaxşı bilsinlər ki, bundan sonra ermənilər üçün nə Türk hökumətinin bir sıfır boyda qiyməti olacaq, nə türk dövlətinin”.³⁰

1912-ci ilin oktyabrında Tiflisdə ermənilər daha konkret tədbirlərə əl atdılar. Bakıdan, İrəvandan, Batumdan, Armavirdən, Axalsxadan, Yeni Naxçıvandan gələn nümayəndələrin iştirakı ilə toplantı keçirildilər. Çox keçmədən qurultay çağırıldı. “Erməni məsələsinin həlli ilə məşğul olmaq üçün, rəhbər orqan - Büro təsis etdilər. “Büro” Qafqazda fəaliyyət göstərməli qüvvələri cəmləşdirib bir mərkəzdə birləşdirməli, bütün vasitə və imkanları “erməni məsələsinin” həllinə istiqamətləndirməli idi. Qurultayda xaricə, daha konkret deyilsə, Avropaya aid məsələləri sahmana salıb yoluna qoymaq üçün ayrıca milli nümayəndə heyəti seçildi. Mısırın ən zəngin adamlarından biri kimi bütün Avropada tanınan Poqos-Nübar paşa bu nümayəndə heyətinə başçı təyin edildi. Yığıncaqda da, Qurultayda da rəylər yekdil oldu: Erməni məsələsinin həllində Rusiyaya arxalanmaq, onun köməyinə bel bağlamaq və Peterburqun yüksək dairələrilə əlaqələri hər vəchlə möhkəmləndirmək! Erməni katolikosu qarşısında məsələ qaldırıldı ki, “Qərbi Ermənistanı” Rusiyanın köməyini təmin və təşkil etmək məqsədilə çar II Nikolaya müraciət etsin. Dekabrın 24-də II Nikolaya göndərdiyi məktubda Katolikos Türkiyədə yaşayan çox əzab çəkmiş zavallı erməniləri öz himayəsinə götürməyi ondan xahiş edirdi. 1914-cü il avqustun 14-də Katolikos V Gevork Eçmiədzindən Voronsov-Daşkova da bu barədə uzun-uzadı bir məktub göndərmişdi. Illarion İvanoviç Voronsov-Daşkov 1905-ci ildə Qafqaz canişini təyin olunmuşdu. Onun canişini təyin olunması ilə də “erməni məsələsi”ndə canlanma əmələ gəl-

mişdi. Voronsov-Daşkov ermənipərəstlikdə ad çıxaran rus mə'murları sırasında fərqlənməkdə idi.

Türkiyədə öz mövqeyini möhkəmləndirməyə çoxdan, həm də ciddi-cəhdlə can atan Rusiya üçün yaranmış əlverişli şərait belə idi. Bu “şəraitdən” məharətlə istifadə olundu. Rus diplomatıyası “erməni məsələsi”ni bir bayraq kimi öz əlinə aldı. Çar Rusiyası əvvəlcə “Qərbi Ermənistanda” islahatlar keçirmək haqqında öz tələb və təkliflərini irəli sürdü. 1913-cü ilin iyulunda isə həmin ərazidəki türk inzibati - ərazi bölgülərini ləğv edərək əvəzində bütöv bir erməni vilayəti yaratmağa dair İstanbuldakı səfiri A.Mandeliştamin hazırladığı layihəni meydana atdı.

Rusiyanın diplomatları, dövlət başçıları, hərbciləri çox yaxşı bildirdilər ki, Türkiyə Avropa dövlətlərinin mənafeyinin düyün düşdüyü yerdir. Burada əl-qol açmaq, “erməni məsələsi”ni müstəqil həll etmək müşkül işdir. Bununla belə, çar hökuməti “erməni məsələsi”indən Türkiyə hökumətinə təzyiq etmək fürsətini heç bir vəchlə əldən vermək istəmirdi. Xarici işlər naziri Sazanov, Zaqafqaziya canişini Voronsov-Daşkov, İstanbuldakı səfir Kirs bütün vasitələrə əl atır, ciddi-cəhdlə çalışırdılar ki, ermənilər müstəqil hərəkətə üz tutmasınlar, hətta yardım üçün belə Avropaya müraciət etməsinlər. Əsas məqsəd bu idi ki, “erməni məsələsi”nin inhisarını əldə saxlamaqla Türkiyədə yaşayan ermənilərin rəğbətini qazansın, Qafqaz ermənilərində Rusiyaya məhəbbət və inamı artırsın, qüdrətli dövlətlər arasında getdikcə kəskinləşən mübarizədə də Rusiyanın Türkiyədəki hegomon rolu təmin edilsin.

**ERMƏNI KÖNÜLLÜ
SİLƏHLİ DƏSTƏLƏRİNİN
VƏ NIZAMI ORDUNUN
TÜRK-AZƏRBAYCANLI
ƏHALİSİNƏ QARŞI TƏRƏT-
DİKLƏRİ VƏHŞİ-
LİKLƏR**

Müharibədən əvvəl iki il idi, “erməni məsələsi” diplomatların geniş mübahisə və müzakirə mövzusunə çevrilmişdi. Rus hökuməti öz mənafeylə Türkiyə ermənilərinin mənafeyinin üst-üstə düşdüyünü nəzərə alaraq tələb və təklif edirdi ki, Anadoluda ermənilərin yaşadığı altı vilayətdə Türk hökuməti islahatlar keçirsin. Bu təklifə, bu islahata görə həmin vilayətlərdə ermənilərin təhlükəsizliyi təmin olunmalı, əmlakı, mülkü qorunmalı, ölkənin, hər bir vilayətin idarə olunmasında onların iştirakına geniş imkan - yer verilməli idi. Rus dövlətinin müdafiə etdiyi bu proqramda nəzərdə tutulan bütün tələblər erməni hakim dairələrinin o zamankı siyasi şərait üçün məqbul saydıqları tələb və təkliflərin eyni idi. II Nikolay 1914-cü ildə Tiflisdə erməni katolikosunu əmin edirdi ki, “erməni məsələsi ermənilərin ürəyincə, istədikləri kimi həll olunacaq”³¹.

İngiltərə və Fransa erməni məsələsinə dair Rusiyanın irəli sürdüyü proqramı müdafiə edirdilər. Lakin üçlər ittifaqı, xüsusilə də, Almaniya bu proqrama qarşı idi. Diplomatların Konstantinopol müşavirəsində rüşların bu təklifi Almaniyaya ilə Rusiya arasında mübahisə və mübarizə mövzusu oldu. Uzun-uzadı müzakirələrdən sonra Almaniyanın təklifi qəbul olundu. Bu təklif ermənilər üçün son dərəcə əlverişli olan rus proqramının tam əksini nəzərdə tuturdu. Ermənilər güclü təzyiqə rast gəldiklərindən bu təkliflə razılaşmalı oldular. Erməni diplomatları belə hesab edirdilər ki, müəyyən vaxt keçdikdən sonra, az da olsa, islahatlara yol açə biləcəklər. Lakin Türk hökuməti bu arzunu da ümitsiz etmişdi.³²

Dünya müharibəsinin başlanması vəziyyəti dəyişirdi. Ermənilər fəallıq göstərməyə başladılar. Azlıqda qalan millətlərin hüquqlarının müdafiə olunması müharibənin məqsədlərindən biri kimi e'lan edilmişdi. Digər tərəfdən də, müharibənin Almaniyaya və Avstriyaya qarşı aparılması erməniləri ruhlandırmışdı. Onların müharibəyə münasibəti də elə bu iki məqamla bağlı idi. Belə hesab edirdilər ki, Almaniyanın məğlub olunması erməni məsələsinin müsbət həllinə imkan yaradacaq. Rus silahının qələbəsinə ermənilər möhkəm bel bağlayırdılar. Buna görə də rusların qələbəsinə əzmkarlıqla qoşulurdular.³³ Rus hökuməti isə ikili siyasəti davam etdir-məkdə idi. Hələ 1913-cü il iyulun 1-də Kirs Peterburqa xəbər verirdi: "Türkiyənin baş nazirini inandırılmışam ki, sərhəd vilayətlərində sakitliyin tə'min edilməci həm Türkiyənin özü üçün, həm də bizim üçün əlverişlidir."³⁴ Çar hökuməti sərhəd vilayətlərində sakitliyi tə'min etmək üçün başqa bir plan da hazırlamışdı. Qafqaz canişini Voronsov-Daşkov bu qənaətə gəlmişdi ki, narazı, təhlükəli, silahlı erməniləri başlı-başına. sərbəst buraxmaqdan sonra, onlardan silahlı dəstələr düzəltmək

daha faydalı, daha məqsədəuyğun olar.³⁵ Bu siyasət çar Rusiyası üçün ıqıqat əlverişli idi. Bir tərəfdən silahlı erməni dəstələrinin özbaşınalığına yol verilməz, digər tərəfdən də müharibədə həmin silahlı dəstələrdən Türkiyə cəbhəsində rus ordusuna ən yaxşı köməkçilər, ən fəal qüvvə kimi istifadə etmək imkanı yaranardı. Bir dövlətə qarşı ayaga qalxıms silahlı qüvvələri başqa bir dövlətə qarşı döyüş meydanına çıxarmaq imkanı yaranmışdı. Məhz, bu məqsədlə də 1907-1908-ci illərdə daşnaklara edilmiş təklif yenidən irəli sürüldü, erməni silahlı dəstələri yaratmaq məsələsi meydana atıldı. Qafqaz canişini yanında keçirilən toplantıda silahlı drujinalar təşkil etmək təklifi yekdilliklə bəyənilədi.³⁶ Həmin drujinalar və dəstələr Qafqaz ordusu hücumu keçərkən dörd cəbhədə rus qoşunu bölmələri sırasında döyüş meydanına atılmağa hazır olmalı idilər. Könüllü silahlı dəstələrə yazılanların sayı getdikcə artırdı. "Hamını - nadanı da, savadlını da bir iddia maraqlandırır. Gecə-gündüz axışib gəlirdilər. Könüllüləri qeydə alan binaları tərk etmək istəmirdilər. Adlarını siyahıda görməyincə əl çəkmir, tələb edir, yalvarır, bəzən hətta hədələyir və ya ağlayırdılar"³⁷.

Türkiyə Almaniyaya ilə sazişə gəlib Antantaya qarşı müharibəyə qoşulandan sonra ermənilər daha qətiyyətlə hərəkət etməyə başladılar. İngiltərənin - Avropa qitəsindən Türkiyəni yox etmək, - deməsi erməniləri daha çox ruhlandırılmışdı. Fransa və Rusiya da İngiltərənin bu təklifinə razılıq vermişdilər. Beləliklə də, "Ermənilərdə möhkəm inam yaranmışdı. İnanırdılar ki, əsrlər boyu erməninin həyatı, əmliki və namusuna qəsd edən, bütün yaradıcı qüvvələrinin canını alan ədalətsiz dövlət müharibədə məğlub olacaq və erməni vilayətləri müstəqillik, muxtariyyət əldə edəcəklər"³⁸.

1916-cı ildə nəşr etdikləri "Erməni könüllüləri" toplu-

sunda M.Şatryan və M.Fetvaçyan yazırdılar: “Rus-türk müharibəsi ermənilərin istəklərini getdikcə artırırdı. Yeni-yeni kömək formaları tapırdılar. Könüllü dəstələri rus hökumətinin ixtiyarına verir və bütün xərcləri ödəyirdilər. Qəddar düşmənin sınıq-salxaq ımarətini dağıtmaq vaxtı gəlib çatmışdı. Belə bir əlverişli anda millət var gücü ilə döyüşə atılmalı idi. Və xalq bu döyüşə atıldı, xeyli könüllülər və maliyyə vəsaiti verdi.”³⁹ Buradan aydın görünür ki, könüllülər hərəkatının başlıca məqsədi Türkiyə ermənilərinin mənafeyini müdafiə etmək şüarı altında Türk dövlətini yer üzündən silmək və türk əməkçisinə divan tutmaqdan başqa bir şey deyilmiş. Topulun müəllifləri könüllü erməni dəstələrinin təşkili və fəaliyyətinə Rus diplomatiyasının münasibətini də belə şərh edirlər: “Könüllülər Türkiyə ərazisinə daha tez daxil oldular. Döyüş meydanını əla tanıdıqlarından, düşmənin dili və sirrini, vuruş üslubunu çox yaxşı bildiklərindən, həm də onlarda türk dövlətinə qarşı hədsiz kin və nifrət hissi oyandığından Rus hökuməti erməni silahlı könüllülər dəstələrindən məharətlə istifadə edirdi. Dəstələr ön cəbhədə böyük inam və fədakarlıqla vuruşur, geri çəkildəndə də düşməne amansız zərbə endirirdilər”.⁴⁰ Dinc əhaliyə qarşı erməni silahlı dəstələrinin törətdikləri vəhşilikləri də inkar etmədən toplu müəllifləri daha böyük ıftixarla yazırlar: “Alaşkert, Salması, sonra da Van... geri çəkildərkən dəstələrimizin erməni xalqı qarşısındakı xidmətləri hamıya məlumdur. Beləliklə, dəstələrimiz uğrunda döyüş meydanına atıldıqları hər iki məqsəd və vəzifəni şərəflə yerinə yetirir, özlərini doğruldurdular...”⁴¹ Şərhlə ehtiyac qalmır. İki məqsəddən biri uydurma “azadlıq hərəkatı” idisə, ikincisi şəksiz və şərtsiz olaraq dinc əhalini qırmaq idi. “Vanın alınması, Şataq və Moksın işğal edilməsi, Dilmandakı müqavimətin təşkili... Bitlisin alınması könüllü

dəstələrə və onların rəhbərlərinə şöhrət gətirdi". Son illər ermənilər heç vaxt bu qədər böyük hərbi qüvvə ilə çıxış etməmişlər.⁴²

1915-ci ilin aprelində polis departamentinin direktoru erməni könüllü dəstələri haqqında təqdim etdiyi bir hesabatda yazırdı: "Almaniya və Avstriyanın Rusiyaya müharibə elan etməsi erməni kütlələri arasında böyük canlanmaya səbəb oldu. Bütün erməni döyüşçülərinin adlı-sanlı başçısı Andronikin özü də Bolqarıstandan buraya gəlib imperator həzrətlərinin Qafqazdakı canişini ilə şəxsən görüşdü. Sonra Qafqaz hərbi dairəsinin təşkilat işləri üzrə qərargahına gedərək oradan qraf Voronsov-Daşkovun icazəsi əsasında pulsuz neçə min tüfəng aldı ki, başçısı olduğu könüllü zinvorlar dəstəsini bu tüfənglərlə silahlandırın".⁴³ Könüllü dəstələrə pulsuz silah o şərtlə verilirdi ki, Türkiyə ərazisində Rusiyaya qarşı hər hansı bir xoşagəlməz hadisə baş verdikdə dəstənin döyüşçüləri dərhal silaha sarılıra q oradakı erməniləri də üsyan qaldırsınlar. Türkiyə ilə müharibə başlanan kimi erməni gəncləri bu şərtə əməl etmək üçün axın-axın Qafqaza gəlir, "Böyük Ermənistan" eşqilə rus ordusuna qoşularaq cəbhədə türklərə qarşı hədsiz qəzəb və qəddarlıqla vuruşdular. Könüllü dəstələrin sıralarında xarici ölkələrdən gəlmiş ermənilərin sayı da az deyildi. 1915-ci ilin yazında Rumıniyadan 900 nəfər, Bolqarıstandan 600, Amerikadan 1000 nəfər gəlmiş və könüllülər ordusuna qoşulmuşdu.⁴⁴

Könüllülər hərəkətinin belə geniş vüsət almasını təkcə ermənilərin "Dənizdən-dənizə Ermənistan" iddiasının gerçəkləşməsinə olan inam və ümidindən rıışələnən bir hərəkət kimi qələmə vermək sadələvhlük olardı. Bunu ancaq hadisələrin gedişindən xəbərsiz naşı siyasətçilər iddia edə bilərlər. Əlbəttə, beynəlxalq münasibətlərdə yaranmış yeni vəziyyət,

meydana gəlmiş yeni məqamlar ermənilərdə bu ümidi, bu inamı qat-qat artırmışdı. Lakin bu imkandan çar Rusiyası daha ustalıqla istifadə edirdi. Şəksiz-şübhəsiz demək olar ki, könüllü erməni silahlı dəstələrinin yaradılması və təşkil olunması, əslində, çar hökumətinin təşəbbüsü idi. 1915-ci il oktyabrın 31-də Tiflis quberniyası polis idarəsinin rəisi departamentə göndərdiyi məktubda deyilirdi: “Türkiyə ilə müharibə başlayan kimi imperator həzrətlərinin Qafqazdakı sabiq canişini erməniləri çağıraraq təklif etdi ki, könüllü dəstələr təşkil etsinlər”.⁴⁵ Aleksandr Xatisovla yepiskop Mesrop canişinin bu təklifinə razılıq verərək, Tiflisdə “Daşnaksütyun” partiyasının bəzi fəalları ilə müzakirə etdikdən sonra Cenevrə komitəsinə xəbər göndərdilər. Komitə təklifi müzakirə etməkdəydi. Hələ qəti qərara gələ bilməmişdi. Avropa diplomatları ilə məsləhətləşmə davam edirdi. Oradan cavab gəlməsini gözləmədən A.Xatisov və yepiskop Mesrop canişinin təklifinə can-başla əməl edərək Milli Büro yaratdılar. Bu büro adından yayılan müraciətnamələr vasitəsilə erməniləri “milli fəallığa”, könüllü dəstələrə qoşulmağa səslədilər.

“Erməni məsələsini” həll etmək, “Qərbi Ermənistanı Türkiyə əsarətindən həmişəlik qurtarmaq” şüarları altında mübarizə və müharibəyə qoşulanların sayı durmadan artır, könüllülər hərəkatı kütləvi xarakter alırdı. Belə bir zamanda - 1914-cü il mayın 24-də Peterburqda erməni məsələsinə həsr olunmuş müşavirədə tamamilə başqa məsələlər ön plana çəkilirdi. Erməni liderləri Türkiyə ərazisində ticarəti gücləndirmək, aqrar və ticarət bankları açmaq planını müzakirə edirdilər. Tiflisdə keçirilmiş qurultayda da (mayın 4-də) “Erməni bankı açmaq haqqında qərar qəbul etmişdilər. Neft kralı Mantaşov öz vəsaiti hesabına Kiçik Asiyada bank açmağı təklif edirdi. Davakar erməni dairələrini maraqlandıran da bu

ıdı, “erməni məsələsi” də bu məqsədlə erməni rus ağalarının əlində bayraq edilməmişdi. “Vaxtı ilə öz xalqının dilini danan, ədəbiyyatı və mətbuatını lağa qoyan erməni ağaları indi hədsiz bir ruh yüksəkliyi, misilsiz bir millətpərəstliklə” “erməni məsələsini öz şüurlarına çevirmişdilər”.⁴⁶

Çar Rusiyasını düşündürən, maraqlandıran əsas məsələ də öz siyasətinin başlıca məqsədinə nail olmaq, - kiçik Asiyanı zəbt etmək, - ıdı. Rusiyanı buna tək cə strateji məqsədlər deyil: həm də çox böyük iqtisadi mənafe vadar edirdi.⁴⁷ “Put pravdı” qəzetinin yazdığı kimi, Rusiyanın rəsmi dairələrini - “Qərbi Ermənistan”da yaşayan ermənilərin taleyi az maraqlandırır. Daha çox Türkiyə Ermənistanının “siyası” və “iqtisadi” əhəmiyyətindən danışılırdı. Rus diplomatiyasının diqqətini cəlb edən də elə bu yeni bazar məsələsi ıdı.⁴⁸

Özünü erməni xalqının xilaskarı adlandıran “Daşnaksütyun” partiyası bu yolda çarizmin əlində əlverişli silaha çevrilmişdi. “II Nikolayın, ingilis və fransız imperialistlərinin şüarları bu partiyanın şüarları olmuşdu”.⁴⁹ Bu partiya silahlı könüllü dəstələr düzəltmək işinin ən ağır yükünü də öz üzərinə götürmüşdü. Daşnak partiyası Şərq bürosunun bir bəyanatında deyilirdi: “... əsgər toplamaq, dəstələr düzəltmək, dəstə başçılarını təyin etmək, hücum məntəqələrini müəyyənləşdirmək kimi mühüm işlər bizim partiya tapşırılmışdı”.⁵⁰

“Daşnaksütyun” partiyasının çağırışı, rus diplomatlarının təhriki ilə dünyanın müxtəlif yerlərindən axışb gəlmiş erməni könüllülərindən, həqiqətən də çox böyük, çox qüvvətli və amansız bir cəlladlar ordusu yaradılmışdı. Qəddarlığı ilə ad çıxarmış bu orduda 195 mindən artıq silahlı döyüşçü var ıdı. Çar II Nikolay, onun Qafqazdakı canişini I.İ. Voronsov Daşkov, nizami rus ordusunun generalları Kalitin, Ar-

qutinski, Nikolayev, bir çox yüksək rütbəli başqa zabitlər, habelə “Şərq məsələsi” ilə məşğul olan neçə-neçə diplomat könüllülər ordusunun hər addımını böyük diqqət və danılmaz maraqla izləməkdəydilər. Orduda “erməni milli polku” adı ilə “fəxr” edən ən azı səkkiz polk indiki Ermənistan ərazisindən Türkiyə ərazisinə keçmişdi. Bu polklardan birincisinə Andranik, ikincisinə Dro, üçüncüsünə Hamazasp, dördüncüsünə Kerri, beşincisinə Canpoladyan, altıncısına Banduxt, yeddincisinə knyaz Arquntiski, səkkizincisinə Xeço başçılıq edirdi. “Türkün, azərbaycanlının qənimti” kimi ad qazanmış Smbat, Nikol, Avo, Zemlyak, Hacı Levon, Vardan, Bjişkyan (Qay), Satryan, Balayan və bir çox başqa xmbapetlərdən hər birinin də yaxşı silahlanmış drujinası var idi. Bu drujinalar dinc əhaliyə amansız divan tutur, döyüş meydanında öz qəddarlığı ilə fərqlənirdilər”.⁵¹ Ümumiyyətlə, Türkiyənin birinci dünya müharibəsinə qoşulması və xüsusilə də erməni könüllülərindən ibarət bu ordunun rus-osmanlı sərhəddində cəmləşməsi Ermənistanda hər bir azərbaycanlı üçün üç qat ağır vəziyyət yaratmışdı. Əvvəla, özü türk olduğuna görə o müharibənin gedişinə və türklərə qarşı aparılması faktına biganə qala bilməzdi. İkincisi, döyüş əməliyyatlarının bu ərazidə genişlənməsi baxımından şərait daha dözülməz olur, tapdaq altında qalmaq təhlükəsi durmadan artırdı. Nəhayət, “türksüz Ermənistan” yaratmaq naminə başlayan sıxışdırıb çıxarmaq, yandırmaq-yaxmaq, qətl-qarət siyasəti, sözün əsl mənasında, fiziki və mə'nəvi soyqırımına yol açdı. “Türkiyə ermənilərini zülmədən xilas etmək” şüarı altında könüllü silahlı dəstələrə cəlb edilmiş və ya qoşulmuş döyüşçülər cəllad xmbapet Hamazaspin “hər bir müsəlman düşməndir, yalnız ona görə ki, müsəlmandır”⁵² çağırışı ilə silaha əl atır və günahsız silahsız türkü - azərbaycanlıyı qətlə yetirirdi.

1917-ci ilin dekabrında rus qoşunları Qafqaz cəbhəsindən geri çəkilməyə başlayanda Ərzurumda dərhal “erməni döyüşçüləri ittifaqı” yaradıldı. 400-dən artıq könüllü silahlandı. Qala rəisi Torqom 1918-ci il yanvarın 25-də rəsmi parradda toplardan 25 yaylım atəşilə özünü hökmdar, bu ərazilərisə “Müstəqil Ermənistan” elan etdi. Erməni silahlı dəstələri şəhərin və ətraf kəndlərin dinc müsəlman əhalisinə qarşı qətl-qarətə başladılar. Ərzincanda 800-dən artıq günahsız kişi-qadın, qoca-cavan, ana-bala qanına qəltan edildi. İncə kəndində törədilən vəhşiliyin sədası ildirəm sürətilə ətraf kəndlərə yayıldı. Fevralın 7-də Ərzurum küçələrində silahlı ermənilər kişiləri tutub birbaşa şəhərdən çıxarıb və bir daha geri qayıtmasınlar deyər vəhşicəsinə qətlə yetirirdilər. Müsəlmanlara qarşı törədilməkdə olan bu qırğınlar şəraitində - fevralın 17-də Andranik Ərzuruma gəldi. Təkcə bu şəhərdə soyqırımını törədən cəlladlar sırasında dörd mindən artıq erməni könüllüsü var idi. Andranikin buraya gəldiyi gün Təpəgöydəki bütün müsəlmanları qılıncdan keçirdilər. Kütləvi qırğından, daha dürüst deyilsə, soyqırımdan yerli əhalini xilas etmək üçün türk qoşunları fevralın 27-də Ərzuruma daxil oldular.

General Nazarbekyanın “müdafiəçiləri”, Andranikin başçılıq etdiyi milli dəstələr Ərzurumdan və Qarsdan qaçarkən yol boyu silahsız və günahsız müsəlman əhalisinə aminsız divan tutmağa başlamışdılar. Qars vilayətində onlar 82 müsəlman kəndini yerlə-yeksan etdilər. Qocaya və cavana, anaya və balaya fərq qoymadan rast gəldikləri hər müsəlmana qan uddurur, qılıncdan keçirirdilər. Bu dəhşətli mənzərəni təsvir edən sənəddə deyilir: “Türk ordusu qarşısında geri çəkilən silahlı erməni qaçqınları ətrafındakı müsəlman kəndlərini yer üzündən silərək hər bir şeyi atəşə tutur və qı-

FİZİKİ VƏ MƏNƏVİ SOYQIRIMININ ACI NƏTİCƏLƏRİ

Qonşularına qarşı ermənilərin hələ 1828-ci ildən başlayan ilk mütəşəkkil çıxışları 1905-1907-ci illərin məşəqqətindən sonra 1914-1920-ci illərdə geniş miqyaslı açıq-aşkar silahlı vuruşlar, kütləvi qırğınlar, sözün tam mənasında, soyqırımı mərhələsinə çatdı. Soyqırımı təkcə hər hansı etnik qrupun, tayfa və qəbilənin, millət və xalqın fiziki cəhətdən məhv edilməsi, kökünün kəsilməsi deyil, həm də məskunlaşdığı məkandan əhalinin müəyyən qrupunun zorla didərgin salınması deməkdir. Bu sahədə ermənilərin yeni-yeni torpaqlara sahib durmaq, türklərə, azərbaycanlılara qarşı qırğınlar təşkil etməsinin tarixi çox “zəngindir”. 1871-ci ildə qraf Paskeviçə göndərdikləri məktubda Axalsix erməniləri yazırdılar ki, buraya ermənilərdən başqa heç bir kəs göndərilməsin! 12 maddədən ibarət bu müraciətin əsas məqsədi nə idi? Ermənilər köçüb gəldikləri yeni ərazilərə tam ixtiyarla sahib dursunlar, gələcəkdə burada milli mixtariyyət tələbilə çıxış edə bilsinlər!

Qafqazın cənubuna, o cümlədən Ermənistana axın-axın gəlməkdə olan ermənilərdə bu məraz birinci dünya müharibəsində Rusiyanın Türkiyəyə qarşı yönələn işğalçılıq cəhdi sayəsində daha da güclənmişdi. Belə bir fürsətdən bəhrələnen daşnaklar erməni-azərbaycanlı münasibətlərinin silahlı münafişə həddinə çatdırmaq təşəbbüsünü öz əllərilə aldılar. 1915-ci il fevralın 15-19-da Tiflisdə keçirdikləri 9-cu qurultayda general Andranik Ozanyan erməni drujinaları, könüllü silahlı dəstələrinin vəzifələri haqqında məruzə etdi. Tələb və təklif aydın idi: Silahlı dəstələri hər vəchlə gücləndirmək, drujinalar əsasında qüdrətli ordu yaratmaq! Sonra da müttəfiq saydıqları dövlətlər verdikləri vədlərə əməl etməkdən boyun qaçırıbsalar, qüdrətli erməni ordusu silah gücünə erməni məsələsini həll edərək müstəqil Ermənistan, dənizdən-dənizə böyük Ermənistan adlı bir dövləti bərqərar etmək!.. Qurultay "Ermənistan üçün yaranmış əlverişli şəraitdən istifadə etmək" haqqında qərar verdi. 1988-ci ildə İrəvanın Teatr meydanında irəli sürülən "Ya indi, ya da heç bir vaxt" şüarı kimi daşnakların qurultayı da yaranmış şəraiti, əlverişli imkanı əldən verməməyə çağırırdı. Şəksiz, ilk növbədə Türkiyə ərazisində müstəqil erməni dövləti yaratmaq, sonra da "Qərbi və Şərqi Ermənistanları" birləşdirmək nəzərdə tutulurdu. Ruslar belə bir müstəqilliyə, belə bir dövlətin yaradılmasına ermənilərdə möhkəm inam yaratmışdılar. Lakin bu inam getdikcə sönməyə, azalmağa başladı. Yeni taktika seçmək lazım idi. Bu taktikaya görə Rus ordusuna qoşulmuş erməni fədaiələri ordu geri çəkiləndə silahlı təhvil verməməli, yeni vəziyyətdə həlledici vuruşa hazır olmalı idi. General Andranik inandırmağa çalışır və təkəbbürlə deyirdi ki, lazım gələrsə, lap Rus imperiyasına qarşı vuruşaraq öz məqsədimizə nail olmalıyıq, yəni Böyük Ermənistan ideyasını real həqiqətə çə-

virməliyik... Bəyənilmiş bu siyasət sayəsində 1915-ci ildə silahlanma kompaniyasına başlandı. Çox keçmədən hər erməni silahlı fədaı oldu. Verilən vədlərə Rusiya və Qərb dövlətləri əməl etmədilər. Fevral və oktyabr hadisələri Rusiyada yeni daha mürəkkəb vəziyyət yaratdı. Torpaq davasına, iddiasına daşnaklar yeni səpgi gətirdilər. Növbəyə Azərbaycan, Gürcüstan torpaqlarının ələ keçirilməsi, Ermənistanın öz ərazisində olan kəndlərdən azərbaycanlıları qovub çıxarmaq, qırıb məhv etmək və mono etnik Ermənistan dövləti yaratmaq məsələsi qoyuldu. Beləliklə, 1914-1920-ci illərdə indiki Ermənistan ərazisində Azərbaycan türklərinə qarşı törədilən soyqırımı bu bölgədə strateji məqsədlərin toqquşmasının bilavasitə nəticəsi oldu. Ermənistan azərbaycanlıları ona görə qovulur, soyqırımına mə'ruz qoyulurdu ki:

1 Etnik birliyin yaradılmasına mane olmasınlar.

2. Müxalif qüvvəyə dönə bilməsin, güclənməsinlər.

3. Ermənilərin əraziyə tam sahib olmasına imkan yaransın.

4. Qovulan, qırılan azərbaycanlılar əvəzinə ermənilər gəlib məskunlaşsınlar...

Van cəbhəsində vuruşan rus qoşunlarının komandanı general, mayor Varansovun məlum məktubunda da bu fikir təkrarlanırdı: "Boş qalmış türk torpaqlarına sahib olmaq üçün ermənilərin ayrı-ayrı siyasi partiyaları erməniləri Rusiyadan qaçqın adı ilə buralara göndərirdilər"⁵⁸. Qaçqınların yeni axını əslində, Jorj Malevinin dediyi kimi, 1914-1920-ci illərdə məhz elə Van faciəsindən başlanmışdı.⁵⁹ Göründüyü kimi, bir tərəfdən Rusiya ərazisindən, digər tərəfdən də Vandan, Türkiyə və İrandan gətirilən ermənilərin əksəriyyətinin Ermənistanda yerləşdirilməsi həm daşnak hökumətinin, həm də Rusiyanın mənafeyinə eyni dərəcədə

uyğun olub. Elə həmin qaynaqda göstərildiyi kimi, təkcə şərq Anadolu dan 600 min erməni qaçqın düşmüşdü. Şəksiz, onların çoxunu İrəvan quberniyasının, daşnakların hakimiyyəti dövründə isə Ermənistan Respublikasının torpaqlarında məskunlaşdırmaq planlaşdırılmışdı.

Səbəb nə idi? Nə üçün məhz Ermənistan Respublikasının (çox mənbələrdə Ararat Respublikası) ərazisində ermənilərin məskunlaşdırılmasına daha çox cəhd göstərildilər? Bəlkə Ermənistan ərazisində azərbaycanlılar daşnak hökumətinə qarşı mütəşəkkil müxalif, mübariz qüvvə kimi çıxış edərək hakimiyyəti ələ keçirmək və yaxud bu ərazidə müstəqil “Azərbaycan dövləti” yaratmaq istəyirmişlər? Bu müstəvidə bəzi səciyyəvi cəhətləri nəzərdən keçirmək və Türkiyə ərazisində ermənilərin mövqeyi ilə Ermənistan azərbaycanlılarının mövqeyini müqayisə etmək gərəkdir. Səciyyəvi cəhət və fərq bundan ibarətdir ki, Ermənistan azərbaycanlıları başqa yerlərdən gəlib bu əraziyə sahib durmaq iddiası ilə çıxış etmədilər. Onlar bu torpaqların minillik sahibləri olublar, həm də başqa ərazilərə göz dikməyib, özgə torpaqlarını zəbt etmək niyyətində olmayıblar. Eyni ərazidə yaşayan qonşularını, yəni başqa millətlərin nümayəndələrini sıxışdırıb bu ərazidən qovmağa, yaxud soyqırımına məruz qoymağa heç bir cəhd göstərməmişdilər. Hətta ermənilərdən fərqli olaraq heç siyasi partiya və mütəşəkkil orduları da olmayıb. Bütün bunlar bir daha göstərir və sübut edir ki, həqiqətən də Ermənistan azərbaycanlılarına qarşı açıq-aşkar soyqırımı, kütləvi qırğın bilavasitə “Türksüz Ermənistan” siyasətinin nəticəsidir.

Bu siyasətin icra üsulları və mə'lum nəticələri: Et-

mənistan ərazisindən azərbaycanlıları sıxışdırıb çıxarmaq. Yolları kəsmək, dəyirmanları yandıрмаq, suvarma-əkin sularını qurutmaq, içməli suyu kəsmək, arandan yaylağa, yaylaqdan arana gedən yolları sıradan çıxarmaq, yaxud təhlükəli etmək, ərzaq məhsulları və sənaye malları alqı-satqısını qadağan etmək, kəndə və qəsəbələrə müxtəlif vahimələr yaymaq. Tez-tez fitnələr törətmək, əhalinin mal-qarasın, qoyun-quzusun sürüb aparmaq, talan-qarət... Hərtərəfli təzyiqlər istənilən nəticəni vermədikdə birbaşa kütləvi qırğın, amansız vəhşilik, açıq-aşkar qətl və qarət kompaniyasına başlamaq! Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, bu “üsulların” hər ikisi beynəlxalq hüquq normalarına görə soyqırımı hesab edilməlidir. A.Lalayanın təbirincə deyilsə, erməni təcavüzü, erməni vəhşiliklərinin səciyyəvi cəhəti bundan ibarət idi ki, ərazini “erməniləşdirmək” məqsədilə nəinki azərbaycanlıları sıxışdırıb çıxarır, silah gücünə onları öz dogma yurdlarından didərgin salır, həm də dünya müharibələri tarixində rast gəlinməyən bir siyasətə-kütləvi qırğınlara, soyqırımına əl atırdılar. Daşnakların bu siyasətinə görə zəbt edilmiş torpaqlarda bir nəfər də olsun azəri türkü qalmamalı idi. Türksüz Ermənistanı sahib olmaq, etnik təmizləmə kompaniyasını başa çatdırmaq bu siyasətin son məqsədi idi.

Məkrli soyqırımı siyasətinin pərdələnməsi, ictimaiyyətdən gizlədilməsi üsullarını da davakar daşnak liderləri ustalıqla seçmişdilər: Diqqəti yayındırmaq, cavab verməmək, uydurulmuş saxta məlumatlar yaymaq, öləni öldürən kimi qələmə vermək, özünü məzlum, qarşı tərəfi “zalım və vəhşi” təqdim etmək, car çəkib dünyanı köməyə səsləmək və s.

Skotland-Lindelin “Müsəlmanlarla müharibə, ermənilər yenə hücum edirlər” məqaləsini xatırlayaq: ermənilər davadalaş axtarır və ona nail olanda təbliğat məqsədilə deyir-

lər, amandır, qoymayın, qırdılar bizi. Daşnak üçün öldürülmüş erməni daha əzizdir. Çünki erməninin ölüsü də qalxıb haray-həşir edir ki, ayə mən özüm ölməmişəm, öldürüblər məni, 1914-1920-ci illərdə azərbaycanlılara tutulan divanları ört-basdır etmək məqsədilə bu üsullardan gen-bol istifadə olunurdu. Əməli fəaliyyətdə isə azərbaycanlı olduğuna, öz ata-baba torpağını tərk etmək istəmədiyinə görə azərbaycanlını öldürür, fiziki və mə'nəvi soyqırımına məruz qoyurdular. Günahsız və silahsız azərbaycanlı təkçə erməni gülləsindən, daşnaq qılıncından aldığı zərbə və yaradan deyil, aclıqdan və soyuqdan, təhqir və həqarətdən, milli şərəf və ləyaqətinin ləkələnməsi üzündən öldürdü. Ermənistanın şəhər və kəndlərinin avtoxton sakinləri olan azərbaycanlılara qarşı 1918-1920-ci illərdə törədilmiş qətl və qarətlər, vəhşiliklər və qəddarlıqlar, kütləvi qanlı qırğınlar sözün bütöv mənasında planlı qaydada, dövlət siyasəti əsasında həyata keçirilmiş soyqırımı idi. Bunu məsdiq və sübut edən faktlar, materiallar, sənədlər yetərincədir. Təkcəzib edilməz, inkar olunmaz bu faktların və materialların kitabın müxtəlif səhifələrində bu və ya digər tərzdə təkrarlanması, əsla naşılıqdan, sənədlərin kasadlığından deyil, unudulmamaq, qan yaddaşımızda özünə daimi yer eləmək zərurətindən irəli gələn təkidlə tələbdir. Şərhinə ehtiyac duyulmayan, əzbərlənib yaddaşa həkk olunması son dərəcə vacib olan həmin faktlardan bir qismini bir daha xatırladıq.

Erməni tarixçisi A.Lalayanın etirafı: Daşnaklar gülləyə də qənaət eləyir, azərbaycanlı həmyerlilərini əzabla öldürməkdən həzz alırdılar. A.Lalayan yazır: "... daşnak dəstələri türk qadınlarının və uşaqlarının, qocaları və xəstələrinin qarşısında maksimum "cəsəretlik" göstərirdilər. Daşnak dəstələrinin tutduqları türk kəndləri canlı insanlardan "təmizlə-

nib” eybəcər hala salınmış qurbanları ilə birlikdə xarabalığa çevrilmişdir. N.Bayaziddən olan daşnak qəhrəmanlarından biri Vahram öz qoçaqlığını belə təsvir etmişdir:

“Mən Basarkeçərdə heç nəyi nəzərə almadan, türk əhalisini qırdım”. Bu “başkəsən” daşnak lovgalanır və deyirdi: Lakin, bəzən gülləyə heyifim gəlirdi. Bu itlərə qarşı ən yaxşı üsul odur ki, döyüşdən sonra salamat qalanların hamısını su quyusuna doldurub, üstünə ağır daşlar tökəsən... Mən belə də etdim: bütün kişiləri, qadınları və uşaqları quyuya doldurub üstünə daşları tökdüm.

Gəncə qəzası rəisinə ünvanlanmış bir məktubda deyilir: “Hal-hazırda 60000 əhalisi olan 22 kənd dağıdılmış, yandırılmış, əhalisi qırılmışdır. Bədbəxt müsəlman əhalisi, Göyçə müsəlmanları erməni qoşunlarının atəşi ilə rəhmsizcəsinə məhv olur”.⁶¹

Yenə erməni mətbuatında dərc olunmuş tükürpədicə bir yazıya diqqət edək: “Digər erməni arvadlar - analar və bacıları soyunmağa məcbur olmuş və... gölməçəyə aparıb bütün camaatın gözü qabağında ördək kimi üzməyə təhrik etmişdir. Bu alçaq, çılpaq qadınları döymüş və saatlarla orada saxlamışdır”.⁶² Soyqırımı, həqiqətən də, müharibələr tarixində bənzəri görünməyən vəhşiliklərlə həyata keçirilirdi. A.Lalayanın başqa bir yazısında oxuyuruq: “Ermənistanda daşnak hökuməti özünün 30 aylıq hakimiyyəti dövründə (may 1918 noyabr 1920) azərbaycanlı əhalisinin 60 faizini qırmışdır”.⁶³ 1918-1920-ci illərdə daşnaklar Ermənistanda yaşayan 575 min azərbaycanlıdan 565 min nəfərin qırmış və öz doğma ata-baba ocağından silah gücünə qovub didərgin salmışdır.⁶⁴

Daşnakların törətdikləri qırğınlardan qaçıb xilas ola bilməyən didərginlər Naxçıvan rayonunda məskən salmışlar. Onların sayı təqribən milyona çatır. Qaçqınlar çox ağır vəziyyətdə

yətdədirlər, açıq havada Araz sahilində lüt, ac, taqətdən düşürlər. Qocaların və uşaqların vəziyyəti daha ağırdır. Gündə 500 nəfərə qədər adam məhv olur. Üzümüzə gələn payız və qış. aclıq və sərt soyuqlar onların hamısını qıra bilər.⁶⁵ 1917-ci ilin dekabrından 1918-ci ilin avqustunadək təkcə Sisyan rayonunun 15 kəndində 625 nəfər qətlə yetirilmişdir. N.Bayazid, Eçmiədzində, İrəvan qəzalarında qarət olmuş və doğma yurdu tərk etmiş müsəlmanların sayı 200 min nəfərə yaxın olmuşdur.⁶⁶

Zəngəzur qəzasında 115 müsəlman kəndi dağıdılmış, həmin kəndlərdə 3257 kişi, 2276 qadın, 2196 uşaq öldürülmüş. İrəvan quberniyasında 1918-ci ilin mart ayınadək 199 kənd dağıdılmış və 135 min nəfər əhalinin bir qismi qılıncdan keçirilmiş, bir qismi də çox çətinliklə qaçıb dəhşətli vəhşilikdən yaxasını qurtara bilmişdir. 1919-cu ilin 9 ayında Eçmiədzin və Sürməli qəzalarında 96 kənd, İrəvan qəzasında isə bütün kəndlər yerlə-yeksan edilmişdir. Daşnak mauzerçilərinin vəhşiliklərindən şahidlik verən bu qeyri-adi siyahıya məzmun və məna baxımından martiriloq demək daha düzgün olardı. Ona görə ki, burada təkcə erməni silahlı dəstələrinin yandırır-dəğitdiqləri, yer üzündən sildikləri 199 kəndin acı taleyindən deyil, həm də daha çox həmin kəndlərin 135 min nəfərlik müsəlman əhalisinin başına gətirilən müsibətlərdən bəhs olunur. İrəvan, Sürməli, Eçmiədzin və Novo-Bayazid qəzalarında törədilən vəhşiliklər, quberniyanın az qala bütün müsəlman kəndlərinin bir-birinin ardınca viran qoyulması, ümumiyyətlə, azərbaycanlıların öz ata-baba yurdundan sıxışdırılıb çıxarılması müsəlman fraksiyasını son dərəcə narahat etmişdi. Aprel ayında fraksiya bu barədə iki dəfə məsələ müzakirə etdi, yeni təşkil olunmuş Çxenkeliya hökumətinə, Seymə konkret təkliflər verdi:

A) Daxili işlər nazirinə tapşırılsın ki, müsəlmanlara kömək etmək üçün xüsusi komissiya göndərsin.

B) Bütün müsəlman qaçqınları öz yerlərinə qaytarılsın;

V) Ərzaq nazirliyinə tapşırılsın ki, təcili yardım göstərsin;

Q) Azgınlıq edən erməni hərbi hissəsi buraxılsın;

D) Müsəlman qaçqınlarının sayı və vəziyyəti öyrənilsin, onlara əlavə yardım göstərsin.

Bu tələblər əsasında da vəziyyəti öyrənmək üçün xüsusi komissiya yaradıldı, ilkin tədbir kimi, qaçqınlara kömək məqsədilə bir milyon manat vəsait buraxıldı.⁶⁷ Lakin erməni ordusu İrəvan quberniyasından azərbaycanlıları təmizləməkdə, dinc əhaliyə divan tutmaqda, “Dənizdən dənizə Ermənistan” yaratmaq xülyasını gerçəkləşdirmək uğrunda amansız döyüşləri davam etdirməkdə idi.

“Erməni məsələsi”ni yenidən meydana atan, silahlı könüllülər hərəkətinə rəvac verən tərəflərdən hər birinin güddüyü məqsəd, hazırlayıb həyata keçirmək istədiyi baş plan belə idi. Bu məkrli plan, əslində, Ermənistanda azərbaycanlıları soyqırımına mə'ruz qoymaq üçün əvvəlcədən qurulmuş sehrli tələ, bədxah və sehrbaz diplomatik oyun idi.

1918-ci ilin may ayında müstəqillik əldə edən Ermənistan respublikalararası sərhədlərin müəyyənləşdirilməsində, mübahisəli ərazilərin beynəlxalq təşkilatda müzakirəsinə məhəl qoymadan, köhnə iddialarından əl çəkməyərək Azərbaycan və Gürcüstan torpaqları hesabına “Böyük Ermənistan” yaratmaq məqsədilə həm Azərbaycana, həm də Gürcüstana qarşı müharibəyə girişdi. Həmişə olduğu kimi, 1918-ci ildə də erməni daşnak hökumətinin ərazi iddiaları Zaqafqaziya xalqları arasında qanlı vuruşmalara, qırğınlara, qaçqınlığa gətirib çatdırdı.

“Daşnaklar İrəvan quberniyasının bir hissəsini müttəfiqlərdən alaraq Ermənistanın ərazisini 17.500 ingilis kv. milinə (ingilis mili 25,4 mkm-dir (mikrometr), əhalisini 1 milyon 510 min nəfərə (795.000 ermənilər, 575 000 müsəlmanlar, 140.000 başqa millətlər) çatdırdılar. Onlar bununla kifayətlənməyib Gürcüstan SSR ərazisinə daxil olan Axalkalaki və Borçalını, Azərbaycan SSR-nin tərkibində olan Qarabağ, Naxçıvan diyarını və Yelizavetpol quberniyasının cənub hissəsini tələb edirdilər. Bu əraziləri zorla birləşdirmək cəhdi Zaqafqaziyanın ingilis işğalı dövründə (Gürcüstanda, dekabr, 1918-ci il) müharibəyə, Azərbaycanda uzunmüddətli və qanlı müharibəyə gətirib çatdırdı ki, bunun da nəticəsində mübahisəli rayonların əhalisi 10-30% azalmış, bir sıra kəndlər, sözün əsl mənasında, yerlə-yeksan edilmişdir.⁶⁸

Erməni daşnak hökumətinin böyük dövlətçilik hikkəsi, ərazi iddiasını V.İ.Lenin belə təsvir edirdi: “Türkiyəni Sovet Rusiyasına qarşı qaldırmağa, dostluq münasibətləri yaratmaq haqqında danışıqları pozmağa çalışan Antanta rəhbərləri fitnəkarlıqla daşnak Ermənistanının Türkiyəyə hücumunu təşkil etmişdilər. Daşnaklar Türkiyəyə qarşı təcavüzkar mövqe tutaraq, Kiçik Asiyanın təqribən yarısı daxil olmaqla “Böyük Ermənistan” yaratmağa can atırdılar. 1920-ci il sentyabrın 24-də daşnak hökuməti Türkiyəyə qarşı hərbi əməliyyata başladı. Müharibə Ermənistanı var-yoxdan çıxardı və onun əhalisini tamamilə məhv olmaq təhlükəsi qarşısında qoydu.⁶⁹ A.Myasnikyanın təbirincə desək, Ermənistan o zaman həqiqətən də Zaqafqaziyanın ən sərt, “ən bədbəxt” guşəsinə çevrilmişdi. Sənaye məhsulu 1913-cü ildəkinə nisbətən 93 faiz, əkin sahələri müharibədən əvvəlkinə nisbətən 23 faiz, mal-qaranın sayı 70 faiz, məhsuldarlıq üç qat, meyvə və üzüm istehsalı 85-90 faiz azalmışdı. Adamlar çöldə, küçədə addım-

başı meyitlərə rast gəlirdilər. Əhalinin 25 faizi aclıq və yoluxucu xəstəliklər üzündən məhv olmuşdu. 1920-ci ilin yanvarında təkə İrəvanda 2 min adam ölmüşdü. “Znamya truda” qəzetinin birinci nömrəsində sətirlənmiş bir yazıda həyəcanla deyilirdi ki, 1919-cu ildə İrəvanda hər yüz nəfərdən 25-i, orta hesabla hər saatda 1,6 adam ölmüşdü. Şəhərdə ölənlər azərbaycanlıların sayı haqqında məlumat çox ciddi bir məqama aşkarlıq gətirir: Onları bağda-bağçada, dağda dəfn etmişlər. Buna görə də hamısını dəqiq hesablamaq, ölənlərin sayını dürüst müəyyən etmək mümkün deyildir.

1921-ci il noyabrın 29-da Ermənistanda Sovet hakimiyyəti qurulmasının birinci ildönümü qeyd olunmuşdu. Bu münasibətlə “Xorhurdayin Hayastan” qəzetində dərc olunmuş “Köhnə və yeni Ermənistan” məqaləsində yenə A.Myasnikyan yazırdı ki, daşnakların hökmranlığı dövründən bizim yeni Ermənistana qalan nədir? Yetimlərin və skletə dönmüş uşaqların yüz min nəfərlik taqətdən düşmüş, evsiz-eşiksiz qaçqınlar ordusu. Yeni Ermənistan yetimlər və qaçqınlar diyarıdır, hüzn, hıçqırtı, matəm, kədər və iztirablarla dolu cəhənnəmə bənzər bir diyardır. Bir qədər ondan əvvəl 1920-ci il iyunun 29-da Moskvaya göndərdiyi teleqramda S.M.Kirov xəbər verirdi ki, Ermənistanın həbsxanalarında yüzlərlə kommunist əzab çəkməkdədir. Zəngibasarda üsyanı yatırarkən əsir düşmüş azərbaycanlılara divan tutulmuşdur. Onları yerindəcə güllələmişlər. Daşnakların ağ terroru dörd ətrafı bürümüşdür.

1918-1920-ci illərdə daşnak mauzerçilərin vəhşiliklərindən qaçıb qurtara bilən azərbaycanlılar haqqında 28-ci diviziyanın komandiri Nesterovskinin 1920-ci il sentyabrın 20-də XI Qızıl Ordunun komandanına göndərdiyi teleqramda gətirilən dəlillər son dərəcə əhəmiyyətlidir. Ona görə ki, bu

teleqramda gətirilən rəqəm daşnakların hakimiyyəti dövründə Ermənistandan qaçqın düşmüş azərbaycanlılar haqqında, məlum olan faktlardan fərqli olaraq tamamilə yeni bir fikir söyləməyə imkan verir. Teleqramda deyilir ki, daşnakların törətdikləri kütləvi qırğınlardan xilas olmuş azərbaycanlı qaçqınlar Naxçıvanda məskən salmışlar. Onların sayı milyon nəfərə çatır. Sonra da Nesterovski qaçqınların ağır vəziyyətidən bəhs edərək yazır ki, didərginlər Azərbaycanda açıq havada ac və lüt qalıb taqətdən düşüblər.⁷¹ Burada iki cəhət diqqəti cəlb edir.

Əvvəla, teleqramda deyilir ki, qaçqınlar Naxçıvanda məskən salmışlar. İkincisi onların sayının təqribən milyon nəfər olduğu qeyd edilir. Məlum, hamı tərəfindən etiraf edilmiş həqiqət budur ki, daşnak soyqırımından yaxasını qurtara bilən azərbaycanlılar Türkiyə, İran, Gürcüstan, Azərbaycan ərazisinə və dünyanın başqa yerlərinə pənah gətirmişlər. Təkcə Naxçıvana gəlmiş qaçqınların sayı 1000 000 nəfərə yaxın olubsa, deməli, bütövlükdə götürüləndə didərginlərin sayı daha çox olmalıdır. Araşdırmalara ehtiyac bir də ona görə zəruridir ki, qaçqınların sayı bu qədər olduqda qətlə yetirilmiş əhalinin sayı da nisbətən daha çox olmalı imiş!

Əldə olan məlumatlarda isə göstərilir ki, 1918-1920-ci illərdə indiki Ermənistan ərazisində qətlə yetirilən və qaçqın düşən azərbaycanlıların sayı 600 min nəfərə yaxın olub. 1919-cu ilədək etnik təmizləmə nəticəsində 200 min, 1920-ci ildə də daha 60 min nəfərə didərgin düşüb. Daşnakların hakimiyyəti sona çatanda, yəni, 1920-ci ilin axırına yaxın Ermənistanda qalmış azərbaycanlıların sayı cəmi 10 min nəfər, 1922-ci ildə qayıdıb gələn bütün qaçqınların hesabına 76 min nəfər olmuşdur.⁷² Əlbəttə Nestrevskinin verdiyi rəqəmlə, Z.Korkodyanın təqdim etdiyi bu rəqəmlər arasında fərq çox

böyükdür. Daha səhii məlumat üçün daha geniş araşdırma gərəkdir.

Azərbaycan KP Mərkəzi Komitəsinin 2-ci qurultayının nümayəndəsi tərəfindən göndərilmiş bir məktub da bu cəhətdən diqqətə layıqdır. Məktubda deyilir ki, Vedibasar, Zəngibasar, Sürməli, Eçmiədzin, Şəhur, Dərələyəz bölgələrindən gələn qaçqınların sayı 500 min nəfəri ötüb keçib. Yol-boyu daşnak mauzerçiləri onlara olmazın əzab vermişlər. Hazırda bu qaçqınlar ölüm təhlükəsi qarşındadırlar. Ölüm təhlükəsilə üzləşən qaçqınlar haqqında Ermənistan XK Soveti inzibati şöbəsinin 1921-ci il fevralın 21-də Amerika yardım komitəsinə yazdığı məktub da bir sıra qaranlıq səhifələrə aydınlıq gətirə bilər. Məktubda deyilir: İndiyədək Zəngibasara 9450 azərbaycanlı qaçqın qayıdıb. Onların vəziyyəti son dərəcə dözülməzdir. Tamamilə lüt qalıblar. Aclıqdan taqətdən düşüblər. Onlara heç olmasa gündə bir dəfə yemək vermək lazımdır. Əks təqdirdə yazadək yaşayacaqlarına ümid qalmaz.⁷³

Ermənistandan qovulmuş qaçqınların pənah gətirdikləri yerlərin coğrafiyası xeyli geniş olub. İranla həmsərhəd rayonların əhalisi müxtəlif yerlərdən Arazı keçərək qonşu bölgələrə qaçmışdı. Ermənistanda sovet hakimiyyəti bərqərar olunandan sonra Vətən həsrətli həmin qaçqınların ana yurda-Ermənistana qayıtması Azərbaycanın, İranın, hətta Ermənistanın hakim dairələrini narahat edən problemə çevrilmişdi. 1922-ci il aprelin 27-də İrana göndərdiyi bir məktubda A.Myasnikyan yazırdı: “Hazırda İranda məskunlaşmış qaçqın azərbaycanlıların Ermənistan SSR ərazisinə qaytarılmasına dair bizim xahişimizi bu işlə məşğul olan komissiyaya çatdırın. Qoy bu komissiya vətənə qaymaq istəyən ermənistanlı qaçqınlara lazımı sənədlər verilməsi işini sürətləndirsin.”⁷⁴

Səfirlikdən göndərilən cavab məktubunda deyilirdi ki, Mironovla razılığa gəldikdən sonra qaçqınların sonuncu qatarını Ermənistana yola saldıq. Mərənddə və digər vilayətlərdə 900-ə yaxın qaçqın qalır. Əvvəllər İrəvan quberniyasında yaşamış bu qaçqınların vətənə qaytarılmasına dair sənədlərin nizama salınmasında xeyli çətinlik yaranıb...".⁷⁵

Daşnak hökumətinin qaçqın azərbaycanlıların əmlakını müsadirə etmək haqqında verdiyi qərar da Ermənistan hərbi İnqilab Komitəsinin iclasında ayrıca məsələ kimi müzakirə olundu və həmin qərar ləğv edildi. İnqilab komitəsinin bu barədə qəbul etdiyi qərarla deyilirdi: "Öz torpaqlarına qayıtmaq istəyən azərbaycanlıların yerləşdirilməsi haqqında xüsusi layihələr hazırlanması xarici işlər və ədliyyə komissarlıqlarına tapşırılsın. Layihələr Hərbi İnqilab komitəsinin təsdiqinə təqdim olunsun."⁷⁶ Bu sərəkidə qərarlar qəbul olunur, məktublar yazılırdı. Digər tərəfdən də qaçqınların öz vətənlərinə qaytarılmasını mümkün qədər məhdudlaşdırmaq siyasəti yeridilirdi. Məsələn, Azərbaycan SSR Xarici İşlər Komissarı M.D.Hüseynova göndərdiyi məktubunda Artaşes Karinyan (Ermənistan SSR xarici işlər komissarlığından) yazırdı: "İrandakı ticarət müvəkkili Paşa xan Makinskinin propusk verdiyi qaçqın azərbaycanlılar kütləvi qaydada Culfadan keçib Ermənistan ərazisinə gəlirlər. Bu qaçqınlar Zəngibasar, Qəmərli rayonlarının və digər rayonların sakinləridir. Yoluxucu xəstəliklərin yayılması və güclənməsi təhlükəsinin qarşısını almaq məqsədilə qaçqınların bu axınını müvəqqəti olaraq dayandırmaq haqqında Naxçıvan komissarına sərəncam verməyinizi xahiş edirəm."⁷⁷ Naxçıvana göndərdiyi teleqramda Karinyan daha konkret yazırdı: Axın dayandırılınsın. 5 iyul!"⁷⁸

"Qaçqınların axınını dayandırmaq", şəksiz ki, "yoluxu-

cu xəstəlik”lərin qarşısını almaq məqsədilə deyil, daha uzaq-görənliklə işlənib hazırlanmış siyasətin təkiddi tələbi idi. Məsələ bundadır ki, məktubda qeyd olunan rayonların hər ikisi daşnakların hakimiyyəti dövrünədək sırf azərbaycanlı mahalları olub. Qaçqınların hamısının qayıtması isə yenə də əvvəlki demoqrafik vəziyyətin bərpa olunmasına gətirib çatdıra bilərdi. Vətənə qayıtmaq istəyən azərbaycanlı qaçqınların axını isə həqiqətən çox güclü idi. 1921-ci il sentyabrın 16-da RSFSR baş səfirliyi katibinin məruzəsində qeyd edilirdi ki, Ermənistanı qayıdan qaçqınlar Culfada qeydə alınıb vətənə göndərilir. Qaçqınlar məsələsi ilə məşğul olmaq üçün Kəngərlinski... Culfaya ezam edilib. Xoy, Mərənd və digər yerlərdən qaçqınlar hər gün dəstə-dəstə Təbrizə gəlir, yalvarırlar ki, Vətənə göndəriləsiniz.⁷⁹ (Onlar vətənə qayıtmaq üçün dəstə-dəstə yalvarmağa gəlir, A.Karinyan isə “axını dayandıрмаğı” xahiş edirdi!)

Erməni daşnak hökumətinin ömrü az oldu. Lakin bu qısa müddətdə Ermənistanın indiki ərazisində azərbaycanlılar dönə-dönə talana, qırğına, qaçqınlığa mə'ruz qaldılar. 1918-1920-ci illərdə onların üzləşdikləri qanlı faciələr haqqında o dövrün mətbuatında dərc olunmuş yazılar qəlbləri silkələyir:

Gəncə qəzasının rəisinə göndərilən mə'lumatdan: “Bu ilin 13 aprel tarixindən başlayaraq Ararat Respublikasının qoşunları Göyçə rayonunun, Yeni Bayazid qəzasının dinc müsəlman əhalisinə qarşı hücumu keçmişdir. Məqsəd Göyçə gölünün şərq və şimal hissəsini burada yaşayan müsəlmanlardan təmizləməkdir... 60.000 əhalisi olan 22 kənd dağıdılmış, yandırılmış, əhalisi isə qırılmışdır. Erməni qoşunları əllərinə düşən müsəlmanları heç vəchlə sağ buraxmır, aqtagəlməz işgəncələrlə onlara zülm edir. bə'zi qadınları və yeniyetmə qızları çıxmaq şərtilə qadınları, uşaqları, qocaları və

gəncləri öldürürlər... artıq Göyçə rayonunda müsəlman qalmayıb. Hal-hazırda yeni Bayazid qəzasında 84 müsəlman kəndi dağıdılmışdır. Bunlar: Daşkənd, Qoşabulaq, Sarıyaqub, Baş Şorça, Ayaq Şorça, Saqanqulu ağalığı, Ağakilsə, Zod, Qulu Ağalı, B.Qaraqoyunlu, K.Qaraqoyunlu, Zərzübul, Çanəhmədli, İnekdağ, Qara İman, Kəsəmən, Baş kənd, Kiçik Məzrə, Şışqaya, Baş Hacı, Qərib Qaya kəndliləridir. 15 mindən artıq evi olan bu kəndlərin sakinləri bütün malı, dövləti başlı-başına buraxıb qaçmışlar"⁸⁰...

Andranik, Dro, Njdeh kimi qanıqıcı mauzerçilərin başçılığı altında kənd-kənd, məhəllə-məhəllə, ev-ev çarılıb talanmış Zəngəzur qəzasında 1918-1920-ci illərdə daha dəhşətli hadisələr baş vermişdi. Burada törədilmiş vəhşiliklər haqqında "Qruziya" qəzetində dərc edilən yazıda 1917-ci ilin dekabrından 1918-ci ilin avqust ayınadək dağıdılmış, əhalisi qırılmış və ya qaçqın düşmüş müsəlman kəndlərinin siyahısı verilib:

1. Kürdlər kəndi. 1917-ci ilin dekabrında dağıdılıb.
2. Ərəmis (Ərəfsə) yenə dekabr ayında dağıdılıb, 6 nəfər öldürülüb.
3. Bəhrili-dekabr ayında dağıdılıb, 9 nəfər öldürülüb.
4. Dulus-dekabr ayında.
5. Qarakilsə - 1918-ci ilin yanvar ayında dağıdılıb, 165 nəfər öldürülüb.
6. Pulkənd - eyni dövrdə dağıdılıb, 19 nəfər öldürülüb.
7. Arxlı - 1918-ci ilin aprelində dağıdılıb, 25 nəfər öldürülüb.
8. Dəstəkert - aprel ayında.
9. Şıxlı - iyun ayında dağıdılıb, 95 nəfər öldürülüb.
10. Zobazadur - iyun ayında.
11. Şəki - avqust ayında dağıdılıb, 95 nəfər öldürülüb.

12. Yaqublu - avqust ayında dağıdılıb, 28 nəfər öldürülüb.

13. Qızılcıq - avqust ayında dağıdılıb, 27 nəfər öldürülüb.

14. Vaqudi - avqust ayında dağıdılıb, 96 nəfər öldürülüb.

15. Sisyan - sentyabr ayında dağıdılıb, 60 nəfər öldürülüb.

Sisyan rayonunda 9 ayda dağıdılıb viran edilmiş 15 kənddə 625 nəfər qətlə yetirilib, 51.390.000 manat zərər vurulub.⁸¹

Sisyanla qonşuluqda Zəngəzur qəzasının daha 30 kəndinin yandırılması, əmlakının qarət edilməsi, qaçıb qurtara bilməyən bütün əhəlinin vəhşicəsinə qılıncdan keçirilməsinə dair qəza rəisinin məlumatında Rəzdərə kəndinin də yerlə yeksan edilməsi, əhəlisinin əksəriyyətinin qətlə yerilməsi qeyd edilir. Rəis Namazəliyevin həyəcanla dediyi kimi, bütün bunlar böyük dövlətlərin nümayəndələrinin gözləri qarşısında baş verir. Müsəlmanları amansızlıqla qırırlar. Lakin dünya buna əhəmiyyət vermir, diqqət yetirmir.

“Etnik təmizləmə” siyasətinin müxtəlif yolları məlumdur. Təkcə bir millət eyni ərazidə məskunlaşmış digər millətin bu ərazidən sıxışdırılıb çıxarılmasını istəyirsə, bu məqsədlə hədə-qorxudan, dinc, sakit şərtlər təklif etmək kimi vasitələrə əl atır. Yalnız bu, mümkün olmadıqda, baş tutmadıqda silah işlədilir. Daşnaklar isə indiki Ermənistanın ərazisini müsəlmanlardan təmizləmək siyasətində daha qəddar yol seçmişdilər. Qoca və cavana, qadına və uşağa fərq qoymadan dinc, silahsız əhəliyə divan tutur, qarşılaşdıqları azərbaycanlı, məhz, azərbaycanlı olduğuna görə qanına qəltan edir, vəhşicəsinə öldürüdürlər. Bu, açıq-aşkar soyqırımını demək

idi, bir ırqın digərini, bir etnosun, bir millətin digərini məhv, yox etmək cəhdi! Daşnaklar milli siyasətdə məhz bu yolu seçmişdilər. Azərbaycanlıları öz dogma torpaqlarından sıxışdırıb çıxarmaq, bu torpaqlara sahib olmaqla kifayətlənmir, daha çox onları qırıb-məhv etmək, yer üzündən yox etmək məqsədini güdürdülər. Belə olmasaydı, Basarkeçər rayonundakı Qaraiman, Qızıl Vəng, Subatan və Zağalı kəndlərində erməni quldurları silahsız və günahsız müsəlman əhalisinə güzəştə gedərdilər. Kənd sakinləri quldur dəstələrin bütün şərtlərinə əməl etməyə hazır olduqlarını, qan tökülməsin deyə, bildirmişdilər. Silahlı quldurlar buna cavab olaraq həyasızcasına öz niyyətlərini yerli camaata belə çatdırmışlar: “iki-üç deyil, heç 30 müsəlman kəndini dağıtsaq da yenə ürəyimiz soyumaz, qisas almaqdan doymarıq”. Camurlu kəndində bu quldur dəstələri 4 kişi və 6 arvadı təsəvvürə gətirilməsi mümkün olmayan bir vəhşiliklə öldürdülər. Öldürməklə ürəkləri soyumadı. Kişilərin başını, qadınların döşünü kəsdilər. Şorca kəndində bütün kişiləri qırdılar, uşaqları təndirdə yandırdılar.⁸² Günahsız körpələri təndirdə yandırmaq, qadınanın döşünü kəsmək, kişilərin başını kəsmək soyqırımı deyil, bəs nədir?!

Hədsiz-hüduzsuz erməni vəhşiliklərini Gəncə qubernatoru çox dəqiq səciyyələndirmişdi: ermənilərin törətdikləri bu vəhşiliklərin yanında orta əsrin kədərli dəhşətləri belə çox solğun görünər. Adam inana bilmir ki, XI əsrdə bütün Avropada öz mədəniyyətindən dəm vuran bir xalq köməksiz dinc əhaliyə qarşı vəhşiliklərin bütün üsullarını tətbiq etmiş olsun... qadınlar zorlanır, uşaqlar odda yandırılır, dillər, qu-laqlar kəsilir, işgəncələr, təhqirlər... Təkcə Zəngəzur qəzasında 105 kənd dağıdılmış və qarət edilmişdir!

Xmbapet Dronun dəstələri 1918-ci ilin avqustunda İq-

dır və Eçmiadzin qəzalarında 60 müsəlman kəndini dağıdaraq, bu kəndlərin bütün kişilərini qılıncdan keçirmiş, gözəl qadınlarını isə aparmış... Qəzaların, kəndlərin bütün əhalisini qırmaq, qadınları lütləyib camaatın gözü qarşısında çılpaq gəzməyə məcbur etmək soyqırım siyasətindən doğan qəddarlıq, vəhşilikdən başqa nə ola bilərdi?! Zəngəzur qəzasının dağ kəndlərindən 40 min nəfərdən çox azərbaycanlı Cəbrayıl, Şuşa və Cavanşir qəzalarında, habelə bu qəzalara bitişik kəndlərdə özlərinə sığınacaq tapdılar. Zəngibasar, Qəmərli, Vedibasar, Miğri, Qafan rayonlarının (mülki ərazi bölgüsü nəzərdə tutulur) müsəlmanları Naxçıvana, İrana, Azərbaycanın qonşu rayonlarına qaçdılar. Yeni Bayazid, Eçmiadzin və İrəvan qəzalarında ev-eşiyi dağılmış, maldövləti talan edilmiş və didərgin düşmüş azərbaycanlıların sayı 200 min nəfərdən çox idi.⁸⁴ Boş qalmış müsəlman kəndlərində Türkiyədən gələn ermənilər yerləşdirilir və yerləşdikcə də türk mənşəli qədim kənd, yer-yurd adlarını da erməniləşdirirdilər.

I Kommunist İnternasionalının II konqresində Ermənistan KP tərəfindən təqdim olunmuş ətraflı bir təsvirdə daşnak hökumətinin bu siyasəti haqqında deyilirdi: “Daşnak siyasətçiləri türk kəndlərini yandırır, dağıdır, türk kəndlisini zorla öz ata-baba yerlərindən qovur, boşaldılıb boş qalmış bu yerlər, bu rayonlarda Türkiyədən gələn erməniləri yerləşdirirdilər. Beləliklə, onlar “Həmidiyə” sayığı yeni bir zümrə yaratmağa cəhd gösrərirdilər.”⁸⁵ Milli nifaq dövləti olan daşnak hökuməti ardı-arası kəsilmək bilməyən müharibələr nəticəsində Zəngəzurun, Ağbabanın, Zəngibasarın kəndlərini viran qoydu, kütləvi qırğınlar, dağıntılar, hökumətin qanlı siyasətinin konkret yekunu idi. Ermənistanın həmin dairələri “Dənizdən dənizə müstəqil və vahid Ermənistan” yaratmaq

haqqında əzəli arzularını yerinə yetirmək üçün ərazini nifrət etdikləri müsəlmanlardan, müsəlman kənlərindən təmizləyirdilər. Azərbaycan KP II qurultayına təqdim olunan bir hesabatda da bu etnik təmizləmə siyasətinin məqsədi dolğun təsvir edilmişdir: “Daşnakların Qars vilayəti və İrəvan quberniyasını müsəlmanlardan təmizləmək yolu ilə azad Ermənistan yaratmaq siyasəti nəticəsində Vedibasarın, Zəngibasarın, Milistanın, Çiçimli, Sürməli və Eçmiədzin, Şəhur - Dərələyəz qəzalarının, Qars vilayətinin 500 mindən artıq qaçqını Naxçıvana gəlib”.⁸⁶ Erməni siyasətçiləri hətta erməni kəndlərində heyvandar kimi işləməyə gələn ermənilərin mal-qarası, davarlarını saxlayan azərbaycanlıları da qılıncdan keçirib kökünü kəsməyi təkidlə tələb edirdilər ki, heç bir yerdə türk-azərbaycanlı səsi eşidilməsin. Megri rayonunun Qarçevan kəndində 100 nəfərdən artıq azərbaycanlıyı arvad-uşaqla birlikdə beləcə qılıncdan keçirmişdilər.⁸⁷

Azərbaycanlıların məskunlaşdıqları kəndlərdən bu yerlərin min illik sakinlərini sıxışdırıb çıxarmaq üçün daşnak hökuməti, mauzerçi xmbapetlər müxtəlif, həm də ən alçaq vasitələrə əl atırdılar. Kənddən kəndə gedən yolu, körpünü dağdır, dəyirmanı, su kəməri - su arxlarını bağlayır, ərzaq və yanacaq gətirilməsinə imkan vermir, hətta hazır məhsulu yığmaq, becərmə işlərini aparmaq üçün tarlaya, bağ-bağçaya getməyi də qadağan edirdilər. İkinci qəza bölgəsinin komissarı Ter-Gevorkyan öz rəisinə yazırdı: “Cənab komissar, Sizə məlumat verir, həm də xahiş edirəm, yaranmış bu dözülməz vəziyyətə son qoymaq üçün uluxanlılara icazə verəsiniz, sakitcə gedib öz bağ-bağçalarında başlarını aşağı salıb işləsinlər ki, ölkə xam torpağa dönməsin, bundan gələn təhlükəyə daha bir yeni təhlükə əlavə olunmasın”.⁸⁸ Lakin daşnak mauzerçiləri buna icazə vermək fikrində deyildi. Əksinə, onlar hər vəchlə çalışırdılar, mümkün qədər qısa müddətdə

azərbaycanlıları öz torpaqlarından yerli-dibli yox etsinlər. Başqa bir raportunda həmin qəza komissarı bildırırdi: “Əlbəttə, lazım gəlsə biz istənilən anda həmişə Uluxanlını dağıdıb yerlə bir edə bilərik. Həmişə də dünya diplomatiyası qarşısında bu xüsusda özümüzə haqq qazandıra bilərik. Lakin qarşısında bəraət qazana bilməyəcəyimiz iki şey var: Bunlardan birincisi - gələcəkdə bizimlə barışmaz tarixçidir. O, bizi vətənin mənafeyini ayrı-ayrı məsuliyyətsiz adamlara güzəştə getməkdə təqsirləndirəcək. İkincisi və ən başlıcası da - bizim vicdanımızdır, “O vicdan ki, hər yeri, hər şeyi görür.”⁸⁹

Lakin “hər yeri, hər şeyi görən” bu vicdan müsəlman kəndlərinin topa tutulmasını görmək istəmirdi. General Baqdasarov Dilicandan Toxlucaya daxil oldu. Komissarın tələb təklifi təqdim olundu. Sakinlər bu tələb təklifi qəbul etmək əvəzinə atəş açdılar. Silahlı dəstə dönüb Toxlucaya hücum etdi. Toplardan da atəş açdılar. İki rota gecə Toxlucada qaldı.⁹⁰ 1918-ci il noyabrın 8-də İrəvan qəza komissarı daxili işlər nazirinə xəbər verirdi: “Oktyabrın 30-da... Milli və Toxluca sakinlərilə danışıqlara başladım. Onların çoxu tələblərimizi ödəməkdən qəti surətdə imtina edir. Sabah noyabrın 4-də həmin kəndlərə ultimatum verəcəyəm... top və pulemyotla silahlanmış xüsusi dəstə göndərilib”.⁹¹ Hər yeri və hər şeyi görməli olan “vicdan” daşnak mauzerçisinin çoxdan və birdəfəlik vidalaşdığı insanı keyfiyyət idi. O vicdan unudulmasaydı, Toxluca, Ağbulaq, Ardanış, Cil, Babacan, Dərə, Sadanaxaç (1195 ailə, 7150 nəfər), Cıxılı, Gökənd, Çaykənd, Əmirxeyir, Qaraqaya, Yanıxpəyə, Salah, Göyərçin, Polad, Ağkilsə, Mirtəyil, Haqqıxılı, Daşayrum (615 ailə, 2.170 nəfər) kəndlərinin azərbaycanlı əhalisi “yırtıcı mauzerçilərdən xilas olmaq üçün... səksəkəli, hürküdölmüş heyvanlar kimi müxtəlif yuvalara çəkilib arvad-uşaqları ilə birlikdə orada ac və çılpaq qalmağa məcbur olmazdılar...” Ək-

məyə toxum, yeməyə çörək tapmayan kəndlilər üçün Azərbaycan İnqilab Komitəsindən 10.000 arşın bez xahiş edilməsi⁹³ daşnak mauzerçilərinin azərbaycanlılara tutduqları divan haqqında aydın təsəvvür yaradan unudulmaz, təkcə yaddaşlara həkk edilməli yox, həm də düşünməyə, özü də dərindən, ağıllı-başlı nəticə çıxarmağa səsləyən tükürpədicidir. Ona görə ki, bu qədər bez nə paltar tikmək, nə satmaq, nə də bər-bəzək üçün tələb edilirdi. 10 min arşın bez aclıq və yoluxucu xəstəliklərdən ölənlərə qaçqınlara kəfən biçmək üçün tələb edilirdi!

Ermənistanda azərbaycanlılara qarşı törədilən kütləvi qırğınlarda silahlı dəstələrdən, mauzerçi xmbapetlərdən, hökumət ordusundan əlavə kənardan gələn ermənilər də fəal iştirak edirdilər. 1920-ci il fevralın 6-7-də Nuxadan gəlmiş ermənilər Eçmiədzin qəzasında Xatunarx kəndinin yerli sakinləri ilə birlikdə qonşu müsəlman kəndi Qargabazara (5-6 verst aralı) hücum çəkib evləri yandırmış, camaatın var-yoxunu talayıb aparmışlar.⁹⁴

Bəşər tarixinə bəlli olmayan vəhşiliklərdən bəhs edən bir "mə'ruzə"də (1920-ci ildə cəbhə xəttindən Tozarski və Sviridovun imzası ilə S.Orconikidzeyə göndərilmişdi) deyilir: "Şərur rayonunun Araz sahilində Uluxanlı stansiyasından ta Naxçıvanadək müsəlmanların yaşadıkları bu yerlər, əslində, çəmənzar bir Gülüstan idi. İndi bura ölüm və qoxusaçan meyitlər vadisinə dönüb. Şərurun bütün əhalisi 1918-1920-ci illərdə Ermənistan Respublikasının hökumət qoşunları tərəfindən silah gücünə məhv edilmiş, sağ-salamat qalanları da Türkiyəyə qovulub. Onların bütün əmlakları hazırda Njdehin yuvasını mühafizə etməkdə olan mauzerçilər tərəfindən talan olunub. Bəşəriyyət tarixinə hələ indiyədək belə vəhşilik bəlli deyil".⁹⁵

Daşnak mauzeri, qılınç və süngüsü ilə vəhşicəsinə qət-

lə yetirilən, sözün əsl mənasında soyqırımına məruz qoyulan azərbaycanlıların meyitləri təkcə Şərurda deyil, bütün Ermənistan ərazisində addımbaşı gözə gəlməkdə idi. Boris Pristijski adlı bir zabıt erməni ordusunun qəddarlığından söhbət açaraq 1920-ci il oktyabrın 22-də mətbuat bürosunda demişdir: “Qoşunumuz azərbaycanlılar yaşayan bir kəndə çatdı. Əhali əvvəlcədən çıxıb getmişdi. Kənddə qalan cəmi bir neçə nəfər idi. Əsgərlər onları dərhal qətlə yetirdilər. Bu əsgərləri heç bir vəchlə sakitləşdirmək olmurdu. Basarkeçər kəndindən 20 km. aralı, Göyçə gölünün sahilində Şişqaya adlı bir tatar kəndi var. Bu kəndin sakinləri ermənilərə itaət edəcəklərinə söz vermişdilər. Martın sonunda erməni qoşunu kəndi tutdu. Qoşuna polkovnik Hələbyan başçılıq edirdi. Kişiləri bir dama, qadınlarla uşaqları da başqa bir dama yığdılar. Sonra hamısını qılıncdan keçirdilər. Həmsöhbətiniz avqust ayında da burada olub, hələ də küçələrdə qalmış meyitləri öz gözləri ilə görüb...”⁹⁶

Daşnakların hakimiyyəti dövründə törədilmiş vəhşiliklər, qəddarlıq, sözün əsl mənasında soyqırımı haqqında daha geniş təsəvvürə malik olmaq üçün gətirilmiş faktlarla yanaşı təkcə 1918-1919-cu illərdə Azərbaycanın qərb bölgəsində - indiki Ermənistan ərazisində yerlə-yeksan edilmiş kəndlərin siyahısını nəzərdən keçirmək kifayət edər. Kənd quru torpaq, fərdsiz-nəfəssiz həyat məkanı deyil, canlı həyat-İnsan məskənidir, ocaqdır-çıraqdır, cəmiyyətin ibtidai - ilkin, qaynar yaşam hünəri ilə coşan bir müdrik özəyidir. Hər kəndin vıran qoyulması, neçə-neçə gür işıqlı çırağın sönməsi, ocağın keçməsi deməkdir. İnsan yuvasının qərzələ dağıdılması deməkdir:

1905-ci ildə İrəvan quberniyası və ona tabe olan qəzaların ərazisi

1. İrəvan qəzası	-	2,84
2. Aleksandropol qəzası	-	3,53
3. Eçmiədzin qəzası	-	3,37
4. Şərur-Dərələyəz qəzası	-	2,75
5. Yeni bayazid qəzası	-	5,56
6. Sürməli qəzası	-	3,28
7. Naxçıvan qəzası	-	4,11
Quberniyanın ərazisi	-	25,43 min

kv.km olmuşdur.

Yelizavetpol quberniyasına daxil olan Zəngəzur qəzasının ərazisi də 7,83 min kv.km. idi. İrəvan quberniyasının 860, Yelizavetpol quberniyasının 1173, Bakı quberniyasının 1111 kəndində türklər yaşayırdılar. Ümumiyyətlə, Cənubi Qafqazda 5910 kənddə türklər məskunlaşmışdılar. Təbiidir ki, bu kəndlərin ərazilərindəki yararlı torpaqlar da türk mülkədarların əlində olmalı idi. Bu torpaqlara sahib olmaq cəhdi kimi çox mühüm bir amil millətçi-şovinst ədavəti ilə üst-üstə düşərək müsəlman kəndlilərini dağıtmaq, türkləri qətlə yetirmək, öz dogma ocaqlarından didərgin salmaq kimi məkrli siyasətin tərkib hissəsi idi.

Bir daha xatırladaq ki, başqa bir məxəzdə - 1907-ci ildə İrəvanda uzaqgörənlikləri ilə fərqlənən erməni müəlliflərinin ciddi cəhdi sayəsində nəşr olunmuş "Erməni-türk münaqişələri" kitabında İrəvan quberniyasındakı 1301 kənddən 959-da azərbaycanlıların yaşadıkları mərdanəliklə etiraf olunmuşdur. Təkcə daşnakların hökmranlığının bir neçə ayında quberniyada həmin kəndlərin çoxu yandırıldı, dağıldı, əhalisi qətlə yetirildi, didərgin salındı.

**Azərbaycanlıların 1918-ci ildə daşnaklar tərəfindən
dağılmış və boşaldılmış yaşayış məntəqələri**

№	Qəzanın, milis sahəsinin və kəndin adı	Təsərrüfat- ların sayı	Əhalinin sayı
<u>I rəvan qəzəsi</u>			
<u>I milis sahəsi</u>			
1	Damagirməz	70	387
2	Zar	170	706
3	Kamal	100	625
4	Küzəcik	24	119
5	Məngüs	90	426
6	Oxçavert	115	493
7	Tutiyyə	40	208
8	Kərpici	32	188
9	Tatar-Koxtu	20	79
10	Əliqırax	37	202
<u>II milis sahəsi</u>			
11	Ağhamazlı	143	843
12	Cəbəcili	63	355
13	Xarratlı	62	496
14	Uluxanlı	500	3173
15	Qaradağlı	620	496
16	Sarcalar	640	638
17	Reyhanlı	56	442
18	Həbilkəndi	34	256
<u>III milis sahəsi</u>			
19	Sabınçı	35	202
20	Qəmərli	151	870
21	Torpaqqala	56	415
22	Qaraqoyunlu	67	432
23	Düyün	92	432
24	Buzovand	28	96
25	Qarahamzalı	160	815
26	Alpava	28	206
27	Doqquz	36	210
28	İpəkli	37	185
29	Ağbaş	19	132
30	Novruzlu	16	231
31	Yamancalı	107	763

№	Qəzanın, milis sahəsinin və kəndin adı	Təsərrüfatların sayı	Əhalinin sayı
<u>IV milis sahəsi</u>			
32	Səderək	500	4117
	Cəmi qəza üzrə	3015	19005
<u>Sürməli qəzası</u>			
<u>I milis sahəsi</u>			
33	Əligöyçək	69	467
34	Yuxarı Bəndəmurad	13	107
35	Aşağı Bəndəmurad	12	232
36	Kündə	16	249
37	Daşlıca	17	171
38	Asma	35	147
39	Qaragüney	53	637
40	Göyçək	18	336
41	Qızıl Qala	18	109
42	Qarahasar	24	266
43	Siçanlı	18	109
44	Arxacı	193	2021
45	İydir Mava	262	1672
46	Mələkli	361	2100
47	Sultanabad	26	190
48	Ağaməhəmməd	130	620
49	Ağaverdi	42	206
50	Ərəbkirli	83	344
51	Qasımcan	80	363
52	Quzukənd	46	236
53	Qazançı	121	583
54	Kiti	165	752
55	Güllük	101	760
56	Oba	120	720
57	Sarıçoban	63	338
58	Yuxarı Çarılı	42	222
59	Aşağı Çarılı	15	144
60	Yaycı	226	1500
61	Amarət	40	254
62	Xaraba Əlican	145	832

№	Qəzanın, milis sahəsinin və kəndin adı	Təsərrüfatların sayı	Əhalinin sayı
63	Hüseynkəndi	79	550
64	Zülfüqar	82	515
65	Qızıl Zakir	49	299
66	Qazı Qışlağı	90	406
67	Mürşüdəli Qışlağı	6	41
68	Nəcəfli	11	127
<u>II milis sahəsi</u>			
69	Həsənخان	110	618
70	Göyçəli	80	600
71	Cənnətabad	240	2090
72	Dizə	300	1823
73	Qaraqoyunlu	28	139
74	Kırəcbəğ	35	250
75	Oğuzlu	20	123
76	Səfərqulu	28	197
77	Toxanşahlı Bayat	63	658
78	Toxanşahlı Qacar	178	1076
79	Xaraba Əlican	42	239
80	Şirəçi	70	575
<u>III milis sahəsi</u>			
81	İncə	120	887
82	Sürməli	80	790
83	Pırlı	92	870
84	Osmangöy	20	115
85	Söyüdlü	50	219
86	Yuxarı Qatırlı	46	528
87	Cüvənli	25	226
88	Turabi	70	337
89	Mirzəxan	21	208
90	Suki	39	356
91	Pırsax	56	523
92	Əkərək	72	658
93	Qamışlı	35	630
94	Aşağı Qatırlı	21	267
95	Çinçavad	12	202

№	Qəzanın, milis sahəsinin və kəndin adı	Təsərrüfatların sayı	Əhalinin sayı
96	Kahin	35	529
97	Ağdaş	46	210
98	Ağabəy	27	251
99	Dəmirçixan	83	812
100	Qaracaviran	53	779
101	Yağlı	31	588
102	Əlikosa	50	750
103	Sıçanlı	50	673
104	Daşlıca	47	420
105	Quru Ağac	40	426
106	Muça	100	879
107	Ərgov	93	843
	Cəmi qəza üzrə	5493	4137
	<u>Ecmiədzin qəzası</u>		
	<u>I milis sahəsi</u>		
108	Molla Dursun	35	320
109	Hacılar	29	248
110	Girampa	26	130
111	Ayarlı	70	353
112	Ağca Qala	72	420
113	Aramlı	30	162
114	Zeyvə	108	622
115	Kolanlı	159	768
116	Qargabazar	129	688
117	Səfiabad	29	243
118	Gözlü Qəmərli	89	4111
119	Qaraqoyunlu	74	472
120	Ayranlı	39	370
121	Batınc	75	526
122	İkinci Ayranlı	35	215
123	Tossuz	83	420
124	Çobankərə	388	2417
	<u>II milis sahəsi</u>		
125	Kiçik kənd	32	370
126	Persı	42	323

№	Qəzanın, milis sahəsinin və kəndin adı	Təsərrüfatların sayı	Əhalinin sayı
127	Təkiyə	145	725
128	Parçı	173	1006
129	Haxıs	74	35
130	Zeynalbuluğu	45	295
131	Godəkli	24	242
132	Üşü	190	1380
133	Nəzirvan	68	553
134	Aygırsaq	25	209
135	Qoşabulaq	18	211
136	Goytül	27	208
137	Qaraceyran	65	395
138	Kürdəli	27	135
139	Hamamlı	82	208
140	Tülnəbi	52	379
141	Əkərək	99	629
142	Ərgov	70	280
<u>III milis sahəsi</u>			
143	Yuxarı Qarxın	213	1153
144	Aşağı Qarxın	120	625
145	Şorkənd	62	408
146	Türkmənli	54	510
147	Molla Bədəl	52	335
148	Ağcaarx	110	720
149	Kərim arxı	353	1700
150	Armutlu	42	309
151	İydəli	143	880
152	Canfəda	218	1318
153	Yuxarı Qulubəyli	42	286
154	Aşağı Qulubəyli	40	518
155	Saatlı	43	247
156	Qamışlı	24	247
157	Meteqala	19	364
158	Qatırabad	30	195
159	Rəncbər	66	226
160	Peziki	32	

№	Qəzanın, milis sahəsinin və kəndin adı	Təsərrüfatların sayı	Əhalinin sayı
161	Xocayar	27	236
<u>IV milis sahəsi</u>			
162	Pirtikan	64	496
163	Pirmələk	82	261
164	Şeyx Hacı	38	410
165	Kərvansaray	85	210
166	Əşnək	145	677
167	Aralıx	62	358
168	Quldərviş	48	357
169	Talin	59	430
170	Mehriban	140	533
171	İrind	45	239
172	Yuxarı Qarğaqqovmaz	70	384
173	Aşağı Qarğaqqovmaz	42	253
174	Aşağı Ağcaqala	115	315
175	Sabunçu	32	165
176	Ahaqçı	44	327
177	Yuxarı Qalaqut	18	50
178	Aşağı Qalaqut	17	95
179	Qaraqala	18	108
180	Qəzbin	21	100
181	Susuz	18	90
182	Knık	19	91
183	Mustafato	60	289
184	Bozbur (kürd)	32	165
185	Aylanlı	100	300
186	Seyranqışlağı	15	83
187	İlanqışlaq	12	58
188	Ucan	90	300
189	Bayramlı	12	82
190	Qədim Bəşir (kürd)	32	165
191	Yuxarı Ağcaqala	100	308
Cəmi qəza üzrə		5979	35784

№	Qəzanın, milis sahəsinin və kəndin adı	Təsərrüfatların sayı	Əhalinin sayı
	<u>Novo-Bayazid qəzası</u>		
	<u>I milis sahəsi</u>		
192	Ərzəkənd	80	593
	<u>II milis sahəsi</u>		
193	Ağzıbir	116	755
194	Bıqlı	112	658
195	Ağtala	62	424
196	Əyrivəng	96	706
197	Hacı Muğan	130	1034
198	Rəhmankənd	72	779
	Cəmi qəza üzrə	668	4649
	Cəmi quberniya üzrə	15155	100 626

Cəlladlıqda ad çıxarmış Hamazası bu quldur dəstəsi ilə Eçmiədzindən Türkiyəyə qarşı, türklərə qarşı döyüşə yollandı, geri qayıdanda da Ermənistanın azərbaycanlılar yaşayan kəndləri yerlə yeksan etdi.

1919-CU İLİN SON İKİ AYINDA ERMƏNİSTANDA DARMADAĞIN EDİLMİŞ MÜSƏLMAN KƏNDLƏRİ

I Ecimədzin qəzasında

1. Hacılar
2. Molla Dursun
3. Torə
4. Qaraqoyunlu
5. Ağcaqala
6. Kolanlı
7. Qəmərli
8. Ayarlı
9. Batrinc
10. Ucan
11. Kəvi
12. Avan
13. Qaracalar
14. Maqda
15. Dian
16. Taliş Əkərək
17. Bağçacıq
18. Karvansara
19. Yaşıl
20. Yuxarı Ağcaqala
21. Aşağı Ağcaqala
22. Yuxarı Qarğaqovmaz
23. Aşağı Qarğaqovmaz
24. Əşnək
25. Mehriban
26. Şeyx Hacı
27. İrind
28. Talın
29. Pırmələk
30. Pirtıkan
31. Ahaqçı

32. Aralıq
33. Quldərviş
34. Goytül
35. Ərgov
36. Qoşabulaq
37. Gödəkli
38. Aygırsaq
39. Uşu
40. Kıçikkənd
41. Nəziravan
42. Persi
43. Persi
44. Parpi
45. Zeynalbulaq
46. Zeyvə
47. Birinci Qulubəy
48. İkinci Qulubəy
49. Ağcaarx
50. Kərimarxi
51. Canfəda
52. İydəli
53. Armudlu
54. Molla Bədəl
55. Buzovand
56. Türkmənli
57. Kolanlı
58. Səfiabad
59. Qəmərli
60. Qarğabazar
61. Yuxarı Qarxın
62. Aşağı Qarxın

II Sürməli qəzasında

1. Yaycı
2. Oba
3. Güllük

4. Ağməhəmməd
5. Qasımcan
6. Ərəbkirli
7. Quzükənd
8. Sarıçoban
9. Ağverdi
10. Sürməli
11. Qazançı
12. Nəcəfli
13. Amarət
14. Mələkli
15. İydir Mava
16. Sultanabad
17. Birinci Arxacı
18. İkinci Arxacı
19. Üçüncü Arxacı
20. Qaraqoyunlu
21. Zülfüqar
22. Hüseynkəndi
23. Səfər Qulu
24. Cənnətabad
25. Aşağı Dizə
26. Yuxarı Dizə
27. Həsənaxan
28. Kırəşbağ
29. Oğuzlu
30. Qızıl Zakir
31. Qurbanlı
32. Dərəkəndi
33. Pərnə
34. Təpəbaşı

III İrəvan qəzasında

Zəngibasardan başqa bütün kəndlər (yə'ni 32 kənd).

Birinci dünya müharibəsi və daşnakların hakimiyyəti dövründə Ermənistanda azərbaycanlılara qarşı törədilən qanlı faciələr haqqında gətirilən bu dəlillər və sənədlər, söylənilən fikirlər bir daha möhkəm inam hasil edir ki, tarixin fürsətyönlü hər döngəsində erməni təcavüzü Azərbaycan xalqının milli ləngərini pozaraq mə'sum körpələri, ağbirçək anaları, ixtiyar qocaları odda yandırmış, insanın dinc yaşaması üçün onların əli ilə salınmış yüzlərlə kəndi, obanı viranə qoymuşdur. Bunlar yaddaşlara həkk olunmalıdır. Lakin təkcə xatırlamaq və xatırlatmaq, yaşanmış bu həqiqəti sadəcə olaraq dərk etmək kifayət deyil. Düşünmək və ona nail olmaq gərəkdir ki, bir daha torpaqlarımız tapdaq altında qalmasın, hakim dairələr çılpaq həqiqətlərin üstündən saymazyana, təkəbbürlə ötüb keçməsinlər, dünya susmasın, təcavüzkar vaxtında cilovlansın. Bunu yandırılıb dağıdılmış kəndlərimizin erməniləşdirilmiş adlarından, şəhidlərimizin müqəddəs ruhundan, ana-bacılarımızın göz yaşlarından, qürbətdə qalan min-min tüstüsüz ocaqlarımız - sönmüş çiraqlarımızdan, nisgilli dağlarımızın həsrətindən ucalan yanıqlı bir haray tələb edir bizdən!

“Böyük Ermənistan” yaratmaq, erməniləri orada məskunləşdirmək məqsədilə daşnakların 1918-1920-ci illərdə törətdikləri vəhşiliklər, qətl və qarətlərin, qanlı faciələrin dəhşətli alovu Sürməli, Qars, indiki Ermənistan, Naxçıvan ərazisindən qonşuluqdakı Maku, Xoy, Salmas, Urmiya, hətta Təbrizədək göz işlətdikcə uzanıb gedən geniş bir ərazini parçalayıb yandırmıyaqdaydı. Qapıbir qonşuları olan azərbaycanlıların bədbəxtliyi üzərində özlərinə səadət sarayı ucaltmaq məkri ilə qidalanmış erməni millətçiləri 1918-ci ilin mart ayında bir

gecədə Urmiyada silahsız və günahsız 1500 azərbaycanlıni qətlə yetirdilər. Türk qoşunları gələndək ermənilər burada talan, qarət, amansız vəhşiliklərlə kifayətlənməyərək 10 mindən artıq azərbaycanlıni qanına qəltan etmişdilər.

“... ermənilər qapıları sındırır, evlərə girib kiçik qız uşaqlarını zorlayır, sonra onlarla birlikdə kişi, qadınları öldürürdülər. Evlərdən qaçmağa müvəffəq olanları isə küçələrdə güllələyirdilər. Belə ki, uşaqlarını qucaqlarına alıb qaçmaq istəyən ana ah-naləsi, qışqırığı göyə qalxmışdı. Onlar hətta çox vaxt uşaqlarını qana bulanmış vəziyyətdə görürdülər. Bu dəhşətli hadisələri, vəhşilikləri insan artıq şərh edə bilmir” (Seyid Əhməd Kəsrəvi).

Andranik Ozanyanın ordusu iyunun 24-də Xoy şəhərini mühasirəyə aldı. Şəhər aravermədən top atəşinə tutuldu. Evlər dağılır, yanır, əhali qırılırdı. İlk həmlədən 15 nəfər həlak olmuşdu. Türk ordusunun yaxınlaşması xəbəri Xoy şəhərini birinci hücum, birinci təhlükədən xilas etdi. Azgınlaşmış daşnak ordusu Salmasa yeridi, şiddətli döyüş gedir, dinc əhali qırılır, evlər ot tutub yanırıdı. Düşmənin üstün qüvvələri bu döyüşdə qalib gəldi. Qələbədən ruhlanan erməni silahlı dəstələri yenidən Xoy şəhərini tutmaq, hətta burada “erməni dövləti” yaratmaq üçün hücumu keçdilər. Şəhər təlaş içindəydi, təlatümə gəlmişdi, çoxları qaçıb Təbriz şəhərinə pənah gətirmişdi. Yalnız türk ordusunun gəlişi və yerli əhəlinin mətanətli dirənişi sayəsində Xoy şəhəri, böyük itkilər, axan günahsız qanlar bahasına olsa da, kütləvi qırğınlardan, daha dəhşətli fəlakət və faciələrdən xilas edildi.

Azgın düşmən gün ərzində Urmiyada ən azı 100-200 azərbaycanlıni qətlə yetirirdi. Salmasın, Urmiyanın kəndləri illərlə boş qalmışdı. M.B.Məmmədžadənin təbirincə deyilsə, İranın azərbaycanlılar yaşayan Maku, Xoy, Urmiya əya-

lətlərində ermənilərin törətdikləri vəhşiliklər və qırğınlar, “Urmiya bəlası” deyə yad edilən qanlı faciələrdə ölənlər sayagəlməz idi. Bakıda baş vermiş mart qırğınlarının zəncirvari dalğalanaraq azərbaycanlılar yaşayan bütün ərazini bürüməsi faktını M.Ə.Rəsulzadə həyəcanla xəbər verir və yazırdı: “Doğrudur ki, Türkiyədə, Acarıstanda, nəhayət, Qars, Mərəş, Van və sair yerlərdə, hətta hərbiümidən rəsmən xaricdə qalan İranda, Urmu, Səlmas və Xoyda şəklən Bakı hadisələrinə bənzər faciəvi hadisələr vəqə olmuşdur”. Bu məkrli siyasətin mahiyyətinə işarə edən M.Ə.Rəsulzadə sözünə davam edərək yazırdı: “Daşnaklar intiqam... Bu intiqam hər növ qonşuluq, inqilabdaşlıq, vətəndaşlıq hissini korladır, yan-yana sülh və müsəlimət ilə yaşayan millətləri sənələrlə bir-birindən ayırırdı”.

Şımalı, Cənublu Azərbaycanın hər şəhəri, kəndi, hər yaşayış məhəlləsi daşnak mauzerçilərinin qəddarlıqla törətdikləri qətl və qarətlərə məruz qalmışdı. Hadisələrin canlı şahidi **Seyid Cəfər Pişəvəri** yazırdı: “1918-ci il martın 18-də daşnakların vəhşiliklərini, saysız-hesabsız günahsız adamların, xüsusilə bitərəf Cənubi azərbaycanlıların öldürülüb kərvansaralarda meyitlərinin yandırılmasını öz gözlərimlə görmüşəm. Bu çox faciəli və nifrət doğuran bir hərəkət idi., Kin və ədavət üzündən daşnakların törətdikləri cinayət hər bir insanın rühünü sıxıb kədərləndirir”.

MUSTAFA KAMAL PAŞA:

Yerevandakı ermənilərin müsəlmanları qırmaq istədikləri, bu qanlı vəhşilik dalğasının sərhədlərimizə qədər yayılması və sərhədlərimizin o tayından çoxlu müsəlmanların bizə pənah gətirməsi...

“Mərkəzi Yerevan olan erməni respublikasına qarşı heç bir düşmənçilik niyyətimiz yoxdur. Bu gün bizim bu dövlət ilə heç bir əlaqəmiz yoxdur. Erməni dövləti haqqındakı məlumatımız danışıq və dolayısı ilə əldə edilən məlumata əsaslanır. Bununla yanaşı bu yeni dövlətdə yaşayan ermənilərin, öz ordu komandanlığının əmrinə əsasən müsəlmanları məhv etmək üzrə fəaliyyətdə olmaları bir həqiqətdir. Bu əməllərin surətlərini gözümüzlə görmüşük. Yerevandakı ermənilərin müsəlmanları qırmaq istədikləri, bu qanlı vəhşilik dalğasının sərhədlərimizə qədər yayılması və sərhədlərimizin o tayından çoxlu müsəlmanların bizə pənah gətirməsi bunu bir daha sübut edir. Digər tərəfdən Yerevan hökuməti sərhədlərimizi toplardan atəşə tutaraq bizi vuruşmağa təhrik edir.

İngilislər bu vəziyyətdən istifadə edərək erməniləri müsəlmanlara qarşı qaldırdılar. Hətta demək olar ki, onları bu işə təhrik etdilər. Digər tərəfdən ermənilərin təcavüzlərini bizim üstümüzdə atdılar və bunları dözülməz hərəkətlər kimi qələmə verdilər. Qonşu dövlətə təcavüz etməkdə bizi təqsirləndirdilər. Fəqət, biz həqiqətin öz yerini tapacağına əmin olaraq ermənilərin təhriklərinə dözüürük, bu da ingilislərin əsəbləşməsinə səbəb oldu. Həqiqətən bizi ermənilərə qarşı təcavüz etməyə sövq edən və bundan istifadə edərək öz

əsgərlərini o torpaqlara göndərmək üçün planlar hazırlayan ingilislərin fikirlərini başa düşdük. İngilislərin bütün manevrləri Qafqazı tərk etmək məcburiyyətində qaldıqlarını hiss etdikdən sonra onların zabıt və nümayəndələri tərəfindən başlandı.

Azərbaycanlılar və Yerevan erməniləri arasında çarpışmalar olduğunu eşidirik. Bunun səbəbini ermənilərin Azərbaycan və Gürcüstan arasında, İngiltərənin himayəsində olan və cənuba doğru hərəkət edən Denikinə qarşı imzaladıqları ittifaqda iştirak etməyi rədd etmələri olduğunu təxmin edirik.

Əsasən sərhəd zonalarında yaşayan Ərzurum və Van müsəlmanlarının Ermənistanda törədilən qırğına dair hər gün xəbərlər alması və ölümdən qaçan, acınacaqlı halda olan qaçqınların vəziyyəti adamları çox həyəcanlandırır. Həyəcanların artmasına daha bir səbəb ermənilərin sərhədlərimizi top atəşinə tutmasıdır”.* ⁹⁸

RƏŞİDBƏY İSMAYİLOV

“Ermənilərin “Daşnaksütyun” fırqəsi dəxi.. “ulu Ermənistan” təhəssur və xəyalını... Şiddətli surətdə icra etməkdə idi. Bu həriflər nəinki Ermənistanı, Azərbaycanı, hətta Rostovadək imtidad sahəni belə “ulu Ermənistan” sayırdılar”.

“Azərbaycan tarixi”.
Bakı 1993, səh. 131.

* (1919-cu il sentyabrın 20-də Sivaşda Mustafa Kamal Paşa ilə Amerika generalı Harbordun görüşündən)

CAHANGİR ZEYNALOĞLU

İrəvan vilayətinin bütün kəndləri Andranik, Dro və sair sərkərdələr tərəfindən yerlə-yeksan və əhalisi məhv edildi. Bu qırğından qurtaranların hamısı Gəncəyə doldular.

İrəvan hadisəsi seymin 5,7, 19.20 fevral iclaslarında böyük gurultulara səbəb olmaqla İrəvana heyətlər göndərildi: Bu heyətlər təhqiqat apararaq qayıtdı və İrəvan vilayətində 211 türk köyünün təxrib və 100 minə qədər əhalisinin məhv edildiyini isbat etdilər. Beləcə, İrəvan vilayətində olan müsəlman və türklər məhv edildilər və çarizm zamanında İrəvan vilayətində üç yüz min türkdən indi üç min nəfər belə qalmamışdır.

“Müxtəsər Azərbaycan tarixi”.

Bakı 1992. səh. 111.

HOVHANNES APRESYAN

“Türklərə qarşı başlanan müharibə çox keçmədən, tez bir zamanda onların nəslinin kökünü kəsmək savaşına çevrildi”.

(1914-1920-ci illərdə İrəvan quberniyasında, Sarıqamışda, Şərur-Dərələyəzdə, Sürməlidə, Qarsda və azərbaycanlılar yaşayan digər bölgələrdə əvvəlcə erməni könüllü silahlı dəstələri, sonra isə daşnak hökuməti ordusu tərəfindən törədilən vəhşiliklər və qanlı cinayətlərin sözün əsl mənasında soyqırımı olduğunu, bu hadisələrin canlı şahidi H. Apresyan özünün 1928-ci ildə ABŞ-ın Indianopol şəhərində çap etdirdiyi. “İnsanlar beləymişlər” xatirə yazısında belə etiraf etməli olmuşdur.)

GÜLŞER

Ermənilər əsasən müsəlmanlarla məskun olan məhəllələrə soxularaq rastlarına gələn hər kəsi öldürür, qılıncla parçalayır, süngi ilə dəlmə-deşik edir, evləri yandırır, uşaqları yanmaqda olan evlərin alovu içinə atır, onların diri-diri yanmalarına tamaşa edirdilər. Üç-dörd günlük südəmər körpələri süngülərin ucuna taxırdılar. Qırğından bir neçə gün sonra bir çuxurdan 87 müsəlman cəsədi çıxardılar, qulaqları, burunları kəsilmişdi, qarınları yarılmışdı, cinsiyyət orqanları doğranmışdı. Ermənilər uşaqlara acımadıqları kimi yaşlılara da rəhm etməmişdilər.

1925-ci il.

Q.A.EZOV

I. Ori. belə hesab edir ki: Şamaxı şəhəri İrəvan ərazisinə qoşun yeritmək üçün bir növ açardır. Əgər Şamaxı şəhərini ruslar ələ keçirsələr, onda İran müsəlmanlarını da tezliklə oradan təmizləmək mümkün olacaqdır. Bununla da İrəvan ərazisini zəbt etmək üçün yol açılacaqdır;

Сношения Петра Великого с армянским народом. Документи. стр 87.

S.M.SOVEV

“Bu xəritədən aydın görünür ki, bütün dövlət ərazisində İrəvan qalasından başqa qala yoxdur. Allah özü sizin qoşunlarınıza onu tutmağa kömək eləsin.

Чтения и рассказы по истории. России. с. 719.

**BUNLARI
DA ERMƏNİLƏR
DEMIŞLƏR:**

Türk əsgərləri ilə ermənilər arasında ilk iğtişası hınçakçılar təşkil etmişdi. “Hınçak” partiyası liderlərindən Ruben Xanzad ümiddəydi ki, Avropa konsulları həyəcan signalı verəcək “erməni məsələsi” meydana atılaraq həll ediləcək. Lakin, bu ağılsız, dəli bir qəsd idi. Hacı-ağa sosialistlərin (hınçakçıların) özləri də bu cəhdin erməni əhalisinin başına nə kimi dəhşətlər gətirəcəyini bilirdilər. Bütöv bir xalqın taleyini belələrinə tapşırmaq gerçək bədbəxtlikdən başqa bir şey deyildi.

Leo.

“Türkiyə ermənilərinin inqilabi ideologiyası”. Paris, 1934. 1 cild. səh 170.

Daşnakların fikrincə “hər şey, erməni ruhundan başqa, zaman və məkan axarındadır. Bütün millətlərin tarixi zaman və məkan daxilində yazılır və dərk edilir. Təkcə erməninin ölməz ruhudur ki, zaman və məkana tabe olmur”.

“Alik”,

N-299, 1963.

Daşnak hökuməti qonşularla ümumi dil tapmağa, onlarla yanaşı əmin-amanlıqda yaşayıb-yaratmaq yolunu tutmağa qadir olmadı. Yumuruğu-

nu düyünləyərək aləmə meydan oxuyurdu... cılız millətçilik psixologiyasından əsla əl çəkmək istəmirdi.

Arşavir Melikyan

“Karmir Astğ” (Qızıl ulduz). 1922, N-74

Həyatımız bütün varlığı ilə erməniləşməlidir. Dövlətçiliyimizə, rəsmi dairələrimizə, mülki və hərbi məmurlarımıza verilən bu təkdilli tələb dilimizə və ruhumuza iqiqat aiddir.

E.Frankyan.

“Haraç”, 1920, N-106.

Erməni torpağı gərək öz əhalisi ilə erməni olsun, öz dili ilə erməni olsun, öz dini ilə erməni olsun. İndiki və əbədiyyətə çatan gələcəyi ilə, öz ruhu və gücü ilə, öz ideali və ölməzliyə can atan xəyalları ilə erməni olsun.

V.Navasardyan.

“Bolşevizm və daşnaksütyun”, səh 103.

Azərbaycanla qonşu olmaq Ermənistan üçün başdan-baş bədbəxtlik idi. O ölkə öz milli və siyasi istəklərinə çatmaq, öz tələbləri baxımından Ermənistan respublikası üçün ölümcül təhlükə idi. Zaqafqaziyada erməni və tatar xalqlarının mənafeyini bərişdirməyə mümkün deyil, çünki bu xalqlar öz daxili və xarici siyasətləri ilə bərişməz düşmənlər kimi qarşı-qarşıya durmuşlar.

A.Astvasatryan

“Hayrenik” (Boston) 1966, N 5 səh. 35.

Ifrata varmadan demək olar ki, bütün millətimizlə birlikdə qəbul etdiyimiz rus təmayülü real siyasi təfəkkürün və ya hesablamaların nəticəsi deyil, qarşısı alınmaz bir ictimai psixoz, kütləvi xəstəlik, kütləvi səərsəmlik idi.

R.Darbinyan

“Haraç” 1920, N 119.

Daşnaksütyunun bu təhlükəli xəstəliyi və sərsəmliyi çarəsiz dərd idi. Müəyyən qədər güc topladıqdan sonra daşnaksütyun var qüvvəsilə meydana atıldı və Qafqaz xalqlarını yandırmaqda olan alovun üstünə neft tökməyə başladı.

B. Ananikyan.

“Daşnaksütyunun ideya iflası”, səh 28.

Daşnaklar Şərqi işğal etməkdə qabaga düşüb rus burjuaziyasına yol açır, onun proqramını həyata keçirir, onun yanında əsl buyruqul rolunda çıxış edirdilər.

M. Vardanyan.

“Həyat səhifələri”. 1927. səh 18.

Osmanlı türk imperiyasının hər dövründə biz ermənilər dövlətə xidməti etmiş, ən yüksək vəzifələr tutmuş və xoşbəxt yaşamışıq. Həm Osmanlı dövründə, həm də cümhuriyyət dövründə heç vaxt özümüzü yabançı hiss etməmişik, türklər bizə heç vaxt yabançı gözü ilə baxmamışlar. Ancaq içimizdən çoxlu xainlər də çıxmışdır.

Doktor Andreasyan.
1969.

Osmanlı tarixinin hər dövründə bir erməni paşasına, bir erməni səfirinə, bir erməni müdirə rast gəlmək mümkündür. Təəssüf ki, bir çox xarici dövlətlər ermənilərin bu bəxtiyarlığını qısqanmış və öz şəxsi mənafeləri üçün türk-erməni qardaşlığını pozmağa çalışmış, bizim xain ermənilərə silah vermiş, onların arasına agentlər, missionerlər, zabitlər göndərmiş və Anadoludakı ermənilərə xəyali vədlər verərək onları üsyana təşviq etmişlər.

Prof. Karapet Arman.
13 iyul 1978

24 aprelin Beyrutdakı erməni kilsəsi tərəfindən genosid günü kimi elan edilməsi hamımızı dərin kədərə qərq etdi. Çox yaxın bir keçmişdə Türkiyənin xarici işlər nazırı Qabriel Noradunkyan deyildimi? İmperiya dövründə maliyyə və

xəzinə naziri Hakop pasa deyildimi? Post və teleqraf naziri Oskan əfəndi deyildimi?..

Ey qafillər, siz hansı keçmişdən danışırırsınız? Biz hansı keçmişi unutmuşuq? Keçmiş də heç bir soyqırımını hadisəsi olmayıb. Dövlətin qanunlarına qarşı çıxan bütün vətəndaşlar kimi ermənilərə o zaman qanunlara uyğun olaraq, bəzi cəzalar verilmişdir, vəssalam!

Hakop Keşişyan, tacir.

Biz ermənilər din qardaşlarımız olan xristianların zəhərli vədlərinə inanaraq böyük türk dövlətinə qarşı üsyan etdik. Daha doğrusu, vətənə xəyanət etdik. Acı olsa da, gerçək budur. Bütün bunlara baxmayaraq yenə də böyük türk milləti bizi öz bağrında barındırır. Unutmayaq ki, türklərin düşməni bizim də düşmənimizdir.

Levon Dobbagyan, jurnalist.

Dünya ictimaiyyəti qarşısında məmnuniyyətlə ifadə edə bilərik ki, biz ermənilər yüz illər boyunca türklərlə qardaş kimi yaşamışıq. Adət-ənənələrimiz, yeməklərimiz, mah-nalarımız baxımından bir-birimizlə o qədər qaynayıb qarışmışıq ki, sanki bir cəmiyyət olmuşuq. Türk-erməni qardaşlığı XI əsrdən başlanır. 1064-cü ildə bizanslılar erməniləri qırıb çatmaq istəyirdilər. O zaman ermənilər mərhəməti, insan-pərvəriyyəti və qonaqsevərliyi ilə bütün dünyaya məşhur olan türklərin himayəsinə sığındılar. Türklər bizləri qorudular. Biz türklərlə qaynayıb-qarışdıq. Əbəs yerə deyil ki, bu gün dünyanın dörd tərəfinə səpələnmiş ermənilərin familiyaları da məhz türk mənşəlidir. Məsələn, dünya ermənilərinin katolikosu birinci Vazgenin soyadı Balçıyandır. Halbuki o, özünü Ruminiyada anadan olmuşdur. Reallıq budur ki, biz burada - Türkiyədəki kilsə və məktəblərimizdə hər cür mənasız kın-lərdən uzaq, azad bir mühitdə yaşayırıq.

Torqom Stepanyan, yazıçı.

Hakopun ucaboy, qəddi-qamətli nəvələri üç dəniz Qara, Aralıq və Xəzər dənizləri hövzəsində üç çay-Araz, Fərat

və Dəclə çayları boyunca yaşamışlar. O torpaq əvvəllər Urartu adlanıb. 25 əsrdir ona Ermənistan deyirlər.

Silva Kaputikyan.

Qəlbində intiqam hissi yoxsa sən erməni deyilsən.

Hrand Matevosyan.

Əgər sən ermənisənsə hər gün, hər an bu barədə düşünməli, soyqırımı ilə bağlı bir məktub yazmalı, bir qapı döyməlisən.

Vahan Papazyan

Sevr müqaviləsinə görə bizim ərazimiz 161 min kvadrat kilometr olmalı idi. Qarabağdakı qələbəmiz bu arzunu gerçəkləşdirmək şansı verdi bizə.

Con Tokmacyan.

Torpağın hər qarışı uğrunda vuruşmaq gərəkdir. Vuruş üçün silah lazımdır. Əldə silah döyüş meydanına atılmaq gərəkdir.

Zori Balayan.

Erməni yenidən o kəndlərə (Ordubadın kəndləri.) qayıtmalıdır. İlk addım çətin olur. Həmişə bayraqdar olmaq gərəkdir.

Sero Xanzadyan.

“Mənim dərin əqidəm belədir ki, Qarabağ məsələsi bir tərəfdən bizim yuxarı partiya və sovet rəhbər dairələri tərəfindən, digər tərəfdən də bir sıra millətçi əhvali-ruhiyyəli erməni ziyalıları tərəfindən yaradılmış və yaradılmaqdadır.

... Xalis şəkildə Qarabağ məsələsi yoxdur. Erməni

kəndlisi deyir ki, o, Bakı və Ağdamla sıx əlaqəsiz yaşaya bilməz...”

L.Mirzoyan.

“İrəvan şəhəri əhalisinin dördüdə bir hissəsini ermənilər, əksəriyyətini azərbaycanlılar təşkil edirdi”.

A.İoannisyan.

“İndi Ermənistan Respublikası adlandırılan ərazidə XIX əsrin sonunadək ermənilər azlıq təşkil etmişlər”.

A.Burnotyan.

“Atam Azərbaycan türklərinə qarşı qılıncla vuruşurdu. Mən də bu vuruşu qələmlə davam etdirirəm”.

H.Pastermaçyan.

“... дашнаки планировали напасть на турок и захватить их земли вплоть до Средиземного моря. А затем общеизвестны их бой за пределами Армении и внутри страны, бои с целью расширения границ и “чистки” стран от мусульманских элементов. Это было высшей ступенью национализма и звериного шовинизма. И эти люди осмеливались, и теперь еще осмеливаются говорить о высоких общечеловеческих идеалах и о солидарности наций”.

Исходный пункт дашнакской национальной политики... очистить Армению от всех неармян и в первую очередь от ненавистных татар и нелюдей турок. Так думал и действовал дашнакцютюн. Огнем и мечом уничтожались мусульманские и русские деревни в Армении. шли бои с Грузией, Турцией и Азербайджаном.

Мусульманаеды

Люди, которые в Турции занимались вырезыванием турок, а на Кавказе "очищением от тюрков", люди которые постоянно были последовательными мусульманами, никогда не пойдут им на встречу.

("Очищение"- термин дашнаков. Очистить на жаргоне стало означить - истребить тюрков.)

Любопытные люди дашнаки, люди со странной психологией, определяющей их как политических авантюристов.

Среди гнтакистов самые злонамеренные слои - это старые вожди, которые подобно матерым волком не выпускают добычи из своих рук.

Эти люди постоянно только мечтали, просили, молили и лизали ноги буржуазии вместе того, чтобы подумать, в чем же разрешение этого (армянского) вопроса . Сново и снова бросались в объятия армянского романтизма, политического авантюризма и общественного мелкодумя.

Пару слов о взаимоотношениях Армении со своим соседям. Тут туркофобство не знало меры и предела.

Грузия при меньшевиках свободно и "Суверенно" преследовала армян, а Армения при дашнаках также "Суверенно" и безнаказанно резала мусульман.

А. Ф. Мясникян

Со всех сторон России хлынули на Кавказ массы армянской молодежи. Энтузиазм армян казался неподдельным. Всех их влекла туда одна мысль и одна надежда- завоевать "Великую Армению".

Кр.Микаелян

Сплашной ад скорби.

Буржуазная Армения и дашнакский образ действий породили многочисленные армянское и мусульманское

беженство - нищее голое, голодное, жалкое до слез, больное, полумертвое потерявшее человеческий облик, брошенное на произвол судьбы, гонимое беженство... Это - не переувеличение, а факт. Она (Армения) получила стотысячную армию сирот и скелетеобразных детей. Наша страна - край сирот и беженцев. Она - сплошной ад скорби, рыданий, траура и мук.

Что внушали дашнаки своим войскам? Ненавись турок, режь мусульман, грабь народ, развивай в себе дух хмбапетства, таковы были приблизительно, заветы дашнакских военачальников... во главе армии стоял некий Рубен - невежа и авантюрист, организатор сасунской резни и мусульманских погромов в Армении... его отряды были отважны и смелы только при расправах с безоружными мусульманами и при грабеже мирного населения.

“Хорурдаин Айастан” N 234.

1921.

“Существование моего народа необходимо для Востока. Я верю в эго великую миссию. Он должен очеловечить своих нехристианских, своих хищных соседей, Если поднесь ему не удалось осуществить своей миссии, причиной служила его политическая немощь. Насколько усилится наш народ, настолько очеловечится хищный магометонский мир.

Гарегин Нжде

(газета “Айреник” 6 августа 1924 г)

Истинное спасение должен прийти изнутри, ибо мы больны изнутри.

Разве мы знаем простоту и доброту русского человека, чистосердечность грузина, рыцарство тюрка? Все эти свойства мы должны замечать у других народов и подходить к ним с открытым, чистым сердцем. И если мы вот так, без предубеждений подойдем к самому простому человеку из народа, то непременно обнаружим у него гораздо больше черт достойных любви и уважения.. Все доброе может обнаружиться только при добром любовном отношении, но никак не при бряцании оружием.

Ованес Туманян.

Избранная проза, Ереван. 1977.

Стр. 201, 187.

SOYQIRIM-QANIÇƏNLƏRİN QƏDDARLIQLA TÖRƏTDİKLƏRİ VƏHŞİLİKDİR

İnsana qarşı insan tərəfindən törədilən ən ağır cinayətə holakost-soyqırımı deyirlər. Etnik qrupun, tayfa və qəbilənin, hətta millət və xalqın soyu-kökünü kəsmək, yaxud sıxışdırılaraq öz etnik ərazisindən, ata-baba torpaqlarından silah gücünə, dövlətin rəvacı ilə çıxarılması, heç şübhəsiz, soyqırımıdır. Azərbaycanlıların qoca tarixin son yüzilliklərində rast gəldikləri, məruz qaldıqları isə həm fiziki, həm də mənəvi soyqırımıdır.

Öz etnik torpaqlarında qətl-qarətə məruz qalan azərbaycanlılar indiki Ermənistan torpaqlarından erməni olmadıqlarına görə qovuldular. Bütün Ermənistan türksüz qaldı. İndiki Azərbaycan ərazisindən də Zəngilan və Kəlbəcərdən Xankəndinədək azərbaycanlılar azərbaycanlı olduqlarına görə qovuldular. Dağıntılar, insan tələfatı, ardı-arası kəsilməyən zorakılıq və vəhşiliklər bir yana, həmin ərazilərdə bir abidə qalmadı, kəndlərin adları da dəyişildi, hər şey “erməniləşdirildi”. Maddi-mədəniyyət abidələrimiz, torpağımız, tariximiz də beləcə erməni işğalına məruz qaldı. Azərbaycanlılar sözün əsl mənasında ermənilər tərəfindən orta əsr qəddarlıqları, qətl və qarətlərinə məruz qoyurdular.

Orta əsr qəddarlıqları, qətlərinin çağdaş və natamam tablosu

Zəngəzur qəzasında 3257 kişi, 2276 qadın, 2196 uşaq öldürülmüş, 1060 kişi, 794 qadın, 245 uşaq ömürlük şikəst qoyulmuşdu.

Vağudi kəndində 400 nəfər məscidə doldurulmuş və yandırılmışdır.

Nüvədi kəndində yataqda olan xəstə Əsəd bəy Məlik Abbasovun sinəsinə süngü sancmışlar.

Vağudidə Qədimə Tahir qızının döşlərini xəncərlə

doğramış öz qızının ağzına tıxamış və hər ikisini öldürmüşlər.

Ağudi kəndində Qulaməli Şəkər oğlunun ayağını topuqdan kəsmiş, bədənini süngü ilə dəlik-dəlik etmiş və öləndək yeriməyə məcbur etmişlər.

Bağrılı kəndində 7 nəfər kişi və qadını bir evdə yandırmışlar.

Qatar kəndində Məşədi Qələndər kişini öldürmüş və üstünə neft tökərək camaatın gözü qabağında yandırmışlar.

Həmin kənddə Kərbəlayı Allahverdinin başını kəsmişlər.

Rəhman Əfəndi kəndində İbrahim Hacıhüseyn oğlunun gözlərini çıxarmış, diri-diri yandırmışlar.

Arvadları soyundurmuş, camaatın gözü qabağında göldə ördək kimi üzməyə məcbur etmişlər (Göyçədə).

Qaynar samovarı Aşıq Nəcəfin kürəyinə bağlamışlar.

Kərbəlayı Mehдинin başını kəsib yolun qırağındakı daşın üstünə qoymuşlar.

Şaraba kəndində bütün kişilərin başını kəsmiş, uşaqları təndirdə yandırmışlar.

Camurlu kəndində kişilərin başını, qadınların döşlərini

kəsəndən sonra meyitləri yandırmışlar.

Saqqarsuyun ətrafında qan gölməçəsi. Soyugun şiddətindən qanın üzü buz bağlayıb, ancaq daşın bir tərəfindən damcı-damcı sızır. Daşın arasında 62 qadın və uşaq cənazəsi üst-üstə qalaqlanmışdı. (1906-cı il).

1906-cı il avqustun 18-də, "palaz altında 15 uşağın kəsilmiş başları tapıldı. Cənub səmtdə həddən artıq arvad-uşaq bədənləri tökülmüşdü. Qətl olmuş məzlum bacıların qətrələnən qanlarından qarlar uzaqdan bahar lalələri kimi qızarmışdı".

Oxçu-Şabədin kəndində palazın üstündə on beş körpənin başını yığmışdılar.

Səkkiz yüzdən artıq zavallı türkü qətlə yetirmişlər. Biçarə türkləri əvvəlcədən qazıb hazırladıqları quyuların başına gətirərək orada heyvan kimi boğazlarını üzmüş və quyulara doldurmuşlar. Hər quyuya səksən nəfər doldurmaq qərarında olduqlarından sayırmışlar: "Yetmiş oldu? On nəfər də kəs!".

Səksən nəfər biçarəni bir evə doldurub qapıdan çıxarkən bir-bir balta ilə başlarını parçalayıb və həzz alıb əylənirdilər.

Ərzurumun böyük qırğınında (1918) hamama doldurulmuş 272 nəfərdən cəmi 100 nəfərini xilas etmək mümkün oldu.

Əlindəki zopanı yaralı yıxılmış türkün ağzına soxmaq istəmiş, lakin türkün dişləri kilidləndiyindən bu mümkün olmayıb və erməni onu təpikləyə-təpikləyə öldürmüşdür.

İlicə qəsəbəsində məsciddə üst-üstə qalaqlanmış cənazələr iki arşın yüksəkliyində olmuşdur.

1918-ci il martın 11-dən 12-sinə keçən gecə Ərzurumda qırılan türklərin sayının üç min nəfər çatdığını ermənilər qeyd etmişlər.

Yaşılıayla ağsaqqalı Məhərrəm ağanı dirəyə bağlayaraq parça-parça etmişlər.

Alacaköydə olan cəsədlər insanın aqlını başından çıxaraq bir görünüşdə idi. Bütün uşaqlar süngülənmişdi, yaşlılar və qadınlar samanlıqlara doldurulub yandırılmış, gəncləri baltalarla doğranmışlar. Civələrə asılmış ciyərlər və ürəklər görünürdü...

Hamzaspın quldur dəstəsi 1918-ci il mayın 1-də Qubada Kərbəlayi Məmməd Tağı oğlunun 14 nəfərlik ailəsini qılıncdan keçirmişdir. Erməni əsgərlərinə müsəlman qadınları gətirmədiyinə görə Əli Paşanın gözü qabağında oğlunun gözlərini çıxarmış, sonra hər ikisini öldürmüşlər.

“Qalib” erməni ordusu hərbi qənimətləri, yəni süngü ucuna taxılmış südəmər uşaqlarla keçdikləri yolların ətrafına çılpaq soyundurulmuş müsəlman qadınlarını düzürdülər. Bu cəhənnəm əzabından aqlını itirmiş qadın və uşaqların ürək parçalayan nalələrini, qocaların ümitsiz iniltilərini dinləmək üçün adamın qəlbi daş olmalıdır...

Saymaq-sadalamaqla qurtarmaq bilməyən bu qanlı faciələr, bu dəhşət və vəhşətlərin qüssəli tablosunu ancaq daşqəlblə insanlar laqeydliklə seyr edə bilərlər. Kədər-nisgil, həsrət dolu, fəryad, nalə, inilti dolu bu tabloda istisiz-

tüstüsüz qalmış, odu yox-alovu yox min-min ocaq var! Işıqsız, ziyasız, şöləsiz, nursuz, zülmətə qərq olmuş min-min çiraq var! Dibi-dabanından sökülüb-çıxarılmış, açanı yox-bağlayanı yox min-min qapı var! Bu nisgilli tablodan şüşəsi düşmüş gözlük kimi boylanan, fəryad qoparıb imdad diləyən min-min pəncərə var!

Nisgilli bu tablo bir daha sübut edir ki, son iki yüz ildə qəddar və təcavüzkar qonşularımız erməni xmbapetləri və mauzerçiləri dönə-dönə milli mənlük ləngərimizin pərsəngini öz məcrasından çıxarmış, məsum körpələrimizi, ağbirçək analarımızı, ixtiyar qocalarımızı diri-diri odda yandırmış, silahsız və günahsız soydaşlarımızı qətlə yetirmiş, işıqlı-yaraşlıq kənd və şəhərlərimizi yerlə yeksan, zülmət qaranlığa qərq eləmişlər.

Yaşanmış, yaddaşlara həkk olunmuş inkaredilməz bir gerçəklikdir bu: XIX yüzillikdə də, XX yüzilliyin əvvəli və sonunda da Azərbaycan və onun daim sülhə, əmin amanlığa can atan xalqı da sözün tam və geniş mənasında soyqırımına məruz qoyulmuşdur. 2,5 milyon soydaşımız qətlə yetirilmiş və ya öz ata-baba torpağı-dogma ocağından didərgin salınmışdır. Erməni müəlliflərinin öz etiraflarına görə XX əsrin əvvəlində İrəvan quberniyasında 1301 kənd olub, bunlardan 959-da azərbaycanlılar yaşayıb. Həmin müəlliflərin yazdıqlarına görə XX əsrin sübhündə orada 352 min (əslində isə 376 min) azərbaycanlı var imiş. İndi “erməni soyqırımı” deyə-deyə dünyanı zara gətirənlərdən soruşan gərək,-hazırda orada o, 959 kənddə kimlər yaşayır? Azərbaycanlılar yaşayan heç olmasa tək bir kənd varmı indi Ermənistanda? 352 min azərbaycanlıdan tək bir nümunə qalıbmı orada-o dogma torpaqda? Bütün bu sualların bir cavabı var: Ermənistan türksüz qalıb! Lakin bu köklü-dibli soyqırımı ilə kifayətlənməyən davakar erməni hakim dairələri ötən əsrin sonunda Zəngilandan-Kəlbəcərdən Xankəndinədək göz işlədikcə uzanıb gədən böyük bir ərazini də türksüz qoydular. Silahsız və günahsız insanların qanı ilə boyandı o torpaqlar! 18 min şəhid, 50 min əlil, yerlə yeksan edilmiş 900 kənd, 4366 sosial obyekt, 690 məktəb, 280 uşaq bağçası, 862 klub, 982 kitabxana, 397 tibb məntəqəsi, 10 məscid ... Soyqırımının qanlı, acı, ağırlı

nəticəsi deyilmi?! Xocalı faciəsi...!!!

Əlbəttə, xatırlamaq, xatırlatmaq çox vacib, çox zəruridir bu faktları. Lakin təkcə xatırlamaq və xatırlatmaqla iş bitmir, kifayətlənmək olmaz. Bu böyük faciənin ağrı-acısını duymaq, hiss etmək, düşünüb-daşınmaq gərəkdir ki, torpaqlarımız yad tapdığına qalması. Heç kəs-heç kəs başımıza gələn bu müsibətlər, bu faciələrin, bu təkzibolunmaz həqiqətlərin yanından, üstündən saymazayana, təkəbbürlə, bəzən də dodaq büzüb gül-gülə ötüb keçməsin. Dərrakə, fəhm, fərasətlə çarə qılmaq lazımdır ki, hamı və hamı gercəklikləri olduğu kimi, dərindən və düşünə-düşünə idrak etsin, bəsit məntiqlərə qida verilməsin, milli mənlük ləngərimiz bir daha pozulmasın, yad tapdığına qalan o torpaqlardan uzaqlaşmağa cəhd göstərilməsin, əksinə, ana nəfəsli o el-obaya yaxınlaşmaq söyləri qüdrətlənsin, ata-babalarımızın məzarı olan o yerləri gözlərimiz önünə göz yaşlarımızla gətirməyək, qıbləgahımız və dərgahımız olan tariximiz, torpağımız və taleyimiz, bütövlükdə yaşam fəlsəfəmiz bir daha bölünməsin.

Bunu bizdən şəhidlərimizin müqəddəs ruhu, dağıdılıb yandırılmış kəndlərimizin ərşə bülənd olmuş alovları, anabacılarımızın göl-göl göz yaşları, qərib düşüb qürbətdə qalan min-min məzarlarımız, tüstüsüz ocaqlarımız, sönmüş min-min çıraqlarımız, niskilli dağlarımız, fəryadlı bağlarımız, nəhayət, gələcək nəslimizin taleyi təkidlə tələb edir. Bu tələbə əməl etmək üçün nə lazımdır? Zənnimcə Mustafa Kamal Atatürkün bu fikrini dərindən dərk etmək yetər:

“Əgər dünyanın bizə hörmət etməyini istəyiriksə, hər şeydən öncə özümüzün öz məmləkətimizə olan hörmətimizi həyatda hissələrimizlə, mənəviyyatımızla, qıyası, bütün iş və hərəkətlərimizlə sübut edək və başa düşək ki, milli mənlüyü olmayan millətlər başqa millətlərin ovudur”.

Bir də Lord Kerzonun 1920-ci ilin martında dediyi: **“... Siz erməniləri səkkiz yaşında pak və məsum bir qız kimi təsəvvür edirsiniz. Bu fikirdə çox yanılırsınız. Halbuki ermənilər özlərinin son vəhşi davranışları ilə nə qədər qan tökən bir xalq olduqlarını qeyd-şərtsiz isbat etmişlər”** sözlərini daim yadda saxlamaq və sabaha açıq gözlə baxmaq gərəkdir.

1918-1920-Cİ İL
SOYQIRIMINDAN
XILAS OLMUŞ
AİLƏLƏRİN
ÖVLADLARI

Ömrü qısa oldu ilk erməni respublikasının, lakin bu qısa müddətdə, cəmi 30 ayda davakar daşnak dairələri Çuxursəd vilayətini, İrəvan xanlığının torpaqlarını qanla boyadılar, başdan-başa müsəlman qanı ilə suvardılar. Elə boyadılar ki, elə suvardılar ki, bu torpağın sinəsində gölləndi, selləndi soydaşlarımızın günahsız qanı! Qoşun-qoşun qadir və qabil istedadlarımız boğuldu, məhv oldu bu gölün, bu selin girdabında. Soyqırım adlı o qorxunc əjdahanın od-alov püskürən, ölüm çiləyən ağzından Tanrı möhləti ilə xilas olmuş Mustafa bəy Topçubaşov, Heydər Hüseynov, Cəfər Xəndan, Səid Rüstəmov kimi şəxsiyyətlərin ömür yolu ilə - XX əsrin ilk onilliklərində bu bölgədə 2,5 milyon müsəlman ədavətə qurban getmişdir deyən Amerika alimi C.Makkartinin qənaəti arasındakı məntiqi bağlılıq bərsində düşünmək məqamının gözdən-könüldən iraq düşməsinə dözmək cinayətə bərabər qəbahətdir.

MUSTAFA BƏY TOPÇUBAŞOV

Topçubaşovlar İrəvanda XV-XVI yüzilliklərdən kök salmış nəslin nümayəndələridir. Musatafa bəy atası Ağa bəyin İrəvana bitişik malikanəsi Göykumbət kəndində anadan olub (1895). İrəvan gimnaziyasını qızıl medalla bitirib. Kiyev universitetinin tibb fakültəsində təhsilini davam etdirib (1914-1919).

1918-1920-ci illərdə azərbaycanlılara qarşı daşnakların törətdiyi

soyqırımında qardaşı Rza bəyi öldürmüş, meydi ata "mindirərək" evlərinə göndərmişlər. Ailə İrəvanı tərk etməli olub. Naxçıvana pənah gətiriblər. Mustafa bəy Bakıya gələrək cərrah-həkim kimi əmək fəaliyyətinə başlayıb. Sonra universitetin tibb fakültəsində dərs deyib, kafedra müdiri olub. 1943-cü ildə SSRİ Dövlət mükafatına layiq görüblər. 1945-ci ildə Azərbaycan Elmlər Akademiyasının akademiki, 1951-1955 və 1968-1981-ci illərdə həmin Akademiyanın vitse-prezidenti seçilib. Uzun illər Azərbaycan SSR Ali Sovetinin və Sülhü Müdafiə komitəsinin sədri olub. Beşcildlik "Xüsusi cərrahlıq" əsərinin müəllifidir. Dünya şöhrəti qazanmış cərrah, tanınmış elm fədaisi və ictimai xadim kimi ömür boyu öz xalqına təmənnəsiz xidmət edib.

HEYDƏR HÜSEYNOV

Təpəbaşı İrəvanın qədim məhəllələrindəndir. Kərbəlayı Hacı Hüseyn də, oğlu Hacı Nəcəf də, onun oğlu Heydər də bu məhəllədə dünyaya gəlmişlər. Heydər qardaşları Yusif, Yaqub, Əkbər, Muxtarla və bacısı Ruqiyyə ilə bu məhəllədə, bu ocaqda pərvazlanıb boy atmalı idi. Lakin bir yaşında ikən, 1909-cu ildə atası Hacı Nəcəf vəfat etdi. 1918-ci ildə müsəlman qarınına susamış daşnaklar böyük qardaşı Yusifi vəhşicəsinə qətlə yetirdilər. Qaçqınlıq, didərginlik dövrü başladı. Batumda, Stavropolda dolaşdıqdan sonra Bakıya pənah gətirdilər.

Qaçqın Heydər Bakıda 1931-ci ildə Universiteti bitirdi, müəllimlik etdi, Ensiklopediyanın nəşriyyatı komitəsində elmi işçi, elmi katib oldu. Ensiklopediya və lüğətlər institutunun direktoru təyin olundu. “M.F.Axundovun fəlsəfi görüşləri” əsərini yazdı. 1940-cı ildə Akademiyanın Azərbaycan filialı sədrinin müavini, 1944-cü ildən isə sədri oldu. 1945-ci ildə Elmlər Akademiyasının həqiqi üzvü seçildi. Fəlsəfəyə, tarixə, dilə aid bir sıra əsərləri ilə şöhrət qazandı. “Rusca-azərbaycanca lüğət”in müəlliflərindən biri kimi Stalin mükə-

fatına layiq görüldü. O, Elmlər Akademiyasının vitse-prezidenti, ictimai elmlər şöbəsinin müdiri, universitetin fəlsəfə kafedrasının müdiri, Partiya Tarixi İnstitutunun direktoru kimi çox mühüm vəzifələrin öhdəsindən bacarıqla gəlirdi. “Nizamının ictimai görüşləri”, “Azərbaycan XIX əsr ictimai və fəlsəfi fikir tarixindən”, “Görkəmli Azərbaycan alimi A.Bakıxanov” əsərlərini də həmin dövrdə çap etdirmişdi. Lakin faciəli ölüm 42 yaşlı nadir istedad sahibi, zirvələrdən boyalanan elm xadiminin ömrünə son qoydu. Qəlbində nələr apardığı heç kəsə bəlli olmadı. Qaçqın həyatı faciəli ölümle bitdi.

CƏFƏR XƏNDAN

“Bizim kökümüz İrəvan xanları nəslinə aiddir. Atamın atası Zeynalabdin Hasan xanın oğlu idi. Atam deyərdi ki, onun adı “Cəfər Xəndan deyil, Cəfər xandan olmalı idi”, “Xəndan” xan nəslindən olmağımıza işarə imiş”.

RƏFİQ ZƏKA

Cəfər Zeynal oğlu Hacıyev 1918-1920-ci il soyqırımından on il

əvvəl İrəvanda anadan olub. Min-min azərbaycanlı ailəsinə “nəсіб olan” didərginlik faciəsi üzündən ailələri dogma isti ocaqlarını tərk edərək Gəncəyə köçüb. Qaçqınlıq müsibəti “kifayət etməmiş” kimi yetimliyin acısını dadmalı olub. Atasını itirdiyindən uşaq evində qalmalı olub. Bacı-qardaş həyata İrəvandakı iki mərtəbəli ev əvəzinə uşaq evindən qə-dəm basıblar. Cəfər Xəndan Gəncə Pedaqoji texnikomunu, sonra pedaqoji institutu bitirib. Uzun illər pedaqoji fəaliyyət-lə məşğul olub, “Ədəbiyyat” qəzetində məsul katib, “Gənc işçi” qəzetində şöbə müdiri, müharibə illərində cəbhə qəzet-lərində redaktor müavini vəzifələrində işləyib. 1950-ci ildə Universitetin rektoru vəzifəsinə təyin edilib, dörd il bu elm məbədinə uğurla başçılıq edib.

Alim, şair, jurnalist, tərcüməçi, pedaqoq Cəfər “Müa-sir Azərbaycan ədəbiyyatı”, “Ədəbiyyat nəzəriyyəsi”, “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi”, “Molla Nəsrəddin”, “Şairin həyatı”, “Sovet ədəbiyyatı” (I və II hissə) kimi bir sıra san-ballı əsərlərin müəllifidir. O, bədii və elmi əsərlərin redakto-ru, fəal ictimai xadim kimi də dərin biliyi, qəlbə yatan töv-siyyələri ilə geniş şöhrət qazanmışdı.

ƏZİZ ƏLİYEV

Böyük insan, mahir təşkilatçı, istedadlı alim və tanın-mış ictimai xadim. 1897-ci ildə İrəvan mahalında dünyaya göz açıb. İlk təhsilini pansionatda alıb. İrə-van gimnaziyasını 1917-ci ildə qızıl medalla bitirib. 1918-ci ildə iki faciə ilə üzləşib. Atasını Məmmədkərim vəfat edib. Daşnakların görüklədiyi milli ədavət, kütləvi qırğın üzündən

ailələri pərən-pərən olub. Türkiyəyə, Naxçıvana, İrana pənah gətiriblər.

1923-cü ildə Bakıya gəlib. Tibb institutunu bitirib. Müxtəlif vaxtlarda səhiyyə komissarının müavini, tibb institutunun rektoru, əczaçılıq institutunun direktoru, Zaqafqaziya MİK-nin üzvü, SSRİ Ali Soveti və Azərbaycan SSR Ali Sovetinin deputatı, Azərbaycan KP MK-katibi olub. 1942-1948-ci illərdə Dağıstan partiya təşkilatına başçılıq

edib. Mahaçqala Müdafiə Komitəsinin sədri olub. Vətənə qayıdandan sonra da Azərbaycanda bir sıra rəhbər vəzifələrdə özünəxas vətənpərvərlik və elsevərliklə çalışıb. Müxtəlif səpkili elmi əsərlərin müəllifidir. Omrunun sonunadək Azərbaycan həkimləri Təkmilləşdirmə İnstitutuna başçılıq edib (1962). Doğulduğu torpaqdan başqa hər yerdə-Azərbaycanda, Dağıstanda, Moskvada bu böyük istedad sahibi və nəcib insanın xatirəsini ehtiramla yad edirlər.

HƏSƏN SEYİDOV

Mən 1910-cu ildə bağ-bagatlı-İrəvan şəhərində anadan olmuşam. 1918-ci ildə İrəvanda Körpüblaq məhəlləsində birinci sinifə getmişəm. Vəziyyət getdikcə

gərginləşmişdi. Novruz bayramı günü Türkiyədən gəlmiş ermənilər qırğın törətmək istəyirdilər, evdən dərsə getməyə icazə vermirdilər.

Mart ayında daşnaklar bacım Səriyyəni, qucağında uşağını və ərinəni qətlə yetirdilər. Yaranmış vəziyyətlə əlaqədar olaraq İydirə, Kəgzi-mana, sonra Qarsa gəldik. Atam Qarsda-vəfat etdi”.

Qaçqınlıq yolu uzun olub. Ailə Qarsdan Tiflisə gəlib, Tiflisdən Gəncəyə və nəhayət, 1925-ci ildə Bakıya çatıblar. Həsən Seyidovun həyat yolu buradan başlayıb. Fabrikdə işləyib. Rabfaqda oxuyub. Politexnik institutunu bitirib. Vartaşəndə aqranom olub. Moskvada aspirant olub, dissertasiya müdafiə edib kənd təsərrüfatı üzrə elmlər namizədi kimi Bakıya qayıdıb. Bakıda müxtəlif vəzifələrdə çalışıb. 1946-cı ildə Azərbaycan KP MK-nın ikinci katibi seçilib. 1950-cı ildə nazirlər soveti sədrinin birinci müavini təyin edilib. 1953-cü ildə Dövlət Plan komitəsinin sədri vəzifəsini ona tapşırıblar. Dörd dəfə SSRI Ali Sovetinə, üç dəfə Azərbaycan SSR Ali Sovetinə deputat seçilib. On il Azərbaycan KP MK bürosunun üzvü olub. Elmlər doktoru, professorudur. Beynəlxalq konfranslarda dəfələrlə çıxış edib. Bir sıra elmi tədqiqatların müəllifidir.

ƏHMƏD CƏMİL

İrəvan şəhəri haqqında fikir söyləmiş əcnəbi səyyahlar, hətta erməni alimləri “Təpəbaşı” məhəlləsinin adını olduğu kimi işlətməkdən əsla çəkinməyiblər. Qaladan bir qədər aralı olan bu məhəllədə ucaldılmış məscidə də Təpəbaşı məscidi demişlər. İrəvanın tanınmış möminlərindən Mir Cəmil ağa, onun oğlu Mir Səttar ağanın seyyid nəslindən məhəllədə bu məscidə gedənlər çox olub: Mir Abbas, Mir Qafar, Mir İbrahim, Mir Bağır,

Mir Mehdi, Sonabəyim, Nazənibəyim və başqaları.

1918-ci ildə məscid də, məscidə gedən yol da boş qaldı. Əhməd Səttar oğlu Cəmilzadə dörd yaşlı uşaq ikən atasını itirdi. Daşnak xmbapetlərinin yağdırdıqları güllələrdən canlarını xilas etmək üçün ailə Gəncəyə qaçdı. Balaca Əhməd anası Səkinə arvadın və böyük qardaşı Mir Bağırın himayəsində qaldı. Yetimin bəxti olsaydı, yetim qalmazdı-demişlər. Ailəni dolandıran yeganə adam Mir Bağır həbs olunur, çox keçmədən vəfat edir. Köməksiz, çarəsiz Əhməd anası ilə tək qalır.

Qacqın və yetim Əhməd Gəncədə orta məktəbi bitirib, təhsilini davam etdirmək üçün Pedaqoji instituta daxil olub.

Sonra Şamaxıda, Gəncədə müəllim işləyib. 1939-cu ildə Yazıçılar İttifaqına qəbul edilib. 1947-ci ildə (cəbhədən qayıdandan sonra) Yazıçılar İttifaqının məsul katibi olub. Sonralar o, “Ədəbiyyat qəzetinin” məsul katibi, “Azərbaycan” jurnalının baş redaktoru, ömrünün sonunadək “Ulduz” jurnalının redaktoru olmuşdur. O, istedadlı şair, mahir tərcüməçi idi. Hötenin “Faust”unu ana dilimizə çevirən də Əhməd Cəmil idi. 1977-ci ildə dünyasını dəyişdi.

SƏİD RÜSTƏMOV

İrəvanın Şəhər məhəlləsinin adı hələ 1673-cü ildə fransız səyyahı J.Şarden tərəfindən dönə-dönə təkrarlanmışdı. Məşhur sənətkar, böyük bəstəkar, tanınmış dirijor, fədakar pedaqoq Səid Rüstəmov 1907-ci ildə bu məhəllədə doğulmuşdu. 1918-ci ildə şəhərdə tüğyan edən etnik təmizləmə, kütləvi qırğın faciəsi Rüstəmovlar ailəsini də Türkiyəyə qaçmağa məcbur edib. Qəlbi həsrətdən yanan ailə yenidən İrəvana qayıdıb. Lakin Göyməs-

ciddən azca aralı ata-baba ocağından əsər-ələmət qalmadığını, şəhərdə milli ədavətin son həddə çatdığını görüb Gəncəyə getməli olublar. Ermənilər Gəncədə də bu qaçqın ailəsinə düşmən kəsilir, Səidin qardaşı Mir Hüseyni qətlə yetirirlər. Ailə müsibətlər girdabından xilas olmaq üçün Bakıya gəlməli olur.

Gəncədən Ağdaşa, oradan da Bakıya gələn Səid Rüstəmov müəllimlər seminariyasına daxil olur, musiqi məktəbində oxuyur, müəllim işləyir. 1935-ci ildə "Tar məktəbi" əsərini nəşr etdirir, 1953-cü ilədək xalq çalğı alətləri ansamblının bədii rəhbəri və baş dirijoru olur. 1949-1953-cü illərdə respublika Bəstəkarlar İttifaqına sədrlik edir. Üç dəfə Azərbaycan SSR Ali Sovetinə deputat seçilir. Dövlət mükafatına layiq görülür. Bəstələdiyi çoxsaylı mahnılarında, səhnə əsərlərində milli çalarların rəngarəng zənginliyi dinləyicilərin və tamaşaçıların dərin rəğbətilə qarşılınıb və qarşılanaqdadır. Qaçqınlıq yolu kimi yaradıcılıq yolu da uzun olmuşdur onun. Lakin bu yol o yola bənzəməzdir, yadda qalandır, iftixar doğurandır, fərəh oyadandır.

P.S. Eyni taleli istedadlarımız çoxdur. Hər birinin həyatı, öz xalqına xidmət məharəti və mərifəti geniş tədqiqat, sanballı monoqrafik əsər mövzusunur. Hamısı haqqında, ayrılıqda hər biri haqqında yazmaq lazım, vacib və əhəmiyyətlidir. Çünki onların taleyi minlərin, bir mənada da millətin taleyidir. Bir anlığa təsəvvürünüzə gətirin: ermənilərin gah Böyük, gah da Kiçik Ermənistan adlandırdıqları, yer düşəndə Qərbi, düşməyəndə də Şərqi Ermənistan dedikləri o ata-baba torpaqlarımızda cəlladlar təkə son iki yüz ildə nə qədər istedadlarımızı qanına qəltan etmişlər?! Bu istedadların hər biri milli dirçəlişimizə, iqtisadi yüksəlişimizə, elmi-mədəni tərəqqimizə nə qədər fayda verə bilərdilər?!

Türkiyə arxivlərindən sənədlər
1906-1922 YILLARI ARASINDA ANADOLUDA VE KAFKAS-
LARDA ERMENILER TARAFINDAN TÜRKLERE UYGULA-
NAN SOYKIRIMA AIT CETVEL

Cilt ve belge no	Tarih	Yer	Ölü
1/2	1914-2-21	Kars, Ardahan	30.000
1/3	1916-5-8	Pasinler	2.000
1/3	1916-5-8	Tercan	563
1/3	1916-5-8	Yan, Tatvan	1.600
1/3	1915-5-9	Bitlis	40.000
1/3	1916-5-8	Bitlis	10.000
1/3	1915-5-9	Bitlis	123
1/4	1915	Van	44
1/4	1916-5-22	Van	1.000
1/4	1916-5-22	Köprüköy /Van	200
1/4	1916-5-22	Van	15.000
1/4	1916-5-22	Van	8
1/4	1916-5-22	Van	8.000
1/4	1916-5-22	Van	80.000
1/4	1916-5-22	Van	15.000
1/5	1916-5-23	Of	5
1/6	1916-5-23	Trabzon	2086
1/6	1916-5-23	Van	300
1/6	1916-5-11	Van	44.233
1/6	1916-5-11	Malazgirt	20.000
1/7	1916-6-11	Bitlis	12
1/8	1916-4-1	Van, Reşadiye	15
1/9	1916-6	Van, Abbasğa	14
1/9	1916-6	Edremid, Vastan	15.000
1/10	1915-4	Bitlis	29
1/10	1915-4	Muradiye	10.000
1/11	1915-5	Van	20.000
1/11	1915-2	Haskay	200
1/11	1915-2	Dutak	3
1/12	1915-4	Van	120
1/12	1915	Van	150
1/11	1915	Bitlis	16.000
1/11	1916-5	Muş	500
1/12	1916-5-25	Bayezid	14.000
1/13	1915	Muş	800

Cilt ve belge no	Tarih	Yer	Ölü
1/13	1915-8	Müküs	126
1/13	1916-6-7	Müküs, Sehan	121
1/13	1915-7	Muş Akçan	19
1/13	1329	Muş	10
1/14	1915	Bitlis Hizan	113
1/15	1915	Van	5200
1/16	1916-8-14	Bitlis	311
1/19	1916-6-6	Şatak Serir	45
1/19	1916-6-6	Şatak	1150
1/23	1916-1-15	Terme	9
2/2	1919-1-25	Kars	9
2/3	1919-1-21	Kilis	2
2/4	1919-2-26	Adana,Pozantlı	4
2/5	1919-5-18	Osmaniye	1
2/7	1919-6-13	Pasinler	3
2/10	1919-6-3	Iğdır	8
2/11	1919-7-7	Kars, Göle	9
2/12	1919-7-9	Kağızman	6
2/13	1919-7-9	Kurudere	8
2/16	1919-7-8	Mescidli	4
2/16	1919-7-8	Gülyantepe	10
2/22	1919-7-11	Mescidli	20
2/26	1919-7-19	Bulaklı	2
2/31	1919-7-24	Kars, Kağızman	9
2/36	1919-7	Sarikamış	803
2/37	1919-7	Sarikamış	695
2/38	1919/8	Muhtelif Köyler	2502
3/1	1919-7-5	Kağızman	4
3/1	1919	Tikinis, Ağadeve	5
3/1	1919-7-19	Pasinler	2
3/1	1919	Nahçıvan	4000
3/6	1919-7	Kurudere	8
3/6	1919-7-4	Akçakale	180
3/6	1919	Sarikamış	9
3/7	1919-8-15	Erzurum	153

Cilt ve belge no	Tarih	Yer	Ölü
3/7	1919-8-15	Erzurum	426
3/14	1919-9	Allahüekber	3
3/16	1919-9-14	Sarıkamış	2
3/18	1919-11-11	Maraş	2
3/19	1919-11	Adana	4
3/19	1919-11-6	Ulukışla	7
3/22	1919-12-7	Adana	4
3/26	1920-1-22	Antep	1
3/27	1919-9	Ünye	12
3/28	1920-2-28	Pozantı	40
3/29	1920-2-10	Çıldır	100
3/32	1920-3-9	Zurşat	400
3/33	1920-2-2	Şuregel	1350
3/35	1338-3	Maraş	4
3/36	1920-3-22	Şuregel, Zaruşat	2000
3/37	1920-3-9	Zaruşat	120
3/37	1920-3-16	Kağızman	720
3/39	1920-4-6	Gümrü	500
3/40	1920-4-28	Kars	2
3/41	1920-5-5	Kars	1774
3/46	1920-5-22	Kars	10
3/47	1920-7-2	Kars, Erzurum	408
3/47	1920-7-2	Zengibasar	1500
3/49	1920-7-27	Erzurum	69
3/50	1920-2-1	Zaruşat	2150
3/50	1920-5	Kars, Erzurum	27
3/50	1920-8	Oltu	650
3/50	1920-8	Kars, Erzurum	18
3/51	1920-10-15	Bayburt	1387
3/52	1920-10-20	Göle	100
3/53	1920-10-17	Pasinler	9287
3/54	1920-10-18	Tortum	3700
3/55	1920-10-19	Erzurum	8439
4/2	1920-10-26	Kars civarı	10693
4/3	1920-10-28	Aşkale	889

Cilt ve belge no	Tarih	Yer	Ölü
4/4	1920-1-6	Zaruşat	86
4/5	1920-12-1	Kosor	69
4/6	1920-12-3	Göle	508
4/7	1920-12-4	Kosor	122
4/9	1920-12-4	Kars, Zeytun	28
4/10	1920-12-4	Sarıkamış	1975
4/12	1920-12-6	Göle	194
4/14	1920-12-7	Kars, Digor	14620
4/16	1920-12-14	Sarıkamış	5337
4/17	1920	Göle	600
4/17	1920	Kars	3945
4/18	1920	Haramivartan	138
4/19	1920	Nahçıvan	64408
4/20	1920-11-29	Zarcışat	1026
4/21	1921-2	Zenibasar	18
4/23	1920	Nahçıvan	5307
4/24	1920-2	Kars civarı	561
4/26	1920-12	Erivan	192
4/27	1921	Karakilise	6000
4/27	1921	Karakilise	6000
4/29	1921-11-21	Pasinler	53
4/29	1921-11-21	Erzurum	1215
4/30	1918	Hınıs	870
4/31	1918	Tercan	580
4/32	1921	Nahçıvan	12
4/33	1921	Bayburt	580
4/34	1921	Arpaçay	148
			517955

1906-1922 YILLARI ARASINDA ANADOLUDA VE KAFKASLARDA ERMENİLER TARAFINDAN TÜRLERE UYGULANAN SOYKIRIMA AİT CETVEL

Türkiyə arxivlərindən sənədlər

KESİN OLARAK SAYI TESPİTİ YAPILMAYAN OLAYLAR

Cilt ve belge no	Tarih	Yer	Ölü
1/2	1906-2-11	Revan	25 köy halkı
1/3	1915-5-9	Bitlis	1 köy halkı
1/3	1915-5-9	Bitlis	Sayı belirsiz
1/4	1916-5-22	Van	Sayı belirsiz
1/6	1916-5-23	Van	Sayı belirsiz
1/6	1915-5-11	Trabzon	Sayı belirsiz
1/7	1916-6-11	Bitlis	Sayı belirsiz
1/7	1916-6-11	Van	Sayı belirsiz
1/7	1916-6-11	Başkala	Sayı belirsiz
1/10	1915-6-11	Van	180 hane
1/11	1915-6	Bitlis	100 hane
1/11	1915-5	Van	Sayı belirsiz
1/11	1915-6-10	Maçka	Sayı belirsiz
1/13	1914-12-17	Eleşkird	Sayı belirsiz
1/13	1916-5-23	Hınıs	Sayı belirsiz
1/13	1915-12	Muş	Sayı belirsiz
1/13	1915-1	Muş	2 köy halkı
1/13	1915	Elazız	Sayı belirsiz
1/13	1915-8	Gevaş	Sayı belirsiz
1/13	1915-2	Şatak	9 köy
1/14	1915	Hızan	Sayı belirsiz
1/18	1916-6-3	Diyarbakır	55
1/20	1916-5	Tercan	30 köy
2/2	1919-1-25	Ardahan	Sayı belirsiz
2/15	1919-7-8	Gülantab	2 köy
2/20	1919-7-16	Büyük Vedi	Sayı belirsiz
2/32	1919-7-25	Gümrü	Sayı belirsiz
2/35	1919-7-12	Kars	1 aile
3/1	1919-7	Artvin	Birçok
3/1	1919-7	Bavezid	Birtakım
3/4	1919-8	Nahçıvan	3 köy ahalisi
3/6	1919	Kars, Sarıkamış	Çok sayıda
3/6	1919	Kars, Sarıkamış	1 köy

Cilt ve belge no	Tarih	Yer	Ölü
3/6	1919	Kars, Sarıkamış	Sayı belirsiz
3/6	1919-8-15	Erzurum	30 hane
3/8	1919-7-12	Kars	2 aile
3/9	1919-8-12	Kars	Sayı belirsiz
3/9	1919-8-12	Kars	Tüm erkekler
3/9	1919-8-12	Kars	Bütün halk
3/9	1919-8-18	Kars	Tüm erkekler
3/12	1919-8-31	Sarıkamış	Bütün halk
3/12	1919-8-31	Kağızman	Sayı belirsiz
3/13	1919-8-18	Karaurqan	Sayı belirsiz
3/14	1919-9	Kağızman	Sayı belirsiz
3/16	1919-9-14	Kars, Sarıkamış	Sayı belirsiz
3/31	1920-3-3	Kozan	Çok sayıda
3/33	1920	Şuragel	Sayı belirsiz
3/37	1920-3-9	Zaruşad	Sayı belirsiz
3/37	1920-3-16	Kağızman	Sayı belirsiz
3/47	1920-5-24	Kars civarı	Sayı belirsiz
3/49	1920-7-27	Oltu-Göle	Tüm erkekler
3/50	1920-5-24	Kars civarı	Bütün halk
4/8	1920-12-3	Kars	Sayı belirsiz
4/23	1919	Kars civarı	Bir kaç çadır
4/23	1919-3	Kars civarı	85 hane
4/23	1919-3	Sarıkamış	1 köy halkı
4/23	1919-2	İğdir	Yüzlerce
4/23	1920	Kars civarı	Sayı belirsiz
4/26	1920-11	Erivan-Kars	Sayı belirsiz
4/30	1918	Tekman	Sayı belirsiz

Konu ile ilgilenenler için kaynaklar

Osmanlı belgelerinde Ermeniler (1915-1920). Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, 1995

Hüseyin Nazım Paşa, Ermeni Olayları Tarihi, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, 1994

Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslarda ve Anadolu'da Ermeni Mezalimi (türkçe ve ingilizce), 4 cilt, Başbakanlık Dev-

let Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, 1995, 1995, 1997, 1998

Armenians in Ottoman Documents (1915-1920), The Tuurkish Republic Prime Ministry General Directorate of the State Archives Publication, 1995

Kars ili ve Çevresinde Ermeni Mezalimi. Dr.Fahrettin Kırzioğlu, 1970. Kars Turizm Derneyi

Arşiv Vesikalarıyla Tarihte Ermeni Mezalimi ve ermeniler, Mehmet Hocaoğlu, 1976. Osmanlı ve Sovyet Belgelerinde Ermeni Mezalimi, Halil Kemal Türközü, 1983/ Ermeni ve Rus Mezalimi, Erdal İlter, 1999.

TEMEL KAYNAKLAR

Tarihte Ermeniler və Ermeni Meselesi, Esat Uras, 1976.

Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920), Başbakanlıq Basımevi, 1995 (Devlet Arşivleri)

Osmanlı İmparatorluğunda Ermeni Meselesi, Enver Ziya Karal, 1971

The Genesis of Armenian Question, Bilal Şimşir

Armenian Question, Enver Ziya Karal

British Documents on Ottoman Armenians

Armenian File, Umuran Gürün

The Armenian Issue in The Questions and Anwers, Foreign Policy Institute

ERMENİ TERÖRÜ ERMENİ TERÖRİSTLERCE ÖLDÜRÜLEN TÜRK DİPLOMATLAR

Sözde ermeni soykırımı ve iddiaları için yurtdışında Türkiye Cümhuriyetini temsil eden çok sayıda diplomat ve görevli Ermeni teröristlerce katledilmiştir.

Ermeni teröritlerce öldürülen Türk diplomat ve görevlilerinin listesi aşağıda sunulmuştur:

Şehit türk Diplomat, Görevli ve Vatandaşlar

Tarih/Date	Şehir/City/Title	Adı-Soyadı/Name
27.01.1973	Santa Barbara/Başkonsolos/Konsul	Mehmet BAYDAR
	Konsolos/General/Konsul	Bahadır DEMİR
22.10.1975	Viyana /Wien /Büyükelçi /Ambassador	Danış TUNALIGIL
24.10.1975	Paris /Büyükelçi /Amassador	Ismail EREZ
	Şöför/Driver	Talip YENER
16.02.1976	Beyrut /Vaşkatıp /First Sekretaru	Oktar CIRIT
09.06.1977	Vatikan City /Büyükelçi /Ambassador	Taha CARIM
02.06.1978	Madrid /Büyükelçi /Elci/Ambassadors Wite	Necla KUNERALP
	Em. Büyükelçi /Retired Ambassador	Beşir BALCIOGLU
12.10.1979	Lahey/Büyükelçi Oglu/Ambassadors Son	Ahmet BENLER
22.12.1979	Paris /Turizm Müşavırı/Tourist Kounsellor	Yılmaz ÇOLPAN
31.07.1980	Atina/AthensıdariAtaşe/Administrative Attakhe	İdari Galip OZMEN
	Athens /İdari Ataşe Kızı /Administrative Attakhes daugter	Neslihan OZMEN
26.09.1980	Paris Basın Müşavırı/Press Kounsellor 26.08.1980 tarihinde yapılan saldırıdan yaralı olarak kurtulmuş ve kısmi felç olmuştur.	Selçuk BAKKAL-BAŞI
17.12.1980	Sydney / Başkonsolos/ Konsul	Şark ARIYAK
	Güvenlik Ataşesi /Sekuritu Attashe	Engin SEVER
04.03.1981	Paris /Çalışma Ataşesi/ Kounsellor for Labour Affairs	Reşat MORALI
	Dın Görevlisi/Kounsellor for Religioıtıs Attairs	Tecelli ARI
09.06.1981	Cenevre /Geneve/Sözleşmeli Sek./Secreta	M.Savaş YERGÜZ
24.09.1981	Paris /Güvenlik Ateşesi/ Sekuritu Attache	Cemal ÖZEN
28.01.1982	Los Angeles /Başkonsolos /Konsul General	Kemal ARIKAN
08.04.1982	Ottava /Ottava/ Ticaret Müşavırı/Counsellor for Commersial Affairs	Kani GÜNGÖR
04.05.1982	Boston /Fahrı Başkonsolos/ Honoraru Konsul General	Orhan GÜNGÜZ

Tarih/Date	Şehir/City/Title	Adı-Soyadı/Name
07.06.1982	Lizbon/Lisbon/İdari Ataşe/Administrati- ve Officer	Erkut AKBAY
27.08.1982	Ottava/Askeri Ataşe Albay/Millîtaru At- takhe Kolone	Atilla ALTİKAT
09.09.1982	Burqah /İdari Ataşe/ Administrative At- tache	Bora SUELKAN
	Lisbon /İdari Ataşe Eşi /Administrative Offikers Wife	
08.01.1983	Nadide AKBAY, Eşi merhum Erkut AK- BAYINyaşamını yitirdiyi 07.06.1982 tarihli saldırıda yaralanmış ve 08.01.1983 tarihinde yaşamını yitirmiştir.	Nadide AKBAY
09.03.1983	Belqrad /Büyükelçi/ Ambassador	Gali BALKAR
14.07.1983	Brüksel /Brussels/ İdari Ataşe /Admi- nistrative Attache	Dursun AKSOY
28.04.1984	Tahran /Sözleş. Sek, Elçi/ Wife of Sek- re.	Işık YÖNDER
20.06.1984	Viyana /Çalışma Ataşesi	Erdogan OZEN
19.11.1981	Viyana /Uluslararası Memur	Enver ERGUN
07.10.1991	Atina /Basın Atachesi	Çetin GORGÜ
11.12.1993	Bağdat /İdari Ataşe	Çağlar YÜCEL
04.07.1994	Atina /Müsteşar	Haluk SİPAHIOĞLU

Temel Kaynakları

Orlu Saldırcı Davası

Terörist Attack At Orlu, SBF Yayınları

Ermeni Terörünün Tarihçesi, Enver Yararbaş, 1985

Tarihin Işığında Ermeni Dosyası, Cemal ANADOL, İs-

tanbul - 1982

Katliam Efsanesi, Anadolu Basın Bildirisi Genal Merkezi Yayınları, Ankara - 1987

Bir Terör Efsanesi, Erikh FEIGL, İstanbul - 1987

İzmir Ermeni İhtilal Komitesi ve Terörü, Hayrı Mutlucağ

The Armenian Murders in Our Centru, Anadolu Basın Birliyi Yedekteki Taşeron: Asala

Armenian Atrokities and Terrorism, Assemblu of Turkish Amerikan Assokiation

Ermeni Terörü, Mehmet Ali Birand, 1983

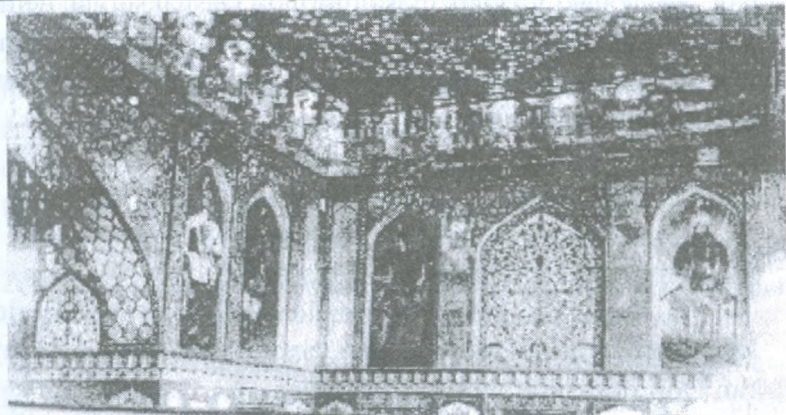
Osmanlıdan Günümüze Kadar Vesikalarla Ermeni Terörünün Kaynağı. Alper Gaziqaray, 1982

Ermeni Kilisesi ve Terör, Erdal ilter, 1996

Dünyada Ermeni Faaliyetlerinin, Dışişleri Bakanlığı, 1970.

SƏNƏDLƏRİN DİLİ İLƏ

Azərbaycanın qərb bölgəsində təcavüzkar, ifrat millətçi şovinist dairələrin törətdikləri dəhşət və vəhşətlərin, qanlı faciələrin səbəbləri və nəticələri haqqında daha dolğun təsəvvür əldə etmək üçün bu sənədlərə nəzər yetirmək kifayət edər:

Silahsız və günahsız soydaşlarımızı qırmaqla kifayətlənmədilər, onların zəka qüdrəti, könül hərarəti ilə tikib ucaldıqları bu Sərdar sarayı kimi neçə-neçə möhtəşəm abidələrimizi də yer üzündən silib atdılar, özlərini dünyanın ali irqi, mədəni milləti sayan barbarlar. 1870-ci il.

*“Azərbaycan” qəzeti, 18 may 1919-cu il.
Ermənistanın sərhdələri*

Fəaliyyətə başladığı ilk günlərdən “Olüm və ya azadlıq” şüarı altında, sonralar bunu “mübarizədə öz haqqını qazanacaqсан” şüarı ilə əvəz edən, hal-hazırda isə “internasio-

nal” adlanaraq “Bütün dünyanın proletarları, birləşin!” şüarını qəbul edən Daşnaksütyun partiyası özünün Erivanda çıxan “Joqovurdi Dzain” qəzetində Zaqaqaz Ermənistanın sərhədlərini göstərir. Bununla da o, “internasional partiya” kimi, onun tərəfindən öz sərhədlərinə daxil edilmiş bir sıra ərazilərdə qeyri-erməni xalqların yaşadığını inkar edir. Burada o, özünün tarixi hüdüdlərini rəhbər tutur. Bundan başqa Qarabağ, Axalkalaki və Qars məsələlərində Daşnaksütyun demək olar ki, yalnız ermənilərin etnoqrafik hüquqlarına istinad edir. Bu kombinasiyaların sayəsində Zaqaqaziya Ermənistanı aşağıdakı sərhədləri qəbul edir.

1. Bütün Erivan quberniyası;

2. Bütövlükdə Qars ərazisi;

3. Tiflis quberniyasının aşağıdakı rayonları:

1. Axalkalaki qəzasının 2 hissəsi;

a. Tapaxuri gölündən şimalda yerləşən ərazi, Borjom kənd cəmiyyətinin kiçik hissəsi, Sxara-Skaro hövzəsini ayıran Qori qəzasının ətrafındakı dağlar.

b. Salka adlanan və bu qəzadan şimalda yerləşən Borçalı qəzasının bir hissəsi (onun qərb hissəsi), Arqavan dağının 8 verstliyində bu sektoru Ulu dağın zirvəsi ilə birləşdirən düz xətt boyunca qərb hissəsi.

2. Aqrıkar dağından başlayaraq, Xram çayının axarı boyu dəmiryoluna kimi Borçalı qəzasının şimal hissəsi, belə ki, Bolış - Xoçel və Kulavern sərhədlərdən cənubda qalır.

4. Gəncə quberniyasının bir hissəsi:

1. Qazax qəzasının cənub hissəsi, belə ki, Koqb, Uzun Tala və Qulani sərhəddən cənubda qalır.

2. Gəncə qəzasının cənub hissəsi, belə ki, Çardaxlı sərhəddən cənubda qalır.

3. Cavansir qəzasının şimal hissəsi.

4. Şusa qəzasının şimal hissəsi, deməli, Ağdam və Qacar Ermənistanın tərkibində daxil olmur.

5 Cəbrayıl qəzasının bir hissəsi, Vənk, Hadrut, Edilli və Arakül kəndləri ilə.

6. Qəzanın cənub-qərbində yerləşən Kirs dağları, Şahverdilər kəndi və Araz üstündə yerləşən stansiya istisna olmaqla, Zəngəzur qəzası.

Son vaxtlar ermənilər yenə də Zəngəzur qəzasına, bizə, yəni Şərura və Erivan qəzası müsəlmanlarına qarşı düşmənçiliyə başlayıblar; onlar bizim kəndlərimizə basqınlar edir, camaatı kütləvi şəkildə qarət edir və qırırlar, Zəngəzur qəzasında 20-yə qədər kəndin əhalisi öz doğma yerlərini tərk edib İrana, Qarabağa və bizə qaçmaqla xilas olublar.

Bir sıra kəndlərdə Ararat hökumətinin bütünlükdə Zəngəzur qəzasının hökuməti ilə birləşdirildiyi haqda elanlar yayılmışdır.

Bununla da onlar qarşılıqları belə bir məqsəd qoymuşlar ki, xalqların sülh konfransında bu yerlərə olan hüquqlarını sübut etmək və buraları Ermənistanın torpaqları elan etmək üçün, əgər buna qüvvələri çatsa, Zəngəzur, Şərur, Naxçıvan və Ordubad qəzalarının bütün müsəlman əhalisini qırınsınlar, bütün qəzaları müsəlmanlardan “təmizləsinlər”, belə ki, müsəlmanlar yaşamayan boş qəzaları bütün xalqlar onsuz da ermənilərin hesab edəcəklər. Bu səbəblər üzündən ermənilər minlərlə müsəlmanı doğrayır, qanınız sel kimi dağlara, səhralara axıdılır, yüzlərlə kənd yerlə-yeksan edilir, ermənilərin ayaqları altında bizim namusumuz tapdalanır. Hər yerdə, hara baxırsansa bax. hər yerdə müsəlman qaçqınlarıdır, hər yerdə qadınların, qızların ağlaşması eşidilir. Nə vaxta kimi bizim hökumətimiz kənar şəxs kimi müsəlman qardaşlarının qırğına, məhv edilməsinə soyuqqanlılıqla baxacaq, nə

vaxta kimi ermənilərin yalnız müsəlmanlara qarşı yönəlmiş vəhşilikləri davam edəcək?! Görəsən, bütün xalqlara canı yanan amerikalılar, nəhayət, nə zaman bizim xalqın taleyini öz əlinə alacaq? Görəsən, bizim qan qardaşımız Gəncə və Bakı bizim torpaqlarda yaşayan qardaşlarını xatırlayacaqlarmı? Ermənilər bu torpaqları müsəlmanlardan təmizləyəndən sonra bizim xalqdan artıq burada bir iz də qalmayacaq, o zaman bizim istəklərimizdən və cəhdlərimizdən əsər-ələmət qalmayacaq, hər şey xəyala çevriləcək.

Bizim düşmənlərimiz mürgülemir, onlar heç bir hadisəni nəzərdən qaçırmırlar, öz məqsədlərinə çatmaq, öz xalqının ideyalarının həyata keçirilməsi üçün, daha doğrusu, dogma yurdumuzu tezliklə Ermənistana birləşdirmək üçün var qüvvələri ilə çalışırlar. Onlar çalışırlar ki, Ararat dövləti Türkiyə sərhədlərindən başlayaraq Şuşaya qədər gəlib çatsın, həmin yerlərdə isə bir nəfər də olsun müsəlman türk yaşamasın, buna görə də onlar hər bir əlverişli şəraitdən istifadə edirlər.

Xalqlar arasında müharibəyə son qoyan ümumi barışıq erməni hökumətinin hərəkətlərinə təsir edə bilmir. Bu hökumətin quldur dəstələri öz xalqının ideyalarını həyata keçirmək məqsədinə xidmət edir. Bu qədər qırğınlara və qarətlərə qarşı bizim xalq tərəfindən heç bir ölçü götürülmür. Bizim xalqın passivliyi və bizim hökumətimizin fəaliyyətsizliyi xalqımızın düçar olduğu bu məşəqqəti daha da dərinləşdirir. Gənclərimiz, öz milləti tərəfindən hər hansı bir addım atılacağına ümidlərini kəsərək, hərəsi bir yana üz tutub gedir. Bizim tərəfimizdən hansı bir hərəkətin ediləcəyinə heç kimin ümidi qalmayıb. Bizim bu ümitsiz vəziyyətimiz xalqımızın da içərilərinə sırayət edir və nə vaxtsa, haradasa xalq arasında mövcud olan, kəçik qüvvəni də iflic edir. Əgər burada to-

rədilən bu biabırçılıqlara qarşı bizim bakılı qardaşlarımız tərəfindən qısa müddətdə ölçü götürülməsə və işlərin vəziyyəti ilə yerlərdə tanış olmaq üçün komissiya, bizim təşkilatların müdafiəsi və xalqın əhvali-ruhiyyəsini qaldırmaq üçün lazımı miqdarda hərbi qüvvə və mülki məmurlar göndərilməsə, onda hər şey tezliklə məhv olacaq, ölkədə hər şey dağıdılacaq və alt-üst ediləcək.

Beləliklə, sülh imzalanan kimi bütün əhali buradan çıxarılacaq və yalnız sülh konfransında ərazinin dürüst müəyyən edilməsi müzakirə edildikdən sonra, etnoqrafik əlamətlərə görə biz, təbii ki, bu yerlərlə həmişəlik xudahafizləşməli olacağıq.

Bu göstərilən məlumatları bizim millətin özülü, əsası hesab olunan Gəncənin türk təşkilatlarına bildirərək, ümumi sülhə gələné kimi yurdumuzun talan və darmadağın edilməsinin, xalqın pərən-pərən düşməsinin qarşısını almaq üçün xahiş edirik ki, tez və qəti ölçü götürülsün, həmçinin xahiş edirik ki, bizim təşkilatların möhkəmlənməsi üçün lazımı miqdarda qoşun dəstələri göndərihsin. Bizim bu dəhşətli vəziyyətimiz dövrü mətbuatımızla bütün dövlət və xalqlara çatdırılsın.

Bu məlumatlar bir neçə gün bundan əvvəl alınmışdı, lakin yolların bağlanması və küryerin olmaması üzündən lazımı yerlərə göndərilməmişdi. Bundan sonra isə Erivan qəzasında hadisələr başqa şəkil aldı. Silahlanmış ermənilər, Qəmərliyə, Sədərək kəndlərinə basqınlar edib bu məlumatları məhv etdilər, Şərur və Naxçıvan qəzalarına doğru yeridilər. Ermənilər bu qüvvələri Aleksandropol və Erivan şəhərlərindən aldılar. Əgər on beş gün müddətində ölçü götürülməsə, bizim Ordubad qəzası iki nəhəng düşmən qüvvələrin arasında qalacaq, bizim namusumuz və sərvətimiz bu düşmənlərin

ayaqları altında tapdanacaq.

Bu iki düşmən qüvvələrin biri Erivandan, digəri - Andronikin dəstəsi Zəngəzur tərəfdən hücumla hazırlaşır. Belə ağır gündə bizim vəziyyətimiz barədə düşünməyinizi, bizim üçün hərəkət planı tərtib etməyinizi xahiş edirik. Xahiş edirik ki, kimlə vuruşduğumuz bizə izah edilsin: rəsmi düşmənlə, yoxsa quldur dəstəsilə.

Milli komitənin sədri Hidayət Seyidzadə.

22 dekabr, 1918-ci il

“Azərbaycan” qəzeti, 17 may 1919-cu il.

Azərbaycan üzrə

(Dağlıq zolağın 5-ci sahəsinin müsəlman əhalisinin müvəkkili İsmayıl Sultanovun Gəncə qəzası naçalnikinin adına göndərdiyi məlumatdan çıxarış).

“Bu ilin 13 aprel tarixindən başlayaraq Ararat respublikasının qoşunları Göyçə rayonunun, Yeni Bayazid qəzasının dinc müsəlman əhalisinə qarşı hücumla keçmişlər. **Məqsəd, Göyçə gölünün şərq və şimal hissəsini burada yaşayan müsəlmanlardan təmizləməkdir.**

Hal-hazırda **60.000 əhalisi olan 22 kənd** dağıdılmış, yandırılmış, əhali isə qırılmışdır. Bədbəxt müsəlman əhalisi, Göyçə müsəlmanlarını qırmağı qarşısına məqsəd qoymuş və bunu yerinə yetirən erməni qoşunlarının atəşləri ilə rəhmsizcəsinə məhv olur. Erməni hökumətinin və ermənilərin keçmiş qonşularına və təbəəliyində olan müsəlman vətəndaşlarına qarşı belə vəhşilikləri gördükdə adam dəhşətə gəlir. **Erməni qoşunları əllərinə düşən müsəlmanları heç vəchlə sağ buraxmır**, ağlagəlməz işgəncələrlə onlara zülm edir, bəzi qadınları və yeniyetmə qızları çıxmaq şərtilə, qa-

dınları, uşaqları, qocaları və gəncləri öldürürlər; əhalinin malı, dövləti acgöz erməni qoşunları ərəfindən ələ keçirilib, öz aralarında bərabər bölüşdürülür, sağ qalanlar isə qoşunlar tərəfindən təqib edilir, çox az miqdarda Gəncə qəzasının beşinci sahəsinin kənarlarına axıyıb gəlirlər. Qalan 17 kəndin sakinləri isə Cavanşir qəzasının dağlıq hissəsinə qaçır, daha doğrusu, 7-8 kəndin sakinləri erməni qoşunları tərəfindən təqib olunan Gəncə qəzasının 5-ci sahəsinin qarlı zirzəmilərində, dərələrdə gizlənilər, qarın altında qalıb kütləvi şəkildə məhv olurlar. Ararat respublikasının məsələsi artıq həll olunub, artıq **Göyçə rayonunda müsəlman qalmayıb, hal-hazırda Yeni Bayazid qəzasında 84 müsəlman kəndi dağıdılmışdır**, onlardan 22-si aprel ayının 13-20 tarixində dağıdılmışdır. Bunlar: Daşkənd, Qoşa Bulaq, Sarıyaqub, Baş Şorca, Ayaq Şorca, Soğanqulu-ağalı, Ağkilsə, Zod, Qulu Ağalı, B.Qaraqoyunlu, K.Qaraqoyunlu, Zərzibil, Canəhmədli, İnəkdağ, Qariman, Kəsəmən, Başkənd, Kiçik Məzrə, Böyük Məzrə, Şışqaya, Başhacı, Qəribqaya... 15 mindən artıq evi olan əhali bütün malı, dövləti başlı-başına buraxıb qaçmışdır. Bütün bu mal-dövlət hal-hazırda ermənilərə qalıb, qarət edilmiş əmlak bir neçə milyon və hətta milyardlar qədərdir.

**BRİTANIYA QÜVVƏLƏRİNƏ RƏHBƏRLİK
EDƏN GENERAL TOMSONA.**

**SURƏTİ ERMƏNİ DİPLOMATİK MISSİYASINA
QOLOVINSKI 18 TİFLİS.**

Mən yanvar ayında Ermənistan hökuməti adından böyük hissəsi Ermənistanın ərazisinə daxil olan Şuşa, Zəngəzur, Cəbrayıl və Qazaxda General-qubernatorluğun təsis olunmasının əleyhinə Azərbaycan hökuməti qarşısında qəti

e'tirazımı bildirdim. Fevralda, doktor Sultanovun bu vilayətlərin General-qubernatoru təyin olunmasının əleyhinə general Uokerə e'tiraz edib, General-Qubernatorun funksiyasının e'tibarsız olduğunu bildirdim. Mən Sülh Konfransının 24 yanvar tarixli qərarına işarə etdim. Bu qərara əsasən Azərbaycan dəyişikliklərə xidmət edən məcburi və birtərəfli aktlar vasitəsilə idarə prinsipindən imtina etməlidir.

Mən siz Əlahəzrəti xəbərdar etməliyəm ki, göstərilən ərazilərin əhalisinin erməni hissəsi neçə aylardan bəri Azərbaycanın və Türkiyənin istilacı niyyətlərinə qarşı, əldə silah, öz azadlığını qoruyur və erməni inzibati orqanları tərəfindən idarə edilirdi. Yerli əhali də, Parlament kimi, bu ərazini bizim Respublikanın ayrılmaz hissəsi hesab edir və bu ərazi Ermənistan hökuməti adından tam səlahiyyətə malik yerli Milli şura tərəfindən idarə edilir. Ermənistan hökumətinin Gorusda öz komissiyası var və hökumət vilayətin bütün inzibati xərclərini ödəyir. Azərbaycan hökuməti tərəfindən atılmış birtərəfli və zorakılıq addımları xoşagəlməz nəticələr verə bilər. General-Qubernatorun dağlıq hissə erməniləri üçün nəzərdə tutulmuş fəaliyyətini dayandırmaq və siz Əlahəzrətin nüfuzlu müdaxildəsi sayəsində dinc tədbirlərə keçmək vacibdir. - 11 mart, N 559.

Ermənistan Respublikasının Xarici işlər naziri

S.Tiqranyan.

Doğrudur: katib (imza).

Əsli ilə düzdür: Kargüzar. Azərb. SSR MDOİA. f. 970, op. 1, s. iş. 152. v. 2. 26 fevral 1919-cu il. Məxfi. N 894.

ERMƏNİSTAN RESPUBLİKASININ XARİCİ İŞLƏR NAZİRİNƏ

Sizin hökumətin Azərbaycan Respublikasının Cavanşir, Şuşa, Cəbrayıl və Zəngəzur rayonlarında müvəqqəti General-qubernatorluğun təsis edilməsinə e'tirazi əsassızdır. Çünki bu rayonlar Azərbaycanın ayrılmaz hissəsidir. Ali idarəetmə qaydasında Azərbaycan hökumətinin tək cə hüquqi deyil, hətta mənəvi borcu qayda-qanunun bərpası üçün ölçü götürmək və milliyyətdən asılı olmayaraq öz ərazisində yaşayan vətəndaşların həyatını, namusunu, əmlakını məsuliyyətsiz şəxslərin zorakılığından qorumaqdır. Buna görə də General-Qubernatorun təyin edilməsi haqda bizim hökumətin qərarı heç cür Ermənistanın ərazi hüquqlarına əl atmaq hesab edilə bilməz və Sizin hökumətin bununla əlaqədar protestini bizim suverenliyimizə qəsd, daxili işlərimizə qarışmaq cəhdi hesab etmək olar.

№ 178.31 yanvar.

*Xarici işlər naziri Ziyadxanov. Azərb.SSR
MDOİA, F. 970, siy. 1, iş 152.v.z*

ERİVAN ERMƏNİSTAN RESPUBLİKASININ XARİCİ İŞLƏR NAZİRİNƏ

Zaqafqaziya xalqlarının müstəqilliyi e'lan edildikdən sonra Azərbaycan və Ermənistanı respublikalarında son dərcə ağır nəticəli hadisələr baş verdi. Keçən il ərzində kəndlərin xaraba qoyulması, təsərrüfatın dağıdılması, müsəl-

man və ermənilər arasında soyğunçuluq və ölümlə nəticələnən bu hadisələrin ardı-arası kəsilmir. Bu hadisələrin nəticəsi idi ki, külli miqdarda həm erməni, həm də müsəlman qaçqını bu Respublikalardan kənarlara axışmışdılar. Bunun nəticəsi kimi ermənilərlə müsəlmanlar arasında xoşagəlməz toqquşmalar baş verdi. Müstəqilliyin e'lan edildiyi ilk gündən başlayaraq yenidən formalaşmaqda olan Respublikaların idealı mehriban qonşuluq əlaqələrinin müəyyən edilməsi idi, təəssüflər olsun ki, yuxarıda göstərilən səbəb üzündən bu münasibətlər yoluna düşə bilmir. Bu hadisələrin, onların səbəblərinin qərəzsiz və insafla araşdırılması gələcəkdə bunların təkrar olunmasının qarşısını almaq məqsədilə qəti ölçü götürülməsi həmçinin həddən artıq mürəkkəbləşmiş qaçqınlıq məsələsinin həll edilməsi arzuolunan normal münasibətlərin yaranması üçün yeganə ümidverici vasitə ola bilər. Bu göstərilənləri nəzərə alaraq Azərbaycan hökuməti Ermənistan hökumətinə yuxarıda göstərilən məqsədlərə görə birlikdə Azərbaycan və Ermənistan nümayəndələrindən ibarət ümumi Birgə Parlament - hökumət komissiyası yaratmağı təklif edir. Ermənistan Respublikasının hökuməti bunu lazım bilir-sə Azərbaycan hökuməti təyin olunacaq komissiyanın tərkibinə sivilizasiyalı Avropa və Amerika millətlərinin nümayəndələrindən daxil olunmasının əleyhinə deyil.

Xarici İşlər Nazirinin müavini

(imza Adilxan Ziyadxan).

Aərb SSR. MDOİA f.970, siy.1 iş 83, v 6.

**“AZƏRBAYCAN” QƏZETİ, N 5 (CƏRSƏNBƏ
AXŞAMI, YANVARIN 7-si, 1919-cu il)
(25 dekabr, 1918).**

**Azərbaycanın Ermənistanı notası. Erivan. Ermənistan
respublikasının xarici işlər nazirliyinə.**

Erivan qəzasında müsəlmanların saysız-hesabsız erməni silahlı qüvvələri tərəfindən zorakı tə'qiblərə mə'ruz qalması barədə xəbərlər alınmışdır. Belə məlumat verilmişdir ki, ermənilər müsəlmanları öldürür, qarət edir, kəndlərdə və şəhərlərdə müsəlmanların silahlarını alır, zorla özlərinə tabe edirlər. Müsəlmanlar ermənilərin bu basqınlarından xilas olmaq üçün bizdən kömək istəyirlər. Məlumatlardan aydın olur ki, ermənilər tərəfindən tə'qib olunan bir qrup müsəlmanın, yalnız Araz çayını keçərkən batanlarının sayı 300 nəfərə çatır. Bundan başqa, əlimizdə belə bir mə'lumat var ki, son vaxtlar Qazax yaxınlığındakı erməni kəndlərində erməni qoşunlarının ardıcıl olaraq toplanması müşahidə olunur ki, bunu da biz Azərbaycanın suverenliyinin pozulması cəhdləri kimi hesab edə bilərik. Mənim hökumətim yuxarıda göstərilənləri Ermənistan respublikasının hökumətinə bildirərək, birincisi, Erivan qəzasının müsəlmanları üzərində erməni qoşunlarının törətdikləri zorakılığın əleyhinə, ikincisi, Erivan qəzasının Azərbaycan respublikasının ayrılmaz hissəsini təşkil edən elə həmin rayonlarındakı müsəlmanlara həmin qoşunların zorakılıqla məşğul olması əleyhinə e'tiraz e'lan edir. Mənim hökumətim, iki qonşu dost respublikaların münasibətlərini korlaya biləcək bu zorakılıqların qarşısının alınmasında müvafiq sərəncamların veriləcəyinə inanır.

Xarici işlər naziri

ERİVAN
AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ
DİPLOMATİK NÜMAYƏNDƏSİ TEKİNSKİYƏ

Xarici İşlər Nazirinin göstərişinə əsasən Erivan qəzasının və imkan daxilində Qars vilayətinin dağıdılmış müsəlman kəndləri nümayəndələrinin köməyi ilə müsəlmanlardan fəlakətə məruz qalanların: özlərinin, yaşı göstərilməklə yarananların, əsir alınmışların, əsirlikdən qayıdan və qayıtmayan kişi və qadınların adı, familyası və yaşamış yeri göstərilməklə istər əmlak itkisi, dağıdılmış kəndlər, bağlar, oğurlanmış mal-qara və b. haqda, istərsə də insan itkisi haqda məxfi statistik məlumat toplamağınızı xahiş edirəm. Şahidlərin nümayəndələrinin və yaxud zərərçəkənlərin özlərinin danışıklarına əsasən ermənilərin müsəlman kəndlərinə hücumlarının təsvirini tərtib etmək yaxşı olar. **Ermənilərin müsəlmanlara vurduğu insan və əmlak itkisinin ölçüsünü aydınlaşdırmaq üçün** hökumətimiz tərəfindən ingilis, italyan və başqa nümayəndələr daxil edilməklə beynəlxalq komissiya təşkil olunması qərara alındı, lakin bunlarla əlaqədar məsələlərin həlli müəyyən vaxt tələb edir, buna görə də Sizin üzərinizə qoyulmuş bu məsələlərin həyata keçirilməsinə başlayın.

Xarici İşlər Nazirliyi
Dəftərxananın direktoru
Azərb SSR MDOİA, f.970 siy 1. iş 85.6.3.

IX FƏSİL

ERMƏNİSTAN ƏRAZISINDƏ AZƏRBAYCAN TÜRKLƏRİNİN MƏDƏNİ HƏYƏTİ

Bədiilik dünyamızın, ictimai-siyasi fikir tariximizin Ermənistan qatı, Ermənistan qaynağı yaşanmış keçmişə, dərk olunmuş həqiqətə dəyişkən münasibət üzündən zaman və məkan axarında uzun illər gözdən-könlükdən iraq düşüb, elmi dövrüyyədən bütövlükdə kənarında qalıb. İndi yaşanmış keçmişimizə elmi-demografik münasibətin formalaşmağa başladığı, xalqımızın etnogenezi-soykökü, ictimai-siyasi fikrinin keçdiyi yolun zəngin tarixini, etnoqrafiyası və etnik psixologiyasını hərtərəfli arayıb-araşdırmaq, tədqiq və təqdim etmək üçün yeni imkan açıldığı və buna ciddi ehtiyac duyulduğu bir vaxtda bu etibarlı qaynağa, çoxdan danılıb unudulmuş mövzuya müraciət etmək tarix elmimizin, Azərbaycanşünaslığın, Azərbaycan ədəbiyyatı tariximizin, maarif, mətbuat, teatr tariximizin, heç şübhəsiz, eyni zamanda türkçülüyün təxirə salınmaz, təkidli tələbidir.

İndiki Ermənistan XIX yüzilliyin sonunda Qafqazda azərbaycanlıların sayı baxımından Ba-

ki və Yelizavetpol quberniyalarından sonra üçüncü yerdə olub. Rusiya imperiyası ərazisində birinci dəfə keçirilmiş əhalinin ümumi siyahıya alınması məlumatlarına görə 1897-ci ildə orada 313178 azərbaycanlı yaşayırmış. Danılmaz həqiqətdir ki, onlar bu diyarın həyatı və taleyinə bir an belə biganə qalmamış, doğma yurdun, canlarından əziz tutduqları vətənin müqəddəratı ilə bağlı mühüm məsələlərin həlli zamanı fəal mövqə tutmuş, ciddi rol oynamış, yeri gəldikdə mərdliklə döyüş meydanına atılaraq, həyatlarını qurban vermişlər. Bu elin, bu yurdun Azərbaycan türkləri mənsub olduqları xalqın ümumi inkişaf prosesindən tarix boyu ayrılmaz olmuşlar. Onların mədəniyyəti, məişət, ədəbiyyat, incəsənət, mətbuat tarixi Azərbaycanın ictimai-siyasi fikir tarixinin tərkib hissəsidir. Zəngin və şaxəli Azərbaycan mədəniyyətinin indiki Ermənistan ərazisinə çatan qanadı, şəksiz, öz kökü ilə həmişə bağlı olub, bu kökdən rıışə alıb, bu kök üzərində köklənib boy atıb. O ərazidə yaşayıb-yaradan Azərbaycan türklərinin həyat salnaməsi eyni zamanda Azərbaycan mədəniyyətinin tükənməz qaynaqları və etibarlı mənbələrindən biridir.

XIX yüzilliyin ikinci yarısında Mirzə Qədim İrəvani, İsasultan, Əbülfət, Məhəmməd və Hüseyn Şahtaxtinski, Fazil İrəvani, Mirzə Məhəmməd Qəmərinski, onun oğlu Mirzə Əli Qəmərinski, Fəridun bəy Köçərli, Cəlil Məmmədquluzadə, İbrahim Novruzov, Nəriman bəy Nərimanbəyov, Əlixan İrəvanski. Abbasqulu xan İrəvanski, Pənah xan Makinski, İsmayıl bəy Şəfəbəyov, Eynəli bəy Sultanov, Abbas Mirzə Məmmədzadə, Mirzə Cabbar Məmmədov kimi neçə-neçə tanınmış simalar indiki Ermənistan ərazisində Azərbaycan türklərinin maariflənməsi, mədəni yüksəlişi naminə ciddi-cəhdlə çalışır. şəxsi vəsaitləri hesabına məktəb

açır, kitab çap etdirir, dərsliklər yazır, teatr həvəskarlarını bir yerə cəm edib yoxsulların xeyrinə tamaşalar göstərirdilər. Hər birinin həyatı və fəaliyyəti, bədii təfəkkür şöləsi, təbliğ etdiyi ülvü ideya, xalqa xidmət meyli, istəyi ayrıca bir tədqiqat mövzusu olan bu maarif və mədəniyyət xadimlərinin bənzərsiz səyləri sayəsində, məhz. XIX yüzilliyin sonuna yaxın Ermənistanda dünyəvi məktəblər açıldı, kitab çapına başlandı, bədii tərcümənin əsası qoyuldu, teatr truppaları yarandı, tamaşalar göstərildi.

Lakin, mən təəsüf ki, Azərbaycanşünaslığımızın, Azərbaycan tariximizin, Azərbaycan ədəbiyyatı tariximizin, millətçə etnik tarixi yaşam fəlsəfəmizin bitkinliyi və bütövlüyü naminə hərtərəfli, həm də lap çoxdan araşdırılıb ümumiləşdirilməli və elmi dövrüyyəyə daxil edilməli olan bu mövzu, bu zəngin və dəyərli miras uzun illər sahibsiz qaldı. hətta müzey eksponatları rəfinə belə çıxarılmadı. 1914-1917-ci illərdə İrəvanda çıxan “Lək-Lək” və “Bürhanî həqiqət” kimi Molla Nəsrəddin məktəbinə xas olan ədəbi-estetik təmayüllü məcmuələr barəsində ötən əsrin 70-ci illərində təqdim etdiyimiz tədqiqata “burjua mətbuatı ilə bu qədər ürəkdən maraqlanan müəllifə deyin ki, bu ölü mirasa sahib durmaq əvəzinə qoy gedib özünə ağıllı-başlı bir iş axtarsın” cavabını verənlər də oldu. O vaxtdan xeyli keçib. Milli kimliyimiz, siyasi sərəhədlərimiz, etnik-tarixi yaşam fəlsəfəmiz, sələflərimizin ədəbi-bədii sərvətləri haqqında gerçək təsəvvür yaradan həmin salnamə ayrıca çap olunur. Burada isə salnamənin xülasəsi ilə oxucuları tanış etmək istərdik.

MAARİF

Otən əsrin 70-ci illərində bütünlükdə Qafqazda dünyəvi fənləri tədris edən məktəb, bu fənlərdən dərs demək üçün kadrlar hazırlayan hər hansı bir maarif ocağı yox idi. Ana dilində uşaqlara elmin əsaslarını öyrətmək, məktəblər açmaq təşəbbüsü 70-ci illərdə başlandı. Birinci rus-iran müharibəsindən sonra 1813-cü il oktyabrın 12-də bağlanan Gülistan müqaviləsilə Ermənistanın bir hissəsi Rusiyanın tərkibinə ilhaq edilmişdi. 1827-ci il oktyabrın 1-də İrəvan qalası alındı və indiki Ermənistanın bütövlükdə Rusiya tərəfindən işğal edilməsi başa çatdı. Zaqafqaziyada həyatın bütün vəsilələri Böyük İmperiyanın iradəsilə idarə olunmağa başlandı. Yerlərdə qəza məktəbləri açmağa dair Rusiya maarif nazirliyi qarşısında qaldırılmış məsələ ilə əlaqədar olaraq “Zaqafqaziya məktəbləri haqqında əsasnamə” qəbul olundu. 30-cu illərdən başlayaraq Qafqazın bir sıra qəzalarında, Bakıda, Tiflisdə rus məktəbləri açıldı. 1832-ci il yanvarın 14-də İrəvanda açılan qəza məktəbində ermənilər, ruslarla yanaşı azərbaycanlılar da təhsil almağa başladılar. 1844-cü ildə sentyabrın 1-dən birinci sinifdə Azərbaycan dili dərsi iki saat, ikinci sinifdə bir saat artırıldı.

1850-ci ildə İrəvan qəzasında 15 nəfər, 1863-cü ildə 24 nəfər azərbaycanlı dünyəvi məktəbdə təhsil alırdı. Dövlət tərəfindən

açılmış rus məktəblərində ancaq imtiyazlı ailələrin uşaqları oxuyurdular. 70-ci illərdə elmin əsaslarını Azərbaycan dilində tədris edən məktəblər yaranmağa başladı. Belə məktəblərdən biri 1874-cü ildə Şuşada açılmışdı. 6-8 il sonra Ermənistanın Uluxanlı kəndində (1880) və İrəvan şəhərində (1882) rus-tatar məktəbləri təşkil olundu. İlk mə'lumatlara görə indiki Ermənistanda Azərbaycan dilində təhsil verən ilk dünyəvi məktəblərin tarixi də elə bu illərdən başlayır. İrəvan gimnaziyasının müəllimi F.Köçərlinin bir məktubu bu fikri təsdiq edir: "Bu axır vaxtlardan bəri, demək olar ki, İrəvan müsəlmanları da. insanlıq, elm və tərbiyə və təqəddümə hümmət etməkdədirlər. Belə ki, iki-üç sənə var ki, şəhərimizdə bir iki qaydalı və səliqəli məktəb açılıb, müsəlman balaları da sair mədəni millətlərin ətfalı təkin təzə üsul ilə elm və ədəb təhsil edirlər".¹

"Təzə üsul ilə elm və ədəb təhsil edən" məktəblər 80-ci illərdən başlayaraq indiki Ermənistanda Azərbaycan türklərinin yaşayıb-yaratdıqları kəndlərə yol tapırdı. 1883-cü ildə İmanşalıda, 1884-cü ildə Zodda, 1889-cu ildə Böyük Vedidə, 1895-1896-cı illərdə Uluxanlıda, Qəmərliyə, Basarkeçərdə, Mahmudluda, Qurdquluda, Başkənddə, Yengicədə, Çobankərədə belə məktəblər açıldı. Dünyəvi məktəblərin sayı artdıqca dini məktəblərə maraq azalırdı. Azərbaycanın bir çox yerlərində olduğu kimi, Ermənistanda da uşaqlar əsasən məscidlərin nəzdində olan məktəblər və mədrəsələrdə təhsil alırdılar. 80-ci illərədək təkə İrəvan şəhərində 10, quberniyada 20 mədrəsə fəaliyyət göstərirmiş. 1886-cı ildə quberniyanın məscid məktəblərində 672 şagird təhsil almaqda idi. Cəmi bir il sonra 1887-ci ildə həmin məktəb şagirdlərinin sayı 105 nəfər azalaraq 567 nəfər oldu.² Qraf Tzenhauzenin quberniya haqqında təqdim etdiyi hesabatlardan birin-

də göstərilirdi ki, 1884-cü ildə əhalinin hər min nəfəri hesabı ilə məktəblərdə 12-13 oğlan, 1-2 qız oxuyur. 1896-cı ildə isə quberniyanın 1466 yaşayış məntəqəsində cəmi 45 məktəb olub, orta hesabla hər 33 yaşayış məntəqəsinə bir məktəb düşüb.³

1881-ci il martın 31-də İrəvan gimnaziyasının açılması ilə “təzə üsulla” təhsil verən məktəblərə maraq artmağa başladı.⁴ Gimnaziya əvvəlki iki sinifli (1831) və sonradan dörd sinifli (1869) məktəbin bazası əsasında yaradılmışdı. 1883-1884-cü illərdə gimnaziyada təhsil alan gənclərin 37 nəfəri azərbaycanlı idi. Bu təhsil ocağının ilk buraxılışı 1885-ci ildə oldu.⁵ 1881-ci il noyabrın 8-də İrəvanda başqa bir tədris müəssisəsi müəllimlər seminariyası da açıldı.⁶ Birinci buraxılışı 1885-ci ildə oldu. İlk məzunlarından 25 nəfəri azərbaycanlı, 2 nəfəri də dağistanlı idi. Seminariyanın məzunları tək-cə Ermənistan məktəblərinə deyil, həm də Bakıya və Dağıstana işləməyə göndərilirdilər. Məzunlara kənd ibtidai məktəb müəllimi vəsiqəsi verilmirdi. 1890-cı ildə seminariyanın ikinci buraxılışı oldu. 69 nəfər ibtidai məktəb müəllimi yeni açılmış məktəblərdə dərs deməyə göndərildi.⁷

Yeni üsulla işləyən məktəblərin açılması yeni ehtiyacalar, yeni çətinliklər doğururdu. Yeni tələbləri ödəyə bilən dərslilər, tədris proqramları və ən başlıcası, yeni məktəblərdə dərs deməyə qadir müəllimlər çatışmırdı. Yaranmış problemləri həll etməli olan dövlət isə tamamilə başqa məqsəd güdüdü. Elmə, maarifə yol açmaq əvəzinə çar Rusiyasının hakim dairələri Qafqaz xalqlarını, xüsusilə də, müsəlmanları əsarət və cəhalətdə saxlamaq, onların milli və siyasi şüurunun oyanmasına imkan verməmək siyasətini getdikcə gücləndirirdilər.

Belə bir şəraitdə yerli ziyalılar, maarif fədailəri azacıq

imkanlardan mümkün qədər səmərəli istifadə edir, hər nə bahasına olursa-olsun, məktəblər açmağa, dərsliklər çap etməyə, müəllimlər hazırlamağa can atırdılar.

1879-cu ildə Qafqazda müəllimlər hazırlayan ilk məarif ocağı-Qori müəllimlər seminariyasının Azərbaycan şöbəsi açıldı. Lakin bu seminariyadan ancaq “təhlükəli” məzunları ictimai aləmdən uzaqlaşdırmaq məqsədilə Ermənistana “sürgün” edirdilər. İndiki Ermənistanda Azərbaycan dilində təhsil verən məktəbə də, müəllimə də intəhasız tələb və ehtiyac duyulurdu. Bu tələbi, bu ehtiyacı 1881-ci ildə açılmış İrəvan gimnaziyası və seminariyası ödəməli idi. F.Köçərli yazırdı: “1879-cu ildə Qori şəhərində xristian darülmüəlliminin cübbündə müsəlman şöbəsi açıldı. Müsəlman şöbəsinin guşadından iki-üç il sonra İrəvanda dəxi bir darülmüəllimi açıldı. Amma burada müsəlman şagirdlərinin ədədi çox az olmağa görə buradan ancaq otuz, artıq başı qırx nəfərə kimi müəllimlər hasilə gəlir.”

... Belə ki, iyirmi yeddi sənənin ərzində dövlət tərəfindən açılmış darülmüəllimlərdən 200-ə qədər müəllimlər çıxıbdır. Qafqazın üç milyona çatan müsəlman əhalisinin təlim və tərbiyəsinə mübaşir olmaq üçün iki yüz nəfər müəllim-dəryaya nisbətən bir qətrə mənziləsinədir, - desək, mübaliğə etmiş olmaıq”.⁸

Iyirmi yeddi il ərzində “artıq başı qırx nəfərə kimi” müəllim hazırlayan gimnaziya da Ermənistanda Azərbaycan türkləri yaşayan kənd məktəblərinin tələbini ödəyə bilmirdi. Digər tərəfdən də şəraitin ağırlığına tab gətirməyən ayrı-ayrı müəllimlər də “başqa qulluq” dalınca getməyə məcbur olurdular. “1888-ci ildə qızıl medal ilə institut kursunu tamam edən cavanlarımızdan cənab Hacı Rəhimbəy Qayıbova şəhərdə yer verilməyib, İrəvan uyezdində Uluxanlı qəryəsi-

nə müəllim təyin olundu. O da bir-iki sənə kənd müəllimliyi edib özü üçün tərəqqi yolu görməyib, okrujnoy sud məhkəməsinə qulluğa girdi.”⁹

Çətinliklərdən qorxmayaaraq çox vaxt öz vəsaitləri, öz əmlakları hesabına məktəb açarı, bütün qüvvə və səylərini uşaqlara Azərbaycan dilində dərs deyib bilik verməyə sərf edən maarifçilər də az olmayıb... “köhnə zabit Məmmədqu-lu bəy Peterburqda hüquq fakültəsini bitirib, vətənə qayıtdıq-dan sonra öz vəsaiti ilə İrəvanda oğlan və qız Leyli məktəb-ləri açmış, qızlara dərs vermək üçün Peterburqdan institutu bitirmiş xüsusi müəllim dəvət etmişdir.¹⁰ 1836-1856-cı illər-də Molla Tağı Mahmud oğlu, 1856-1885-ci illərdə Mirzə Ələkbər Elxanov qapı-qapı gəzib uşaqları məktəbə gətirir, kitab-dəftərsiz, proqramsız onlara dərs deyir, bilik verirdilər. 1885-1895-ci illərdə gimnaziya müəllimi F.Köçərli bütün Qafqazda Azərbaycan dilində dərsliklərin yaranmasına, rus ədəbiyyatı incilərinin ana dilimizə çevrilməsi və uşaqlara çatdırılmasına hədsiz əmək və vəsait sərf edirdi. A.S.Puşki-nin “Torçu və balıq” mənzum nağılını, M.Y.Lermantovun “Üç xurma ağacı”nı, o, məhz, həmin illərdə İrəvan şəhərində tərcümə etmişdi.¹¹

Xalqın mədəni yüksəlişi yolunu işıqlandırmaya can atan, təkcə səy və bacarıqlarını deyil, həyatları və maddi imkanlarını da bu ülvi məqsədə sərf edən maarifçi şəhər sakin-lərindən 104 nəfərinin tələbi, **təklifi** və vəsaiti hesabına 1898-ci ildə İrəvanda yeni bir məktəb açıldı. Ermənistan MDTA saxlanılan bir sənəddə göstərilir ki, İrəvan ziyalıları iki il davam edən yazışmalardan sonra dövlət orqanlarından istənilən cavabı və köməyi ala bilmədiklərindən şəhərdə öz hesablarına yeni bir məktəb açmalı oldular. Martın 29-da, Novruz bayramından bir həftə sonra Göy məsciddə yığıncaq

çağrıldı. Əliqulu xan İrəvanskinin sədrliyi ilə 24 nəfərdən ibarət bir komissiya yaradıldı. Məktəb komissiyasının hər üzvü həftədə azı üç saat şagirdlər arasında olmalı, gündəlik qaygıları çəkməli, hökmən dərs eşitməli, həmin gün və həmin saatlar haqqında qeydlərini yazıb Əliqulu xan İrəvanskiyə verməli idi. Məktəbin xərclərinə dair yığıncağın katibi Eynəlibəy Sultanovun əli ilə tərtib edilmiş cədvəl diqqəti cəlb edir. Cədvəldən aydın görünür ki, Abbasqulu xan İrəvanski 50 manat, Pənah xan Makinski 50 manat, qalan 17 nəfərin hərəsi 25 manat, 31 nəfərin hərəsi 15 manat, sonra 51 nəfərin hər biri 10 manat verərək ayrıca məktəb fondu yaratmışlar. Qeyri-adi bu siyahıda Eynəli bəy Sultanovun da məktəb fonduna 10 manat verdiyi göstərilir. Göy məsciddə çağırılmış toplantıda Həşim bəy Nərimanbəyov yeni təşkil olunan məktəbin nəzarətçisi təyin edilir (1917-ci ilədək o, bu məktəbin müdiri olub. Sonralar, yəni sovet dövründə M.Əzizbəyov adına olan bu məktəbə İrəvan əhli 1988-ci ilədək “Həşim bəy məktəbi” deyirdi). Yeni üsulla elmin əsaslarını tədris etməkdə qəza və kənd məktəbləri müəllimlərinə nümunə olan Həşimbəy Nərimanbəyov Ermənistandakı həmkarları Mirzə Qəmərinski, Şahtaxtinski, Rəcəbov, Qaziyev, Məmmədov, Şəfibiyyəv, Sultanov, Mirzə Ələkbər Mirzəzadə ilə birlikdə 1907-ci ildə çap olunmuş “Ana dili” dərsliyinin birinci, ikinci və üçüncü kitablarının müəllifi idi.

XX yüzillikdə məktəb həyatına dair başqa bir münasibətlə söhbət açılacaq. Burada təkcə bir faktı qeyd etmək istəyərdik. 1914-1915-ci dərs ilində indiki Ermənistanda cəmi 1146 müəllim və 34738 şagird olmuşdur. 1967-1970-ci dərs ilində isə təkcə azərbaycanlıların təhsil aldıkları məktəblər-

nə müəllim təyin olundu. O da bir-iki sənə kənd müəllimliyi edib özü üçün tərəqqi yolu görməyib, okrujnoy sud məhkəməsinə qulluğa girdi.”⁹

Çətinliklərdən qorxmayaraq çox vaxt öz vəsaitləri, öz əmlakları hesabına məktəb açan, bütün qüvvə və səylərini uşaqlara Azərbaycan dilində dərs deyib bilik verməyə sərf edən maarifçilər də az olmayıb... “köhnə zabit Məmmədqulu bəy Peterburqda hüquq fakültəsini bitirib, vətənə qayıtdıqdan sonra öz vəsaiti ilə İrəvanda oğlan və qız Leyli məktəbləri açmış, qızlara dərs vermək üçün Peterburqdan institutu bitirmiş xüsusi müəllim dəvət etmişdir.”¹⁰ 1836-1856-cı illərdə Molla Tağı Mahmud oğlu, 1856-1885-ci illərdə Mirzə Ələkbər Elxanov qapı-qapı gəzib uşaqları məktəbə gətirir, kitab-dəftərsiz, proqramsız onlara dərs deyir, bilik verirdilər. 1885-1895-ci illərdə gimnaziya müəllimi F.Köçərli bütün Qafqazda Azərbaycan dilində dərsliklərin yaranmasına, rus ədəbiyyatı incilərinin ana dilimizə çevrilməsi və uşaqlara çatdırılmasına hədsiz əmək və vəsait sərf edirdi. A.S.Puşkinin “Torçu və balıq” mənzum nağılını, M.Y.Lermantovun “Üç xurma ağacı”nı, o, məhz, həmin illərdə İrəvan şəhərində tərcümə etmişdi.¹¹

Xalqın mədəni yüksəlişi yolunu işıqlandıрмаğa can atan, təkcə səy və bacarıqlarını deyil, həyatları və maddi imkanlarını da bu ülvü məqsədə sərf edən maarifçi şəhər sakinlərindən 104 nəfərinin tələbi, təklifi və vəsaiti hesabına 1898-ci ildə İrəvanda yeni bir məktəb açıldı. Ermənistan MDTA saxlanılan bir sənəddə göstərilir ki, İrəvan ziyalıları iki il davam edən yazışmalardan sonra dövlət orqanlarından istənilən cavabı və köməyi ala bilmədiklərindən şəhərdə öz hesablarına yeni bir məktəb açmalı oldular. Martın 29-da, Novruz bayramından bir həftə sonra Göy məsciddə yığıncaq

çağrıldı. Əliqulu xan İrəvanskinin sədrliyi ilə 24 nəfərdən ibarət bir komissiya yaradıldı. Məktəb komissiyasının hər üzvü həftədə azı üç saat şagirdlər arasında olmalı, gündəlik qaygıları çəkməli, hökmən dərs eşitməli, həmin gün və həmin saatlar haqqında qeydlərini yazıb Əliqulu xan İrəvanskiyə verməli idi. Məktəbin xərclərinə dair yığıncağın katibi Eynəlibəy Sultanovun əli ilə tərtib edilmiş cədvəl diqqəti cəlb edir. Cədvəldən aydın görünür ki, Abbasqulu xan İrəvanski 50 manat, Pənah xan Makinski 50 manat, qalan 17 nəfərin hərəsi 25 manat, 31 nəfərin hərəsi 15 manat, sonra 51 nəfərin hər biri 10 manat verərək ayrıca məktəb fondu yaratmışlar. Qeyri-adi bu siyahıda Eynəli bəy Sultanovun da məktəb fonduna 10 manat verdiyi göstərilir. Göy məsciddə çağırılmış toplatında Haşım bəy Nərimanbəyov yeni təşkil olunan məktəbin nəzarətçisi təyin edilir (1917-ci ilədək o, bu məktəbin müdiri olub. Sonralar, yəni sovet dövründə M.Əzizbəyov adına olan bu məktəbə İrəvan əhli 1988-ci ilədək "Haşım bəy məktəbi" deyirdi). Yeni üsulla elmin əsaslarını tədris etməkdə qəza və kənd məktəbləri müəllimlərinə nümunə olan Haşimbəy Nərimanbəyov Ermənistandakı həmkarları Mirzə Qəmərinski, Şahtaxtinski, Rəcəbov, Qaziyev, Məmmədov, Şəfibəyov, Sultanov, Mirzə Ələkbər Mirzəzadə ilə birlikdə 1907-ci ildə çap olunmuş "Ana dili" dərsliyinin birinci, ikinci və üçüncü kitablarının müəllifi idi.

XX yüzillikdə məktəb həyatına dair başqa bir münasibətlə söhbət açılacaq. Burada tək-cə bir faktı qeyd etmək istəyərdik. 1914-1915-ci dərs ilində indiki Ermənistanda cəmi 1146 müəllim və 34738 şagird olmuşdur. 1967-1970-ci dərs ilində isə tək-cə azərbaycanlıların təhsil aldıkları məktəblər-

də 2293 müəllim, 41148 şagird var idi. Daha bir məqam diqqətə dəyərdir. 1988-ci ildə azərbaycanlı müəllimlərin sayı 4246 nəfərə çatmışdı. Onlardan 7 nəfəri elmlər namizədi, 150 nəfəri ad almış təcrübəli pedaqoqlar idi. Erməni məktəblərində, daha doğrusu respublika üzrə müəllimlərin 81 faizi ali təhsilli olduğu halda azərbaycanlı müəllimlərin 84,5 faizinin ali təhsili var idi. Azərbaycanlıların oxuduqları məktəblərdə 1987-1988-ci dərslər ilində 59 adda 94 min nüsxə dərslik şagirdlərin ixtiyarına verilmişdi. Lakin hamısı 1988-ci ildən sonra yandırıldı...

ƏDƏBİYYAT

İndiki Ermənistan ərazisində yaşayıb-ədəbi irs yaratmış Azərbaycan türklərinin mədəni həyatında XIX yüzilliyin ikinci yarısında yeni mərhələ açıldı. Sosial-iqtisadi və siyasi dəyişikliklər ədəbiyyatda da öz əksini tapdı. Milli şüurun inkişafına, zəka nuruna yol açmağa can atan maarifçilər quberniyanın mədəniyyət mərkəzinə çevrilmiş İrəvan şəhərində ana dilində orijinal bədii əsərlər yazmağa, demokratik maarifçilik ideyalarını təbliğ edən, sosial həyat mövzusunda söhbət açan kitablar çap etdirməyə, dünya ədəbiyyatından seçmə tərcümələri öz oxucularına çatdırmağa başladılar. Bu dəyərli və nəcib təşəbbüs 80-90-cı illərdə üç istiqamətdə şaxələnməkdə idi:

1. Yerli müəlliflərin əsərləri Ermənistandan kənar çap olunurdu. 90-cı illərədək İrəvanda Azərbaycan dilində kitab, qəzet və məcmuə çap edə bilən mətbəə yox idi. Yerli müəlliflər istər-istəməz öz əsərlərini başqa-başqa yerlərdə nəşr etdirməli olurdular. Kənar yerlərdə çap olunmuş kitabların üz qabığında məkan anlamı "İrəvan", "İrəvanski", "Qəmərli", "Qəmərinski" təxəllüslərinin qeyd

olunması müəlliflərin Ermənistandan olub-olmamasını müəyyənləşdirməkdə köməyə çatan əhəmiyyətli məqamdır. Məsələn, 1883-cü ildə Təbrizdə daşbasması üsulu ilə fars dilində çap olunmuş “Kitabüttəharət”in üz qabığında müəllifin adı belə göstərilib: “Fazil İrəvani”. Ermənistanlı müəlliflərin başqa yerlərdə, başqa dillərdə nəşr olunmuş əsərlərinin tarixinin də, məhz, bu kitabla bağlı olaraq 1883-cü ildən başlanması ehtimalı edilirdi. Lakin qeyri-adi bir fakt daha gerçək qənaətə gəlməyə imkan verdi. Aşkar edildi ki, Fazil İrəvaninin “Qızılgül və bülbül” adlı əsəri 1812-ci ildə Sankt Peterburqda erməni və rus dillərində, 1826-cı ildə Parisdə erməni dilində, 1832-1833-cü illərdə iki dəfə dəlbədal fransız dilində, 1892-ci ildə alman dilində çap olunaraq İrəvanlı Xocens Markar Geğamyanın orijinal əsəri kimi erməni, rus, fransız, alman oxucularına təqdim edilmişdir. Əsəri fransız dilinə Vayye de Floribal, alman dilinə Yozefon Hammer tərcümə etmişlər. Fransalı tədqiqatçı 1892-ci ildə məsələyə aydınlıq gətirərək bildirmişdir ki, “Qızılgül və bülbül” türk müəllifi Fazil İrəvaninin əsəridir. Xocens Markar sadəcə olaraq onu erməni və rus dillərinə tərcümə edəndən sonra öz əsəri kimi çap etdirib dünya oxucularına çatdırıb. Qəribədir ki, bu qərdəndən sonra da Vahe Hayk 1950-ci ildə “Qızılgül və bülbül”ü yenə erməni müəllifinin əsəri kimi Freznoda çapa vermişdir.¹²

Yerli müəlliflər öz əsərlərini başqa yerlərdə, başqa dillərlə yanaşı ana dilində də çap etdirmişlər. Bu ilk təşəbbüsü Molla Hsüeyn İrəvani göstərmişdir. Onun 201 səhifəlik şəkilli “Müseyyəbnamə” kitabı 1888-ci ildə Təbrizdə çap olunub. Bir il sonra Təbrizdə Mirzə Ağa Əli Həkim İrəvaninin növhə və qəzəllərindən ibarət divanı çap olunub.¹³ 239 səhifəlik bu divan Azərbaycan və fars dillərində nəşr edilib.

Şəxsiz, Ermənistanda yaşayıb, yaradan azərbaycanlı müəlliflərin əsərləri təkcə Təbrizdə deyil, Tiflisdə, Bakıda, Bağçasarayda və bir sıra uzaq-uzaq ölkələrdə də nəşr edilirdi.

2. Dünya ədəbiyyatından tərcümələr.

Ermənistanlı tərcümanlara dair ilk məlumat Məhəmməd Hüseyn İrəvani haqqındadır. 1675-ci ildə o, Sədinin "Gülüstan"ını birinci dəfə Azərbaycan dilinə çevirib.¹⁴ Qərbi Avropa ədəbiyyatına ilk müraciət edən tərcüməçilər sırasında Əbülfət Şah-taxtinski və Mirzə Əli Qəmərlinkinin adları xüsusi yer tutur. Getenin "Verterin ıztıraqları"nı Ə.Şah-taxtinski, Molyerin "Zörən təbib"ini M.Ə.Qəmərlinki birinci dəfə tərcümə ediblər. XIX əsrin ikinci yarısında Ermənistanın azərbaycanlı ziyalıları rus ədəbiyyatına, rus klassiklərinə daha çox maraq və meyl göstərməyə başlayıblar. Bu, səbəbsiz deyildi. Yeni açılan məktəblərdə yeni dərslilər üçün nümunələr seçib tərcümə etmək tələb olunurdu. İrəvan Gimnaziyasının müəllimi, rus ədəbiyyatının ən yaxşı bilicilərindən F.Köçərli, A.Məmməd zadə, C.Sultanov, İ.Şəfəbəyov kimi maarifpərvər ziyalılarla əlbir çalışır, Zöhrəbzadə ilə birlikdə "Təlimi-lisani türk" adlı dərslilik tərtib edir. Puşkindən, Lermontovdan, Tolstoydan, Koltsevdən tərcümələr edirdi. A.O.Çernyayevski 1894-cü ildə F.Köçərliyə göndərdiyi bir məktubda yazırdı: "Bənövşə", "Çiçək" və "Dilənçi" adlı tərcümələriniz mənim kitabımın ("Vətən dili"- İ.M.) ziynəti-mənzərəsindən olacaqdır. 1891-ci ildə Bağçasaraydakı "Tərcüman" basmaxanasında çapdan çıxan "Təlimati-Sokrat"ı da F.Köçərli İrəvanda tərcümə etmişdi. Kitabın üz qabığında yazılmışdı: "Rus dilindən tərcümə edən İrəvan gimnaziyasının müəllimi Firidun Köçərli".¹⁵

Tərcümə ədəbiyyatı da əvvəllər Ermənistandan kənar da çap olunmuşdur. Əlbəttə, Ermənistandakı azərbaycanlı

müəllimlərin kitab çap etmək üçün başqa-başqa yerlərə müraciət etməsi təsadüfi deyildi. Burada çapçı sənətkarlar, mətbəə avadanlığı yox idi. Hətta general-leytenant Şalikov “sevinc və rahatlıq” hissi ilə bildirirdi ki, İrəvanda yerli qəzet və məcmuələr nəşr edilmir. Tərcümə ədəbiyyatının başqa yerlərdə çap olunması tarixi də elə F.Koçərlinin “Təlimati Sokrat”ı ilə başlanmışdır. 90-cı illərdə İrəvanda Azərbaycan dilində kitab çapı üçün imkan və şərait yaradıldı. Bu ilk imkanlardan istifadə edən yenə F.Koçərli oldu. Onun Puşkindən tərcümə etdiyi “Torçu və balıq” 1892-ci ildə Güləmiryan mətbəəsində çapdan çıxdı. Lermantovun “Aşiq Qərib”i də eyni vaxtda, lakin “Kultura” mətbəəsində nəşr olundu (bu əsəri İ.M.Xəlilov tərcümə etmişdir). Beləliklə, tərcümə ədəbiyyatının İrəvanda nəşr edilməsinin əsası qoyuldu.

3. Ana dilində orijinal kitab çapı: XIX yüzilliyin sonuna yaxın indiki Ermənistanda Azərbaycan dilində kitab çapına başlamaq üçün şərait yaradıldı. Güləmiryan, Edilson, Kultura və Luys mətbəələrində yeni şifrlər əldə edildi, punsiyonlar tokuldü, Azərbaycan dilində kitabların nəşri başlandı. 1899-cu ildə İrəvan məktəbi islamiyyəsinin türk dili müəllimi Məhəmməd Vəli Qəmərlinin “Atalar sözü” Edilson mətbəəsində çapdan çıxdı. Ehtimal ki, İrəvanda Azərbaycan dilində orijinal kitab çapının tarixi də elə bu vaxtdan və bu kitabdan başlanır.

Əsrin sonunda artıq İrəvanda Azərbaycan dilində kitab çapının incəliklərini mükəmməl öyrənmiş Məhəmməd Axundov, Əkbər Hüseynov, İbrahim Xəlilov, İbrahim Əkbərov kimi sənətkar çapçılar yetişmişdi. Burada mündəricəsi və səpkisi müxtəlif olan bir sıra əsərlər nəşr edilmişdi. Bunların sırasında təsir gücü və tərbiyəvi əhəmiyyəti böyük olan bədi əsərlər, tərcümə ədəbiyyatı, dərslilər, lüğətlər, şerlər,

pyeslər az deyildi. Bilik sübhünün işığı, ürəyin qidası, zəkanın nuru olan əsər-kitab yazmağa qadir, onu doğma xalqının maariflənməsi, mədəni yüksəlişi mənafeyinə xidmət etdirən müəlliflər dəstəsinin boy atması, yetkinləşib püxtələşməsi XIX əsrin ikinci yarısı üçün çox böyük nailiyyət hesab olunmalıdır. Bu bacarıqlı və fədakar dəstənin beşiyi başında görkəmli maarifçi və ədəbiyyatşünas F.Köçərli, həmişə tərəvətli əsərlərinin eskizlərini, unudulmaz obrazlarının prototiplərini Ermənistandan almış ölməz C.Məmmədquluzadə kimi tanınmış alim və ədiblər dayanmışdılar.

İndiki Ermənistanda azərbaycanlı müəlliflərin erməni və rus dillərində, erməni müəlliflərinin də Azərbaycan dilində yazdıqları və müxtəlif vaxtlarda İrəvanda çap olunmuş əsərləri az deyildir. Zaqafqaziya mətbuatının fəal müləkilərindən biri kimi tanınmış Eynəlibəy Sultanovun “Tatarka” (“Azərbaycan qadını”) adlı ilk bədii əsəri, məhz, İrəvanda rus dilində kitab şəklində çap olunub, iki pərdəli pyes kimi rus səhnəsində oynandıqdan sonra XX yüzillikdə Azərbaycan dilində səhnəyə çıxarıldı. Vasaq Mədətovun “Gözə görünməyən şal” vodevili, “Tamahkarlıq düşmən qazanır” komediyası 1900-cü ildə İrəvanda Edilson mətbəəsində Azərbaycan dilində çap olundu.¹⁶

XIX yüzilliyin sonu və XX üzilliyin əvvəllərində İrəvanda məşhur xalq müəllimi kimi şöhrət qazanmış Abbas Razi Məmmədzadənin adı Qafqazda, İranda geniş yayılmışdı. Fars və rus dillərinin mükəmməl bilicisi Abbas Razi üç dildə şerlər yazır, dərsliklər tərtib edir, bütün səy və bacarığını xalqın maariflənməsinə həsr edirdi. O, fars dilini müstəqil öyrənən ruslar və rus dilini müstəqil öyrənən farslara kömək üçün yazdığı üç cildlik dərsliyin və bir sıra başqa əsərlərin müəllifi idi. Abbas Razinin oğlu Mirzə Cabbar Məm-

mədzadə “Oldü var, bu işdən qayıtdı yoxdur” deyə ana dilinin təmizliyi, yeni üsulla məktəb açmaq, yeni üsulla dərs demək, yeni proqram tərtib etmək, yeni ədəbiyyatı yaymaq, yeni əsərlər yazmaq, mövcud dərslikləri təkmilləşdirmək uğrunda yorulmaq bilmədən mübarizə aparırdı. Rusiyanın geridə qalmış ucqarlarından biri olan Ermənistanda gənc soydaşlarının maariflənməsi, tərbiyəsi, cansağlığı, onlara mənəvi və mədəni xidmət göstərmək zəruriyyəti Mirzə Cabbar yaradıcılığının başlıca mövzusu, Mirzə Cabbar fəaliyyətinin dəyişməz qayəsi idi. Onun əsərləri XX əsrin əvvəllərində maariflənmək çağırışı kimi səslənməkdə idi.¹⁷

Ermənistanda Azərbaycan dilində çap olunmuş kitablar:

1899-cu il. **“Atalar sözü”**. Birinci çapı. Müəllifi: Məhəmməd Vəli Qəmərli. Naşiri: Edilson və Xəlilov. Edilson mətbəəsi. 17 sm. qiy: 20 q.

1900-cu il. **“Gözə görünməyən şal”**. (Vodevil). İrəvan Edilson mətbəəsi. Müəllifi: Vasaq Mədətov (Nəzmi). **“Tamahtarlıq düşmən qazanır”**. (Komediya) Naşiri Xəlilov. Edilson mətbəəsi, 24 sm, qiyməti 302. Müəllifi: Vasaq Mədətov (Nəzmi).

Kənarda çap olunan kitablar:

1883-cü il. **“Kitabüttəharət”**. Təbrizdə. Daşbasması. 186 səh. şəkilli, farsca. Müəllifi Fazil İrəvani. 1889-cu il. **“Müseibnamə”**. Təbrizdə. Daşbasması. 201 səh. şəkilli. farsca. Müəllifi Molla Hüseyin İrəvani. **“Divan”**. Təbrizdə. Daşbasması. 239 səh. fars və Azərbaycan dillərində. Müəlli-

fi: Mirzə Ağa Əli Həkim İrəvani.

1898-cı il. **“Ləli Divan”**. Təbrizdə, 295 səh. Azərbaycan və farsca. Müəllifi: Ləli Mirzə Ağa Həkim İrəvani. **“Ləli Divan”**. Təbrizdə, 272 səh. Azərbaycan və farsca. Müəllifi: Ləli Mirzə Əli Həkim İrəvani.

Tərcümələr kənarında çap olunub:

1891-cı il. **“Təlimati Sokrat”** Bağçasarayda. **“Tərcüman”** mətbəəsində. 90 səh. Tərcüməsi: F.Köçərli.

1896-cı il. **“Üç xurma ağacı”** və **“Sən niyə yatmısan, a kişi?”**. Şuşada 19 səh. Tərcüməçi: F.Köçərli.

İrəvanda çap olunub:

1892-cı il. **“Törçü və balıq”**. Zərlə çap olub. 12 səh. 18 sm. qiyməti 10 qəp. Güləmıryan mətbəəsində. Tərcüməçi: F.Köçərli. **“Aşıq Qərib”**. Kultura mətbəəsində. 18 səh. 11 sm. 7 qəp. Tərcüməçi: İ.M.Əkbərov.

Şifahi ədəbiyyat

Ədəbi irsi nəsillərə çatdıran kitab nəşr ilə yanaşı xalq müdriqliyinin başqa bir mühüm yönü-şifahi ədəbiyyatın aparıcı qolu olan aşıq yaradıcılığı da XIX yüzilliyin ikinci yarısında yeni mərhələyə qədəm qoydu. İndiki Ermənistan ərazisində Azərbaycan türklərinin yaratdıqları aşıq məktəbi bütün Şərqdə geniş şöhrət qazanmışdı. Söz qoşmaq, ona uyğun musiqi seçmək, sazda onu səsləndirmək, həmahəng hərəkət tərzini axtarıb tapmaq aşıq sənətinə xas olan səciyyəvi məqamlardır. Dədə Qorqud, Koroglu, Dədə Kərəm

ənənələrini davam etdirib zənginləşdirən Ermənistan-Goyçə aşiq məktəbi Miskin Abdal, Məhəmməd Hüseyn, Aşiq Alı, Aşiq Musa, Mirzə Bəylər, Şair Hacı, Aşiq Əziz, Aşiq Əhməd, Aşiq Məhərrəm, Aşiq Aydın, Aşiq Qulu, Aşiq Yunis, Aşiq Nəcəf, Aşiq Əsəd və bənzərsiz söz ustası Aşiq Ələsgər kimi böyük nəsil yetişdirmişdir. Qoşma, bənzətmə, nəzirə, təcnis, cıgali təcnis, bayatı, oxşama, dodaqdəyməz kimi ədəbi janrlar ustası Aşiq Ələsgərin sədası, məhz, bu dövrdə Ermənistandan çox-çox uzaqlara yayıldı. Söz sənətinin sərvəxt sərkərdəsi kimi Aşiq Ələsgər Türkiyədə, İranda, İraqda, Gürcüstanda, Orta Asiyada, Dağıstanda ən çox seçilən, adı çəkilən müdrik sözləri dildən-dilə ötən tanınmış sənətkar Dədə Ələsgərin şəri, qəzəli, qoşması təkcə azərbaycanlıların, türklərin deyil, hətta neçə-neçə erməni aşıqlarının (qusanların) da dillərinin əzbərinə döndü.

Ermənistan azərbaycanlılarının bədii təfəkkür məhsulu olan şifahi xalq ədəbiyyatı Avropa səyyahlarının diqqətindən də yayınmadı. İrəvanın son sərdarı haqqında geniş yayılmış bir rəvayətdə deyilirdi ki, Sərdarın sarayına gətirilmiş qız canından artıq sevdiyi oğlanın səsinə eşitcək özünü pəncərədən bayıra atır, lakin ölmür, söyüd ağacından asılı qalır. Həsən xan qızı da, sevgilisini də tutub Sərdar Hüseyn xanın hüzuruna gətirib, hər ikisinə çox ciddi cəza verilməsini təklif edir. Sərdar Hüseyn qardaşı Həsən xana, - Tanrı rəva bilibsə, bəndə bu sevgililəri bir-birindən ayıra bilməz, - deyib sarayda toya hazırlıq görmək üçün səxavətlə tapşırıq verir. Avropa səyyahlarından Duba-de-Monperro, Morier, Kameron, Linçi, Vaqner^{ix} bu rəvayəti müxtəlif yönərdən qələmə almışlar. Rus, erməni, gürcü, türk ədibləri də Ermənistan azərbaycanlılarının şifahi xalq ədəbiyyatından bəhrələnmişlər.

Dövri mətbuat:

Kitab çapına nisbətən Ermənistanda Azərbaycan dilində qəzet və məcmuələrin nəşr tarixi daha gəncdir. XX yüzilliyin əvvəllərində orada azərbaycanlıların ana dilində heç bir qəzet və məcmuə çap olunmurdu. Onların həyatı qarşılıqlı qaydada müxtəlif dillərdə, müxtəlif yerlərdə çıxan mətbuat orqanları tərəfindən işıqlandırılırdı. Yerli həyatdan bəhs edən məlumatları həmin mətbuat orqanlarına Ermənistanın, İrəvanın azərbaycanlı ziyalıları və başqa yerlərdən gələn “qonaqlar” çatdırırdılar. “Əkinçi” (1875-1877), “Kəşkül” (1883-1891), “Ziya” (1879-1880), “Zıyayı-Qafqazıyyə” (1880-1884) qəzetlərini Ermənistanda alır və maraqla oxuyurdular. Erməni qəzetlərində deyilirdi ki, Aleksandropol şəhər klubu erməni dilində çıxan “Mecu”, “Mşak” və yeddi adda başqa rus qəzetlərilə birlikdə “Əkinçi” qəzetini də alır.

XX yüzilliyin başlangıcında Ermənistan azərbaycanlılarına çatan iki vərəqə ana dilində səslənən müraciətlər oldu. 1905-ci il mayın 17-də Tiflisdə şəhər dumasının binasında xüsusi komissiya yaradılmışdı. Erməni-azərbaycan münafişəsinin qarşısını almaq üçün tədbirlər görmək məqsədilə mayın 27-də komissiyanın iclasında 50 nəfərin iştirakı ilə “Qafqazlı qardaşlar” adlı müraciət qəbul olundu. Erməni, Azərbaycan, Rus və Gürcü dillərində çap olunan həmin vərəqə Ermənistana göndərildi. Müraciətdə deyilirdi:

Yerevanda, Naxçıvanda və ətraf kəndlərdə, keçmişləri və indiki həyatları, kədər və sevincləri, duz və çörəkli ilə bir-birinə bağlı olan iki xalq (müsəlman və ermənilər) bu gün bir-birinin üstünə qılınc çəkir, bu bəla allahdan və təbiətdən çox səxavətlə bol nemətlər almış bizim gözəl ölkəmizi qan

dəryasına çevirmək həvəsi yaratmışdır.

Qafqazın gözəl səması altında yaşayan xristian və müsəlman qardaşlar, nə bahasına olursa-olsun, bu biabırçılığa son qoyulmalıdır. Sınəsində ürəyi, ürəyində səmimiyyət damlası, başında ağı, başı üstündə Allahı olan hər kəs bir-birinə qarşı ayaga qalxmış müsəlmanların və ermənilərin əlindən silahı alıb əvəzinə onlara sülh, məhəbbət və qardaşlığın ağ bayrağını verməlidir. Millətində və dininə fərq qoymadan, ölkəmizin bütün əhalisinə müraciət edirik: düşmənçilikdən əl çəkin, bir-birinizə barışıq əli uzadaraq dostcasına və yoldaşcasına yaşamaqda davam edin, min illər boyu yaşadığımız kimi yaşayın! Axı, “gələcək xoşbəxtliyimiz qarşılıqlı nifaqdan və düşmənçilikdən deyil, birliyimiz və dostluğumuzdan asılıdır.”¹⁹

Ermənistan azərbaycanlılarına öz ana dillərində ünvanlanan ikinci müraciəti 1906-cı il fevralın 19-da RSDFP İrəvan təşkilatı qəbul etmişdi. Ayrıca vərəqə şəklində çap olunmuş müraciətdə deyilirdi: “Bu hökumətin əlindən təngə gəlmişik, bezmişik və nə bahasına olursa-olsun, xalqdan hökumət seçməliyik. Mövcud hökumət xalqın əlindən yaxasını qurtarmaq və onun qüvvəsini məhv etmək, bu qüvvəni özgə istiqamətə, özünün istədiyi səmtə yönəltmək istəyərək Qafqazda ermənilər və türklər arasında, hətta Rusiyada ruslar və yəhudilər arasında ədavət salmışdır.”²⁰

XX yüzilliyin sübhündə nəhayətsiz təlatümlər ağuşunda Azərbaycanda dövrü mətbuatın inkişafında yeni mərhələ açılmışdı. “Dəvət-Qoç”, “Təkəmul”, “Hümmət”, “İrşad” Ermənistanda geniş yayılan qəzetlər idi. 1906-cı il aprelin 22-də çıxan “Molla Nəsrəddin” Gorusdan tutmuş Göyçə mahalınadək bütün Ermənistanı qapı-qapı dolaşmağa başladı.²¹ 36-cı sayında jurnal etiraf edirdi: “Məcmuəmizin çoxu

Qarabağ və İrəvan tərəfinə gedir”.²² 1908-ci ilin fevralında “Molla Nəsrəddin”in bağlanması haqqında xəbər tutan Ermənistan oxucuları bir-birinin ardınca məktublar yazır, məcmuənin xidmətlərini sadalayır, onu bağlatmaq istəyənlərə qarşı öz qəzəblərini bildirirdilər. Eçmişdə yaşayan azərbaycanlıların imzası ilə “Zakavkaziye” qəzetində dərc edilmiş məktubda deyilirdi: “Cəhalət tərəfdarı olan bir dəstə Bakı müsəlmanlarının yeganə müsəlman jurnalı olan “Molla Nəsrəddin”i bağlatdırmaq xəbərini oxuyub qəzəbləndik. Çox əzablar çəkdik, xalqı əsarətdə saxlayan, cəhalət və mövhumatdan əl çəkmək istəməyən fanatik və cahil Bakı müsəlmanlarına qarşı qaldırılmış nifrət səsində biz də qoşuluruq”.²³ On səkkiz nəfər irəvanlının imzası ilə göndərilmiş məktubda yazılmışdı: “Bir sözün həqiqi mənasında müsəlmanlara xidmət göstərən “Molla Nəsrəddin” jurnalının qapanmasına çalışan Bakı dındarlarına etiraz edirik; “Molla” çox haqlı olaraq, özünə məxsus incə satirası ilə müsəlman dünyasının qararıq guşələrinə gülür”.²⁴ Əsrimizin 20-ci illərindək Azərbaycan dilində çıxan bütün qəzet və məcmuələrə nisbətən “Molla Nəsrəddin” Ermənistanda ən geniş yayılan, Ermənistan azərbaycanlılarının həyatını ən çox işıqlandıran ən nüfuzlu mətbuat orqanı olmuşdur.

“Lək-lək” - İrəvanda türk dilində çıxan ilk məcmuə

Molla Nəsrəddin”in ardınca Bakıda “Bəhlul”, “Arı”, “Zənbur”, Tiflisdə, “Partan-partan”, “Təbrizdə “Ənkabud”, Tehranda “Suri-İsrafil”, Rəştdə “Nəsimi şumal”, İstanbulda “Şeyda” adlı məcmuələr çıxmağa başlamışdı. İrəvanda da “Lək-lək” (Leylək) qanad gərib bu “durna qatarına” qoşuldu. Məcmuənin ilk sayı 1914-cü il fevralın 22-də çıxdı. Nəsrinə Qafqaz canişinliyi baş idarəsinin 14 sayılı təliqəsi ilə icazə verilmişdi.²⁵ Hər sayının başın-

da “Türk dilində həftəlik məzhəkəli məcmuədir” sözləri yazılırdı. “Lyus” (“İşiq”) mətbəsində çap olunurdu. Hər sayı səkkiz səhifə, qiyməti yeddi qəpik idi.

Qafqaz canişinliyinin baş idarəsi tərəfindən göndərilən 14 sayılı təliqədə İrəvanın tanınmış ziyalıları Mir Məhəmməd Mir Fənullayevə və Cabbar Əsgərzadəyə “Lək-lək” məzhəkə məcmuəsinin səhifələrində siyasi səciyyəli

“Lək-lək” məcmuəsi

yazılar dərc etmək üçün də icazə vermişdilər.²⁶ "Lək-lək"ın əsas şöbələrindən biri xərçəng kimi şaxələnib müsəlman əhalinin beynini soran xurafatın fənalığını ifşa etmək məqsədinə həsr olunmuşdu. Oxucularının siyasi şüuru və mədəni səviyyəsinin yüksəldilməsi, dünya görüşünün yeniləşməsi yolunu kəsən xurafata qarşı açıq cəbhədən sərrast atəş açma bilmək üçün reallıq mövqeyində dayanır, mücərrədlikdən qaçır, konkret faktlar və anlamlı ifadələrlə çıxış edirdi. Tənqidi sarsıdıcı olsa da, mətləbi aydın, dili sadə, sözü təsirli və inandırıcı olurdu. Hər yazıda yüz üzlü "şarlatanın" bir üzünü "məxluq içində" açıb hamıya göstərirdi.

Din pərdəsi altında öz bəd niyyətlərini məharətlə gizlədən "möminlərin" iç üzünü açmaq məqsədinə nail olmaq üçün məcmuə müxtəlif ifadə, təqdimat üsullarından istifadə edirdi. "Məktub", "Teleqram", "İdarədən", "Balaca felyeton" başlıqları altında dərc olunan yazılar diqqəti cəlb edən, anlamlı, duyumlu olurdu. "Ağ seyidin uşaqları Ordubaddan çıxıb yaylağa gedən kimi şəhərin havası dəyişilmişdi. Əksər mədaxili soyuq apardı. Ona görə camaat həyəcana gəldi, ağaların qayıtmasına rica etdi. Şəhərə qayıtmaq üçün ağalar bir çox tələbatda oldular. O cümlədən sinləri 40-dan ziyadə olmamaq şərti ilə 200 nəfər siğə istəyiblər. Şəhərdə isə bu qədər dul övrət yoxdur. Mahalda olan övrətləri Hacı Molla Əli siğə eləyib qurtarmışdır".²⁷

"Bir ordubadlı" imzası ilə dərc edilən bu balaca yazıda mülayim gülüşü, ürək yangısı, qayğı, narahatlıq, kədər, kinayə, rişxənd, sarkazm, satira atəşi, mübarizlik, hətta üsyankarlıq səsi də var. "Teleqraf üslubunda" yəni qısa, amma mətləbi aydın başa düşülən üslubda tərtib olunmuş bu yığcam yazıda təsvir olunan mənzərənin məkan məhdudluğu bilmədiyini, İrəvana da xas olduğunu anlatmaq üçün məcmuənin

müdür və naşirləri yıqcam da şərh vermişlər: “İdarədən. Ordubadlılar çox da qüssə etməsinlər, ağ seyidlərdən birisi də burada olduğundan İrəvan bağlarını da soyuq apardı”.²⁸

Mədəniyyət nəsimi.

Mövcud iqtisadi-ictimai quruluşun bütün qayda-qanunlarının əbədiləşdirilməsinə yönələn ehkamçı baxışları qəzəblə qamçılayan “Lək-lək” öz oxucularında ictimai tərəqqinin qarşısını almaz bir proses olması ideyasına inam aşılıyır, bu ideyanın gerçəkliliyə çevrilməsində başlıca qüvvəni elmdə və maarifdə gördüyündən hər sayı, hər səhifəsində dərslik, kitab, qəzet, məcmuə buraxmağa səsliyəirdi.

“Nəsimi mədəniyyət” epigrafi altında çıxan məcmuə elm və mədəniyyət aşıqı olan, amma cəhalətdə qalan “avam və bəxti qara” oxucusuna deyirdi: “cəhli çox, qəfləti bol olan millətin içində qoburlu, xəncərlisi də var, yaxşı dam dələni, qalın peysərlisi də. Fəqiri var, misgini var, şüuru da var, şəri də var”.²⁹ Ancaq maariflənmə, mədəniyyətin inkişafı millətin gül kimi açılmasına gətirib çatdırır. Aclar və yetimlər diyarına dönmüş Ermənistanda yaranan dəhşətli mənzərə müstəmləkəçilik zülmünün, ətalətin nəticəsi və bəhrəsidir, Məcmuə ikinci sayında dərc etdiyi “İrəvan xəbərləri” adlı kiçik yazıda çox böyük məsələdən bəhs edirdi: “Milli məktəblərin xüsusunda rəylər heç bir yerdə əlaqə tutmur. Hələ də məsələ iki üzvlü və rəy müxtəlifdir”.³⁰ Dumada, xeyriyyə palatasında boğaz döyməsi təşkil edir, ancaq irəliyə doğru addım atmağa imkan vermirlər. “Xalq maarifinin tələbini nə rus məktəbi ödəyir, nə də qonşumuz ermənilərin duxovni seminarıyası”.³¹

Məcmuənin eyni sayında (N-2) dərc olunmuş “İrəvan

xəbərləri”, “Çəkic”, “Axırncı bir manat”, “İrəvanda ruski-tatarski məktəbi və yaxud veyil fabrikanı” adlı satirik yazıların hər birində xalq-maarifinin əsl vəziyyəti obyektiv təhlil olunur və çox obrazlı təsvir edilir: “Məktəb üstündə o qədər boğaz döyməsi elədilər ki, axırda boğazları döyənək, yainki mazol oldu. Azarlayıb istefaya məcbur oldular. Qərək, nə işə iş qaldı ikinci seçkiyə”. Məcmuə təəssüflə bildirir ki, ən yaxşı məktəb sayılan İrəvan rus-tatar məktəbini bitirən şagirdlərin çoxu nə yaza bilir, nə də oxumaq bacarır. “Beləliklə də, şagirdlər kamali təhsil edib gedirlər öz aşiq oynatmalarının dalınca, görəsən bu şkolu bir onca il belə başına qoysaq, heç dindirməsək, oradan neçə təsbəh vel uşaq çıxar ki, axırda İrəvana desinlər vellər mədəni”.

Taleyin ümidinə tapşırılmış gənclərin tərbiyəsi, təhsili məsələlərinə geniş yer ayıran “Lək-lək” ucuz muzzla işləyən fəhlə qüvvəsinin bol olmasını sərvətdarların “qayğısının” nəticəsi hesab edir və yazırdı: “İrəvan sərvətdarları İrəvanın yetim uşaqlarının boş qalması üçün teleqrafla Amerika mədəncilərinə, orada fəhlə azlıq edərsə, işləməkdən ötəri ucuz muzzla buradan bir neçə vaqon can-başı yerində yetim cocuqlar göndərəcəklərini vəd etmişlər”. Bu vəziyyətə qarşı üsyən edən məcmuə ictimai quruluşa, ixtiyar sahiblərinə lənət yağdırır, onları cəzalandırmağa çağıraraq yazırdı: “Sənət məktəbləri açıldı. Kasıb uşaqlardan başqa heç kəs götürülməyəcəkdir. Uşaqların rəsmi libasları ayaqyalın olmaq, başına dəsmal bağlamaq, yırtıq tuman geymək olacaqdır. Məktəbdə oxunan elmlər: Ocaq yandırmaq, su daşımaq, hamballıq etmək. Allah dövlətilərimizə bu tövr işlərin cəzasını versin!³²

Ana dilinin saflığı, yeni əlifba və milli mədəniyyət “Lək-lək” səhifələrində ara vermədən irəli çəkilən tələb və təkliflər sırasında ən tutarlı məsələ olmuşdur. “Xülasə, gələk

öz əlifbamıza. Nöqsan çoxdur. Bu hərflərlə yazıb oxumaq çox müşküldür. Yə'ni bunu bir mən demirəm. Hamı, erməni, rus, hətta bir para əqilli, naqis müsəlmanlar da təsdiq edir ki, müsəlman hürfatı ilə işə görülməz. Qərəz bizim hürfatımızın üstündə çox böyük davadır. Keçmərlərdə Mirzə Fətəli Axundov bu bədbinani qoyandan elə bu çalhaçal var, var!”³³

Milli mədəniyyət, milli dilin paklığı məsələlərinə məcmuənin obyektiv münasibəti bu səpgidə dərc olunan bütün yazılarda özünü parlaq şəkildə büruzə vermişdir. Müəlliflər qəzəblə gileylənirlər, çünki yazılanı başa düşmək olmur, şagird “mollanı”, “Millət”, milləti molla oxuyur. Yeddi il məktəbə gedəndən sonra da uşaq savadsız qalır. Intelleqentlərimiz, axund və mollalarımız, hətta müğənnilərimiz Azərbaycan dilinə “çoban dili” deyirlər. Türk adını daşıyan milyon-milyon nüfuzlar bir-birinin yazısını görəndə gözləri pərələ qalır. Əliyə Alyoşa, Züleyxaya Zoluşka deyən ziyalılarımız ana dilində danışmağı mədəniyyətsizlik hesab edirlər. Belə bir şəraitdə xalqı maariflənməyə səsləmək, milli dil uğrunda mübarizəyə qalxmaq asan iş deyildi: “Çünki milli dil uğrunda mübarizə yalnız maarif uğrunda mübarizə çərçivəsində qalınaraq bir tərəfdən çarizmin milli müstəmləkəçilik zülmünə qarşı, digər tərəfdən isə çarizmə nökrəçilik edən yerli hakim siniflərə, onların ideoloqlarına qarşı mübarizəyə çevrilirdi”.³⁴

İstiqlaliyyət, azadlıq çağırışı məcmuənin ikinci şöbəsi idi. “Rusiya fəhlələri hey təttil, çıxışlar edirlər ki, gərək bizim də hüququmuz olsun. Ermənistan da boğazını yırtır, nə üçün? Ona görə ki, azadlıq, istiqlaliyyət istəyir” deyə oxucu ilə məsləhətləşən məcmuə xalqlar arasında siyasi etimadsızlıq toxumu səpənlərə qarşı, mütərəqqi qüvvələrə divan tutanlara qarşı cəsarətlə çıxış edirdi: “Bahar başlanandan heç İrəvanın üzü gün görmür. Burada hər on gündə bir nəşr olu-

nan "Xosk" adlı erməni qəzetəsinin müdiri kasıbların aclıq və çörək fikrindən çxotka olduqlarını deyib və dövlətlilərdən bunlara təmiz havadan əvvəl rahat çörək istədiyini üçün məhdi məsuliyyətə alınır".³⁵

Ədalətsizliyə qarşı cəsarətlə çıxan məcmuə yazırdı: "Zənnimizcə bununla heç kəsi məhdi məsuliyyətə almazlar. Ancaq bu məsuliyyətin səbəbi olsa-olmasa yenə gərək bu qəzetin adı olsun ki: "Xosk" yəni danışmaq deməkdir. Hər-gah cənabi müdir bu qəzetin adını lal olmaq qoysaydı, heç qarnını da belə övcalamazdı".³⁶ Mövcud ictimai quruluşa qarşı, bu quruluşun hər cür eybəcərliklərinə qarşı yönəldilmiş üsyankarlıq səsini məcmuənin bütün sayları və yazılarından eşitmək olar.

E'lanlar şö'bəsində dərc olunan kiçicik yazılardan aydın olur ki, məcmuənin Naxçıvanda, Culfada, Ordubadda, Gəncədə, Bakıda, Tiflisdə, Mərvdə, Təbrizdə oxucuları olmuşdur. "Sədayi Türkistan" qəzeti, "Şəhbal" məcmuəsi haqqında dərc olunmuş e'lanlardan bu qənaətə gəlmək olar ki, "Lək-lək" in Daşkənddə və İstanbulda da oxucusu olmuşdur. Deməli, "Lək-lək" bir qrup İrəvan ziyalisini əyləndirmək üçün yaradılmış adı məzhəkə məcmuəsi deyil, sədəsi və üsyankar səsi Qafqazı aşaraq Orta Asiya və Türkiyəyədək gedib çatan geniş yayılmış bir mətbuat orqanı olmuş və mədəni irsimizin, mətbuat tariximizin daha ətraflı, daha dərin-dən öyrənilməsinə kömək edən çox dəyərlı, indi də əhəmiyyətini itirməyən zəngin bir ədəbi sərvət yaratmışdır.

"Nəsimi mədəniyyət" epıqrafı altında çıxan, haqqa-ədalətə çağıran "Lək-lək" 1914-cü il iyulun 30-da özünün axırını 12-ci sayında iki gün əvvəl Sarayevoda törədilmiş sui-qəsd haqqında xəbəri dərc etdi və son ayaqda da seçdiyi mövqeyinə sadıq qalaraq Əfqanıstan, İran, Buxara, İrəvan, bir sözlə, dünya əməkçilərinə üzünü tutaraq yazdı:

- Mühəribə fəlakət gətirir, dəhşət gətirir. İngilis toruna

düşməyin, şahlar və paşalara inanmayın! Dırnaqlarınızı bərkidin, kəllələrinizi salamat saxlamaq, azad nəfəs ala bilmək üçün mübarizəyə qoşulan, çoxalmış torlar arasında o yan-bu yana dönərkən yanılmayın, saxta “İnsaf” və “qeyrət” şüarlarına inanmayın!

Müharibəni fəlakətlər gətirən qasırgaya bənzədən məcmuə erməni-türk, erməni-azərbaycanlı münasibətlərinə bu qasırganın vuracağı zərbənin nə qədər təhlükəli və amansız olacağını da uzaqgörənliklə xəbər verirdi. Erməni könüllü silahlı dəstələrinin İrəvanın Ermiaədzinin küçələrində təlim keçməsinə, Tyrkiyəyə, türklərə qarşı müharibədə, etnik qırğınlara, ərazi işğalına hazırlıq görülməsini “Lək-lək” təkçə türk xalqı üçün deyil, azərbaycanlılar, elə ermənilərin özləri üçün də faciə ilə nəticələnəcəyini uca səslə bəyan edir, həm də cəsərlə bildirirdi ki, Papacənovla Milyükovun təhriki ilə başlayacaq müharibə ancaq Rus İmperiyasının mənafeyinə uygundur. Birinci dünya müharibəsi hələ başlamamış “Lək-lək” in özü onun ilk qurbanı oldu., 12-ci sayından sonra çıxmadı. İrəvanın, Eçmiadzinin küçələrində təlim görən erməni könüllü silahlı dəstələri isə Türkiyə, Azərbaycan torpaqlarını qana boyadılar.

"BÜRĦANI HƏQIQƏT"

Sair və publisist Əli Hacı Zeynalabdinzadə Rəhimov (Məhzun) hələ 1914-cü ilin iyun ayından ("Lək-lək" məcmuəsi bağlanandan sonra) İrəvanda öz həmyerlisi Cabbar Əsgərzadə (Aciz) ilə birlikdə ana dilində rəmzi mənası həqiqət qığılıcını olan "Çınqı" adlı bir məcmuə nəşr etməyə cəhd edirdi. 1916-cı ildə ancaq bu arzu çin oldu. "Bürhani-həqiqət" adlı məcmuənin nəşrinə icazə verildi.³⁷ 1917-ci il yanvarın 1-də "Bürhani həqiqət" məcmuəsinin birinci sayı çapdan çıxdı. Müdir və mühərriri "Molla Nəsrəddin" İrəvan müxbiri, şair və publisist Əli Hacı Zeynalabdinzadə Rəhimov ("Məhzun"), naşiri tanınmış maarif fədaisi Həsən Mirzəzadə Əliyev idi: Məcmuə "Lyus" ("İşıq") mətbəəsində ayda iki dəfə, 32 sm. ölçüdə səkkiz səhifədən ibarət, şəkilli-bəzəkli çıxırdı. İrəvanın qabaqcıl ziyalılardan Mirzə Cabbar Məmmədov, Cabbar Əsgərzadə (Aciz), müəllimlərdən Rəhim Nağı, Təhvil İrəvani, Vahid Mugaanlı, habelə gimnaziyanın tələbələri məcmuə ətrafında cəmləşən böyük, fəal və qadir qüvvə idi.

"Novbənöv pərdələrin dalında gizlənən sirləri aşkar etmək" məqsədilə dünyaya gələn məcmuə "Həqiqət" başlığı altında dərc etdiyi məqalədə yazırdı: "Bürhan lügətdə dəlil və isbat yerinə istemar olu-

nur. Bürhani həqiqət isə həqiqətin dili və isbatı deməkdir. Həqiqət bir nurdur, ona yaxınlaşanları cəhalət və zillət zül-mündən uzaqlaşdırıb şəhran nicata çatdırır”.³⁸ Zamanın hök-mündən doğan bu mətləbi, bu səpgini seçən məcmuə dünyaya gələndə milli ədavət, məkrli-şövinst siyasəti, aclıq, yol-xucu xəstəliklər Ermənistan azərbaycanlılarını diri-diri yeməkdə idi. 88 kənd dağıdılmış, 1920 ev yandırılmış, yerlə bir edilmişdi. Təkcə İrəvan şəhərində il ərzində 13600 adam ölmüşdü. Ölən azərbaycanlıların bir qismini heç hesaba daxil etmək mümkün olmamışdı.³⁹

Milli ədavətdən, sosial-siyasi ədalətsizlikdən, müstəbid müsibətindən nicat yolunu mütləqiyyətin devrilməsində görəndə “Bührani həqiqət” Fevral burjua demokratik inqilabını ürəkdən alqışlayaraq “Hüriyyət baharının ilk günəşi” kimi öz oxucusuna təqdim etdi. İrəvanda, Aleksandropolda, Alavədidə, Qafanda kütləvi nümayişlər başlanmışdı, çar məmurlarını qovur, polisi tərksilah edir, yeni-yeni ictimai təhlükəsizlik, ictimai təşkilat komitələri yaradırdılar. Fevral inqilabının qələbəsini “bahalı mətah” kimi qələmə verən məcmuə, o günlərdə daşnakların yeritdikləri məkrli siyasətin mahiyyətini dərinədən dərk etdiyindən, öz oxucusunu bu “mətahı” əldə möhkəm saxlamağa səsləyirdi: “Heyyəti icraiyyə və başqa nümayəndələr seçilməsində diqqətli olmalı, layıq və bacarıqla əza seçməli və bu ağır qiymətin qabil-qədrini bilib mühafizəsini bacaran sərtaflar əlinə keçməsinə hümmət etməli”.⁴⁰ Düzdür, Aleksandropolda, Sarıqamışda, Qarsda, Nor Bayaziddə “Alavədidə, Qafanda yaradılmış sovetlərin tərkibində azərbaycanlılar da var idi”.⁴¹ İrəvan Sovetinə Vağzalyanı məhəllədən və azərbaycanlılardan 150 deputat seçilmişdi.⁴² Qəmərliyə, Zəngəzurda, Dilicanda kəndli deputatları Sovetlərinin tərkibində də azərbaycanlılara müəyyən qə-

dər yer verilmişdi. Qafan fəhlə deputatları Sovetinə seçilən on nəfərdən 6-sı erməni, 2-si rus, 2-si azərbaycanlı olub.⁴³ Lakin Zaqafqaziyada yerli hakimiyyət orqanlarının təşkili qaydası haqqında” 1917-ci ilin apreliyində Xüsusi Komitənin qəbul etdiyi qanundan sonra “Güşeyi xəlvətə çəkilmiş əksi hökumət tərəfdarları yenidən iş başına keçdilər”.⁴⁴ Ermənistanında daşnaklardan ibarət milli şura təşkil edildi. Böyük Qarakilsə kəndində icraiyyə komitəsinin tərkibinə seçilmiş deputatların 90 faizi polis məmuru və quldurlardan ibarətdir. Kəndlilər və müəllimlər bir şikayət məktubunda yazırdılar: “Xalqa cəllad kəsilmiş daşnak partiyasının təzyiqi altında yerli əhali yalnız xımbapetlərə səs verir. Qərribə vəziyyət yaranıb, dünənki məmur bircə gündə çox asanlıqla dönüb inqilabçı olub”.⁴⁵

Mütləqiyyətin devrilməsini, çarizmin müstəmləkəçilik siyasətinə son qoyulmasını böyük qələbə: “qiymətli firuzə” adlandıran “Bürhani həqiqət” ətrafda baş verən hadisələrə diqqəti cəlb edərək öz oxucusunu ehtiyatlandırır, ayıq-sayıq olmağa çağırırdı: “Qiymətli firuzə”yə sahib olan şəxs gərək onu saxlamağı və mühafizə etməyi bacaran sərraf olsun. Yoxsa, bu firuzə nadan-nahələng əlinə düşər, rəngi saralar, öz məziyyətini itirər.⁴⁶

İlk nömrələrində:

İşıqlandı cahən, ruhi günəş ta aşkar oldu,

Qış istibdadı getdi, lələ güllər tacidar oldu,

Bəzəndi güllər ilə rəngarəng bağı hürriyyət. - deyər

oxucularına gözyaşlıqlığı verən məcmuə 8-ci nömrəsindən başlayaraq, “Hürriyyət bağı” hədələyən təhlükə haqqında, daşnak şovinistlərin “Türksüz Ermənistan”, “Böyük Ermənistan”

tan” niyyətləri haqqında yazırdı. Bakıda çıxan “Hümmət” qəzeti də bu təhlükəni duyur və ciddi narahatlığını bildirir, Qəzet üzünü İrəvan camaatına tutaraq yazırdı: “Vətəndaşlar, aldanmayan o köhnə məmurların yağlı dillərinə. Yol verməyin onlara. Onlar deyilmi bir çox günahsız qardaşlarımızın vətəndən tərک olunmasına səbəb”.⁴⁷ Ermənistan azərbaycanlılarının fiziki və mənəvi soyqırımı təhlükəsi getdikcə güclənir, reallaşırdı. Bahar yağışından sonra boy atan göbələklər kimi “göyerməkdə” olan “Siyasi firqələr”, “İttifaqlar” bu təhlükənin qarşısını almaq üçün heç bir tədbir görmür. ancaq gurultulu şüarlar, şirin vədlər verir, “siyasi firqələrin başına keçmək” uğrunda bəhsləşirdilər. Məcmuənin 8-ci nömrəsində bildirilirdi ki, təkcə İrəvan şəhəri azərbaycanlıları arasında “İrşad”, “İttihad”, “Yeni firqə”, “Müdafiəyi məzluman” adlı növ-növ firqələr, müsəlman komitəsi, məhəllə komitələri, cəmiyyəti xeyriyyə, fəhlə nümayəndələrinin heyəti icraiyyəsi, “nəşri maarif ittifaqı kimi təşkilatlar yaranmışdır”.

“Siyasi firqələr” və “İttifaqlar”ın sayı artır, vəziyyət isə daha ümitsiz olurdu. Saxta şüarlar, boş vədlər, təhlükəli hiylələr girdabından xilas olmaq yolunu göstərə bilmək üçün məcmuə “Molla Nəsrəddin” və “Leylək” ənənələrindən istifadə etməyə başladı. “Lügətin lügəti” başlığı altında 4-cü nömrəsindən başlayaraq ardıcıl dərc atdığı satirik yazılar vasitəsilə oxucusuna çatdırdı ki: **Uprava** - müsəlman qılasnilərinin yataq yeridir. **Adı var, özü yox** - tərəqqimiz, hüququmuzdur. **Asiya** - millətpərəstin cibidir. **Axur**-yeni-yeni cəmiyyətlərinin təmənnasıdır. **İnsaf**-İrəvan ağalarının sifətidir. **Bəhs**-firqələrin hər iclasda müzakirəyə qoyub həll etmədikləri vacib məsələlərdir. **Böhtan**-zorlunun gücsüzə deyəcəyi haqq sözdür. **Bəxtiyar**-batilən şeytan, zahirən hürriyyətpərəst, ikiüzlü deməkdir. **Məslək**-alış-verişdir. **Tülkü**-qərəzsiz

məslək sahibidir. **Topal** cıbişdan üçün milləti qabağa aparan adama deyirlər. **Təfavüt**-seçkilərdə dövlətli ilə fəqirə verilən imtiyazlardır. **Cəmiyyət-qərəz meydanı**".

"Qərəz meydanı" olan yeni ictimai-siyasi quruluşdan əməkçi insanın, Ermənistan azərbaycanlılarının payına düşən "Yeni səadət" aşkar mənzərəsini öz oxucusuna olduğu kimi göstərə bilmək üçün məcmuə müxtəlif səpgili yazılar dərc edirdi.

"**Ədəbiyyat dair**" başlığı altında Əli Məhzunun ardıcılıqla dərc olunmuş 9 məqaləsini, əs-lində, bitkin bir tədqiqat əsəri hesab etmək olar. "Ədəbiyyat nədir? Forma, məzmun, üslub,

janr, ənənə və varislik anlaylarına münasibət necə olmalıdır?!" suallarına verilən cavablar müəllifin kamilliyini və dünya ədəbiyyatına yaxından bələd olmasını bir daha sübut

*Bürhani-həqiqət məcmuəsinin
birinci sayı*

edir. Əli Məhzun və Cabbar Əsgərzadənin hər nömrədə ən azı iki şəri dərc olunurdu. Aprelin 15-də “Hüriyyət baharı” şərinə nifaqın yox olacağından, məhəbbət, insaf, vicdan və azadlığın qucaqlaşacağından ilhamla söhbət açan Cabbar Əsgərzadə cəmi bir ay sonra məcmuənin 7-ci nömrəsində dərc olunmuş “Təraneyi ehtiraz” şərinə hiddətlə gileylənərək, ümidlərin boşa çıxdığına, qarşıda daha böyük müşküllər gözlənilməsinə işarə verərək deyirdi: “Mürtədəm hər sözünü bircə kitab eyləməsəm, göz yaşım ilə bu iqlimi xarab elləməsəm”. Məcmuədə İrəvan müəllimləri, gimnaziyanın tələbələri ilə yanaşı Fatma və Səriyyə adlı xanımlar da fəal çıxış edirdilər. İstabdadin devrilməsindən nicat gözləməyən Səriyyə xanım daşnak cəlladların özbaşınalığı şəraitində ölkənin qan köləsinə dönəcəyindən xəbər verirdi:

*Mənim könlüm qızılgül qonçası dopdolu qandır,
Açılmaq ixtiyar etməz əgər yüz min bahar olsa!*

Zaman və məkan amilindən doğan tələbi nəzərə alan məcmuə öz səhifələrində məişət və mədəniyyət məsələlərinə daha geniş yer verib. “**Tərbiyə**” başlığı altında dərc olunmuş 8 çox bitgin və sanballı yazının müəllifi Mirzə Cabbar Məmmədov bu mövzuya belə yer verilməsinin səbəbini çox aydın bir dildə izah edirdi: “Ev heyvanlarına çəkilən zəhmətin onda biri insan balalarına işlənsə idi uşaqlarımız və balalarımız cürbəcür insanı şikəstedici və öldürücü mərəzlərin qurbanı olmazdılar. Analarımız toyğun təzəcə yumurtadan çıxmış cücülərinə qanuna müvafiq nəzarət edir, onlara yumşaq və mədələri həzm edə biləcək yemək hazırlayır. Onları başqa quşlardan, heyvanlardan və suya düşüb boğulmaqdan mühafizə etməyə çalışırlar. Amma canından artıq sevdikləri

cocuqları müalicə etmək, təmiz saxlamaq, gümrah böyütmək əvəzinə, onlara dua yazdırırlar”.⁴⁸ “Məişət haqqında fikirlər” başlığı altında dərc olunan bütün yazılar məcmuədə “Müəllim” imzası ilə verilmişdir. Əxlaq mövzusu, mə'nəvi tərbiyə əsas götürülmüşdür.

Təbiət və təbabət elminin, elm aləmində baş verən digər yenilikləri sistemli və ardıcıl qaydada oxuculara çatdırılması sahəsində məcmuə məqsədyönlü iş aparmışdır. “Elanlar və xəbərlər” başlığı ilə dərc olunmuş yazılar Ermənistanda yaşayıb-yaradan azərbaycanlıların həyat salnaməsinin öyrənilməsi baxımından çox əhəmiyyətlidir. Buradan aydın olur ki, Xanım Əliyevanın təşkil etdiyi ticarət məktəbi 1917-ci ildə də tələbə qəbulunu davam etdirib. Mirzə Abbas Məmmədzadənin “Bədərəqatül-ətfal” kitabının üçüncü cildi çapdan çıxıb. “Tuti” məcmuəsi İrəvanda, Ermənistanda geniş yayılır, oxunur. Müsəlmanların İrəvandakı Xeyriyyə Cəmiyyəti fəaliyyət göstərməkdədir. “İki sənədən ziyadə nəşr olunmayan sevgili “Molla Nəsrəddin” məcmuəsi yenidən nəşrə başlayıb”. Yanvarın 20-də çıxan 2-ci sayında “Bürhani həqiqət” xəbər verirdi ki, 1914-cü ildə

*Əli Məhzun
Mollanəsrəddinçi,
“Bürhani-həqiqət”in redaktoru*

25-ci nömrəsindən sonra bağlanmış “Molla Nəsrəddin”in yeni nömrəsi yanvarın 9-da çapdan çıxıb, məcmuəyə abunə yazılmaq olar. Mirzə Cabbar Məmmədovun “Xüdamuzd” kitabı yenidən çapdan çıxıb. 5-ci nömrədə dərc olunmuş başqa bir xəbərdə bildirilir ki, Mirzə Cabbarın atası Abbas Məmməd-zadənin “Hədayi əlzəbyan”, üçüncü dəfə çap olunmuş “Bə-dərəqqətül-ətfal” və “Güldəstə” kitabları “Bührani-həqiqət”in kitabxanasında satılır. Eyni xəbər məcmuənin 6 və 7-ci saydarında da təkrarlanıb. Bu xəbərlərdən aydın olur ki, məcmuənin kitabxanası olub, Abbas Məmməd-zadənin hələ də tapılmayan “Hədayi əlzəbyan” və “Güldəstə” adlı kitabları da bu kitabxanada satılıb. Səmərqənddə çıxan “Hürriyyət” məcmuəsi də İrəvandakı oxuculara çatırmış. “Bürhani-həqiqət”ə Azərbaycanlılar, hekayələr göndərirmişlər, məcmuə Azərbaycanda və Orta Asiyada da yayılırmış. Müdir və mühərriri Əli Məhzun, naşir Həsən Mirzəzadə məcmuəni 16 səhifədən ibarət çıxarmağa hazırlaşır, Bakıya məktub yazıb ədəbiyyata dair daha geniş yazılar, ədəbi parçalar göndərməyi xahiş edirdilər. Lakin onların arzusu yerinə yetmədi. İyunun 29-da çıxan 9-cu nömrəsindən sonra məcmuə bağlandı. “Bürhani-həqiqət” 1918-ci ilədək İrəvanda çıxan son məcmuə oldu.

Maddi və mədəni abidələr. Şumerlər və xetlər, yunanlar və romalılar, ərəblər və farslar vaxtı ilə indiki Ermənistan ərazisində yaşasalar da çox çəkmədən tarixi gedişin müxtəlif mərhələlərində qeyb olub getmişlər. Azərbaycan türkləri isə ən qədim çağlardan 1988-1989-cu illərədək bu yurdun daimi, dəyişməz sakinləri olmuşlar. İrəvan xanlığının ərazisi başdan-ayağa çar Rusiyası tərəfindən işğal olunan 1827-ci ilin sonu və 1828-ci ilin əvvəlində İrəvan qalasında yaşayan 12 min nəfərdən 9 mini müsəlmanlar idi. 1828-1897-ci illər arasındakı 70 il ərzində erməni və rus millətçilərinin ikiqat təzyiği nəticəsində yüz min nəfərdən çox azərbaycanlıların İrəvan quberniyasını tərk etməsinə baxmayaraq əsrin sonunda yenə burada üç yüz mindən çox soydaşımız yaşamaqda idi. Şəksiz, onların özünəməxsus məişət tərzii, adət və ənənəsi, maddi və mədəniyyət inciləri yaratmaq təkəkkürü, zövqü və üslubu-meyli və səriştəsi olmaya bilməzdi.

Müxtəlif dövrlərdə müxtəlif xalqların əhatəsi və qonşuluğunda yaşasalar da, yeri düşəndə bu xalqların mədəniyyətindən, faydalansalar da, indiki Ermənistan ərazisinin qədim sakinləri olan azərbaycanlılar bu diyarda nə yaratmışlarsa, hamısı Azərbaycan ruhu və nəfəsi, Azərbaycan mədəniyyəti və memarlıq səltnininin dogma ənənələri əsasında yaradılmışdı. Onların təkəkkürü və təkayülündən qaynaqlanıb cismani gerçəkliyə dönmüş mədəniyyət inciləri, maddi abidələr öz dövründə təkəcə Qafqazı, Şərqi deyil, Avropanı da valeh edir. heyran qoyurdu. Fransız J.B.Taverniyen (1655), J.Şarden (1673), italyan Cemelli (1694), ingilis Morier (1813), Ker-Porter (1817), Dübua-de Monpero (1848), habelə Kameron, Linçi, Vaqner və bir çox başqa səyyahlar burada olarkən Ermənistan azərbaycanlılarının əməli və əli ilə ucaldılmış bənzərsiz abidələrə, İrəvan qalasına, məscidlərə, karvansaralara, hovuz və bulaqlara heyranlıqla tamaşa et-

məkdən doymamış, hətta, bu incilərin çoxunu şərq memarlığının firuzəsi adlandırmışlar.

1679-cu il zəlzələsi İrəvanda Qırmızı körpüdən başqa bütün imarətləri, insan əli ilə ucaldılmış nə varsa, hamısını yerləbir etmişdi. Elə həmin il, Zaf xanın sərdarlığı dövründə şəhəri bərpa etməyə başladılar. Yeni İrəvan ucaldılır, köhnə isə unudulurdu. Yadda qalanı, əvvəlki eskizlər əsasında yeni görkəm alanı İrəvan qalası, xan sarayı, sarayın xüsusi zövqlə işlənmiş şəkil və bəzəkləri, incə əl işləri, Şiri-Xurşud qapısı, “gizli qapı” bu qapıdan Zəngi çayınadək sallanıb gedən yeraltı mərmər pilləkən, qaladakı qadın və kişi məscidləri, sərdarın yay sarayı (şüşəbənd), Pənah xanın evi, Toxmaq gölü, Dəlməbulaq, 46 karvansara, Keçi qalası, nəhayət, səyyahların “Verişşagin fırçasına layiq” bildikləri göylərə həyan Göy məscid oldu.

1787-1788-ci illərdə İrəvanda 8, İrəvan mahalında 18, Eçmiədzin qəzasında 17, Şərur-Dərələyəz bölgəsində 47 məscid var idi. Sisyanadakı sənduqələr və qoç heykəlləri, Zəngibasardakı Pirhüseyn türbəsi, Megridəki Bugakar ziyarətgahı, Gümrü qalası, Şah Abbas Karvansarası... Azərbaycan memarlıq sənətinin, Azərbaycan mədəniyyətinin indiki Ermənistan ərazisindən yüz-yüz illərdən bəri qürurla boylanmaqda olan inciləri idi. “Oldu”, “idi” - yaşanmış keçmiş mənasında işlədilən bu ifadələr əsla təsadüfi anlamda deyil. Məhz, XIX yüzilliyin ikinci yarısında Azərbaycan mədəniyyətinin bu maddi dəyərlərinə qarşı indiki Ermənistan ərazisində mənəvi soyqırımını açıq-aşkar şəraitdə vüsət almaya başladı. Əslində, bu varvarlıq siyasətinə çar Rusiyasının qoşunları, bu qoşunlardakı erməni sərkərdələri hələ yüzilliyin ilk günlərindən başlamışdılar. 1804-cü il iyulun 2-də rus qoşunları İrəvana girəndə knyaz Sisyanov general-mayor Partnyaginə şəhərdəki divarları dağıtmaq haqqında əmr verdi. Qoşun

göyə qalxan toz-duman içində şəhərin mərkəzindəki məscidi, iki iri karvansaranı ələ keçirdi. Əmrə tabe əsgərlər darvazaları qırır, divarları dağıdır, məscid və karvansaraları talayıb yandırır, dinc sakinləri vəhşicəsinə süngüləyirdilər. Şəhər məscidini kilsəyə çevirmiş Sisianov təkəbbürlü bir istehza ilə İrəvan xanına yazırdı ki, müsəlman məscidini dua oxuduqdan sonra kilsəyə döndərmək xristian dininə görə savab işdi.

İrəvanın 1808-ci il mühasirəsi zamanı “rusların törətdikləri dağıntılar şəhərə qüssəli bir xarabalıq görkəmi gətirmişdi” (A.S.Qrıboyedov). 1827-ci il sentyabrın 30-da 40 topdan fasiləsiz yağdırılan mərmilər altında qalada və ətrafda nə varsa, hamısı od tutub yanmaqda, alovlanmaqda idi. Binalar çökür, məscidlər, evlər dağılırdı. Şəhərdə 47 dəyirman, 21 ding, 9 hamam, 851 dükan, hətta 1473 bağ bir dəfəlik yarar-sız hala salınmışdı. Oktyabrın 1-də Abbas Mirzə məscidini rus kilsəsinə döndərdilər. Qalanın alınması münasibətilə ilk təntənəli mərasim də, məhz, kilsəyə dönmüş bu məsciddə qeyd edildi. 1843-cü ildə İrəvana gəlmiş Dübüa-de-Monperro deyirdi ki, **İrəvan Üçtəpənin ətəyində türklərin əli ilə salınan şəhərdir. Şəhərin üzük qaşısı olan qalada** qubernator otururdu. Lakin güllü-gülüstanlı, fəvvarəli-mərmər hovuzlu, hamamlı-hərəmxanəli, qoşa-qoşa məscidləri-sarayları olan möhtəşəm qaladan 1870-ci ilə demək olar ki, heç nə qalmadı. 1880-cı ildə İrəvana gələn arxeoloq Uvarova yazırdı: “Möhtəşəm qaladan qalan yalnız Sərdarın şərq üslubunda tikilmiş, **güzgüsü-bəzəyi, zövqü-səriştəsi ilə insani valeh edən salonudur. Bu salon bəzəkli-düzəkli çay qutusuna bənzəyir. İlahi, sinixönçə kimi bəzəkli imarətləri necə yerlə-yeksan ediblər?! Əsrlər boyu ucaldılmış abidələri yer üzündən silmək, yox etmək üçün gör nə qədər əlləşmiş, nə qədər səy sərf etməli olmuşlar?!”**

Teatr. XIX yüzilliyin ikinci yarısı indiki Ermənistan ərazisində yaşayan azərbaycanlılar üçün qürur və təəssüf doğuran bir dövr oldu. Məkan dəyişməsə də həyat məcrası, yaşam fəlsəfəsi dəyişmişdi. Ruslaşma, erməniləşmə, türksüzləşmə prosesi genişlənilir, yaşamaq və dözümlüqavimət əzmi güclənirdi. Belə bir mürəkkəb şəraitdə elmə, maarifə, teatra intibah meylinin artması yeni yaşam fəlsəfəsinin o dövr üçün ən səciyyəvi yönü idi. Milli intibahın aşkar təəcəssümü milli mədəniyyətin bir məhəlləsi və meydanı, cazibədar sahəsi, səhnəsi və tribunası olan teatr ancaq xalqın yaşadığı və yaratmağa qadir olduğu yerdə meydana gələ bilər. İncəsənətin nisbətən daha demokratik növü olan teatr eyni zamanda xalqın inkişaf səviyyəsinin bəhrəsidir. Şəksiz, indiki Ermənistan ərazisində azərbaycanlılar yaşamasaydılar, onların o vaxtkı inkişaf səviyyəsi imkan verməsəydi, orada Azərbaycan teatri da yarana bilməzdi.

Bəs orada bu teatr nə vaxt və necə yaradılıb? Erməni və rus dillərində elmi dövriyyəyə daxil edilmiş iki kitabçada (H.Hovakimyan, "Yunis Nuri", "İrəvan 1962; S.Rizayev "Ermənistanda Azərbaycan teatri" Bakı 1963) bu suala ilkin qaydada cavab verilib. Lakin Ermənistan azərbaycanlılarının ictimai fikir tarixinə dair tədqiqatların əksəriyyətində olduğu kimi, bilavasitə, teatr tarixinə həsr edilmiş bu əsərlərdə də tarixi faktların ciddi təhriflərinə yol verilmişdir. Daha dözülməz diqqətsizlik, bəlkə də məsuliyyətsizlik üzündən, mən təəssüf ki, bu təhriflər sonrakı tədqiqatlarda, əsərlər və məqalələrdə ("Qobustan" N4, 1974; "Ermənistanda Azərbaycan və kürd teatrının tarixi" İrəvan 1976; "Bir teatrın üç aktyoru" İrəvan, 1977; "Yunis Nuri" İrəvan 1980; Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası 5-ci cild; Ermənistan Sovet Ensiklopediyası, 3-cü cild) olduğu kimi, bəzən həтта dərin minnət-

darlıq bildirməklə təkrarlanmış və indi də təkrarlanmaqdadır.

Sənətsünas H.Hovakımyan Ermənistanda Azərbaycan teatrına həsr etdiyi iki kitabçada bildirib ki, M.F.Axundovun “Müsyö Jordan və dərviş Məstəli şah”ı birinci dəfə İrəvanda tamaşaya qoyulub; Ermənistanda Azərbaycan teatrının tarixi də elə həmin tamaşadan (8 dekabr 1896) başlanır; F.Köçərli 1884-cü ildə İrəvan Gimnaziyasında müəllim idi; C.Məmmədquluzadə 1898-1903-cü illərdə İrəvanda işləyib; Yunis Nuri bu teatrın banisidir və 1905-ci ildə o, bolşevik təşkilatının tapşırığı ilə İrəvanda “Molla Nəsrəddin” məcmuəsi və “Şərqi Rus” qəzetini yayırmış; H.Ərəblinski ilə Göyərçin xanım 1906-cı ildə İrəvana qastrola gəlibmişlər və onları burada öldürmək istəyiblər??!

İlk baxışdan sanballı tədqiqat kimi diqqəti cəlb edən, digər müəlliflər tərəfindən də məmnunluqla təkrarlanan bu “dəlillərin”, təəssüf ki, heç biri gerçək deyil. “Müsyö Jordan” 1825-ci ildə Peterburqda, 1877-ci ildə İranda, 1883-cü ildə Naxçıvanda, 1885-ci Tiflisdə oynanılıb. İrəvanda da bu əsər 1896-cı ildə deyil, xeyli əvvəl tamaşaya qoyulub. Hələ 1890-cı il aprelin 20-də “Kəşkül” də dərc olunmuş məktubunda F.Köçərli yazırdı: “Bu aprelin 4-də darül-müəllimdə elm və kamal təhsil edən müsəlman cavanları hökumət rüsxətilə mərhum Mirzə Fətəli Axundovun “Məstəli şah” ünvanında tərtib etdiyi komediyanı oynayıb cümlənin diqqət və hörmətini cəlb etdilər”. Həmin məktubunda F.Köçərli bildirirdi ki, İrəvanda “Məstəli şah”ı səhnəyə çıxarmığa qadir olan həvəskar artistlər dəstəsi yanında orijinal səhnə əsərləri yazmağa qabil gənc müəllimlər də yetişmişdir. “Məstəli şah”dan sonra “Könülsüz” ünvanında bir pərdədə tərtib olunmuş təfriqə (vodevil) oynandı. Mə'lum ola ki, “Könülsüz nigahı” yazan darülmüəllimin şagirdlərindən Rzayev fa-

miliyasında bir şagirdidir. Bir dərəcə razı qaldılar ki, dübarə təkrarına qayıb və xahişmənd oldular .

XIX yüzilliyin ikinci yarısında Ermənistanda Azərbaycan maarifi və mədəniyyətinin inkişafında F.Köçərli ilə Mirzə Cəlil cənablarının müstəsna xidmətləri inkaredilməzdir. Lakin onların bu əvəzsiz fəaliyyətinin İrəvan dövrü barədə də sənətsünaş H.Hovakimyan ciddi təhriflərə yol vermişdir. F.Köçərli İrəvana 1884-cü ildə deyil, 1885-ci ilin yayında gəlib və 1895-ci ilədək düz on il gimnaziyada dərs deyib, xalq müəllimi, maarif fədaisi, mədəniyyət xadimi kimi şərəfli ad qazanıb. Mirzə Cəlil 1898-ci ildə deyil, 1887-ci ilin avqustunda Uluxanlı məktəbinin müəllimi təyin olunub, bütün ömrü və yaradıcılığı Ermənistanla, orada yaşayıb yaradan azərbaycanlıların həyatı ilə bağlı olub. Ermənistanda məhərətli aktyor kimi yaxşı tanınmış Yunis Nurinin (1878-1950) danılmaz xidmətlərinə əlavə “sanbal” gətirməyə heç bir ehtiyac yoxdur. İrəvanda teatr həvəskarları tamaşalar verməyə başlayanda Yunis üç-dörd yaşında olub. Dörd yaşlı uşaq teatrın banisi ola bilərdimi?! Bir də ilk nömrəsi 1906-cı ilin aprelinde işıq üzü görən “Molla Nəsrəddin” məcmuəsini və nəşri hələ 1904-cü ildə dayandırılmış “Şərqi Rus”u Yunis Nuri 1905-ci ildə İrəvanda sata bilməzdi. Yaxud, 1905-ci ildə İrəvanda heç bolşevik təşkilatının yaranmadığı, lap yaranmış olsaydı da, adları çəkilən məcmuə və qəzetlə heç bir əlaqəsi olmadığı halda Yunis Nurinin bolşevikləşdirilməsinin nə mə'nası?! Ərəblinski və Göyərçin xanımın İrəvan qastrolları haqqında yazılanlar isə başdan-ayağa iftiradır.

Əsassız faktların etiraf olunmuş həqiqət kimi elmi dövriyyəyə daxil edilməsinə dair başqa bir mısəl. S.Rzayev yuxarıda adı çəkilən kitabında (səh.107) yazır ki, İrəvanda Azərbaycan teatrının ilk tamaşası haqqında dəqiq faktı ədə-

biyyatşünas Əkbər Yerevanlı aşkar etmişdir. Əkbər Yerevanlı da “Yunis Nuri” kitabında (səh. 162) göstərir ki, bu fakt S.Rzayevin kitabından götürülmüşdür. Təhrif olunmuş faktların daha mötəbər bir məxəzdə - Azərbaycan Sovet Ensiklopediyasında eynən təkrarlanması təəssüf və təəccüb doğurur. 5-cü cildin 129-cu səhifəsində “Bir teatrın üç aktyoru” və “Ermənistanda Azərbaycan teatrı” qaynaq kimi göstərilir və qeyd edilir ki, Ermənistanda Azərbaycan teatrinin tarixi 1886-cı ildən başlanır. “Bir teatrın üç aktyoru” kitabçasında 1886-cı il haqqında adi bir işarə də yoxdur. Əksinə, orada söhbət ancaq 1896-cı ilin qarlı bir dekabr günündən (səh. 9) gedir. Daha bir ciddi təhrifə başqa bir ciddi məxəzdə yol vermişlər. Ermənistan Sovet Ensiklopediyasının 3-cü cildinin 556-cı səhifəsində bilərəkdən bu teatrın tarixinin ötən 46 ilinin üstündən xaç çəkərək yazmışlar: “Yerevan Azərbaycan teatrı 1928-cı ildə təşkil olunmuşdur”.

Bəs əsl həqiqət necədir, teatrın neçə yaşı var, birinci tamaşa nə vaxt göstərilib? Cavabı müəmmaya dönmüş neçə-neçə belə suallar var?! Düyünü açmaq yolundakı axtarışların nəticəsi belədir: 1882-ci il aprelin 2-də İrəvandakı müqəddəs Qayanyan qızlar məktəbinin geniş salonunda kasıb azərbaycanlı şagirdlərin nəfinə “Tamahkarlıq düşmənlər qazanır” pyesi oynanılmışdır. Üç pərdəli bu pyesi azərbaycanlı teatr həvəskarları tamaşaya qoymuşlar. Məşədi Fərəc rolunda Nəzmi, Məmmədqulu rolunda Mirzə Xəlil Hacıyev, Fətəli rolunda Rüstəmxan Abbasquluxanov, Həsən rolunda Məhəmməd adlı birisi çıxış etmişlər. Afışada elan edildiyinə görə Gülsənəm rolunda Şərəbanı xanım çıxış etməliyimiş. Lakin tamaşada başqa bir qadın həmin rolu ifa etmişdir.

İrəvanda çıxan “Psak” (“Çələng”) qəzetində (10 aprel 1882) bu tamaşa haqqında geniş bir rəy dərc olunub. Müəllil-

fı qəzetin redaktoru Vasak Papacanyandır. Yazıdan aydın olur ki, İrəvanın azərbaycanlı teatr həvəskarları bu tamaşanı aprelin ikisindən əvvəl də göstəribmişlər. Hər dəfə də tamaşa “İrəvanın kasıb müsəlman tələbələrinə kömək məqsədilə Azərbaycan türklərinin dilində” göstərilib. Pyesin ikinci dəfə tamaşaya qoyulması faktı bir də onunla təsdiq olunur ki, rəy müəllifi həvəskar artistlərin səhnə davranışını qiymətləndirərək onları iki qrupda təqdim etmişdir: birinci dəfə səhnəyə çıxanlar və əvvəlki tamaşada çıxış edənlər “Birinci dəfə çıxış etməsinə baxmayaraq Mirzə Xəlil Hacıyev öz təbii oyununu ilə hamını heyran etdi”.

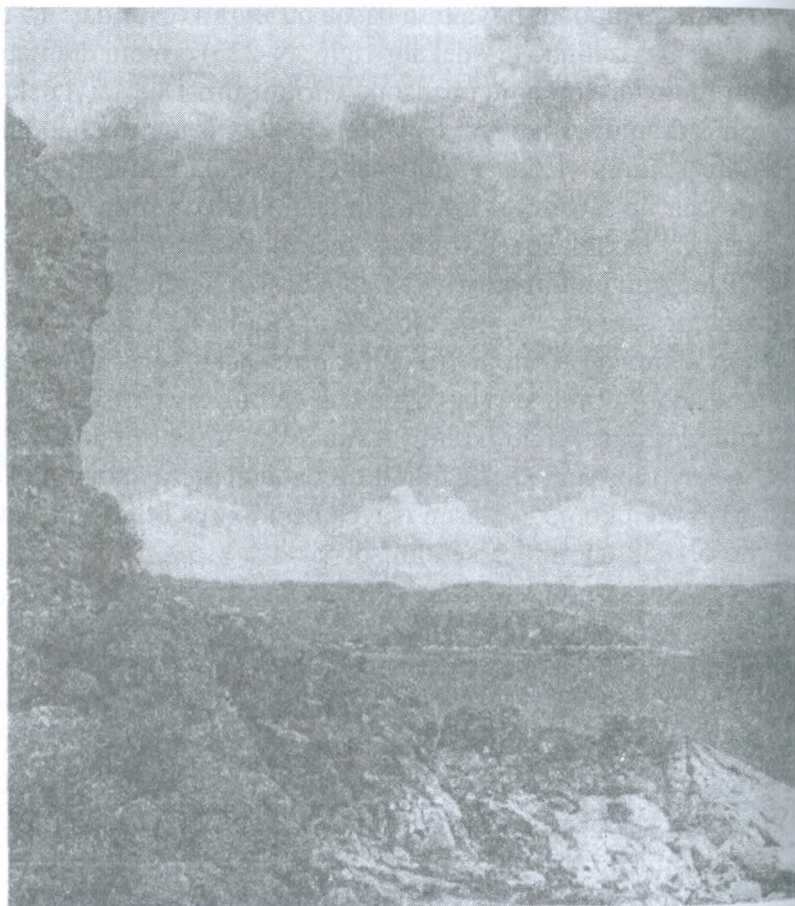
“Tamahkarlıq düşmən qazanır” pyesi 1881-ci ildə İrəvanda qələmə alınmışdır. Əsərin mövzusunun şəhər məktəbinin müəllimi Məşədi İsmayıl təfəsilatı ilə dönə-dönə təkrarlamış, Nəzmi də qələmə almışdır. (Pyes 1900-cü ildə İrəvanda Edilson mətbəəsində ayrıca kitabça şəklində çap olunub, nəşri Mirzə İbrahim Xəlilovdur). Pyesin 1881-ci ildə İrəvanda qələmə alınması, 1882-ci il aprelin 2-də ikinci dəfə tamaşaya qoyulması pyes yazmağa, təbii oyunu ilə hamını heyran qoymağa qadir teatr həvəskarlarının mövcud olması XIX yüzilliyin ikinci yarısında İndiki Ermənistan ərazisində Azərbaycan türklərinin mədəni həyatı, mədəni səviyyəsi haqqında təsəvvür yaratmağa imkan verir. Bu təsəvvürün daha dolğun olması üçün “Psak”ın redaktoru V.Papacanyanın rəyindəki son cümlələrini xatırlatmaq yerinə düşərdi: “Həvəskar artistlər çox müvəffəq oynadılar. Hamı razı qaldı. Azərbaycanlılarda teatra həvəs və rəğbət oyatmaqda ciddi cəhd və böyük əzmkarlıq göstərən Məşədi İsmayıl və Nəzmi cənnətlərinə dərinləndən minnətdar olduğumuzu bildirməyi özümüzlə borc sayırıq”.

Ötən əsrin sonunda Ermənistan azərbaycanlılarının

maarif və mədəniyyətə, teatra həvəs və rəğbət oyatmaqda ciddi cəhd və böyük əzmkarlıq göstərmələrinin ermənilər tərəfindən e'tirafını təsadüf və ötəri bir məqam kimi deyil, çağdaş münasibətlər prizmasından əhəmiyyətli bir gercəklik kimi qəbul etmək gərəkdir. Yaşanmış həqiqətin danılmış gercəkliyə döndüyü bir vaxtda bu e'tirafların mə'nası daha dəyərli olur. XIX əsrin sonunda Ermənistan azərbaycanlıların mədəni həyatının başqa bir etirafı "Nor dar" ("Yeni əsr") qəzetində (19 dekabr 1896, N-223) erməni dramaturqu Emin Qriqoryanın imzası ilə verilmişdir. 1896-cı il dekabrın 8-də müvəffəqiyyət qazanmış başqa bir tamaşa haqqında dərc edilmiş yazıda vurğulanan məna çalarlarını 1896-cı il İrəvanı ilə 1996-cı il İrəvanının demoqrafik mühiti arasındakı fərq baxımında nəzərdən keçirmək əhəmiyyətli olardı. "Tamaşanı ümumi xeyriyyə işinin başlangıcı hesab etmək lazımdır. Tamaşa, əlbəttə, türk dilində idi və özlərinin həyatından alınmışdı. Onu, ayrışdırmadan yerli gimnaziyanın şagirdlərinin xeyrinə oynadılar. Komediya afişada göstərilirdi kimi Mirzə Fətəli Axundovun əsərlərindən biri - "Müsyö Jordan" idi. bu müəllifin özünün ruscaya tərcümə etdiyi bütün komediyalarını (sayca beş) oxuya bilmisəm, kitab hələ 1853-cü ildə çap edilmişdi".

Şəksiz, XIX yüzilliyin ikinci yarısında indiki Ermənistan ərazisində, o vaxtkı İrəvan quberniyasının mərkəz şəhərində Azərbaycan türklərinin mövqeyi, mədəni həyatı haqqında saysız suallara bu yazıdan dolğun cavab əldə etmək olar. Türk dilində türk həyatından tamaşa verənlər, dini ayrılığa fərq qoymayanlar, xeyriyyəçilik işinin başlangıcını qoyanlar, kasıblara əl tutanlar bu diyarın azərbaycanlıları olub, beş komediyası (altıdan beşi) erməni oxucusu tərəfindən oxunan müəllif dəxi azərbaycanlı! Tamaşaya Azərbaycan

mədəniyyətinə maraq dairəsini bildirən daha bir etiraf: “Tamaşaçıların böyük əksəriyyəti ermənilər və azərbaycanlılardan ibarət idi. Ruslar da var idi, bir neçəsi də öz arvadı ilə gəlmişdi. Salon tamaşaçılarla dopdolu idi”. 1896-cı il İrəvan. Ermənistanının həyatında azərbaycanlılar belə bir mövqe tuturdular. 1996-cı il - İrəvanın demoqrafik vəziyyəti isə?!

Göyçə gölü. Aşıq Ələsgər yurdu

İRƏVAN GİMNAZİYASI

1896-cu ildə qəza məktəbinin əsasında progimnaziya açılıb. 1881-ci il martın 31-də progimnaziya əsasında gimnaziya yaradılıb. 1883-cü ildə gimnaziyada 37 azərbaycanlı oxuyurmuş. İlk buraxılış 1885-ci ildə olub. 1885-1895-ci illərdə F.Köçərli burada dərs deyib. XX yüzilliyin əvvəlində Əziz Əliyev, Yusif Mirbabayev, Mehdixan Erivanski, Qənizadə Əbdülhəmid Qəniyev, Hüseyn Şahtaxtinski, Mustafa bəy Topçubaşov, Mirhəsən Mirbabayev, Rza Ağayev v b. bu gimnaziyanın məzunları olublar.

İrəvan gimnaziyası

SƏRİYYƏ XATUN

1908-ci ildə İrəvanda dünyaya gəlib. 1990-cı ildə Bakıda dünyasını dəyişib. İrəvan əhalinin sevimlisi Əli xanın nə-

vəsi, Cəmil bəyin qızıdır. Gənc yaşlarında poeziya həvəskarı olub. İrəvanda çıxan "Bürhani həqiqət" məcmuəsində şeirlər dərc etdirib. Ana yurduna ürəkdən bağlı olub. Yaradıcılığında nisgil, həsrət motivləri güclü olub. Vətənin yadlarda qalması qəlbini qəmə qəhr edib.

*Evim addara qaldı,
Adım addara qaldı.
Xanın qəbri alışdı,
Vətən yadlara qaldı.*

*Bağlar barsız qalıbdı,
İgid yarsız qalıbdı.
Ölüb elin ərəni
Yerdə adsız qalıbdı.*

*Sarı yeri
Ömrümün barı yeri,
Gördüncü son nəfəsdı,
Vətənə sarı yeri!*

MIRZƏ HUSEYN AGA (1868-1938)

Sərqşünas alim, istedadlı şair. İrəvanda həkim ailəsində anadan olub. Bağdadda, Nəcəfdə təhsil alıb. Tehrandə, Təbrizdə, İstanbulda, Ədirnədə işləyib. Dogma şəhərə qayıdıb. Milli şuranın sədri olub, “Xeyriyyə” cəmiyyətinə başçılıq edib. Göy məscid onun daim iş yeri olub. Peterburq, Kazan universitetlərinin şərqsünaslıq fakültələri, Azərbaycanda Hüseyn Cavid və Bəkir

Mirzə Hüseyn

Çobanzadə ilə yaradıcılıq ülfəti saxlayıb. “Xəyyam” pyesinin İrəvandan (1957-ci ildə) tapılması (əlyazmasının) da onun adı ilə bağlıdır. İrəvanda, Türkiyədə elmi məqalələri və şerləri dərc olunub. “İrəvan”, “Mütəfəkkirə”, “Keçmiş xatirələrindən”, “Həyatın son səhifəsi”, “Həyatın əski bir fəlsəfəsi” və s. şerləri saxlanılıb. Zəngin kitabxanası ilə birlikdə öz yazıları da 1938-ci ildə ermənilər tərəfindən yandırılıb. Martın 5-də gecə ikən evdən aparıblar. 60-70 yaşlarında Kaluqada vəfat edib. Ermənistanda azərbaycanlılara qarşı təkçə soyqırımı, deportasiya deyil, eyni zamanda represiya siyasəti ustalıqla həyata keçirilib. Strateji proqram sayılan “Türksüz Ermənistan və etnik təmizləmə” məqsədinə xidmət etdirilib. Mirzə Hüseyn ağa da yüzlərlə qurbanlardan biri olub.

FARS ABBAS

Mirzə Abbas

Abbas Məhəmməd oğlu Məhəmməd-zadə. İstedadlı ziyalı, tanınmış müəllim, rus və fars dillərinin bilicisi. İlk təhsilini mədrəsədə alıb. Uzun illər gimnaziyada dərs deyib. Əziz Şərif yazır: “Atam mənə xüsusi fars müəllimi tapmışdı. Bəxtimdən mənim İrəvandaqı müəllimim olduqca bilikli və təcrübəli imiş. Molla Abbas İrəvanda yaşayırdı. Fars dilinin müəxtəssisi olduğu üçün “Fars Abbas”

adı ilə şöhrət tapmışdı. Haman Fars Abbas İrəvanda mənim xüsusi müəllimim oldu”.

Dövrünün qabaqcıl ziyalıları ilə sıx yaradıcılıq ülfyyə-tində olub. İrəvanda, Bakıda, Tiflisdə Fars Abbas, Molla Abbas, Abbas Razi kimi tanınıb. 1912-ci ildə Bakıda “Güldəstə” kitabı nəşr edilib. 1913-cü ildə “Bədrəqatül-ətfal” kitabı Bakıda və Tiflisdə çap olunub. Bu kitabı İrəvanda da çap eləyiblər. Hər iki əsər fars dilində yazılan dərslikdir. “Самочителъ фарсидского языка для русских” dərsliyi də Mirzə Abbasın qələmi və təfəkkürünün bəhrəsidir.

İrəvanda daşnaklar hakimiyyətə gələndən sonra Abbas Razi 1918-ci ildə Təbrizə pənah gətirib, 1919-cu ildə orada vəfat edib.

FARS ABBASIN OĞLU MIRZƏ CABBAR

Məmmədzadə də
Məmiş oğlu Maqsud
Məmmədov kimi
1937-ci ildə güllələmişlər.
Mirzə Cabbar İrəvanın
seçilib-sayılan istedadlı
ziyalılarından biri olub.
İrəvanda Mustafa bəy
Topçubaşova, Heydər
Hüseynova. Əziz Əliyevə,
Əziz Şərifə dərs deyib.
1918-ci ildə daşnaklar
hakimiyyətə gələndən sonra
İrəvanı tərk etməli olub.
1920-ci ildən 1937-ci ilin
oktyabrına qədər Bakıda

Mirzə Cabbar

işləyib, ali məktəblərdə prorektor, kafedra müdri olub.
Onlarca dərslik hazırlayıb, “Azərbaycanda tədris metodikası
əsərini” yazıb. Pedaqoji elmləri doktoru, professor olub.

İrəvanın azərbaycanlı ziyalıları daşnak mauzerçilərin
törətdikləri aramsız və amansız soyqırımını təhlükəsindən
xilas olmaq üçün Azərbaycana, Bakıya pənah gətirirdilər.
Lakin tale burada da onların üzünə gülməkdə səxavət
göstərmirdi. Bütün şüurlu həyatı boyunca öz xalqına sonsuz
sədaqətlə xidmət edən Mirzə Cabbar Məmmədovu
(Məmmədzadə) burada “xalq düşməni” adı ilə güllələdilər.
Güllələnməkdən qat-qat ağır cəza idi “xalq düşməni” adı. Bu
ad ancaq o cəzanı verənlərə yaraşır.

MAQSUD MƏMMƏDOV

Maqsud Məmmədov

Abbas Razinin (Fars Abbas) qardaşı oğ-
lu. İrəvan gimnazi-
yasını bitirib. Müəllim işlə-
yib. Moskva universitetinin
məzunu. 1920-1923-cü il-
lərdə Azərbaycan Respub-
likasının ərzaq naziri. 1929-
cu ildə Azərbaycan Dövlət
Universitetinin redaktoru.
1930-cu ildə xalq maarif
komissarı. Azərbaycan KP
MK katibi (üç il),
Marksizm-Leninizm insti-
tutunun direktoru, Qırmızı
professor, Azərbaycan Döv-

lət Nəşriyyatının direktoru vəzifəsində işləyərkən 1937-ci il-
də güllələnilib.

Müəllim kimi əmək fəaliyyətinə başlayan Maqsud Məmmədov Universitet rektoru oldu, xalq təhsilinə başçılıq edən nazir vəzifəsində xalqına xidmət etdi. Öz dövründə ən böyük etimad sayılan mərkəzi Komitə Katibi vəzifəsinə seçildi, qırmızı professor adına layiq görüldü. Bir sözlə 22 il qüvvə və səy əsirgəmədən doğma xalqına, doğma vətəninə hədsiz məhəbbətlə qulluq elədi və nəhayət "xalq düşməni" kimi güllələndi. Bu böyük ləkəni onun işıqlı və şərəfli adı üstündən ölümündən 20 il sonra sildilər.

X FƏSİL

SAXLANLAR- DA TƏDQIQINI GÖZLƏYƏN SƏNƏDLƏR

Gəlinlə qələmi, dilində nəgmə-
si. ürəyində el-oba sevgisi
olan insanların yaşam fəlsə-
fəsi, ədəbi mühitinin kökü, qayna-
ğı, söykəndiyi bünövrə ilə bağlı
araşdırılıb əskara çıxarılan hər fakt,
hadisə, hətta ən kiçik esgiz belə
Azərbaycan mədəniyyəti və ədə-
biyyatındakı milli bütövlüyün möh-
təşəm tablosunu göz önündə işıq-
landırır, canlandırır, tarixin tutqun
kölgələrində itib-batmaqda olan
dəyərli incilərin üstündəki toz
basmış qalın pərdəni aradan
götürər. Elə buna görə də mövzuya
ağırlıq gətirməmək, oxucunun vax-
tını çox almamaq üçün bu möhtə-
şəm tablunun hərərət, işıq esgizlə-
rindən çox az bir qismini “ensiklo-
pedik-soraq” qaydasında xatırladaq:

MİLLİ BÜTÖVLÜK TABLOSU

Cabbar Məmmədzadə
(1882-1937). İrəvandan Abdulla Şa-
iqə yazıb: “Kitabınızın yaxşı və ya-
manlığından sarı ayrı bir kağız da
yazaram. İndi ancaq təvəqqə edirəm
ki, kitabların hərəsindən 50
cild, hamısı eləsin 150 cild, mənim
adıma göndərin. İkinci təvəqqəm

sizə budur ki, mənim atamın düzəltdiyi “Bədrəqətül - ətfal” adında bir kitabı Sizə göndərirəm ki, orada Orucovlar ilə danışıb iki min cild çap etdirəsiniz. Bu kitabı nə qədər tez çapdan çıxartsalar, o qədər Sızdən razı olaram. Çünki həmin kitabın ikinci cildi də bu yaxınlarda hazır olacaqdır. Mən Dilicanda Sizə söylədiyim “Samouçitel” kitabı bu günlərdə burada çapdan çıxar... Xrestomatiya kitabı ki, Dilicanda deyirdiniz, çapa verilib, ya yox? O kitabın lüzumu gimnaziya və seminariya uşaqlarından ötrü çoxdur”.

14 sentyabr 1911

İrəvan.

“... lap xatircəm oldum ki, “Bədrəqətül-ətfal” kitabçamızın tez tamam olmaq və səhih təbdən çıxmasına hüsni-eh-timamınızı müzayiqə etməyəcəksiniz. Mənim də “Samouçitel” kitabçam təbdən çıxdı. Bu günlər bir cildini xidmətinizə göndərirəm...”

24 oktyabr 1911

Şəhri-İrəvan.

“Göndərdiyiniz üç yüz cild kitabçalarınızı neçə gün bundan əvvəl aldım.

“Bədrəqətül-ətfal” kitablarından 588 nüsxə bu günlərdə aldım... Çox heyflənirəm ki, o qələtlər kitabın gözəlliyini bir az əksildir... Bir də atam təvəqqə edir ki, iki nüsxə əx-laqa dair kitab tapıb, banderol ilə tezliklə göndərəsiniz”.

17 yanvar 1912

İrəvan.

... tanışlarımdan birisi mənə xəbər verdi ki, “Yeni irşad” rüznaməsində “Bədrəqətül-ətfal” kitabından sarı e'lan yazılmışdı. Mən aldığım rüznamə “Sədayı vətəndir”.

Sizə iki nüsxə “Samouçitel” kitabımdan göndərmişdim, gəlib yetimşib ya yox?”

27 yanvar 1912

İrəvan.

“Göndərdiyiniz üç nüsxə “Gözəl bahar” və iki nüsxə “Bədbəxt ailə” kitabları da vüsal oldu... ikisi də artıq dərəcə xoşuma gəldi. Atam da çox bəyəndi. (Bəzi iradları da qeyd edir). Təvəqqə edirəm, yüz nüsxə “Gözəl bahar” və əlli nüsxə “Bədbəxt ailə” poçta ilə mənə göndərəsiniz”.

8 fevral 1912

İrəvan.

“Sizə, Ziya kitabxanasına və Orucov cənablarına pul göndərirəm. Ziya kitabxanasından 20 nüsxə tarix kitabı lazım olacaq.

Sabir Əfəndinin əş'arı çap olunur ya yox? Səhhət əfəndi vəd etdiyi əş'arı, tərcümələri göndərməyib. Ağamın kitabını burada təb etdirirəm. İndi yaz görüm hansı kitabların klişələrini Sizə göndərmək mümkün olacaqdır”.

16 aprel 1912

İrəvan.

“Atamın “Bədrəqə...” kitabının 2-ci cildinin təbi qaldı payıza. Artıq təəssüf edirəm ki, mərhum Sabir əfəndinin əş'arı təb olmayır... Göndərdiyin gözəl, pürmənə, halətimizə, əsrimizə müvafiq əş'ardan sarı səmimənə təşəkkürümü qəbul et. Həmən əş'ardan “İbrət və müqabilə”, “Cəhalətlə mücadilə”ni seminarıyada imtahanlara kimi uşaqlara öyrətdim, artıq xoşlarına gəldi. Bu səpkidə yazdığın əş'ar məni çox ümidlərə gətirir və gələcəkdə bizim də ədəbiyyatımızın mütəmaddin millətlərin ədəbiyyatı ilə bərabər olmağını mənə göstərir. Başladığın “Qaideyi-ədəbiyyat” adlı kitabın nə haldadır?”

22 iyun 1912

Dilican

“Təzə şe'rdən-zaddan nəyin var? Keçən kağızlarında bir şey göndərməyi vəd etmişdin. Əhdə vəfa et!”

8 avqust 1912

Dilican.

“Dəftəri-hicran” sərlovhəli və o biri əş'arını oxuyub da (yalan söyləmirəm) ağladım. Səni xəyalımda mücəssəm etdim düşündüm, yandım məlalına, qandım, bildim səni söylədən nədir, hansı hissdir...

... zəhmətlər çəkib yetirdiyin “Gülzar”ını yüngülcə nəzərdən keçirdikdə gözəl və ətirli güllər gördüm. Bir belə kitabə ehtiyacımız qayət dərəcədə çoxdan var idi. Seminariyanın ikinci və üçüncü klaslarında kitabsızlıqdan sıxıntı çəkirdim. Allah səni çətinlikdən qurtarsın...

Söz yox, eyibsiz gül olmaz, nöqsansız gözəl olmaz. Məzakür klaslarda həmin kitablardan dərs verdiyim vaxtlarda təsadüf etdiyim üyubat və nəvaqısatı ayrıca yazıb sənə göndərməyi söz verirəm”.

29 sentyabr 1912

İrəvan.

“Güldəstə”nin qələtlərindən sarı atamdan üz istəyirsiniz. Qardaşım, bizim yəqinimizdir ki, sən korrekturanı təshih edib onlara verəndən sonra dübarə bisavad olmaqlarına görə qələt ilə doldurub çap ediblər. dəxi sən nə edəsən? Biz o həriflərin üzündən qurtardıq. Ümidvaram ki, Sizi qurtaram. Mülahizə et! Keçən il “Bədrəqətül-ətfal”ın iki min nüsxəsinə bizdən üç yüz manat aldılar. Burada haman səbk ilə 2000 cildin kağızları və sair xərcləri ilə iki yüz manatdan artıq tutmur. Ona görə canu dil ilə hər nə göndərsən burada ucuz qiymətə təb etdirməyə hazırım.

“Güldəstə”dən bir nüsxə bu kağız ilə göndərdim”.

14 aprel. 1913

İrəvan

“Güldəstə” kitabını tam oxudum. Pədərim isə mürəttibin ötürdükləri qələtləri göstərdi. Əlli altı böyük qələti tapıldığına görə kitabın vərəqlərinin təshihə ehtiyacı oldu. O və-

rəqləri də burada təb etdirdik. Orucov cənabları özlərini yaxşıca tanıtdılar”.

21 aprel 1913

İrəvan.

İrəvan məktəbi islamiyyə müəllimi Əkbər Əkbərov Bakıya “Sədayi həqq” idarəsinə göndərdiyi “açıq məktub”da 7-8 ay əvvəl “müxtəsər hesab qaydalı” əsərini irəvanlı müəllim Cabbar Məmmədov vasitəsilə Badükübəyə çap olunmaq üçün göndərdiyi və həmin əsərin nöqsanlarını təshih etmək üçün realni məktəbin türk dili müəllimi Abdulla Şaiqə verildiyini bildirir.

İyun 1913

İrəvan.

Abbas Razi Buxaradan dostu A.Şaiqə yazıb: “Mənim Güldəstə” kitabım Buxarada satılır. Cabbar gələndə deyin, əlbəttə, 30 nüsxə Orucovlardan alıb əşya ilə göndərsin. Ziyadə lazım olduqda dübarə çap etdirməyə iqdam edin”.

19 yanvar 1913

Buxara.

Məmməd ağa Axundov İrəvandan Abdulla Şaiqə yazıb: İstanbulda çıxan “Türk yurdu” məcmuəsinə məqalə yazın. Çünki diliniz sadə türk dilidir. Qəliz ibarələr işlətmirsiniz”. “Kitabımız nə haldadır? İnşallah, zəhmətinizi müzayi-qə etməzsınız, deyilmi?”

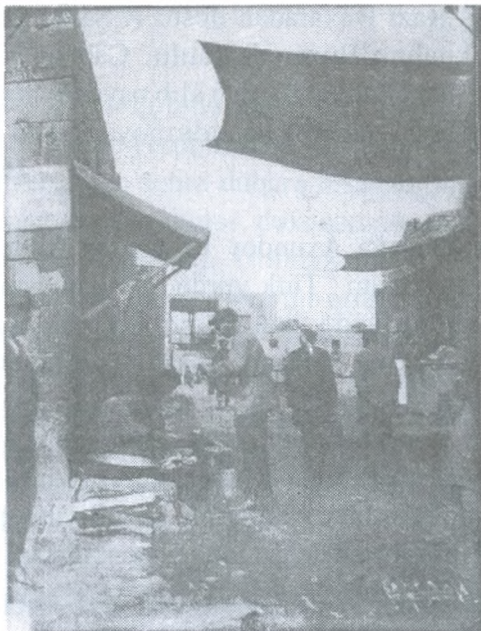
“Zira, hər xəlq olunmuşu zəlil edən, səfalətə düşər edən, bəlalara giriftar edən kibr və qürurudur. Zənnimcə insan da belədir. Kəndi cavanlığına, gözəlliyinə, parasına, qüvvətinə məğrur olmasa az zamanda qoca, çirkin, fəqir, aciz olmaz! Yarəbbi, qürur və kibrdən də kötü şey varmı dünyada?”;

11 yanvar 1913

İrəvan.

(Məktublar Azərbaycan Mərkəzi Dövlət Ədəbiyyat və İncəsənət Arxivində (fond N 126, siyahı 2, iş 144) saxlanılır. Bax, Abdulla Şaiq. Əsərləri, V cild. B. 1978, səh. 421-459).

Şərhə eştıyacı olmayan bu qısa sətirlər, ayrılıqda hər bir məktub, şəxsi, şəxsi əlaqələrdəki ülfətin səmimiliyi, elmə və ədəbiyyata, dərsə və dərsliyə, mədəniyyətə intibaha ürəkdən bağlılığın dərinliyini göz önündə qabarıq şəkildə canlandırır. Əslində üç-dörd səhifəlik bu məktublardan hərəsi qalın-qalın kitablara sızmayan əvəzsiz, çox gərəkli, bitkin və yetkin bir salnamədir, milli bütövlüyümüzdən şahidlik verən dərin məzmunlu salnamə!

Qədim İrəvanın 16 karvansarası olub. Onlardan birinə Gürcü karvansarası deyirdilər. Şəkildə karvansaranın həyatindən bir görünüş

MİSKİL ABDAL

1430-cu ildə Göyçə mahalının Zərgərli (Sarıyaqub) kəndində dünyaya gəlib. Əsl adı Hüseyn olub. Atası Məmmədcəfər kişi Şeyx Heydərin silahdaşı, Qızılbaş sarayının diplomati kimi tanınarmış. Oğlu Hüseyn də

**Türk əcəmə, əcəm
türkə zülm eyləsə günahdı,
Hər ikisi bir kökdədi,
yaradan da Allahdı,**

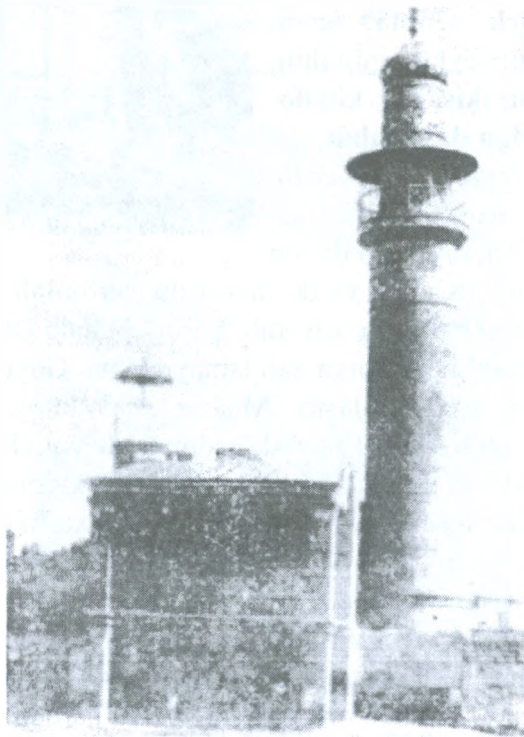
- deyən haqq-ədələt şairi, qoşma və gərayalı ustadı, müdrik divan və dastan

carçısı olub. Kamalı və dərrakəsi ilə şair qəlblə Şah İsmayılın diqqətini cəlb və cəzb edib. Şərur çölündə Əlvənd mirzəyə qalib gəldikdən sonra Şah İsmayıl Xətai Göyçə mahalının kəndlərini gəzib-dolaşmış. Miskin Abdalla görüşdən çox məmnun olub və onu sarayda xidmətə də'vət eləyib. Miskin Abdal 1515-ci ilədək Səfəvilər sarayında xidmət edib. Qonşu dövlətlərlə danışıqlar aparmaq üçün müxtəlif ölkələrə yollanıb, bir rəvayətə görə hətta 1514-cü ildə Maku həndəvərində döyüş meydanında yaralanıb.

Şah İsmayıl Xətai Miskin Abdalın saraydakı xidmətlərini, fəhmi və fərasətini yetərincə qiymətləndirərək Sarıyaqub kəndini ömürlük ona bağışlayıb. Bu barədə Şahın verdiyi sənəddə deyilir: "Ey mömin insanlar, Miskin Abdal mötə-

bər şəxsdir, ona inanın, nə mətləbiniz varsa diləyin!". O vaxtdan "Miskin" ocağı pır-ziyarətgah olub. Miskin Abdal 1535-ci ildə 105 yaşında vəfat edib, Sarıyaqub kəndi 1988-ci ildən ermənilərin tapdağı altında qalıb. Şah İsmayıl Xətəinin verdiyi şəhadətnamə isə indi Azərbaycanın müxtəlif guşələrində tüstüləyən ziyarətgah "Miskin" ocaqlarında saxlanılır. Dərin mənəli bu sənəd 16-cı əsrdən, Səfəvi imperiyasından, şair-şah, şah-şair İsmayıl Xətəidən, söz sənətinin ustası Miskin Abdaldan və nəhayət, qürbətdə qalan Sarıyaqubdan şahidlik verir.

*Göy məscidin hələ də Qərbdən Şərqə
boylanan minarəsi*

nın birinci nömrəsindən başlayaraq hissə-hissə dərc edir. 1900-cü ildə əsərin sonu jurnalın 12-ci sayında dərc olunur. 249-cu səhifədə “Qızılgül və bülbülün mənbəyi” başlığı altında dərc olunan xəbərdə Çobanyan yazır: 1892-ci ildə fransız tədqiqatçısı Şarl Jorjienin yeni bir əsəri çapdan çıxıb. Əsərin müəllifi alman türkoloqu Yozeffon Hammerin alman dilinə tərcümə etdiyi “Qızılgül və bülbül” haqqında söhbət açır. Məhz elə bu söhbətdən bəlli olur ki, “Qızılgül və bülbül” Xocens Markarın deyil Fazil İrəvani adlı bir türk yazarınnın əsəridir. (*Bax, İ.Məmmədov, Sovet Ermənistanında erməni kitabı, İrəvan, 1985, səh. 26*).

Şeyxülislam Fazil İrəvani 1872-ci ildə istefa vermiş və yenidən İrəvana qayıtmışdır. Şəhərdəki “Şeyxülislam məhəlləsi” və “Şeyxülislam karvansarası” onun adı ilə bağlı olmuşdur. Görkəmli alim, ədib və ictimai xadim Fazil İrəvani 1885-ci ildə İrəvanda vəfat etmişdir.

DİLİCAN TAMAŞASI VƏ “HOPHOPNAMƏ”

Ölürsəm, qəm etməyəm çünki bilərəm, siz mənim asarımı təb etdirəcəksiniz”. M.Ə.Sabirin son arzusu, vəsiyyətiydi bu. Tiflisdən dostu Abbas Səhhətə göndərdiyi məktubunda yazmışdı. *“Kaspi” qəzeti (25 avqust 1911, N 190)* Sabirin qırxı münasibətilə Qafqazın müsəlmanlarına və bütün xeyirxah şəxslərinə müraciət etdi. Şairin əsərlərini nəşr etmək üçün ianə yığmağa başladılar. İlk təşəbbüs göstərən Sara Vəzirzadə (*Nəcəfbəy Vəzirovun qızı*) oldu. Bu məqsədlə o, “Yeni İrşad” qəzeti redaksiyasına 5 manat göndərdi. M.Mahmudbəyov, A.Səhhət, S.S.Axundov, A.Şaiq, S.Əbdürrəhmanov, F.Agazadə və Ə.Əfəndizadə yığılan ianəyə (Sara xanımın verdiyi 5 manata) on beş manat da əlavə etdilər. 1911-ci ilin sonuna qədər cəmi 20 manat toplandı.

Abdulla Şaiq “Nicat” qəzeti vasitəsi ilə hamını “Mərhumun toz altında çürüməyə başlamış asarını” ölümünün birinci ildönümünədək çap etdirməyə səslədi. Redaksiyada “İanə dəftəri”də açdılar. Bütün bu səylər, müraciətlər bir nəticə vermədi. Yığılan pul cəmisini 27 manat idi. İyulun 20-də (1912) baş verən hadisə vəziyyəti dəyişdi. Dilicanda dincəlməkdə olan müəllimlərdən Məmmədəğa Qarayev, Abdulla bəy Sübhanverdixanov, Mirzə Cabbar Məmmədov, İsmayıl ağa Mustafayev və Əsgər ağa Axundovun təşəbbüsü ilə “Axşam səbri xeyir olar” və “Qırt-qırt” pyesləri tamaşaya qoyuldu. M.Qarayev, A.Sübhanverdixanov, Ə.Axundov tamaşada rolları ifa edirdilər. Yönlü buradan keçməkdə olan iki erməni artisti də tamaşada çıxış etdi. C.Məmmədovun müşayiəti ilə (tar) İrəvanlı şagirdlər Sabirin şerhlərinə bəstələnmiş mahnılar oxudular. Tamaşa və konsertdən yığılan pul, habelə ayrı-ayrı şəxslərdən toplanmış ianə - 101 manat 19 qəpik “Hophopnamə”nin nəşri üçün Bakıya göndərildi. Beləliklə, fonda daxil olan 128 manat 19 qəpiklə Sabirin əsərlərinin az bir qismi 1912-ci ilin sonunda çapdan çıxdı.¹

İSASULTAN

1851-ci ildə İrəvanda zadəgan ailəsində doğulub. 1865-ci ildə Tiflisdə D.Kipianinin pansionunda oxuyub, 1871-ci ildə realni gimnaziyanı bitirib. 1872-1875-ci illərdə Peterburqda Əkinçilik Institutunda oxuyub. Parisdə və Londonda iki il siyasi iqtisada, Sürüxdə isə təbiətşünaslığa dair mühazirələrə qulaq asıb. 1875-ci ildə “Təbiət və cəmiyyətin inkişafında meşənin əhəmiyyəti” mövzusunda namizədlik dissertasiyası müdafiə edib. Payızda Tiflisə qayıdıb, mətbuatda çalışmağa başlayıb. “Tifliski vestnik” qəzeti redaksiyasında siyasi məsələlər şöbəsinin müdiri olub. 1877-ci ildə “Kavkazski almanax”ı nəşr etdirmişdir. Almanaxda Qafqazın coğrafiyası, inzibati bölgüsü, dövlət idarələri, maarif işçiləri haqqında maraqlı məlumatlar verilib. Onun “Şərq böhranı” adlı çox sanballı məqaləsi də almanaxda dərc olunub. 1880-ci ildən ömrünün axıranadək Qarsda işləyib. İnzibati işlərdə məmur, hərbi quberniya dəftərxanasında müdir olub. Rus dilində çıxan “Kars” qəzetində əməkdaşlıq edib. Həmin qəzetə əlavə olaraq gündəlik teleqraf bülleteni buraxıb.

İsasultan Nəcəf oğlu Şahtaxtinskinin ölümü haqqında “Kavkaz” qəzeti 1894-cü il noyabrın 7-də nekroloq dərc edib.²

Avropada təhsil almağa gedən ilk azərbaycanlı qız

Taleyin hökmündən, dövranın gedişindən İrəvan az rbaycanlısına xəsislik bilmədən nəsib olan nədir? Qətl v  qarət, qaçqınlıq, did rɡinlik, mühacirət v ...

İsa Soltan İrəvanda anadan olub. Qızı Leyli isə 1886-cı ildə Qars şəhərində dünyaya göz a ıb. Tiflisdə 1902-cı ildə Institutu bitirib. 1904-c  ildə İsveçrədə dar lfuna daxil olub, h k m olmaq istəyib. İst yib, amma hər istək cin olurmu?

Leyli Şahtaxlı

“ fsus. Qism t olmadı”.

Leyli xanım keçən il dekabrın axırlarında Şvetsariyada soyuq d ym d n vəfat etdi.

Yevropada elm dalınca gedən müsəlman qızlarından Leyli xanımdan savayı biz  zg sini eşıtm mişik.

Molla N sr ddinın arzularından xəbərdar olanlar g r k bilsinlər ki, bir belə v cudun yox olması bizim   n m skunsuz bir d rddir. Jurnalımızın səhifəsini mərhumun surəti ilə b z dik ki, gələcəkdə Leyli xanımın vətən bacıları hər dəfə həmin v r qı g r nd  desinlər: bu bacımız vəfat etdi. Bəs, insafdırmı bunun yeri boş qalsın?

“Molla Nəsrəddin” jurnalı, 1908-ci il №52.

CABBAR ƏSGƏRZADƏ

Cabbar Əsgərzadə

Maarifpərvər şair, alim və ictimai xadim. 1885-ci ildə İrəvan şəhərində anadan olub. Mollaxanada təhsil alıb. On beş yaşında oxumağı tərk edib, şəhərdə memar və qənnadi ustası kimi tanınan atası Əsgərin peşəsini davam etdirməklə çörək qazanıb, evlərdə qızlara dərs deyib. “Molla Nəsrəddin” məcmuəsinin fəal müxbirlərindən biri, İrəvanda 1914-cü ildə çıxan “Lək-lək” məcmuəsinin müdiri və naşiri olub. Lirik şeirlər, satirik yazılar, maraqlı hekayələr, publisist

məqalələr, mənzum tərcümələr müəllifidir. “Babayi Əmir”, “Bürhani-həqiqət”, “Kəlniyyət”, “Zənbur”, “Sovqat”, “Tutti” dərgilərində “Aciz”, “Bağçaban”, “Məhkəmə pişiyi”, “Noxtalı”, “Molla haray”, “Müqəllid” və b. imzalarla onlarca yazısı dərc edilib. “Qızıllı yarpaq, yaxud zəkali Ənvər” kitabı 1913-cü ildə, “Bayramçalı” kitabı isə 1915-də İrəvanda çap olunub.

1919-cu ildə cənub Azərbaycana köçüb. Mərənd şəhərində Əhmədiyyə məktəbində dərs deyib. Əbdülqasım Fiyuzatın də'vəti ilə Təbrizə çağırılıb balaca uşaqlar üçün bağça,

kor v  lallar məktəbi a ıb. Beş il Şirazda pedaqoji fəaliyyətini davam etdirib. 1933-c  ildə Tehranda karlar v  lallar  c n məktəb a ıb. 1935-ci ildə kar v  lalların eşitm sin  yardım edən bir cihaz düzəldib. 1942-ci ildə gənc müəllimlərə yeni tədris üsullarından dərs verib. 1943-c  ildə Tehranda müəllimlər  c n aylıq ‐Z ban‐ adlı məcmuə nəşr etməyə başlayıb.

1966-cı ildə Tehranda vəfat edib və orada da dəfn olunub.

Leyli Şahtaxlıdan sonra, onun arzusunu  in etmək  c n İsveçrədə təhsil almağa getmiş Kubra v  Ruqiyyə bacıları

FİRUDİN BƏY KÖÇƏRLİ

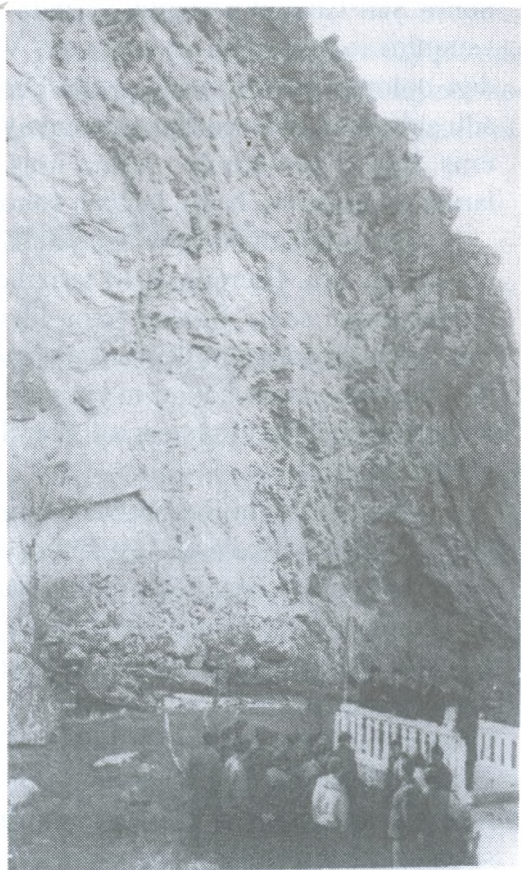
Firudin bəy Köçərli

Zaqafqaziya müəllimlər seminariyasını bitirib. 1885-ci il iyunun 14-də Qafqaz tədris Dairəsi popeçitelinin qərarı ilə İrəvan gimnaziyasına müəllim təyin edilib. Gimnaziya da 1895-ci ilə qədər işləyib. Əvvəlcə şəriət və tatar (Azərbaycan) dili müəllimi olub. Bilik dairəsinin genişliyi və işgüzarlığı ilə fərqlənib. 1887-ci il noyabr ayının 6-da gimnaziya mürəbbisinin müavini vəzifəsinə təyin olunub. “Əla və həvəslə” dərslərini verdiyinə görə 1886-cı ildən 1895-ci ilədək dərslərlə

mükafata layiq görülüb. 1892-ci il aprelin 2-də ona “Kollejistik sekretarı” rütbəsi verilib (1892-ci ildən hesablanıb). İrəvan gimnaziyasında müəllim işlədiyi on il ərzində tədris və təlim-tərbiyə məsələləri ilə yanaşı ictimai-ədəbi fikrin inkişafı sahəsində böyük xidmət göstərmişdir. “Təlimi-lisani-türki” dərslərini tərtib, A.S.Pukşkinin “Torçu və balıq” əsərini tərcümə etmiş, “İrəvandan məktub” adlı məqalələr yazmış, fəlsəfi səciyyə daşıyan “Təlimati-Sokrat” əsərini nəşr etdirmişdir. İrəvan ədəbi mühitində onun özünə xas, bənzərsiz xidməti olmuşdur. Pedaqoji fəaliyyətindəki nailiyyətləri

nə görə “Titulyar Sovetnik”, “Statski Sovetnik” rütbələri veriblər. Qızıl medal alıb. 1894-cü ildə “Əla xidmətinə görə” III dərəcəli Stanislav ordeni ilə təltif olunub. 1895-ci ilin Oktyabr ayında Zaqafqaziya müəllimlər seminariyasının tatar (Azərbaycan) şöbəsinə müəllim təyin edilib.

1918-1920-ci illərdə daşnak xmbapetləri silahsız və günahsız azərbaycanlıları mauzerlə, qılıncla qətlə yetirməklə kifayətlənmiş, ürəkləri soyusun deyə qollarını bağlayıb bu qayadan atır və seyr etdikləri mənzərədən həzz alırdılar. İrəvan qalasında qolubağlı məhbus kimi saxladıkları “Müdafiyə məzluman” təşkilatının üzvlərini də Gorusa aparmaq bəhanəsi ilə gətirib bu qayadan atdılar.

YUSUF VƏZİR ÇƏMƏNZƏMINLİ

Rəvan Çuxursəd adlı bir ölkənin paytaxtı imiş. Ovliya Çələbinin qövlünə görə 810 tarixində Teymurləngin sovdəkərlərindən Xacə xan Ləhicanı ismində birisi təsadüfən bu ölkəyə gəlib çıxır və məhsuldar bir yer olduğunu görüb, düyü əkmək ilə məşğul olur və bir kənd inşa edir. Sonra Şah İsmayıl o kəndin yerində qələ bina olmasını Rəvanquluxan nam vəzirinə əmr edir. Vəzir yeddi ildə bina etdiyi qələnin adını Rəvan qoyub. Ərəb coğrafiyunları Dəbil adlı şəhərdən bəhs edirlər; Rəvanın yerində qədim bir şəhər imiş. İpək qumaşları ilə məşhur imiş. Dəbil İslam hökmlərinə tabe cameli, bağı, bağçalı şəhər imiş.

Osmanlı sultanı Muradxan Salis zamanında Fərhad paşa Rəvanı aldı. Hicrətin 1014 tarixində Şah Abbas yeddi ay mühasirədən sonra Rəvanı İrana ilhaq etdi. 1035-də Sultan Muradxan hücum edib Rəvanı ələ gətirdi. Bir miqdar əskər ilə Murtəza paşanı hakim tə'yin edib Muradxan məmləkətə qayıdır. Bundan istifadə edərək Şah Səfi qoşun toplayıb Rəvanı istila etdi.

Ovliya Çələbi Rəvanı belə təsvir eləyir: “Səneyi 1045 tarixindən bəri Rəvan dəsti-əcəmdə olub. Bu vəchlə məmur və abadan olmuşdur. Lakin qələsi yalıncaq divar ilə məbna olduğundan hücumu-şədidə təhəmmül edəməz. Üç ədəd qüvvətli dəmir qapıları vardır. Təbriz qapısı cənuba açılır, meydan qapısı şimala açılır ki, buna yayla qapısı da deyərlər; Cövkan meydanı bu tərəfdədi. Biri də əcəmlərin “Dərvazeyi-pul” dedikləri Körpü qapısıdır. Üç minə qədər qələ nəfəratı, üç min xan əsgəri, yeddi min əyalət əsgəri vardır. Burası bir qaç kərə xanlar xanlığı olmuşdur. Qazısı, mollası, şeyxi-şərifı, kələntəri, dargası, ağası, yeddi mehmandar və şah-

bəndərləri vardır. Şəhər içində iki min altmışa qədər torpaq örtülü ev vardır. Ən mə'muru xan sarayıdır ki, Əmirgün xan mə'mur etmişdir. Bu saray qürbində sol tərəfdə şah zərbxanası vardır ki, abbasi və bisi kəsilir. Yayla qapısından təsrə olan böyük Varuşə əski şəhər deyirlər. Xan və cameli və çarşılı, bazarlı bir varuşdur. Körpü başında xan bağı vardır. Yenə orada Came, xan, həmmam, çarşı çoxdur; adətən şəhərdir”.

Rəvan xanlığı Türkmənçay mühadisəsi mücibində İrandan alınıb Rusiyaya ilhaq olundu. Böyük rus inqilabı nəticəsi olaraq Rəvan Ermənistan cümhuriyyətinin paytaxtı oldu.³

MƏHƏMMƏD YUSİF ŞİRVANİ

“Tarix sahibi belə rəvayət edir və onun katibi belə yazır ki, bu kitab Sultan Muradın hakimiyyəti illərində İRəvan qalasında Sultan Muradın həkim başçısının kitabxanasından götürülmüş və nəhayət “Terek” qalasında mənim əlimə çatmışdır. Mən də onu büsbütün yazdım ki, bir gün işə yarısın. O nüsxə türkcə yazılmışdı, mən də türk ləfzləri ilə yazdım. Tarix bu zaman min yüz iyirmi dördə çatmışdı”.

ŞARDEN VƏ İRƏVAN

Səh. 212. “Dilican şəhəri, onu altı lyölük əhatə edən bütün ərazi. Qamçı xana aid olub. Qazax ölkəsi adlanır. O da Gürcüstan kimi Səfəvilərdən asılıdır, ona tabedir.

Birinci Şah Abbas bütün bu ölkəni Gürcüstanla eyni vaxtda fəth etmişdir. Qazaxın əhalisi məğrur və sərt təbiətli dağlılardan ibarətdir. Mənşə etibarı ilə onlar Xəzər dənizinin Şimal-şərqindəki dağlarda yaşayan kazak tayfalarından törəmişlər”.

Səh. 218 (7 mart). Çoxlu şəhər və qəsəbələrdən keçib, Şər qovuşanda İrəvana çatdıq. Tiflisdən İrəvana 48 lyodür. İrəvan böyük şəhərdir. Onun çox böyük hissəsi bağlardan və üzümlükdən ibarətdir. Heç bir gözəl binası yoxdur. O hər tərəfli dağlarla əhatə edilmiş düzənlikdə yerləşir. Şimal-qərb tərəfindən Zəngi, cənub-qərb tərəfindən isə Qırxbulaq çayları axır. Deyirlər ki, bu çaya ona tökülən bulaqların sayına görə ad vermişlər. Qala (İrəvan qalası) kiçik bir şəhərdən böyükdür. O, oval formadadır, dairəsi dörd min addım olub, təxminən səkkiz yüz evdən ibarətdir. Orada ancaq təmizqanlı səfəvilər yaşayırlar. Qalanın müdafiəsi üçün iki min əsgər ayrılmışdır. Hakimin sarayı qalanın içərisindədir.

Qalanın şimal tərəfində yerləşən tərədə kiçik bir qala da vardır. Aralarındakı məsafə min addım olar. O, ikiqat divarla və artilleriya ilə möhkəmləndirilmişdir. Orada iki yüz adam yerləşə bilər. Onun adı Keçi qaladır.

Şəhər qaladan bir top gülləsi məsafəsi qədər uzaqdadır.

Səh. 221. Qarşıda bazar yerləşir. Onun lap yaxınlığında kərpicdən tikilmiş və hal-hazırda uçub-dağılmış qədim bir məscid vardır. Bu məscid onun əsasını qoyan şəxsin şərəfinə Div Sultan məscidi adlanır. Oradan üç yüz addım kənarda böyük bir meydan vardır. Şəhərdə və qalada çoxlu hamam və karvansara vardır.

Səh. 222. İrəvan gölü şəhərin şimal-qərbində, üç günlük məsafədə yerləşir. Müsəlmanlar ona Dərya şirin, ermənilər isə Geğar-kuni su deyirlər. Hər iki söz eyni mənada işlənir. Zəngi çayı mənbəyin bu göldən alır.

Səh. 224. 1582-ci ildə türklər İrəvana sahib oldular. Orada qala tikdilər. Qala indi də durur. 1604-cü ildə səfəvilər oranı aldılar, orada top saxlamaqla daha da möhkəmləndilər. 1615-ci ildə 4 ay mühasirə oldu. Türklər qalanı ala bilməyib, geri çəkildilər. I Abbasın ölümündən sonra qayıtdılar, qalanı tutdular, lakin çox qoruya bilmədilər. 1635-ci ildə Səfi onu yenidən tutdu, bundan sonra qala mühasirədə olmayıb?

Səh. 240. Bu hakim bəylərbəyi adlanır. Ona həm də sərdar deyirlər. Onun adı Səfiqulu xandır.

Səh. 241. Ən varlı və ən çox gəlirli olan əyalətdir. Onun ildə iki min tümən (500 min ekü) gəliri olur.

Bu hakimi şah sevir. sarayda hörmət edirlər. Hər iki oğlu şahın himayəsindədir. O, incəsənəti və elmi sevir.

11 mart 1673. Qulam şah İsfahandan İrəvana on üç günə gəlmişdi. Qulam şah “şahın qulu” deməkdir.

...Üç saat toyda oturub, nahardan sonra evə qayıtdım. Orada çalmalarında daş-qaşla bəzənmiş çıqqa olan bəydən və onun kivrəsindən başqa doqquz adam qalmışdı. Ev sahibi, onun qardaşları, oğlanları hakimin vəzifəli şəxsləri ilə salonun aşağısında ayaq üstə durmuşdular. İçəri girən qonağın qabagına kiçik çini boşqabda mürəbbə qoyurdular. Mürəbbə böyük bir taza tökülmüşdü. Tazlar ağacdən qayrılıb rəsmlərlə bəzənmiş və qızıl suyuna çəkilmış, tərtemiz idi. Salon mühəccərlənmiş çadırla örtülmüş həyəətə baxırdı. Ora daxil olanda məclisi əyləndirən güləşçilər və qladiatorlar gördüm. Əyinlərində qabaq və arxa tərəflərini tutmaq üçün lazımı qədər enli, dəridən hazırlanmış qısa tuman olan güləşçilər çılpaq idilər. Ayıb yerləri görünməsin deyə, qısa tumanı bud hissədən bərk-bərk sıxırlar. Onların qısa tumanı var, bədənlərinə başdan-başa xına (hoppa) tozu ilə qarışdırılmış bitgi yağı çəkilməşdir.

Səh 246. Böyük mükafatlar uğrundakı yumruq döyüşləri və güləş yarışlarında hamısı bu cür geyinir. Rəqib məğlub olduğunu e'tiraf edənə qədər döyüş davam edir.

(“Gizlədilmiş fənd” rəvayəti. Məşhur pəhləvan şəyirdlərini 365 gün öyrədir, özü də məşq edir. Vaxtilə onun şəyirdi olmuş biri ustadının daha çox məşhur olmasına dözə bilməyib onu meydana çağırır. Şəyird güclü və zorba imiş, öz gücünə güvənirmiş. Məşqçi bunu yaxşı bilirmiş. Kral müavinini (vitsekral) vaxt-gün, yer tə'yin edir. Meydana toplaşanlar çox olub. Məşqçi tamaşaçıları heyran qoydu. Məşqçi birdən rəqibinin ortasından yapışib, kəllə mayallaq vurmuş kimi başı üstündən atdı. Tamaşaçılar alqışladılar. Məğlub isə vitsekralın ayaqlarına düşüb qışqıra-qışqıra deyir ki, məşqçi rəqibi bu fəndi ona öyrətməyib.

- Bəli doğrudur. - deyə məşqçi cavab verib deyir - Mən

o fəndi bu gün üçün, öz ustadını meydana çağırın və özünə güvənən bir şeyird üçün saxlayırdım. Müdriklər deyib, heç vaxtı dostuna hər sirri vermə, bir gün düşməyə çevrilib, sənə üstünlük edə bilməsin.)

“Güləş əyləncəsi bir saat davam etdi, aktyorlara çıxıb getmək əmri verildi. Həyəti çadırla örtülər, yuxarı başa gözəl xalçalar saldılar. Böyük bir dəstə musiqiçilər və rəqqaslar gətirdilər. Onlar iki saatdan çox heç kimi darıxdırmadan səhnədə oldular. Hakim (İrəvan bəylərbəyi) bu müddət ərzində onlara baxdı, şah elçisi ilə (Qulam şahla) məclisdəkilərlə söhbət etdi, mənə Avropa barədə danışmağa vadar etdi. Şərqdə əylənmək və ya bir-biri ilə xoş rəftar eləmək xatirinə rəqs etmək adətləri yoxdur. Onlarda rəqs bir incəsənət və ya sənət kimi mövcud olub. Avropadakı teatr sənətinə oxşardır, camaatı əyləndirmək məqsədi güdür.

Səh. 248. Onların səsi güclü olub, sanki içlərinin dərinliyindən dartılıb çıxır. Onlar mahnını bütün gücü ilə oxuyur və çoxlu zəngülə vururlar. Rəqqaslar da mahnı oxuyurlar. Onların mahnısı kişilərin ki kimi yaxşı və həтта xoşagəlimlidir. Rəqqasların onlardan üstünlüyü bədən hərəkətlərinin müqayisə olunmaz dərəcədə cəldliyindədir. Onlar fırlanaraq, yüngülcə atılıb-düşür, bə'zən elə hərəkət edirlər ki, gözle görmək olmur, bu zaman ən yaxşı akrobatları, kəndirbazları kölgədə qoyurlar. Mən rəqqasların bədənlərini bir çox pozalarda açıdıqlarını görmüşəm. Belə hərəkətləri, rəssamların dediyi kimi “ağacdən hazırlanmış adamlar”, - manikenlər edə bilirlər. Onların arasında elələri var ki, başı dabanlarına dəyincə qatlanır və bu pozada əllərinin köməyi olmadan yeyir. Onlar bir əli üstündə və bir dizi üstündə ritmik rəqslər edir, təəccüb doğuran cəldliklə yüz dəfələrlə fırlanmaqla rəqs zənginləşdirirlər. Şərq qadınları kişilər kimi darbalıq

geyirlər, darbalaq bədənlerini topuqdan örtür. Buna görə də onlar fırlananda və bədən hərəkətləri edəndə sifətləri, əlləri, ayaqları görünür, sifətləri və ayaqları əlləri kimi təmiz olur. Sifətləri və ayaqları əlləri kimi üzüklərlə bəzədilir.

Səh 28. Musiqiçilər və rəqqaslar Şərqi məzhəkəçiləridir; daha dəqiq desək bu, onların operasıdır. Ancaq onlar burada şe'rləri mahnı kimi oxusalar da nəsr qətiyyəni onların mahnısına daxil olmur. Səfəvilərdə və Hindistanda onları bütün bayramlara də'vət edirlər. Şərqdə yığıncaqlar və ziyafətlər "məclis" adlanır.

Səh. 249. Onların təqdim etdikləri pyeslər həmişə məhəbbət mövzusunda **olur**.

Səhnəni ən təzə aktrissalar açır. Səhnə məhəbbətin təsviri ilə başlanır. Təzə aktrissalar əzilib-büzülməklə tamaşaçıları razı salır və onları məmnun edirlər. Sonrakı epizodlarda ehtiraslar və qəzəb təlqin olunur. Bu epizodlar təsvir olunması mümkün olan qədər canlı və təsirli olub, gözəl oğlanlar və gözəl qızlardan ibarətdir. Bu, adətən, tamaşanın birinci aktıdır. İkinci aktda truppə iki dəstəyə ayrılıb xor oxuyur. Birinci dəstə tə'sirlənmiş aşiqin keçirdiyi hissləri ifadə edir. İkinci dəstə məğrur bir mə'suqun birbaşa verdiyi rədd cavablarını təqdim edir. Üçüncü akt sevgilərin razılığa gəlməsindən ibarətdir. Burada daha hərəkət etməkdən və oxumaqdan yorulub əldən düşürlər. Müğənnilər və çalğıçılar tamaşanın həyəcanlı yerlərində ayağa qalxır və ya müəyyən mə'nada bə'zən də həyəcanlanmış və sözünü unutmuş aktrissaları canlandırmaq üçün qulaqlarının dibində çalırlar. Bu müsəlman əxlaqına ləkə gətirmir.

27 mart 1673. Bəylərbəyi məni görməyə gəldiyi üçün boynuma minnət qoymuş oldu. Mən onun gəlişini yüksək qiymətləndirdim, belə ki, ona səkkiz pistol qiymətində olan

bir qızıl qutu verdim. Bəylərbəyi həftədə iki dəfə - cümə və şənbə günləri qaladan çıxıb şəhərə gəlir. Şəhərin bir neçə məhəlləsinə baş çəkir, vacib olan əmrləri verir. Onun əyalətindən yaxşı idarə olunanı yoxdur.

Səh. 298. Gömrük buraxılışına kağızı aldığım əyanlardan biri də zərbəxananın böyüyü idi. Bu əyanın adı Məhəmməd Şəfi idi.

Fransız səyyahı Jan Şardenin indiki Ermənistan ərazisinə, İrəvan şəhərinə 1673-cü il səfəri ilə bağlı yazdığı yol qeydləri əslində bu diyarın tarixi coğrafiyası, coğrafi-siyasi mövqeyi, əhalisinin yaşam fəlsəfəsi, inkişaf səviyyəsi, mədəni həyatı barədə ustalıqla qələmə alınmış bir bitkin məlumat kitabçasıdır. Burada verilmiş hər bir dəlilin, təsvirin şəhərinə hədsiz ehtiyac duyulur. “Dilican şəhəri onu əhatə edən bütün ərazi Qamçı xana aid olub”. Dilicanın haçandan şəhər olduğu, Qamçı xanın şəxsiyyəti bəllidirmi bizə? İrəvan qalası “Səkkiz yüz evdən ibarətdir. Orada ancaq təmizqanlı səfəvilər (oxu azərbaycanlılar) yaşayırlar”. Bədxah tarixçilərə verilməli ən tutarlı cavab deyilmi?!

Qala, məscid, karvansara, hamam təsviri, toy mərasimi, qonağı qarşılamaq adəti, ağacdan qayrılmış qabların, çini boşqabların “rəsmlərlə bəzədilmiş, qızıl suyuna çəkilməmiş və tərtəmiz” olması, “Güləşçilər və qladiatorlar”ın geyim formaları, “Rəqib məğlub olduğunu etiraf edənədək döyüşün davam etməsi” Azərbaycan xalqının həyat tərzini, əxlaqi sifətləri, inkişaf səviyyəsindən qərəzsiz şərh edilən, xəbər verən faktlardır. Diqqət yetirin: “Onlarda rəqs bir incəsənət və ya sənət kimi mövcuddur.

Avropadakı teatr sənətinə oxşardır. **Bu, onların opera-**

sıdır, təqdim etdikləri pyeslər həmişə **məhəbbət mövzusunda** olur və **müsəlman əxlaqına ləkə gətirmir!**” Bunlar gəlişi gözəl, məddahlıq naminə söylənilən mədhiyyələr deyil. Əksinə, Jardeni müşayiət edənlər əksər hallarda ermənilər olub. Hadisələr və faktlara münasibətdə bə'zən o, erməni tə'sirindən yaxa qurtara bilməyib. Bununla belə, İrəvan azərbaycanlılarının, şəksiz ki, bütövlükdə Azərbaycan xalqının özünəməxsus, köklü, qıbtə ediləsi yaşam fəlsəfəsinin ayrı-ayrı detallarını Şarden ustalıqla qələmə ala bilməşdir. Xalqımızın tarixində davranış qaydalarımızın, teatr və opera, musiqi sənətimizin, idman vərdişlərinin, dövlətin idarə olunması təcrübəsinin dünənini nəzərdən keçirərkən bu yaşanmış keçmişimizə biganə qalmaq olmaz.

Ağrı dağın uzun illər keşikçəkdiyi İrəvan qalası. 1841-ci ildə mənzərəni Belo öz zövqünə xas bir üslubla tabloya çevirmişdir.

ERMƏNİSTAN
MƏRKƏZİ
DÖVLƏT
ARXIVİNDƏ
AZƏRBAYCAN-
LILARLA
BAĞLI
SƏNƏDLƏR
VƏ FAKTLAR

Zaqafqaziya mülki idarəsinin rəisi Tiflis əmlak palatasına məktub göndərərək İrəvan sərdarının arvadı Bəyim xanımın daşınmaz əmlakı haqqında ətraflı məlumat verməyi tələb edib. Söhbət sabiq sərdarın arvadı Hacı Bəyim xanımın İrəvandakı karvansarasından, oradakı dükanlar, hamam və hamamla yanaşı daha altı dükandan gedir. Bundan əlavə, Dəvəli və Kərnibasar mahallarındakı altı para kəndləri, habelə Muğancıq, Kıştəsisib, Əhlət, Xasıxəbər və Xəlifəli kəndləri haqqında, Hacı Bəyim xanıma Muğancıq kəndindən nə qədər torpaq qaytarılmasına dair təcili məlumatlar tələb olunub.

4 oktyabr 1849.

F.133, iş 313, v.1

İrəvandakı Sərdar və İngilis bağlarının 24 il müddətinə icarəyə verilməsi şərtləri 11 maddədən ibarət müəyyən edilib.

1867.F.133, iş 667. v.37-39

Sərdar bağı əlverişli sahədir. Dəlmə bulağından gələn su ilə suvarılır. Yeddi desyatın min üç yüz

əlli kv. sajn sahəsi var. Daş divarla hasarlanıb. Hasarın sökülmiş yerləri bərpa edilməlidir. 16 yerə bölünür. Üzümlük, tut ağacları, armud, alma, gavalı, ərik, alça, albalı bağları və s. 9304 meyvə ağacı, 2513 dekorativ ağac.

7 fevral 1878.

Duma üzvləri seçkisinə hazırlıq komissiyasına erməni icmasından 5 nəfər, azərbaycanlı icmasından isə Əhməd xan Süleyman xan oğlu, Mirzə Cabbar Qaziyev, Ağabəy Hacı Abbasqulubəy oğlu, Abasqulu xan Möhbəli xan oğlu, Hacı Əbdüləli Hacı Məmməd oğlu, Ağa Mir Hacı Seyid Həsən oğlu (cəmi 6 nəfər) təyin edilmişlər.

f.117, iş 3.siyahı 1-a. v. 16.

İrəvan qalasının alındığı gün (1827) İrəvan şəhər dumasının açılışı günü oldu.

1 oktyabr 1879.

F. 117. iş z.siy. 1-v.37.

İrəvan şəhər Dumasına dörd il müddətinə seçilmişlər. 5 nəfər erməni, 2 azərbaycanlı Kərbəlayı Məmməd Hacı Əbdüləli oğlu və Mir Abbas Hacı Seyid Həsən oğlu. Kərbəlayı Məmmədin 2 evi, həyəti, 3 bağı, 16 dükanı, hamamı olub. Var-dövlətinin dəyəri 26300 m. hesablanıbmış.

Mir Abbasın qardaşları ilə birlikdə 4 evi, 20 dükanı, 4 bağı olub. Əmlakının ümumi dəyəri 41208 m. hesablanıb.

f. 11. iş 346, v.8.

Mehdi bəy Sultanov İrəvan şəhər rəisi vəzifəsini ifa edirmiş.

1898. F.117. iş 388. v.409

İrəvan Dövlət Duması Maliyyə Komissiyasında 3 erməni, 1 rus və 1 azərbaycanlı olub. M.B.Mirbabayev.

26 noyabr 1909. F. 117. iş 1568. v.11

İrəvan şəhər Dumasına (1911-1915-ci illər üçün) seçkilərə dair e'lan şəhər rəisi İ.F.Tiqranov, İdarə üzvləri A.M.Bünyatov və K.C.Kamsaraqanın imzası ilə verilib.

1911 f 117 iş 703 v 52

İrəvan şəhər Dumasına seçkilərə dair seçicilərin yığılacağına iştirak etmək üçün İrəvan şəhəri sakini Əlibəy Feyzullabəyova vəkalətnamə verilib.

30 aprel 1911 f 11 iş 708 v. 2

Dövlət himayəsində olan bağların satılmasına dair Erməni vilayəti rəisinin İrəvan dairə rəisinə göndərdiyi məktubda deyilir: İmperator həzrətləri İrəvanda olarkən buyurmuşlar ki, Zəngi çayı üstündə, Sərdar sarayının qənşərindəki bağ istisna olmaqla qalan bağların hamısı satılsın.

11 noyabr 1837 f 90 iş 866 v. 1-2

“Səvzikər” dövlət bağının 1847-ci il yanvarın 1-dək Kərbəlayı Abas Kərbəlayı Əbdülhüseyn oğlu və Məşədi Ələkbər Kərbəlayı Şıxməmməd oğluna icarəyə verilməsi haqqında kontrakt bağlanır.

2 yanvar 1840 f 133, iş 120 v 104-105

**İrəvan şəhərindəki dövlət bağlarının oktyabrın
30-dək icarəyə verilməsi.**

Bağın adı, Kimə və neçə gümüş manatla

1. Əlican bağı
Vəlibəy Zeynalabdın bəy oğluna-5
2. Kələntər bağı 1 1/4
Əlibaba Məşədi Məmməd Rza oğluna-20
3. Tağıbəy bağı 5-4
Əsədbəy Əlicanbəy oğluna-24
f.133.ış176 v.17
4. Məmməd Şəfi bəy bağı.
Məmmədəli Məşədi Məmmədhüseyn oğluna-32
5. Qasım Bayram oğlunun bağı
Məmmədəliyə-10
6. Mirzə Qasımın Təzəkənddəki bağı
Yenə Məmmədəliyə-45
7. Mirzə Qasımın - bağı
Yenə Məmmədəliyə - 15
8. Arakel Qalustovun bağı
Abasbəy Tağıbəy oğluna - 3
9. Məmmədcəfərin Abihəyat arxı üstündəki bağı
Məmiş Fətəli oğlu və Məlik Məmmədbağır oğlu - 3
F 133, iş 176 v. 12-17

**İrəvan qalası ətrafındakı “Səvzigər” və Söyütlü
adlanan yerlərdə bağı və əkin sahəsi olan İrəvan
sakinlərinin siyahısı.**

1. Hacı Nəcəf Əziz oğlu
2. Hacı Əli Eyvaz oğlu
3. Hacı Cəfər Tapdıq oğlu

4. Məşədi İmanqulu Qarabağlı
5. Kələntərbəy Uluxanlinski
6. Məşədi Səfər Kərbəlayı Əkbər oğlu
7. Polkovnik Klinin Söyüdlüdəki bağı
8. Asatur Çələbov yüzbaşı
9. Məşədi Səfər Kərbəlayı Əkbər oğlu
10. Hacı Cəfər Tapdıq oğlu və Məşədi Səfər Kərbəlayı Ələkbər oğlu
11. Hacı Sadıx Hacı İbrahim oğlu
12. Hacı Əli Yusif oğlu
13. Məşədi İbrahim Kərbəlayı İmanverdi oğlu
14. Hacı Məmmədqulu
15. Mayor Əhmədخان
16. Hacı Kərim Sultan oğlu
17. İman Mirzə Baba oğlu
18. Xanlıq adlanan yer
19. Xanlıq adlanan yer
20. Kərbəlayı Həsənin arvadı Kərbəlayı Zeynəb
21. Kərbəlayı Qələndər Kərbəlayı Hüseyn oğlu
22. Əlməmməd Məmmədəli oğlu
23. Yasaul Uluxan bəy
24. Kərbəlayı Qələndər Kərbəlayı Hüseyn oğlu
25. Hacı Müsəddin Əli oğlu
26. Uluxan bəy
27. Yoncalıqda dövlət mülkü
28. Arsentı Podtummyanov
29. Kələntər bəy Uluxanlinski
30. Kvartalınıy Çelyabov

1847. F 133, iş 214 v. 12-13

İrəvan şəhərindəki Təpəbaşı məhəlləsinin sakini Telli-bəyim Ağamir Abdulla qızının əri Məşədi Ələsgər Məşədi Zeynalabdin oğlunun evi, bağı, dükanı və “Hacıəli hamamının bir payını İbrahim Hacı Məhəmməd oğluna satması haqqında sənədlər notariusda təsdiqlənib. Burada Hacı Seyid Həsən Məşədi Mir Baba oğlunun, Hacı Mirzə Hüseyn bəy Mirzə Bağır bəy oğlunun, Kərbəlayı Məhəmməd Hacı Əbdüləli oğlunun, Hacı Həmid Hacı Məmməd oğlunun və Hacı Rza Hacı Ələskər oğlunun adları da çəkilir.

19 may 1881 f. 77, iş 28, v. 2-4

İrəvan sakinləri Avak Petrosovla Sarkis Ananov arasında alqı-satqı mövzusunda adı çəkilən bağın Hüseyn Məşədi Qurban oğlunun bağı ilə çəpər-çəpərə qonşu olması göstərilir.

21 avqust 1881 f. 77, iş 43, l. 45.

İrəvan sakini Kərbəlayı Abbasəli Hacı Rza oğlunun arxitektor Mehdi bəy Sultanovun evi yaxınlığındakı torpaq sahəsini icarəyə götürməsinə dair kontrakt bağlanıb.

31 mart 1883 f. 117, iş 1108, v. 32

İrəvan sakini Kərbəlayı Məmməd Tariverdi oğlu şəhər torpaqlarından 4,5,7 və 9 sayılı sahələri icarəyə götürməyə dair kontrakt imzalayıb.

31 mart 1883 f. 117, iş 1108, v. 31

İrəvan şəhər polis idarəsi şəhər sakinləri Abbas Cəfər oğlunun, Bağır Hacı Rza oğlunun, Hacı Abbas Məşədi Bağır oğlunun və Rəhim Kərbəlayı Məhəmməd oğlunun əmlakı üzərinə qadağa qoyub.

30 iyun 1885 f. 77, iş 66, v. 1.

İrəvan sakinləri Məşədi Cəfər Hacı Rəcəb oğlu və Gevork Dilanov, “şəhər” və “Çölməkçi” adlanan taxıl əkinini sahələrini icarəyə götürməyə dair kontrakt bağlamışlar.

19 avqust 1897 f. 117, iş 1366, v. 85

Sərdar bağı Zəngi çayının sağ sahilində Eçmiədzinə gedən yolun üstündədir, əvvəllər İrəvanın bəzəyi olub. 11 des. 1500 kv. sajin. Daş hasar arasında 6 düzbucaq sahəyə bölünüb. Mərkəzdə gözəl köşk, ətrafında çoxlu fəvvarələr, ortada böyük su hovuzu var.

1891-ci ildə köşkü, fəvvarələri, gülkarlığı dağıtmışlar. 15 may 1868-ci ildə Minas Kələntərova 24 il müddətinə icarəyə verilib. 1879-cu ildə kontraktı pozaraq şəhər Dumasına veriblər. 1878-ci ildən sonra rus məmurları Şonayev, 1881-ci ildə Zelinski, 1883-cü ildə Valilyev sahib olub bu bağa. 1888-də aqranom Taratnova, 1891-ci ildə Kropotova, 1893-də Kəlova, 1896-da Sestronseviçə verilib.

23 dekabr 1897 f. 113, iş 4143 v. 160-174

İrəvan şəhər məhkəməsi İrəvan sakini İbrahim Nurəli oğlunu İrəvan şəhəri torpağından özbaşına qum götürdüyünə görə cinayətkar hesab etmiş və 5 manat cərimə kəsmişdir. Apardığı qum üçün 25 manat ödəməli olmuşdur.

22 iyun 1900 f. 117, iş 467, v. 140

İrəvan quberniyası şəhər işləri üzrə məsələ müzakirə edib. Sədr V.F. qraf Tsənqauzen, üzvlər: vitse qubernator M.A.knyaz Nokaşidze, İrəvan dairə məhkəməsinin prokuro ru V.I.Rikovski, İrəvan dövlət vergi palatası rəisinin müavini A.A.Sokolovski, İrəvan şəhəri rəisi İ.K. Melik-Ağamalov. habelə şəhər idarəsinin üzvü İ.Z.Korqanov, katib əvəzi Pa-

reysvili iştirak ediblər. (İrəvanda, quberniyada necə qala biləydi azərbaycanlı?)

27 fevral 1901 f. 92, iş 324, v. 11

Mühəndis-hidravliklərinə ~~qurultayı~~ N.A.Petrov, Q.D.Kolçenski, V.F.Uspenski, N.S.Matveyev, P.A.Zuyev, F.F.Konratyev, Q.İ.Tarlovski, V.İ.Volçek, N.N.Andreyev İrəvan şəhəri sakını Hacı Cabbar Kərbəlayı İbrahim oğlunun ərizəsini müzakirə ediblər. (İrəvanlı Hacı Cabbar Zəngi çayından gön-dəri “zavoduna” nasos vasitəsilə su çıxarmaq üçün kimlərdən icazə almalı olub?!)

15 fevral 1903 f. 134, iş 203, v. 13.

“Toxmaxan göl” yaxınlığındakı iki gön-dəri zavodunu Aram Hakopçanyan kontraktla icarəyə götürüb. (əslində dab-bağxanalar yerli sakinlərin olub).

24 noyabr 1903 f.117, iş 1441, v. 17.

İrəvan sakinlərindən 35 nəfərinin toplantısı olub. Bağları suvarmaq üçün Təzəkənd kanalından növbəli istifadə etmək məsələsində qayda-qanun yaratmaq məqsədilə Mir Abbas Mir Cəfər oğlunu baş murov, Məşədi Nəsrulla Hacı Zeynalabdin oğlunu ona müavin seçiblər. Qəbul etdikləri qərarın 14-cü maddəsində deyilir ki, bu kanaldan Cəfərabad və Sərvanlar kəndlərinə su verilməlidir. (hər ikisində azərbaycanlılar yaşayıb) Ancaq Abbasqulu xan, Hacı Məmmədəli Hacı Ələsgər oğlu Kərbəlayı Mustafa istisna olaraq öz bağlarını bu kanalın suyu ilə suvara bilərmişlər.

22 mart 1907 f. 117, iş 597, v. 79

“Dəlmə” arxının suyundan istifadə edən bağ sahibləri

də Kərbəlayi Hüseyn Kərbəlayi Qəhrəman oğlunu baş murov, Harutyun Drampovu da ona müavin seçiblər. Məşədi Əlibəy xan Cəfər oğlu, Kərbəlayi İbrahim Kərbəlayi Ələkbər oğlu Əsgər Kərkərlinski, Kaprel Usepov nəzarətçi vəkilər seçiliblər.

22 mart 1907 f. 177, iş 597, v 68.

İrəvan Duması şəhər kanalizasiyasına dair дума üzvü Tiqranyansın layihəsilə əlaqədar 5 nəfərdən ibarət komissiyaya yaradır. Mir Abbas Mir Babayev və Aslan Calalov həmin komissiyada olublar.

26 may 1904 f. 117, iş 572, v. 42

Novorossiysk universitetinin professoru Veriqodan alınan cavabda göstərilir ki, Qırx bulaq suyu Zaravaxbur suyunə nisbətən daha təmiz və daha mülayimdir. 1892-ci il oktyabrın 26-da bu barədə məsələ Dumaya təqdim olunur. Dekabrın 7-də Duma qərara alır: "Sərdar bulağı" adlanan Qırx bulaqdan şəhərə su çəkilsin. 8 fevral 1895-ci ildə öz qərarını yenidən təsdiq edir. Bu məqsədlə yaradılan komissiyaya дума üzvü Məşədi Cəfər Hacı Rəcəb oğlu da daxil edilib.

21 noyabr 1891 f. 92. iş 145. l. 187. 189

İrəvan şəhərində azərbaycanlıların yığcam şəkildə yaşadıqları yerdə evləri və əkin sahələrini söküb, "Quberniya" adlı küçə salmaq məsələsi Dumada müzakirə edilib.

10 may 1894 f. 117, iş 273, v. 94.

İrəvan qubernatorunun 28 noyabr tarixli N 3330 sərəncamı şəhər abadlaşdırma komissiyasında müzakirə olunub. Şəhər sakinləri Hacı Mırabbas Hacı Seyidhəsən oğlu və

Kərbəlyai Məmməd Əliyevi də də'vət ediblər. (Ev sahibləri, torpaq sahibləri şəxsiz azərbaycanlılar olub).

7 dekabr 1892 f. 117, iş 273. v. 18.

Qubernator general-mayor Freze İrəvan polis rəisinə yazır:

“В период холерной эпидемии текущего года замечено что в г. Эриван больший заболел воемости и смертности от холеры пал на Демирбулагсии и Шагорсик кварталы, населенные преимущественно мусулманами. Явление это объяснется главным образом весьма плохой распланировкой названных кварталов. Ввиду вышеизложенного, я признаю крайно необходимым перемлонировать означенные два квартала, пробив в них несколько прямых улиц, установленной ширины.

- Прошу Вас периодически (к 1-му и 15-у числам каждого местца) предствоять мне обстотельные донесения”. (Məqsəd: hər iki küçənin sakinlərini pəgən-pəgən etməkdə)

28 noyabr 1892 f. 117, iş 273, v. 2.

İrəvan qubernatorunun raportunda İrəvan qalası, Sərdar sarayı, Saraydakı güzgülü salon haqqında təmir işlərinə sərf edilən vəsait barəsində müəyyən məlumat verilir. Duma sarayın güzgülü salonunu ictimai əhəmiyyəti olmayan və qədim tarixilik baxımından da yararsız bir imarət sayıb. Sərdar sarayının yeri və əhəmiyyəti ancaq 1837-ci ildə səfər zamanı imperator Nikolay Pavloviçin burada qaldığı ilə bağlıdır.

20 fevral 1890 f. 92, iş 1. v. 53-56

İrəvan şəhərinin erməni və müsəlman sakinləri şəhərdə əmin-amanlığı bərpa edib saxlamaq məqsədilə müqavilə imzalayıblar. 9 maddədən ibarət bu müqavilə şərtlərinin yerinə yetirilməsi müvəqqəti komissiyaya tapşırılıb. Komissiyanın tərkibi, Sədr: şəhər rəisi M.Ağamalov, üzvləri: Xan Makinski, Gerasim Petroviç Komsaraqan, Qriqori Ter - Xaçaturov, Avetis Nazaroviç Ter-Avetisov, K.Məmməd Əliyev, Ağa xan İrəvanski, Vasili Yeqiazarov, Mir Abbas Mir Babayev, Ələkbər İsmayılov, Abasqulu bəy Hacıbeklinski, A.Qavrilov.

13 fevral 1908 f. 117, iş 580. v. 270

Mühəndis texnoloqlar Aram Malxasyan və Xəlilbəy Qasımbəy oğlunun şəhərdə su elektrik stansiyası tikmək təklifi Dumada müzakirə olunub. Təklif rədd edilib.

22 aprel 1909 f.117, iş 679, l. 3.

MƏDƏNİYYƏT

1 sentyabr 1868 - 1869.

f. 1, siy. 1. iş 227, v. 9.

İrəvan progimnaziyasında ilahiyət və tatar dili müəlliminə 250 manat əmək haqqı verilib.

1892 f.1. siy 1. iş 311. v. 1.

İrəvan gimnaziyası. 1881-ci il martın 31-də progimnaziya əsasında yaradılıb. 1882-ci ildə 1 hazırlıq və 6 gimnaziya sinfi olub. 1883-cü ilin 1 yanvarında 231 nəfər təhsil almış. Şagirdlər milli tərkibdə: ruslar 33, gürcülər 7, ermənilər 151, tatarlar 37, yəhudilər 1, almanlar 2 nəfər. Progimnaziya 1869-cu ildə keçmiş qəza məktəbi əsasında yaranıb.

Gimnaziyanın 1885-ci il hesabatı:

f.1.siy. 1. iş 373.

1831-ci ildə mart ayında açılmış ikisinfli qəza məktəbi, 1868-ci il martın 15-dən dördsinfli progimnaziya əsasında 1881-ci il martın 31-dən gimnaziya.

1885-ci ildə ilk buraxılışı olub. 6 şagirddən 2-si riyaziyyat, 2 tibb, 2-si hüquq fakültəsinə qəbul olub.

1890 f.3. siy 3. iş 151. v. 2.5.

İrəvan müəllimlər seminariyası

Seminariya 1881-ci il noyabrın 3-də açılıb. İki sinif olub. Hazırlıq və 1 sinif. 1883-cü ildə III sinif açılıb. 7 buraxılış olub. Məzunlara ibtidai kənd məktəb müəllimi adı verilib. 1884-cü ildə 5, 1885-də 9, 1886-da 14, 1887-də 6, 1888-də 10, 1889-da 13 və nəhayət 1890-da 12 nəfər məzunu olub. İbtidai məktəb müəllimi adı alanlar 69 nəfər. 1890-cı ildə seminariyanı bitirən 12 nəfərdən 6 nəfəri İrəvan və Yeli-

zavetpol məktəblərində, 4 nəfəri kilsə-ruhani məktəblərində, 1 nəfəri Stavropolda işləyir.

69 məzundan 39 nəfəri İrəvan-Yelizavetpol, 2 nəfəri Bakı, Dağıstan, 1 nəfəri Kütaisi, 1 nəfəri Stavropol da işləyir.

Fərqlənən məzunlar sırasında Yengicə məktəbinin smotriteli Həsən Ağayevin, Qəmərli məktəbinə Stepan Sumbatyans adları var. (Sumbatyans Mirzə Cəlil ilə Uluxanlı məktəbində işləyib).

1895-İrəvan müəllim seminariyası.

f. 3, siy. 1. iş 209. v. 2.

8 noyabr 1881-ci ildə açılıb. 14 ildə 12 buraxılışı olub. 1891-də 12, 1892-də 4, 1893-də 5, 1894-də 9, 1895-də 14 nəfər cəmi 123 nəfər. Milli tərkib: rus 8, gürcü 10, erməni 67, tatar 25, dağlı 2, digər millətlər 10 nəfər.

1900 30 oktyabr f. 117, iş 453.v. 18.

Keçmiş şəhər ibtidai məktəbi Puşkin adına üçsinfli məktəbə çevrilib. 1901-ci il büdcəsində İlahiyyət dərsi (Maqomet) 180 m. nəzərdə tutulub.

9 dekabr 1901 f. 12, iş 14,6.9

Puşkin məktəbi nəzdində 15-50 yaşınadək kişilər üçün bazar günü məktəb açılır. Müxtəlif fənlər tədris olunacaq. İlahiyyət, rus dili, riyaziyyat, xarici dillər. (erməni və tatar) dilləri, rəsmxət, məşğələlər bazar günü saat 11-dən 3-dək.

7 aprel 1906 f. 5, iş. 5.v.1.

Qafqaz təhsil dairəsi popeçiteli xanım Ter-Sarksyana göbndərdiyi təliqədə İrəvanda dördsinfli qadın progimnaziyası açılmasına icazə verildiyini bildirir.

29 noyabr 1906 f. 117, iş 459, v. 1240125

İrəvan quberniya xalq məktəbləri direktoru şəhər rəisinə göndərdiyi məktubda yazır: Rus-tatar qızlar məktəbi nadir tədris ocağıdır. Qafqazda müsəlman qızlarının oxuduqları 3 ibtidai məktəb var. Bu məktəbə Bakı şəhərindəki məktəbin nümunəsilə rus-tatar məktəbi adı verilib. Tatar uşaqları təkcə tatar deyil, həm də rus dilində təhsil alırlar. Məktəbə hər il şəhər büdcəsindən 620 m vəsait ayrılarsa böhran aradan qaldırılar.

Rus-tatar kişilər məktəbinə ötən il cəmi 200 manat verilib. İli güc-bəla ilə başa çatdırıblar. Bu il isə həmin vəsaitdən məhrum olub məktəb. Buna görə müəllimlərdən biri neçə ay əmək haqqı ala bilməyib. Məktəbə əvvəllər verildiyi qədər vəsait ayırmaq arzu edilir. Lakin Duma 1907-ci il fevralın 7-də rədd edib.

4 iyul 1908 f. 117, iş 644, v. 13.

1897-ci il siyahıyaalınma məlumatına görə hazırda İrəvanda 2665 məktəbyaşlı uşaq (8,9, 10 və 11 yaş) var. Onları təhsillə əhatə etmək üçün 54 məktəb komplekti (hər birində 1 müəllim, 50 şagird) lazımdır halbuki İrəvanın ibtidi məktəblərində 10 müəllim və 496 şagirddən ibarət cəmi 10 komplekt var.

1918 f.197, iş 5,v.9.

İrəvan müəllim seminariyasında

1915-16-da 19 nəfər

1916-17-də 22 nəfər

1917-1918-də 23 nəfər

Cəmi: 64 azərbaycanlı oxuyub.

f.4. siy. 1. iş. 75, v. 16-17

İrəvan Ripsime gimnaziyası (qızlar)

1915-16-da 13 nəfər
1916-17-də 11 nəfər
1917-18-də 11 nəfər
azərbaycanlı oxuyub.

1837. f. 90. iş 234 v. 37-41

İrəvanın statistik vəziyyəti.

Xanlar-bəylər və Məliklər-215
Məscidlər _____ 5 (əksinə 8-12-dək).
Qəza məktəbi _____ 1
şagirdləri _____ 50

1865

İrəvan şəhəri əhatə edir: 4514 kv. desyatin və 868 sajin.
Daimi sakinləri: 1251.5 nəfər
Müsəlman məktəblərinin 9 (dini), şagirdləri 223
Əhali: Müsəlmanlar: неотбывающих.

Xan nəslindən 25

Bəy 215

Ağalar -

Ruhani 180

420 неотбывающих.

ermənilər 5470

müsəlmanlar 6118.

İrəvan şəhərində əhali: (1865)

Ermənilər - 5770 nəfər

Azərbaycanlılar - 6614

Anadan olan uşaqlar:

Ermənilər - 530

Azərbaycanlılar - 700

Ölənlər:

Ermənilər - 286

Azərbaycanlılar - 520

Nigah:

Ermənilər - 85

Azərbaycanlılar - 315.

Fond 19. Siyahı 1. İş 3.

Molla Tağı Məhəmməd oğlu

İrəvan qəza məktəbinə müəllim təyin edilir.

İş 7. Beşsınıfli məktəbə xan, bəy, məlik, məmur və din xadimlərinin uşaqları qəbul olunur.

İş 22. Mirzə Elxanov.

Tatar dili müəllimi. İldə 351 manat maaş almaqla işləyib. 1856-cı ildən işləyirmiş. İlahiyət və tatar dili müəllimi.

İş 65. 08.2.1866-cı ildə verilən mə'lumata görə 1865-ci ildə İrəvan quberniyasında 39 məktəb, 74 müəllim, 1767 şagird olub.

İş. 122 a. v. 57,65,75,77

1915-ci il. Puşkin adına məktəbi bitiriblər:

Abbasov Nağı, Bağırov Əsəd, Güllücinski Saleh, Nəbatəliyev Hüseyn, Səmədov Həsən. Sınıfdə qalıb Mirbabayev Mir Yusif.

1916-cı il. Həmin məktəbin məzunları: Əhmədov Kərim, Cəfərov Əli, Cümşüdoğ Yağub, İbrahimov İsmayıl, Muğanlinski Fərəməz, Süleymanov Əsgər.

Mə'zunların taleyi:

“Allah qoysa məktəbi bitirə bilsəm, işləməyə gedəcəyəm, ona görə ki, ailə vəziyyətim çox ağırdı”.

Həsən Səmədov

“1915-ci ildə mənə yenə amansız bədbəxtlik üz verdi, atam öldü və indi mən çıxılmaz vəziyyətdə qalmışam”.

Hüseyn Nəbatəliyev

“1915-ci ildə mən dördüncü sinifdə oxuyanda ümumavropa müharibəsi başlandı. Müharibə hələ də davam etməkdədir”.

Nağı Abbasov

Fond 19. Siyahı 1.

İş 134. Директор Закавказской учительской семинарии 11 ноября 1902 году пишет Директору народных училищ Эриванской губернии:

... Его превосходительство г. попечитель Кавказского округа; изволил приказать не назначить Сулейманова (он же Рахимов), Оруджева (он же Халилов) и Шихлиского Рахима, как и всех остальных окончивших в настоящем году курс семинарии в продолжении целого года на действительную службу, а только исправляющими должность и имеет в продолжении этого времени особое наблюдение за ними, так как они принимали действительные, а особенно из них Шихлинский Рахим, участие в так называемой обструкции 14-19 марта 1902 г.

Qafqaz təhsil dairəsinin rəisinə göndərilən (14 §.

1901) bir məktubda da deyirdi:

“... готовить наиболее развитых и крепких хранителей заветов Магомета...”

Мусульманская школа, будучи лишена содействия правительства и не имея в себе задатков для усовершенствования...”

List 28.

İş 411. V.2. Molla İsmayıl Hacı Kazımov. Yeni məktəb açmağa dair ərizəsi. Həm də qeyd edilir ki, mövcud məktəbdə 14 nəfər oxuyurdu. 12 müsəlman, 2 erməni. Rus dilindən Ohanov adlı erməni dərs deyirmiş.

V.3. 1852-ci ildə (fevral ayında) İrəvan qəza məktəblərində oxuyanlar: cəmi 146 nəfər. Ruslar 11, ermənilər 115, müsəlmanlar 20 nəfər.

İş 508. 1898-ci il mart ayının 29-da İrəvanın baş məscidində yığıncaq keçirilib. Məktəb komissiyası yaradıblar. Xan İrəvanski komissiyasının sədri seçilib. 14 üzv seçiblər. Daimi komissiya daimi fəaliyyət üçün nəzərdə tutulub. Yığıncaq dövlət orqanlarından bir cavab ala bilmədiklərindən öz hesablarına məktəb açmaq haqqında qərar qəbul edib. Müsəlman dili müəllimlərinin hərəsinə (iki nəfər) 800 manat, 1 nəfər rus dili müəlliminə isə 1000 manat maaş vermək nəzərdə tutulur. Təsisçilər məktəb xərclərini ödəmək üçün hər il “üzvülük haqqı” verməyi qərara alıblar. Eynəlibəy Sultanovun əlilə yazılan cədvəldə göstərilir:

1 qrup. 50 manat - 2 nəfər. Abbasquluxan İrəvanski və Pənah xan Makinski.

2 qrup. 25 manat - 17 nəfər.

3 qrup. 15 manat - 31 nəfər.

4 qrup. 10 manat - 54 nəfər ianə vermişlər. Eynəlibəy də 10 m. verib.

İş 528. V.4.5 Haşimbəy Nərimanbəyov məktəbin nəzarətçisi (smotritel) təyin edilir. 1900-cu il yanvarın 3-də Haşimbəyin İrəvan məktəbləri rəhbərliyinə yazdığı (N-1) məktubda göstərilir ki, 92 adda kitab və 4 adda jurnal və qəzet almaq istəyirlər.

Vərəq 11 1900-cu ildə məktəbin birinci bölməsində 54 şagird oxuyub.

1 nəfəri qız (Nərimanbəyova 3. №50). Mirfətullayev səhər seminariyasına dəyişilib. (v 18)

İş 569 Seçilmiş məktəb komissiyasının (1898-ci ilin martında Haşimbəy məktəbi nəzərdə tutulur) üzvlərindən hər biri ayda bir dəfə məktəbdə 3 saat dərs eşitməli və məktəb həyatı ilə maraqlanmalıdır.

823 1904-05-ci dərs ili. İrəvan rus-tatar qızlar məktəbi. Müəllimlər:

Antonina Kalinina, maaşı 456 m.

Mirzə Məmmədveli Qəmərinski, müəllim 180 m.

V. 1117 1912-ci ildə Xanım A.F.Əliyevanın İrəvanda II dərəcəli 4 sinifli məktəb açmaq barədə məktubu.

V. 1048 İrəvan II dərəcəli rus-tatar məktəbi. 1911-ci il.

V.15 Mirzə Abdullabəy Qaziyev. maaşı 300 m.

Məmmədveli Qəmərinski — 300 m. tatar dili müəllimi.

Əlibəy Abbasov “——” 492 m.

Əli Zeynal oğlu “——” 120 m.

P.Qeorqievic “——” 49 m.

Əkbər Əkbərov “——”

Haşimbəy Nərimanbəyov — məktəb müdiri.

V.47. 1912-ci il martın 5-də pedaqoji şüranın iclası. V söhbədə şagird Abbas Abdullayevin əlində tapança açılıb Əkbər Qafarovun paltosu dəşilib.

Qərar: Müvəqqəti olaraq məktəbdən qovulsun.

İştirak ediblər: Haşimbəy Nərimanbəyov, Mirzə Abdulla Qaziyev, Məmmədveli Qəmərinski, Əkbər bəy Əkbərov, Əlibəy Abbasov.

V.121. 27 noyabr 1915. Məktəbin müdiri H.Nərimanbəyov yazır:

Bu il yer olmadığından 27 şagirdi məktəbə qəbul edə bilmədik.

V.114. H.Nərimanbəyov yazır: Avqustun ortalarından sentyabrın 25-dək qoşun məktəbdə yerləşirdi. Əvvəl kazaklar qalırdı, sonra isə sanitar dəstəsi gəldi. Dərs keçməyə yer yoxdur.

V. 125. 1.2.3.4. və 5-ci siniflərdə oxuyan şagirdlər:

1-52 şagird. Səid Rüstəmov, Mirfətullayev Mir Yusif, II-35 “—”Mirfətullayev Mir Abbas, Qəmərinski Hüseyin... Sonra III sinifdə 11, IV sinifdə 8, V sinifdə 7 şagird olduğu göstərilir.

İş 1201. 1913-cü il sentyabrın 15-də İrəvanda ikinci şəhər qızlar məktəbi açılıb. Məktəbdə azərbaycanlı qızlar təhsil alırmışlar. P.V.Miansarova quberniya məktəbliləri idarəsinə bu barədə yazıb:

“Sentyabrın 16-da məktəbin açıldığını e'lan etmişdik. Şagirdlər gəlmədiyini nəzərə alaraq ancaq sentyabrın 30-da məşğələlərə başlaya bildik. Cəmi 8 şagirdimiz vardı. İndi 18 şagirdimiz var.

Məktəb quberniya küçəsi 18-dədir”. Əvvəl Staro-Kazarmennoy küçəsində N 2-evdə olub. 1916-cı ildə iki şöbədən ibarət olub. I şöbədə evdarlıq, davranış qaydaların, məişət məsələləri, şer öyrətməmişlər. II bölmədə proqram bir qədər səviyyəli və geniş olub.

1915-1916-cı ildə 1 bölmədə oxuyublar:

Agayeva Zəhra
Ağayeva Zivər
Əliyeva Dilgüşad
Əliyeva Nuşu
Əliyeva Fatma
Əhmədخانbəyova Əfruz
Qurbanova Telli
Rzayeva Kubra
İsmixanova Dərçin
Qazıyeva Əfşan
Qazıyeva Laçın
Qazıyeva Zıbiş
Kərimova Əminə
Qubişova Zərri
Məmmədova Züleyxa
Muxtarova Rübabə
Nabatəliyeva Tafərrux
Tağıyeva Rübabə
Hüseynova Xədicə

II bölmədə.

Əhmədخانbəyova Nina
Cavadova Məsimə
Qədimbəyova Minəvər
Kərimova Möhtərəm
Məmmədova Firuzə

İş 1359. Əhməd Hacı Bağır oğlu.

1852-ci il may ayının 5-də İrəvan məktəbinin mə'zunu Əhməd Tiflis gimnaziyasında təhsilini davam etdirmək üçün ərizə yazıb: Təhsilimi qəza məktəbində qurtarmışam, vali-

deynlərim ölüb. Dövlət hesabına Tiflis gimnaziyasında oxumaq istəyirəm. 18 dekabr 1848-ci il nizamnaməsinə əsaslanan popeçitel cavab verir ki, bu gimnaziya təkcə Tiflis və Kutaisi dvoryanlarının uşaqları qəbul edilir.

İş 1385. İrəvan qəza məktəbində oxuyan uşaqlar:

1850-ci il	1863-cü il
ermənilər	72. 118
müsəlmanlar	15. 24
Aleksandropolda 1850-ci ildə 8 nəfər.	

İş 1530. Müxtəlif məktəblərdə işləyən müəllimlər:

Əlixanov	İrəvan rus-tatar qızlar məktəbi
Əlixanov	Uluxanlı
Əliyev Məmməd	İrəvan müəllimlər seminariyası
Heydərov	İmanşalu
İbrahimov C.	Başkənd
Qəmərinski	İrəvan rus-tatar
Kazımov Mehdi	İrəvan rus-tatar
Kərimov C. Aralıq	Başkənd
Mahmudbəyov Şərifbəy	Smotritel İrəvan
Molla Rəhim	
Rzazadə Ələsgər	Uluxanlı
Sultanlı T.	Qəmərli
Rəhimov Mehdi	
Mahmudbəyov	
Nərimanbəyov Haşım	İrəvan
Rəsizadə Əli	
Rəsizadə Ələkbər	

İş 1576

1577. Molla Tağı Məhəmməd oğlu 1856-cı il aprelin 7-də ölüb. Mirzə Molla Ələkbər Elxanov onun yerinə təyin edilib.

23 iyun 1908 f.117. iş 638, v. 7-8 V 719.

Müvəqqəti general qubernator qərargahının 13 iyun 1908 tarixli N 2698 sərəncamına əsasən **şəhər** texniki Q.Mehrabyana ən qısa müddətdə şəhərin küçələri və döngələri barədə siyahını hazırlayıb təqdim etmək təklif olunub.

3 gün sonra, iyunun 26-da siyahı təqdim edilir. İyunun 27-də qeydə alınan siyahıda 44 küçənin adı və 456 döngə olduğu göstərilir. Məqsəddə uyğunluğunu nəzərə alaraq siyahını olduğu kimi təqdim edirik:

Наименования улиц и переулков гор. Эривани.

1. Царская	20
2. Бебутовская	18
3. Тифлисская	4
4. Назаровская	22
5. Банная	6
6. Тархановская	26
7. Докторская	14
8. Церковная	4
9. Крепостная	10
10. Астафьевская	28
11. Тер-Гукасовская	24
12. Губернская	20
13. Почтовая	20
14. Безымянная	4
15. Чолмокчинская	2
16. Училищная	8
17. Нахичеванская	6

18. Базарная	16
19. Шариатская	8
20. Аптечная	14
21. Молярская	14
22. Карвансарайская	30
23. Армянская	20
24. Султанский пер.	4
25. Маруковская	6
26. Дашли-кюча	6
27. Староказарменная	10
28. Новоцерковная	4
29. Пашаханская	6
30. Гариблар-очахи	6
31. Дайрманлы	6
32. Мечетский пер.	6
33. Файла базар	4
34. Тапабашинская	8
35. Сурбсаркисская	8
36. Кабиристан кучаси	8
37. Нагиб кучаси	2
38. Мир Джафар кучаси	8
39. Рустамхан кучаси	4
40. Гахтаканская	4
41. Ходженц	4
42. Безымянная II.	8
43. Безымянная III.	8
44. Безымянная IV.	8

**Əlavə olaraq təqdim. Əvvəlki siyahıya
daxil olmayan küçə adları.**

1. Шамринская	6
2. Козерская	4
3. Хорбулагская	6
4. Бекская	4
5. Староцерковная	5
6. Катанский пер.	4
7. Судебная	4
8. Миллионная	4
9. Кривой пер.	4
10. Мельничная	4
11. Молоканская	7
12. Архитектурная	2
13. Дуканлы куча	6
14. Садовая	12
15. Аставацадзин	4
16. Гарибаноц	4
17. Глухой тупик	3
18. Веклиовская	4
19. Саллахлар	4
20. Безымянная	4

Наименование площадей гор. Эривани

- А. Училищная
- Б. Новая-Панаханская
- В. Сенная-Домурбулагская
- Г. Торговая
- Д. Хлебная
- Е. Чолмакчинская

Fond 19. Siyahı 2.

İş nömrələri.

6. Ələsgər Axundov. Nuxa şəhər məktəbindən İrəvana göndərilib.

10. İsgəndərbəy Ağabəy oğlu Əliyev. 1885-ci il iyulun 1-dən 1888-ci il avqustun 4-dək böyük Vədi kəndində birsinifli məktəbin müəllimi.

19. Mirzə Bağır Yusif oğlu Məmmədəliyev... şəkli də var.

90. 1910-cu il aprelin 28-də açılıb.

Müəllimləri: Anna Əliyeva: Mariya Stanbulova: Məmməd Vəli Qəmərinski.

Ünvanı: Terqukasovskaya 28. Bazarnaya 27.

Fənlər: Riyaziyyat, coğrafiya, rəsm və fransız dili, tarix, ilahiyyət (müsəlmanlar üçün).

1911-ci il sentyabrın 1-dən İrəvanda 7 sinifli realni məktəb açmaq istəyirlər. Latin, fransız və alman dillərini proqrama daxil edəcəklərinə söz verirlər. Pedaqoji şuranın sədri Arxangelsk, fransız dili müəllimi Əliyeva, İrəvan seminariyasını bitirmiş Boqdan Mnasakonyan və Əsgər Axundov adi müəllim, hər müəllimə 700 manat nəzərdə tutublar. Lakin 18 sentyabr 1911-ci ildə 20134 sayılı sərəncamla rədd cavabı alırlar.

Nəhayət, III dərəcəli məktəbi bağlayır və ticarət məktəbi açirlər. 1912-ci il sentyabrın 12-də Əliyeva bu barədə İrəvan xalq məktəbləri müdirinə yazır (vərəq 31).

99. Əkbər Mehdi oğlu Əkbərov. 1898-ci ildə (21 sentyabr) rus-tatar məktəbinə qəbul olub. 1903-cü il iyunun 3-də qurtarıb. 10 fəndən imtahan verib, 9-dan ə'la, təkçə rus dilindən, "4" alıb. Şəhadətnaməsi (N-1) imzalayıblar: Haşım bəy Nərimanbəyov, Ə.Qaziyev, H.Şahmaxminski,

M.B.Qəmbərinski.

1907-ci ildə İrəvan müəllimlər seminariyasını bitirib. İrəvan rus-tatar məktəbinin müəllimi təyin olunub. (16 dekabr 1911). 1907-ci ildən Təbrizdə müəllim işləyib, 1911-də İrəvana qayıdıb.

168. Əlixanova Nüşafərim.

28 XII 1899-cu ildə anadan olub. 1906-1911-ci illərdə İrəvan ikisınıfli rus-tatar qızlar məktəbində oxuyub. Şəhadətnaməsinə (N-17) A.Kalinina və M.Qəmərlinski qol çəkiblər.

280. Qəribəy Vəzirov Həsənbəy oğlu.

1903-cü ildə İrəvanda Puşkin adına məktəbi bitirib. Bir müddət İrəvanda yaşayıb və müəllim işləyib. 1906-1909-cu illərdə İydir məktəbində müəllim işləyib.

336. Zeynalabdınbəy Həsənbəy oğlu Hacıbəyov.

İrəvan rus-tatar məktəbini qurtarıb. 1905-1911-ci illərdə Ağzıbir kənd məktəbində müəllim işləyib. Sonra “Xeyriyyə” məktəbində rus dili müəllimi olub (1913).

362. Əhməd Haşimov.

İrəvan müəllimlər seminariyasını bitirib. Çobankərə məktəbində müəllim işləyib.

416. Rzabəy Cəfərbəyov.

1895-ci ildə anadan olub. 1908-ci ildə İrəvan gimnaziyasına daxil olub. 1915-ci ildə 8-ci sinfi bitirdikdən sonra Baş Noraşənə müəllim təyin edilib.

527. Əhmədbəy Qaziyev.

1891-ci il iyunun 10-da İrəvan müəllimlər seminariyasını bitirib. Şəhadətnamə № 223. İmzalayanlar sırasında Axund M.B.Qazızadənin də qolu var. Əhmədbəyə verilmiş başqa bir şəhadətnamə də maraqlıdır: “Он занимался в школе при Эриванском тюремном замке обучением

арестантов татар грамот с 1-20 июля 1890-го по 20 апреля 1891 года безвозмездно и в течение этого времени у него было от 18 до 22 их учеников. (23 июль 1891 г. № 314)

Təhsilini davam etdirmək üçün Moskvaya gedir. Bir il sonra evdən kömək ala bilmədiyinə görə qayıdır. Yəngicə məktəbinə göndərilir. Qardaşı Məmmədbəy Qaziyev qonşu Baş Nəraşəndə müəllim idi. Əhmədbəy 1896-cı ildə -Yaycıya müəllim tə'yin olunur.

391. Rustəmbəy Cəlilbəy oğlu Mahmudov.

25 may 1889-cu ildə Böyük Vedidə birsinifli normalnı məktəbi bitirib. Şəhadətnaməsini (№ 30) Mirzə Həşim bəy Vəzirov (smotritel uçılışa) imzalayıb.

395. Cəfərbəyov Cəfərbəy:

İrəvan məktəblərinin direktoru Qafqaz popeçitelindən xahiş edir ki, Cəfərbəy Cəfərbəyov İrəvan müəllimlər seminariyasını bitirib. Onu Məmmədqulubəy Kərim - Sultanlı Kəngərlinskinin bu il sentyabrın 1-dən açılacaq məktəbinə tərbiyəçi tə'yin etməyə icazə versin (27 avqust 1901-ci ildə yazılıb). Cəfərbəyin öz ərizəsində də göstərilir ki, həmin məktəb sentyabrın 1-də açılacaq. (ərizə 1 avqust 1901-də yazılıb).

Cəfərbəy 1897-ci ildə İrəvan gimnaziyası nəzdində hazırlıq məktəbini, 1901-ci ildə isə seminariyanı bitirib. Yəngicədə, sonra Aleksandropolda müəllim işləyib. 20 noyabr 1907-ci ildə 21252 saylı məktubda Qafqaz popeçiteli İrəvan quberniyası xalq məktəbləri direktoruna yazır:

İrəvanda üçüncü dərəcəli xüsusi təhsil müəssisəsi açmaq üçün Cəfərbəy Cəfərbəyova icazə verirəm:

(с преподаванием в нем предметов, кроме тюремных языков на русском языке (vəraq 2).

520. Mirzə Sadıxbəy Qulubəyov.

Naxçıvanda tatar dili müəllimi

522. Əli Əşrəf Qaziyev.

1886-cı ildə İrəvan seminariyasını qurtarıb. 15 avqust 1886-cı ildən 1 iyun 1889-cu ilədək Kərxun (Eçmiədzin) məktəbində müəllim olub. 1889-1890-da Baş Noraşəndə müəllim.

523. Abdulla Kənkərlinski.

1888-ci ildə İrəvan gimnaziyasını bitirib. Uzun illər müəllim işləyib. Podporuçik Mahmudaga Kənkərlinskinin oğlu. 1 il sonra Makuda rus-fars məktəbinin direktoru olub.

538. Abbasqulubəy Kənkərlinski.

7 oktyabr 1899-cu ildə Naxçıvanda (Valan) kənd müəllimi.

546. Mirzə Məmmədveli Qəmərinski.

1898-ci ildə İrəvanda rus-tatar məktəbini bitirib.

1900-cu il martın 13-də İrəvan quberniya məclisində imtahan verərək müəllim adı alıb. 1901-1911-ci illərdə İrəvan rus-tatar məktəbinin müəllimi olub.

547. Məmmədqulubəy Kərim-Sultanlı Kənkərlinski. Tiflis kadet korpusunu qurtarıb. Poruçik. Naxçıvanda müəllim işləyib. Sonra İrəvana gəlib. 15 sentyabr 1903-cü ildə ərizə verib, məktəb açmağa icazə istəyib. İrəvan qubernatoru (21 sentyabr 1903-cü il) N-3088 məktubu ilə etiraz etmədiyini bildirib. Məmmədqulubəy iki müəllim gətirtirib (Peterburqdan). Nikolay İvanoviç Pivenşteyn və Luiza Fay. 1905-ci il iyunun 1-də məktəb bağlanıb. 1901-ci ildə Məmmədqulubəyin 37 yaşı olub.

522. Həsənbəy Axund Molla Xəlilbəy oğlu Qaziyev. 1900-cu ildə İrəvan seminariyasını bitirib. Uluxanlı məktəbində müəllim işləyib.

Fond 19. Siyahı 2. İş 616. Məmməd Tağı bəy Qaziyev. 1905-ci ildə İrəvan gimnaziyasını bitirib. Kazan universitetinin riyaziyyat fakültəsinə daxil olub. İki il oxuduqdan sonra atası ölüb və ailə vəziyyəti ağırlaşdığına görə qaçıdıb. iyirmi il müəllim olmuş atasının işini davam etdirib. Mirzə Cəlil Uluxanlıya gələndək orada, sonra isə 1911-ci ilədək Əkərəkdə müəllim işləyib.

İş 617. Əlibəy Kənkərlinski.

İş 626. Axund Abdulla Axund Xəlil oğlu Qaziyev.

İş 650. Bülbül Kazımova. Muradova Bülbül 1896-cı il martın 5-də anadan olub. 1906-1911-ci il iyunun 1-də məktəbi bitirdiyinə dair şəhadətnamə verilib. (№ 6) imzalayıblar: İnspektor İ. Avramskaya, smotritel A. Kalin. 1917-ci il avqustun 29-da Aralıq Baş kəndinə müəllim təyin edilib. Mehdi Kazımov arvadı Bülbülü öz işlədiyi məktəbə müəllim təyin etməyə dair ərizə yazıb. Bülbül də 1917-ci il noyabrın 7-də maarif inspektoruna yazıb: "İrəvan kişi rus-tatar məktəbində türk qızları üçün məktəb açmağınızı və mənə həmin məktəbə ana dili müəllimi təyin etməyinizi rica edirəm".

İş 698.

Müəllim Cəlil Məmmədquliyev.

11 avqust 1887-ci il tarixli birinci sənəddə (N-937) "Uluxanlı məktəbində müəllim işləyən Məmmədbəy Qaziyevin azad edilməsi və onun yerinə Cəlil Məmmədquliyevin təyin edilməsi, ikinci sənəddə (N-938). Zaqafqaziya tədris dairəsinin 4393 sayılı sərəncamı ilə Mirzə Cəlilin həmin il avqustun 7-dən Uluxanlı normal məktəbinə müəllim vəzifəsinə təyin olunması göstərilir və xatırladılır ki, avqustun 20-25-dək işdə olmalıdır. 15 oktyabr 1887-ci il tarixli N 188 məktubda (vərəq 5) Mirzə Cəlilin Baş Noraşen kənd məktəbinə göndərilməsi qeyd olunur. 13-15 yanvar 1890-cı ildə

Mirzə Cəlilin Nehrəm məktəbinə nəzarətçi vəzifəsinə tə'yin olunmasına dair daha bir sənəd var. Nehrəm məktəbindən İrəvana qayıtmasına dair 218 sayılı məktub (10 iyul 1897) da eyni fondada saxlanılır.

İş 700. İlyabəy Mahmudbəyov.

Böyük Vedidəndir. 1892-ci ildə gimnaziyanı bitirib. 1893-də Çobankərədə müəllim, 1896-da Yengicədə, sonra Vedidə:

711. Cabbar Məmmədov.

20 yanvar 1882-ci ildə anadan olub. 1894-cü ildə İrəvan müəllimlər seminariyası nəzdində birsinifli ibtidai məktəbə daxil olub. 1902-ci ildə İrəvan müəllimlər Seminariyanı bitirib. 1902-ci ilin sentyabrından Nehrəm məktəbində müəllim işləyib. 1903-cü ildə Qəmərli məktəbinə, 1904-cü ildə İmanşali məktəbinə dəyişilib. 1905-ci ildə Qəmərli məktəbinin smotriteli olub. 1906-cı il avqustun 29-da ailə vəziyyətinə görə işdən azad olunub. Daşlı küçəsi 51-də III dərəcəli məktəb açıb. Yazılıb: "Məktəbin sahibi Məmmədov Cabbar Abbaszadə. Rus dili müəllimi Mugañlinski İbadullahəy Əlinəğibəyzadə, İlhahiyyət və tatar dili müəllimi Məmmədov Mirzə Abbas Məmmədzadə. Dərslər 31 dekabr 1910-cu ildə Cabbar Məmmədovun tərtib etdiyi cədvəl əsasında keçirilmiş. Məktəbdə 8-11 yaşlı 20 oğlan oxuyurmuş (3 oktyabr 1911). 14 dekabr 1915-ci ildə Armavir şəhərindən göndərilən məktub (vərəq 32).

743. Qafar Kərbəlayı Məmməd oğlu. Müəllim

745. Məşədi Rəhim Kərbəlayı Məmməd oğlu. Müəllim.

İsmayıl Həsən oğlu Mustafayev. Dilicanda müəllim.

765. Qafar Məmmədov

1908-ci ildə (7 iyun) Qorı seminariyasını bitirib. Şəha-

dətnaməsini (№830) S.M.Qəniyev və F.Köçərli imzalayıblar. 4 iyul 1908-ci Zaqafqaziya müəllimlər seminariyasının direktoru İrəvan xalq məktəbləri direktoruna göndərdiyi rəsmi məktubda (№979) yazmışdır:

Bu il seminariyanı bitirənlərdən üç nəfəri İrəvan Quberniyasında işləmək arzusunda olduğunu bildirmişdir:

1. Казымбеков Рагим Татарин, шийит 21 г. Приемлендобрасоестный, но меньшого умственного развития, будет скромным тружеггиком.

2. Мамедов Гафар татарин, шийит 22 л. Посредственных дариваний, будет скромным сельским учителем, владеет скрипкой и может обучать пению.

3. Мустафяев Исмаил - татарин, сунить 19 л. Умственно одорен хорошо, но ксожелению ленивый и имеет склонность к фатовству, а почему и нуждается в серезному руководству в город по моему мнению его нельзя назначить.

Kazimbəyov Rəhimi Baş Noraşənə, Məmmədov Qafarı İrəvana, Muğanlinskinin pansionatına, Mustafayev İsmayılı Qazax qəzasının Deliman məktəbinə tə'yin ediblər.

28 sentyabr 1910-cu ildə Qafar Məmmədov Şahtaxındakı məktəbə təyin edilir. 5 sentyabr 1911-ci ildə öz ərizəsinə görə Şahtaxtı məktəbindən azad olunur.

797. Hüseyin Məmmədov-Bəbir Fərəczadə.

798. Museyib Mahmudbəyov Bəxşəlibəy oğlu.

Böyük Vedidə 1906-1912-ci ildə ikisınıfli məktəbi bitirib.

799. Fərəməz Mahmudbəyov Əskərbəy Bəxşəlibəyovun oğlu.

1906-1912-ci illərdə Vədi ikisınıfli məktəbi bitirib.

1917-ci il martın 22-də İrəvan müəllimlər seminariya-

sını bitirib.

809. Cabbar Məmmədov.

1913-cü il yanvarın 19-da İrəvan quberniya xalq məktəbləri direktoruna yazır: İrəvan müəllimlər seminariyasında tatar dili müəllimi işləyirəm. İrəvan rus-tatar məktəbində yer açılıb, ayda 35 man. maaşla məni oraya da qəbul edin. Uzun illər müəllimlik etmişəm, təcrübəm çoxdur. İşin öhdəsindən gələ bilərəm. Saatları vaxtli-vaxtında keçməyə tam imkanım var.

1913-cü il fevralın 13-də icazə verilir. (Cabbar Məmmədov haqqında bax, iş № 711)

820. Məmməd bəy Əlibəy oğlu Mahmudbəyov.

İrəvan seminariyasını bitirib. 1914-cü ildə Vanand məktəbində müəllim olub. 1915-ci ildə işləməyib. 1916-cı ilin sentyabrından Nehrəm məktəbinə göndərilib.

834. Xəlil Məmmədəliyev.

1913-cü ildə Artız kənd birsinifli məktəbini bitirib. Ə'la qiymətlərlə. 1917-ci ildə seminariyanı bitirib.

835. Molla Dinməmməd Axundzadə. 1911-ci ildə müəllim.

837. Məmmədbəy Mahmudbəyov.

1917-ci ildə Vedidə müəllim.

843. Həsən Nəzirbəyov.

İrəvan seminariyasını bitirib. 1887-ci ildə quberniya məktəbləri direktoruna ərizəsində yazıb: Vəziyyətim çox ağırdır. Sənədlərim Sizdədir, lakin hələ heç bir yerə tə'yin etməyibsiz. Gözyaşlarımla yalvarıram, ya müəllim tə'yin edin, ya da sənədlərimi verin başqa yerdə işə girim. 1887-ci il noyabrın 11-də Yengicə məktəbinə tə'yin olunub. 1888-ci ilin dekabrında azad edilib. 90-cı illərdə Bakı quberniyasına gedib. Sonralar yenə qayıdıb.

842-866. Haşimbəy Nərimanbəy oğlu Nərimanbəyov
1863-cü il iyulun 10-da anadan olub. 1882-ci ildə Za-
qafqaziya müəllimlər seminariyasını bitirib. Şəhadətnamə
№45. 1882-ci il iyulun 1-də Daşkəsəmən Normalni məktəbi-
nə müəllim təyin olunub. 1884-cü il iyunun 1-də Qubadlı
kənd məktəbinə, 1889-cu ildə Hadrut yaxud Bedruqon mək-
təbinə təyin olunub. 1895-ci ildə Bərdə məktəbinə. 1898-ci
ildə İrəvan rus-tatar məktəbinə təyin olunub (27 avqustda).
1917-ci ilin sentyabrında Şuşaya gedib. İrəvanda 20 ilə yaxın
azərbaycanlı balalarının maariflənməsinə göstərdiyi
əməyinə və səyinə görə 1988-1989-cu illərədək şəhərdəki
məktəbə Əzizbəyov deyil, yenə də Haşimbəy məktəbi
deyiblər.

Ailəsi: arvadı Əzizxanım. Oğlu Nəriman, qızı Mehta-
ban. Sara. Oğlanları Cəmil, Teymur, Fərzəli, Mahmud, Şöv-
kətbəy.

Fond 94. Siyahi 2.

İş №

833. Saleh Məşəditeymur oğlu Güllücinski.

17 sentyabr 1899-cu ildə anadan olub, kəndli ailəsində.
İrəvanda (Puşkin № 9) müəllimlər seminariyasını bitirib. 5
mart 1916-cı ildə №10 əmrlə Okruçinoy Sudda işə götürüb-
lər. 1918-ci il iyunun 6-da azad ediblər. 1918-ci il fevralın 2-
də 5 nömrəli əmrlə tərcüməçi vəzifəsində işə qəbul olunub.

924. Ağabəy Rəhimbəy oğlu Firidunbəyov.

1885-ci ildə anadan olub. 1905-ci ildə İrəvanda müəl-
limlər seminariyasını bitirib. 1905-1915-ci illərdə müəllim
işləyib. 1915-ci ildə quberniya idarəsində işə girib. Sonra
idarənin katibi təyin edilib (1917-ci ilin dekabrında).

Məmmədbəy Əlibəyov quberniya idarəsində katib iş-
ləyirmiş. 1917-ci ilin dekabrında onu həbsxana rəisi təyin

edirlər, Ağabəy onun yerinə katib təyin edilir.

Quberniya idarəsində komitə sədri Simonson, komitə üzvləri O.Cəlalov, S.Tarverdiyev və İ.Maxaradze imzalayıblar onların əmrini.

956. Əlirza Hacımolla Abdulla oğlu Rəsizadə.

1887-ci ildə anadan olub. 1901-1906-cı illərdə Naxçıvan şəhər məktəbini bitirib. 1908-ci ildə Tumaslı kənd məktəbinə müəllim təyin olunub.

1911-ci il sentyabrın 3-də Cəhrə məktəbinə tatar dili müəllimi göndərilib. 1912-ci ildə kolanlı-Aralıxda müəllim işləyib. Əslən Şahtaxtıdan olub.

965. Əbdülrəşidbəy Əfəndiyev.

1863-cü ildə anadan olub. Zaqafqaziya müəllimlər seminariyasını bitirib. Qutqaşəndə, Xaçmazda müəllim işləyib. 1882-1892-ci illərdə Zaqafqaziya sünülər ruhani idarəsinin katibi olub. 1900-cü ildə yenidən Qori seminariyasına qayıdıb.

966. Rəhimov Rəhim.

Zaqafqaziya müəllimlər seminariyasını bitirib. Baş Noşaşəndə müəllim olub. 1912-ci ildə İmanşəli məktəbinə müəllim təyin edilib.

968. Mirzə molla Ələsgər Məşədi Rza oğlu.

1914-cü ildə imtahan verib molla şəhadətnaməsi alıb. 1915-ci ildə Uluxanlı məktəbinə xarici dil müəllimi təyin edilib.

979. Əbdülqasım Sultanov.

1856-cı ildə anadan olub. 1888-ci ildə Qori seminariyasını bitirib.

980. Süleymsanov Ələkbər Molla Süleyman oğlu.

1882-ci ildə Zaqafqaziya seminariyasını bitirib.

1882-1890-cı illərdə Yengicə, 1890-1894-cü illərdə

Baş Noraşen məktəbində müəllim işləyib. Sonra Naxçıvanda rus-tatar məktəbində işləyib. 1906-cı ildən Naxçıvanda tatar dili və ilahiyyətdən dərs deyib.

Fond 94. Siyahı 8.

İş 268.

İrəvan quberniya məclisi. Məclisin sədri Qaziyev Mirzə Abdulla.

Üzvləri: Molla Həsən Qazızadə.

- Hacı Mirzə Məmməd İdriszadə. Kargüzar Məcnunbəyov.

Məscidlər: Şəhər, Hacı Novruzəlibəy, Cami, Hacı Cəfərbəy.

Fond 94. Siyahı 7.

İş 4.

19 iyun 1850. Qəza rəisi quberniya idarəsinə yazır (N 3623): Keçmiş Erməni vilayətinə aid olan sənədləri araşdırıdıq. Aşkar oldu ki, bu sənədlərin bir qismi tatar dialektində yazılıb. 371 belə sənəddən 97-si müvafiq yerlərə verilməsi üçün göndərilib. 274 sənəd isə qəza idarəsinin arxivində saxlanılıb. Bu sənədlər İrəvana, Ermənistana aiddir (v.1).

v. 235. Za predannost. 10 qızıl, 10 gümüş medal verilib. Krım müharibəsindən sonra (1853-1856).

Molla Əkbər Molla Məmmədoğlu-İrəvanın Şeyxislam Axund Molla Əli oğlu.

Kərimbəy Muradbəy oğlu - İrəvan.

Hacıəli Sultan Əsədbəy oğlu - Əkərək, Sərdarabad.

İsmayılbəy Hacı Novruzəlibəy oğlu. İrəvan.

Abbasqulubəy Mustafabəy oğlu. İrəvan.

Əli Sultan Şahbaz Sultan oğlu - Sədərək.

Hacı Məmmədsadiq Hacı Ağası oğlu - Ordubad.

Cəmi: 2 erməni: Yeqis Kamsarakan və David Haki-

mov.

V. 235. Gümüş medal alanlar:

Hacı Abbas Kərbəlayi Əbdülhüseyn oğlu - İrəvan.

Hacı Zeynalabdin Kərbəlayi Məmmədveli oğlu - İrəvan.

Kamil ağa Əlibəy oğlu - İrəvan.

Budaq Hacı Əli oğlu - Çobankərə.

Hacı İsgəndər. Sultan Hacı Vəli oğlu - Mehmandar.

Cəmilbəy Alməmmədbəy oğlu Səfərov - Şərur.

Namaz ağa Süleyman oğlu - Zəngibasar.

Bazo ağa- Məmmədağa oğlu - Kürd içması.

Mustafa Kəndxuda Cəfəroğlu - Bayazid-Dillər.

Tək bir erməni - Mirzə Hətəm Yegizarov - Dəvəli.

Fond 102. Siyahı 1. İş 96. 1914-1917. Casusluq haqqında. Səlim Polad, Cəfər bəy türk təşviqatçılarıdır. Ərzurumdan Qafqaza keçəcəklər (v. 24)

Yüzbaşı İsmayıl Camal bəy, poruçik Xəlil əfəndi Qarakilsədən keçəcəklər.

1914, 1915, 1916. İl boyu İrəvan qubernatoru qəza rəislərindən gizli məlumatlar toplayır. Müsəlmanların Türkiyəyə münasibəti necədir? Mətbuat alırlarmı? Təşkilatlar yaratmırlarmı? 24 fevralı 1911. “Временные правила об игре в лото для Эриванской губернии” də göstərilir ki, yalnız klublarda və kütləvi tədbirlər keçirilən yerlərdə yerli polis rəisinin icazəsi olduqda oynamaq olar. (v. 24)

İrəvan quberniya jandarm idarəsi rəisinin köməkçisi Eçmiədzin qəza rəisindən soruşur:

1. Türk qəzetinin naşiri Yurdu Yusif oğlu

2. Professor Fyuzat Əli Hüseynzadə

3. İlahiyyət professoru Məhəmməd Əsəd

4. Mükiməddin Veycan kimlərdir? (v. 43)

Eçmiədzin pristavi cavab verir: Bizim ərazimizdə olmadıqlarından deyə bilmərik (v. 49)

Eçmiədzindən qubernatora yazırlar (№205) qəzada hətta müsəlman məktəbi də yoxdur. Müsəlman uşaqları döv-lət məktəblərində, yəni başqa yerlərdə oxumalıdır.

İş 124. 1860 iyun-avqust. Allahverən Məmməd oğlu 1856-cı ildə Çobankərədə yaşayırmış. Sahə rəisi Mədətov həbs edib. guya Zeyvə ermənilərindən nəsə oğurlayıbmış, İrəvana gətirirlər, oradan Tiflisə apararkən yolda qaçır. Qardaşı Hüseyini və onun arvadı Şahzadəni də İrəvan həbsxanasında saxlayıblar. (v. 30)

Qaçqınlar: Allahverən Məmməd oğlu, Məhərrəm Qarasım oğlu, Ərəb Şərif, Yusif Kəlbəli oğlu, Həsən Qaçay oğlu, Hübət Feyzi oğlu, Məhərrəm Karski, Kərbəlayı Qasım.

102. İş 91. Axtarış e'lan ediblər. 31.01.1861-dən 1863-cü ilədək. Allahverənin arvadı Fatma da qaçqınların sırasındaymış (v. 52-53). Hüseyin (Həsən) Zeynal oğlu. Daxili işlər nazirinin sərəncamı ilə Aramlı kənd sakini Hüseyin (Həsən) Zeynal oğlu 1907-ci ildə Yenisey quberniyasına sürgün edilib. İrəvan qubernatoru Eçmiədzin qəza rəisinə yazır: Beş gündən gec olmayaraq mənə xəbər verin Hüseyin Zeynal oğlu qayıtmayıb ki? (16 mart 1913)

Cavab verilir: Hüseyin (Həsən) Zeynal oğlu bir neçə gün əvvəl kəndə qayıdıb. Heç kəsə sənəd təqdim etmədən İrəvana gedib.

Hüseyin Zeynal oğlu 1907-ci ilin sentyabrında sürgün edilibmiş. (92099 nömrəli sənəd) (v. 69)

İş 79. Bəhri bəy Mehdi oğlu mayın 26-da Eçmiədzinə gəlib çatıb.

İş 208. Əhməd Əhsən əfəndi (Ərəb xoca) adı ilə türk rahibi Misirdən gəlib, ingiliscə yaxşı danışır. İrəvan qəza rə-

isinin göndərilən məktub (№ 238).

İş 262. Sabunçu kəndində Hacı Heydər Bayraməli oğlunun evində Xaraba Kolanlı kəndlisi Abbas Hacı Qafar oğlu gizləniib. O, Karxun kənd bələdiyyəsi strajniklərindən Abbas Məmməd oğlunu öldürüb, Əsəd Əlibəyovu yaralayib. Qaçaqqlar üç yoldaşdır, ikisinin berdanqası var.

İş 401. Подясаул лейб гвардии казачего полка Алиашраф ага Шамшадинов.

Fond 133, siyahı 3. İş 1. Tamara xanım Ağayeva, Tiflisdəki qadın gimnaziyasında oxuyub. VII sinfi bitirib. 1914-cü ildə Zaqafqaziya ipəkçilik məktəbinə təlimatçı təyin olmaq üçün ərizə verib. Lakin Avet İsayeviç Baqramovun üzündən qəbul olmayıb.

İş 7. Əkbərbəy İsgəndərbəy oğlu Bəhrəmbəyov. 1915-ci il fevralın 27-də quberniya idarəsində işə girmək üçün ərizə verib. Sonra qubernator yanında işləyib. 1915-1916-cı illərdə Azərbaycana gedərək Sabunçuda polis işçisi olub.

İş 32. Abbas Allahverdi oğlu Qədimov. 1901-ci ildə İrəvan seminariyasını bitirib. 1905-ci ilədək xüsusi məktəbdə dərs deyib. 1905-1908-ci illərdə Naxçıvanda müəllim olub. 1909-cu ildə İrəvandaqı Puşkin məktəbinə gəlib. Qardaşı Məmmədismayıl Qədimov Kiyev universitetinin tibb fakültəsini bitirib. Adıgözəl də 1916-cı ildə İrəvan gimnaziyasını bitirdikdən sonra həmin universitetə getmək istəyib. Lakin İrəvan quberniya idarəsindən 1682-saylı məktubla ona cavab veriblər ki, yalnız Kiyev dairəsində məktəbi bitirənləri bu universitetə qəbul edirlər.

İş 33. Musabəy Qaziyev. 1878-ci ildə anadan olub. 1918-ci ildə ölüb. Quberniya idarəsində işləyib.

İş 91. Cəmşidxan Xəlifəqulu xan oğlu Kəlbəlixanov. 1881-ci ildə anadan olub. Qubernskiy Sekretar işləyib.

Fond 133. Siyahı 1. İş 87. 20 iyun 1836-cı il. Duz mədənlərində iş qaydalarına dair yığıncaq olub. Qəbul olunmuş qərarın ikinci bəndində deyilir:

“Заготовить 500 бланков ярлык в числе киох 200 на русском и грузинском, 200 русском и татарском и 100 на русском и армянском”.

İş 177. 7 avqust 1842. Mayor Əhməd xanın ölümü. Oğlu Süleyman xan. Sərdarabad və Sürməlidə beş kəndini götürüb.

İş 196. 2 oktyabr 1843. Sərdarabadın Nəzirvan kənd sakinləri Nəcəf Qədimli oğlu, Gülməmməd Məşədi Hüseyin oğlu və 12 nəfərin ərizəsi dağıdılmış köhnə Kərpi kəndinə köçməyə icazə almaq üçün.

Səbəbi: Nəzirvanda torpaq yoxdur, mülkədar Vəlibəy qəddardır: Vəlibəy proparuçikdir. Ərizə verənlər: Novruz İsmayıl oğlu, Tanrıqulu İsmayılqulu oğlu, Rəcəb Vəli oğlu, Mirzə Əli oğlu, Allahverdi Usub oğlu, Murad Söhbət oğlu, Tomas Həsən oğlu, Bayram Rüstəm oğlu.

İş 338. 1848-1850. Göyçə səmtində Norbayazid, Axta, Bjni, Yelqovan və Göykilsə kəndlərinin 70-dən çox sakini Arsen Sultan Gecamovun zülmünə qarşı 12 maddəlik bir şikayət ərizəsi yazıb göndərmişlər.

İş 265. 1847-ci il. Zod kəndinin sakini Əhməd Əhməd oğlu Qafqaz canişininə şikayət ərizəsi göndərüb. Xamobəyin özbaşınalağından şikayətlənir. Məzrədən Xəlil Mustafa oğlu proporşik Qulu ağadan şikayət yazıb. Böyük Məzrədən 43 ailə yenə Qulu ağa Mustafa oğlundan dad qılır. Camaatı var-yoxdan eləyib. Nəhayət, 1849-cu il martın 30-da Zaqafqaziya ölkə mülki idarəsi rəisinin imzası ilə sərəncam göndərilir.

№1330 sərəncamla 43 ailədən vergi almamaq proporşik Qulu ağaya tapşırılır. Göyçənin zasedateli (iclasçısı) Tra-

xanovun məlumatına görə Zod, Çaxırlı bölgələrində 1843-cü ildə Vəli ağa, Xəlil ağa, Əmiraslan ağa, Quluğa ağalıq edirmişlər.

F. 94. İş 14. V. 58. 121. İrəvan quberniyasından dövlət sənədlərində adları çəkilməmiş nüfuzlu bəyzadələr.

Hacıbəy Məşədi Rəhimbəy oğlu, Əhməd bəy Kərimbəy oğlu, Rüstəm bəy Vəli oğlu, Şəfi bəy Mürsəl oğlu, Şükür xan Mayor Əhmədخان oğlu, Süleyman bəy Səlimbəy oğlu, Abdulla bəy Əlibəy oğlu, Molla Əkbər Məmməd oğlu, Kərim bəy Muradbəy oğlu, İsmayıl bəy Hacı Novruzəlibəy oğlu, Abasqulu bəy Mustafabəy oğlu, Hacı Əlisultan Əsədbəy oğlu, Axund Molla Əli oğlu, Hacı Məmmədsadiq Hacı Ağa oğlu, Hacı Abbas Kərbəlayı Əbdülhüseyn oğlu, Hacı Zeynalabdin Kərbəlayı Məmmədveli oğlu, Kamil ağa Əlibəy oğlu, Budaq Hacı Əli oğlu, Hacı İsgəndər Sultan Vəli oğlu, Cəmil bəy Əlməmmədbəy oğlu Səfiyev, Mustafa Cəfər oğlu, İsmayıl Ağa oğlu, Həsən İsgəndər oğlu.

TƏQVİM

1501

Şah İsmayıl İrəvanı tutdu.

1514

Sultan Səlim İrəvanı tutdu.

1534

Sultan Süleyman İrəvanı tutdu.

1555

Sultan Səlim İrəvanı tutdu. Türkiyə ilə İran arasında sülh müqaviləsi imzalandı.

1579-1580

Mustafa Lala paşa İrəvanı tutdu.

1580-1581

İrəvanda aclıq.

1581

9-12 dekabr İngilis səyyahı tacir Con Nyubern İrəvanda olub.

1581-1582

Fərhad paşa İrəvanı tutdu.

1582-1583

Fərhad paşa İrəvan qalasını tikdirdi.

1590

1 Şah Abbasla Fərhad paşa müvəqqəti sülhə nail oldular.

1604

Avqust. Payız 1 Şah Abbas İrəvanı tutdu. Cəlaləddin Sinan paşa İrəvana yürüş etdi.

1605

İranla Türkiyə arasında sülh.

1605-1607

Cəlililər üsyanı.

1606-1609

Çuxursəddə və ətraf bölgələrdə dəhşətli aclıq.

1616-1617

Türk qoşunları Xəlil Paşanın başçılığı altında İrəvanı mühasirəyə aldılar. Mühasirə iki aydan artıq davam etdi.

1630

Avropa səyyahı Adam Oledr İrəvanda olub.

1635

Sultan Murad İrəvanı tutdu.

1635

Şah Səfi İrəvanı tutdu.

1639

17 may Türkiyə və İran sülh müqaviləsi imzaladı. 80 ildən sonra yenidən müharibə başlandı.

1652-1653

İrəvanda Gedərçaydan içməli su kəməri çəkildi.

1655

Fransa səyyahı Taverniyen İrəvanda olub.

1659-1663

Ermənilər İsfahanda yeni İrəvan mərhələsi saldılar.

1664

Gedərçayın üstündə salınan körpü indi də işlədilməkdədir.

1673

Fransa səyyahı Jan Şarden İrəvanda olub.

1679

4 iyun İrəvanda dəhşətli zəlzələ.

1681

İrəvanda aclıq.

1713

İrəvanda aclıq.

1722

Türkiyə-İran müharibəsi başlandı.

1 Pyotrun cənub yürüşü.

1 Poytrun əmrilə üzən mənbəədə "Manifest" çap olundu.

1723

26 iyul Rus qoşunları Bakını tutdular.

1724

İrəvan türk ordusu tərəfindən mühasirəyə alınmışdı. Yalqız Həsən və Qoçəlinin başçılıq etdikləri türk əsgərlərinə qarşı Mehrəli xanın dəstələri vuruşurdu.

7 iyun. Türklər qalib gələrək İrəvanı tutdular.

1725

11 fevral. Erməniləri Xəzəryanı vilayətlərdə məskunlaşdırmaq haqqında Rusiya xarici işlər kollegiyasının sərəncamı.

1729

13 fevral. Rəşd şəhərində Rusiya-İran müqaviləsi imzalandı. Ticarət əlaqələrinə dair müqavilənin İrəvan üçün xüsusi əhəmiyyəti var idi.

1735

22 sentyabr. Nadir xan İrəvanı tutdu.

1736

Nadir xan şah e'lan edildi.

1760

Hüseynəli xan İrəvanda Göy məscidi tikdirdi.

1765-1779

Gürcü çarı 2-ci Heraklin İrəvan xanlığına ardı-asarı kəsilməyən yürüşləri.

1795

Ağa Məhəmməd xan Qacarın hücumu.

1796

Rus qoşunları Qafqaza yeridi. 2-ci Yekaterinanı əvəz edən I Pavel qoşunların geri çəkilməsini əmr etdi.

1798

İrəvan xanlarının sarayı tikdirildi.

1796-1801

İrəvana Məhəmməd xan ikinci dəfə sərdar tə'yin olundu.

1801

18 yanvar - Çar I Pavel Gürcüstanın Rusiyaya qatılmasına dair manifest verdi.

12 sentyabr - Çar I Aleksandrın manifesti ilə Şərqi Gürcüstan Rusiyaya qatıldı. Gürcüstanla birlikdə Lori, Pəmbək, Qazax, Borçalı qəzaları da Rusiyanın ərazisinə qatıldı.

1804

3 yanvar - Rus qoşunları Gəncəni tutdular. Gəncə xanlığı ilə birlikdə Şəmşəddin və Basarkeçər də Rusiyanın tabeliyinə keçdi.

May - İrəvan sərdarı Məmməd xan rus qoşunlarının şəhərə doğru yola düşdüyündən xəbər tutaraq təhlükəsizlik tədbirləri görməyə başlayır. Xanlıq ərazisindən ermənilərin bir qismini Qars paşalığına köçürdür.

May-sentyabr - General P.Sisianov başda olmaqla rus qoşunlarının İrəvana birinci hücumu.

10 iyun - Rus qoşunları Gümrü yaxınlığında Abbas Mirzənin qoşunlarına ciddi zərbə endirirlər.

2 iyul - 50 min nəfərlik rus qoşunu İrəvanı mühasirəyə alır.

3 sentyabr - Rus qoşunları İrəvanın mühasirəsindən əl çəkərək Tiflisə qayıdırlar.

1805

30 mart - Rus qoşunları Şorəyəl sultanlığını işğal edirlər. Oktyabr ayında Sultanlıq Rusiyanın tabeliyinə keçir, Rusiya təbəəliyini qəbul edirlər.

- Mehdiqulu xan İrəvan xanı təyin edildi.

1806

8 fevral - Bakıda general Sisianovu öldürdülər.

1807

30 may - Yusifziya paşa 10 min nəfərlik qoşunla Türkiyədən Gümrüyə hücum etdi.

1808

26 sentyabr 30 noyabr - Rus qoşunlarının İrəvana ikinci hücumu.

1 noyabr - General-mayor Nebolsin başda olmaqla rus qoşunları Naxçıvanı tutdular.

30 noyabr - Rus qoşunları İrəvanın mühasirəsindən əl çəkib geri qayıtdılar.

1809

15 oktyabr - Xaçatur Abovyan Kənəkirdə anadan olub - (1848-ci il aprelin 2-də ölüb)

1813

15 sentyabr - Çar I Aleksandr Gürcüstanda Rus ordusuna kömək göstərmələrinə görə ermənilərə təşəkkür edir. (Manifestlə).

12 oktyabr - Gülüstan müqaviləsi imzalandı.

1817

2 may - Qafqaz qoşunlarının baş komandanı A.P.Yermalovun başçılıq etdiyi nümayəndə heyəti İrana gedərkən yolüstü Eçmiədzinə gəlir.

1819

3 fevral - A.S.Qriboyedov İrəvana gəlir.

1820

17 yanvar - Tehrandan qayıdan A.S.Qriboyedov Eçmiədzinə gəlir və iki gün orada qalır.

1823

Mart - Türkiyə-İran müqaviləsi imzalandı. Bayazid şəhəri yenidən Türkiyənin tabeliyinə keçdi.

1826

21 sentyabr - Rus ordusu İrəvan xanlığına soxuldu.

1827

28 mart - General İvan Feodoroviç Paskeviç əlahiddə Qafqaz korpusunun baş komandanı tə'yin olundu.

Mart - Tiflisdə ilk erməni könüllü batalyonu təşkil edildi.

30 mart - Tiflisdə erməni könüllülərinin birinci hərbi paradı keçirildi.

2 aprel - Rus qoşunlarının İrəvana üçüncü hücumu başlandı.

13 aprel - Rus qoşunları Eçmiədzini tutdular.

28 iyun - Rus qoşunları Naxçıvanı tutdular.

7 iyul - Rus qoşunları Abbasabad qalasını aldılar.

21 iyul - A.S.Qriboyedovla Abbas Mirzə saziş haqqında danışıqlara başlamaq məqsədilə görüşdülər.

20 sentyabr - Rus qoşunları Sərdarabad qalasını tutdular.

24 sentyabr - İrəvan qalasının mühasirəsi başlandı.

1 oktyabr - Rus qoşunları İrəvan qalasına sahib oldular.

6 oktyabr - İrəvanın müvəqqəti idarəsi fəaliyyətə başladı.

13 oktyabr - Rus qoşunları Təbrizi tutdular.

Dekabr - İrəvan sərdarının sarayında rus zabitləri A.S.Qriboyedovun "Ağıldan bəla" əsərini tamaşaya qoyublar.

1828

10 fevral - Türkmənçay müqaviləsi imzalandı. İrəvan və Naxçıvan xanlıqları, Ordubad rayonu Rusiyanın tabelinə keçdi.

20 fevral - İran ermənilərinin Cənubu Qafqaza köçürülməsinə başlanılır.

21 mart - çar I Nikolayın fərmanı ilə "Erməni vilayəti" təşkil olundu. General-mayor A.Cavcavadze vilayət idarəsinin rəisi təyin edilir.

1829

29 dekabr - General Paskeviç erməni kilsəsinin Nizamnaməsini hazırlamaq üçün gizli komitə yaratmaq haqqında sərəncam verib.

1829-1830 - Cənubi Qafqaza 90-100 min erməni köçür.

1830

Fevral - General-mayor V.Behbutov Erməni vilayətinin rəisi təyin olunur. (1830-1838)

1832

14 yanvar - İrəvanda qəza məktəbi açıldı.

1833

27 fevral - Erməni vilayətinin hərbi nişanı çar I Nikolay tərəfindən təsdiq olundu.

23 yanvar - çar I Nikolayın fərmanı ilə erməni vilayətinin inzibati strukturu dəyişdirilir.

1837

22 fevral - Eçmiədzində ali erməni kilsə şurası (sinod) yaradıldı.

Oktyabr - Rusiya imperatoru I Nikolay İrəvana gəlib.

4 oktyabr - Gümrünün adı dəyişildi, Aleksandropol adlandı.

1840

10 aprel - Erməni vilayəti ləğv edildi. Gürcü-İmereti quberniyası və Xəzər vilayəti yaradıldı.

1842

- Çar hökuməti Rusiyadan rus təriqətçilərini Sevan, Qarakilsə, Dilican, Lori rayonlarının kəndlərinə köçürdü.

1844

Noyabr-Qafqaz canişinliyi tə'sis olunur. Knyaz M.S.Voronsov ilk canişinin tə'yin edilir.

1845

3 iyun - Aleksandropolda ilk yarmarka açıldı. Peterburqda Universitetin erməni, gürcü və tatar dilləri kafedrası açıldı. 1885 - Şərq dilləri fakültəsinə çevrildi.

1849

9 iyun - İrəvan quberniyası yaradıldı. İrəvan, Naxçıvan, Aleksandropol, Yeni Bayazid və Ordubad qəzaları quberniyanın tərkibindəydi.

1850

2 yanvar - İrəvanda ilk qızlar məktəbi (Ripsime) açıldı.
- Zəngəzurda Pirdovdan və Kəvərdə misəritmə zavodları tikildi.

1864

21 yanvar - İrəvanla Tiflis arasında telefon əlaqəsi yarandı.

1865

Oktyabr - İrəvanda erməni teatri açıldı.
- İrəvan, Tiflis, İrəvan-Culfa yollarının çəkilməsinə başlandı.

1860

- İrəvanda Qayayan qızlar məktəbi açılır.

1868

1 sentyabr - İrəvan proqimnasiası açıldı.

1870

14 may - II Aleksandr Ermənistan və Azərbaycanca kəndli islahatları keçirmək haqqında Manifest imzaladı.

14 may - İrəvan quberniyasında kəndli islahatı. Konstantinopolda "Hayrenik" ("Vətən") qəzetinin ilk sayı çıxıb. Qəzet 1909-cu ilədək erməni oxucusunu türkə qarşı vuruşa səsləyib. Konstantinopoldakı Qalatasaray litseyinin erməni müəllimləri üsyankar "Dprotsasiradz İnerutyun" ("Məktəbsevərlər cəmiyyəti") yaratdılar.

1871

1 yanvar - Mürtəcə-millətçi "Şərq mətbuatı" ("Aravelyan mamul") məcmuəsi. Redaktoru Matevos Mamuryan, 1909-cu ilədək çıxıb.

1872

1 yanvar - azərbaycanlıların həyatına dair hər türlü yazılar dərc edən "Mşak" ("Fəhlə, əməkçi") qəzeti çıxdı. Redaktoru Qriqor Ardzruni. 1920-ci ilədək.

3 may - Vanda gizli Miutyunev prkutyun ("İttifaq və qurtuluş") cəmiyyəti yarandı.

1874

20 iyun - Böyük Qarakilsədə "Hayreniki siro qrasenyak" ("Vətənə məhəbbət idarəsi") adı altında gizli təşkilat.

19 iyul - Erməni məktəblərinin erməni kilsəsi himayəsində qalmasına dair çarın qərarı.

3 noyabr - İrəvan quberniyasında Arazdəyən Su kanalının açılışı. İrəvan quberniyasının 7 qəzaya bölünməsi ("İrəvan, Eçmiədzin, Aleksandropol, N.Bayazid, Naxçıvan, Sürməli və Şərur-Dərələyəz").

1876

15 aprel - Konstantinopolda “Ararat” cəmiyyəti yarandı. Yayda “Şərq” cəmiyyəti fəaliyyətə başladı.

1877

12 (24) aprel - II Aleksandr Türkiyəyə müharibə elan edən Manifesti imzaladı.

18 (30) aprel-Rus qoşunlarının İrəvan bölməsi General Ter-Qukasovun başçılığı altında erməni könüllü dəstələri ilə birləşərək Bayazid şəhərini aldılar.

28 may - Rus qoşunları Alaşkerdə soxuldular. G-I Loris-Melikovun qoşunları Ərdəhanı ələ keçirdi.

5 sentyabr - İrəvan quberniyası kəndliləri haqqında əlavə nizamnamənin qəbul edilməsi.

3 oktyabr - Rus qoşunları g-I Lazarevin başçılığ altında Qars həndəvərində Muxtar paşanın ordusun darmadağın etdiklər.

1 noyabr - Qars vilayəti təşkil olundu, sonra 4 okruqa bölündü: Qars, Ərdəhan, Qəzvin və Olti.

6 noyabr - G-I Hovhannes Lazarevin qoşunları Qarsı aldı.

1878

1 yanvar - Konstantinopolda Şərq Cəmiyyətləri yaradıldı.

19 yanvar - Rusiya və Türkiyə arasında Adrianopol sülh sazişi imzalandı.

8 (20) fevral - Rus qoşunları Ərzurumu aldı.

19 fevral - San-Stefano müqaviləsi imzalandı.

1 iyun - Berlin konqresi açıldı.

Avqust - Zeytun üsyanı.

- Vanda “Qara xaç” (“Sevxc”) gizli təşkilatı.

1879

1 oktyabr - İrəvanda birinci Şəhər Duması açılıb.

1880

10 mart - İrəvanda ilk erməni qəzeti "Psak" (Çələng"). Redaktoru Vasaq Papazyan.

1 iyun - Konstantinopolda üç təşkilat birləşərək vahid bir erməni cəmiyyəti yaratdılar.

30 avqust - Türkiyədə "Ermənistan" ifadəsini işlətmək qadağan olunudu. Tiflisdə Qriqor Ardzruni qərblı ermənilərin azadlığı uğrunda mübarizə aparan bir dərnək yaratdı.

1881

May ayında - Türkiyədə "Paştıpan Hayrenyats" ("Vətəni müdafiə") gizli təşkilatı.

1 noyabr - İrəvanda müəllimlər seminarıyası açıldı.

- İrəvanda gizli millətçi erməsevərlər dərnəyi fəaliyyətdə başladı (1882-ci ilin sonunadək).

1882

- Tiflisdə erməni xalqlarının ilk dərnəyi.

- Qafqazda canişinlik ləğv edildi.

1883

8 may - Tiflis-Bakı dəmiryolu işə salındı.

- Vanda Mkrtiç Portuqalyan məktəb açdı, sonda üsyançıların qərargahına çevrildi.

2 yanvar - Konstantinopolda "Aravelk" ("Şərq") qəzeti sonra üsyankarların orqanı oldu.

- Erməni kilsə məktəblərinə dair Peterburqda yeni nizamnamə qəbul edildi.

İyun - Zeytunda üsyan.

1885

Fevral - Çar Qafqazda erməni kilsə məktəblərini bağlamağa dair fərman verdi.

- Mkrtiç Xrimlyan və Mkrtiç Portuqalyan Vandan sürgün edildi.

- Mkrtiç Portuqalyan Fransanın Marsel şəhərində “Armeniya” qəzetini buraxmağa başladı. “Erməni elsevərlər ittifaqı”nı yaratdı və bu ittifaq “Armenakan” təşkilatının özəyi oldu.

1886

- Çar hökuməti 1885-ci ildə bağlanmış erməni məktəblərinin açılmasına icazə verdi.

- Nyu-Yorkda “Haykakan Miutyun” (“Erməni ittifaqı”) adlı ilk erməni ictimai-siyasi partiyası yaradıldı.

1887

- Londonda ilk erməni vətənpərlər cəmiyyəti yaradıldı.

- Cenevrədə “Hnçak” təşkilatı yaradıldı.

- İrəvanda Tairov adına şərab, araq və konyak zavodu açıldı.

1888

21 mart - Marietta Şahinyan Moskvada anadan olub.

- Zaqaqazıyanın bütün qəzaları ayrı-ayrı məntəqələrə (uçastka) bölündü.

- Amerikada ilk erməni qəzeti “Areqaq” (“Günəş”) çıxmaya başladı.

1889

15 noyabr - Londonda fransızca “Armenia” qəzeti çıxdı.

- Tiflisdə “Murc” (“Çəkiç”) məcmuəsi çıxdı.

1890

15 iyul - Konstantinopolda hnçakçılar Qum-Qapı yürüşünü təşkil etdilər.

Yayda - Tiflisdə “Hay heğanoxakanneri daşnaksütyun” “Erməni inqilabçıları ittifaqı” təşkil olundu.

- A.S.Şeremetyev (1890-1896) Qafqaz idarə rəisi oldu.

1891

- İrəvanda metal emalı və kənd təsərrüfatı alətləri zavodu işə salındı.

1892

- Tiflisdə “Erməni fəhlə inqilabçıları assosiasiyası” təşkil olundu. 1895-ci ildə polis dağıtdı.

- Mkrtiç Xrimyan bütün ermənilərin katalikosu seçildi.

1893

1 fevral - İrəvanda şəhər xəstəxanası açıldı.

- İrəvanda Tiflis Dövlət Bankının şöbəsi açıldı.

- İrəvanda şərab və konyak zavodları yarandı.

1894

1 avqust - Sasun üsyanı.

1895

30 sentyabr - Konstantinopolda hıncakçılar erməni kilsəsi önündə nümayiş keçirdilər.

12 oktyabr - Zeytun üsyanı başlandı.

Aleksandropolda mətbəə işçilərinin tətili. Katolikos Mkrtiç Xrimyan erməni məsələsinə çarın diqqətini cəlb etmək üçün Peterburqa getdi.

1896

8 aprel - Axtala dəmiryolu tikintisi fəhlələrinin tətili. Avqustun əvvəli-Londonda “Hıncak” partiyasının ilk qurultayı. 14 avqust - İstanbulda Osmanlı bankına ermənilərin soxulması.

1897

28 yanvar - Rusiyada ilk siyahıyaalma. Nəticəsi 1905-ci ildə çap olundu.

2 iyun - Çar hökuməti erməni məktəblərini Maarif Nazirliyinin tabeliyinə vermək haqqında qərar qəbul etdi.

Qafanda “Sünik” misəritmə zavodu işə başladı.

1898

Fevral - İrəvanda Qafqaz kənd təsərrüfatı cəmiyyətinin şöbəsi açıldı.

Novabr - Parisdə “Anahid” məcmuəsi nəşr olundu.

1899

1 yanvar - Tiflis-Aleksandropol dəmiryolu işə salındı.

15 iyun Tiflis-Qars dəmiryolunun tikintisi başa çatdı.

Rus kapitalisti N.L.Şustov İrəvanda N.Tairovun kon-yak zavodunu aldı.

1900

3 dekabr - Parisdə fransız dilində “Pro Armenia” qəze-ti çıxdı.

24 dekabr - Almanıyanın Layptsik şəhərində “İskra” qəzetinin ilk nömrəsi çıxdı.

1901

2 noyabr - Andranik Ozanyanın silahlı dəstəsi Arakel kilsəsində qanuni türk ordusu əsgərlərinə qarşı savaşa başla-dı.

12 dekabr - Aleksandropol-İrəvan dəmiryolu xətti isti-fadəyə verildi.

1902

4-7 iyul - Brüsseldə Beynəlxalq konfrans “erməni mə-sələsi”ni müzakirə etdi.

1903

Aprel - Şamlıq mis mə'dənləri fəhlələrinin tə'tili baş-landı.

May-noyabr - Loru rayonunu Haxpat kənd sakinlərinin mülkədar Baratova qarşı silahlı çıxışı.

12 iyun - II Nikolay erməni kilsəsinin əmlakı və mülklərinin müsadirə edilməsinə dair qanunu imzaladı.

29 iyul - Aleksandropolda kilsə əmlakının müsadirə olunmasına qarşı əhalinin çoxminli nümayişi.

14 oktyabr. Hnçakçılar Qolitsinə qarşı sui-qəsd təşkil etdilər. Bostonda “Hnçak” partiyasının orqanı olan “Gənc Ermənistan” qəzeti çıxdı.

1904

27 yanvar - Rus-Yapon müharibəsi başlandı.

29 aprel - Aleksandropol fəhlələrinin tətili.

9 yanvar - Qanlı bazar.

6-9 fevral - Bakıda erməni-azərbaycanlı münaqişələri.

28 fevral - İ.İ.Voronsov- Daşkəv Qafqaz canişini tə'yin edildi. (1905-1915)

8 mart - Allahverdi Misəritmə zavodu fəhlələrinin tətili.

21 iyul - Əbdül Həmidə qarşı sui-qəsd.

1 avqust - II Nikolay erməni kilsəsinin əmlakının müsadirə edilməsinə dair qanunu ləğv etdi.

18 oktyabr - Ermənistan dəmiryolçularının tətili.

15 noyabr - İrəvan quberniyası rəbitə işçilərinin tətili.

1906

Fevral - Çar qoşunları kəndli üsyanlarını yatırtmaq məqsədilə Sisyan rayonunun Angegakot, Brnakot kəndlərini bombardman etdilər.

26 may - Bakıda “Qoç-Dəvət” qəzeti çıxdı.

2 avqust - Allaverdidə üsyan.

17 avqust - Eçmiədzində “Erməni mərkəzi milli məclisi” qurultayı açıldı.

1907

May - İrəvanda ilk elektrik stansiyası işə salındı.

27 dekabr - “Armeniya”, “Razmik”, “Hayrenik” erməni qəzetlərinin nümayəndələri Parisdə müxalif türk partiya

və qruplarının konqresində iştirak etdilər.

1908

20 Uluxanlı-Culfa dəmiryolu işə düşdü.

1912

Yanvar - 19 sentyabr - İrəvana yeni su kəməri çəkildi. Erməni ictimaiyyəti nümayəndələrinin Tiflis yığınağı Rusiya hökumətindən “erməni məsələsi”nə yeni münasibət bildirməyi təklif etdi.

1913 -

4 may - İrəvanda telefon şəbəkəsi işə salındı.

1914

22 fevral - İrəvanda “Lək-lək” məcmuəsinin ilk sayı çıxdı.

19 iyul - Birinci dünya müharibəsi başlandı.

12 avqust - 2-ci Nikolay Qafqazın bütün bölgələrində hərbi vəziyyət elan etdi.

Sentyabr - Erməni könüllü dəstələri yaratmağa başladılar.

1915

N.N.Romanov Qafqaz cəbhəsinin komandanı və canişin tə'yin edildi.

1916

May - Qafqaz canişini erməni könüllü dəstələrinin tərxis edilməsinə dair əmr verdi.

26 noyabr - Fransa hökuməti Türkiyəyə qarşı savaşa göndərmək üçün erməni qaçqınlarından legion düzəltdi. “Şərq legionu” Kiliqiyada gələcək erməni dövləti ordusunun özəyi olmalı idi. Legion 1920-ci il sentyabrın 27-də buraxıldı.

1917

1 yanvar - İrəvanda “Bürhani-həqiqət” məcmuəsinin birinci sayı işıq üzü gördü.

Mart - İrəvanda, Aleksandropolda, Nor Bayaziddə, Qafanda fəhlə, əsgər, kəndli kollektivləri və sovetləri yarandı.

2 may - İrəvanda qərb ermənilərinin birinci qurultayı açıldı.

1918

28 may - Ermənistan respublikası e'lan edildi.

1920

29 noyabr - Ermənistanda sovet hakimiyyəti.

**İSTİFADƏ
OLUNMUŞ
ƏDƏBİYYAT**

II FƏSİL

1. Оганесян К.Л. Архитектура Эребуни... стр. 76-77

2. Tatevos Nakopyan. Yerevanın tarixi, İrəvan, 1975, səh.181

3. Атаян Рафаел. На крыльях бури. Москва, 1980, стр. 18

4. Жизнь Артемия Ара-ратского. Москва, 1981, стр.80

5. Вакиханов А. Gülüstani-İrəm. Bakı, 1951, səh.29

6. Ксенафонт. Анабасис. IV 7-18

7. Kitabı Dədə Qorqud. IV boy

8. Budaqov B., Qeybullayev Q. Ermənistanda Azərbaycan mənşəli toponimlərin izahlı lüğəti. Bakı, 1998, səh.19

9. Шопен И.И. Новая угроза русскому делу в Закавказье. СПб. 1919. стр. 366

10. Зеленский С.П. Экономический быт госуд. Крестьян Зангазурского уезда Елизаветпольской губернии. т.IV. 1886, стр. 10.

11. Aslan Bayramovun "Qədim Oguz elləri... toponimləri" kitabına prof. T.Əhmədovun yazdığı ön söz. Bakı, 1996, səh.9

12. Azərbaycan Sovet Ensiklo-

pediyası. VI c. səh.79

13. Первая всеобщая перепись Населения Российской империи 1897 г. т. II. СПб. 1905, стр. XV-XVI

14. Erməni xalqının tarixi. İrəvan, 1981, VI c. səh.23

15. Ролен-Жекмен М.Г. Положение армян в Грузии до вмешательства держав в 1895 году. М. 1896, стр. 9-11.

16. Голобородко. Турция. М. 1912, стр. 221.

17. Erməni xalqının tarixi, VI c. səh.24

18. Ролен Жекмен. Армения, армяне и трактаты. М. 1896, стр.990

19. Avetisyan T.M. Erməni soyadları. İrəvan, 1987, səh.112-114 (ermənicə)

20. Erməni Sovet Ensiklopediyası. III c. İrəvan. 1977. səh.571

21. Ermənistanda Azərbaycan kitabı. İrəvan 1985.

III FƏSİL

1. Z.Bünyadov və H.Məmmədov. İrəvan əyalətinin icmal dəftəri. Bakı, 1996, səh.8

2. Yenə orada. səh.9

3. Yenə orada. səh.12

4. Yenə orada. səh.13

5. Евлия Челеби. Книга путешествий. стр. 114. Ж.Шарден. Parisdən İsfhana səyahət, səh. 65. Yervand Şahəziz Qədim Yerevan, səh.74

6. İrəvan əyalətinin icmal dəftəri, səh.16

7. Yenə orada.

8. Yenə orada. səh.20

9. Армяно-русские отношения в первый трети

XVIII ыека, Ереван, 1987, стр. 15, 21-22

10. Yenə orada, səh. 99

11. Azərbaycan tarixi, uzaq keçmişdən 1870-ci illərə qədər, Bakı, 1996, səh. 479

12. Ерм.МДТА, Lazarev fondu, iş 22, səh.65-68

13. Мамедов С.А. Азербайджан по источникам XV-первой половины XVIII вв. Баку, 1993, стр. 41

14. Шопен И.И. Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху присоединения к Российской империи. СПб, 1852, стр. 543-599. Вагиф Арзуманлы, Назим Мустафа. Tarixin qara səhifələri. Bakı. 1998. səh. 181-185

IV FƏSİL

1. Leo. Ермəni тарихи, III с. İrəvan, 1946. səh. 171-172

2. Линч Х.В. Армения, т.І. Тифлис, 1910, стр. 274.

Yervand Şahəziz. Qədim Yerevan, 1931, səh.86

3. Leo. Göstərilən əsəri, səh 173

4. Azərbaycan tarixi, Bakı, 1994, səh.402, 1996, səh.367-371

5. Türk məхəzləri Ермənistan, ermənilər və Заqafqа-ziyanın digər халqları haqqında. I с. İrəvan, 1961, səh. 33 (erməniсə)

6. Yenə orada, səh.51

7. Yenə orada, II с. səh.271-272

8. Yenə orada, I с. səh. 270

9. Эзов Г. Снашения Петра Великого с армянским народом, СПб. 1898, стр. 468

10. Türk məхəzləri... I с. səh.71

11. Mesrop Maştos adına Matenadaran, əlyazma, N46

12. Накорьян Т.Х. Үреваннн тарихи, Үреван, 1971, сәһ.27
13. Петрушевский И.Л. Очерки по истории феод. отношений в Азербайджане и Армении XVI-начале XIX вв. Л.1949. стр. 293
14. Türk məхəzləri... I с. сәһ. 202-203
15. "Ararat" məсmüəsi. 1901, сәһ.184, Şopen İ. Göstərilən əsəri сәһ.163, Leo, Göstərilən əsəri, 819-820
16. Жизнь Артемия Араратского, Москва, 1981, стр. 194-195, АКАК. т.І. ч. II Тифлис, 1866, стр. 118-119
17. Дубровин. История войны и владчества Русских Кавказе, т.ІІІ, стр.65
18. Хубов Е. Göstərilən əsəri, сәһ.13
19. АКАК т.ІІ. Tiflis, 1868, str. 605. Erməni халқının тарихи, VI с. сәһ. 120
20. Хубов Е. Описание достопамятных происшествий в Армении с 1779 до 1809 гг. СПб. 1811. стр. 60
21. Матенадаран. Kilsə fondu, стр. 85.
22. Abovyan X. Seçilmiş əsərləri, III с. Үреван, 1948, сәһ.179.
23. Tumanyan H. Seçilmiş əsərləri, VI с. Үреван, 1959, сәһ. 256
24. Qriqoryan Z. SSRİ тарихindən mülahizələr. Үреван, 1975, сәһ.178
25. Nersisyan M. Dekabristlər Ermənistanda. Үреван, 1953. сәһ.379
26. Сборник актов, относящихся к обозрению истории армянского народа, с. I, Moskva, 1833, str. 328
27. "Rəvan fətnaməsi" İstanbul. 1970, сәһ.24-25
28. "Bustan əs-səbahə", 1832

V FƏSİL

1. Мясникян А.Ф. Избранные произведения. Ереван, 1965, стр.364
2. Qəza mülkləri haqqında məlumat. K'onstantinopol, 1876, səh.23-26
3. Levon Sarqsyān. Türkiyə Ermənistanına səfər. İrəvan, 1980, səh.71
4. Yənə orada.
5. Габудилин Х.З. Младотурецкая революция, 1936, стр.51
6. Лео. Хоса капиталı. I с. İrəvan, 1934, səh. 251-252
7. Лахути. Новый Восток. 1923. N4. стр. 58-71
8. Положение армян в Турции, стр. 165-167
9. Yənə orada, səh. 164
10. АВПР.Ф. Политархив. д N3447. Л.53
11. Yənə orada, səh. 8-10
12. Yənə orada, səh. 12-14
13. "Araks" dərgisi, N78, 1996, səh.2
14. Голобородко И.И. Старая и новая Турция, 1908, стр.222
15. Yənə orada
16. Ролен Жекмен М.Г. Армения, армяне и трактаты. Сборник... "Положение армян в Турции" 1896, стр., 69
17. Markosyan S. Göstərilən əsəri, səh.124
18. Положение армян в Турции, 1896, стр. 69
19. Yənə orada, səh 71
20. Yənə orada, səh 68
21. Yənə orada,
22. Yənə orada, səh 106

23. Yenə orada, səh. 108
24. Yenə orada, səh. 109
25. Yenə orada, səh. 108
26. Yenə orada, səh. 109
27. "Mşak" qəzeti, 1880, №155
28. Yenə orada, №161
29. Yenə orada, №138
30. Yenə orada
31. Leo. Türkiyə ermənilərinin inqilabi ideologiyası, I c. səh. 174-175 (ermənicə)
32. Markosyan S. Göstərilən əsəri, səh. 176-177, (ermənicə)
33. Leo. Göstərilən əsəri, səh. 172
34. Yenə orada, səh.175
35. Yenə orada
36. "Mşak" qəzeti, 1890, №78. AVPRF. Politarxiv. d.3447, L.53-57
37. Leo. Göstərilən əsəri, səh. 178-179
38. AVPRF Politarxiv, 1869-1870, d.8. 2-5
39. "Ports" qəzeti, 1887, №3
40. AVPRF. Politarxiv, 1869-1870, d.8 II2-5
41. Leo. Göstərilən əsəri, səh. 178-179
42. Yenə orada
43. Yenə orada, səh.183
44. Yenə orada, səh.184
45. Markosyan S. Göstərilən əsəri, səh.184
46. AVPRF Politarxiv, d.3433, L.60. Neludovun 161 sayılı məktubundan
47. Отчет о поездке по Азиатской Турции генерального штаба подполковника Томилова в 1904 г. ч.I СПб. 1907, стр. 292-294

48. AVPRF Politarxiv. d.3449, II 170-173
49. Yenə orada, səh.4,6.
50. Yenə orada, d.3435, II. 30-39
51. ЦГИАЛ. Ф. 1045, оп.2. d.11224, II. 1-4, 21,24, 31
52. ЦГИАЛ. Ф. 102, 1910, d.14, l.144
53. Erməni-türk münafiqşələri. İrəvan, 1907, səh.143

VI FƏSİL

1. Moskva MDHTA HAF iş 4326, səh. 129
2. Artəşes Abegyan. Almları səyyahı Moris Vaqner Ermənistanda. Vaqnerin öz əsəri 1848-ci ildə Ştutqardda çap olunub. Pilibos Samçyan onu ixtisarla ermənicəyə çevirib və 1857-ci ildə Vyanaada çap etdirib. səh.9
3. Пахомов Е.А. Монетные клады Азербайджана Труды общества обследования и изучения Азербайджана. вып.3. Баку 1926, стр.55
4. Jamqoçyan H. Yerevan XIII-XIV əsrlərdə. Namiz. dissertasiyası. səh. 39-40
5. Yenə orada, səh.40-41
6. "Azərbaycan" qəzeti, 11 yanvar 1919.
7. АКАК. т.Х. Тифлис, 1895, док. 293, стр. 281
8. Дингелштедт Н. Закавказские секты. первые пригуны в Закавказье. С.Петербург, 1885, стр. 44-46
9. Вердиева Х.Ю. Переселенческая политика Российской империи в Северном Азербайджане. Баку 1999, стр. 180-185
10. ЦГВИА Ф. ВУП д. 978. л. 1-2, 22-26
11. Ерм MDТА F. 117, iş 273, səh.18
12. Yenə orada, F. 133, iş 313, 6.1
13. ЦГВИА Ф. ВУА 9.45518 Л.14

14. Yenə orada, səh.30-31
15. Yenə orada, səh.41
16. Erm. MDTA F.134, iş 203, v.13
17. Yenə orada, F.1117, iş, 467, v.140
18. Yenə orada, F.77, iş 66 v.1
19. Yenə orada, F.90, iş 866, v.1-2
20. АКАК I т. Тифлис, 1886, dok.801
21. V.Arzumanlı, N.Mustafa. Tarixin qara səhifələri. Bakı 1988, səh.18-19
22. АКАК, III т.док.9179
23. Кавказский календарь на 1855 г. Тифлис, 1854, стр. 341
24. Глинка С. Описание переселения армян азербайджанский в передель России. Б. 1990, стр. 103
25. Həbib Rəhimovlu. Silinməz adlar, sağalmaz yaralar. Bakı, 1997, səh. 23.
26. Verdieva X.Ö. Göstərilən əsəri, səh. 45-47
27. Erməni Sovet Ensiklopediyası, I c. səh.392. Həbib Rəhimovlu, Göstərilən əsəri, səh.39
28. Məmmədov İ.Ermənistan azərbaycanlılarını həyat salnaməsindən səhifələr. İrəvan, 1970, səh.13
29. Yenə orada, səh.14
30. Erməni xalqının tarixi, II c. səh.11, İrəvan, 1957
31. Erm. MDTA F.102, iş 124, səh. 52-53
32. Gürc. MDTA F.3. iş 404, v.106.
33. MLI Erm.Filialı. F.1. iş 939, səh.17, "Zəhmət sədası" N41 29 oktyabr 1920
34. Yenə orada, F. 4047, iş 590, səh.45
35. Yenə orada, iş 638, səh.2
36. Yenə orada
37. Həbib Rəhimovlu, Göstərilən əsəri, səh.51-53

38. Həsənbəy Zərdabi. Cəmiyyəti Xeyriyyə binası. "Həyat" qəzeti, 25 noyabr 1905, N107

VII FƏSİL

1. Süleyman Qaçabaş. Erməni məsələsi nədir və nə deyildir. İstanbul. 1958, səh.17
2. Yənə orada
3. Erm. MDTA. F.56, iş.24, səh.6
4. Записи графа Н.П. Игнатева о Сан-Стефано, стр. 204-206
5. Ованес Туманян. Избранная проза Ереван, 1977, стр. 217
6. Правительственный вестник. 1878, стр.2
7. "Лрабер" 1958, N102
8. Yənə orada
9. Erməni xalqının tarixi, VI c. səh.125
10. LMDTA. F.229, siy.2, iş 11136, v.6
11. Yənə orada, səh.7
12. "Lək-lək" məcmuəsi, 17 iyun 1914, N11, səh.3
13. Erm.MDTA. F.56, İş 387, səh.22-26
14. Реформ в Армении. СПб. 1915, стр.3
15. Yənə orada, səh.24
16. Л.Джорж. Правда о мирных договорах, т.2. М.1957, стр. 6-12
17. Гатлиб В.В. Тайная дипломатия ввремя первой мировой войны. М.1960, стр.56
18. Gürc. MDTA F.13/2, İş 3162, v.12
19. Erm.SSR. Atlas. İrəvan-Moskva, 1961, səh.58
20. Армянский геноцид. Миф и реальность. стр 222

21. Галоян Г.А. Рабочее движение и национальный вопрос в Закавказье 1900-1922. Ереван, 1969 стр. 178
22. *Yenə orada*, səh.175
23. Erm. MDTA F. 57. siy.2-İş 700, v.10
24. “Новое время”, 12-12-1912
25. Leo. Göstərilən əsəri, səh.29. Kirakosyan C.S. Göstərilən əsəri, səh.129
26. Борян Б.А. Армения. Международная дипломатия. ч.I. М-Л. 1928, стр. 361-362 *Erməni xalqının tarixi*. VI c. səh.558
27. Qurko-Kryajin. *Erməni məsələsi*. Bakı, 1990, səh.16
28. AMDA F. 970, iş. 142, səh.23
29. *Yenə orada*, iş 216, səh.1
30. Cəmil Həsənov. *Azərbaycan beynəlxalq münasibətlər sistemində, 1918-1920*, Bakı, 1993, səh. 231.
31. Erm. MDTA F. 92. iş 58, v.100-101
32. “Pravda” qəzeti 29 noyabr 1935
33. MLI Erm.fil. F.30. iş 29, v.3
34. Ananikyan B. *Daşnaksutyunun ideya-siyası iflası*. Yerevan. , 1979, səh.25
35. Mikaelyan Kr. *İnqilabçının düşüncələri*, Cenevrə, 1906, səh.54
36. Varandyan M. *Daşnaksutyunun tarixi*, I c. səh. 476
37. Navasardyan V. *İdeoloqların ruhu*, Qahirə, 1915, səh.119
38. “Xorhurdain Hayastan” qəzeti, 1923, N118
39. Darbinyan Ruben. *Erməni inqilabçısının xatirələri*. Los-Ancelos. 1952, səh.59
40. Darbinyan Ruben. *Bolsevizm və Ermənistan*. 1920.

səh.36

41. "Nör uğı" İrəvan, 1929, N1, səh.369

42. Darbinyan Ruben. Göstərilən əsəri, səh.369

43. Aharonyan A. "Bogin" məcmuəsi, 1966, N8-9,
səh.90

44. Astvasatryan A. "Hayrenik" məcmuəsi. Boston,
1966, N5, səh.35

45. "Şeypur" qəzeti, 7-12-1918, N8

46. Erməni tarixi divanı, c.12. səh. 269-270.

47. Zeytun tarixi salnaməsi, Buanes-Ayres, 1960,
səh.345

48. Erməni xalqının tarixi, VI c. səh.140

49. Raffi, əsərləri, III c. səh.192

50. "Xatabala" məcmuəsi, 1907, N7 (35)

51. "Şeypur" qəzeti, 1918, N8

52. Мясникян А.Ф. Избранные произведения,
Ереван, 1965, стр. 634

53. Yənə orada, səh. 644

54. "Kaspi" qəzeti, 22 mart 1905, N51

55. Yənə orada, 1917, N42

56. Yənə orada.

57. Капутикян Сильва, Кровля Армении, 1981,
Москва, стр.29

58. Xanzadyan Emma. Dağlıq Ermənistanın mədəniyyəti,
İrəvan, 1967, səh.3

59. Avakyan Q. Bağdosaryan A. Ermənistan SSR coğrafiyası,
səh.5

60. Vardanyan S. Erməni paytaxtları. İrəvan, 1985

61. Çəmənzəminli V.Y. Xarici siyasətimiz, Bakı,
1993, səh. 35-36

62. Türkiyə arxivlərindən

VIII FƏSİL

1. Rathauzer Y. Şura Azərbaycanı uğrunda. Bakı, 1929, səh.63
2. Лалаян А.А. Исторические записки. ч.2. стр. 101
3. Yenə orada, səh.80
4. Zaven Korkodyan. Sovet Ermənistanının əhalisi. 1831-1932, İrəvan, 1932, səh.184
5. Erm.MDTA, f.4043, iş 17. səh.3
6. Ermənistan azərbaycanlılarının tarixi coğrafiyası, Bakı 1995, səh.46
7. Azərb. MDOİA. F. 894, siy.10, iş.20, v.47
8. Ermənistan azərbaycanlılarının tarixi coğrafiyası, Bakı, 1995, səh.47
9. Azərbaycan tarixi sənədlər və nəşrlər üzrə, Bakı, 1990, səh.192-194
10. “Şeyxur” məcmuəsi, 7 dekabr 1918, N8
11. “Razmik” qəzeti, N7
12. Erm. MDTA, f.4047, v.71
13. Yenə orada, f.33, səh.18
14. С. və К. Маккарти, Türklər və ermənilər. Bakı 199, səh 80
15. ЦГВИА Ф. ВУН, д.978, л.12
16. Yenə orada, v.22
17. “Mşak” qəzeti, 29 iyun 1914, N190
18. История дипломатии. том II, стр.761
19. Yenə orada, səh.762
20. V.I.Lenin, XXIII c. səh.131
21. Джамал паша. Записки. 1913-1914 руск.перевод. Тифлис, 1923, стр.101-102

22. “Lək-lək” məcmuəsi, 30 iyun 1914, N12, səh.1
23. Yenə orada, səh.2
24. Yesayan A.A. Erməni məsələsi və beynəlxalq diplomatiya, Yerevan, 1965, səh. 8-9
25. Klemsonson C. Tərcümə mətni Erm. MDTA F. 57, siy,2, iş, 709, v.10.
26. Ротштейн Ф.А. Международное отношение в конце XIX в. М-Л. 1910, стр.196
27. Kirakosyan C.S. Birinci dünya müharibəsi və Qərbi Ermənistan, İrəvan, 1965, səh. 101
28. “Horizon” qəzeti, 7 sentyabr 1912, N196
29. “Mşak” qəzeti, 11 sentyabr 1912, N220
30. “Horizon” qəzeti, 7 sentyabr 1912, N196
31. Leo. Erməni məsələsi. Tiflis, 1915, səh. 306
32. Erməni könüllüləri, Peterburq, 1916, səh.7
33. Kirakosyan C.S. Birinci dünya müharibəsi və Qərbi Ermənistan İrəvan, 1965, səh.226
34. Сборник дип. документов. Реформа в Армении. стр.324.
35. Yenə orada, səh.325
36. Kirakosyan C.S. Göstərilən əsəri, səh. 234-235
37. Erm.MDTAF 4047, siy 1, iş 51, v.1
38. Erməni könüllüləri, səh.4
39. Yenə orada
40. Yenə orada, səh.3
41. Yenə orada, səh.4
42. Yenə orada, səh.5
43. ЦГАОР, Ф.102, ol.1915, s/x 14, l.20
44. Yenə orada, səh.57-58
45. Yenə orada, səh.5
46. Teryan V. Filosoflar və müharibə “Mşak” qəzeti.

27-12-1914, N299

47. Ященко А. Русские интересы в Малой Азии. М.1916, стр.29.

48. “Путь Правды”. 01-02-1914 N10

49. Борян Б.А. Армения, II том, М-Л 1929, стр.3,47

50. Erm. MDTA F.4047, iş 79, v,1-2

51. Erməni könüllüləri, səh.4-12

52. Kazımladə F. Göstərilən əsəri səh.131

53. Azərbaycan tarixi sənədlər və nəşrlər üzrə. Bakı, 1990, səh.130-131 Oçerki podpolkovnika Tverdoxlebova

54. Erm. MDTA F. 970. siy.1, iş 1, v.28

55. Yenə orada, səh.29

56. Лалайян А.А. Контрреволюционный “Дашнакцутюн” Azərb. tarixi S və H üzrə, səh.131

57. Мясникян А.Ф. Избранные произведения, Ереван, 1965, стр.360-361

58. Karibi. Göstərilən əsəri, səh. 165-166

59. Малевин Жорж. Армянская трагедия, стр.90

60. Yenə orada, səh.91

61. “Azərbaycan” qəzeti, 17 may, 1919.

62. Лалаян А.А. Исторические записки, ч.II стр.

161

63. Yenə orada

64. Korkodyan Z. Göstərilən əsəri, səh.184

65. Erm.MDTA F. 970, siy.1, iş 1, v.27-28

66. Azərb.MDTA F. 897. iş 112, v.19

67. Yenə orada F7 970. iş 1, v.27-28

68. BSE, I buraxılış, c.3, səh.437

69. Lenin V.İ. ƏTK. c.54. səh.803-804

70. Ermənistan azərbaycanlılarının tarixi coğrafiyası.

səh.34-36

71. Erm. MDTA. F. 4047, səh.2, iş 49, v.61, Moskva, MDSOA. F.195, siy.3, iş.618, v. 11
72. Korkodyan Z. Göstərilən əsəri, səh.185
73. Erm. MDTA F. 4047, siy.2, iş 49, v.102
74. Yenə orada, səh. 129
75. Yenə orada, səh.69
76. Yenə orada, iş 16, v.35
77. Yenə orada. iş 16, v.30
78. Yenə orada, səh.36
79. Yenə orada, siy.3, iş 45, v.42
80. "Azərbaycan" qəzeti, 17 may 1917
81. "Qruzıya" qəzeti, 9 noyabr 1918
82. "Azərbaycan" qəzeti, 9 fevral 1919
83. "Zarya Vostoka" qəzeti, 11 aprel 1923, N77
84. Azərb. SSR EA xəbərləri, N4, 1989, səh.120
85. MLI Erm. Fil. F.33, siy.2, iş 1139, v.10
86. Yenə orada, iş 1183, v.3
87. Yenə orada, iş 1139, v.10
88. Erm. MDTA F.33, siy.2, iş 978, v.9
91. Erm. MDTA, F.69/201. iş 684, v.61
92. MDYTA. F.28, siy. 1, iş 76, v.3.
93. Yenə orada
94. Erm.MDTA F.68, siy.1, iş 76, v.3
95. MLI Erm. fil. F.85, siy.13, iş 75, v.2
96. MDYTA F.28, iş 76, v.55
97. ARDA F. 894, siy.10, iş 80, v. 30-31. Vaqif Arzumanlı, Nazım Mustafa. Göstərilən əsər. səh.190-197
98. Hüseyin Baykara. Azərbaycan istiqlal mübarizə tarixi, Bakı, 1992, səh.257

IX FƏSİL

1. "Kəşkül" qəzeti. 20 aprel 1890, N104
2. MLI Erm.fil. f.4033, iş 54, səh.105
3. Yenə orada, səh.104
4. Yenə orada, səh. 106
5. Erm. MDTA. F.1. siy.1, iş 31, v.1-2
6. Yenə orada. iş 337, v.3
7. Yenə orada, f.3, iş 209, səh.2
8. F.Köçərli. Seçilmiş əsərləri, Bakı 1963, səh.194-196
9. Yenə orada
10. Həmidə Məmmədzadə. Mirzə Cəlil haqqında xatirələrım. Bakı 1967, səh.17
11. Ermənistanda Azərbaycan kitabı, İrəvan 1985, səh. 23.
12. Yenə orada, səh.21
13. Yenə orada
14. Təbrizin mərkəzi kitabxanasında N2941
15. Ermənistanda Azərbaycan kitabı. İrəvan, 1985, səh.23-24
16. Yenə orada, 161
17. Самоучитель фарсидского языка для русских школ
18. Cəms Məriyer. Tərcüməsi Erm.MDTA f. 40-47, iş 16, səh.27
19. Erm.MDTA, f.43, siy.1, iş 36, v.3-4, F.227, iş 395, v.67
20. Gürc. MDTA. F. 1, iş 194, v.152
21. Molla Nəsrəddin N5, may 1906
22. Yenə orada, N36, 8 dekabr 1906

23. “Закавказье”, №60, 13 mart 1908
24. Yenə orada, A.Hacıyev, Molla Nəsrəddin və onun Tiflis ədəbi mühiti ilə əlaqəsi. “Azərbaycan” məcmuəsi №10, səh.116. 10 oktyabr 1965
25. Gürc. MDTA F.968, iş 5239, v.14
26. Yenə orada, iş 1026
27. “Lək-lək” məcmuəsi, 28 aprel 1914, səh.3
28. Yenə orada, №2, səh.4
30. Yenə orada
31. “Lək-lək” məcmuəsi, №11, səh.7
32. Yenə orada, №10, səh.6. iyun 1914
33. F.Köçərli. Nəriman Nərimanov, Bakı 1965, səh.24
34. “Lək-lək” məcmuəsi №6, səh.4
35. Yenə orada, səh.3
36. Gürc. MDTA. F. 1183, iş 680, v.9
37. “Bürhani həqiqət” məcmuəsi, №1, 1917
38. MLI Erm. fil. F. 4033, iş 29, v.6
39. “Bürhani həqiqət” məcmuəsi, №5, səh.2. 25 mart 1917
40. Erm. MDTA F.103. iş 74, v.7.
41. MLI Erm. fil. F. 4033, iş 614, v.7
42. Галоян Г.А. Борьба за советскую власть в Армении. М.1957, стр.20
43. “Hümmət” qəzeti, 3 oktyabr 1917, №14
44. MLI Erm. fil. F.4033, iş 517, v.13
45. “Bürhani həqiqət” məcmuəsi, №5, səh.2. 25 mart 1917
46. “Hümmət” qəzeti, №8,5 iyun 1917
47. “Bürhani həqiqət” məcmuəsi, №3, 15 fevral 1917

BIBLIOQRAFIYA

1. Абаза В.А. История Армении. СПб. 1884
2. Абемян М. История древноармянской литературы. Ереван, 1975
3. Авдеев М. Мугань и Сальянская степь. Население. Землепользование. Водное хозяйства. Баку, 1925
4. Адонц Н. Армения в эпоху Юстиниана. Ереван, 1971
5. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası I-X cildlər. Bakı, 1976-1987
6. Azərbaycan tarixi (Z.Bünyadov və Y.Yusifovun redaktəsi) Bakı, 1994
8. Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar, Bakı, 1989
9. Азимбеков И. Мусульманские памятники Иревана. "Вестник Азербайджанского археологического комитета". N4, 1929
10. AGAG. VII t. Tiflis, 1878, VIII t. 1881, X t. 1885 Tiflis
11. Алиев Ф.М. Азербайджана-русские отношения (XV-XIX века). Баку, 1985
12. Анания Ширакаци. География. Ереван, 1970
13. Аракел Даврижеци. Книга история. Москва, 1973
14. Армянские источники о Закавказских походах Ага Мухаммед хана. Тифлис. 1795-1797
15. Арский Ф.А. Страбон. Ленинград, 1964
16. Арутюнян А.Б. Народы Закавказья в борьбе против царизма в годы первый русской революции. Ереван. 1957
17. Арутюнян А.М. Революционное движение в Армении 1905-1907 гг. Ереван, 1970

18. Ашик А.Б. Ашик А.Е. К вопросу о происхождении армян и грузин, 1883
19. Bakıxanov A. *Gülüstani-İrəm*, Bakı, 1991
20. Bayramov A.Ə. *Qədim Oğuz ellərinin-Agbaba, Şorəyəl və Pəmbək bölgələrinin yer yurd adları*. Bakı, 1996
21. Bayramov İ. *Qərbi Azərbaycan toponimlərinin tərkibində işlənən söz və coğrafi terminlər lüğəti*. Bakı, 2000
22. Бахушти У. *География Грузии*. Тифлис, 1904
23. Берже А.П. *Кавказ в археологическом отношении*, Тифлис, 1875
24. Budaqov B.Ə. və Qeybullayev Q.Ə. *Ermənistanda Azərbaycan mənşəli toponimlərin lüğəti*, Bakı, 1998.
25. Bünyadov Z. *Azərbaycan Atabəylər dövləti*, Bakı, 1983
26. Величко В.Л. *Кавказ (русское дело и междуплеменные вопросы)*, С-Петербург. 1904, Баку, 1990
27. Вердиева Х.Ю. *Переселенческая политика Российской империи в северном Азербайджане*, Баку, 1999.
28. Вейденбаум Е. *Путеводитель по Кавказу*. Тифлис, 1888
29. Веселовский Ю. *Трагедия турецкой Армении*. Москва, 1917
30. Vəlili Məhəmməd həsən. *Azərbaycan (Coğrafi-təbii, etnoqrafik və iqtisadi mülahizələr)* Bakı, 1993
31. Гагарин. *Всеобщий географический и статистический словарь*, ч. I, Москва, 1843
32. Галоян Г.А. *Рабочее движение и национальные вопросы в Закавказье, 1900-1922*. Ереван, 1969
33. Гарсоян Г.А. *Армения в IV веке (Вестник общественных наук АН Арм. ССР, 1971, N3)*

34. Qafar Qiyasi. İbrahim Bozyel, Erməni kultur terro-ru, Ankara, 1996
35. Геродот. История в 9-и книгах. Ленинград, 1972
36. Qeybullayev Q.Ə. Qədim türklər və Ermənistan. Bakı, 1992
37. Глинка С. Описание переселения армян ад-дербиджанских в переделы России. Москва, 1831.
38. Григорян З.Т. Присоединение Восточной Ар-мении к России в начале XIX века. Москва. 1959
39. Григорьев В. Статическое описание Нахиче-ванский провинции. С.-Петербург, 1833
40. Qızılbaşlar tarixi, Bakı, 1995.
41. Дашнаки (из материалов депортамента поли-ции). Баку, 1990
42. Дингельштедт Н.А. Закавказские сектанты в их семейным и религиозным быту, С.-Петербург, 1885
43. Дубровин Н. Закавказье в 1803-1806 годах. С.-Петербург, 1866
44. Дяканов М.М. Предыстория армянского на-рода. Ереван, 1968 История Миддии, Москва, 1960
45. Еремян С.Т. К вопросу об этногенезе армян и вопросы истории. 1952, N7
46. Ermənistan azərbaycanlılarının tarixi coğrafiyası, Bakı, 1995
47. Есаян С.А. Древняя культура племен Севере-Восточной Армении. Ереван, 1976
48. Ələkbərov Ə. Qədim türk-oguz yurdu-Ermənistan. Bakı, 1994
49. Əliyev Ə. Qırmızı tabor, Bakı, 1990 Əlincə yadiga-rı, Naхçıvan, Bakı, 1997

50. Асадов С. Миф о “Великой Армении” Баку, 1999. Философия реваншизма или армянская кроваважность, Баку, 2002.
51. Əsəd Uras. Tarixdə ermənilər və erməni məsələsi. İstanbul, 1974
52. Əfəndiyev O. Azərbaycan səfəvilər dövləti. Bakı, 1993
53. İrəvan əyalətinin icma dəftəri. Bakı, 1996
54. İsmayıl E. Ermənistan türklərinin 1988-ci il soyqırımı, Bakı, 1995
55. İsmayilov Rəşid bəy. Azərbaycan tarixi. Bakı, 1993
56. История Армении Моисея Хоренского, Москва, 1893
57. История армянского народа, Ереван 1972
58. Иоаннисян А.Г. Очерки истории армянской освободительской мысли, т.І, Ереван, 1957
59. Закария Канакерци. Хроника. Москва, 1969
60. Zakir Qasim bəy. Seçilmiş əsərləri. Bakı, 1957
61. Заманов И. От агрессии к агрессии или подлинное лицо армянского шовинизма. Баку, 2001
62. Зарбандалян Д. Древноармянские переводы. Ереван, 1941
63. Зарян Наири. Давид Сасунский Ереван, 1972
64. Зенни Касидовский. Библейские сказания. Москва, 1969
65. Zərdabi Həsən bəy. Seçilmiş əsərləri, Bakı, 1920
66. Зорян С.Т. Сбор. соч. Т. 1-5. Москва. 1973-1976
67. Zeynalov Əsgər. İrəvan ziyalıları, Bakı, 1999.
68. Zeynalov Cahangir. Müxtəsər Azərbaycan tarixi. Bakı, 1992

69. Жорж де Малевил. Армянская трагедия 1915 года, Баку, 1990
70. Карта Кавказа. Тифлис, 1903
71. Качазнуни Ов. Дашнакцутюн больше нечего делать Баку, 1990
72. Kərimova S. Çarizmin Azərbaycanın işğalında və müstəmləkəçilik siyasətində erməni siyasətbazlarının rolu, Bakı, 1995
73. Kitabı Dədə Qorqud. Bakı, 1977
74. Ксенафонт. Анабасис. Изд. АН СССР. М-Л. 1951
75. Кямуран Гюрюн. Армянское досье. Баку, 1993
76. Лео. Армянский вопрос. Тифлис, 1915
77. Линч Х.В. Армения. Тифлис, 1910
78. Мамедова Ф. Политическая история и историческая география Азербайджана (Албания). Баку, 1993
79. Мамедов С.А. Азербайджан по источникам XV первой половины XVIII вв. Баку, 1993
80. Məmmədov İ.S. Ermənistan azərbaycanlılarının həyat salnaməsindən səhifələr. İrəvan, 1970
81. Məmmədov İ., Əsədov S. Ermənistan azərbaycanlılarının acı taleyi, Bakı, 1992
82. Məhəmmədzadə M.B. Ermənilər və İran, İstanbul, 1922
83. Ordubadi M.S. Qanlı illər, Bakı, 1991
84. Onullahi S.M. Çuxusəd İrəvan səfəvilər dövründə "Elturan" məcmuəsi, 1995, N1-2
85. Петрушевский И.П. Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI

начале XIX в.в. Ленинград, 1949

86. Rəşidəddin Fəzlullah. Oğuznamə, Bakı, 1992

87. Rəhimoglu Həbib. Silinməz adlar, sağalmaz yaralar, Bakı, 1997

88. Ртуни В. Крестьянская реформах в Армении, Ереван, 1947

89. Sədi Koçaş M. Tarixdə ermənilər və türk-erməni münasibətləri. Bakı, 1988

90. Süleymanov M. İrəvan xanlığının Rusiyaya birləşdirilməsi tarixindən, Bakı, 1997

91. Тарле Е.В. Крымская война, Т.І, М-Л. 1950

92. Чавчавадзе И.Г. Армянские ученые и вопиющие камни, Тифлис, 1902

93. Cavadov C.Q. Azərbaycanda xeyriyyəçilik hərəkatı. Bakı, 1999.

94. Cəlilov F.A. Azər xalqı. Bakı, 2000

95. Şarden J. Səyahətnamə, Bakı, 1994

96. Шопен И. Исторический памятник состояния Армянской области (Ереванской губернии) в эпоху присоединения к Российской империи, СПб, 1852.

97. Шостакович С.В. Дипломатическая деятельность А.С.Грибоедова. Москва, 1960

98. Шукюров К.К. Отходничество в Закавказье из Южного Азербайджана. Автореферат канд. дисс. Баку, 1984.-Azərbaycan tarixi, II hissə, Bakı, 1998

99. Эзов Г.А. Снащения Петра Великого с армянским народом СПб. 1898

ERMƏNİ DİLİNDƏ

1. Abrahamyan V.A. Ermənistanda sənətkarlıq. İrəvan, 1956
2. Alişan Q. Ayrrarat. Venetsiya. 1901
3. Ananikyan B.H. Daşnaksutyun ideya-siyasi iflası. İrəvan, 1974
4. Arakel Davrişetsi. Tarix kitabı. İrəvan, 1973
5. Balasanyan S. Erməni tarixi. Tiflis. 1895
6. Qriqoryan V.R. Yerevan xanlığı, İrəvan. 1970
7. Qriqoryan Z.T. SSRİ tarixindən mühazirələr. İrəvan, 1964
8. Zakariya Sarkavaz. Tarix, Vağarşabad, 1870
9. Leo. Erməni tarixi, II-V cildlər. İrəvan 1960-1970
10. Simeon Yerevansi. Çambr. Vağarşabad, 1873
11. Xaçatur Cuğaetsi. Fars tarixi, Vağarşabad, 1905
12. Xatanasyan Y. Daşnaksutyunun çağdaş mahiyyəti, Qahirə, 1958
13. Mikaelyan K.r. İnqilabçının düşüncələri, Cenevrə, 1906
14. Mkrtçyan M.S. Naqaş Hovnatan. İrəvan, 1957
15. Hakobyan S.Y. Erməni kəndlilərinin tarixi, İrəvan, 1964.
16. Hakobyan T.X. Yerevanın tarixi, İrəvan, 1971
17. Harutyunyan B.M. XVIII və XIX əsrlərdə Yerevan xanlığında muzzdlu əmək. İrəvan, 1959
18. Harutyunyan V.M. Orta əsr Ermənistan karvansaraları və körpüləri. İrəvan, 1960
19. "Hayastan" toplusu. İrəvan, 1969
20. Hovhanisyan Mikael. Daşnaksutyun və əleyhidarları. Tiflis, 1906

21. Varandyan Mikael-Daşnaksütyunun tarixi. Paris, 1932
- Cərəyanlar, Cenevrə, 1910
- Dirçəliş vətən və biz. Cenevrə 1910
22. Yesayan A.A. Erməni məsələsi və beynəlxalq diplomatiya. İrəvan. 1965
23. Yervand Şahəziz. Qədim Yerevan, İrəvan, 1932
24. Kirakosyan C.S. Birinci dünya müharibəsi və Qərbi Ermənistan, İrəvan. 1965
25. Korkodyan Z. Sovet Ermənistanının əhalisi 1831-1931. İrəvan. 1932.
26. Orbelyan Stepanos. Sisakanın tarixi, Tiflis, 1910
27. Markosyan S. Qərbi Ermənistan XIX əsrin sonunda, İrəvan, 1968
28. Manandyan H. IX-X əsrlərdə Ermənistanın şəhərləri, İrəvan, 1910
29. Meliksetyan V. 1862-ci il Zeytun üsyanı, İrəvan, 1950
30. Movses Xorenatsi. Erməni tarixi. Tiflis, 1910.
31. Tiqrən Avetisyan. Erməni soyadları, İrəvan, 1950
32. Frans Verfel. Musa dağının qırx günü, İrəvan, 1964
33. Franqyan Y. İctimaiyyət etüdləri. Bakı, 1917
34. Utmazyan H.M. Sünik IX-X əsrlərdə. İrəvan. 1964
35. Yeremyan S.T. Ermənistanın Coğrafiyası, İrəvan, 1963
36. Tovma Ardzruni. Ardzrunilər evinin tarixi, Tiflis, 1912
37. Tirateryan Hambarsum. Gənc daşnaklar nəyi bil-məlidir. Tehran, 1955
38. Spandaryan S. Məqalələr, məktublar, sənədlər. İrəvan, 1932

39. Rafael Patkanyan. Əsərləri, İrəvan, 1955
40. Raffi. Türkiyə Ermənistanı, Tiflis, 1894
41. Ruben. Erməni inqilabçısının xatirələri, Los-Anceles, 1950
42. Lastiveratsi Aristakes. Erməni tarixi, Tiflis, 1912
43. Giragos Qanzaketsi. Erməni tarixi, Tiflis, 1910
44. Qevond Vardapet. Erməni tarixi, S.-Peterburq, 1887
45. Çilingaryan Qr. Konstantinopola səyahət, 1883.
46. Çobanyan A. Ermənistan türk əsarətində, Boston, 1918
47. Parsamyanyan V. Erməni azadlıq hərəkatı tarixindən, İrəvan, 1958
48. Pogosyan A.M. Kırım müharibəsində ermənilərin iştirakı, İrəvan, 1958
49. Çarens Y. Seçilmiş əsərləri, İrəvan, 1955
50. Erməni xalqının tarixi V-VI cildlər, İrəvan, 1974-1981
51. Şapuh Baqratuni. Tarix, Eçmiədzin, 1921
52. Şahxatuni A. Federalizm və demokratizm. Tiflis, 1907
53. Şant E. Müstəqilliyimiz, Boston, 1925

MYƏLLİFDƏN

Heçdən yaranmış dünyada heç nə yaranmır heçdən

Irəvan şəhəri haqqında yazılanların çoxunu oxumuş, zati-möhtərəm xanlarının mərhəməti-hümməti haqqında eşitdiklərimi səliqə ilə qələmə almışdım: “Toy-bayram və hüzn-hüzn günləri ovqatı bərk dəyişərmiş İrəvanın. Sözü bir olarmış bütün xanların: -Bu ünvanları, bu da payları, di dayanma!.. Bilsələr kim göndərüb, özündən küs!.. Əlində ünvan, şələsində iri bağlama qapıları döyə-döyə məhəllədən məhəlləyə keçər, şəhəri o baş-bu baş eləyəmişlər faytonçular”...

Zati-möhtərəm xanları çox, hümmətli-mərhəmətli zadəganları çox, izzətli-ülfətli əyanları-müsəlmanları çox olmuş bu qədim Azərbaycan şəhərini ən sonda tərək edən azərbaycanlı mən oldum. 1990-cı il yanvarın 19-da, o müdhiş axşam Bakıya çatdım. Qonaq gəlməmişdim, köç də gətirməmişdim, min-min qaçqınlardan biri kimi ana şəhərə pənah gətirmişdim. Ev-eşik, yurd-yuva, əzizlərimizin izləri-qəbirləri, Azərbaycanımızın bu ecazkar bölgəsinin yaşanmış keçmişi haqqında yazdıqlarım, toplayıb-yığıqlarım, nadir incilər kimi qoruyub saxladıqlarım qalaq-qalaq qovluqlar əvəzinə bura gətirə bildiyim nə oldu?! Acılı-şirinli xatirələr, bir də erməni-müsəlman münasibətlərinin keçmiş və çağdaş gerçəklikləri ilə bağlı eşitdiklərim, gördüklərim və bildiklərim!! Bunların da bir qismi ruhuna duaçı olduğum Sabir

Əsədovun sayəsində müxtəlif dillərdə çap olunmuş "Ermənistan azərbaycanlılarının acı taleyi", "Ermənistan azərbaycanlılarının tarixi coğrafiyası", "Terror: səbəbi və nəticələri" kitabları və "Cəlal müəllim", "Zəngəzur qartalı" kitabçalarında işıq üzü görə bilib.

Əlbəttə, səbəbsiz nəticəni araşdırmaq, heçdən yaranmış dünyada nəyinsə heçdən yaranacağını gözləmək sadələhvlük olardı. Etnik təmizləmə, zorakı xristianlaşdırma, panermənizm, ərazi iddiası, torpaq davası, deportasiya, soyqırımı siyasəti olmasaydı, yaxud insanın şüurunu zəhərləyən bu məkrin qarşısı vaxtında alınsaydı, heç şübhəsiz Azərbaycanımızın kitabda bilərəkdən adları dönə-dönə, təkrar-təkrar çəkilməklə qabardılan əyalətləri, mahalları, kəndləri və şəhərləri azərbaycanlısız qalmazdı!!!

Mərhəm bir ilahi lütfü, şahənə bir ülfət sahibi olmasaydı bu ən çağdaş və ən gərəkli tədqiqat sahəsinə həsr olunmuş "Tariximiz, torpağımız, taleyimiz" əsəri də kim bilir qaranlıqda qalmış qovluqlardan işığa doğru hələ nə qədər boylanmalı olacaqdı. Radiomuzun təhsil və elmi-kütləvi proqramlar redaksiyasının baş redaktoru, sabaha aqlının gözü ilə baxan təcrübəli jurnalist Hacı Qənbər Ağayev o ülfət sahibi ilə mənalı bir görüş düzəltdi. Radioda çoxdan bəri səsləndirilən "Dünün tarixi, bu günün gerçəklikləri", "Tariximiz, taleyimiz" verilişlərinin faktları və materiallarını ayrıca kitab şəklində çap olunub-olunmadığını müdrik filosoflara xas arifanəliklə soruşdu. Cavabım sanki ona çoxdan məlum idi. Təmkinlə, -Problem yoxdur, -dedi, -darıxmayın. Zirvənin ucalığını yaxın olduğundan aydın görə bilməmişdim.

Adının müəllif, redaktor və yaxud spon... Fikrimi tamamlamaya imkan vermədi, -Özünü təbliğ üçün hədəfə nikbinlik, bir az da nadanlıq təkəbbürü kifayət edər, -dedi, -Özünü dərk isə başqa şeydir, bunun üçün kamillik gərəkdir. Məni yox, başladığınız işi təbliğ edin. O gərəkli mövzuya aid hər kəlməni, hər fikri bir yox, on bir kərə təkrarlayın, vacibliyi hamı tərəfindən idrak edilənədək təkrarlayın... ”

Belə bir şəhanə ülfət, ilahi lütfü, zirvələnmiş intellekt, təmənnasız xidmət müqabilində təşəkkür və minnətdarlıq bildirmək azdır. Belə kişiyə Xan Kişi demək də bəs etməz. “Asari Dağıstan” kitabının müəllifi Hacı Mirzə Həsən Əlqədərinin təbirincə mən ona Allahın verdiyi səxavətinə görə dua edir və Yaradan sənə bütün ailəni və nəslini xoşbəxt eləsin deyirəm. Kitabın məsul redaktoru Hacı Qənbər müəllim də bu sətirlərlə öz minnətdarlığını bildirir.

*Cahan cəmərdlərlə yaşasın deyər
Analar dünyaya oğullar verir.
Varını kimsədən əsirgəməyən
Allah dərgahına hesabat verir.*

*Nəsildən-nəsilə təmiz ad qalır
Şərəf insanlığın ömür ünvanı.
İnam əbədiyyətə gedən yolumuz
Rəhm babalardan qalan yadigar.*

Kitabın içindəkilər

Ön və son söz əvəzi.....	3
Şərhə ehtiyacı olmayan həqiqət.....	5
I fəsil. Aktual mövzu: erməni-azərbaycanlı münasibətlərinə dair bəzi mülahizələr.....	14
II fəsil. Dünənin tarixi, bu günün gercəkliyi.	
1. Yaşanmış keçmişimizin qürbətdən gələn doğma bir hənirtisi.....	28
2. Köhnə havaların yeni ifaçıları.....	52
3. Tehranda - bir jurnal çıxır.....	70
III fəsil. İrəvan əyalətinin inzibati ərazi quruluşu.....	88
Erməni dövləti qurmaq proqramı.....	117
IV fəsil. İrəvan şəhərinin siyasi tarixindən	127
V fəsil. Erməni separatizmi və şovinizminin oyanışı....	172
VI fəsil. Zorakı xristianlaşdırma siyasəti.....	213
VII fəsil. Erməni məsələsi.	
1. Qaynaqlardan sətirlər.....	259
2. San-Stefano sazişi və erməni məsələsi.....	266
3. Berlin konqresi və erməni məsələsi.....	272
4. “Dəmir çömçə” şüarı və yeni mərhələyə keçid.....	278
5. Qafqaza gələn yollarla.....	283
6. Barıt çəlləyi.....	289
7. Dünya müharibəsi ərəfəsində.....	293
8. Müharibə illəri və erməni könüllüləri.....	301
9. “Torpaq qana boyansın, bircə ki, Avropa bizə sarı boylansın”	307
10. “Qan tökməsək azadlığa qovuşa bilmərik” ..	316
11. Hermafroditizm “erməni məsələsi”nin həlli yolunda diplomatların secdiyi siyasi xətt idi.....	329
12. Zaman və məkan hökmü.....	335
13. Nəzəri və taktiki proqram.....	338

14. Əsrlərdən əsrlərə uzanan terror yolu.....	344
15. Azərbaycan həqiqətləri erməni mətbuatının obyektiv və subyektiv münasibətləri müstəvisində.....	351
16. Panermənizm.....	377
VIII fəsil. Tariximizə həqiqət işığında baxaq.....	379
Qanlı nəticələr.....	396
Qərb bölgəsi azərbaycanlıların soyqırımına daha bir nəzər.....	401
Birinci dünya müharibəsi və daşnakların hakimiyyəti dövründə Ermənistan azərbaycanlılarına qarşı aparılan soyqırım siyasəti.....	417
Birinci dünya müharibəsinin başlanması və erməni separatizminin canlanması.....	428
Erməni könüllü silahlı dəstələrinin və nizami ordusunun türk-azərbaycanlı əhalisinə qarşı törətdikləri vəhşiliklər.....	437
Fiziki və mənəvi soyqırımın acı nəticələri...	448
IX fəsil. Ermənistan ərazisində Azərbaycan türklərinin mədəni həyatı.....	533
Maarif.....	536
Ədəbiyyat	543
Dövri mətbuat:.....	553
“Lək-lək” və “Bürhani həqiqət”	
Teatr.....	572
X fəsil. Saxlanlarda tədqiqini gözləyən sənədlər	
Milli bütövlük tablosu.....	585
Ermənistan Mərkəzi Dövlət Arxivində Azərbaycanlılarla bağlı sənədlər və faktlar.....	611
Təqvim.....	652
İstifadə olunmuş ədəbiyyat.....	669

İSRAFİL MƏMMƏDOV
(İsrafil Süleyman oğlu Məmmədov)
TARİXİMİZ TORPAĞIMIZ TALEYİMİZ
Bakı, "ADİLOĞLU" nəşriyyatı - 2002, 700 səh.

Kompüter tərtibatçıları	Namiq ALIYEV Ceyhun ABIŞLI Xalidə ƏSGƏROVA Azər HƏSƏNOV Tacir SƏMİMİ İslam ASLANOV
Yığıcı	
Dizayn	
Korrektor	
Təşkilatçı	

Yığılmağa verilmişdir	24.04.2002
Çapa imzalanmışdır	18.06.2002
Kağız formatı	60x84 1/16
Hesab-nəşriyyat həcmi	43,7 ç.v.
Sayı	500 nüsxə
Sifariş	209
Qiyməti müqavilə ilə	

Kitab "ADİLOĞLU" MMC-nin mətbəəsində
hazır diapozitivlərdən istifadə olunmaqla
ofset üsulu ilə çap edilmişdir.
Ünvan: Bakı şəh., S.Vurğun, 34 (D.Əliyeva, 211*)
Tel., 98-68-25